

5a 2Y53/MAN/KUL

अथमनुस्मृतिसूचीपत्रप्रारंभः

१५

7031-

श्रीगणेशायनमः

अथमनुसंहितायाः सूचीपत्रम्, अध्यायः, लोकसंख्याक्रमेण.

श्रीसरस्वत्ये नमः

प्रकरण	अ	श्लोक	प्रकरण	अ	श्लोक	प्रकरण	अ	श्लोक	प्रकरण	अ	श्लोक
मनुमुनयोधर्मपत्रचु.	१	१	स्त्रीपुरुषसृष्टिः	१	३२	जाग्रत्स्वमाभ्यां ब्रह्मा	१	५७	नायोस्तेजः प्रादुर्भावः	१	७७
नान्मनुस्त्वच	१	४	मनोरूपसृष्टिः	१	३३	सर्वसृजतिः			तेजसोजलजलासृष्ट्या	१	७८
जगदुत्पत्तिकथनम्	१	५	मरीच्यासृष्टिः	१	३४	एतच्छास्त्रप्रचारमाह	१	५८	मन्वन्तरप्रमाणम्	१	७९
मथमजलसृष्टिः	१	८	यक्षगंधर्वाद्युत्पत्तिः	१	३७	भृगुरेतच्छास्त्रं युष्मा	१	५९	सत्येचतुःपादधर्म	१	८१
ब्रह्मोत्पत्तिः	१	९	मेघादिसृष्टिः	१	३८	कंकययिष्यतिः			अन्ययुगेधर्मस्य	१	८२
नारायणार्थकथनम्	१	१०	पशुपक्षादिसृष्टिः	१	३९	भृगुस्तान्मुनीनुवाच	१	६०	पादपादहानिः		
ब्रह्मस्वरूपकथनम्	१	११	रुमिकीराद्युत्पत्तिः	१	४०	मन्वन्तरकथनम्	१	६१	युगेयुगे आयुः प्रमाणम्	१	८३
सर्गधूम्यादिसृष्टिः	१	१३	अथजरायुजाः	१	४३	अहोरात्रमानादिकथनम्	१	६४	युगेयुगेधर्मवैलक्षण्यम्	१	८५
महदादित्रयेणजगदुत्पत्तिः	१	१४	अथांडजाः	१	४४	पित्र्याहोरात्रकथनम्	१	६६	ब्राह्मणस्यकर्मह	१	८८
देवगणादिसृष्टिः	१	२३	अथस्वेदजाः	१	४५	दैवाहोरात्रकथनम्	१	६७	क्षत्रियकर्मह	१	८९
वेदत्रयसृष्टिः	१	२३	अथोद्भिज्जाः	१	४६	चतुर्गुणप्रमाणम्	१	६९	वैश्यकर्मह	१	९०
कालादिसृष्टिः	१	२४	वनस्पतिवृक्षौ	१	४७	दैवयुगप्रमाणम्	१	७१	शूद्रकर्मह	१	९१
कामक्रोधादिसृष्टिः	१	२५	गुच्छगुल्मादयः	१	४८	ब्राह्माहोरात्रप्रमाणम्	१	७२	ब्राह्मणस्यश्रेष्ठत्वम्	१	९२
धर्माधर्मविवेकः	१	२६	एवंसृष्टाब्रह्मांतर्हित	१	५१	सप्ततितुहःसंख्यार्थ	१	७३	ब्राह्मणेषुब्रह्मवेदि	१	९७
मूढात्मयूलाद्युत्पत्तिः	१	२७	महाप्रलयमाह	१	५४	मनोनिर्मुक्तेः			नः श्रेष्ठाः		
कर्मसापेक्षासृष्टिः	१	२८	जीवस्योत्क्रमणमाह	१	५५	मनसआकाशप्रादुर्भावः	१	७५	एतच्छास्त्रं ब्राह्मणे	१	१०३
ब्राह्मणादिसृष्टिः	१	२९	कंदादेहांतरगृह्णतीत्याह	१	५६	आकाशादयुष्मादुर्भावः	१	७६	नाध्येतव्यम्		

प्रकरण	अध्याय	श्लोक	प्रकरण	अ	श्लोक	प्रकरण	अ	श्लोक	प्रकरण	अ	श्लोक
एतच्छ्रुत्याध्ययनफलं	१	१०४	श्रुतिद्वैधेदृष्टान्तमाह	२	१५	स्वाध्यायादेः मोक्षहेतुः	२	२८	भोजनादावन्तेवाचमनं	२	५१
आचारोधर्मप्रधानः	१	१०८	दशकर्मोपेतस्यात्राधिकारः	२	१६	वमाह			श्रद्धया अन्नं संजोत	२	५४
ग्रंथार्थानुक्रमणिका	१	१११	धर्मानुष्ठानयोग्यदे	२	१७	जातकर्माह	२	२९	अश्रद्धया भोजनं निषिद्धं	२	५५
इतिप्रथमोऽध्यायः			शानाह			नामकरणमाह	२	३०	भोजने निषेधाः	२	५६
धर्मसामान्यलक्षणं	२	१	ब्रह्मावन्तदेशीय सद्व्यवहारः	२	१८	स्त्रीणां नामकरणमाह	२	३१	अतिभोजननिषेधः	२	५७
कामात्प्रतानिषेधः	२	२	कुरुक्षेत्रादिब्रह्मर्षि	२	१९	निक्रमणान्नप्राशने	२	३४	ब्राह्मादितीर्थेनाचम	२	५८
व्रतादयः संकल्पजाः	२	३	देशानाह			अथचूडाकरणं	२	३५	नन्मपितृतीर्थेन		
अकामस्यनकापिक्रिया	२	४	तद्देशीयब्राह्मणादा	२	२०	अथोपनयनम्	२	३६	ब्राह्मादितीर्थान्याह	२	५९
धर्मप्रमाणान्याह	२	५	चारंशिसेत्			अथोपनयनकालावधि	२	३८	आचमनविधिः	२	६०
धर्मस्यवेदमूलतामाह	२	७	मध्यदेशमाह	२	२१	अथब्राह्मण	२	३९	सव्यापसव्यमाह	२	६२
श्रुतिस्मृत्युक्तद्विधर्मो	२	८	आर्यावर्त्तमाह	२	२२	रुण्याजिनादिधारणं	२	४१	विनष्टे पूर्वदंडादौ द्विती	२	६४
भुञ्जेयः			यज्ञियदेशमाह	२	२३	मौज्यादिधारणं	२	४२	पंथाहम्		
श्रुतिस्मृत्योः परिचयः	२	१०	वर्णधर्मादिकमाह	२	२४	मौज्यालाभेकुशादिमे	२	४३	केशान्ताख्यसंस्कारः	२	६५
नास्तिकनिन्दा	२	११	द्विजानां वैदिकमंत्रैर्ग	२	२५	खल्यकार्याः			स्त्रीणां संस्कारमंत्रकं	२	६६
चतुर्धाधर्मप्रमाणमाह	२	१२	गर्माधानादेः पापक्ष	२	२७	उपवीतमाह	२	४४	स्त्रीणां वैवाहिकविधिः	२	६७
श्रुतिस्मृत्योर्विरोधेभ्यः	२	१३	यहेतुलमाह			अथदंडाः	२	४५	वैदिकमंत्रैः		
निर्वलवतीः						अथभिक्षा	२	४६	उपनीतस्वकर्माह	२	६९
श्रुतिद्वैधेऽभयं प्रमाणं	२	१४				माद्भुतादिकाम्यभोजनफलं	२	५२	वेदाध्ययनविधिमाह	२	७०

सूची	प्रकरण	अध्याय श्लो	प्रकरण	अ. श्लो.	प्रकरण	अ. श्लो.	प्रकरण	अ. श्लो.
	गुरुवंदनविधि.	२ ७२	कामासक्तस्ययागाद	२ ९७	असन्शिष्यायविद्या	२ ११२	कनिष्ठमातुलादिवन्द	२ १३०
	गुरोराज्ञयाध्ययनविमर्शः	२ ७३	योनफलदाः		नवक्तव्या		ननिषेधः	
	अध्ययनादावन्तेचप्रणवः	२ ७४	जितेन्द्रियस्वरूपमाह	२ ९८	सच्छिष्यायवक्तव्या	२ ११५	मातृषस्त्रादयोरुत्तरी	२ १३१
	अथप्राणायामः	२ ७५	एकोन्द्रियासंयमोपनिवारकः	२ ९९	अध्ययनविनावेदग्र	२ ११६	वत्पूज्याः	
	प्रणवाद्युत्पत्तिः	२ ७६	इन्द्रियसंयमस्यपुरुषा	२ १००	हणनिषेधः		भ्रातृभार्याद्यभिवादाने	२ १३२
	सावित्र्युत्पत्तिः	२ ७७	र्थहेतुत्वं		अध्यापकानामन्यत्तमाह	२ ११७	ज्येष्ठभगिन्याद्यभिवादाने	२ १३३
	सावित्रीजपफलं	२ ७८	अथसंध्यात्रयवंदनं	२ १०१	अविहिताचरणनिंदा	२ ११८	पौरसख्यादौ	२ १३४
	सावित्रीजपकरणेषांपेः	२ ८०	संध्याहीनःशूद्रवत्	२ १०२	गुरोरभिवादनादौ	२ ११९	दशवर्षोपिब्राह्मणःक्ष	२ १३५
	प्रणवव्याहृतिसावि	२ ८१	वेदपाठाशक्तीसावित्री	२ १०४	रुद्धाभिवादाने	२ १२०	त्रियादिभिःपितेवबंध-	
	त्रीमशंसा.		मात्रजपः		अभिवादनफलं	२ १२१	विंतादीनिमान्यत्तकारकानि	२ १३६
	प्रणवप्रशंसा	२ ८४	नित्यकर्मादौनानध्यायः	२ १०५	अभिवादनविधिः	२ १२२	रथास्तुटादेःपंथादेयः	२ १३८
	मानसजपस्याधिक्यं	२ ८५	जपयज्ञफलं	१०७	प्रत्यभिवादाने	२ १२५	स्नातकस्यपंथाराज्ञा	२ १३९
	इन्द्रियसंयमः	२ ८८	समावर्तनांतं होमादि	२ १०८	प्रत्यभिवादानाज्ञानेदोषः	२ १२६	पिदेयः	
	अथैकादशेन्द्रियाणि	२ ८९	कर्त्तव्यं		कुशलप्रश्नादौ	२ १२७	अथाचार्यः	२ १४०
	इन्द्रियसंयमेनसिद्धि	२ ९३	कीदृशःशिष्योऽध्याप्य	२ १०९	शिक्षितादेर्नम्रग्रहण	२ १२८	अथोपाध्यायः	२ १४१
	नर्तुभोगी		इत्याह		निषेधः		अथगुरुः	२ १४२
	विषयोपेक्षकःश्रेष्ठः	२ ९४	अपृथगेवेदनंश्रुयान्	२ ११०	परख्यादेर्नम्रग्रहणनि	२ १२९	अथऋत्विक्	२ १४३
	इन्द्रियसंयमोपायमाह	२ ९६	निषेधातिक्रमेदोषः	२ १११	वेधः		अध्यापकप्रशंसा	२ १४४

यन्त्रण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.
मात्रादीनामुत्कर्षः	२	१४५	वेदमनधीत्यवेदांगान्य	२	१४८	होमाद्यकरणे	२	१८७	यानादौगुरुणासहोपवेशने	२	२०४
आचार्यम्पत्रेपुलं	२	१४६	विद्याध्ययननिषेधः			एकगृहभिक्षानियेधः	२	१८८	परमगुरोर्गुरुवदृष्टिः	२	२०५
बालोप्याचार्यःपितेवमान्यः	२	१४७	द्विजत्वनिरूपणार्थमाह	२	१४९	निमंत्रितस्यैकान्नभोजने	२	१८९	विद्यारुरुविषये	२	२०६
अत्रदृष्टांतमाह	२	१४८	अनुपनीतस्यानधिकारः	२	१७१	क्षत्रियवैश्यपौर्णैकान्त	२	१९०	गुरुपुत्रविषये	२	२०७
वर्णक्रमेणज्ञानादिना	२	१४९	रुतोपनयनस्यवेदाध्ययनं	२	१७३	भोजनम्			गुरुस्त्रीविषये	२	२१०
ज्येष्ठम्			गोदानादौनियदंडादयः	२	१७४	अध्ययनेगुरुहितेच	२	१९१	स्त्रीस्तमावकथनं	२	२१३
मूर्धनिदा	२	१५०	एतेनियमाअनुष्ठेयाः	२	१७५	यत्नंकुर्यात्			मात्रादिभिरैकान्तवा	२	२१५
शिष्यायमधुगवाणा	२	१५१	नित्यस्नानतर्पणहोमादी	२	१७६	गुर्याज्ञाकारित्वमाह	२	१९३	सनिषेधः		
मयोक्तव्याः			ब्रह्मचारिणोऽनियमाः	२	१७७	गुरोस्मृतेशयनादि	२	१९४	युवतीगुरुस्त्रीवन्दने	२	२१६
नरस्यवाङ्मनःसंयममाह	२	१६०	कामाद्रेतःपातनिषेधः	२	१८०	गुर्याज्ञाकरणप्रकारः	२	१९५	गुरुशुश्रूषाफलम्	२	२१८
परद्रोहादिनिषेधः	२	१६१	स्वमेरेतःपाते	२	१८१	गुरुसमीपेचांचल्यनिषेधः	२	१९८	ब्रह्मचारिणःप्रकार	२	२१९
परेणावमानेकृतेपिक्ष	२	१६२	आचार्यायैजलकुशा	२	१८२	गुरोर्नामग्रहणादिकं	२	१९९	अयमाह		
माक्षार्याः			द्याहरणं			कार्यम्			सूर्योदयास्तकालस्वापे	२	२२०
भ्रवमनुदोषः	२	१६३	वेदपूजोपेतगृहादि	२	१८३	गुरुनिंदाश्रवणनिषेधः	२	२००	संध्योपासनमवश्यंकार्यं	२	२२१
अनेनविधिनावेदो	२	१६४	शाकर्त्तव्याः			गुरुप्रविवादकरणफलं	२	२०१	रुद्रादेःश्रेयःकरणे	२	२२३
ऽध्येतव्यः			गुरुकुलादिभिक्षायां	२	१८४	समीपंगलांगुरुपूजयेत्	२	२०२	त्रिवर्गमाह	२	२२४
वेदान्तासस्यश्रेष्ठत्वं	२	१६५	अभिराक्ताभिक्षानिषेधः	२	१८५	गुरुचादिपरोक्षेनकिं	२	२०३	पित्राचार्यादयोनाव	२	२२५
वेदान्तासस्तुतिः	२	१६७	सायंपातहर्मिसमिधः	२	१८६	चित्तययेत्			मंतव्याः		

प्रकरण	अं	श्लो	प्रकरण	अं	श्लो	प्रकरण	अं	श्लो	प्रकरण	अं	श्लो
तेपांसुश्रूपाकरणादौ	२	२२८	अथब्रह्मचर्याविधिः	३	१	वर्णानां धर्मविवाहानाह	३	३३	असवर्णाविवाहविधिः	३	४४
तेषामनादरनिंदा	२	२३४	गृहस्थायमवासमाह	३	२	पैशाचास्तरविवाहनिंदा	३	३५	दारोपगमने	३	४५
गात्रादिश्रूपाया प्राधान्यं	२	२३५	गृहीतवेदस्वपिचादिभिः पूजनं	३	३	अथब्राह्मविवाहलक्षणं	३	३७	भ्रतुकात्वाविधिः	३	४६
नोचादेरपि विद्यादिग्रहणं	२	२३८	रुतसमावर्तनो विवाहं कुर्यात्	३	४	दैवविवाहलक्षणं	३	३८	दारोपगमने निंदितकाला	३	४७
आपदिक्षत्रियादेरप्यधेतव्यं तेषां पादप्रक्षालनादिनकार्यम्	२	२४१	असपिंडाद्या विवाह्या विवाहे निंदितकुल्यानि	३	५	आर्षविवाहलक्षणं	३	३९	सुगमतिथौ पुत्रोत्पत्तिः	३	४८
क्षत्रियादिगुरावति वासनिषेधः	२	२४२	अथ कन्यादोषाः कन्यालक्षणम्	३	६	आसुरविवाहलक्षणं	३	४०	स्त्री पुन्नपुंसकोत्पत्तिः	३	४९
यावज्जीवगुरुश्रूषणे गुरुदक्षिणादौ	२	२४३	पुत्रिका विवाहनिंदा	३	७	गांधर्वविवाहलक्षणं	३	४१	नौहेतुमाह	३	५०
आचार्ये मृते तसुत्रादिसेवनम्	२	२४४	सवर्णास्त्रीप्रशस्ता	३	८	राक्षसविवाहलक्षणं	३	४२	वानप्रस्थस्यापि क्र	३	५१
यावज्जीवगुरुकुलसेवाफलम्	२	२४५	चातुर्वर्ण्यस्य भार्या परिगणनं	३	९	पैशाचविवाहलक्षणं	३	४३	तुगमनमाह	३	५२
इति द्वितीयोऽध्यायः			ब्राह्मणक्षत्रयोः श्रूयस्त्रीनिषेधः	३	१०	उदकदानाद्ब्राह्मणस्य विवाहः	३	४४	कन्या विक्रये दोषः	३	५३
			हीनजातिविवाहनिषेधः	३	११	ब्राह्मादि विवाहफलं	३	४५	स्त्रीधनग्रहणे दोषः	३	५४
			श्रूयविवाहविषये	३	१२	ब्राह्मादि विवाहे स्तम्भोत्पत्तिः	३	४६	वरादल्पमपिनयनीतव्यं	३	५५
			अष्टौ विवाहप्रकाराः	३	१३	निंदितविवाहे निंदितप्रजोत्पत्तिः	३	४७	कन्यायै धनदानमाह	३	५६
						सवर्णाविवाहविधिः	३	४८	वस्त्रालंकारादिना	३	५७
									कन्याभूषयितव्या	३	५८
									कन्यादिपूजनापूजनफलं	३	५९
									उत्सवेषु विशेषतः पूज्याः	३	६०
									दंपत्योः संतोषफलं	३	६१

प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो
स्त्रियोऽलंकरणादि	३	६१	बलिविम्बेदेवफलमाह	३	९३	भोजनार्थकुलगोत्र	३	१०९	अयामावास्यायांपार्वणं	३	१२३
दानादाने			भिक्षादानम्	३	९४	कथननिषेधः			मांसेनग्राह्यं कर्तव्यं	३	१२३
कुलापकर्षकर्माणि	३	६३	भिक्षादानफलं	३	९५	ग्राहणस्य क्षत्रिया	३	११०	पार्वणादौ भोजनीय	३	१२५
कुलोत्कर्षकर्माह	३	६६	सत्कृत्यभिक्षादिदानं	३	९६	दयोनातिथयः			ग्राहणसंख्या		
पंचमहायज्ञानुष्ठानमाह	३	६७	अपात्रदानमफलं	३	९७	पश्चात्क्षत्रियादीन्	३	१११	ग्राहणविस्तारं न कुर्यात्	३	१२६
पंचसूना	३	६८	सत्पात्रेदानफलं	३	९८	भोजयेत्			पार्वणस्यावश्यकर्तव्यं	३	१२७
पंचयज्ञानुष्ठाननित्यं कर्तव्यं	३	६९	अतिथिसत्कारे	३	९९	मर्यादादीनपिसत्क	३	११३	देवपित्रन्नानि श्रोत्रि	३	१२८
पंचयज्ञानाह	३	७०	अतिथ्यनर्चननिंदा	३	१००	त्यभोजयेत्			यायदेयानि		
पंचयज्ञाकरणे निंदा	३	७१	प्रियक्वचनजलासनदानादौ	३	१०१	प्रथमंगर्भिण्यादयो	३	११४	श्रोत्रियप्रशंसा	३	१२९
पंचयज्ञानां नामांतराण्याह	३	७३	अतिथिलक्षणमाह	३	१०२	भोजनीयाः			अमंत्रव्राह्मणनिषेधः	३	१३३
अशक्तौ ब्रह्मयज्ञ	३	७५	परपाकरुचिलनिषेधः	३	१०४	गृहस्थस्य प्रथमं भो	३	११५	ज्ञाननिष्ठादिषुकृत्वा	३	१३५
होमोर्कर्तव्यौ			नातिथिः प्रत्याख्यातव्यः	३	१०५	जननिषेधः			दिदानम्		
होमाहृष्टाद्युत्ति	३	७६	अतिथिप्रभोजयित्वा	३	१०६	दंपत्योऽसर्वशेषे भोजनम्	३	११६	श्रोत्रियस्य पुत्रस्य प्राधान्यं	३	१३६
गृहस्थाश्रमप्रशंसा	३	७७	स्वयं भोक्तव्यम्			आत्मार्यपाकनिषेधः	३	११८	ग्राह्ये भिक्षादिभोजननिषेधः	३	१३८
रुध्याद्यर्चनमवश्यं कर्तव्यं	३	८०	बहुश्रुतिथिपुयथा	३	१०७	गृहागत राजादिपूजामाह	३	११९	अविदुषे ग्राह्यदानमफल	३	१४२
नित्यग्राह्यमाह	३	८२	योग्यं परिचर्या			राजस्मात्कयोः पूजा	३	१२०	विदुषे दक्षिणादानफलदं	३	१४३
पित्रर्यव्राह्मणभोजने	३	८३	अतिथ्यर्थपुनः पा	३	१०८	संकोचमाह			विद्वद्ग्राहणाभावे मि	३	१४४
बलिविम्बेदेवकर्माह	३	८४	केन बलिकर्म			स्त्रियामंत्रकं बलिहरणं कार्यं	३	१२१	त्रं भोजयेन्न शत्रुम्		

प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.
वेदपारगादिकलेनमोजयेत् ३	१४५	श्रुत्याजकमतिग्रहनिषेध ३	१७९	गंधपुष्पादिनातेषामर्चनं ३	२०९	व्यंजनादिदाने ३	२३६				
मातामहादीनपिया ३	१४८	सोमधिक्यादिमोज ३	१८०	तैरनुज्ञातोहोमं कुर्यात् ३	२१०	रोदनक्रोधादिकन्धकार्यं ३	२३९				
देशोजयेत् ३	१४८	नदानेऽनिरुक्त ३	१८३	अग्न्यभावे विप्रस्य ३	२१२	विप्रोप्सितव्यंजनादिदानं ३	२३९				
ब्राह्मणपरीक्षणो ३	१४९	पंक्तिपावनानाह ३	१८३	पाणोहोमः ३	२१४	वेदादिन्ब्राह्मणायश्चावयेत् ३	२३२				
स्तेनप्रतितादयोनिषिद्धा ३	१५०	ब्राह्मणनिमंत्रणो ३	१८७	अपसव्येन अग्नौ करणादि ३	२१४	ब्राह्मणान्परितोषयेत् ३	२३३				
अथ आद्रे निषिन्ध ब्राह्मणा ३	१५१	निमंत्रितस्य निषमाः ३	१८८	पिंडदानादिविधिः ३	२१५	दौहित्रं आद्रे यत्नतो ३	२३४				
अध्ययनशून्य ब्राह्मणनिदा ३	१६८	निमंत्रणं स्वीकृत्या ३	१९०	कुशमूले कुरावर्षणं ३	२१६	मोजयेत् ३	२३५				
अप्राप्तयेदाने निषिद्धकृत् ३	१६९	मोजने दोषः ३	१९१	अस्तु नमस्कारादि ३	२१७	दौहित्रतिलकुतपा ३	२३५				
परिवेनादिलक्षणमाह ३	१७१	निमंत्रितस्य स्त्रीगमने ३	१९१	प्रत्यवने जनादि ३	२१८	दयः प्रशस्ताः ३	२३६				
परिवेदनसंघंधिनां फलमाह ३	१७२	क्रोधादिकं प्रोक्ताकर्त्रा ३	१९३	पित्रादि ब्राह्मणान्मो ३	२१९	उष्णाह्नमोजनं ह ३	२३६				
दिधिपूषतिलक्षणमाह ३	१७३	चनकार्यम् ३	१९३	जयेत् ३	२२०	विर्गुणाद्यकथनं ३	२३८				
कुंडगोलकावाह ३	१७४	पितृगणोत्पत्तिः ३	२०२	जीवति पितरि पिताम ३	२२०	मोजने उष्णीषा ३	२३८				
तपोर्दाननिषेधः ३	१७५	पितृणां राजतं पात्रं मशस्तं ३	२०३	हृदि पार्वणम् ३	२२१	दिनिषेधः ३	२३९				
स्तेनादिर्यथानपश्यति ३	१७६	देवकार्यं पितृकार्यं विधिः ३	२०४	मृते पितरि जीवति ३	२२१	भोजनकाले ब्राह्मणा ३	२३९				
तथा ब्राह्मणमोजनं कार्यं ३	१७७	देवकार्यस्य पितृकार्यं गिलं ३	२०५	पितामहे पार्वणं ३	२२२	नृचांडात्तादयो न प ३	२४१				
अंधाद्यसंनिहिते वा ३	१७७	देवाद्यंतं पितृकार्यं ३	२०५	पित्रादि ब्राह्मण ३	२२३	श्वेयुः ३	२४१				
क्षणमोजनम् ३	१७८	अथ आहूदेशः ३	२०६	भोजनविधिः ३	२२४	अहस्यादिनिषेधः ३	२४१				
श्रुत्याजकनिषेध ३	१७८	निमंत्रितानामासनादिदानं ३	२०८	परिवेषणविधिः ३	२२४						

प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.
तद्देशात्स्वजादपोपनेयाः	३	२४२	श्रद्धाविहितान्नादयः	३	२५७	रुष्णपक्षापशण्डप्राशस्त्यं	३	२७८	शिलोच्छ्वाभ्यांजीवने	४	१०
भिक्षकादिभोजने	३	२४३	आह्वणान्निसृज्यव	३	२५८	अपसच्यकुशादयः	३	२७९	असज्जीविकान्कुर्यात्	४	११
अन्नमिदग्धान्नदाने	३	२४४	रप्रार्थनम्	३	२५९	सन्निव्याहनिषेधः	३	२८०	संतोषस्यप्रशंसा	४	१२
उच्छेषणंभूमिगतं	३	२४६	पिंडान्गवादिभ्योदद्यात्	३	२६०	प्रतिमासंथाहकरणाशक्तौ	३	२८१	व्रतकरणे	४	१३
दासस्यांशः	३	२४७	पितामहपिंडंस्त्रिया	३	२६१	साग्नेरग्नौकरणे	३	२८२	वेदोदितं कर्मकर्त्तव्यं	४	१४
सपिंडनपर्यंतंविधे	३	२४७	भक्षणीयम्	३	२६२	तर्पणफलं	३	२८३	गातादिनाधनार्जननिषेधः	४	१५
देवादिरहितंथाह	३	२४७	ततोज्ञात्वादीन्भोजयेत्	३	२६४	पितृणांप्रशंसा	३	२८४	इंद्रियावसिक्तिनिषेधः	४	१६
सपिंडाकरणादूर्ध्वपार्वणं	३	२४८	अवशिष्टान्नेनगृह	३	२६५	वियसामृतभोजने	३	२८५	वेदार्थविरोधिकर्मत्यागः	४	१७
आग्नेउच्छिष्टंशूद्रायनदेयं	३	२४९	बलिकार्यं	३	२६५	इति तृतीयोऽध्यायः			वयःकुलालुरूपेणात्तरेत्	४	१८
श्रद्धाभोजिनःस्त्रीगाम	३	२५०	तित्वादयःपितृणां	३	२६७				नित्यंशास्त्राद्यवेक्षणं	४	१९
ननिषेधः	३	२५१	मासं तृप्तिदाः	३	२६८	महान्यर्गार्हस्थकालमाह	१	२	पंचयज्ञाभ्युपधाश	४	२१
ह्यन्नभोजनान्दिजा	३	२५१	मांसादिविशेषेण	३	२६८	शिलोच्छ्वादिनाजीवेत्	४	३	क्लिनस्यजेत्	४	२२
नाचासयेत्	३	२५२	तृप्तिफालाः	३	२६८	उचितार्थसंग्रहं कुर्यात्	४	३	केचिदिंद्रियसंयमं कुर्वन्ति	४	२३
सुधास्ति तिते ब्रूयुः	३	२५२	सुधुदानेमघादिथाह	३	२७३	अनापदिजीवनकर्माह	४	४	केचित्पूजाचापजंति	४	२३
शेषान्नंनदत्तज्ञातो	३	२५३	गजच्छायाद्यौ	३	२७४	ऋताद्यर्थकथनम्	४	५	केचित्ज्ञानेनयजन्ति	४	२४
विनियुंजीन्	३	२५३	श्रद्धयादानं	३	२७५	कियद्दन्नसर्जयेत्तत्राह	४	६	संध्याहयहोमदर्श	४	२५
एकोद्दिष्टादिषिमाह	३	२५४	पितृपक्षेप्रशस्तास्तिथयः	३	२७६	अश्वस्तनिकप्रशंसा	४	८	पौर्णमासाः	४	२५
अपशण्डादयः	३	२५५	सुगमतिथिनस्तत्रादिप्रशस्तं	३	२७७	याजनाध्यापनादिजीवने	४	९	सोमयागादयः	४	२६

क्र.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.
१	नवान्नयाश्चकरणे	४	३०	मार्गादौविष्णुमूत्रादिनिषेधः	४	४६	अतिभोजनादिनिषेधः	४	६२	आर्द्रापादपक्वमंजीत	४	७७
२	शक्तिर्लोतिथिपूजयेत्	४	३०	मूत्रादौसूर्यादिदर्शननिषेधः	४	४८	अंजलिनाजलपानादिनिषेधः	४	६३	केशभस्मादौननिषेत्	४	७८
३	पाचंङ्गाद्यर्चननिषेधः	४	३०	विष्णुमूत्रोत्सर्गविधिः	४	४९	नृत्पादिनिषेधः	४	६४	पतितादिभिर्नसंवसेत्	४	७९
४	श्रोत्रियादीन्पूजयेत्	४	३१	दिवादाबुदञ्जुरवादि	४	५०	कांस्येषादप्रक्षालनमि	४	६५	शूद्रायव्रतकथनादिनिषेधः	४	८०
५	ब्रह्मचार्यादिभ्योन्नदानं	४	३२	अंधकारादौस्तेच्छामुस्तः	४	५१	न्नादिभांडेभोजननिषेधः	४	६५	शिरःकण्डयनस्नानादौ	४	८२
६	क्षत्रियादेर्धनग्रहणे	४	३३	मूत्रादौअग्न्यादिसं	४	५२	यज्ञोपवीतादिपरधृतं	४	६६	कोपेनशिरःप्रहारके	४	८३
७	सतिविभवेक्षुधानसीदेत्	४	३४	मुखनिषेधः			नधारयेत्			शग्रहणे		
८	सुविःस्त्राध्यापादियुक्तस्थान्	४	३५	अग्नौपादप्रतपनादिनिषेधः	४	५३	अविनीतयानवृषादिनिषेधः	४	६७	तैलेनस्नातस्यपुन	४	८३
९	दंडकमंडल्लादिधारणं	४	३६	अग्नेर्लेघनादिनिषेधः	४	५४	धुर्यलक्षणमाह	४	६८	स्तौलस्पर्शने		
१०	सूर्यदर्शननिषेधः	४	३७	संध्याभोजनभूमिलिस्नानादौ	४	५५	प्रेतधूमनखादिछेदननिषेधः	४	६९	अक्षत्रियसजादिप्रतिग्रहे	४	८४
११	वत्सरज्जुलंघनेजलेप्र	४	३८	जलेमूत्रादिप्रक्षेपनिषेधः	४	५६	नृणच्छेदनादिनिषेधः	४	७०	तैलिकादिप्रतिग्रहे	४	८५
१२	तिथिंबनिराक्षणेदोषः			शून्यगृहस्थापमुत्तोत्थापनादौ	४	५७	लोष्टमर्दनादेर्मंदफलं	४	७१	शास्त्रोद्धपकराजप्रतिग्रहे	४	८७
१३	मार्गेगवादीन्दक्षिण	४	३९	भोजनादौदक्षिणहस्तः	४	५८	मालाधारणगोयानादौ	४	७२	तामिस्त्राद्येकविंशति	४	८८
१४	तःकुर्यात्			जलार्थिनीगान्धवारये	४	५९	अद्वारेणगृहगमनादौ	४	७३	नरकानाह		
१५	रजस्सलागमनादिनिषेधः	४	४०	तृदंघनुर्नदशयित्			अक्षशयनस्थादिभ्यो	४	७४	ब्राह्मसुहृतेतिषेत्	४	९२
१६	भार्ययासहभोजनादिनिषेधः	४	४३	अधार्मिकयामयास	४	६०	जननिषेधः			प्रातःकृत्यादि	४	९३
१७	कालविशेषेस्त्रीदर्शननिषेधः	४	४४	एकाकीगमने			रात्रौतिलभोजनेनग्रशयने	४	७५	अस्यायुःकीर्त्त्यादि	४	९४
१८	नग्नस्नानादिनिषेधः	४	४५	शूद्रराज्यवासादिनिषेधः	४	६१	दुर्गममनमलदर्शननदीतरणे	४	७६	वर्द्धकले		

प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.
श्रावण्यांउपाकर्मकार्यं	४	९५	शयानादयोनाधीयीन्	४	११२	क्षत्रियसर्पविशानावमंतव्याः	४	१३५	दुश्चारनिंदा	४	१५७
पुण्येउत्सर्जनात्त्यंकर्म	४	९६	अमावस्यादयोध्यय	४	११४	आत्मावमाननिषेधः	४	१३६	आचारप्रशंसा	४	१५८
कृतेउत्सर्जनेपाक्षिणी	४	९७	नैतिषिद्धाः	४	११५	प्रियसत्यकथनम्	४	१३८	परवशंकर्मत्यागादौ	४	१५९
न्नाध्येतव्यम्	४	९८	सामध्वनौसतिवेदांत	४	११६	रथावादनंकुर्यात्	४	१३९	नित्तपारितोषिक	४	१६०
ततोवेदंशुक्लंगानि	४	९९	रंनाधीयीत	४	११७	उषःकालादावज्ञातेन	४	१४०	कर्मकार्यम्	४	१६१
रुष्णोपदेत्	४	१००	वेदत्रयदेवताकथनं	४	११८	सहनगंतव्यं	४	१४१	आचार्यादीहंसानिषेधः	४	१६२
अस्यष्टपारनिशांते	४	१०१	गायत्रीजपानंतरंवेदपाठः	४	११९	हीनांगाद्याक्षेपनिषेधः	४	१४२	नास्तिव्यादिनिषेधः	४	१६३
स्वापनिषेधः	४	१०२	गवाद्यंतरागमने	४	१२०	उच्छिष्टस्पर्शसूचीदर्शने	४	१४३	परताडनादिनिषेधः	४	१६४
नित्यंगायत्र्यादिपठेत्	४	१०३	शुचिदेशेयुविनाध्येयं	४	१२१	स्वकार्येद्रियस्पर्शादौ	४	१४४	ब्राह्मणताडनोद्योगे	४	१६५
अथानध्यायानाह	४	१०४	भन्तावप्यमावास्या	४	१२२	मंगलाचारयुक्तःस्यात्	४	१४५	ब्राह्मणताडने	४	१६६
वर्षाकालिकानध्यायमाह	४	१०५	दौनेस्त्रीगमनं	४	१२३	वेदाध्ययनस्यप्राधान्यं	४	१४६	ब्राह्मणस्यशोणितोत्सादे	४	१६७
अकालिकानध्यायमाह	४	१०६	रागस्नानाशक्तस्नाननिषेधः	४	१२४	अष्टकाश्राद्धाद्यवश्यकार्यं	४	१४७	अधार्मिकादीनानंस्मृतं	४	१६८
सर्वकालिकानध्यायमाह	४	१०७	गुचीदिच्छायालंयननिषेधः	४	१२५	अग्निगृहदूरतोमूत्राणुसर्गः	४	१४८	अधर्मेमनोननिदध्यात्	४	१६९
संध्यागर्जनादौ	४	१०८	आत्मभोजिनःचतुःप	४	१२६	पूर्वाण्हेस्नानपूजादि	४	१४९	शनैरेधर्मफलोत्पत्तिः	४	१७०
नगरादौनित्यानध्यायः	४	१०९	यगमन्ने	४	१२७	पर्वकदेवादिदर्शनम्	४	१५०	शिष्यादिशासने	४	१७१
श्राद्धभोजनग्रहणा	४	११०	रक्तश्लेष्मादौनतिषेत्	४	१२८	आगतदृष्टादिसत्कारे	४	१५१	अर्थकामत्पागे	४	१७२
दौत्रिराश्रम्	४	१११	शत्रुचौरपरस्त्रीसेवानिषेधः	४	१२९	श्रुतिस्मृत्यदिताचारःकार्यः	४	१५२	पाणिपादचापत्यनिषेधः	४	१७३
गंधलेपयुक्तोनाधीयीत	४	११२	परदारनिंदा	४	१३०	आचारफलं	४	१५३	कुलमार्गगमनम्	४	१७४

प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो
अलिगादिभिर्वर्द्धनं	४	१७९	नद्यादिपुस्तानं कर्त्तव्यं	४	२०३	अश्वादानफलं	४	२३७	शूद्रैरात्मनिवेदनं कार्यं	४	२५४
कुर्यात्			यमनियमौ	४	२०४	जलभूमिदानादिफलं	४	२३८	असत्यकथने म्रिंदा	४	२५५
एतौर्विवादोपेक्षायां	४	१८१	अश्रौत्रिययज्ञादि	४	२०५	वेददानप्रशंसा	४	२३९	योग्यपुत्रायकुटुंबं	४	२५७
फलमाह			भोजननिषेधः			काम्यदाने	४	२४०	भारदानम्		
प्रतिग्रहनिंदा	४	१८६	कुशाद्यन्त्रकेसादि	४	२०७	विधिवद्दानग्रहणयोः	४	२४१	अश्वाचिंता	४	२५८
विधिवज्ज्ञात्वाप्रति	४	१८७	संस्तृप्तं नृजुंजात्			हिंजनिंदादानकीर्त्त	४	२४२	उक्तस्य फलकथनम्	४	२६०
ग्रहणकार्यम्			रजस्वलासृष्टाद्यन्त्रनिषेधः	२०८		नादिनिषेधः			इति चतुर्थोऽध्यायः		
मूर्तस्य स्पर्णादिप्रतिग्रहे	४	१८८	गवाग्रातगणिकाद्य	४	२०९	अनृतादिफलं	४	२४३	मनुष्याणां कथं मूलक	५	२
वैडालव्रतिकादौ	४	१९२	भञ्जनिषिद्धम्			शर्तुर्द्धर्ममनुनिषेत्	४	२४४	रिति प्रश्नः		
दा निषेधः			अभोज्यानिस्तेनाद्यन्त्रानि	२१०		धर्मप्रशंसा			मूलकप्रापकानाहं	५	३
वैडालव्रतिकलक्षणं	४	१९५	राजोद्यन्त्रभोजने	४	२१८	उत्तुष्टैः संबंधं कार्यं न हर्षे	४	२४५	लसुनाद्यभक्ष्याण्याह	५	५
वक्त्रनिकलक्षणं	४	१९६	मंदफलं			फलमूलादिग्रहणे	४	२४७	व्यामांसादिनिषेधः	५	७
तयोर्निंदा	४	१९७	तेषामन्त्रभोजनप्रायश्चित्तं	२२२		दुःश्रुतकर्मणो भिक्षाग्रहणं	४	२४८	अभक्ष्यक्षीराणि	५	८
प्रायश्चित्ते वंचनानकार्यं	४	१९८	शूद्रपक्वान्त्रनिषेधः	४	२२३	भिक्षाया अग्रहणे	४	२४९	सुक्तेषु दध्यादयो भक्ष्याः	५	१०
छलेन व्रतान्तरणे	४	१९९	कदर्यश्रौत्रियवर्द्धुषिकान्ते	४	२२४	अयाचित भिक्षायाम्	४	२५०	अथाभक्ष्यपक्षिणः	५	११
छलेन कर्मंडलादिधारणे	४	२००	अश्वादत्तवदान्य	४	२२५	कुटुंबार्था भिक्षा	४	२५१	सौनस्य कर्मसादयः	५	१३
पररुत्तुष्टं कुर्यादित्थाने	४	२०१	वर्द्धुषिकान्ते			स्वार्थसाधुभिक्षा	४	२५२	ग्राम्यं सूकरमत्स्यादयः	५	१४
अदत्तयानादिभोगनिषेधः	४	२०२	अद्वयायागादिकं कुर्यात्	४	२२६	भोज्यान्त्रशूद्राः	४	२५३			

प्रकरण	अ. श्लो.	प्रकरण	अ. श्लो.	प्रकरण	अ. श्लो.	प्रकरण	अ. श्लो.
मत्स्यभक्षणनिंदा	५ १५	अथघातकाः	५ ५१	आचार्यतत्पुत्रादिमरणे	५ ८०	राजादीनामशौचाभावे	५ १३
भक्ष्यमत्स्यानाह	५ १६	मांसवर्जनफलं	५ ५३	श्रोत्रिषमातुलादिमरणे	५ ८१	रक्तसद्यः शौचं	५ १४
सर्पवानरादिनिषेधः	५ १७	सपिंडानां दशाहाद्यशौचं	५ ५८	राजाध्यापकादिमरणे	५ ८२	कज्रादिहतानांसद्यः शौचं	५ १५
भक्ष्यपंचनरसानाह	५ १८	अथसपिंडता	५ ६०	संपूर्णाशौचमाह	५ ८३	राशौशौचाभावस्तुतिः	५ १६
लशूनादिभक्षणप्रायश्चित्तं	५ १९	जननेमातुरसृष्टयत्वं	५ ६३	अग्निहोत्रार्थस्तानाच्छुद्धिः	५ ८४	क्षात्रधर्महतस्यस	} ५ १८
यागार्थपशुहिंसाविधिः	५ २२	शुक्रपातेपरपूर्वापत्यमरणे	५ ६३	स्पर्शनिमित्ताशौचं	५ ८५	द्यःशौचम्	
पर्युषितान्यपिभक्ष्याणि	५ २४	शवस्पर्शसिमानौदकमरणे	५ ६४	अशौचनिर्दर्शने	५ ८६	अशौचांतरुत्वं	५ १९
मांसभक्षणे	५ २७	गुरोर्मरणाशौचम्	५ ६५	मनुष्यास्थिसर्पशौचं	५ ८७	असपिंडाशौचमाह	५ १००
प्रोक्षितमांसभक्षणनियमः	५ ३१	गर्भस्त्रावेरजस्वलाशुद्धौ	५ ६६	ब्रह्मचारीआव्रतसमा	} ५ ८८	असपिंडनिर्हरणे	५ १०१
दृष्ट्यामांसभक्षणनिषेधः	५ ३३	बालाद्यशौचम्	५ ६७	पनात्प्रेतोदकदाना		अशौच्यन्मभक्षणे	५ १०२
आदेमांसभोजनेनिंदा	५ ३५	ऊनद्विवार्षिकस्यसू	} ५ ६८	दिनकुर्यात्	} ५ ८९	निर्हरकानुगमने	५ १०३
अप्रोक्षितमांसंभक्षयेत्	५ ३६	भिरवननं		नपतितादीनामुद		ब्राह्मणंशूदेर्ननिर्हस्येत्	५ १०४
यज्ञार्थवधप्रशंसा	५ ३९	नास्थग्निं संस्कारादि	५ ६९	कदानादि	} ५ ९०	ज्ञानादीनिशुद्धिसाधनानि	५ १०५
पशुहननकालनियमः	५ ४१	बालस्योदकदाने	५ ७०	व्यभिचारिण्यादीनां		अर्थशौचप्रशंसा	५ १०६
वेदादिहिंसाविषेधः	५ ४३	सहाध्यायिमरणे	५ ७१	नौदकदानं	} ५ ९१	क्षमादानजपतपां	} ५ १०७
आत्मस्मरणेच्छयाहनने	५ ४५	वाग्दत्तस्यशौचम्	५ ७२	ब्रह्मचारिणः पित्रादि		मिशोधकानि	
वधबंधनंनकर्तव्यं	५ ४६	हविष्यभक्षणादि	५ ७३	निर्हरणे	} ५ ९२	समलनदीस्त्रीद्विजशुद्धौ	५ १०८
मांसवर्जने	५ ४८	अथविदेशस्याशौचं	५ ७५	शूद्रादीन्दक्षिणादितो निर्ह		गात्रमनसात्मबुद्धिशुद्धौ	५ १०९

प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो
द्रव्यसुद्धिमाह	५	११०	मूत्राद्युत्सर्गसुद्धौ	५	१३४	कस्यवशेतिष्ठेदित्वाह	५	१४८	फलमूलनपंचयज्ञकरणं	६	५
सत्त्वर्णादिमाणिसुद्धौ	५	१११	अथद्वादशमन्त्राः	५	१३५	प्रसन्नागृहकर्मकुर्यात्	५	१५०	चर्मचौरजटादिधारणं	६	६
घृतादिशय्यादिकाष्टसुद्धौ	५	११५	मृदापरिग्रहणेनियमः	५	१३६	स्वामिसुश्रूषा	५	१५१	अतिथिचर्या	६	७
यज्ञपात्रसुद्धौ	५	११६	ब्रह्मचार्यादीनांहि	५	१३७	स्वाम्यहेतुमाह	५	१५२	वानप्रस्थनियमः	६	८
धान्यवस्त्रसुद्धौ	५	११८	गुणादिआचमनानं	}	५	स्वामिप्रशंसा	५	१५३	मधुमांसादिवर्जनं	६	१४
चर्मवंशपात्रशकफ	५	११९	तरमिंद्रियादिस्यर्षाः			रूपीणां पृथक् यज्ञनिषेधः	५	१५५	आश्विनसंचितनीवा	६	१५
लमूलसुद्धौ	}	५	आचमनविधिः	५	१३९	स्वामिनोऽभियंनान्वरेत्	५	१५६	सदित्यागः	}	५
कंबलपट्टवस्त्रादिसुद्धौ			शूद्राणां मासिवपनं	}	५	मृतपतिक्काधर्मः	५	१५७	फालकृषाद्यन्ननिषेधः		
तृणकाष्ठगृहमृदांडसुद्धौ	५	१२२	हिजोच्छिष्टभोजनं			परपुरुषगमननिंदा	५	१६१	अश्मकुट्टादयः	६	१७
शोणिताद्युपहतमृ	}	५	विप्रुषश्मश्रादिकं	}	५	पातिव्रत्यफलं	५	१६५	नीवाणादिसंचयने	६	१८
दांडत्यागः			नोच्छिष्टम्			भार्यायां मृतायांश्चौ	}	५	भोजनकालादयः	६	१९
भूमिसुद्धौ	५	१२४	पादेगंडूषजलविंद	}	५	ताग्निनादाहः			भूमिपरिवर्तनादि	६	२२
पक्षिजग्धगवाघातादौ	५	१२५	वः सुद्धाः			पुनर्दीर्घग्रहणे	५	१६८	शीष्मादिभ्रतुरुत्थं	६	२३
गंधलेपयुक्तद्रव्यसुद्धौ	५	१२६	द्रव्यहस्तस्योच्छिष्टस्यर्षाः	५	१४३	गृहस्थकालावधिः	५	१६९	सदेहंशोषयेत्	६	२४
पवित्राण्याह	५	१२७	वसनविरेकमेशुनसुद्धौ	५	१४४	इतिपंचमोऽध्यायः			अग्निहोत्रसमापनादयः	६	२५
जलसुद्धौ	५	१२८	निद्राक्षद्रोजनादिसुद्धौ	५	१४५				रक्षमूलभूषायादयः	६	२६
नित्यसुद्धानाह	५	१२९	अथस्त्रोधर्मानाह	५	१४६	वानप्रस्थाश्रममाह	६	१	भिक्षाचरणे	६	२७
सर्षीनित्यसुत्थानि	५	१३२	स्त्रियास्वातंत्र्यन्नकार्यं	५	१४७	सभार्याग्निहोत्रोवनेवसेत्	६	३	वेदादिपाठः	६	२९

प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो
महाप्रस्थानं	६	३१	एककालेभिस्तान्तरणं	६	५५	विषयानभिलाषः	६	८०	राजप्रशंसा	७	६
परिवाजककालमाह	६	३३	भिस्तकालः	६	५६	आत्मनोऽध्यानं	६	८२	राजदेषनिंदा	७	१३
वृद्धनिर्यादिक्रमेण	६	३४	लाभालाभेर्हर्षविषा	६	५७	परिव्रज्याफलं	६	८५	राजस्थापितधर्मन	७	१३
परिव्रजेत्			दौनकार्ये			वेदसंन्यासिकर्माह	६	८६	चालयेत्		
ऋणमशोऽनपरिव्रजेत्	६	३५	पूजापूर्वकभिक्षानिवेधः	६	५८	चत्वारः आश्रमाः	६	८७	दंडोत्पत्तिः	७	१४
पुनमनुत्थायनपरिव्रजेत्	६	३६	इन्द्रियनिग्रहः	६	५९	सर्वाश्रमफलं	६	८८	दंडप्रणयनं	७	१६
प्राजापत्येष्टिंशुत्वा	६	३८	संसारगतिकथनं	६	६१	गृहस्थस्यश्रेष्ठत्वं	६	८९	दंडप्रशंसा	७	१७
परिव्रजेत्			सुरवदुःखयोर्दमीधर्मैर्हितं	६	६४	दशविधधर्मः सोऽवितव्यः	६	९१	अयथादंडनिषेधः	७	१९
अमयदानफलं	६	३९	नलिंगमात्रेधर्मकारणं	६	६६	दशविधधर्माणाह	६	९१	दंडेषुदंडाकरणेनिंदा	७	२०
निस्पृहः परिव्रजेत्	६	४१	भूमिनिरीक्ष्यपर्यटेत्	६	६८	दशविधधर्मचरिणफलं	६	९३	पुनर्दंडप्रशंसा	७	२२
एकाकीमोक्षार्थचरेत्	६	४२	क्षुद्रजंतुहिंसाप्रायश्चित्तं	६	६९	वेदमेवाभ्यसेत्	६	९५	दंडप्रणेतृकीदृशइत्यत्राह	७	२६
परिवाजकनियमः	६	४३	प्राणायामप्रशंसा	६	७०	वेदसंन्यासफलं	६	९६	अधर्मदंडेऽसजादीनां दोषः	७	२८
सुक्तलक्षणं	६	४४	ध्यानयोगेनात्मानं पश्येत्	६	७३	इतिषष्ठोऽध्यायः			सूस्वीदीनानंदं प्रणयनं	७	३०
जीवनादिकामनाराहित्यं	६	४५	ग्रहसाक्षात्कारमुक्तिः	६	७४				सत्यसंधादिनादंड	७	३१
परिवाजकान्तरः	६	४६	मोक्षसाधककर्माणि	६	७५	राजधर्माणाह	७	१	प्रणयनं		
भिष्टायहो	६	४७	देहस्वरूपमाह	६	७६	कृतसंस्कारस्यमजारक्षणं	७	२	शत्रुमित्रविप्रादिषु	७	३२
दंडकमेडत्वादयः	६	४८	देहत्यागेदृशान्तमाह	६	७८	रक्षार्थमिंद्राद्यंशा	७	३	दंडविधिः		
भिष्टायानाणि	६	४९	प्रियाप्रियेषु पुण्यपापत्यागः	६	७९	द्विजोत्पत्तिः			न्यायवर्तिनोपज्ञः प्रशंसा	७	३३

प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.
दुर्हृत्तराज्ञोनिंदा	७	३४	अन्यानप्यमात्या	७	६०	ब्राह्मणानां वृत्तिः	७	८३	अर्थीदिचिंता	७	१०६
राजकृत्यैवृद्धसेवा	७	३७	रुक्म्यान्	७	६१	दानप्रशंसा	७	८४	विजयविरोधिनो	७	१०७
विनयग्रहणं	७	३९	आक्रान्तः पुराध्यक्षाः	७	६२	पात्रदानफलमाह	७	८५	वशीकरणं	७	१०८
अविनयनिंदा	७	४०	दूतलक्षणं	७	६३	संग्रामे आहूतो न निवर्तेत	७	८६	सामदंडप्रशंसा	७	१०९
अत्र दृष्टान्तमाह	७	४१	सेनापत्यादिकार्यं	७	६४	संमुखमरणे स्वर्गः	७	८७	राज्यरक्षा	७	११०
विनयाद्राज्यादिप्राप्तिदृष्टान्तं	७	४२	दूतप्रशंसा	७	६५	कूटास्त्रादिनिषेधः	७	८८	प्रजापीडने दोषः	७	१११
विद्याग्रहणं	७	४३	प्रतिराजोचितं दूते	७	६६	संग्रामे अवधानाह	७	८९	प्रजारक्षणे सुखं	७	११२
इंद्रियजयः	७	४४	न जानीयात्	७	६७	भीतादिह नने दोषः	७	९०	ग्रामतप्याधिपत्यादयः	७	११३
कामक्रोधजव्यसनत्यागः	७	४५	जांगलदेशाश्रयणे	७	६८	संग्रामे पराज्यसह	७	९१	ग्रामदोषनिवेदनं	७	११४
कामजदशव्यसमान्याह	७	४६	अथ दुर्गप्रकाराः	७	६९	तस्य दोषः	७	९२	ग्रामाधिकृतस्य वृत्तिमाह	७	११५
क्रोधजा वृत्त्यसमान्याह	७	४७	अस्त्रान्नादिपूरितं	७	७०	येन यज्जितं तद्धनं तस्यैव	७	९३	ग्रामस्य कार्याण्यन्येन	७	११६
सर्वभूलोभत्यागः	७	४८	दुर्गिकुर्यात्	७	७१	राज्ञः श्रेष्ठवस्तुदानं	७	९४	कर्तव्यानि	७	११७
अतिदुःखद्वयसनानि	७	४९	संदरीभाप्यमुहहेतु	७	७२	हस्त्यश्वादिवर्धनं	७	९५	अर्थचिंतकः	७	११८
व्यसने निंदा	७	५०	पुरोहितादयः	७	७३	अलब्धं लब्धमिच्छेत्	७	९६	तच्चरितं स्वयं जानीयात्	७	११९
अथ सचिवाः	७	५१	यज्ञादिकरणं	७	७४	नित्यमभ्यपदात्यादिशिक्षा	७	९७	उत्क्रोचादिग्राहक	७	१२०
संधिविग्रहादिचिंता	७	५२	करग्रहणे	७	७५	नित्यमुद्यतदंडः स्यात्	७	९८	शासनम्	७	१२१
मंत्रिभित्तिचार्यहितं कार्यं	७	५३	अध्याध्यक्षाः	७	७६	अमात्यादिप्रमायानकार्या	७	९९	मेव्यादि वृत्तिकल्पनं	७	१२२
ब्राह्मणमंत्रिणः	७	५४	ब्राह्मणानां वृत्तिदानं	७	७७	प्रकृतिभेदादिगोपनीयं	७	१००	वणिक्करग्रहणे	७	१२३

प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो
अन्यात्यकरग्रहणे	७	१२१	धर्मकामादिनिर्तनं	७	१५१	परराष्ट्रपाडने	७	१९५	तत्तोरत्रिभोजनादयः	७	२१४
धान्यादीनांकरग्रहणे	७	१२०	दूतसंमेषणादयः	७	१५२	परप्रकृतिभेदादि	७	१९७	अस्वस्थः श्रेष्ठामा	७	२१६
श्रोत्रियात्करणं	७	१२३	अयमकृतिप्रकारः	७	१५६	उपायाभावेयुद्धेत्	७	२००	लैषुनिःक्षिपेत्	७	२१६
गृण्हीयान्	७	१२३	अभिप्रकृतयः	७	१५८	जित्वात्राहणादिषू	७	२०१	इतिसप्तमोऽध्यायः		
श्रोत्रियवृत्तिकल्पने	७	१२४	अथषड्गुणाः	७	१६०	जनप्रजानाममयदा	७	२०१			
शाकप्रदिव्यवहारिणः	७	१२७	संध्यादिकारः	७	१६१	नंच	७	२०१	अवहारोदितहस्तः	७	१
सत्यकारः	७	१२७	संधिविग्रहादिकालाः	७	१६१	तदंश्यायतदाज्यदाने	७	२०२	सभांप्रविशेत्	७	१
शिल्प्यादिकं कर्मकारयेत्	७	१२८	बलितृपसंश्रयणे	७	१७५	करग्रहणादि	७	२०६	कुलशास्त्रादिभिः	७	३
स्वल्पातिप्रचुरकर	७	१२९	आत्मानं अधिकं कुर्यात्	७	१७७	मित्रप्रशंसा	७	२०७	कार्यं पश्येत्	७	३
ग्रहणनिषेधः	७	१२९	आगामिगुणदोषनिंता	७	१७८	शत्रुगुणाः	७	२११	अष्टादशविवादानाह	७	४
तीक्ष्णभूतुतावरणं	७	१४०	राज्यरक्षा	७	१८०	उदासीनगुणाः	७	२११	धर्ममाश्रित्यनिर्णये	७	८
अमात्येन सह कार्यं चिंतनं	७	१४१	अभिराज्ययानविधिः	७	१८१	आत्मार्यं भूत्यादित्यागः	७	२१२	कुर्यात्	७	८
दस्तुनिग्रहणम्	७	१४३	शत्रुसेविभिन्नादौ	७	१८६	आपदिउपायचिंतनं	७	२१४	स्वयमशक्तौ विद्वांसं	७	९
प्रजापालनस्य श्रेष्ठत्वं	७	१४४	सावधानम्	७	१८६	अथराज्ञोभोजने	७	२१६	नियुज्यात्	७	९
सत्ताकाशः	७	१४५	भूहकरणे	७	१८७	अन्नादिपराक्षा	७	२१७	सन्निवृत्तिरूपैः सह	७	१०
एकांतगोप्यमंत्रणम्	७	१४७	जलादौ युद्धकारः	७	१९२	विहारादौ	७	२१९	कार्यं पश्येत्	७	१०
मंत्रणकाले स्त्रियाद्य	७	१४९	अगानीक्योग्यानाह	७	१९३	आयुधादिदर्शनं	७	२२३	तत्सभाप्रशंसा	७	११
पसारणम्	७	१४९	सैन्यपरीक्षणम्	७	१९४	संध्यामुपास्यप्रणिधिनेष्टि	७	२२३	अधर्मे सभासदोषः	७	१२

तादि

प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.
सदसितसत्यमेववक्तव्यं	८	१३	अनुवाधनहारकशासनं	८	२९	सत्यादिनाव्यवहारं पश्येत्	८	४५	एकोपिधर्मविस्तारो	८	७७
अधर्मवादशासनं	८	१४	अस्वामिकधनरक्षणकालः	८	३०	सदाचारमाचरणीयं	८	४६	स्वभाववचनंसा	८	७८
धर्मातिक्रमणोदोषः	८	१५	द्रव्यरूपसंख्यादिकथनं	८	३१	भ्रूणादाने	८	४७	क्षिणोगृण्हासुः	८	७९
दुर्व्यवहारे राजादौ	८	१८	अकथनेदंडः	८	३२	अयहीनाः	८	५३	साक्षिप्रश्ने	८	७९
नामधर्मः	८	१८	प्रणष्टद्रव्यात्प	८	३३	अभियोक्तुर्दंडादिः	८	५८	साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यं	८	८१
अर्थिप्रत्यर्थिपापे	८	१९	झागग्रहण	८	३४	धनपरिमाणमिथ्याकथने	८	५९	रहःकृतं कर्म आ	८	८४
कार्यदर्शने शूद्रनिषेधः	८	२०	चौरघातनम्	८	३४	साक्षिभिर्भावनां	८	६०	त्यादिर्जानाति	८	८४
राष्ट्रेनास्तिकदुर्भि	८	२१	निध्यादौ पद्माग्रहणं	८	३५	अथसाक्षिणः	८	६१	ब्राह्मणादिसाक्षिप्रश्ने	८	८७
क्षादिनिषेधः	८	२१	परनिधौ अनृतकथने	८	३६	साक्ष्ये निषिद्धाः	८	६४	असत्यकथनेदोषः	८	८९
लोकपालान्यणस्य	८	२३	ब्राह्मणनिधिविषये	८	३७	रुद्धादीनां रुद्धादयः	८	६८	सत्यप्रशंसा	८	९२
कार्यदर्शनम्	८	२३	राजानिधिंप्राप्याहं	८	३८	साक्षिणः	८	६८	असत्यकथनफलं	८	९३
ब्राह्मणादिक्लमेण	८	२४	विप्रायदेयं	८	३८	वादि साक्षिणः	८	६९	पुनः सत्यकथनप्रशंसा	८	९६
कार्यं पश्येत्	८	२४	चौरहतधनं राजादातव्यं	८	४०	बालादिसाक्ष्यादौ	८	७०	विषयभेदेनासत्यफलं	८	९७
स्वरवर्णादिना अ	८	२५	जातिदेशधर्मादि	८	४१	साहसादौ न साक्षिपरीक्षा	८	७२	निंदितब्राह्मणान्	८	१०२
र्थ्यादिपरीक्षेत्	८	२५	रोधेन करणीयं	८	४१	साक्षिर्द्वये	८	७३	शूद्रवत्सृच्छेत्	८	१०२
बालधनं राजारक्षणीयं	८	२७	राजाविवादोत्थाप	८	४३	साक्षिणः सत्यकथनं	८	७४	विषयभेदे असत्य	८	१०३
प्रोषितपतिकादि	८	२८	नादिनकार्यं	८	४३	मिथ्यासाक्ष्येदोषः	८	७५	कथनेदोषः	८	१०३
धनरक्षणम्	८	२८	अनुमानेन तत्तन्निश्चिनु	८	४४	श्रुतसाक्षिणः	८	७६	अनृतकथनमायश्चित्तं	८	१०५

प्रकरण	अं	श्लो.	प्रकरण	अं	श्लो.	प्रकरण	अं	श्लो.	प्रकरण	अं	श्लो.
त्रिपक्षसाक्ष्यकथने	८	१०७	अधर्मदंडनिंदा	८	११७	रुद्धिप्रकारः	८	१५२	धनाभावेकर्मणा	८	१७७
पराजयः	८	१०८	दंड्यपरित्यागे	८	१२८	पुनर्लेख्यकरणे	८	१५४	पण्यधनम्	८	१७८
साक्षिभोगे	८	१०९	वारदंडधिकृदंडादि	८	१२९	देशकालरुद्धौ	८	१५६	अथनिक्षेपे	८	१७९
असाक्षिविवादेषापथः	८	११०	भस्मरेणवादिपरिमाणा	८	१३१	दर्शनप्रतिभूस्थले	८	१५८	साक्ष्यभावेनिक्षेप	८	१८२
वृथाशपथदोषः	८	१११	नाह	८	१३२	प्रतिभाज्यादिक्र	८	१५९	निर्णयः	८	१८३
वृथाशपथप्रतिषेधः	८	११२	प्रथममध्यमोत्तमसाहसा	८	१३८	पण्यधनदेयं	८	१६०	निक्षेपदाने	८	१८५
संवमाह	८	११३	भूगणादानेदंडनियमः	८	१३९	दानप्रतिभूस्थले	८	१६१	स्वयंनिक्षेपार्पणे	८	१८६
विमादेःसत्योच्चार	८	११४	अथरुद्धिः	८	१४०	भिरादिद्विधनेप्रतिभूति	८	१६२	समुद्रनिक्षेपे	८	१८८
दिशपथं	८	११५	आधिस्थले	८	१४३	कृतनिवृत्तौ	८	१६३	चौपादिद्विधनेनिक्षेपे	८	१८९
श्रूदशपथे	८	११६	बलादाधिभोगनिषेधः	८	१४४	कुटुंबार्थकृतर्णदेयं	८	१६६	निक्षेपापहारशपथं	८	१९०
शपथंशुचिमाह	८	११७	आधिनिक्षेपादौ	८	१४५	बलकृतंनिवर्त्त	८	१६८	निक्षेपापहारादौदंडः	८	१९१
अथपुनर्वादः	८	११८	धेन्वादौभोगेपिन	८	१४६	प्रातिभाज्यादिनिषेधः	८	१६९	छलेनपरधनहरणे	८	१९३
लोभादिनासाक्ष्ये	८	११९	स्वत्वहानिः	८	१४७	अग्राह्यमर्थनगृह्यात्	८	१७०	निक्षेपेभिध्याकथनेदंडः	८	१९४
दंडविशेषः	८	१२०	आधिसीमादौन	८	१४८	ग्राह्यत्यागेदोषः	८	१७१	निक्षेपदानग्रहणयोः	८	१९५
दंडस्पहस्तादि	८	१२१	भोगोस्वत्वहानिः	८	१४९	अचलरक्षणादौ	८	१७२	अस्तामिविक्रये	८	१९६
दशस्थानानि	८	१२२	बलादाधिभोगोऽर्द्धरुद्धिः	८	१५०	अधर्मकार्यकरणेदोषः	८	१७४	सागमभोगप्रमाणं	८	२००
अपराधमपेक्ष्य	८	१२३	हैरुपयादधिकरु	८	१५१	धर्मेणकार्यकरणं	८	१७५	प्रकाशकपेभूत्यधनलाभे	८	२०१
दंडकरणं	८	१२४	दिर्नभवति	८	१५२	धनिकेनधनसाधने	८	१७६	संस्तृप्तवस्तुविक्रये	८	२०२

प्रकरण	अ. श्लो.	प्रकरण	अ. श्लो.	प्रकरण	अ. श्लो.	प्रकरण	अ. श्लो.
अन्यांकन्यादर्शयि	८ २०४	चौरदूते	८ २३३	अथवाक्यारुष्यदंडः	८ २६६	वनस्पतिच्छेदने	८ २८५
लान्याविवाहे	८ २०५	शृंगादिदर्शनिं	८ २३४	ब्राह्मणाद्याक्रोशे	८ २६७	मनुष्याणां दुःखात्	८ २८६
उन्मत्तादिकन्याविवाहे	८ २०५	रुकादिहृतस्थले	८ २३५	समवर्णाक्रोशे	८ २६९	सारेणदंडः	८ २८७
पुंसोहितदक्षिणादाने	८ २०६	शस्यघातकदंडे	८ २३७	शूद्रस्य द्विजाक्रोशे	८ २७०	समुत्थानव्ययदाने	८ २८७
अध्यर्च्यदिदक्षिणा	८ २०९	सीमाविवादस्थले	८ २४५	धर्मोपदेशकर्तुः	८ २७२	द्रव्यहिंसायां	८ २८८
संभूयसंभूत्यां	८ २११	सीमावृक्षादयः	८ २४६	शूद्रस्यदंडः	८ २७२	चार्मिकभांडादौ	८ २८९
दत्तानपक्रिया	८ २१२	उपच्छंदानिर्सीमाखिणानि	८ २४९	श्रुतदेशजात्याक्षेपे	८ २७३	यानादेर्देशातिवर्तनानि	८ २९०
भृतिस्थले	८ २१५	भोगेनसीमान्नयेत्	८ २५२	क्राणाद्याक्रोशे	८ २७४	रथस्वाम्यादिदंडने	८ २९३
संवैधानिकमे	८ २१८	सीमासाक्षिणः	८ २५३	मात्राद्याक्रोशे	८ २७५	भार्यादिताडने	८ २९९
क्रीलालुशयः	८ २२२	साक्ष्युक्तांसीमां वधीयात्	८ २५५	परस्परपतनीयाक्रोशे	८ २७६	अन्यथाताडनेदंडः	८ ३००
अनारव्यापदोषव	८ २२४	साक्ष्यदानविधिः	८ २५६	अथदंडपारुष्यं	८ २७८	अथस्तेननियहणे	८ ३०१
तीकन्यादाने	८ २२४	अन्यथाकथनेदंडः	८ २५७	शूद्रस्यब्राह्मणादि	८ २७९	चौरादितोऽभयदानफलं	८ ३०३
मिथ्याकन्यादूषणकथने	८ २२५	साक्ष्यभावेग्राम	८ २५८	ताडने	८ २७९	राजाधर्मधर्मेष	८ ३०४
दूषितकन्यानिदा	८ २२६	सामंतादयः	८ २५८	पादादिग्रहारे	८ २८०	छांशभागी	८ ३०४
अथसंसंपदी	८ २२७	सामंतानांमृपाकथ	८ २६३	महतासहोपवेशने	८ २८१	अरक्षयांकरग्रहणनिंदा	८ ३०७
अथस्वामिपालविवाद	८ २२९	नैदंडः	८ २६३	निषीचनादौ	८ २८२	पापनिग्रहसाधुसंग्रहणे	८ ३१०
क्षीरभृतिस्थले	८ २३१	गृहादिहरणेदंडः	८ २६४	केशग्रहणादौ	८ २८३	बालरुद्धादिषुक्षमा	८ ३१३
पालदोषेणनष्टस्थले	८ २३२	राजास्वयंसीमानिर्णयंकुर्यात्	८ २६५	लग्नास्थिभेदादौ	८ २८४	ब्राह्मणस्तवर्णस्तेने	८ ३१४

प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.
अशांसनेरातोदोषः	८	३१६	विज्ञश्रुदादेररगु	८	३१७	कन्यादूषणे	८	३१८	सामाजिकाद्यभोजने	८	३१९
परपापसम्बन्धणे	८	३१७	णादिदंड	८	३१८	अंगुलिप्रक्षेपादौ	८	३१९	अथ अकरा	८	३२०
राजदंडेन पापनाशो	८	३१८	अस्तौयान्याह	८	३१९	व्यभिचरितस्त्री	८	३२०	रजकस्य वस्त्रप्रक्षालने	८	३२१
कूपघटादिहरण	८	३१९	चौरयाजनादौ	८	३२०	जारयोर्दंडे	८	३२१	तंतुवायस्य सूत्रहरणे	८	३२२
प्रपापेदने	८	३२०	पथिस्थितेक्षुग्रहण	८	३२१	सवत्सराभिशास्तादौ	८	३२२	पण्यमूल्यकरणे	८	३२३
धान्यादिहरणे	८	३२०	दासाश्वादिरहरणादौ	८	३२२	श्रुदादेरक्षितोक्तुष्टा	८	३२३	राज्ञाप्रतिपिद्धानां	८	३२४
रुवर्णादिहरणे	८	३२१	अथ साहसमाह	८	३२३	दिगमने	८	३२४	निर्हरणे	८	३२५
स्त्रीपुरुषादिहरणे	८	३२२	साहसक्षमानिदा	८	३२४	ब्राह्मणस्य गुप्तावि	८	३२५	अकालविक्रयादौ	८	३२६
महापश्वादिहरणादौ	८	३२३	हिजातेः शस्त्रग्रहणकाल	८	३२५	मागमने	८	३२६	विदेशविक्रये	८	३२७
सूत्रकार्पासादिहरणे	८	३२४	आततायिहनने	८	३२६	ब्राह्मणस्य नवधदंड	८	३२७	अर्घ्यस्थापने	८	३२८
हरितधान्यादौ	८	३२५	परदारभिमर्षणेदंड	८	३२७	गुप्तवैशेषक्षत्रिय	८	३२८	तुलादिपरीक्षा	८	३२९
निरन्वयसान्वयथा	८	३२६	परस्व्याहसभाषणे	८	३२८	योगमने	८	३२९	अथ तरिसुलं	८	३३०
न्यादौ	८	३२७	स्त्रीसंग्रहणे	८	३२९	अगुप्ताक्षत्रियादिगमने	८	३३०	गर्भिण्यादीनां न तरिसुलं	८	३३१
स्तेयसाहसंलक्षण	८	३२८	भिक्षकादीनां पर	८	३३०	साहसिकादिशून्य	८	३३१	नाविकदोषेण वस्तुनाशे	८	३३२
त्रेताभिस्तेये	८	३२९	स्त्रीसंभाषणे	८	३३१	राज्यप्रशासा	८	३३२	वैश्यादेर्वाणिज्याकरणे	८	३३३
चौरहस्तच्छेदादि	८	३३०	परस्व्यानिषिद्धसंभाषणे	८	३३२	कुलपुरोहितादिसागे	८	३३३	क्षत्रियवैश्येन	८	३३४
पित्रादिदंड	८	३३१	नटादिस्त्रीषु संभा	८	३३३	मात्रादित्यागे	८	३३४	दासकर्मदौ	८	३३५
राज्ञोदंडे	८	३३२	षणेन दोषः	८	३३४	विप्रयोर्वीरराज्ञानधर्मकथनं	८	३३५	श्रुदंदासकर्मकारयेत्	८	३३६

प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.
श्रुद्धोदासान्मुच्यते	८	४१४	स्त्रीप्रशंसा	९	२६	सप्तपदीपूर्वस्त्रीत्यागो	९	७२	विवाहस्यावश्यकत्वं	९	९५
अथसप्तदशदासप्रकाराः	८	४१५	अव्यभिचारफलं	९	२९	दोषयतीकन्यादाने	९	७३	दत्तमुल्कापावरमरणे	९	९७
भार्यादासादयोऽधनाः	८	४१६	व्यभिचारफलं	९	३०	स्त्रीवृत्तिप्रकल्प्यप्रवसेत्	९	७४	शुल्कग्रहणनिषेधः	९	९८
वैश्वम्भूदोस्त्वकर्म	८	४१८	बीजक्षेत्रयोर्बलाबले	९	३२	प्रोषितभर्तृकानियमाः	९	७५	वात्ताकन्यादत्तान्य	९	९९
कारयितव्यौ			परस्त्रीषुबीजवपननिषेधः	९	३९	संवत्सरंस्त्रियंमृतीक्षेत्रे	९	७७	स्मैरदानं		
दिनेदिनेआयव्यय	८	४१९	स्त्रीपुंसयोरैकत्वं	९	४५	रोगार्तस्वाम्यतिक्रमे	९	७८	स्त्रीपुंसयोरव्यभिचारः	९	१०१
निरीक्षणं			सकृदंशभागादयः	९	४७	क्षुवादेर्नस्त्रीत्यागः	९	७९	अथदायभागः	९	१०३
सम्पत्त्यवहारदर्शनफलं	८	४२०	क्षेत्रप्राधान्यं	९	४८	अधिवेदने	९	८०	विभागकालः	९	१०४
॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥			अथस्त्रीधर्मः	९	५६	स्त्रियामद्यपाने	९	८४	सहायस्थानेज्येष्ठ	९	१०५
			भ्रातुःस्त्रीगमनेपातित्वं	९	५७	सजात्यास्त्रियाधर्म	९	८६	सप्राधान्यं		
अथस्त्रीपुं धर्मः	९	१	अथनियोगः	९	५९	कार्येनान्यथा			ज्येष्ठप्रशंसा	९	१०६
अथस्त्रीरक्षा	९	२	ननियोगोद्वितीयपु	९	६०	गुणिनेकन्यादानंननिर्गुणाय	८८		अज्येष्ठवृत्तौज्येष्ठे	९	११०
जापाशब्दार्थकथनं	९	८	त्रोत्सादनं			स्वयंवरकालः	९	९०	विभ्रागोहेतुमाह	९	१११
स्त्रीरक्षणोपायाः	९	११	कामतोगमननिषेधः	९	६३	स्वयंवरपितृदत्तालं	९	९२	ज्येष्ठादेर्विशोद्धारः	९	११२
स्त्रीस्वभावः	९	१४	नियोगभिन्दा	९	६४	कारत्यागः			एकमपित्रैर्द्वयैर्द्वय	९	११४
स्त्रीणामंत्रैर्नक्रिया	९	१८	वर्णसंस्कारकालः	९	६६	ऋतुमतीविवाहेन	९	९३	दशवस्तुषुसमानानोद्धारः	९	११५
व्यभिचारप्रायश्चित्ते	९	१९	वारदत्ताविषये	९	६९	शुल्कदानम्			सप्तभागविषमभागौ	९	११६
स्त्रीस्वाभिगुणामवति	९	२२	कन्यायाःपुनर्दाननिषेधः	९	७१	कन्यावरयोर्वयोनियमः	९	९४	स्वस्वांशोभ्योभगिन्यैर्देयं	९	११८

प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.
विषममजाधिकं ज्यैष्ठस्यैव		११९	अनेकमातृकविभागः	९	१४९	अथपुत्रित्वातिदेशः	९	१८२	अथअनंशाः	९	२०१
क्षेत्रजेनविभागे	९	१२०	अनूदभूद्रूपुत्रस्य	९	१५५	द्वादशपुत्राणां पूर्व	९	१८४	कृत्वादिक्षेत्रजां	९	२०३
अनेकमातृकानां ज्यैष्ठ्ये	९	१२३	भागविषेधः	९		पूर्वः श्रेष्ठः	९		शभागिनः	९	
जन्मतोज्यैष्ठ्यम्	९	१२५	सजानीयानेक	९	१५६	क्षेत्रजादयोरिस्थहस्तः	९	१८५	अविभक्ताभिनिधने	९	२०४
पुत्रिकाकरणे	९	१२७	मातृकविभागे	९		क्षेत्रजादीनां पिता	९	१८६	विद्यादिधने	९	२०६
पुत्रिकायाधनग्राहित्वं	९	१३०	भूद्रूपसममएवभागः	९	१५७	महधने	९		शक्तस्यांशोपेक्षणे	९	२०७
मातुःरूपिधनं दहितुः	९	१३१	दायादादायादबांधवत्वं	९	१५८	सपिंडादयोधनहस्तः	९	१८७	अविभाज्यधने	९	२०८
पुत्रिकापुत्रस्यधनं	९	१३२	कुपुत्रनिंदा	९	१६१	आज्ञाणाधिकारः	९	१८८	नष्टोद्दारे	९	२०९
ग्राहित्वम्	९		औरसक्षेत्रजविभागे	९	१६२	राजाधिकारः	९	१८९	संसृष्टधनविभागे	९	२१०
पुत्रिकौरसयोर्विभागो	९	१३४	क्षेत्रजानंतरमौरसोत्पत्तौ	९	१६३	मृतपतिकानियु	९	१९०	विदेशादिगतस्यन	९	२११
अपुत्रपुत्रिकाधने	९	१३५	दत्तकादयोगौत्र	९	१६५	क्तापुत्राधिकारः	९		भागलोपः	९	
पुत्रिकायाद्वैविध्यं	९	१३६	रिक्थभागिनः	९		औरसपौनर्मत्वविभागे	९	१९१	ज्येष्ठगुणभृत्याः स	९	२१३
पौत्रमौत्रयोर्धनभागित्वं	९	१३७	औरसादिद्वादश	९	१६६	मातृधनविभागे	९	१९२	मभागः	९	
पुत्रशब्दार्थः	९	१३८	पुत्रलक्षणम्	९		स्त्रीधनान्याह	९	१९४	विकर्मस्थाधनं नाहीति	९	२१४
पुत्रिकापुत्रकर्तृकयाद्वे	९	१४०	दत्तपुत्रस्यसमभागित्वे	९	१७९	सप्रजस्त्रीधनाधिकारिणः	९	१९५	ज्येष्ठस्यासाधारणकरणे	९	२१४
दत्तकस्थधनग्राहकत्वे	९	१४१	क्षेत्रजादयः पुत्रप्र	९	१८०	अप्रजस्त्रीधनाधिकारिणः	९	१९६	जीवसिन्तृकविभागे	९	२१५
कामजादेर्नधनग्राहकत्वं	९	१४३	तिनिधयः	९		साधारणात्स्त्रीधनं न कुर्यात्	९	१९९	विभागानंतरोत्प	९	२१६
क्षेत्रजस्यधनग्राहकत्वे	९	१४५	सुखोर्सेदत्तकाद	९	१८१	स्त्रीणामलंकरणमविभाज्यं	९	२००	नस्थले	९	
			योनिकर्तव्याः	९							

प्र. सूची	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.
१२	अनपत्यधनेमा	१	२१७	प्रायश्चित्ताकरणे	१	२३५	तेषांशासन	१	२६२	विषमव्यवहारे	१	२८७
	तुरधिकारः			महापातकिदंडः			चौराणां निग्राहकोदंडः	१	२६३	बंधनस्थानं राजमार्गे	१	२८८
	ऋणधनयोः समं विभागः	१	२१८	प्रायश्चित्तरूपेणां कथाः	१	२४०	तत्स्वरान्नेषणं	१	२६४	प्राकारभेदादौ	१	२८९
	अभिभाज्यमाह	१	२१९	महापातके आ	१	२४१	लोभ्यादर्शने	१	२७०	अभिचारकर्मणि	१	२९०
	अयद्युतसमाह्वयः	१	२२०	ह्यणस्पददंडः			चौराश्रयदायकदंडः	१	२७१	अबीजविक्रयादौ	१	२९१
	युतसमाह्वयनिषेधः	१	२२१	क्षत्रियादेर्दंडः	१	२४२	स्वधर्मच्युतदंडने	१	२७३	स्वर्णिकारदंडने	१	२९२
	युतसमाह्वयार्थः	१	२२२	महापातकिधनग्रहणे	१	२४३	चौराद्युपद्रवे अ	१	२७४	हलोपकरणहरणे	१	२९३
	युतादिकारिणां दंडः	१	२२४	ब्राह्मणापीडने दंडः	१	२४८	धावतो दंडः	१	२७५	अथ सप्तमस्कृतयः	१	२९४
	पाषंडादीन्देशानि	१	२२५	वध्यमोक्षणे दोषः	१	२४९	राज्ञः कोषहारका	१	२७५	स्वपरशक्तिवीक्षणं	१	२९८
	वासयेत्	१	२२६	राजाकंटकोद्धारणे	१	२५३	दयो दंडः	१	२७६	कर्मारंभे	१	२९९
	दंडदोनाशक्तौ	१	२२९	यत्नं कुर्यात्			संधिच्छेदे	१	२७६	राज्ञो युगत्वकथनं	१	३०१
	स्त्रीचालादिदंडः	१	२३०	आर्यरक्षाफलम्	१	२५३	यंश्चिभेदने	१	२७७	इंद्रादीनां तेजो नृ	१	३०३
	नियुक्तस्य कार्यहने	१	२३१	तत्स्वराद्यशासने दोषः	१	२५४	चौरलोभधारणादौ	१	२७८	पोविभर्ति		
	कूटशासनचालः	१	२३२	निर्भयराज्यवर्द्धनं	१	२५५	तडागागारभेदने	१	२७९	एतैरुपायैस्तेन नियग्रहणं	१	३१२
	वधादिकरणे			प्रकाशाप्रकाशत	१	२५६	राजमार्गे मलादित्यागे	१	२८२	ब्राह्मणं न कोपयेत्	१	३१३
	धर्मकृतं व्यवहारं	१	२३३	स्वरज्ञानं			मिथ्याचिकित्सने दंडः	१	२८४	ब्राह्मणमशंसा	१	३१४
	न निवर्त्तयेत्			प्रकाशाप्रकाशत	१	२५७	प्रतिमादिभेदने	१	२८५	शमशानाग्निर्न दुष्टः	१	३१८
	अधर्मकृतं निवर्त्त्य	१	२३४	स्वरानाह			मणीनामपवेधादौ	१	२८६	एवं ब्राह्मणः		

प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.
ब्रह्मसंनयोः पर	१	३२२	क्रियालोपात्तरूपल	१०	४३	आफद्गर्माह	१०	८१	शूद्रस्य ब्राह्मणारा	१०	१२२
स्वरासाहसं			लंगच्छति			विक्रयेवर्ज्यानि	१०	८६	धनशेषः		
पुत्रैराज्यंदत्तार	१	३२३	दस्यव.	१०	४५	क्षीरादिविक्रयफलं	१०	९२	शूद्रवृत्तिकल्पन	१०	१२४
प्रेमाणत्यागा			वर्णसंस्काराणां कर्मण्याह	१०	४७	ज्यायसीवृत्तिनिषेधः	१०	९५	शूद्रस्य न संस्कारादयः	१०	१२६
वैश्यधर्माणाह	१	३२६	चंडालकर्मणाह	१०	५१	परधर्मजीवननिंदा	१०	९७	शूद्रस्यामंत्रकंधर्मकार्य	१०	१२७
शूद्रधर्माणाह	१	३२८	कर्मणापुरुषज्ञानं	१०	५३	वैश्यशूद्रयोरापदर्माः	१०	९८	शूद्रस्य धनसंचयनि	१०	१२९
इति नवमोऽध्यायः			वर्णसंस्करणं	१०	५९	आपदिनिषयहीन	१०	१०२	वेधः		
			एषां विप्राधर्मेणा	१०	६२	याचनादि			इति दशमोऽध्यायः		
अध्यापनं ब्राह्मणस्यैव	१०	१	णत्यागः श्रेष्ठः			प्रतिग्रहनिंदा	१०	१०९			
वर्णानां ब्राह्मणः प्रफ.	१०	३	साधारणधर्माः	१०	६३	याजनाध्यापने हि जानां	१०	११०	स्नातकस्य न वयं काराः	११	१
अथ हिंजवर्णकयनं	१०	४	सप्तमे जन्मनि ब्राह्म	१०	६४	प्रतिग्रहादिपापनारा	१०	१११	न वस्नातकोऽप्योऽन्नदाने	११	३
अथ सजातीयः	१०	५	पुंशूद्रत्वं			शिलोच्छेदजीवने	१०	११२	वेदविद्भोदानम्	११	४
पितृजातिसदृशाः	१०	६	वर्णसंकरेऽप्येवम्	१०	६७	धनयाचने	१०	११३	भिक्षया हिताय	११	५
अथ वर्णसंकराः	१०	८	बीजक्षेत्रयोर्बलाबले	१०	७०	सप्तवित्तागमाः	१०	११५	विवाहनिषेधः		
अथ ब्राह्मणः	१०	२०	षट्कर्मण्याह	१०	७५	दशजीवनहेतवः	१०	११६	कुटुंबब्राह्मणायदानं	११	६
श्रासोत्सन्नादिसंकीर्णाः	१०	२१	ब्राह्मणजीविका	१०	७६	रुद्धिजीवननिषेधः	१०	११७	सोमयागाधिकारिणः	११	७
अथोपनेयाः	१०	४१	क्षत्रियवैश्यकर्मणाह	१०	७७	राज्ञामापद्गर्माह	१०	११८	कुटुंबाभरणे	११	९
ते सुकर्मणा उत्कर्षं गच्छति	१०	४२	हिजानां श्रेष्ठकर्मणाह	१०	८०	शूद्रस्य आपद्गर्माः	१०	१२१	दोषः		

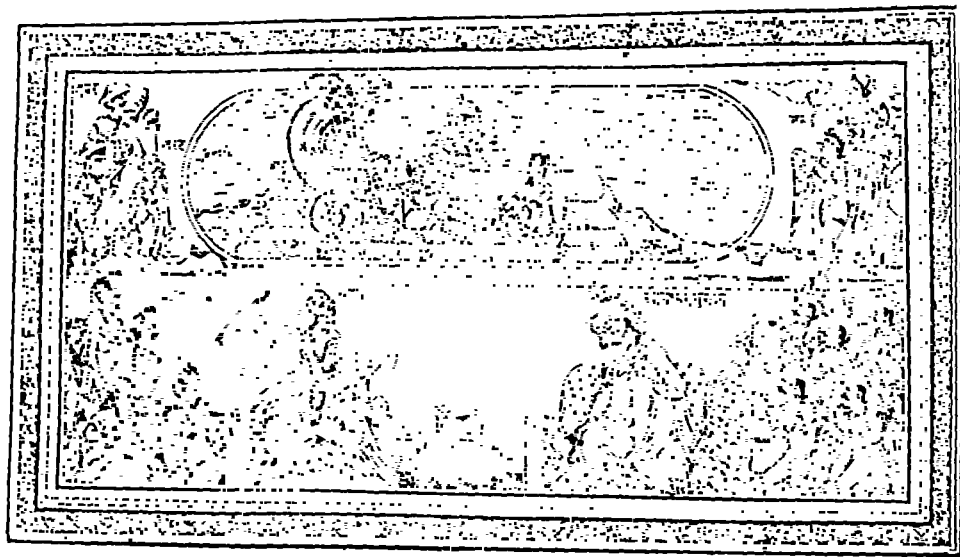
प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो
यज्ञशेषार्थवैश्या	११	११	द्विजस्यस्वशक्त्यावैरिजय	११	३१	ब्रह्महत्यादिसमान्याह	११	५४	जातिभ्रंशकरमायश्चित्तं	११	१२४
देर्दनग्रहणम्			क्षत्रियादिर्बाहुवी	११	३४	उपपातकान्याह	११	५९	संक्षरीकरणादिमायश्चित्तं	११	१२५
षडुपवासोआहारग्रहणे	११	१६	र्येणारिजय			जातिभ्रंशकराण्याह	११	६७	क्षत्रियादिवधमायश्चित्तं	११	१२६
ब्रह्मस्वादहरणनिषेध	११	१८	ब्राह्मणस्यानिष्टंनूयात्	११	३५	संक्षरीकरणान्याह	११	६८	मार्जारादिवधमायश्चित्तं	११	१२७
असाधुधनहस्ता	११	१९	अल्पविद्युरादे	११	३६	अपात्रीकरणान्याह	११	६९	हयादिवधमायश्चित्तं	११	१२८
साधुभ्योदाने			होतृलनिषेध			मल्लिनीकरणान्याह	११	७०	व्यभिचरितस्त्रीवधे	११	१२९
यज्ञशीलादिधनप्रशसा	११	२०	अश्वदक्षिणादाने	११	३८	अथब्रह्मवधमायश्चित्तं	११	७३	सर्पादिवधेदानाशक्तौ	११	१३०
यज्ञाद्यर्थविप्रस्य	११	२१	अल्पदक्षिणयज्ञनिदा	११	३९	गर्भात्रेयीस्त्रैवैश्यवधे	११	८७	क्षुद्रजंतौसमूहवधादौ	११	१४०
स्तेनादौनदड.			अग्निहोत्रिणस्त	११	४१	स्त्रीसहद्वधनि	११	८८	वृक्षादिछेदनादौ	११	१४२
क्षुधावसन्नस्यष्ट	११	२३	दकरणे			क्षेपहरणादौ			अन्नजादिसत्ववधे	११	१४३
तिकल्पने			शूद्रासधनेनाग्निहोत्रनिदा	४३		अथसूरापानमायश्चित्तं	११	९०	वृथौषध्यादिछेदने	११	१४४
यज्ञार्थशूद्रभिक्षानिषे	११	२४	विहिताकरणादौ	११	४५	सूराप्रकाराः	११	९४	असुरव्यसूरापान	११	१४६
यज्ञार्थधनंभिक्षि	११	२५	प्रायश्चित्ता			अथसूवर्णस्तेयमा	११	९९	प्रायश्चित्तं		
त्वानरक्षणीयम्			कामाकामरुतपापे	११	४५	यश्चित्तम्			सूराभांडस्थजलपाने	११	१४७
देवब्रह्मस्वहरणे	११	२६	प्रायश्चित्तिससर्गनिषेध	११	४७	शुरुस्त्रीगमनप्रायश्चित्तं	११	१०३	शूद्रोच्छिष्टजलपानादौ	११	१४८
सोमयागाशक्तौ	११	२७	पूर्वपापेनकुशांधादय	११	४८	गोवधाद्युपपातक	११	१०८	सूरागंधाघ्राणे	११	१४९
वैश्वानरयागाः			प्रायश्चित्तमवश्यंकर्तव्यं	११	५३	प्रायश्चित्तम्			विण्मूत्रसूरासं	११	१५०
समर्थस्यानुकल्पनिषेध	११	२८	पंचमहापातकान्याह	११	५४	अवकीर्णिप्रायश्चित्तं	११	११८	सृष्टमोजने		

प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.
पुनः संस्कारे दंडा-	१११	१५१	सजातीयधान्यादिस्तेये	१११	१६२	पतितस्यांशादिनिवृत्तिः	१११	१८५	जलेनलंविनावा	१११	२०२
दिनिवृत्तिः	१११	१५२	मनुष्यादिहरणमा	१११	१६३	कृतप्रायश्चित्तसंसर्गः	१११	१८६	सूत्रादित्यागे	१११	२०३
अभोज्यान्नस्योद्गो	१११	१५३	यश्चित्तं	१११	१६४	पतितस्त्रीणामन्नादिदेयं	१११	१८८	वेदोदितकर्मादित्यागे	१११	२०४
च्छिन्नप्रक्षयमांस	१११	१५४	त्रयुसीसकादिहरणे	१११	१६५	पतितसंसर्गनिषेधादि	१११	१८९	ब्राह्मणस्यलंकृते	१११	२०५
प्रक्षयणे	१११	१५५	भक्षयानशय्यादिहरणे	१११	१६६	बालप्रादित्यागः	१११	१९०	ब्राह्मणावधूरणे	१११	२०६
मुक्तादिप्रक्षणे	१११	१५६	सुफान्नगुडादिहरणे	१११	१६७	ब्राह्मणवेदत्यक्तप्रायश्चित्तं	१११	१९१	अनुक्तप्रायश्चित्तस्थले	१११	२०७
सूक्ष्मादिविष्णुमूत्रप्रक्षणे	१११	१५७	मणिसुक्तरजतादिहरणे	१११	१६८	गर्हिताजितधनत्यागः	१११	१९२	अथमाजापत्यादि	१११	२०८
शुक्लसूनास्थाज्ञा	१११	१५८	कार्पास्युकादिहरणे	१११	१६९	असत्यातिग्रहप्रायश्चित्तं	१११	१९३	व्रतनिर्णयः	१११	२०९
तमांसप्रक्षणे	१११	१५९	अगम्यागमनप्रायश्चित्तं	१११	१७०	कृतप्रायश्चित्तसा	१११	१९४	अथव्रतांगानि	१११	२१०
कुक्कुटनरसूकरा	१११	१६०	वडवारजसलादिगमने	१११	१७१	स्यंपृच्छेत्	१११	१९५	पापंनगोपनीयम्	१११	२११
दिप्रक्षणे	१११	१६१	दिवाभैरुनादौ	१११	१७२	गोभ्योघासदानंत	१११	१९६	पापानुतापे	१११	२१२
मासिकान्नप्रक्षणे	१११	१६२	चांडाल्यादिगमने	१११	१७३	त्रसंसर्गः	१११	१९७	पापवृत्तिनिंदा	१११	२१३
प्रायश्चित्तं	१११	१६३	व्यभिचारेस्त्रीणां	१११	१७४	ब्राह्मयाजनपतित	१११	१९८	मनस्तुष्टिपर्यंतं	१११	२१४
ब्रह्मचारिणोमधु	१११	१६४	प्रायश्चित्तम्	१११	१७५	क्रियाकृत्वादौ	१११	१९९	तपःकुर्यात्	१११	२१५
मांसादिप्रक्षणे	१११	१६५	चांडालीगमने	१११	१७६	वेदशरणागतत्यागे	१११	२००	तपःप्रशंसा	१११	२१६
विडालावुच्छिष्टा	१११	१६६	अथपतितसंसर्गप्रायश्चित्तं	१११	१७७	श्वादिदेसनप्रायश्चित्तं	१११	२०१	वेदाभ्यासप्रशंसा	१११	२१७
दिप्रक्षणे	१११	१६७	पतितस्यजीवतप	१११	१७८	अपांत्यप्रायश्चित्तं	१११	२०२	अथरहस्यप्रायश्चित्तं	१११	२१८
अभोज्यान्नमुत्तार्य	१११	१६८	वप्रेतक्रिया	१११	१७९	उद्धादियानप्रायश्चित्तं	१११	२०३	इत्येकादशोऽध्यायः	१११	२१९

प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो
अथयुष्मास्तुभकर्मफलं १२	३		अधिकगुणमधानोदेहः १२	२५		आत्मज्ञानस्यत्रा	१२	८५	प्रत्यक्षानुमानंश	१२	१०५
कर्मणीमनःप्रवर्तकं १२	४		सत्तादिलक्षणमाह १२	२६		धान्यम्			व्याःप्रमाणानि		
त्रिविधमानसकर्मणि १२	५		सालिकगुणलक्षणं १२	३१		वेदोदितकर्मणः	१२	८६	धर्मज्ञलक्षणं	१२	१०६
चतुर्विधवारिककर्मणि १२	६		राजसगुणलक्षणं १२	३२		श्रेष्ठत्वम्			अकथितधर्मस्यले	१२	१०८
त्रिविधशारीरकर्मणि १२	७		तामसगुणलक्षणं १२	३३		वैदिककर्मद्विविधं १२	८८		अथशिष्टाः	१२	१०९
मनोवाक्कायकर्मप्रोगे १२	८		संक्षेपज्ञप्तामसा १२	३५		प्रवृत्तनिवृत्तकर्म	१२	९०	अथपरिषत्	१२	११०
त्रिदंडपरिचयः १२	१०		दिलक्षणं १२			फलम्			सूर्याणानपरिषत्	१२	११४
क्षेत्रज्ञपरिचयः १२	१२		गुणत्रयात्रिविधागतिः १२	४०		समदर्शनम्	१२	९१	आत्मज्ञानपृथक्कृत्याह १२	११८	
जीवात्मपरिचयः १२	१३		त्रिविधगतिप्रकाराः १२	४१		वेदाभ्यासादौ	१२	९२	वाय्वाकाशादीनां	१२	१२०
जीवानामानंत्वं १२	१५		पापेनकुत्सितागतिः १२	५२		वेदवाक्यस्मृतिनिंदा १२	९५		लयमाह		
परलोकेपंचमौ १२	१६		पापविशेषेणयोनि १२	५३		वेदप्रशंसा	१२	९७	आत्मस्वरूपमाह	१२	१२३
तिकशरीरं १२	१७		विशेषोत्पत्तिः १२			वेदज्ञस्यसेनापत्यादि १२	१००		आत्मदर्शनमवश्य	१२	१२५
भोगानंतरमात्मा १२	१७		पापप्रावीण्यान्त्र १२	७३		वेदज्ञप्रशंसा	१२	१०१	मनुष्येयम्		
निर्दीयते १२			रक्षादि १२			वेदव्यवसायिनःश्रेष्ठत्वं १२	१०३		एतत्संहितापाठफलं	१२	१२६
धर्मधर्मबाहुल्याद्भोगः १२	२०		भोक्षोपायषट्क १२	८३		तपोविद्याभ्यां	१२	१०४	इतिद्वादशोऽध्यायः		
त्रिविधगुणकथनं १२	२४		मर्ण्याह १२			मोक्षः					

अथसटीकमनुस्मृतिप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः ओं नमो भगवते वासुदेवाय गौडेनंदनवासिनामिस्मज्जनैर्वंद्ये वरं च्याकुले श्रीमद्भट्टदिवाकरस्य तनयः कुल्लूकभट्टोऽभ
 वत् काश्यामुत्तरवाहिजन्तुतनयान्तरे समपंडितैस्तेनेयं क्रियते हिताय विदुषां मन्वर्थमुक्तावली १ सर्वज्ञस्य मनोरसर्वविदपितृव्यामि
 यद्वाङ्मयं युत्तयातद्बहुभिर्द्युतो मुनिवरैरेतद्बहुव्याहृतम् तां व्याख्यामधुना तनैरपि कृतां न्याय्यां बुबाणस्य मे भक्त्या मानववाङ्मये भव-
 भिदे भूयादशेषे श्वरः २ श्रीमांसे बहुसेवितासि स हृदस्तर्कः समस्ताः स्थमे वेदांताः परमात्मबोधगुरवो यूयं मयोपासिताः जाता व्याकर
 णानि बालसारिता सुधाभिरभ्यर्थये प्राप्तोयं समयो मन्तूक्तविदुषो साहाय्यमालंब्यताम् ३ द्वेषादिदोषरहितस्य सतां हिताय मन्वर्थतत्त्व-
 कथनाय ममोद्यतस्य देवाद्यदि किंचिदिह स्वबलनंतयापि निस्तारको भवतु मे जगदंतरात्मा ४ मानववृत्तावस्थां ज्ञेया व्याख्यानं नाम यो द्विजा
 प्राचीना अपिरुचिरा व्याख्या तृणामशेषाणाम् ५ मनुमेकाग्रमासीनमित्यादि अत्र मर्हर्षिणां धर्मविषयप्रश्ने मनोः श्रूयतामित्यु-
 त्तरदानपर्यंतं श्लोकचतुष्टयेनैतस्य शास्त्रस्य प्रेक्षावत्पर्युत्तुपयुक्तानि विषयसंबंधप्रयोजनान्युक्तानि तत्र धर्मैव विषयस्तेन सह वचनसंदर्भरू-

श्रीकृष्णायनमः मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य मर्हर्षयः प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् १

पस्य मानवशास्त्रस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः संबंधः प्रमाणांतरासन्निरूप्य स्वर्गापवर्गादिसाधनस्य धर्मस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् प्रयो
 जनंतु स्वर्गापवर्गादितस्य धर्माधीनत्वात् यद्यपि पत्युपगमनादिरूपः कामो यत्राभिहितस्तथापि क्रतु कालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः स
 देति क्रतु कालादिनियमेन सोपि धर्मैव एवं चार्थजिनमपि क्रतामृताभ्यां जेतेत्यादिनियमेन धर्मैवैत्यवगंतव्यम् मोक्षोपायत्वेनाभिहित
 स्यात्तज्ज्ञानस्यापि धर्मत्वाद् धर्मविषयत्वं मोक्षोपदेशकत्वं चास्य शास्त्रस्योपपन्नम् पौरुषेयत्वेपि मनुवाक्यानामभिगीतमहाजनपरिग्रहात् श्रुत्यु-
 पग्रहाच्च वेदमूलकतया प्रामाण्यं तथा च छांदोग्यब्राह्मणेश्रूयते मनुर्वैयक्तिकं चिद्वदत्तद्वेषजं भेषजतापारति बृहस्पतिरप्याह वेदाद्योपनि
 बंधत्वात्साधनान् हि मनोः स्मृतम् मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सानशस्यते तावच्छास्त्राणि शोभने तर्कव्याकरणानि च धर्मार्थमोक्षोपदेशा
 सुनर्यावन् दृश्यते महाभारतेप्युक्तम् पुराणं मानवो धर्मः सांगो वेदश्चिकित्सितम् आज्ञासिद्धानि च त्वारिहंतं च्यानि हेतुभिः विरोधि
 बोद्धादितर्कैर्न हंतव्यानि अतु कूलस्तु श्रीमांसादितर्कः प्रवर्तनीय एव अतएव वक्ष्यति आर्षधर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना यस्तर्केण
 लुसंधने सधर्मैव देतेतर इति सकलवेदार्थादिमननान्मनुं मर्हर्षय इदं द्वितीयं श्लोकवाक्यरूपं उच्यते अनेनेति वचनमब्रुवन् श्लोकस्यादौ

मनुनिर्देशो मंगलार्थः परमात्मन एव संसारस्थितये सार्वज्ञैश्चर्यादिसंपन्नमनुरूपेण प्रादुर्भूतत्वात् तदभिधानस्य मंगलातिशयत्वात्
वक्ष्यति हि एनमेकैव दंत्यग्निं मनु मन्ये प्रजापतिमिति एकाग्रं विषयांतरा व्याक्षिप्तचित्तं आसीनं सखोपविष्टं ईदृशस्यैव महर्षिप्रभोत्तर
दानयोर्योग्यत्वात् अभिगम्य अभिमुखं गत्वा महर्षयो महान्तश्च ते ऋषयश्चेति तथा प्रतिपूज्य पूजयित्वा यद्दामनुना पूर्वस्वागतासनदाना
दिना पूजितास्तस्य पूजा छलेति प्रतिशब्दादुन्नीयते यथान्यायेन न्यायेन विधानेन प्रश्नः कर्तुं युज्यते प्रणति भक्तिश्च ह्यतिशयादिना वक्ष्य-
ति च नाष्टुष्टः कस्यचिद्भूयान्न न्यायेन पृच्छत इति अभिगम्य प्रतिपूज्य अमुवन्निति क्रियात्रयेऽपि मनुमित्येव कर्म अमुवन्नित्यत्रा कथितक-
र्मेतां भुवि धातोर्दिकर्मकत्वात् १ किममुवन्नित्यपेक्षायामाह भगवन्नित्यादि ऐश्वर्यादीनां भगवत्त्वोवाचकः तदुक्तं विष्णुपुराणे ऐश्वर्य-
स्य समग्रस्य चौर्यस्य यशसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भगवत्तीरणा मनुवंते न संबोधनं भगवन्निति वर्णा ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य भूदाः
सर्वे च ते वर्णाश्चेति सर्ववर्णाः तेषामंतरप्रभवानां च संकीर्णजातीनां चापि अनुलोमप्रतिलोमजातानां अं वष्ट सत् कर्णप्रभृतीनां तेषां विजातं

भगवन्सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः अंतरप्रभवानां च धर्मान् नो वक्तुमर्हसि २ स्वमेको ह्यस्य सर्वस्य वि-
धानस्य स्वयं भुवः अचिंत्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्त्वभो ३

यमैशुनसंभवत्वेन स्वरतुरगीयसं पकार्ज्जाताश्च त

रवज्जात्यंतरत्वाद्दृष्टिंशब्देनाग्रहणात्पृथक्प्रत्ययः एतेनास्य शास्त्रस्य सर्वोपकारकत्वं दर्शितम् यथावत्प्रयोधर्मेयस्य वर्णस्य येन प्रकारेणाह
तीत्यनेनाग्रमधर्मादीनामपि प्रश्नः अनुपूर्वशः क्रमेण जातकर्मतदनुनामधेयमित्यादिना धर्मान् नोऽस्मभ्यं वक्तुमर्हसि सर्वधर्माभिधाने योग्यो
भवसितस्याद्भूतीत्यध्येषणमध्याहार्यम् यत्तु ब्रह्म हत्यादिरूपा धर्मकीर्तनमप्यत्र तत्त्वायश्चित्तविधिरूपधर्मविषयत्वेन न स्वतंत्रतया २
सकलधर्माभिधानयोग्यत्वे हेतुमाह तमेक इत्यादि हि शब्दो हेतौ यस्मात्त्वमेकोऽद्वितीयः अस्य सर्वस्य प्रत्यक्षश्रुतस्य स्पृत्याद्यनुमेयस्यैव वि-
धानस्य विधीयते नैनकर्माण्यग्निहोत्रादीनि इति विधानं वेदस्तस्य स्वयं भुवः पौरुषेयस्याचिंत्यस्य बहुशाखाविभिन्नत्वादियत्तयोपरि छे-
तुमयोग्यस्य अप्रमेयस्य भीमांसादिन्यायनिरपेक्षतया नवगम्यमानप्रमेयस्य कार्यमनुष्येयमग्निहोत्रादि तत्त्वं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनंतं ब्र-
ह्मेत्यादि वैदांतवेद्यम् तदेवार्थः प्रतिपाद्यं भागस्तं वेत्तीति कार्यतत्त्वार्थवित्त्व मेधातिथिस्तु कर्मभीमांसावासनयावेदस्य कार्यमेव तत्त्वस्वरूपोऽर्थ

स्तंवेत्तानि कार्यतत्त्वार्थविदिति व्याचष्टे तन्न वेदानां ब्रह्मण्यपि प्रामाण्याभ्युपगमान्न कार्यमेव तत्स्वरूपोऽर्थः धर्माधर्मव्यवस्थापनस-
मर्थत्वात्प्रभोदितिसंबोधनम् ३ सतैः पृष्टस्तथा सम्यगित्यादि समनुस्मैर्महर्षिभिस्तथा तेन प्रकारेण पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रणतिभक्तिभ्रष्टा-
तिवायादिना पृष्टस्तान् सम्यक्यथा तत्त्वं प्रत्यवाचश्रूयतामित्युपक्रम्य अभितमपरिच्छेद्यमोजः सामर्थ्यज्ञानतत्त्वाभिधानादौ यस्य स तथा
अतएव सर्वज्ञसर्वशक्तितया महर्षीणामपि प्रभविषयः महात्माभिर्महानुभावैः आर्च्यपूजयित्वा आहुः पूर्वस्यार्चने त्व्यं वतस्य रूपमिदम्
धर्मस्याभिधानमपि पूजनपुरःसरमेव कर्तव्यमित्यनेन फलितम् ननु मनुप्रणीतत्वे अस्य शास्त्रस्य स पृष्टः प्रत्युवाच इति न युक्तम् अहं
पृष्ठो ब्रवीमीति युज्यते अन्यप्रणीतत्वे च कथं मानवीयसंहितेति उच्यते प्रायेणाचार्याणामियं शैली यत्त्वाभिप्रायमपि परोपदेशमिव व-
र्णयन्ति अतएव कर्माण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वादिति जैमिनेरेव सूत्रं अतएव न दुपर्यपि बादरायणः संभवादिति बादरायणस्यैव शरीर-
कसूत्रम् अथ वामनूपदिष्टाधर्मास्तच्छिष्येण भृगुणा तदाज्ञयोपनिबद्धाः अतएव वक्ष्यति एतद्वोयं भृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषत इत्य-

सतैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौ जामहात्मभिः प्रत्यवाचार्यतान्सर्वान् महर्षीन् श्रूयतामिति ४
आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्

तौ युज्यत एव स पृष्टः प्रत्यवाच इति मनुपदिष्टधर्मोपनिबद्धत्वाच्च मान-
वीयसंहितेत्यपदेशः ४ श्रूयतामिति उपक्षिप्तमर्थमाह आसीदिदमिति ननु सुनीनां धर्मविषयप्रभेदत्रैबोत्तरं दातुमुचितं
तत्कोयमप्रस्तुतः प्रलयदशायां कारणलीनस्य जगतः सृष्टिप्रकरणावतारः अत्र मेधातिथिः समादधे शास्त्रस्य महाप्रयोजनत्वं
मनेन सर्वेण प्रतिपाद्यते ब्रह्माद्याः स्थावरपर्यन्ता संसारगतयो धर्माधर्मनिमित्ता अत्र प्रतिपाद्यन्ते तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुने-
ति च वक्ष्यति च एतादृक्षास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मेदद्यात्सदामन इति ततश्च निरतिशयैश्चर्यहेतुधर्म-
स्तद्विपरीतश्राधर्मः तद्रूपपरिज्ञानार्थमिदं शास्त्रं महाप्रयोजनमभ्येत्य भित्वा द्याध्यायतात्पर्यमित्यंतेन गोविंदराजस्थापीदमेव समा-
धानम् नैनन्मनोहरम् धर्मस्वरूपप्रभेदधर्मस्य फलकीर्तनं तदप्यप्रस्तुतम् धर्मोक्तिमात्राद्विशारदमर्थवत् किंच कर्मणां फलनिर्दि-
तिशंसेत्कृते महर्षिभिः हादशो वक्ष्यमाणा सा वक्तुमादौ न युज्यते इदं तु वदामः सुनीनां धर्मविषये प्रभेदजगत्कारणतया ब्रह्मप्रतिपा-

दन्धर्मकथनमेवेतिनामस्तुताभिधानम् आत्मज्ञानस्यापि धर्मरूपत्वान्मनुनैव धृतिः क्षमादमोस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः धीर्विद्या
सत्यमक्रोधोदशकंधर्मलक्षणमितिदशविधधर्माभिधानेविद्याशब्दवाच्यमात्मज्ञानन्यधर्मेनोक्तम् महाभारतेपि आत्मज्ञानंति
साचधर्मः साधारणोच्येत्वात्मज्ञानंधर्मेनोक्तम् याज्ञवल्क्येनतुपरमधर्मेनैवदाह इत्याचारदमाहिंसादानंस्वाध्यायकर्मच अयं
तुपरमोधर्मोययोगेनात्मदर्शनमिति जगत्कारणत्वं ब्रह्मलक्षणंअतएवब्रह्ममीमांसायांअथातोब्रह्मजिज्ञासेतिसूत्रानंतरं ब्र-
ह्मलक्षणकथनायैजन्माद्यस्ययतइतिद्वितीयसूत्रं प्रगवान्वादसायणः प्रणिनायास्यजगतोयतो जन्मादिसृष्टिस्थितिप्रलयमिति सू-
त्रार्थः तथाचश्रुतिः यतोवाइमानिसूतानिजायंतेयेनजातामिजीवंतियत्ययंत्यभिसंविशंति तद्विजिज्ञासस्वत इहोतै प्राधान्येनजग-
दुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तोपादानं ब्रह्मप्रतिपादनं आत्मज्ञानरूपपरमधर्मावगमायप्रथमाध्यायंकृत्यासंस्कारादिरूपंधर्मतदंगत-
याद्वितीयाध्यायादिक्रमेणवक्ष्यतीतिनकाश्चिद्विरोधः किंचमन्त्रोत्तरवाक्यानामेवस्वरसादयमंदुक्तोऽर्थो लभ्यतेतथाहि धर्मेष्टे

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ५

मनुब्रह्मजगतः कारणं ब्रुवन् आत्मज्ञानं परंधर्मवित्तेतिव्यक्तमुक्तवान् प्राधान्यात्प्रथमाध्यायेसाधुतस्यैवकीर्त्तनम् धर्मेन्यस्तुत
दंगत्वाद्युक्तोक्तुमनंतरम् इदमित्यध्यक्षेणसर्वस्यप्रतिभासमानत्वात् जगन्निर्दिश्यतेइदंजगत्तमोभूतंतमसिस्थितंलीनमासीत्त
मःशब्देनगुणरूपाप्रकृतिर्निर्दिश्यतेतमइवतमः यथातमसिलीनाः पदार्थाः अध्यक्षेणन प्रकाश्यंतेएवंप्रकृतिलीना अपिभावाना
वगम्यंतेइतिगुणयोगः प्रलयकालेसूक्ष्मरूपतयाप्रकृतौलीनमासीदित्यर्थः तथाचश्रुतिः तमआसीत्तमसागूढमग्रइति प्रकृतिरपि
ब्रह्मात्मना अव्याकृतासीत् अतएवअप्रज्ञातमप्रत्यक्षंसकलप्रमाणश्रेष्ठतयाप्रत्यक्षगोचरः प्रज्ञातइत्युच्यतेतन्भवतीत्यप्रज्ञातंअ
लक्षणमननुमेयंलक्ष्यतेनेनेतिलक्षणंलिङ्गंतदस्यानास्तीतिअलक्षणंअप्रतर्क्यतर्कयितुमशक्यंतदानींवाचकस्थूलशब्दाभावात्
शब्दतोप्यविज्ञेयंतदेवचप्रमाणत्रयंसतर्कहादशाध्यायेमनुनाभ्युपगतंअतएवाविज्ञेयमित्यर्थोपत्याद्यगोचरमितिधरणीधरस्या
पिब्यारख्यानम् नचनासीदेवेतिवाच्यंतदानींश्रुतिसिद्धत्वात् तथाचश्रूयते तद्देदंतर्ह्यव्याकृतमासीच्छांदोग्योपनिषच्चसदेवसौ

स्पेदयग्र आसीदिदंजगत्सदेवासीद्ब्रह्मात्मना आसीदित्यर्थः सच्छब्दो ब्रह्मवाचकः अतएव प्रकृतमिव सर्वतः प्रथमार्येतसिः स्वकार्या
 क्षममित्यर्थः ५ अथ क्रियाभूदित्याह ततः स्वयंभूर्भगवानित्यादि ततः प्रलयावसानानंतरं स्वयंभूः परमात्मा स्वयंभवति स्वेच्छया शरी
 रपरिग्रहं करोति न खितरजीववत् कर्मायत्तदेहः तथा च श्रुतिः स एकधा भवति द्विधा भवतीति भगवानैश्वर्यादिसंपन्नः अव्यक्तो बाह्यक
 रणागोचरः योगाभ्यासायसेय इति यावत् इदं महाभूतादि आकाशादीनि महाभूतानि आदिग्रहणात् महदादीनि च व्यंजयन् अव्यक्ता
 वस्यं प्रथमं सूक्ष्मरूपेण ततः स्थूलरूपेण प्रकाशयन् वृत्तौजाः वृत्तमप्रतिहतमुच्यते अतएव वृत्तिसर्गतापनेषु क्रम इत्यत्र वृत्तिरप्रतिघात
 इति व्याख्यातं जयादित्येन वृत्तमप्रतिहतमोजः सृष्टिसामर्थ्यं यस्य स तथा तमोनुदः प्रकृतिप्रेरकः तदुक्तं भगवद्गीतायाम् मयाध्यक्षे
 ण प्रकृतिः सूपते संचराचरमिति प्रादुरासीत् आकाशितो बभूव तमोनुदः प्रलयावस्थां संकृतिस्तु मेधातिथिगोविंदराजौ ६ यो साविति

ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यंजयन्निदम् महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत् तमोनुदः ६ यो सावतींद्रि
 यग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः सर्वभूतमयोचित्यः स एव स्वयमुद्भूतो ७ सोभिध्याय शरीरात्स्वात्सिस्
 क्कविंविधाः प्रजाः अपएव ससर्जदौता सुबीजमवा सृजत् ८ यो साविति सर्वनामद्वयेन सकललोकवेदपुराणेतिहा

सादिप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति अतींद्रियग्राह्यः इंद्रियमतीत्यवर्तत इत्यतींद्रियं मनस्तद्वाह्य इत्यर्थः यदा ह व्यासः नैवासौ चक्षुषा
 ग्राह्यो न च शिष्टैरपींद्रियैः मनसा तु मसन्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः सूक्ष्मो बहिरिंद्रियागोचरः अव्यक्तो व्यक्तिरवयवः तद्ग्रहितः सनातनो
 नित्यः सर्वभूतमयः सर्वभूतात्मा अतएवाचित्यः इत्यतया परिच्छेत्तुमशक्यः स एव स्वयं उद्भूतो महदादिकार्यरूपं तथा प्रादुर्बभूव उत्पूर्व
 भातिः प्रादुर्भाववर्तने धातूनामनेकार्थत्वात् ७ सोभिध्यायेति स परमात्मानानां विधाः प्रजाः सिस्स्वरभिध्यायापो जायंतामित्यभि
 ध्यानमात्रेणापएव ससर्ज अभिधानपूर्विकां सृष्टिं ब्रह्मो मनोः प्रकृतिरेवाचेतनाः स्वतंत्रा परिणमत इत्ययं पक्षो न संमतः किंतु ब्रह्मैवा
 व्याकृतं शक्त्यात्मना जगत्कारणमिति त्रिदंडवेदांतसिद्धांत एवाभिमतः प्रतिभाति तथा च छांदोग्योपनिषत् तदैक्षत बहुस्यां प्रजायैये
 ति अतएव शरीरकसूत्रकृता व्यासेन सिद्धांतितमीक्षतेर्नाशब्दमिति ईक्षतेरीक्षणश्रवणात् न प्रधानं जगत्कारणं अशब्दं न विद्य
 तेशब्दः श्रुतिर्यस्य तदशब्दमिति सूत्रार्थः स्वाच्छरीरात् अव्याकृतरूपात् अव्याकृतमेव भगवद्वाक्शरीरवेदांतदर्शने प्रकृतिस्तदेव

तस्यचशरीरं अद्याकृतशब्देनपंचभूतबुद्धिन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणमनः कर्माविद्यावासनाएवसूक्ष्मरूपतयाशक्त्यात्मनोस्थिताअभिधीयं
नैअद्याकृतस्यचब्रह्मणामहमेदाभेदस्वीकारात् ब्रह्माहैतंशक्त्यात्मनाचब्रह्मजगद्रूपतयापरिणमतइत्कभयमप्युपपद्यतेआदौ
स्वकार्यभूमिब्रह्मांडसृष्टेः प्राक् अपांसृष्टिश्रेयंमहदहंकारतन्मात्रक्रमेणबोद्धव्यामहोभूतादिव्यंजयन्नितिपूर्वाभिधानात् अनंतर
मपिमहदादिसृष्टेर्वक्ष्यमाणत्वात् तास्यपुबीजंशक्तिरूपंआरोपितवान् ८ तदंडमभवद्देममिति तद्बीजंपरमेश्वरेच्छयाहैममंडम
भवत्तुहैममिवहैमंश्चद्विगुणयोगात्तनुतुहैममेवतदीयैकशकलेनभूमिनिर्माणस्यवक्ष्यमाणत्वात् भूमेश्चाहैमत्वस्यप्रत्यक्षत्वादुपचा
राश्रयणम् सहस्रांशुरादित्यस्तत्तुल्यप्रभंतस्मिन्डेहिरण्यगर्भोजातवान्येनपूर्वजन्मनिहिरण्यगर्भोहमस्मीतिभेदाभेदभावनयाप
रमेश्वरोपासनाकृतातदीयंछिगशरीरावच्छिन्नजीवमनुप्रविश्यस्वयंपरमात्मैवहिरण्यगर्भरूपतयाप्रादुर्भूतः सर्वलोकानांपितामहो
जनकःसर्वलोकपितामहइतिवातस्यनाम ९ इदानीमागमप्रसिद्धनारायणशब्दार्थनिर्वचनेनउक्तमेवार्थेद्रव्यतिआपोनाराइत्यादि

तदंडमभवद्देमंसहस्रांशुसमप्रभम् तस्मिन्जज्ञेस्वयंब्रह्मासर्वलोकपितामहः ९ आपो नाराइतिप्रो
क्ता आपोवेनरसूनवः तावदस्यायुने पूर्वतेन नारायणः स्मृतः १० यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्म
कम् तद्विसृष्टः सपुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ११

आपो नाराशब्देनोच्यंते अप्स नाराशब्दस्याप्रसिद्धेस्तदर्थमाहयतस्ता
नरास्त्यस्यपरमात्मनःसूत्रवोऽपत्यानितस्येदमित्यण्प्रत्ययः यद्यपिअणिकृतेऽप्यप्रत्ययः प्राप्तस्तथापिछांदसलक्षणैरपिस्मृतिषुव्यव
हारात्सर्वविधयश्छंदसिविकल्प्यंतइतिपाक्षिकोऽप्यप्रत्ययस्तस्याभावपक्षेसामान्यलक्षणप्राप्तेऽपि कृतेनाराइतिरूपसिद्धिः आपोऽ
स्यपरमात्मनोब्रह्मरूपेणावस्थितस्य पूर्वमयनमाश्रयंइत्यसौनारायणइत्यागमेष्टा स्नातः गोविंदराजेनतु आपोनराइतिपठितं व्याख्यातं
चनारायणइतिप्राप्ते अन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घत्वेननारायणइतिरूपम् अन्येत्वापोनाराइतिपठन्ति १० यत्तत्कारणमव्यक्तमित्यादि
यत्तदिति सर्वनामभ्यांलोकवेदादिसर्वप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशतिकारणं सर्वोत्पत्तिमातां अव्यक्तं बहिरिन्द्रियागोचरं नित्यं उत्पत्तिविनाशर
हितं वेदांतसिद्धत्वात् सत्त्वभावम् प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वात् असत्त्वभावमिव अथवासद्भावजातमसदभावः तयोरात्मभूतम् तथाचश्रुति

ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति तद्विस्तृष्टस्तेनोत्पादितः स पुरुषः सर्वत्र ब्रह्मेति कार्यते ११ तस्मिन्नन्डे स भगवानित्यादि तस्मिन्पूर्वोक्तेऽस्य
 ह्यावश्यमाणं ब्रह्मात्मानेन संवत्सरमुषितास्थित्वा आत्मानैवांडं द्विधा भवत्विति आत्मगतध्यानमात्रेण तदंडं द्विखंडं कृतवान् १२ ताभ्यां
 सशकलाभ्यांचेत्यादि शकलं खंडं ताभ्यामंडशकलाभ्यां उत्तरेण दिवं स्वर्लोकां अधरेण भूलोकां उभयोर्मध्ये आकाशं दिशश्चांतरालदि-
 ग्भिः सहा यौ ससुद्राख्यं अपांस्थानं स्थिरं निर्मितवान् १३ इदानीं महदादिक्रमेणैव जगन्निर्माणमिति दर्शयितुं तत्तत्सृष्टिमाह उद्ब-
 हं त्वनश्चैवेत्यादि ब्रह्मा आत्मनः परमात्मनः सकाशात्तेन रूपेण मनोऽद्भुतवान् परमात्मन एव ब्रह्म स्वरूपेणोत्पन्नत्वात् परमात्मन एव च म-
 नः सृष्टिर्वेदांत दर्शनेन प्रधानात् तथा च श्रुतिः एतस्याज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च संवायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी
 मनश्च श्रुतिमिद्वत्वात् युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्लिङ्गाच्च सत् अप्रत्यक्षत्वादसदिति मनसः पूर्वमहंकारतत्त्वं अहमित्यभिमानाख्यकार्यसु

तस्मिन्नन्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् स्वयमेवात्मानो ध्यानात्तदंडमकरो द्विधा १२ ताभ्यां सशकला
 भ्यांच दिवं भूमिं च निर्ममे मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपांस्थानं च शाश्वतम् १३ उद्बहं त्वनश्चैव मनः स
 दसदात्मकम् मनसश्चाप्यहंकारमभिमतारमीश्वरम् १४ महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च

त्तैर्इश्वरं स्वकार्यकरणक्षमम् १४ महान्तमेव चात्मानमित्यादि महान्तमिति महदाख्यं तत्त्वं अहंकारात्पूर्वपरमात्मन एवाव्याकृतशक्ति-
 रूपप्रकृतिसहिता दुद्भुतवान् आत्मनोत्पन्नत्वात् आत्मानमात्मोपकारकत्वाद्वायान्यभिहितानि अभिधास्यंते च तान्युत्पत्तिमंतिस-
 र्वाणिसत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तानि विषयाणां शब्दस्पर्शरूपरसगंधानां ग्राहकाणि शनैः क्रमेण वेदांतमिदं न श्रोत्रादीनि द्वितीयाध्या-
 ययत्तत्त्वानि पंचबुद्धीन्द्रियाणि च शब्दात्पंच पाद्यादीनि च कर्मेन्द्रियाणि शब्दतन्मात्रादीनि च पंचोत्पादितवान् नन्वभिधानपूर्वकसृ-
 ष्यभिधानाद्देदांतमिदं न एव मनोरभिमत इति प्रागुक्तं तत्र संगच्छते इदानीं महदादिक्रमेण सृष्ट्यभिधानाद्देदांतदर्शनेन च परमात्मा
 न एवाकाशादिक्रमेण सृष्टिरुक्ता तथा च तैत्तिरीयोपनिषत् तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्ने-
 रापः अद्भ्यः पृथिवीति उच्यते प्रकृतितो महदादिक्रमेण सृष्टिरिति भगवद्भास्करीयदर्शनेषु पपद्यत इति तद्विदो व्याचक्षते अव्याकृत

तमेवप्रकृतिरिष्यतेतस्यचसृष्ट्युन्मुखत्वंसृष्ट्याद्यकालयोगरूपंतदैवमहन्त्वंततो बहुस्यामिति अभिमानात्मके क्षणकालयोगित्व
मव्याकृतस्याहंकारतत्त्वम् तत आकाशादिपंचभूतसूक्ष्माणिक्रमेणोत्पन्नानि पंचतन्मात्राणि ततस्तेभ्य एव स्थूलान्युत्पन्नानि पंचम
हाभूतानि सूक्ष्मस्थूलक्रमेणैव कार्योदयदर्शनादिति निविरोधः अव्याकृतगुणत्वेपि सत्त्वजस्तमसां सर्वाणि त्रिगुणानीत्युपपद्यते भ
यतु वा सत्त्वजस्तमसिः समत्तारूपैव मूलप्रकृतिः भवंतु च तत्त्वांतराण्येवमहदहंकारतन्मात्राणि तथापि प्रकृतिर्ब्रह्मणोऽनन्येति मनोःस्व
रसः यतीवक्ष्यति सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्यनीति तथा एवंयः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानं मात्सर्गं स सर्वसमतामेत्यब्रह्मा
भ्येति परंपदमिति १५ तेषां लवयवान्सूक्ष्मानित्यादि तेषां षण्णां पूर्वोक्ताहंकारस्य तन्मात्राणां च ये सूक्ष्मा अवयवास्तान् आत्ममा
सुषण्णां स्वविकारेषु योजयित्वा मनुष्यतिर्यक्स्थावरादीनि सर्वभूतानि परमात्मानि र्मितवान् तत्र तन्मात्राणां विकारः पंचमहाभूतानि
अहंकारस्येन्द्रियाणि पृथिव्यादिभूतेषु शरीररूपतया परिणतेषु तन्मात्राहंकारयोजनां कृत्वा सकलस्य कार्यजातस्य निर्माणं अतएवाधि-

विषयाणां ग्रहीतृणिशनैः पंचेन्द्रियाणित्व १५ तेषां लवयवान्सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् सन्नि
वेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे १६ यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयंति षट् तस्माच्छरीरमि
त्याहुस्तस्यभूतिमनीषिणः १७

तौजसां अनंतकार्यनिर्माणेनातिवीर्यशालिनाम् १६ यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मा इत्यादि य
स्मान्मूर्तिः शरीरं तत्संपादका अवयवाः सूक्ष्मास्तन्मात्राहंकाररूपाः षट् तस्य ब्रह्मणः सप्रकृतिरूपस्य इमानि वक्ष्यमाणानि भूतानीन्द्रिया
णित्व पूर्वोक्तानि कार्यत्वेनाश्रयंति तन्मात्रेभ्यो भूतोत्पत्तेः अहंकाराच्च इन्द्रियोत्पत्तेः तथाच पठंति प्रकृतेर्महांस्ततो हंकारस्तस्माद्गुणश्च-
षोडशकः तस्मादपि षोडशकासंचभ्यः पंचभूतानि तस्मात्तस्य ब्रह्मणो यामूर्तिः स्वभावस्तां तथा परिणतामिन्द्रियादिशालिनीं लोकाः
शरीरमिति वदंति षडाश्रयणाच्छरीरमिति शरीरनिर्वचनेनानेन पूर्वोक्तोत्पत्तिक्रम एव हृदीकृतः १७ तदा विशंति भूतानीत्यादि
पूर्वलोके तस्येति प्रकृतं ब्रह्मा तदिति परामृष्यते तद्ब्रह्मशब्दादिपंचतन्मात्रात्मनावस्थितं महाभूतान्याकाशादीनि आविशंति तेभ्य उ
त्पद्यंते सहकर्मभिः स्वकार्यैस्तत्राकाशस्यावकाशदानं कर्मवायो ब्यूहं विन्यासरूपं तेजसः पाकोऽपांसं ग्रहणं पिंडीकरणरूपं पृथिव्या

धारणं अहंकारात्मना वस्थितं ब्रह्म मन आविशत्यहंकारादुत्पद्यत इत्यर्थः अवयवैः स्वकार्यैः शुभाशुभसंकल्पसरवदुःखादिरूपैः सूक्ष्मैर्बहिर्निद्रियागोचरैः सर्वभूतकृतसर्वोत्पत्तिनिमित्तमनोजन्यशुभाशुभकर्मप्रभवत्वाज्जगतः अव्ययमविनाशि १८ तेषामिदं तु सत्तानामित्यादि तेषां पूर्वप्रकृतीनां महदहंकारतन्मात्राणां सप्तसंख्यानां पुरुषादात्मन उत्पन्नत्वात् तद्वृत्तिग्राह्यत्वाच्च पुरुषाणां महो जसां स्वकार्यसंपादनेन वीर्यवतां सूक्ष्मायामूर्तिमात्राशरीरसंपादकभागास्ताभ्य इदं जगत्तन्मन्त्रं संभवत्यनन्वरात् यत्कार्यं तद्वि नाशि स्वकारणे लीयते कारणं तु कार्योपेक्षया स्थिरं परमकारणं तु ब्रह्म नित्यमुपासनीयमित्येतद्वर्णयितुमयमनुवादः १९ आद्याद्य स्य गुणं तेषामित्यादि एषामिति पूर्वतरन्लोके तदा विशन्ति भूतानीत्यत्र भूतानां परामर्शः तेषां चाकाशादिक्रमेणोत्पत्तिक्रमः शब्दादि गुणवत्ता च वक्ष्यते तत्राद्याद्यस्याकाशादेर्गुणं शब्दादिकं वाच्यादिः परः परः प्राप्नोति एतदेव स्पष्टयति योय इति एषां मध्ये योयो यावतां पूरणो यावन्ति यः वतोरिथुक् स सहितीपादिः द्वितीयो द्विगुणः तृतीयस्त्रिगुण इत्येवमादिर्मन्त्रादिभिः स्मृतः एतेनैतदुक्तं भव

तदाविशंतिभूतानिमहांतिसहकर्मभिः मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम् १८ तेषामिदंतुसप्तां
नांपुरुषाणांमहोजसाम् सूक्ष्माभ्योमूर्तिमात्राभ्यःसंभवत्यव्ययाद्यायम् १९ आद्याद्यस्यगुणत्वेषा
मवाप्नोतिपरःपरः योयोयावतिथ्यैषोससतावहुणःस्मृतः २० सर्वेषांतुसप्तासानिकर्माणिवृथक्
पृथक् वेदशब्देभ्यएवादौपृथक्संस्थाश्चनिर्ममे २१ तिआकाशस्यशब्दो गणः वायोः शब्दस्यग्रीतेजसः शब्दस्य

पृथक् वदशब्दभ्यएवादीपृथक्संस्थान्निमित्तम् २९ ति आकाशस्य शब्दो गुणः वायोः शब्दस्य शोतेजसः शब्दस्पर्शरूपाणि अपां शब्दस्पर्शरूपरसाभूमेः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः अत्रयद्यपि नित्यव्यप्योरिति हिर्वचनेनाद्यस्याद्यस्येति प्राप्तं तथापि स्मृतानां छंदः समानविषयत्वात् संपांसु लुगिति प्रथमाद्यस्य संप्लुक्तेनाद्याद्यस्येति रूपसिद्धिः ३० सर्वेषां तु सनामानां व्यादिसपरमात्मा हिरण्यगर्भरूपेणावस्थितः सर्वेषां नामानि गोजातेर्गोरिति अश्वजाते रश्च इति कर्माणि ब्राह्मणस्याध्ययनादीनि क्षत्रियस्य प्रजारक्षादीनि पृथक् पृथक् यस्य पूर्वकल्पेयान्यभूवन् आदौ सृष्ट्यादौ वेदशब्देभ्य एवावगम्य निर्मितवान् भगवता व्यासेनापि वेदमीमांसायां वेदपूर्विकैव जगत्सृष्टिर्व्यादिता तथा च शारीरकसूत्रं शब्द इति चेन्नातः प्रभवान् प्रत्यक्षात्मानाभ्यां अस्यार्थः देवतानां विग्रहबले वैदिकेव आदिशब्दे देवतावाचिनि विरोधः स्यात् वेदस्यादिमत्वप्रसंगादिति चेन्नास्ति विरोधः कस्मादतः शब्दादेव जगतः प्रभवादुत्पत्तेः प्रलयकालेपि सूक्ष्मरूपे

१. णपरमात्मनिवेदराशिः स्थितः स इह कल्पादौ हिरण्यगर्भस्य परमात्मान एव प्रथमं देहिमूर्तेर्मनस्य वस्थांतरमनापन्नः स्रष्टुं प्रबुद्धं स्येव प्रा- अ-
 दुर्भनितेन प्रदीपस्थानीयेन स्फुरन्नरतिर्यगादिप्रविभक्तं जगत् अभिधेयमूर्तं निर्मिमीते कथमिदं गम्यते प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्य ४
 मित्यर्थः प्रत्यक्षं श्रुतिरनुपेक्षत्वात् अनुमानं स्मृतिरनुमीयमानश्रुतिसापेक्षत्वात् तथाच श्रुतिः एतदिति वै प्रजापतिर्देवान् सृजता सृजद
 ग्र इति मनुष्यानिंदव इति पितृन्तरः पवित्रमिति ग्रहानावसव इति स्तोत्रं विश्वानां ति शस्त्रमिति सौभाग्येत्याः प्रजाः स्मृतिस्तु सर्वेषां तु स-
 नामानां त्यादिकामन्नादिप्रणीता एव पृथक् संस्थाश्चेति लौकिकीश्च व्यवस्थाः कुलालस्य घटनिर्माणं कुविंदस्य पटनिर्माणमित्यादिकां विभा-
 गेन निर्मितवान् २१ कर्मात्मनान् च देवानां मित्यादि स ब्रह्मा देवानां गणमसृजत् प्राणिनां भिन्नादीनां कर्माणि आत्मा स्वभावो येषां तेषां प्रा-
 णिनां च प्रावादीनां देवानां साध्यानां च देवविशेषाणां स ब्रह्म यज्ञं च ज्योतिषो मादिकं कल्पांतरे व्युत्तमीयमानत्वात् नित्यं साध्यानां च गणस्य पृ-

कर्मात्मनान् च देवानां सोऽसृजत् प्राणिनां प्रभुः साध्यानां च गणं सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनम् २२ अग्निवायुरविभ्य
 सूत्रयं ब्रह्म सनातनम् दुदोहयज्ञसिद्ध्यर्थं मृगयजुः सामलक्षणम् २३ कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि
 ग्रहांस्तथा सरितः सागरान् शैलान् समानि विषमाणि च २४ तपो वाचं रतिं चैव कामं च क्रोधमेव च सृष्टिं स
 सर्जं चैव मां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः २५

यग्वचनं सूक्ष्मत्वात् २२ अग्निवायुरविभ्यस्तित्यादि ब्रह्माक्रमयजुः सामसंज्ञं वेदत्रयं
 अग्निवायुरविभ्य आकृष्टवान् सनातनं नित्यं वेदापौकषेयलपक्ष एव मनोरभिमतः पूर्वकल्पे ये वेदास्त एव परमात्ममूर्तेर्ब्रह्मणः स-
 त्सारूढाः तानेव कल्पादौ अग्निवायुरविभ्य आचकर्ष्य त्रौत आयमर्थेन शंक्नीयः तथाच श्रुतिः अग्नेर्ऋग्वेदो वायो र्यजुर्वेद आदित्यास्त
 द इति आकर्षणार्थत्वाद्बुद्धिधातोर्नाग्निवायुरवीणामकथितकर्मता किल पादान्तैव यज्ञसिद्ध्यर्थं त्रयीसंपाद्य तान् यज्ञानां आपीनस्थक्षीरव-
 त् विद्यमानानामेव वेदानामभिव्यक्तिप्रदर्शनार्थं आकर्षणवाचको गौणो दुहिः प्रयुक्तः २३ कालं कालविभक्तीश्चेत्यादि अत्र ससर्जेत्यन्तर-
 श्लोकवर्तिनी क्रियासंबध्यते आदित्यादिक्रियाप्रचयरूपं कालं कालविभक्तीर्मासर्वयनाद्याः नक्षत्राणि कृतिकादीनि ग्रहान् सूर्यादीन् सरि-
 तो नदीः सागरान् समुद्रान् शैलान् पर्वतान् समानि समस्थानानि विषमाणि उच्चनीचरूपाणि २४ तपो वाचमित्यादि तपः प्राजापत्यादिवान्

याणीरतिचेतः परितोषं काममिच्छां क्रोधं चेतो विकारं इमां एतच्छ्रुत्वा कोक्तां पूर्वश्लोकोक्तां च सृष्टिं चकार सृज्यत इति सृष्टिः कर्मणि क्तिन् इ
 माः प्रजावक्ष्यमाणा देवादिकाः कर्तुमिच्छन् २५ कर्मणां चेति धर्मोयज्ञादिः सच्चकर्तव्यः अधर्मो ब्रह्मवधादिः सनकर्तव्यः इति कर्मणां
 विभागाय धर्माधर्मौ व्यवचयत् पृथक्तेनाप्यधात् धर्मस्य फलं सुखं अधर्मस्य फलं दुःखं धर्माधर्मफलभूतैर्द्वैतैः परस्परविरुद्धैः सुखदुः
 खादिभिरिमाः प्रजाः योजितवान् आदिग्रहणात् कामक्रोधरागद्वेषक्षयिपासाशोकमोहादिभिः २६ अपव्योमात्रेति दशाह्मिनां पंचा
 मां महाभूतानां याः सूक्ष्माः पंचतन्मात्ररूपा विनाशिन्यः पंचमहाभूतरूपतया विपरिणामिन्यः ताभिः सह उक्तं वक्ष्यमाणं चेदं सर्वमुत्पद्यते
 अतु पूर्वशः क्रमेण सूक्ष्मात् स्थूलं स्थूलात् स्थूलतरमित्यनेन सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो मानससृष्टिः कदाचित्तत्त्वनिर्पेक्षा स्यादिति तांशं कामपनि
 नीषन्तद्वारेणैवेयं सृष्टिरिति मध्ये पुनः पूर्वोक्तं स्मारितवान् २७ यंतु कर्मणीति सप्रजापतिर्यज्ञातिविशेषं व्याप्रादिकं यस्यां क्रियायां ह

कर्मणां च विवेकार्थं धर्माधर्मौ व्यवचयत् द्वंद्वैर्योजयच्चैमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः २६ अपव्योमात्रा
 विनाशिन्यो दशाह्मिनां तु याः स्मृताः ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं संप्रवत्यत्तु पूर्वशः २७ यंतु कर्मणियस्मिन्सन्य
 युक्तप्रथमं प्रभुः सतदेव स्वयं भजे सृज्यमानः पुनः पुनः २८ हिंसा हिंसे मृदु क्रूरे धर्माधर्मादितानृते य
 दस्य सोऽदधात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशेत् २९

रिणमारणादिकायां सृष्ट्यादौ नियुक्तवान् सजातिविशेषः पुनः पुन
 रपि सृज्यमानः स्वकर्मवशेन तदेवाचरितवान् एतेन प्राणिकर्मसाक्षेपं प्रजापतेरुत्तमाधमजातिनिर्माणं न रागद्वेषाधीनमिति
 दर्शितम् अतएव वक्ष्यति यथा कर्मतपोयोगात्सृष्टं स्थावरजंगममिति २८ एतदेव प्रपंचयति हिंसा हिंसेत्यादि हिंस्रं कर्म-
 सिंहादेः करिमारणादिकं अहिंस्रं हरिणादेः मृदु दयाप्रधानं विप्रादेः क्रूरं क्षत्रियादेः धर्मोयथा ब्रह्मचार्यादेः गुरुशुश्रूषादिः अध-
 र्मोयथा तस्यैव मांसमैथुनसेवादिः ऋतंसत्यंतच्च प्रायेण देवानां अनृतमसत्यंतदपि प्रायेण मनुष्याणां तथा च श्रुतिः सत्यवाचोदे
 वा अनृतवाचो मनुष्या इति तेषां मध्ये यत्कर्म सप्रजापतिः सर्गादौ यस्याधारयत् सृष्ट्युत्तरकालमपि सतदेव कर्मप्राक्तना दृष्टवशा
 त्सत्यमेव भजे २९

अत्र दृष्टं तमाह यथ यथावसंतादिभूतवक्रतु निहानिचूतमंमर्यादीनि क्रतुपर्यये स्वकार्यवसरैस्त्वमेव माप्नुवंति तथा देहि-
नोपि हिंसादीनि कर्माणि ३० लोकानां त्विति भूलोकानां बाहुल्यार्थं मुखं बाहुरूपादेभ्यो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राचार्याक्रमं निर्मित-
वान् ब्राह्मणादिभिः सायं प्रातरग्नावाहुतिः प्रक्षिप्ता सूर्यमुपतिष्ठते सूर्यादृष्टिः घृष्टेरन्मन्नात् प्रजा बाहुल्यं वक्ष्यति च अग्नौ प्रास्ता-
हुतिः सम्यगादित्यमित्यादि देव्याचक्षन्त्या अथादित्यो ब्राह्मणादिनिर्माणं ब्राह्मणो न विशंकनीयः श्रुतिसिद्धत्वात् तथा च श्रुतिः ब्राह्मणोऽ-
स्य मुखमासीदित्यादि ३१ द्विधा कृत्वा त्वेति सत्रह्यनिजदेहं हि संतुं कृत्वा अर्द्धेन पुरुषो जातः अर्द्धेन स्त्री तस्या मैथुनधर्मेण विराट्सं-
पुरुषं निर्मितवान् श्रुतिश्च ततो विरज्जजायतेति ३२ तपस्तप्तेति स विराट् तपोविधाययं निर्मितवान् तं मां मनुजानीत अस्य सर्वस्य जगतः

यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेव तर्तुपर्यये स्वानि स्वान्यभिपद्यंते तथा कर्माणि देहिनः ३० लोकानां तु विवृद्ध्यर्थं
मुखं बाहुरूपादतः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राचार्याक्रमं निर्वर्तयत् ३१ द्विधा कृत्वा त्वेति सत्रह्यनिजदेहं हि संतुं कृत्वा अर्द्धेन पुरुषो जातः
अर्द्धेन स्त्री तस्या मैथुनधर्मेण विराट्सं-
पुरुषं निर्मितवान् श्रुतिश्च ततो विरज्जजायतेति ३२ तपस्तप्तेति स विराट् तपोविधाययं निर्मितवान् तं मां मनुजानीत अस्य सर्वस्य जगतः
स्य स्वधारं हि जसत्तमाः ३३ अहंप्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् पतीन्यजानामसृजं महर्षिनादि-
तो दश ३४ मरीचिमन्यगिरसो पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् प्रचेतसं च सिष्ठं च भृगुन् नारदमेव च ३५ एते मनु-
स्तु सप्तान्या न सृजन् भूरितेजसः देवान् देवनि कायाश्च महर्षिश्चामितौ जसः ३६

स्वधारं भो हि जसत्तमाः एतेन स्वजन्यो लक्ष्मणसामर्थ्यातिशयावभिहितवान् लोकानां प्रत्ययित प्रत्ययार्थम् ३३ अहमिति अहंप्रजाः स्व-
पुमिच्छन् सुदुश्चरं तपस्तप्त्वा दशप्रजापतीन् प्रथमं सृष्टवान् तैरपि प्रजानां सृज्यमानत्वात् ३४ मरीचिमित्यादि त एते दशप्रजापतयो-
नामतौ निर्दिष्टाः ३५ एते मनुं स्त्विति एते मरीच्यो दशभूरितेजसो बहुतेजसो अन्यान् सप्तापरिमिततेजस्कान् मनुं च देवान् ब्रह्म-
णा सृष्टान् देवनिवासस्थानानि स्वर्गादीन् महर्षिश्च सृष्टवन्तः मनुशब्दो यमधिकारवाची चतुर्दशकमन्वन्तरेषु यस्य यत्र सर्गाधिकारः
स एतस्मिन्मन्वन्तरे स्थायकवस्त्वगोचिप्तादिनामभिर्मनुरिति व्यपदिश्यते ३६

यक्षरक्ष इति एतेः सृजन्निति पूर्वस्यैवात्रानुषंगः उत्तरत्र च श्लोकद्वये च यक्षो वैश्वर्यवर्णस्तदनुचराश्चरक्षांसिरावणादीनि पिशाचास्तेष्वपि
 १५ पृथग्य अक्षरक्षमरुदेशनिवासिनः गंधर्वाश्चित्ररथादयः अप्सरस उर्वशादयः अक्षरा विरोचनादयः नागा वासुकीयादयः सर्पास्ततो प
 रुषाः अलगद्वा दयः स्रपणां गरुडादयः पितृणां प्राज्यपादीनां गणः समूहः एषां च भेद इति हासादिप्रसिद्धो नाध्यक्षादिगोचरः ३० विद्यु
 त इति मेघेषु दृश्यं दीर्घाकारं ज्योतिर्विद्युत् मेघादेव ज्योतिर्दृष्टादि विनाशकं तदशनिः मेघाः प्रसिद्धाः रोहितं दंडाकारं नानावर्णं दिवि द
 र्शयते यज्ज्योतिस्तदेव च ज्वभिं द्रधनुः उल्कारेखाकारं मंतरिक्षात् पतज्ज्योतिर्विधीतो भूभ्यं तरिक्षगत उत्पानध्वनिः केतवः शिखावंति ज्यो
 तीं पिउत्पातरूपाणि अन्यानि ज्योतींषि ध्रुवागस्त्यादीनि नानाप्रकाराणि ३८ किन्नरानिति किन्नरा अश्वसुखादेव योनयोनरविग्रहाः वा
 नराः प्रसिद्धाः मत्स्यारोहितादयः विहंगमाः पक्षिणः पशवो गवाद्यामृगा हरिणाद्या व्यालाः सिंहाद्याः उभयतो दतः द्वे दंतपंक्तीयेषां उत्त-

यक्षरक्षः पिशाचांश्च गंधर्वाप्सरसोऽक्षरान् नागान् सर्पान् स्रपणांश्च पितृणां च पृथग्गणान् ३० वि
 द्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेद्रधनूषिच उल्कानिघातकेतूश्च ज्योतींष्युच्चावचानि च ३८ किन्नरान्वा
 नरान् मत्स्यान् विविधांश्च विहंगमान् पशून् मृगान् मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतो दतः ३९ रुमिकीटपतंगां
 श्च यूकामक्षिकमत्कुणम् सर्वचंद्रशमशकं स्थावरं च पृथग्विधम् ४० एवमेतैरिदं सर्वं मन्नियोगांश्च हा
 त्मभिः यथा कर्म तपोयोगात् सृष्टस्थावरजंगमम् ४१ येषां तु यादृशं कर्म भूतानां मिह कीर्तितम् तत्तथा
 वोऽभिधास्यामि क्रमयोगं च ज्ञानि ४२

राधरेभवतः ३९ रुमिकीट इति कीटाः रुमिभ्यः किंचित्स्थूलाः पतंगाः शलभाः यू-

कादयः प्रसिद्धाः क्षुद्रजंतव इत्यनेन एकवद्भावः स्थावरं च सलतादिभेदेन विविधप्रकारम् ४० एवमेतैरिति एवमित्यक्तप्रकारेण एतैर्मरी
 च्यादिभिरिदं सर्वं स्थावरजंगमं सृष्टम् यथा कर्म यस्य जंतोर्यादृशं कर्म तदनु रूपं तस्य देवमनुष्यतिर्यगादयो निष्कृता दनं मन्नियोगात् मदा
 त्पातपोयोगान्महत्तपः कृत्वा सर्वमैश्वर्यं तपोऽधीनमिति दर्शितम् ४१ येषां मित्यादि येषां पुनर्यादृशं कर्म इह संसारे पूर्वाचार्यैः कथितं
 ययौ पद्मः फलपाकांतावद्दुपुष्पफलोपगाः वाहणादीनां चाध्ययनादिकर्म तत्तथैव बोधुष्या कं वक्ष्यामि जन्मादिक्रमयोगं च ४२ ७

प. जरायुर्भाविणश्चर्मतन्त्रमनुष्यादयः प्रादुर्भवन्ति पश्चान्मुक्ताजायन्ते एषामेव जन्मक्रमः प्रागुक्तो विवृतः दंतशब्दसमा-
 नार्यो दच्छन्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति तस्येदं प्रथमा बहुवचने रूपं उभयतो दत्त इति ४३ अंडजाः पक्षिण इति अंडादौ संभवन्ति ततो-
 जायन्त इति एषां जन्मक्रमः नक्रः कुंभीरः स्थलजानि रुक्लासादीनि औदकानि शंखादीनि ४४ स्वेदजमिति स्वेदः पार्थिवद्रव्याणां
 तापेन क्लेदः ततो दंशमशकादिर्जायते ऊष्मणश्च स्वेदहेतुतापादपि अन्यत् दंशादिसदृशं पुत्तिकापिपालिकादि जायते ४५ उ-
 ज्जा इति उज्ज्वलं मुद्गित् भावेऽपि ततो जायन्ते ऊर्ध्वबीजं भूमिं चाभिलेत्सु द्विज्जा वृक्षाः ते च द्विधाः केचिद्बीजा देवजायन्ते केचिन्कांडात्
 शाखा एव रोपिता वृक्षतां यांति इदानीं येषां यादृशं कर्म तदुच्यते ओषध्य इति ओषध्योऽग्नीहियवा दयः फलपाकेनैव नश्यन्ति बहुपुष्प-

पशावश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतो दतः रक्षांसि च पिशानाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ४३ अंडजाः प-
 क्षिणः सर्पान् क्रामत्स्याश्च कच्छपाः यानि चैव प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ४४ स्वेदजं दंशमश-
 कं यूकामक्षिकमल्लुणम् ऊष्मणश्चोपजायते यच्चान्यत्किंचिद्दीदृशम् ४५ उज्जिजाः स्थावराः सर्वे बी-
 जकांडप्ररोहिणः ओषध्यः फलपाकात्ता बहुपुष्पफलोपगाः ४६ अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः
 स्मृताः पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ४७ गुच्छगुल्मस्तु विविधं तथैव तृणजातयः बी-
 जकांडरुहाण्येव प्रताना वल्य एव च ४८

फलमुक्ताश्च भवन्ति ओषधि शब्दादेव रुदिकारादक्तिन इति उपादीर्घत्वे ओष-
 ध्य इति रूपम् ४६ अपुष्पा इति नास्य श्लोकस्याभिधानकोषवत् संज्ञासंज्ञिसंबन्धि परत्वमप्रकृतत्वात् किंतु क्रमयोगं च जन्मनीति
 प्रकृतं तदर्थमिदमुच्यते ये वनस्पतयस्तेषां पुष्पमन्तरेणैव फलजन्म इतरेभ्यस्तु पुष्पाणि जायन्ते तेभ्यः फलानीति एवं वृक्षा उभय-
 रूपाः प्रथमां तात्तसि. ४७ गुच्छगुल्मं खिति मूलत एव यत्र लता समूहो भवति न च प्रकांडानि ते गुच्छामल्लिकादयः गुल्मा एकं मू-
 लाः संघातजाताः शरेक्षप्रभृतयः तृणजातयः उलपाद्याः प्रतानास्तंतुमुक्तास्त्रपुपालावू प्रभृतयः वल्यो गुडूच्यादयः याभूमेर्वृक्षमा-
 रोहंति एतान्यपि बीजकांडरुहाणि न पुंसंक्रमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति न पुंसकत्वम् ४८

तमसेति एनेवृत्तादयस्तमोगुणेनविचित्रदुःखफलेनाधर्मकर्महेतुकेनव्याप्ताः अंतश्चैतन्याभवंतिपद्यपिसर्वेचां तरेवचेतयंतेतथापिबहि
 र्यापारादिकार्यविरहात्तथाव्यपदिश्यंते त्रिगुणारब्धत्वेपिचैषान्तमोगुणबाहुल्यात्तथाव्यपदेशः अतएवस्वरदुःखसमन्विताः सत्त्वस्यापिभा
 वात् कदाचित्स्वरत्नेषोपिजलधरजनिजलसंपर्कादेवाजायते ४९ एतदंताइति स्थावरपर्यंताब्रह्मोपक्रमागतयत्नत्तयः कथिताः भूत-
 नां क्षेत्रज्ञानां जन्ममरणप्रबंधेदुःखबहुलतयाभीषणोसदाविनश्वरे ५० इत्येसर्गमभिधायप्रलयदशामाह एवंसर्वमिति एवंउक्तप्रकारेण
 इदं सर्वं स्थावरजंगमजगत्सृष्ट्यासप्रजापतिरचित्वशक्तिरात्मानिशरीरत्यागरूपं अंतर्धानं कृतवान् सृष्टिकालं प्रलयकालेननाशयन्प्राणिनो
 कर्मवशेन पुन पुनः सर्गमलपान्करोतीत्यर्थः ५१ अत्रहेतुमाह यदेति यदासप्रजापतिर्जागर्तिसृष्टिस्थिती इच्छति तदेदं जगत् प्रासाप्रस्था

तमसावहुरूपेणवेष्टिताः कर्महेतुना अंतसंज्ञाभवंत्येतेस्वरत्नेदुःखसमन्विताः ४९ एतदंतास्तुगतयोब्र
 ह्माद्याः ससुदाहताः चोरेस्मिन्भूतसंमारेनित्यंसततयायिनि ५० एवंसर्वेससृष्ट्येदंमांचाचित्यपराक्रमः
 आत्मन्यंतर्दधेभूयः कालं कालेनपीडयन् ५१ यदासदेवोजागर्तितदेदंचैष्टतेजगत् यदास्वपितिशांतात्मा
 तदासर्वनिमीलति ५२ तस्मिन्स्वपितितु सुस्थं कर्मात्मानः शरीरिणः स्वकर्मभ्योनिवर्तन्ते मनश्चग्लानिस्मृ
 च्छति ५३ युगपत्तुमलीयंतेयदातस्मिन्माहात्मनि तदायंसर्वभूतात्मास्वरवंस्वपितिनिवृत्तः ५४ तमोयंतु
 समाश्रित्यचिरतिष्ठतिसंदिग्धः नचस्वंकुरुतेकर्मतदोत्क्रामतिमूर्तितः ५५

यतिशांतात्माउपसंहारमना तदेदं जगत्सलीते ५२ पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति तस्मिन्स्वपतीति तस्मिन् प्रजापतौ निवृत्तेच्छेकस्थेउपसंहृतदेहम
 नोव्यापारे कर्मलब्धदेहाः क्षेत्रज्ञाः स्वकर्मभ्योदेहग्रहणादिभ्योनिवर्तन्ते मनः सर्वेन्द्रियसहितं चित्तिरहितं भवति ५३ इदानीं माहाप्रलयमा
 ह युगपन्ति एकस्मिन्नेवकालेयदातस्मिन्यरमात्मनिसर्वभूतानिप्रलयंयंति तदायंसर्वभूतानामात्मानिनिवृत्तः निवृत्तजाग्रत्स्वप्नव्यापारः
 स्वरंस्वपितिरूपमदृक्भवति यद्यपिनित्यज्ञानानंदस्वरूपे परमात्मानिनस्वप्नाप नथापिजीवधर्मोयमुपचर्यते ५४ इदानीं प्रलयप्रसंगे
 नजीवस्योत्क्रमणमपि श्लोकद्वयेनाह तमोयमिति अयंजीवस्तमोज्ञाननिवृत्तिं प्राप्य बहुकालमिन्द्रियादिसहितं तिष्ठति नचात्मीयं कर्म

श्वासप्रश्वासादिकं करोति तदा मूर्तिनः पूर्वदेहादुत्क्रामति अन्यत्र गच्छति लिंगशरीरावच्छिन्नस्य जीवस्य उद्गमान् उद्गमनमप्युपपद्यते त-
था चोक्तं नृहृदारण्यके तमुत्क्रामंतं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंति प्राणा इन्द्रियाणि ५५ कदादेहांतरं गृ-
ह्णातीत्यत आह यदाणुमात्रिक इति अणवो मात्राः पुर्यष्टकरूपा यस्य सोऽणुमात्रिकः पुर्यष्टकशब्देन भूतादीन्यष्टाबुध्यन्ते तदुक्तं सनंदे-
न भूतैर्द्रियमनोबुद्धिवासनाकर्मबाधकः अविद्याचाष्टकं प्रोक्तं पुर्यष्टमृषिसत्तमैः ब्रह्मपुराणे प्युक्तम् पुर्यष्टकेन लिंगेन प्राणाद्येन सयुज्य-
ते तेन बद्धस्य वैबं धोमोक्षोक्तस्य तेन तु यदाणुमात्रिकी भूत्वा संपद्यस्थास्तु रक्षादिहेतुभूतं च रिष्णुमाप्नुषादिकारणं बीजं प्रविशत्यधि-
तिष्ठति तदा संसृष्टः पुर्यष्टकपुच्छो मूर्तिस्थूलदेहांतरं कर्मात्तरूपं विमुञ्चति गृह्णाति ५६ प्रासंगिकं जीवस्योत्क्रमणमभिधाय प्रकृतमुप-
संहरति एवं स जाग्रत्त्वमाभ्यामिति स ब्रह्मा अनेन प्रकारेण स्वीय जाग्रत्त्वमाभ्यामिदं स्थावरजंगमं संजीवयति मारयति चाजस्रं सततं अ-

यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्तु च रिष्णुच समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिं विमुञ्चति ५६ एवं स जाग्रत्त्व-
माभ्यामिदं सर्वं चराचरम् संजीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाच्ययः ५७ इदं शास्त्रं तु कृत्वा सौमामेव स्वयमा-
दितः विधिवद्वाहयामास मरीच्यादीन् स्त्वहं मुनीन् ५८ एतद्द्वयं षट्गुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः एतद्भि-
न्नोऽधिजगो सर्वमेषोऽखिलं मुनिः ५९

विनाशोऽच्ययः ५७ इदं शास्त्रमिति असौ ब्रह्मा इदं शास्त्रं कृत्वा सृष्ट्यादौ मामेव विधिव-

च्छास्त्रोक्तं गजातानुष्ठानेनाध्यापितवान् अहं तु मरीच्यादीन् अध्यापितवान् ननु ब्रह्म कृतत्वेऽस्य शास्त्रस्य कथं मानवव्यपदेशः अत्र मेधा-
तिथिः शास्त्रशब्देन शास्त्रार्थो विधिनिषेधसमूह उच्यते तं ब्रह्मा मनुं ग्राहयामास मनुस्तु तत्प्रतिपादकं ग्रंथं कृतवानिति निविरोधः अ-
न्येतु ब्रह्म कृतत्वेऽप्यस्य मनुना प्रथमं मरीच्यादिभ्यः स्वरूपतोऽर्थनिश्चयप्रकाशितत्वात् मानवव्यपदेशः वेदापौरुषेयत्वेऽपि कारकादिव्य-
पदेशवत् इदं तु च्यते ब्रह्मणा शतसाहस्रमिदं धर्मशास्त्रं कृत्वा मनु रध्यापित आसीत् तत्तत्सो न च स्ववचनेन संक्षिप्य शिष्येभ्यः प्र-
तिपादितमित्यविरोधः तथा च नारदः शतसाहस्रयोगं ग्रंथ इति स्मरति स्म ५८ एतद्द्वयमित्यादि एतच्छास्त्रमयं षट्गुः शुष्माक-
मखिलं कथयिष्यति यस्मादेषोऽशेषमेतन्मत्तो धीतवान् ५९

ततस्तथेति सप्तगुर्मुनातथोक्तोऽयं श्रावयिष्यतीति यस्मादेवोऽधिगइत्तः ततोऽन्तरमनेकमुनिसन्निधौ गुरुसंभावनया प्रीत-
मनास्तान् षोडशप्रत्ययान् श्रूयतामिति ६० स्वायं भवस्येति ब्रह्मसुत्रस्यास्य मनोः षड्दृशं भवा अन्ये मनवः एवं कार्यकारिणः स्वस्वका-
ले सृष्टिपालनादावधिकृताः स्वाः स्वाः प्रजाउत्सादितवन्तः ६१ स्वरोचिषश्चेति एते भेदेन मनवः षट्नाम तो निर्दिष्टाः ६२ स्वायं भुवेति
स्वायं भुवसुराः सप्तमी मनवः स्त्रीयस्तीयाधिकारकाले इदं स्थावरजंगममुत्साद्य पालितवन्तः ६३ इदानीमुक्तमन्तरसृष्टिप्रलयादि-
कालपरिमाणपरिज्ञानायाह निमेषादशचाष्टाविति अक्षिपक्ष्मणोः स्ताभा विकस्य उन्मेषस्य सहकारी निमेषः तेषां दशकाष्ठानामका-
लः त्रिंशच्चकाष्ठाः कलासंज्ञकः त्रिंशत्कलाः सुहूर्त्तरव्यः कालः तावत्त्रिंशन्सुहूर्त्तान् अहोरात्रं कालं विद्यात् तावदिति द्वितीया निर्दिष्टान्

ततस्तथा सतेनोक्तो महर्षिर्मनुनाभृगुः तान् ब्रवीद्विषीन् षोडशान् प्रीतात्मा श्रूयतामिति ६० स्वायं भवस्येति ब्रह्मसुत्रस्यास्य मनोः षड्दृशं भवा अन्ये मनवः एवं कार्यकारिणः स्वस्वका-
ले सृष्टिपालनादावधिकृताः स्वाः स्वाः प्रजाउत्सादितवन्तः ६१ स्वरोचिषश्चेति एते भेदेन मनवः षट्नाम तो निर्दिष्टाः ६२ स्वायं भुवेति
स्वायं भुवसुराः सप्तमी मनवः स्त्रीयस्तीयाधिकारकाले इदं स्थावरजंगममुत्साद्य पालितवन्तः ६३ इदानीमुक्तमन्तरसृष्टिप्रलयादि-
कालपरिमाणपरिज्ञानायाह निमेषादशचाष्टाविति अक्षिपक्ष्मणोः स्ताभा विकस्य उन्मेषस्य सहकारी निमेषः तेषां दशकाष्ठानामका-
लः त्रिंशच्चकाष्ठाः कलासंज्ञकः त्रिंशत्कलाः सुहूर्त्तरव्यः कालः तावत्त्रिंशन्सुहूर्त्तान् अहोरात्रं कालं विद्यात् तावदिति द्वितीया निर्दिष्टान्

विद्यादित्यध्याहारः ६४ अहोरात्रे इति मानुषदैवसंवाधिनौ दिनरात्रिकालावा दित्यः पृथक् करोति तयोर्मध्ये भूतानां स्वमार्थं रात्रि-
र्भवति कर्मानुष्ठानार्थं च दिनम् ६५ पित्र्ये इति मानुषाणां भासः पितृणामहोरात्रे भवतः तत्र पक्षद्वयेन विभागः कर्मानुष्ठानाय-
पूर्वपक्षोऽहः स्तापार्थं क्रूरपक्षो रात्रिः ६६ दैवरात्र्यहनी वर्षमिति मानुषाणां वर्षं देवानां रात्रिदिने भवतः तयोरेव्ययं विभागः नरा-
णां सुदगयनं देवानामहः तत्र प्रायेण दैवकर्मणामनुष्ठानं दक्षिणायनं तु रात्रिः ६७

म.स. ९

ब्राह्मस्येति ब्रह्मणोः होरात्रस्ययत्परिमाणं प्रत्येकं युगानां च कृतादीनां तत्क्रमेण समासतः संक्षेपतः शृणुत प्रकृतेऽपि कालविभागे य
 णोः होरात्रस्य पृथक् प्रतिज्ञानं तत्तदीयज्ञानस्य पुण्यफलज्ञानार्थं वक्ष्यति च ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुरितितद्देवनात्पुण्यं भवतीत्यर्थः ६८
 चत्वार्यहुरिति चत्वारिवर्षसहस्राणि कृतयुगकालं मन्वाद्यो वदन्ति तस्य तावद्वर्षशतानि संध्यासंध्यांश्च भवति युगस्य पूर्वसंध्या उत्त
 रश्च संध्यांश्च तदुक्तं विष्णुपुराणे तत्समागैः शतैः संध्या पूर्वतन्नाभिधीयते संध्यांश्च तत्तुल्यो युगस्यानंतरो हि यः संध्यासंध्यांश्चो
 रन्तर्यः कालोऽमुनिसत्तम युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञकः वर्षसंख्या चैवं दिव्यमानेन तस्यैवानंतरं प्रकृतत्वात् दिव्यैर्वर्षसहस्रै
 स्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागं निबोध मे इति विष्णुपुराणवचनाच्च ६९ इतरेष्विति अन्येषु त्रेताद्वापरकलियुगे
 संध्यासंध्यांश्च सहितेषु एकहान्या सहस्राणि शतानि च भवन्ति तेनेयं संपद्यते त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगं तस्य त्रीणि वर्षशतानि स

ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्ययत्परिमाणं समासतः एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निबोधत ६८ चत्वार्यहः सह
 स्राणि वर्षाणां तु कृतयुगम् तस्य तावच्छतीसंध्यासंध्यांश्च तथाविधः ६९ इतरेषु संध्येषु संध्या
 शेषेषु च त्रिषु एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ७० यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् एतद्वा
 दशासाहस्रदेवानां युगमुच्यते ७१ दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया ब्राह्ममेकमहर्ज्ञेयं तावती
 रात्रिमेव च ७२ तद्देवयुगसहस्रांतं ब्राह्मपुण्यमहर्विदुः रात्रिं च तावतीमेव तद्देवविदो जनाः ७३

ध्यांश्च एवं द्वे वर्षसहस्रे द्वापरः तस्य द्वे वर्षशते संध्यासंध्यांश्च एवं वर्षसहस्रं कलिः तस्यैकवर्षशतं संध्यासंध्यांश्च ७० यदेतदि
 ति एतस्य श्लोकस्यादौ पदे तन्मातुषं चतुर्युगं परिगणितं एतद्देवानां युगमुच्यते चतुर्युगशब्देन संध्यासंध्यांश्चो रप्राप्तिशंकायामाह
 एतद्वा दशासाहस्रमिति स्वार्थः ७३ चतुर्युगेरेव द्वादशसंख्यैर्दिव्ययुगमिति तु मेधातिथेर्भूमौ नादत्तव्यः मनुनानंतरं दिव्ययुगस
 ब्रह्माहस्याप्यभिधानात् विष्णुपुराणे च मातुषं चतुर्युगसहस्रेण ब्रह्माह कीर्तनान्मातुषं चतुर्युगेनैव दिव्ययुगानुगमनात् तथा च वि
 ष्णुपुराणम् कृतत्रेताद्वापरं कलियुगेति चतुर्युगम् प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणो दिवसोऽमुने ७१ दैविकानां मिति देवयुगानां सहस्रं ब्राह्म
 दिनं ज्ञातव्यं सहस्रमेव रात्रिः परिसंख्ययेति श्लोकपूर्णाधीनुवाद् ७२ तद्देवयुगेति युगसहस्रेणांतः समाप्तिर्यस्य तद्ब्राह्ममहस्यपरिमा

णांनरात्रियेजानंतिते ॥ होरात्रज्ञादिति स्तुतिरियं स्तुत्याच ब्राह्ममहोरात्रं ज्ञानव्यमिति विधिः परिकल्पने अत एतत् पुण्य हेतुत्वात् पुण्यमिति वि-
 शेषणं कृतम् ७३ तस्येति सत्रस्यातस्य पूर्वोक्तस्य स्वीया होरात्रस्य समाप्तौ प्रतिबुद्धो भवति प्रतिबुद्धश्च स्वीयं मनः सृजति भूर्लोकं आदित्रयस्य
 एवेति युक्तेन तु जनयति तस्य महाप्रलयानंतरं जातत्वात् अनष्टत्वाच्च अवांतरप्रलये भूर्लोकं आदित्रयमात्रनाशात् सृष्ट्यर्थं मनो नियुक्तिरेवम-
 नः सृष्टिः तथाच सृष्टाणे श्रूयते मनःसिद्ध्यापुक्तं सर्गाय निदधे पुनरिति अयवामनः शब्दोऽयं महत्त्वपर एव यद्यपि तच्च महाप्रलयानंतरं
 सुखान्तरं हांतमेव चेत्यादिना सृष्टिरपि तस्योक्ता तथाप्यनुक्तं भूतानां सुत्पत्तिक्रमं तद्गुणान्त्वकथयितुं महाप्रलयानंतरं रितामेव महदादिसृष्टिं भू-
 तसृष्टिं च हिरण्यगर्भस्यापि परमार्थत्वात् न तत्कर्तृतामनुवदति एतेनेदमुक्तं भवति ब्रह्म महाप्रलयानंतरं रितामेव महदादिसृष्टिं
 तान्निगत् सृष्ट्यर्थं सृजति अत एव शेषे वक्ष्यति इत्येषा सृष्टिरादित इति अवांतरप्रलयानंतरं तु मनः प्रभृति सृष्टावभिधानक्रमेणैव प्राथ-

तस्य सोहर्नि रास्यांते प्रकृतः प्रतिबुद्धात् प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकम् ७४ मनः सृष्टिं विकुरुते चो-
 दमानं सिद्ध्या आकाशं जायते तस्मात्तत्त्वशब्दगुणं विदुः ७५ आकाशात्तु विकुर्वाणा त्सर्वगंधवहः शु-
 चिः बलवान् जायते वायुः सर्वस्पर्शगुणो मत्तः ७६ वायोरपि विकुर्वाणा दिरोचिष्णु तमोऽनुदम् ज्योतिरुत्पद्य-
 ते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ७७ ज्योतिषश्च विकुर्वाणा दापोरसगुणाः स्मृताः अज्योगंधगुणा भूमिरित्येषा
 सृष्टिरादितः ७८ यस्याकृद्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम् तदेकसप्ततिगुणं मन्वंतरमिहोच्यते ७९

म्यभाति रित्येषा सृष्टिरादित इति निश्चयोजनोऽनुवादः स्यात् ७४ मनः सृष्टमिति मनो महान् सृष्टिकरोति परमात्मनः स्रष्टुमिच्छया प्रेर्यमाणं त-
 स्मादाकाशमुत्पद्यते तच्च पूर्वोक्तं लुप्तं सारादहंकारतन्मात्रक्रमेणाकाशस्य शब्दगुणं विदुर्गन्वादयः ७५ आकाशादिति आकाशात्तु विकारं
 न काल्मस्रभ्यस्तरभिर्गंधवहः पवित्रो बलवान्श्च वायुस्तद्यते स च स्पर्शगुणवान् मन्वादीनां संमतः ७६ वायोरपीति वायोरपि तेज उत्पद्यते वि-
 रोचिष्णु परप्रकाशकं तमोनाशनं भास्वत्सकाशकं च गुणरूपमभिधीयते ७७ ज्योतिषश्चेति तेजस आप्तस्य दंते ताश्च रसगुणयुक्ता अज्योगंध-
 गुणयुक्ता भूमिरित्येषा महाप्रलयानंतरं सृष्ट्यादौ भूतसृष्टिः तैरेव भूतैरेवांतरप्रलयानंतरं मपि भूरादिलोकत्रयनिर्माणम् ७८ यस्यामिति यस्या-

१०
१०

अ- १

वैशदशवर्षसहस्रपरिमाणं संध्यासंध्याशसहितं मनुष्याणां चतुर्गुणं देवानामेकं युगमुक्तं देवसप्ततिगुणितं मन्वंतराख्यः काल इह शा-
स्त्रेऽभिधीयते तत्रैकस्य मनोः सर्गाद्यधिकारः ॥ ७९ ॥ मन्वंतराणीति यद्यपि चतुर्दशमन्वंतराणि पुराणेषु परिगण्यंते तथापि सर्गप्रलया-
नामानं त्यात् 'असंख्यानि आख्यासर्गः संहारश्चासंख्यः एतत्सर्वं क्रीडान्निवृत्तापत्तिः पुनः पुनः कुरुते सत्त्वा र्था हि प्रवृत्तिः क्रीडा तस्य चा-
प्रकामत्वात् न स्वरार्थेति इव शब्दः प्रयुक्तः परमेस्थानैः नास्त्यलक्षणो निवृत्तीति परमेष्ठी प्रयोजनं विना परमात्मनः सृष्ट्यादौ कथं प्रवृत्तिरि-
ति चेत् लीलया एव संभावत्वादित्यर्थः व्याख्यातुरिव करताडनादौ तथा च शारीरकसूत्रं लोकबहुलीला कैवल्यम् ८० चतुष्पात्सकलो धर्मः इ-
ति सत्ययुगे सकलो धर्मश्चतुष्पात्सर्वो गसंपूर्ण आसीत् धर्मो मुख्यापादा संभवान् वृषो हि भगवान् धर्म इत्याद्यागमे वृषत्वेन कीर्त्तनात् तत्स्य पादच-
तुष्टयेन संपूर्णत्वात् सत्ययुगेऽपि धर्माणां सर्वैरंगैः समग्रत्वात् संपूर्णत्वं परोपचतुष्पाच्छब्दः अथवा तपः परमित्यत्र मनुनेनैव तपो ज्ञानयज्ञदानानां-
मन्वंतराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च क्रीडान्निवैतल्लुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः ८० चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं
चैव कुरुते युगे नाधर्मेणागमः कश्चिन्मनुष्यान्त्यतिवर्त्तते ८१ इतरेषां गमाद्धर्मः पादशस्त्रवरोपितः चौरिका
चतुर्मायाभिर्धर्मैश्चापैति पादशः ८२ अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः कृते त्रेतादिषु द्यौषामासु र्हसति
पादशः ८३
चतुर्णां कीर्त्तनात् तस्य पादचतुष्टयेन संपूर्णत्वात् सादत्वेन निरूपिताः सत्ययुगे समग्रा इत्यर्थः तथा सत्यं च कुरुते युगमासीत्स
कलधर्मश्चेत्वात्सत्यस्य पृथक् पृथक् हणंतं यानशास्त्रातिक्रमेण धनविद्यादेरागम उत्तिर्गम्यन्त्यति संपद्यते ८१ इतरेष्विति सत्ययुगादन्वेषु
त्रेतादिषु आगमात् अधर्मेण धनविद्यादेरर्जनात् तस्यैव पूर्वश्लोके प्रकृतत्वात् आगमाद्देदादिति तु गोविंदराजो मेधातिथिश्च धर्मो यागा-
यथाक्रमं प्रति युगं पादपादमवरोपितो हीनः कृतः तथा धनविद्यार्जितोऽपि यो धर्मः प्रवरतिसोऽपि चौर्यसत्यच्छद्रक्तिः प्रति युगं पादशोक्ता सा
प्रपगच्छति त्रेतादि युगैः सह चौरिकानृत्तच्छयनानं यथा संख्यं सर्वत्र सर्वेषां दर्शनात् ८२ अरोगा इति रोगानि पिता धर्माभावाद् रोगाः सर्वसिद्ध-
ताम्यफलैः प्रतिबंधका धर्माभावाच्चतुर्वर्षशतायुषं च स्वाभाविकमधिकायुः प्रापकधर्मवशादधिकायुषोऽपि भवंति तेन दशवर्षसहस्राणि रा-
राज्यमकारयद्वित्याद्यविरोधः शतायुर्वै पुरुष इत्यादिश्रुतौ तु शतशब्दो बहुलपरः कल्पिरोच्चा एव रूपा मनुष्याः कृते भवंति त्रेतादिषु पुनः पा-

दंपादमायुरलं प्रवतीति ८३ वेदोक्तमायुरिति शतायुर्वैपुरुषइत्यादिवेदोक्तमायुः कर्मणांचकाम्यानांफलविषयाः प्रार्थनाब्राह्मणादीनांचशा
 पानुग्रहसमत्वादिप्रभावायुगानुरूपेणफलंति ८४ अन्यइति कृतयुगेभ्येधर्माभवंतित्रेतादिषपियुगापचयानुरूपेणाधर्मवैलक्षण्यम्
 ८५ तपःपरमिति यद्यपितपःप्रभृतीनि सर्वाणि सर्वयुगेष्वनुष्ठेयानितथापिसत्ययुगेतपः प्रधानमहाफलमितिज्ञाप्यते एवमात्सजानंत्रेतायु
 गेद्वपरेयज्ञदानकलौ ८६ सर्वस्यास्येति सत्रहसामहातेजाअस्यसर्गस्यसमग्रस्याग्नौ प्रस्ताहुतिरितिन्यायेनरक्षार्थमुस्तादिजातानांब्राह्मणा
 दीनांविभागेनकर्माणिदृष्टादृष्टार्थानिनिर्मितवान् ८७ अध्यापनमिति अध्यापनादीनामिहसृष्टिप्रकरणेसृष्टिविशेषतयाभिधानंविधिस्ते
 पामुत्तरनभविष्यति अध्यापनादीनिषट्कर्माणिब्राह्मणानांकल्पितवान् ८८ प्रजानामिति प्रजारक्षणादीनिक्षत्रियस्यकर्माणिकल्पितवा

वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिष्यैवकर्मणाम् फलंलनुयुगंलोकेप्रभावश्चशरीरिणाम् ८४ अन्येकृतयुगेध
 र्मास्त्रेतायांद्वपरेपरे अन्येकलियुगेनृणांयुगन्हासाचरूपतः ८५ तपःपरंकृतयुगेत्रेतायांज्ञानसुच्यते द्वा
 परेयज्ञमेवाहुर्दानमेकंकलौयुगे ८६ सर्वस्यास्यतुसर्गस्यगुह्यर्थसमहाद्युतिः सुखबाहूरुपज्जानांपृथक्
 कर्माण्यंकल्पयन् ८७ अध्यापनमध्ययनयजनयाजनंतथा दानप्रतिग्रहचैवब्राह्मणानामकल्पयन् ८८
 प्रजानारक्षणंदानमिज्याध्ययनमेवच विषयेष्वप्रसक्तिश्चक्षत्रियस्यसमासतः ८९ पशूनांरक्षणंदान
 मिज्याध्ययनमेवच वणिक्पथंकुसीदंचवैश्यस्यकृषिमेवच ९० एकमेवतुशूद्रस्यप्रभुःकर्मसमादिशत्
 एतेषामेववर्णानांशुश्रूषामनसूयया ९१

तैः संक्षेपेण ८९ पशूनामिति पशूनांपालनादीनिवैश्यस्यकल्पितवान् वणिक्पथंस्थलजलादिनावाणिज्यंकुसीदंचद्व्याधनप्रयोग
 ९० एकमेवलिति प्रभुब्रह्माशूद्रस्यब्राह्मणादिवर्णत्रयपरिचर्यात्कंकर्मनिर्मितवान् एकमेवेतिप्राधान्यप्रदर्शनार्थंदानादेरपितस्य
 विहितत्वात् अैनसूययायुगानिंदया ९१ इदानींप्राधान्येनसर्गरक्षार्थत्वाद्ब्राह्मणस्यतदुपक्रमधर्माभिधानत्वाच्चास्यशास्त्रस्य
 ब्राह्मणस्यस्तुतिमाह ऊर्ध्वमिति सर्वतएवपुरुषोमेध्यःनामेरूर्ध्वमितिशयेनमेध्यःततोपिसुखमस्यमेध्यतमंब्राह्मणोक्तम् ९२

ततः किमतआह उत्तमांगोद्भादिति उत्तमांगं सुखं तद्बुद्धवत्त्वात् क्षत्रियादिभ्यः पूर्वोत्पन्नत्वादध्यापनव्याख्यानादिना युक्तस्यातिशये न वेदधारणात् सर्वसास्यजगतो धर्मानुशासनेन ब्राह्मणप्रभः संस्कारस्य विशेषानुवर्णानां ब्राह्मणः प्रभः ९३ कस्योत्तमांगोदयमुद्बुद्ध तदत्यतआह तं हि स्वयं भूरिति तं ब्राह्मणं ब्रह्मा आत्मीयसुरवात् दैवपित्र्ये हविः कव्ये वहनाय तपः कृत्वा सर्वस्य जगतो रक्षायै च क्षत्रियादिभ्यः प्रथमं स्पष्टवान् ९४ पूर्वोक्तहव्यकव्यवहनं स्पष्टयति यस्यास्येनेति यस्य विप्रस्य सुखेन श्राद्धादौ सर्वदा देवा हव्यानि पितरश्च कव्यानि भजन्ते ततो न्यत्र प्रकृष्टतमं भूतं किं भवेत् ९५ भूतानामिति भूतारब्धानां स्थावरजंगमानां मध्ये प्राणिनः कीटादयः श्रेष्ठाः कदाचित्स्मरन्ते शान्तेषामपि बुद्धिजीविनः सार्थनिरर्थदेशोपसर्पणापसर्पणकारिणः पश्यादयः तेभ्योपि मनुष्याः प्रकृष्टज्ञानसंबंधात्

ऊर्ध्वनाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य सुखमुक्तं स्वयं भवा ९२ उत्तमांगोद्भाज्ये-
ष्ठ्या ब्रह्मणश्च वेदधारणात् सर्वस्यैवास्यसर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभः ९३ तं हि स्वयं भूः स्वादास्यान्तपस्त-
त्वादितोऽसृजन् हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये ९४ यस्यास्येन सदा भूति हव्यानि त्रिदिवो-
कसः कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकततः ९५ भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः बुद्धिमत्स-
नराः श्रेष्ठानरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ९६ ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्सु कृतबुद्धयः कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु
ब्रह्मवेदिनः ९७ उत्पत्तिरेव विप्रस्य भूतिर्धर्मस्य शाश्वती सहिधर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ९८ ब्रा-
ह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते इश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ९९

तेभ्योपि ब्राह्मणाः सर्वपूज्यत्वात्

अपवर्गाधिकारयोग्यत्वाच्च ९६ ब्राह्मणेषु चेति ब्राह्मणेषु तु मध्ये विद्वांसो महाफलज्योतिषो मादिकर्माधिकारित्वात् तेभ्योपि कृतबुद्धयः
अनागतेऽपि कृतमयेति बुद्धिर्येषां शास्त्रोक्तानुष्ठाने पूत्यन्नकर्तव्यता बुद्धय इत्यर्थः तेभ्योपि अनुष्ठानारः हिताहितमाप्तिपरिहारभागित्वा-
त् तेभ्योपि ब्रह्मविदः मोक्षलाभात् ९७ उत्पत्तिरेवेति ब्राह्मणदेहजन्ममात्रमेव धर्मस्य शरीरमविनाशियस्मादसौ धर्मार्थजानः धर्मानुगृह-
तात्सज्ज्ञानेन मोक्षाय संपद्यते ९८ ब्राह्मण इति यस्माद्ब्राह्मणो जायमानः पृथिव्यामधि उपरि भवति श्रेष्ठ इत्यर्थः सर्वभूतानां धर्मसमूह रक्षायै

प्रश्नः ब्राह्मणोपदिष्टत्वात्सर्वधर्माणाम् १९ सर्वस्वमिति यत्किञ्चिज्जगदर्थिधनं तद्ब्राह्मणस्यस्वमित्युक्त्येव स्वमिवस्वन्नतुस्वमेव ब्राह्मणस्यापि मनुनास्ते यस्य वक्ष्यमाणत्वात् तस्माद्ब्रह्मसुखोद्भवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठतया सर्वब्राह्मणोर्द्वैतसर्वग्रहणयोग्यो भवत्येव वै अवधारणे १०० स्वमेवेति यत्परस्याप्यन्नं ब्राह्मणोक्तं परस्वत्वरूपपरिधत्ते परस्य गृहीतान्यस्मै ददाति तदपि ब्राह्मणस्य स्वमिव पूर्ववत्सुतिः एवं सति ब्राह्मणस्य कारुण्यादन्ये भोजनादिकुर्वन्ति १०१ इदानीं प्रकृष्टब्राह्मणकर्मभिधायकतया शास्त्रप्रशंसो प्रक्रमते तस्य कर्मविवेकार्थमिति ब्राह्मणस्य कर्मज्ञानार्थं शेषाणां क्षत्रियादीनां च स्वायं भवो ब्रह्मपुत्रो धीमान् सर्वविषयज्ञानवान् मनु रिदं शास्त्रं विरचितवान् १०२ विदुषेति एतच्छास्त्राध्यायनफलत्वेन ब्राह्मणेन एतस्य व्याख्यानाध्यापनोचितप्रयत्नतोः अध्ययनं कर्तव्यं शिष्येभ्यश्च्येदं व्याख्यातव्यं नान्येन क्षत्रियादि

सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् श्रेष्ठेनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोर्द्वैति १०० स्वमेव ब्राह्मणो भुंक्ते स्वं वस्ते सुददाति च आनृशं स्याद्ब्राह्मणस्य भजते हीतरे जनाः १०१ तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः स्वायं भवो मनुर्हीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् १०२ विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यक् नान्येन केनचित् १०३ इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः संशितव्रतः मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते १०४ पुनाति पंक्तिं वंश्याश्च सप्त सप्त परावरान् पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्ना मेकोपि सोर्द्वैति १०५ इदं स्वस्त्ययनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिर्विवर्द्धनम् इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् १०६

ना अध्ययनमात्रं तु व्याख्यानाध्यापनरहितं क्षत्रियवैश्ययोरपि निषेकादिः श्रमशान्तेरित्यादिना विधास्यते अनुवादमात्रमेतदिति मेधातिथिमन्तं तन्न मनोहरं हि जैरध्ययनं ब्राह्मणेनैवाध्यापनव्याख्याने इत्यस्यालाभात् यस्तु अधीयारैस्त्रयोवर्णा इत्यादितद्देदविषयमिति वक्ष्यति विप्रेणैवाध्यापनमिति विधानेन संभवत्यपि अनुवादस्तु मस्येति दृष्ट्या मेधातिथेर्ग्रहः १०३ इदं शास्त्रमिति इदं शास्त्रं पठन्नेतदीयस्य ज्ञानाशंसितव्रतोऽनुष्ठितव्रतः मनोवाक्कायसंभवेः पापैर्न संबध्यते १०४ पुनातीति इदं शास्त्रमधीयान इत्यनुवर्तते अपांक्त्योपहृतां पंक्तिमानुपूर्व्याभिविष्टजनसमूहं पवित्राकरोति वंशभवांश्च सप्त पराभिजादीन् अवरान्श्च पुत्रादीन् पृथिवीमपि सर्वासकलधर्मज्ञतया पात्रत्वेन गृहीतुं योग्यो भवति १०५ इदमिति अभिप्रेतार्थस्याविनाशः सस्ति तस्यापनं प्रापकं एतच्छास्त्रस्याध्ययनं स्वस्त्ययनं जपहोमादिबोधकत्वाच्च श्रेष्ठं

स्वस्वयनांतरात्पुष्टं बुद्धिर्विद्वन्मेतच्छास्त्राभ्यासेनाशेषविधिनिषेधपरिज्ञानात् यशसेहितं यशस्यं विद्वन्धारव्यातिलाभात्परं
 रुष्टं निःश्रेयसं निःश्रेयसस्य मोक्षस्योपायोपदेशकत्वात् १०६ अस्मिन्धर्म इति अस्मिन् काल्पन्येन धर्मो धर्मिहित इति शास्त्रमशंसाक
 र्माणं विहितं निषिद्धानां भिदानां फलवर्णनं चतुष्टयस्यैव पुरुषधर्मरूप आचारः शाश्वतः पारंपर्यागतः धर्मत्वेऽप्याचारस्य प्राधान्यस्याप
 नाय पृथक् निर्देशः १०७ प्राधान्यमेव स्पष्टयति आचार इति युक्तोक्तवान् आत्माहितेच्छुः सर्वस्यात्मास्तीति आत्माशब्देन आत्माहितेच्छा
 लक्ष्यते १०८ आचारोदोति आचाराद्विच्युतो विप्रो न वैदिकं फलं लभेत् आचारयुक्तः पुनः समग्रफलभाग्नयति १०९ एवमिति उक्तप्र-
 कारेणाचारधर्मप्राप्तिर्मृषयो बुद्ध्यात्पसंभवाद्वायणादेः समग्रस्य कारणमाचारमनुष्ठेयतया गृहीतवन्तः उत्तरत्र वक्ष्यमाणस्याचारस्य इह
 स्तुतिः शास्त्रस्तुत्यर्था ११० इदानीं शिष्यस्य सख्यप्रतिपत्तये वक्ष्यमाणा अन्तिकमणिकामाह जगतश्च समुत्पत्तिमिति पावंडगणधर्मेश्वरे

अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम् चतुर्णामपि वर्णानां आचारश्चैव शाश्वतः १०७ आचारः
 परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त एव च तस्मादस्मिन्संदायुक्तो नित्यस्यादात्मवान् द्विजः १०८ आचाराद्विच्युतो वि-
 प्रो न वेद फलमश्नुते आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णं फलभाग्नयेत् १०९ एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयोगति
 म् सर्वस्य तपसा मूलमाचारजगृहुः परम् ११० जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च अतश्चर्योपचारंच स्मा
 नस्य च परं विधिम् १११ दाराधिगमनं चैव विवाहानां च लक्षणम् महायज्ञविधानं च आहूतकृत्यं च शाश्वतः
 ११२ वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ११३ त्यंतम् जगदुत्पत्तिर्य-

थोक्ता ब्राह्मणस्तुतिश्च मार्गदर्शकत्वेन ब्राह्मणस्य शास्त्रस्तुत्यादिकंच स एवेवांतर्भवति एतत्सयमाध्यायप्रमेयम् संस्काराणां जातकर्मदीनां
 विधिसनुष्ठानं ब्रह्मचारिणो व्रतारणं उपचारं च गुर्वदीनामभिवादोपासनादिसर्वा इंद्रो विभाषैकचद्वचति इत्येकचद्वावः एतद्दीनामाध्याय
 प्रमेयम् स्नानं गुरुकुलान्निवर्त्तमानस्य संस्कारविशेषस्तस्य प्रकृतं विधानम् १११ दाराधिगमनमिति दाराधिगमनं विवाहः तद्विशेषाणां ब्रा-
 ह्मदीनांच लक्षणं महायज्ञाः पंच वैश्वदेवादयः आहूतस्य विधिः शाश्वतः यतिर्गमनादिप्रवाहप्रवृत्त्या नित्यः एष तृतीयाध्यायार्थः ११२ वृत्तीना
 मिति वृत्तीनां जीवनोपायानां व्रतादीनां लक्षणम् स्नातकस्य गृहस्य स्य व्रतानि नियमाः एतच्चतुर्थ्याध्यायप्रमेयम् भक्ष्यं दध्यादिअभक्ष्यं च

शुनादि शौचं मरणादौ ब्राह्मणादेर्दशाहादिनाद्रव्याणां शुद्धिमुदकादिना ११३ स्त्रीधर्मयोगमिति स्त्रीणां धर्मयोगं धर्मोपायं एतत्संचभिकम्
 नापस्यंतपसेवानप्रस्थापहितंतस्य धर्मोदसहेतुत्वान्नो संयति धर्मम् यतिधर्मत्वेपि संन्यासस्य पृथगुपदेशः प्राधान्यज्ञापनार्थः एष षष्ठाध्या
 यार्थः राज्ञो भिक्षुस्य सर्वेष्टादृष्टार्थो धर्मः एष सप्तमाध्यायार्थः कार्याणामृणादीनामर्थित्यर्थसमर्पितानां विनिर्णयो विचार्यतत्त्वनि
 र्णयः ११४ साक्षीति साक्षिणांच प्रभेयद्विधानं व्यवहारांगत्वेपि साक्षिप्रभस्य विधाननिर्णयोपायत्वात् पृथक्निर्देशः एतदाष्टमिकम् स्त्री
 पुंसयोर्भार्यापत्योः सन्निधावसन्निधौ च धर्मान्नुष्ठानं क्रतुश्च भागस्य च धर्मपदपि क्रतुश्च भागोपि कार्याणांच विनिर्णयमित्यनेनैव प्राप्तस्तथाप्य
 ध्यायते दातृपृथक्निर्देशः द्यूतविषयो विधि द्यूतशब्देनोच्यते कंटकानां चौरादीनां शोधनं निरसनम् ११५ वैश्यशूद्रोपचारंचेति वैश्यशू-

स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च राज्ञश्च धर्ममस्विलं कार्याणांच विनिर्णयम् ११४ साक्षिप्रभविधानं
 च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि विभागधर्मं द्यूतंच कंटकानांच शोधनम् ११५ वैश्यशूद्रोपचारंच संकीर्णानांच संभवम्
 आपद्धर्मंच वर्णानां प्रायश्चित्तविधितया ११६ संसारगमनंचैव त्रिविधं कर्म संभवम् निःश्रेयसं कर्मणांच गुणदो
 षपरीक्षणम् ११७ देशधर्मान् जातिधर्मान् कुलधर्मांश्च शाश्वतान् पाषंडगणधर्मांश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवा
 न्मनुः ११८ यथेदमुक्तवान् शास्त्रपुरा पृष्टो मनुर्मया तथेदं यूयमप्यद्यमत्सकाशान्निबोधत ११९ इति मा
 नवेधर्मशास्त्रे मृगुप्रोक्तायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः १ ७ ७ ७ ७ ७

द्रोपचारं स्वधर्मान्नुष्ठानं एतन्नवमे एवं संकीर्णानां अनुलोमप्रतिलोमजानामुत्पत्तिं आपदि च जीविकोपदेशं आपद्धर्मं एतदृशमे प्रायश्चित्तविधि
 मेकादशे ११६ संसारगमनमिति संसारगमनं देहांतरप्राप्तिरूपं उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधं शूद्राशूद्रकर्महेतुकम् निःश्रेयसमात्मज्ञानं सर्वो
 त्कृष्टमोक्षलक्षणस्य भेदो हेतुत्वात् कर्मणांच विहितनिषिद्धानां गुणदोषपरीक्षणम् ११७ देशधर्मानिति प्रतिनियतदेशोऽनुष्ठीयमानादेशधर्माः
 ब्राह्मणादिजातिनिषत्ताजातिधर्माः कुलविशेषाश्च याः कुलधर्माः वेदवात्यागमसमाश्रयाप्रतिषिद्धतत्त्वार्थपाषंडंतद्योगात्पुरुषोपि पाषंडः तन्निमि
 तायेधर्माः पापं दिनोपिकर्मस्यानित्यादयः तेषां पृथक् धर्मानभिधानात् गणः समूहो वणिगादीनाम् ११८ यथेदमिति पूर्वमया पृष्टो मनुर्मया देशा

स्वमभिहितवान् तथैवान्यूनानतिरिक्तं मत्सकाशाच्छृणुतेति त्रयीणां श्रद्धातिशयार्थं पुनरभिधानम् ११९ इति श्रीकृष्णकभट्ट-
कृतायामन्यर्थसुक्तावल्यामनुवृत्तौ प्रथमोऽध्यायः १ ७ ७ ७ प्रकृष्टपरमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानायजगत्कारणं
ब्रह्मप्रतिपाद्याधुना ब्रह्मज्ञानांगभूतं संस्कारादिरूपधर्मप्रतिषिपादयिषुर्धर्मसामान्यलक्षणं प्रथममाह विद्वद्भिरिति विद्वद्भिर्वेदविद्भिः स-
द्भिर्धर्मिकैरागद्वेषभूत्यैरनुष्ठितो हृदयेनाभिसुरख्येन ज्ञात इत्यनेन श्रेयः साधनमभिमतम् तत्र हि स्वरसान्मनोभिसुरवीभवति वेदविद्भिर्ज्ञा-
त इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् ज्ञातस्य वेदस्यैव श्रेयः साधनज्ञाने कारणत्वं विवक्षितं खड्गधारिणा हत इत्युक्ते धृतखड्गस्यैव हनने प्राधान्यं
अतो वेदप्रमाणकः श्रेयः साधनं धर्म इत्युक्तं एवं विधो यो धर्मस्तन्निबोधत उक्तार्थसंग्रहस्तोकाः वेदविद्भिर्ज्ञात इति प्रयुजानो विशेषणम्
वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान्मुः हृदयेनाभिसुरख्येन ज्ञात इत्यपि निर्दिशन् श्रेयः साधनमित्याहतमुत्पत्तिमुख्यमनः वेदप्रमाणकः श्रे-

श्रीकृष्णायनमः विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तन्निबोधत १
कामात्मतानप्रशस्तानचैव ह्यस्य कामता काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः २

यः साधनं धर्म इत्यतः म-
नूक्तमेव मुनयः प्रणिन्युर्धर्मलक्षणम् अतएव हारातः अथातो धर्मव्याख्यामः श्रुतिप्रमाणको धर्मः श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तां ब्रह्मकी च
भविष्यपुराणे धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोभ्युदयलक्षणम् सत्तु पंचविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः अस्य सम्यगनुष्ठानात्त्वर्गो मोक्षश्च जाय-
ते इह लोके सखैश्चर्यमतुलं च स्वगाधिप श्रेयः साधनमित्यर्थः जैमिनिरपि इदमपि धर्मलक्षणमसूत्रयत्तत्रोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति उभ-
यचोदनया लक्ष्यतेऽर्थः श्रेयः साधनं ज्योतिषोमादिः अनर्थः प्रत्यवायसाधनं श्येनादितत्र वेदप्रमाणकं श्रेयः साधनं ज्योतिषोमादि धर्म इति सू-
त्रार्थः स्मृत्यादयोपि वेदमूलत्वेनैव धर्मप्रमाणमिति दर्शयिष्यामः गोविंदराजस्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यंतः करणविचिकित्साभूत्य इति व्या-
ख्यातवान् तन्मते वेदविद्भिरित्यनुष्ठितः संशयराहितश्च धर्म इति धर्मलक्षणं स्यात् एतच्च दृष्टार्थग्रामगमनादिसाधारणं धर्मलक्षणं विचक्षण-
नश्च हृदये मेधातिथिस्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इति यत्र चित्तं प्रवर्तयतीति व्याख्याय अथाह हृदयं वेदः स ह्यधीतो भावनादिरूपेण हृत् हृदयस्थिति
हृदयमित्युच्यते इत्युक्तवान् १ कामात्मतेति फलाभिलाषशीलत्वं पुरुषस्य कामात्मतासां प्रशस्ताबंध हेतुत्वात्त्वर्गादिफलाभिलाषेण का-

म्यानिकर्माण्यनुष्ठीयमानानि पुनर्जन्मने कारणं भवं नित्यनैमित्तिकानि तु आत्मज्ञानसहकारितया मोक्षाय कल्पते न पुनरिच्छामात्रमनेन
निषिध्यते तदा ह न चैवैहास्य कामतेति यतो वेदस्वीकरणं वैदिकसकलधर्मसंबंधश्चेच्छाविषय एव २ अत्रोपपत्तिमाह संकल्पमूल इति
अनेन कर्मणा इदमिष्टं फलसाध्यत इति एवं विषया बुद्धिः संकल्पः तदनंतरमिष्टसाधनतया वगते तस्मिन्निच्छा जायते तदर्थं प्रयत्नं कुरुते च इ
त्येवं यज्ञाः संकल्पप्रभवा व्रतानियमरूपाश्च धर्माश्चतुर्थीध्यायेवक्ष्यमाणाः सर्वे इत्यनेन पदेन अन्ये पिशास्त्रार्थाः संकल्पादेव जायंते इच्छामंत
रेण तान्यपि न संभवन्तीत्यर्थः गोविंदराजस्तु व्रतान्यनुष्ठेयरूपाणि यमधर्माः प्रतिषेधार्थका इत्याह ३ अत्रैव लौकिकं नियमं दर्शयति अ-
कामस्येति लोके याकाचिद्भोजनगमनादिक्रिया साप्यनिच्छतो न कदाचिद्दृश्यते ततश्च सर्वं कर्म लौकिकं वैदिकं च यद्यत्सुरुषः कुरुते तत्तदिच्छा
कार्पम् ४ संप्रति पूर्वोक्तं फलाभिलाषनिषेधं नियमयति तेषु सम्यग्वर्तमान इति जात्रेच्छानिषिध्यते किंतु शास्त्रोक्तकर्मसम्यग्वृत्तिर्वि-

संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः व्रतानियमधर्माश्च सर्वे संकल्पजाः स्मृताः ३ अकामस्य क्रियाका
विदृश्यते नैह कर्हिचित् यद्यद्विकुरुते किंचित्तत्कामं स्य चेष्टितम् ४ तेषु सम्यग्वर्तमानो गच्छत्यमरलो
कताम् यथा संकल्पितांश्चेह सर्वान् कामान्समश्नुते ५ वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् आ-
चारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ६

धीयते बंधहेतु फलाभिलाषं विना शास्त्राय कर्मणामनुष्ठानं तेषु सम्यग्वृत्तिः सम्य-

ग्वर्तमानोऽमरलोकतां भ्रमं धर्मकं ब्रह्मभावं गच्छति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः तथा भूतश्च सर्वेश्वरत्वादिहापि लोके सर्वानभिलाषितान् प्राप्नोति
तथा चिच्छांदोग्ये स यदा पितृलोकं कामो भवति संकल्पादेवास्पतिरः समुत्तिष्ठतीत्यादि ५ इदानीं धर्मप्रमाणान्याह वेदोऽखिलो धर्ममूल
मिति वेदभ्रमज्जुः सामांशर्वलक्षणः समर्पे विध्यर्थवा दमंत्रात्मा धर्ममूलं प्रमाणं अर्थवादानामपि विध्यैकवाक्यतया स्तावकत्वेन धर्मप्रमा-
ण्यात् यदा ह जैमिनिः विधिनां लेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्पुर्मंत्रार्थवादानामपि विधिवाक्यैकवाक्यतयेव धर्मप्रमाणं प्रयोगकाले
चानुष्ठेयस्मारकत्वं वेदस्य च धर्मप्रमाणं यथानुभवकरणलक्षणं न्यायसिद्धम् स्मृत्यादीनामपि तन्मूलत्वेनैव प्रामाण्यं प्रतिपादनार्थं मनूयते
मन्वादीनां च वेदविदां स्मृतिर्धर्मप्रमाणम् वेदविदामिति विशेषणोपादानाद्देवमूलत्वेनैव स्मृत्यादीनां प्रामाण्यमभिमतं शीलं ब्रह्मण्यतादिस्तु

पम् तदाह हारीतः ब्रह्मण्यतादेवपितृभक्ततासौम्यताअपरोपतापिताअनसूयतामृदुताअपारुध्यन्तुमैत्रताप्रियवादित्वं कृतज्ञताशरण्य
ताकारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलम् गोविंदराजस्तु शीलं रागद्वेषपरित्यागइत्याह आचारः कंचलचल्कलाद्याचरणरूपः साधूनां
धार्मिकाणां आत्युष्टिश्च वैकल्पिकपदार्थविषयाधर्मप्रमाणम् तदाह गर्गः वैकल्पिके आत्युष्टिः प्रमाणम् ६ वेदादन्येषां वेदमूलत्वेन
प्रामाण्येऽभिहितेऽपि मनुस्मृतेः सर्वोत्कर्षज्ञापनाय विशेषणवेदमूलतामाह यः कश्चिदिति यः कश्चित्तस्यचिद्वाह्यणादेर्मनुनाधर्मोक्तः स
सर्वो वेदप्रतिपादितः यस्मात्सर्वज्ञोऽसौ मनुः सर्वज्ञतया चोत्सन्नविप्रकीर्णपठ्यमानवेदार्थं सम्यग्ज्ञात्वा लोकाहितायोपनिबद्धवान् गोविंदरा
जस्तु सर्वज्ञानमयइत्यस्य सर्वज्ञानारब्धवेदइति वेदविशेषणतामाह ७ सर्वं त्विति सर्वं शास्त्रज्ञातं वेदार्थावगमोचितं ज्ञानं मीमांसा
व्याकरणादिकं ज्ञानमेव च कस्तेन निखिलं न द्विशेषेण पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनानुष्ठेयमवगम्य स्वधर्मवतिष्ठेत् ८ श्रुतिस्मृत्युदितमिति

यः कश्चित्तस्यचिद्गौमनुनापरिकीर्तितः स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ७ सर्वं तु समवेक्ष्य वेद-
निखिलं ज्ञानचक्षुषा श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मे निविशेत् ८ श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् हि-
मानवः इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्येत्येवानुत्तमं सुखम् ९ श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वैस्मृतिः ते सर्वार्थ-
घमासां स्येताभ्यां धर्मो हि निर्बभौ १० योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद्भिजः स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्ति
को वेदनिंदकः ११

श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठन् मानव इह लोके धार्मिकत्वेनानुषंगिकीं कीर्तिं परलोके च धर्मफलमुत्कृष्टं सर्गापवर्गादि
सुखरूपं प्राप्नोति अनेन वास्तवगुणकथनेन श्रुतिस्मृत्युदितं धर्ममनुतिष्ठेदिति विधिः कल्प्यते ९ श्रुतिस्त्विति लोकप्रसिद्धसंज्ञासंज्ञिसं-
धानुवादोयं श्रुतिस्मृत्योः प्रतिकूलतर्केणामीमांस्यलविधानार्थं स्मृतेः श्रुतिनुत्पलबोधनेनाचार्यादिभ्यो बलवत्तत्प्रतिपादनार्थं च तेन स्मृतिवि-
रुद्धाचारो हेयइत्यस्य फलम् अतिवेदो मन्वादिशास्त्रं स्मृतिः तेऽप्येति कूलतर्केर्न विचारयितव्यं यतस्तत्प्राप्तिः शेषेण धर्मो निर्बभौ प्रकाश
तांगतः १० योऽवमन्येत इति यः पुनस्ते हे श्रुतिस्मृती हि ज्ञोऽवमन्येत स शिष्टैर्हि ज्ञानुष्ठेयाध्ययनादिकर्मणो निःसार्यः पूर्वश्लोके सामान्येनामी
मांस्ये इति मीमांसानिषेधादनुकूलमीमांसापि न प्रवर्तनीयेति भ्रमो मा भूदिति विशेषयति हेतुशास्त्राश्रयात् वेदवाक्यमप्रमाणं वाक्यत्वात्

विप्रलम्भकवाक्यवदित्यादिप्रतिकूलतर्कावष्टम्भेन चार्वाकादिनास्तिकइव नास्तिकोयतो वेदनिन्दकः ११ इदानीं शीलस्याचार एवांतर्भाव
संभवात् वेदमूलता एव तत्रेन स्मृतिशीलादिप्रकारनियम इति दर्शयितुं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह वेद इति वेदो धर्मप्रमाणं सकृच्चित्यलक्षः
कृत्स्नस्मृत्यानुमितः इत्येवं तात्पर्येन तु प्रमाणपरिगणने अतएव श्रुतिस्मृत्यदितं धर्ममित्यत्र द्वयमेवाभिहितवान् सदाचारः शिष्टाचारः
स्वस्य चात्मनः प्रियमात्मतुष्टिः १२ अर्थकामे धिति अर्थकामे श्वसक्तानो अर्थकामलिप्साभ्यामन्यानां धर्मोपदेशोयम् यैर्लथकामसमीह-
यालोकप्रतिपत्त्यर्थं धर्ममनुतिष्ठन्ति न तेषां कर्मफलमित्यर्थः धर्मं च ज्ञातुमिच्छतां प्रकृतं प्रमाणं श्रुतिः प्रकर्षबोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृ-
त्यर्थो नादरणीय इति भावः अतएव ज्ञावालः श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी अविरोधे सदाकार्यं स्मार्तं वैदिकवत्सना भविष्यपु-
राणेप्युक्तम् श्रुत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना जौभनिरप्याह विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानकम् श्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यमनपे

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद् धर्मस्य लक्षणम् १२ अर्थकामे श्वस-
क्तानां धर्मज्ञानविधीयते धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः १३ श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मा तु भौ-
स्मृतौ उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मना विभिः १४ उदितेः नुदिते चैव समयाध्युषिते तथा सर्वथा वर्तते
यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः १५

इयं अप्रमाणं अनादरणीयम् असति विरोधे मूलवेदात् अनुमानमित्यर्थः १३ श्रुतिद्वैधं ति-
ति यत्र पुनः श्रुत्योरेव द्वैधं परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनं तत्र ह्यपि धर्मौ भिन्नुना स्मृतौ तुल्यबलतया विकल्पान्तु शानविधानेन च विरोधा-
भावः यस्मान्मन्वादिभ्यः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिः सम्यक्समीचीनौ ह्यपि तौ धर्मास्तुक्तौ समानन्यायतया स्मृत्योरपि विरोधे विकल्प इति प्र-
कृतोपयोगः तुल्यबलत्वाविशेषात् तदाह गौतमः तुल्यबलविरोधे विकल्पः १४ अत्र ह्यंतां माह उदितेः नुदिते चैवेति सूर्यनक्षत्रव-
र्जितः कालः समयाध्युषितशब्देन उच्यते उदयात् पूर्वमरुणकिरणवान् अविरलतारकोः नुदितकालः परस्परविरुद्धकालश्च योपि सर्व-
था विकल्पेनाग्निहोत्रहोमः प्रवर्तते देवतो देशेन द्रव्यत्यागगुणयोगात् यज्ञशब्दोत्रगौणः उदिते होतव्य इत्यादि कावैदिकी श्रुतिः १५
निषेकादीति गर्भाधानादिरत्येष्टिपर्यंतो यस्य वर्णस्य मंत्रैरनुष्ठानकलाप उक्तो हि जाते रित्यर्थः तस्यास्मिन्मानवधर्मशास्त्रेऽध्ययने

श्रवणेऽधिकारः नत्वन्यस्य कस्यचिच्छ्रद्धादेः एतच्छास्त्रात्तु शानं च यथाधिकारं संवेरेव कर्तव्यं प्रवचनं तस्याध्यापनं व्याख्यानरूपं ब्राह्मणकर्तृकमेवेति विदुषा ब्राह्मणेन इत्यत्र व्याख्यातम् १६ सरस्वतीति धर्मस्य स्वरूपं प्रमाणं परिभाषां चोक्ता इदानीं धर्मात्तु शानयोग्यदेशानाह सरस्वती दृष्टव्योर्नद्यो रुमयोर्मध्यं ब्रह्मावर्त्तदेशमाहुः देवनदी देवनिर्मितशब्दो प्राशस्त्यार्थो १७ तस्मिन् देशे इति तस्मिन् देशे प्रायेण शिष्टानां संभवात्तेषां ब्राह्मणादिवर्णानां संकीर्णजातिपर्यंतानां य आचारः पारंपर्यक्रममागतो न त्विदानींतनः स सदचारोऽभिधी १८ कुरुक्षेत्रमिति मत्स्यादिशब्दा बहवचनानां ता एव देशविशेषवाचकाः पंचालाः कान्यकुब्जदेशाः शूरसेनकामथुरादेशाः एष ब्रह्मर्षिदेशो ब्रह्मावर्त्ता किंचिदूनः १९ एतद्देश इति कुरुक्षेत्रादिदेशजातस्य ब्राह्मणस्य सकाशात्सर्वमनुष्या आत्मीयमाचारं शिक्षेरन् २०

निषेकादिशमशानांतो मंत्रैर्यस्योदितो विधिः तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् १६ सरस्वती दृष्टव्योर्नद्यो रुमयोर्मध्यं ब्रह्मावर्त्तप्रवक्षते १७ तस्मिन् देशे य आचारः पारंपर्यक्रममागतः वर्णानां सातरालानां स सदचार उच्यते १८ कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पंचालाः शूरसेनकाः एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादितरः १९ एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः स्वस्वचरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्या सर्वमानवाः २० हिमवद्दिध्ययोर्मध्यं यस्याग्निशानादपि मत्स्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः २१ आसमुद्रात्तु वै पूर्वोदासमुद्रात्तु पश्चिमात् तयोरेवांतरंगिर्योरार्यावर्त्तविदुर्बुधाः २२ कृष्णसारस्वति चरति मृगो यत्र स्वभावतः स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लच्छदेशस्त्वतः परः २३

हिमवदिति उत्तरदक्षिणदिगवस्थितो

हिमवद्दिध्योर्पर्वतोत्तोर्यन्मध्यं विनशनांत्सरस्वत्यंतर्धानदेशात्तत्पूर्वं प्रयागाच्च यत्पश्चिमं समध्यदेशनामादेशः कथितः २१ आसमुद्रात्त्विति आपूर्वसमुद्रात् आपश्चिमसमुद्रात् हिमवद्दिध्योश्च यन्मध्यं तमार्यावर्त्तदेशं पंडिताजानंति मर्यादायामयमाहुनाभि विधौ तेन ससुद्रमध्यदेशानां नार्यावर्त्तता आर्या अत्रावर्त्तते पुनः पुनरुद्भवन्तीत्यार्यावर्त्तः २२ कृष्णसारस्वति कृष्णसारो मृगो यत्र स्वतो वसति न तु बलोदानीतः स यज्ञोर्हदेशो ज्ञातव्यः अन्यो म्लच्छदेशो न यज्ञार्ह इत्यर्थः २३

एतानि अन्त्यदेशोद्भा अपि हि ज्ञातयो यज्ञार्थत्वाद् दृष्टार्थत्वाच्च एतान् देशान् प्रयत्नादाश्रयेरन् शूद्रस्तु वृत्तिपाडितो वृत्त्यर्थमन्यदे
 शमप्याश्रयेत् २४ एषा धर्मस्येति एषा युष्माकं धर्मस्य योनिः संक्षेपेणोक्ता योनिर्ज्ञप्तिकारणं वेदोऽखिलो धर्ममूलमित्यादिना उक्त
 मित्यर्थः गोविंदराजस्ति ह धर्मशास्त्रोऽपूर्वस्त्व्यासकधर्मवर्त्तन इति विद्वादिः सेवित इत्यत्र तत्कारणोऽष्टकादौ वा पूर्वस्त्वस्य धर्मस्य योनि
 रिति चारव्यातवान् संप्रवश्वोत्पत्तिर्जगत इत्युक्ता इदानीं वर्णधर्मान् शृणुत वर्णधर्मशब्दश्च वर्णधर्माश्च धर्मवर्णाश्च धर्मगुणधर्मनै-
 मित्तिकधर्माणां सुपलस्तकः ते च प्रविश्य सुसंगोक्ता वर्णधर्मैः स्मृतस्ते कश्चाश्च माणामतः परम् वर्णाश्चमस्तु ता यस्तु गौणो नैमित्तिकस्त
 था वर्णत्वमेकमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्त्तते वर्णधर्मः स उक्तस्तु यथापनयनं नृप यस्माश्चर्मस्यैव अति अधिकारः प्रवर्त्तते सखत्वाश्चमथ
 र्मस्तु भिक्षादंदादिको यथा वर्णत्वमाश्रमत्वं च यो धिहृत्य प्रवर्त्तते स वर्णाश्चमधर्मस्तु मौजोपायमेखलायथा यो गुणेन प्रवर्त्तते तद्गुणधर्मः

एतान् हि ज्ञातयो देशान् संश्रयेरन् प्रयत्नतः शूद्रस्तु यस्मिन् कस्मिन्वा निवसे हृत्तिकर्षितः २४ एषा
 धर्मस्य यो योनिः समासेन प्रकीर्तिता संप्रवश्वस्य सर्वस्य वर्णधर्मान्निबोधत २५ वैदिकैः कर्मभिः पुण्यै
 र्निषेकादि हि जन्मनाम् कार्यैः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च २६ गाभैर्होमैर्जातकर्मचौडमौजीनिबं-
 धनैः वैजिकगाभिकचैर्नो हि जानामपमृज्यते २७

स उच्यते यथा मूर्द्धाभिर्विक्तस्य प्रजानां परिपालनम् निमित्तमे
 कमाश्रित्य यो धर्मः संप्रवर्त्तते नैमित्तिकः स विज्ञेयः प्रायश्चित्तविधिर्यथा २५ वैदिकैरिति वेदमूलत्वादौदिकैः पुण्यैः शुभैर्मंत्र-
 योगादिकर्मभिः हि ज्ञातानां गर्भाधानादि शरीरसंस्कारः कर्तव्यः पावनः पापक्षयहेतुः प्रेत्य परलोके संस्कृतस्य यागादि फलसंबंधात्
 इह लोके च वेदाध्ययनाद्यधिकासात् २६ कुतः पापसंभवार्येण पापक्षयहेतुत्वमत आह गाभैरिति योगधर्मसु द्रव्ये क्रियन्ते ते गाभाः
 होमग्रहणमुपलक्षणं गर्भाधानादेरहोमरूपत्वात् ज्ञातस्य यत्कर्म मंत्रवत्सर्पिः प्राशनादिरूपं तज्ज्ञातकर्मचौडचूडाकरणकर्ममौजी
 निबन्धनसुपनयनं नैवैजिकं प्रतिषिद्धमैशुनसंस्कृतादिना च यैर्न कर्तव्यं दोषान् यद्यत्पापं गाभिकं चाशुचिमातृगर्भासजं तन्-
 हि ज्ञातानां अपमृज्यते २७

अत ऊर्त्त्वमिति एते ब्राह्मणादयो यथा कालं यो यस्यानु कल्पिकोऽप्युपनयनकाल उक्तः षोडशवर्षादिपर्यन्तं तत्रासंस्कृतास्तदूर्त्वं सावि-
त्रोपतिता उपनयनहीनाः शिष्टगर्हिता ब्राह्म्यसंज्ञा भवन्ति संज्ञाप्रयोजनं च ब्राह्म्यानां याजनं कृत्वेत्यादिनाव्यवहारसिद्धिः ३९ नैतैरिति ए-
तैरपूतैर्ब्रह्मैर्यथाविधि प्रायश्चित्तमकृतवद्भिः सह आपत्कालेषु कदाचिदध्यापनकन्यादानादीन्संबंधान् ब्राह्मणो नानुतिष्ठेत् ४० काष्ठी-
रौरववास्तानीति काष्ठी इति विशेषानभिधानेऽपि मृगविशेषः रुरुसाहचर्यात् हारिणमैणोयं वा काष्ठी ब्राह्मणस्येत्यापस्तंबवचनाच्च कृ-
ष्णामृगो गृह्यते कृष्णामृगरुरुच्छागचर्माणि ब्रह्मचारिण उत्तरीयाणि वसीरन् चर्मण्युत्तरीयाणीति गृह्यवचनात् तथा शाणक्षमामे-
षलो मभवां न्यधो वसनानि ब्राह्मणादयः क्रमेण परिदधीरन् ४१ मौजीति मुजमयी त्रिगुणा समगुणत्रयनिर्मिता सखस्य श-
मेखला कर्त्तव्या क्षत्रियस्य सुवर्ममयी ज्याधत्तुर्गुणरूपा मेखला अनोज्यात्वविनाशोपपत्तेरित्युत्तं नान्तीति मेधातिथिगोविंदराजौ वैश्यस्य

अत ऊर्त्वं त्रयोऽप्येते यथा कालमसंस्कृताः सावित्रोपतिता ब्राह्म्या भवंत्यार्यविगर्हिताः ३९ नैतैरपूतैर्विधि-
वदापद्यपि हि कर्हिचित् ब्राह्मन् योनां न्यधो वसन्नाचरेद्ब्राह्मणः सह ४० काष्ठीरौरववास्तानि चर्मा-
णि ब्रह्मचारिणः वसीरन् नानुपूर्वेण शाणक्षौ माविकानि च ४१ मौजी त्रिचत्समाभ्युक्षणा कार्या विप्रस्य
मेखला क्षत्रियस्य तु मौवी ज्या वैश्यस्य शाणतांतवी ४२ मुजालाभेतु कर्त्तव्याः कुशाशमांतकवल्बजैः त्रि-
रताग्रंथिनैकेन त्रिभिः पंचभिरेव वा ४३

शाणसूत्रमयी अत्र त्रैगुण्यं अनुवर्तत एव त्रिगुणाः अदक्षिणा मेखला इति
सामान्येन प्रचेतसा त्रैगुण्याभिधानात् ४२ मुजालाभेति कर्त्तव्या इति बहुवचननिर्देशाद्ब्राह्मचारित्रयस्य प्रकृतत्वात् सुख्या-
लाभे त्रिष्वप्यपेक्षायाः समत्वात् कौशादीनां च तिसृणां विधानात् मुजाद्यलाभ इति बोद्धव्यं कर्त्तव्या इति बहुवचनमुपपन्नतरं भिन्न-
जातिसंबंधितयेति ब्रुवाणस्य मेधातिथेरपि बहुवचनपाठः संमतः मुजाद्यलाभे ब्राह्मणादीनां त्रयाणां यथाक्रमं कुशादि-
ष्वैर्मेखलाः कार्याः त्रिगुणेनैकग्रंथिना युक्तास्त्रिभिर्वा पंचभिर्वा अत्र च वा शब्दनिर्देशात् ग्रंथीनां न विप्रादिभिः क्रमेण संबंधः
त्रयथाकुलत्वारं विकल्पग्रंथिभेदम्वायं सुख्यासुख्यापेक्षा संभवाद्दृष्टव्यः ४३

कार्पासमिति पदीयविन्यासविरोधस्योपवीतसंज्ञावद्व्यतिरिक्तमिवाह्यणस्यकार्पासंक्षत्रियस्यशणसूत्रमयं वैशस्यमेषलोमनिर्मितं वि
 द्दिति त्रिगुणं कृत्वा उत्सर्वं वृत्तं दक्षिणावृत्तिर्न एतच्च सर्वत्र संबध्यते यद्यपि गुणत्रयमेवोत्सर्वं वृत्तं मनुनोक्तं तथापि त्रिगुणी कृत्य त्रिगुणं का
 र्यम् तदुक्तं छंदोगपरिशिष्टे उत्सर्वं वृत्तं कार्यं तत्तु नयमधोरुतम् त्रिवृत्तं चोपवीतं स्यात्तस्यैकोग्रं धिरिष्यते देवलोप्याह यज्ञोपवीतं कुर्वी
 तसूत्राणि न वतंतवः ४४ ब्राह्मण इति यद्यपि द्वंद्वनिर्देशेन समुच्चयावगमात् धारणमपि समुच्चितस्यैव प्राप्तं तथापि केशांतिको ब्राह्मणस्य
 दंडः कार्य इति तथा प्रतिगृह्येष्मिन्तदंडमिति विधावेकत्वस्य विवक्षितत्वात् वैल्यः पाठाशोचादंड इति वा सिद्धे विकल्पदर्शनात् एकस्यैव दंडस्य
 धारणं विवक्षितं योरेवैक ब्राह्मणसंघं धातुं समुच्चयो हं देवान् वृत्ते ब्राह्मणादयो विकल्पेन द्वौ द्वौ दंडौ वक्ष्यमाणं कार्यं कर्तुमर्हति ४५ केशांति
 क इति केरालछाटनासिकापर्यंतपरिमाणक्रमेण ब्राह्मणादीनां दंडाः कर्तव्याः ४६ अजव इति ते दंडा अवज्रणा अक्षताः शोभनदर्शनाः स

कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योत्सर्वं वृत्तं त्रिवृत्तं शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम् ४४ ब्राह्मणो वै
 श्वपात्ता शोक्षत्रियो वाटरतादि रौ पौलवौ दुंबरौ वैश्यो दंडानर्हति धर्मतः ४५ केशांतिको ब्राह्मणस्य दं
 डः कार्यः प्रमाणतः छाटाटसमितो राज्ञः स्यात्तुना सांतिको विशः ४६ अजवस्ते तु सर्वे स्युरवज्रणाः सोम्यदर्श
 नाः अनुद्देगकरानृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः ४७ प्रतिगृह्येष्मिन्तदंडमुपस्थाप्य च भास्करम् प्रदक्षिणाप
 शित्वाग्निचरे द्वैस्त्रयया विधि ४८ भवत्पूर्वचरे द्वैस्समुपनीतो द्विजोत्तमः भवन्मध्यंतुराजन्यो वैश्यस्तु भव
 दुत्तरम् ४९ मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वी भगिनीं निजाम् भिक्षेत भिक्षां प्रथमं याचैनं नावमानयेत् ५०

वन्कलाः अग्निरहरहिताप्रवेयुः ५० न च तैः प्राणिजातमुद्देजनीयमित्याह प्रतिगृह्येष्मिन्तमिति उक्तलक्षणं प्राप्तुमिष्टं दंडं गृहीत्वा आ
 दित्वा भिमुखं स्थित्वाग्निं प्रदक्षिणी कृत्य यथा विधि भैक्षया चेत् ५० भवदिति ब्राह्मणी भवति भिक्षां देहीति भवच्छब्दपूर्वं भिक्षां याच
 न्वाक्यमुच्चारयेत् क्षत्रियो भिक्षां भवति देहीति भवन्मध्यं वैश्यो भिक्षां देहीति भवतीति भवदुत्तरम् ५१ मातरं वेति उपनयनांगभूतां भि
 क्षां प्रथमं मातरं भगिनीं वा मातुर्वी भगिनीं सहोदरां याचेत् याचैनं ब्रह्मचारिणं प्रत्यारब्धानेन नावमानयेत् पूर्वासंभवे उत्तरापरिग्रहः ५० ५१

समाहृत्येति तद्वैस्संबहुष्य आहृत्ययावदन्तत्तिमात्रोचितं गुरवे निवेद्य निवेदनं कृत्वा अमाययानकदन्तेन सदन्तं पच्छाद्य एवमेतद्गुरु
ग्रहीष्यतीत्यादिमायाव्यतिरेकेण तदनुज्ञात आचमनं कृत्वा शुचि सन् भ्रंजीत प्राङ्मुखः ५१ इदानीं काम्यभोजनमाह आयुष्यमिति आ
युषे हितमन्त्रं प्राङ्मुखो भ्रंजे आपु. काम प्राङ्मुखो भ्रंजे इत्यर्थः यशसे हितं दक्षिणामुखः श्रियमिच्छन् प्रत्यङ्मुखः ऋतं सत्यं तत् फलमिच्छ
न् उदङ्मुखो भ्रंजीत ५२ उपस्पृश्येति निवेद्य गुरवेश्रीयादाचम्येति यद्यपि भोजनात्प्रागाचमनं विहितं तथाप्यग्निः स्वानि च संस्पृशेदिति गृ
णविधानार्थः अनुवाद नित्यं ब्रह्मचर्यान्तरमपि हिज आचम्यान् भ्रंजीत समाहितोऽनन्यमनाः भक्ताच्चाचामेति सम्यग्यथाशास्त्रेन प्रधा
न्यहस्तौ पादौ च त्रि. पिबेदंबुवीक्षितं इत्यादि दक्षा युक्तमपि संगृह्णाति जलेन स्वानां द्रियाणि षट्छिद्राणि च स्पृशेत् तानि च शिरःस्थानि प्रा
णचक्षुः श्रोत्रादीनि ग्रहीत व्यानिरवा निचोपस्पृशेत् शीर्षण्यानीति गोतमवचनात् उपस्पर्शनं कृत्वा स्वानि च संस्पृशेदिति पृथग्विधानात्

समाहृत्य तु तद्वैस्संयावदर्थममायया निवेद्य गुरवेश्रीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ५१ आयुष्यं प्राङ्मुखो
भ्रंजे यशस्य दक्षिणामुखः श्रियं प्रत्यङ्मुखो भ्रंजे ऋतं भ्रंजे त्वुदङ्मुखः ५२ उपस्पृश्य हि जानित्यमन्त्र
मद्यात्समाहितः भक्ताच्चापस्पृशेत्सम्यगग्निः स्वानि च संस्पृशेत् ५३ पूजयेदशान् नित्यमद्याच्चैतदकुत्स
यन् दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनंदेच्च सर्वशः ५४ पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जचयच्छति अपूजितं
तु तदुक्तमुभयं नाशयेदिदम् ५५

त्रिरक्ष क्षणमात्रमाचमनं स्वस्पर्शनादिकमिति कर्तव्यता इति दर्शितम् ५३ पूजयेदश
नमिति सर्वदा अन्नं पूजयेत् प्राणार्थत्वेन ध्यायेत् तदुक्तमादिपुराणे अन्नं विष्णुः स्वयं प्राह इत्यनुवृत्तौ प्राणार्थं मांसदाध्यायेत्समांसं पू
जयेत्सदा अनिदंश्चैतदद्यात्तु दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्चैति हेतुं तरमपि रवेदमन्त्रदर्शनेन त्यजेत् प्रतिनंदेत् नित्यमस्माकमेतदस्त्विति अभि
धाय वंदनं प्रतिनंदनम् तदुक्तमादिपुराणे अन्नं दृष्ट्वा प्राणम्यादौ प्रांजलिः कथयेत्ततः अस्माकं नित्यमस्त्विति भक्त्या स्तुतवन्मेत् सर्व
शः सर्वमन्नम् ५४ पूजितमिति यस्मात्पूजितमन्नं सामर्थ्यवीर्यचददाति अपूजितं पुनरेतदुभयं नाशयति तस्मात्सर्वदा अन्नं पूजयेदिति पू
र्वणैकवाक्यतापन्नमिदम् फलश्रवणं संध्या वंदनादावुपात्तदुरितक्षयवन्नित्यं कामनाविषयत्वेनापि नित्यश्रुतिरविहाना नित्यश्रुतिवि

रोधात्फलश्रवणंस्तुत्यर्थमिति तु मेधा निधिगोविंदराजौ ५५ नोच्छिष्टमिति भक्तावशेषं कस्यचिन्नदद्यात् चतुर्थ्यासायां संबंधमा
 यविवक्षया षष्ठी अनेनैव सामान्यनिषेधेन भूदस्याप्युच्छिष्टदाननिषेधे सिद्धे नोच्छिष्टं न ह विष्कृतमिति भूदगोचरनिषेधश्चातुर्थः स्या
 त कवतत्त्वार्थः दिवासापंभोजनयोश्च मध्येन भोजनवारद्वयेप्यतिभोजनं न कुर्यात् नाति सौहित्यमाचरेदिति चातुर्थं स्नातकव्रतार्थ उच्छि
 ष्टः सन्न क्वचिन्नगच्छेत् ५६ अतिभोजने दोषमाह अनारोग्यमिति अरोगो रोगाभावः तस्मै हितमारोग्यं आयुषे हितमायुष्यं यस्माद
 तिभोजनमनारोग्यमनायुष्यं च भवति अजीर्णजनकत्वेन रोगमरणहेतुत्वात् अस्वर्ग्यं च स्वर्गहेतुयागादिविरोधित्वान् अपुण्यमितरपु
 ण्यमपि पक्षत्वात् लोकविद्विष्टं बहुभोजितया लोकैर्निन्दनान् तस्मात्तन्न कुर्यात् ५७ ब्राह्मेणेति ब्राह्मादिसंज्ञेयं शास्त्रे संव्यवहारार्था
 स्तुत्यर्थं च न तु मुरख्यं ब्रह्म देवता कत्वं संभवति अयागरूपत्वात् तृतीयं शब्दोपि पावनगुणयोगान् ब्राह्मेण तीर्थेन सर्वदा विपादिराचामेत्

नोच्छिष्टं कस्यचिद् दद्यान्नाद्याच्चैव तथांतरा नचैवाह्यशनं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद्भजेत् ५६ अनारोग्य
 मनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परि वर्जयेत् ५७ ब्राह्मेणाविप्रस्तीर्थेन
 नित्यकालमुपस्पृशेत् कायत्रैदशिकाभ्यावापिच्येण कदाचन ५८ अंगुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मे तीर्थं
 प्रचक्षते कायमंगुलिमूले ग्रैदैवपिच्यंतयोरधः ५९ त्रिराचामेदपः पूर्वदिः प्रमृज्यात्ततो मुरख्यम् रत्नानि चै
 व स्पृशेदद्विरात्मानशिर एव च ६०

कः प्रजापतिस्तदीयस्तस्येदमित्यण इकारश्चांतादेशः त्रैदशिको देवः ताभ्यां वापिच्ये
 ण तृतीयेन कदाचिदाचामेत् अयमिदं त्वात् ५८ ब्राह्मादितीर्थान्याह अंगुष्ठमूलस्येति अंगुष्ठमूलस्याधोभागे ब्राह्मं कनिष्ठांगु
 लिमूले कापं अंगुलीनामग्रैर्दैवं अंगुष्ठप्रदेशिन्योर्मध्ये पिच्यंतो र्थं मन्त्रादय आहुः यद्यपि कायमंगुलिमूलेन योरध इत्यत्र चांगुलिमात्रं
 श्रुतं तथापि स्मृत्यन्तरादिशेषपरिग्रहः तथा च पाज्ञवल्ग्यः कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनु
 क्रमान् ५९ सामान्येनोपदिष्टस्याचमनस्यानुष्ठानक्रममाह त्रिराचामेदिति पूर्वब्राह्मादितीर्थेन जलगंडूषत्रयं पिबेत् अनंतरं संवृ
 त्तौ षाधरौ वारद्वयमंगुष्ठमूलेन संमृज्यात् संवृत्तांगुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुरख्यं इति दक्षेण विशेषाभिधानात् रत्नानि चैदियाणि

जलेनस्पृशेत्सुखस्यसन्निधानान्तरुखरवान्येव गौतमोप्याह खानिचोपस्पृशेच्छीर्षण्यानिहृद्यंतज्योतिः पुरुषइतिउपनिषत्कह
देशलेनात्मनः श्रवणादात्मनहृदयंशिरश्चाद्भिरेवस्पृशेत् ६० अनुष्णाभिरिति अनुष्णाकृताभिः फेनवर्जिताभिर्ब्रह्मादित
चमिच्छन् एकांतेजनैरनाकीर्णैसुचिदेशइत्यर्थः प्राङ्मुख उदङ्मुखोवासर्वदाचामेत् आपस्तंबेनतप्ताभिश्चकारणादित्यभिधानात् व्या
ध्यादिकारणव्यतिरेकेणान्नामेत् व्याधौतुष्णाकृताभिरप्याचमनेदोषाभावः तीर्थव्यतिरेकेणाचमनेशौचाभावइतिदर्शयितुमु
क्तस्यापितीर्थस्यपुनर्वचनम् ६१ हृद्भाभिरिति आचमनजलपरिमाणमाह ब्राह्मणोहृदयगामिनीभिः क्षत्रियः कंठगामिनीभिः वै
श्योऽन्तरास्यप्रविष्टाभिः कंठमप्राप्ताभिरपिशूद्रोजिह्वोष्ठांतेनापिस्पृष्टाभिरद्भिः पूतोभवति अंततइतिनृतीयार्थेतसिः ६२ उद्धृतेइति आच
मनांगतामुपवीतस्यदर्शयितुमुपवीतलक्षणंततः प्रसंगेनप्राचीनावीतीत्यादिलक्षमाह दक्षिणेपाणानुद्धृतेवामस्कंधस्थितेदक्षिणस्कंधाव

अनुष्णाभिरफेनाभिरद्भिस्तीर्थेनधर्मवित् शौचेष्कः सर्वदाचामेदेकांतेप्रागुदङ्मुखः ६१ हृद्भाभिः पूय
तेविप्रः कंठगभिस्तभूमिपः वैश्योद्भिः प्राशिताभिस्तशूद्रः स्पृष्टाभिरंततः ६२ उद्धृतेदक्षिणेपाणानुप
वीतस्यतेद्विजः सव्येप्राचीनआवीतीनिवीतीकंठसज्जने ६३ मेखलामजिनदंडमुपवीतकमंडलुम्
अप्स्रमास्यविनष्टानिगृण्णीतान्यानिमंत्रवत् ६४ केशांतः षोडशोवर्षे ब्राह्मणस्यविधीयते राजन्यबधोर्द्वा
विंशेवैश्यस्यद्वाधिकेततः ६५

लंबेयज्ञसूत्रेवस्त्रेवाउपवीतीद्विजः कथ्यतेवामपाणानुद्धृतेदक्षिणस्कंधस्थितेवामस्कंधाव
वेप्राचीनावीतीभण्यतेसव्येप्राचीनआवीतीतिछंदोनुरोधादुक्तम् तथाचगोभिलः दक्षिणंबाहुमुद्धृत्यशिरोवधायसव्येसेप्रतिष्ठापयति
दक्षिणस्कंधमवलंबनंभवति एवंयज्ञोपवीतीभवतिसव्यंबाहुमुद्धृत्यशिरोवधायदक्षिणंसेप्रतिष्ठापयतिसव्यंकक्षमवलंबंभवत्येवंप्राची
नावीतीभवति निवीतीकंठसज्जनेतिशिरोवधायदक्षिणपाण्यादावप्यनुद्धृतेकंठादेवसज्जनेऋजुमालंबेयज्ञसूत्रेवस्त्रेचनिवीतीभ
वति ६३ मेखलामिति मेखलादीनिगिनष्टानिभिन्नानिछिन्नानिचजलेप्रक्षिप्यान्यानिस्वस्वगृह्योक्तमंत्रैर्गृण्णीयात् ६४ केशांतइति के
शांतारव्योगृह्योक्तसंस्कारोगर्भादिसंख्यावर्षाणाभितिबोधायनवचनात्गर्भषोडशोवर्षे ब्राह्मणस्यक्षत्रियस्यगर्भद्विंशेवैश्यस्यततोद्वाधिकेग

र्त्नितुर्विशोक्तव्यः ६५ अमंत्रिकेतिर्यमावृदयजातकर्मादिक्रिया कलापः समग्रउक्तकालक्रमेण शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणाममंत्रकः कार्यः
 ६६ अनेनोपनयनेऽपि प्राप्ते विशेषमाह वैवाहिक इति विवाहविधिरेव स्त्रीणां वैदिकः संस्कारः उपनयनाख्यो मन्वादिभिः स्मृतः पतिसेवै
 वगुरुकुलेनासो वेदाध्ययनरूपः गृहकृत्यमेव सायंप्रातः समिद्धो मरूशोऽग्निपरिचर्यात्स्माद्विवाहादेरुपनयनस्थाने विधानादुपनयनादेर्निरु
 त्तिरिति ६७ एष इति औपनायनिक इति अनुशानिकादित्वाद्भयपदवृद्धिः अयं हि जातीनामुपनयनसंबन्धी कर्मकलाप उक्तः उत्पत्तेर्हिती
 यजन्मनो व्यंजक ६८ इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणा योगस्तत्पुन इत्याह उपनीयगुरुरिति गुरुः शिष्यमुपनीय प्रथममेकाङ्गिगोपुदे-
 निस्र इत्यादिवक्ष्यमाणं शौचं स्नानाचमनाद्याचारमग्नौ सायंप्रातः समिद्धो मातुष्टानं समंत्रकसंध्योपासनविधिंच शिक्षयेत् ६९ अध्येष्य-

अमंत्रिका तु कार्यं यं स्त्रीणामावृदशेषतः संस्कारार्थं शरीरस्य यथा कालं यथाक्रमम् ६६ वैवाहिको वि-
 धिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः पतिसेवागुरोर्वासागृहाद्यौऽग्निपरिक्रिया ६७ एष प्रोक्तो हि जाती-
 नां औपनायनिको विधिः उत्पत्तिव्यंजकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ६८ उपनीयगुरुः शिष्यं शिक्षयेच्चो-
 चमादितः आचारमग्निकार्यंच संध्योपासनमेव च ६९ अध्येष्यमाणस्त्वाचांतो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ब्र-
 ह्मांजलिं कृतो ध्याप्यो लघुवासाजितेन्द्रियः ७० ब्रह्मरंभे वसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा स हस्त्यहस्ता
 वध्यं सहि ब्रह्मांजलिः स्मृतः ७१ व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः सच्येन सच्यः स्पृष्टव्यो द-
 क्षिणेन च दक्षिणः ७२

माण इति अध्ययनं करिष्यमाणः शिष्यो यथाशास्त्रं कृताचमनं उत्तराभिमुखः कृतांजलिः पवित्रवस्त्र-
 कृतोऽयसंयमो गुरुणा अध्याप्यः प्राङ्मुखो दक्षिणतः शिष्य उदङ्मुखो वेति गोतमवचनान् प्राङ्मुखस्यापि अध्ययनं ब्रह्मांजलिं कृत इति
 वाहिताग्न्यादिधित्यनेन कृतशब्दस्य परनिपातः ७० ब्रह्मरंभे वसाने चेति वेदाध्ययनस्थारंभे कर्त्तव्ये स्यापने च कृते गुरोः पादौ पसंग्र-
 हणं कर्त्तव्यं हस्तौ संहृत्य संश्लिष्टौ कृत्वा ध्येतव्यं स एव ब्रह्मांजलिः स्मृत इति पूर्वस्लोकोक्त ब्रह्मांजलिशब्दार्थव्याकारः ७१ व्यत्यस्तपाणि-
 नेति पादौ पसंग्रहणं कार्यमित्यनंतरमुक्तं व्यत्यस्तपाणिना कार्यमिति विधीयते कीदृशो व्यत्यासः कार्य इत्यत आह सच्येन पाणिना सच्यः

पादोदक्षिणेन पाणिना दक्षिणः पादः गुरोः स्पष्टव्यः उत्तानहस्ताभ्यां चेदं पादयोः स्पर्शनं कार्यम् यदा ह पेदीनसिः उत्तानाभ्यां हस्ताभ्यां
दक्षिणेन दक्षिणं सव्यं सव्येन पादावभिवादयेत् दक्षिणोपरिभावेन व्यत्यासो वायं शिष्टसमाचारात् ७२ अध्येष्यमाणमिति अध्ययनं
करिष्यमाणं शिष्यं सर्वदा अनलसो गुरुधीषभो इति प्रथमं वदेत् शेषे विरामोस्त्वित्यभिधाय विरमेत् निवर्त्तेत ७३ ब्रह्मणः प्रणवमिति
ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनारंभे अध्ययनसमाप्तौ चोक्तं कारं कुर्यात् यस्मात्पूर्वयस्योक्तं कारेण कृतस्तत्प्रवतिशनैः शनैर्नश्यति यस्य पुरस्तान् कृत
स्तद्विशीर्यति अवस्थितिमेव न लभते ७४ प्राकूलानिति प्राकूलान् गगान् दर्शान् अध्यासीनः पवित्रैः कुशैः करद्वयस्थैः पवित्रैः कृतः
प्राणायामास्त्रयः पंचदशमात्रा इति गोतमस्मरणात् पंचदशमात्रैस्त्रिभिः प्राणायामैः प्रयतः अकारादिलघ्वक्षरकालश्च मात्राततोऽध्य
यनार्यमोक्तं कारमर्हति ७५ अकारं चेति एतदक्षरमेतां चेति वक्ष्यति तस्याप्यंशेषः अकारमुकारं मकारं च प्रणवावयवभूतं ब्रह्मवेदत्रयात्

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतं दितः अधीषभो इति ब्रूयाद्विरामोस्त्विति चारमेत् ७३ ब्रह्मणः प्र
णवं कुर्यादादावते च सर्वदा सवत्यङ्गो कृतपूर्वपरस्ताच्च विशीर्यति ७४ प्राकूलान् पश्य पासीनः पवित्रै
श्चैव पावितः प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओंकारमर्हति ७५ अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः
वेदत्रयान्निरदुहद्भुवः स्वरितीति च ७६ त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदुहद्भुवः तदित्युचोऽस्याः सावि
त्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ७७ एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्वकाम् संध्यायां वेदविहिप्रौ च दपुण्येन
युज्यते ७८

अग्यक्तुः सामलक्षणात् भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतित्रयं चक्रमेण निरदुहत् उद्धृतवान् ७६ त्रिभ्य एवेति तथा त्रि
भ्य एव वेदेभ्यः अग्यक्तुः सामभ्यः तदित्युच इति प्रतीकेनानूदितायाः सावित्र्याः पादं पादमिति त्रीन्यादान् ब्रह्मचक्रं परमेस्थाने निषंती
ति परमेष्ठी ७७ यत एवमतः एतदक्षरमिति एतदक्षरमोक्तं रूपं एतां च त्रिपदां सावित्रीं व्याहृतित्रयपूर्विकां संध्याकाले जपन् वेद-
तो विप्रादिर्वेदत्रयाध्ययनपुण्येन युक्तो भवति अतः संध्याकाले प्रणवव्याहृतित्रयोपेतां सावित्रीं जपेदिति विधिः कल्प्यते ७८ सहस्रकृ
त् इति संध्यायामन्यत्र काले एतत्कृतं प्रणवव्याहृतित्रयं सावित्र्यात्सकं त्रिकं ग्रामाद्बहिर्नदीतीरारण्यादौ सहस्रावृत्तिं जपित्वा मह

तोपिपापात्सर्पद्वकंचुकान्मुच्यते तस्मात्सापक्षयार्थमिदं जपनीयमिति अप्रकरणेपिलापयार्थमुक्तम् अन्यत्रैतच्च योच्चारणमपि पु
नः कर्तव्यं स्यात् ७९ एतयर्चाति संध्यायामन्यत्र समये ऋचैतया सावित्र्या विद्युत्तस्य तस्य सावित्रीजपः स्वकीयया क्रियया सायं प्रातर्होमा
दिरूपया स्वकाले त्वक्तो ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्योपि सज्जनेषु निंदां गच्छति तस्मात्स्वकाले सावित्रीजपं स्वक्रियां च न त्यजेत् ८० ओंकारपूर्
र्विकेति ओंकारपूर्विकास्तिस्त्रो व्याहृतयः भूभुवः स्वर्गित्येता अक्षरब्रह्मावाप्तिफलत्वेनाव्ययाः त्रिपदा च सावित्री ब्रह्मणो वेदस्य मुख
माद्यंतत्पूर्वकवेदाध्ययनारंभात् अथवा ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्ते ह्यरमेतदध्ययनजपादिना निष्पापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण मोक्षावाप्तेः
८१ अतएवाह योऽधीत इति यः प्रत्यहमनलसः सन्सावित्रीं प्रणवव्याहृतियुक्तां वर्षत्रयमधीते स परं ब्रह्माभिमुखेन गच्छति स वायुभू
तो वायुरिव कामचारी जायते खं ब्रह्मतदेवास्य मूर्तिरिति रवमूर्तिमान् भवति शरीरस्यापि नाशात् ब्रह्मैव संपद्यते ८२ एकाक्षरमिति एका

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य च हिरेतत्रिकं ह्रिजः महतोऽप्येन सोमासात्त्वचे वाऽहिर्विमुच्यते ७९ एतयर्चाविसंखु
क्तः काले च क्रियया स्वया ब्रह्मक्षत्रियविज्यो निर्गहणायाति साधुषु ८० ओंकारपूर्विकास्तिस्त्रो व्याहृत
योऽव्ययाः त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ८१ योऽधीतेऽहन्यहन्येतान् त्रीणि वर्षाण्यतं
द्रितः स ब्रह्म परमम्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ८२ एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परंतपः सावित्र्यास्तु
परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ८३ क्षरंति सर्वा वैदिक्यो जहोति यजति क्रियाः अक्षरं दुष्करं ज्ञेयं ब्रह्म चै
व प्रजापतिः ८४

क्षरमोंकारः परं ब्रह्म परं ब्रह्मावाप्तिहेतुत्वात् ओंकारस्य जपेन तदर्थस्य च परं ब्रह्मणो भावनया तदवाप्तेः प्राणायामः
मः सप्रणवमव्यादिति शिरस्कगायत्रीभिः त्रिराश्रुतिभिः कृताभ्यां द्वायणादिभ्योऽपि परंतपः प्राणायामा इति बहुवचननिर्देशान्त्रयोवश्यं क
र्तव्या इत्युक्तम् सावित्र्याः प्रकृतमन्यन्मंत्रजानं नास्ति मौनादपि सत्यं वा विशिष्यते एषां चतुर्णां स्तुत्या च त्वार्थे तान्युपासनीयानीति विधिः
कृत्यते धरणीधरेण तु एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामपरंतप इति पठितं व्याख्यातं च एकाक्षरं परं यस्य तदेकाक्षरं परं एवं प्राणायामपरमिति
येषां निधिप्रभृतिभिर्देहैरलिखितं यतः लिखनान्पाठान्तरं तत्र स्वतंत्रो धरणीधरः ८३ क्षरंतीति सर्वा वैदिक्ये हिता होमयागादिरूपाः क्रि
याः सन्त्यतः फलतश्च निश्चयं अक्षरं तु प्रणवकृतमक्षरं ब्रह्मावाप्तिहेतुत्वात् फलद्वारेणाक्षरं ब्रह्माभावस्याविनाशात् कथमस्य ब्र-

ह्यप्राप्तिहेतुत्वमनआह ब्रह्मचैवेति च शब्दो हेतौ यस्मात्प्रजापतिर्यत् ब्रह्म तदेवायमोकारः स्वरूपतो ब्रह्म प्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्मत्वं उभयथापि ब्रह्मत्वेन प्रतिपादकत्वेन वा यमुपासितो जपकाले मोक्षहेतुरनेन दर्शितम् ८४ विधियज्ञादिति विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञो दर्शपूर्णमासादिस्तस्मात्प्रकृतानां प्रणवादीनां जपयज्ञो दशगुणाधिकः सोऽप्युपांशुश्चेदनुष्ठितः तदाशतगुणाधिकः यत्समीपस्थोऽपि परोनमृणोति न दुपांशुमानसस्तु जपः सहस्रगुणाधिकः जिह्वोऽयं मनागपि न च लतिसमानसः ८५ येषां कयज्ञादिति ब्रह्मयज्ञादन्ये येषां च महायज्ञांतर्गतार्थैश्च देवहोमवलिकर्मनित्यश्राद्धातिथिभोजनात्सकाश्रयत्वारः पाकयज्ञाः विधियज्ञादर्शपूर्णमासादयः तैः सहितो जपयज्ञस्य षोडशीमपि कलानां प्रामुख्यं तज्जपयज्ञस्य षोडशांशो नापि न समा इत्यर्थः ८६ जप्येनैवेति ब्राह्मणो जप्येनैव निःसंदेहां सिद्धिं लभते मोक्षप्राप्तियोगो भवति अन्यद्वैदिकं यागादिकं करोतु न करोतु वा यस्मान्नैवो ब्राह्मणः ब्रह्मणः संबंधी ब्रह्मणि लीयत इत्यागमेषूच्यते

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ८५ येषां कयज्ञाश्रयत्वारो विधियज्ञसमन्विताः सर्वे ते जपयज्ञस्य कलानां हतिषोडशीम् ८६ जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः कुर्यादन्यन्त्रवा कुर्यान्नैवो ब्राह्मण उच्यते ८७ इंद्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु संयमे यत्प्रमातिष्ठेद्दिहान्यंतैव वा जिनाम् ८८ एकादशे इंद्रियाण्याहुर्गुणानि पूर्वमनीषिणः तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि यावदनुपूर्वशः ८९ अत्र त्वक्चक्षुक्षी जिह्वानासिका चैव पंचमी पायूपस्थं हस्तपादौ चैव दशमी स्मृता ९०

मित्रमेव मैत्रः स्तार्थैः ण्यागादिषु पशुबीजादिबन्धान्सर्वप्राणिप्रियतासंभवतितस्माद्यागादिना विनापि प्रणवादिजपनिष्ठो निस्तरति इति जपप्रशंसानंतु यागादीनां निषेधः तेषामपि शास्त्रीयत्वान् ८७ इदानीं सर्ववर्णानुष्ठेयं सकलपुरुषार्थेषु युक्तमिंद्रियसंयममाह इंद्रियाणामिति इंद्रियाणां विषयेष्वपहरणशीलेषु वर्तमानानां क्षयित्वादि विषयदोषान् जानन् संयमे यत्प्रमातिष्ठेद्दिहान्यंतैव वा जिनाम् ८८ एकादशेति पूर्वपंडितायान्येकादशे इंद्रियाण्याहुस्तान्यवर्चां शिष्टार्थं सर्वाणिकर्मतो नाम तत्त्वक्रमाद्वक्ष्यामि ८९ अत्रमिति तेषु एकादशस्तु अत्रादीनि दशैतानि बहिर्इन्द्रियाणि नाम तानि निर्दिश्यामि पायूपस्थं हस्तपादौ चैव दशमी स्मृता ९०

यमेनांगानामिति प्राण्यंगद्वंद्वत्वादेकवद्भावः ९० बुद्धिं द्रियाणीति एषां दशानां मध्ये श्रोत्रादीनि पंचक्रमोक्तानि बुद्धेः करणत्वात् बुद्धिं द्रियाणि पाद्यादीनि चोत्सर्गादिकर्मकरणत्वात् कर्मेन्द्रियाणितद्विदो वदन्ति ९१ एकादशमिति एकादशसंख्या पूरकंच मनोरूपमंतरिद्रियं सौतव्यम् स्वगुणेन संकल्परूपेण उभयपक्षेन्द्रियगणप्रवर्तकस्वरूपम् अतएव यस्मिन् मनसि जिते उभावपि पंचकौ बुद्धिं द्रियकर्मैन्द्रियगणो-जितौ भवतः पंचकायितितदस्य परिमाणमित्यनुवृत्तौ संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययने धिति पंचसंख्या परिमितिसंघार्थकः ९२ मनो धर्मसंकल्पमूलत्वादिन्द्रियाणां प्रायेण प्रवृत्तेः किमर्थमिन्द्रियनिग्रहः कर्तव्य इत्यत आह इन्द्रियाणामिति यस्मादिन्द्रियाणां विषयेषु प्रसक्त्या दृष्टादृष्टं च दोषाभिः संदेहं प्राप्तो नितान्येव पुनरिन्द्रियाणिसम्यक् नियम्य सिद्धिं मोक्षादिषु कथं योग्यता रूपांलभते तस्मादिन्द्रियसंयमं कुर्यादिति

बुद्धिं द्रियाणि पंचैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः कर्मेन्द्रियाणि पंचैषां पाद्यादीनि प्रवृत्तये ९१ एकादशं मनोज्ञं यस्तु गुणेनोभयात्मकम् यस्मिन् जिते जितावेतौ भवतः पंचकौ गणौ ९२ इन्द्रियाणां प्रसंगेन दोषमृच्छत्यसंशयम् सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ९३ न ज्ञातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ह निषादृष्णावर्त्ते च भूय एवाभिवर्द्धते ९४ यश्चैतान् प्राप्नुयात् सर्वान् यश्चैतान् केवलांस्त्यजेत् प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागे विशिष्यते ९५ न तथैतानि शक्यते संनियतुमसेवया विषयेषु प्रजुष्टानि यथाज्ञानेन नित्यशः ९६

शेषः ९३ किमिन्द्रियसंयमेन विषयोपभोगादेरलब्धकामो निवर्त्यतीत्याशंक्याह न ज्ञातिरिति न कदाचित् कामो भिलाषः काम्येतरनिकामाविषयाः तेषामुपभोगेन निवर्त्तते किंतु घृतेनाग्निरिवापिकापिकतममेव वर्द्धते प्राप्तभोगस्यापि प्रतिदिनं तदधिकभोगाच्छादर्शनात् अतएव विष्णुपुराणे यथातिवाक्यम् यत्पृथिव्यां जीहिषं हि रण्यं पशवः स्त्रियः एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यति तृषन्त्यजेत् तथा पूर्णवर्षसहस्रमेविषयासक्तचेतसः तथाप्यनुदिनं तृष्णायत्ते चैव हि जायते ९४ यश्चैतानि य एतान् सर्वान् विषयान् प्राप्नुयात् यश्चैतान् कामान् पेक्षते तयोर्विषयोपेक्षकः श्रेयान् तस्मात्सर्वकामप्राप्तेस्तदुपेक्षाप्रशस्या तथा हि विषयलो लुपस्य तत्साधनाद्युत्पादनेकप्रसंगवोरिपत्ती च क्लेशानि शक्नोतु विषयविरसस्य ९५ इदानीमिन्द्रियसंयमोपायमाह न तथेति एतानां द्रियाणिविषयेषु प्रसक्तानि त-

थानासेवयाविषयसन्निधिवर्जनरूपयानिपतुंनशक्यंतेदुर्निवारत्वात् यथासर्वदोषविषयाणां क्षयित्वादोषज्ञानेनशरीरस्यचास्थिस्यू-
लमित्यादिवस्यमाणदोषविन्तनेननस्माद्विषयदोषज्ञानादिर्नाबहिरिन्द्रियाणिमनश्चानियच्छेत् ९६ यस्मादनियमितमनोविकारस्यहे-
तुः स्यादनन्नाह वेदादिति वेदाध्ययनदानपन्ननियमतपांसिभोगादिविषयसेवासंकल्पशीलिनोनकदाचित्फलसिद्धयेप्रभवति ९७ जि-
तेन्द्रियस्यस्वरूपमाह श्रुतेति स्मृतिवाक्यंनिंदावाक्यंचक्रत्वास्मत्स्वस्पर्शदुःखलादिदुःखस्पर्शमेवकंबलादिस्पृष्टास्वरूपंकुल्लं चट्ट स्वात्सा-
दुःखस्मादुन्नभक्तासुरभियस्वरसिंचघ्रात्वापस्यनहर्षविषादोसजितेन्द्रियोज्ञानव्यः ९८ एकेन्द्रियासंयमोपिनिवार्यतइत्याह इन्द्रियाणांति-
ति सर्वेषामिन्द्रियाणामध्येयघेकमपीन्द्रियविषयप्रवणंभवतिततोस्यविषयपरस्यइन्द्रियांतरैरपितत्त्वज्ञानंक्षरतिनव्यवतिष्ठतेचर्मनिर्मि-
तोदकपात्रादियैकेनाप्रिच्छिद्रेणसर्वस्थानस्थमेवोदकन्नव्यवतिष्ठते ९९ इन्द्रियसंयमस्यसर्वपुरुषार्थहेतुतांदर्शयति यशोवृत्तेति बहि

वेदास्त्यागश्चयज्ञाश्चनियमाश्चतपांसिच नविषदुष्टभावस्यसिद्धिगच्छंतिकर्हिचित् ९७ श्रुत्वास्पृष्टा-
चट्टस्वाचभक्ताघ्रात्वाचयोनरः नहृष्यतिग्लायतिवासविज्ञेयोजितेन्द्रियः ९८ इन्द्रियाणांतुसर्वेषांयघे-
कंक्षरतीन्द्रियम् तेनास्यक्षरतिप्रज्ञादृतेःपादादिवोदकम् ९९ यशोवृत्तेन्द्रियग्रामसंयम्यचमनस्तथा
सर्वान्संसाधयेदर्थानाक्षिण्वन्योगतस्तनुम् १०० पूर्वसंध्याजपस्तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् पश्चि-
मांतुसमासीनःसम्यगृह्यविभावनान् १०१

रिन्द्रियगणमापतंकृत्वा मनश्चसंयम्यसर्वान्पुरुषार्थान्सम्यक्साधयेत् योगत-
उपायेनस्वदेहमपीडयन्त्यःसहजसुखीसंस्कृतान्नादिकंभक्तेसक्रमेणतंत्यजेत् १०० पूर्वसंध्यामिति पूर्वसंध्यापश्चिमामितिचका-
लाध्वनोरत्यंतसंयोगोद्वितीयाप्रथमसंध्यासूर्यदर्शनपर्यंतंसावित्रीजपनूतिष्ठेत् आसनादुत्थायनिवृत्तगतिरेकत्रदेशोक्तुर्यात् पश्चिमां-
तुसंध्यांसावित्रीजपनूत्सम्यङ्क्षत्रदर्शनपर्यंतमुपविष्टः स्यात् अत्रचफलवलाज्जपः प्रधानस्थानासनंत्वंगेफलवत्सन्निधावफलंतदंग-
मितिन्थापात् संध्योर्वेदविदिग्रोवेदपुण्येनयुज्यते सहस्रकृत्वस्तस्यइतिचपूर्वजपात्फलमुक्तम् मेधातिथिस्तस्थानासनयोरेव
प्राधान्यमाह संध्याकालश्चसुहूर्तमात्रंतदाहयोगीयाज्ञवल्क्यः हासृह्दीतुसततंदिवसानांयथाक्रमम् संध्यासुहूर्तमात्रंतुहासेहृद्वोचसा-
स्पृता १०१

पूर्वासंध्यामिति पूर्वसंध्यायांतिष्ठन्जपं कुर्वन्निशासंचितं पापं नाशयति पश्चिमसंध्यायांतु उपविशोजपं कुर्वन्दिवा र्जितं पापं निहतं तत्रा
 पिजपात्फलमुक्तम् एतच्चाज्ञानादिरुतपापविषयम् अतएव याज्ञवल्क्यः दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं भवेत् त्रिकालसंध्याकरणा
 नत्सर्वविषयणश्यति १०२ नतिष्ठतीति यः पुनः पूर्वसंध्यां नानुतिष्ठति पश्चिमांतु नोपास्तेतत्तत्कालविहितं जपादिन करोतीत्यर्थः स्यूद्रव
 सर्वस्माद्भिजातिकर्मणोऽतिथिसत्कारादेरपि बाह्यः कार्यः अनेनैव प्रत्यवायेन संध्यापासनस्य नित्यतोक्तानित्यत्वेऽपि सर्वदा पेक्षितपापक्षय-
 स्य फलत्वमविरुद्धम् १०३ अपांसमीप इति ब्रह्मयज्ञरूपमिदं ब्रह्म वेदाध्ययनाशक्तौ सावित्रीमात्राध्ययनमपि विधीयते अरण्यादिनिर्जन-
 देशंगत्वान्नादिजलसमीपे नियतं द्रियः समाहितोऽनन्यमनानैत्यकं विधिब्रह्मयज्ञरूपमास्थितोऽनुतिष्ठातुः सावित्रीमपि प्रणवव्याहृतित्र
 ययुतां यद्योक्तमधीयीत १०४ वेदोपकरणे चेदेवांगे शिखादौ नैत्यके नित्यानुष्ठेये च स्वाध्याये ब्रह्मयज्ञरूपे होममंत्रेषु चानध्या

पूर्वासंध्यां जपं तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति पश्चिमांतु समासीनो मलं हंति दिवा कृतम् १०२ नतिष्ठति तु यः
 पूर्वानोपास्ते यश्च पश्चिमाम् स्यूद्रवद्विहकार्यः सर्वस्माद्भिजकर्मणः १०३ अपांसमीपे नियतो नैत्यक-
 विधिमास्थितः सावित्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः १०४ वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके नास्तु
 रोधोऽस्य नध्याये होममंत्रेषु चैव हि १०५ नैत्यके नास्त्यनध्यायो ब्रह्मसंज्ञितस्तृप्तम् ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यं
 मनध्यायवपद्वक्तम् १०६ यः स्वाध्यायमधीतेऽब्दविधिनानियतः शुचिः तस्य नित्यं क्षरत्येष पयोदधि
 घृतमधु १०७

यादरो नास्ति १०५ नैत्यक इति पूर्वोक्तनैत्यकस्वाध्यायस्यायमनुवादः नैत्यके जपयज्ञे अनध्यायो नास्ति यतः सत्तत्तम
 चत्तान् ब्रह्मसंज्ञितं न्यादिभिः स्मृतं ब्रह्माहुतिर्ब्रह्माहुतिर्हविस्तस्याहुतं अनध्यायाध्ययनमध्ययनरूपमनध्यायवपद्वक्तमपि पुण्यं
 मेव भवति १०६ यः स्वाध्यायमिति अब्दमिति अत्यंतसंयोगोद्दिताया यो वर्षमप्येकं स्वाध्यायमहरहर्विहितं गयुक्तं नियतं द्रियः प्रयतो जप
 नित्यं स्वाध्यायोजपयज्ञः क्षीरादीनि क्षरति क्षीरादिभिर्देवान्पितृन्ऽश्वीणांति ते च ग्रीवाः सर्वकामैर्जपयज्ञकारिणस्तर्पयंतीत्यर्थः अत
 एव याज्ञवल्क्यः मधुना पयसा चैव स देवांस्तर्पयेद्भिजः पितृन्मधुघृताभ्यांचक्रत्वोधीते हियोन्वहं इत्यपक्रम्य चतुर्णामेव वेदानां पुराणां च

जपस्यदेवपितृवृत्तिमुक्ताशेषे ते तत्तास्तर्पयंत्येनं सर्वकामफलैः शुभैरित्युक्तवान् १०७ अग्नींधनमिति सायंप्रातः सभिद्धोमं भिक्षास
मूहाहरणमसदशायनरूपमधः शय्यां न तु स्थंडिलशायित्वमेव गुरोरो रुदकुंभाद्याहरणरूपं हितं कृतोपनयनो ब्रह्मचारी समावर्तनप
र्यंतं कुर्यात् १०८ कौटुश. शिष्योऽध्याप्य इत्याह आचार्यपुत्रः परिचारकज्ञानांतरदाता धर्मवित्तमृद्वार्यादिषु शुचिः बांधवः ग्रहणधा
रणसमर्थः धनदाता हितेच्छुः ज्ञातिः दशोते धर्मेणाध्याप्याः १०९ नापृष्ट इति यद्यन्येनाल्पाक्षरं विस्तरं चाधीतं तस्य तत्त्वं न वदेत् शि
ष्यस्तत्पृच्छतोपि वक्तव्यं भक्तिश्रद्धादिप्रत्ययधर्मोऽलं धनमन्यायः तेन पृच्छतो न ब्रूयात् जानन्नपि हि प्राज्ञो लोके मूक इव व्यवहरेत् ११०
उक्तप्रतिषेधद्वयानि क्रमे दोषमाह अधर्मेणेति अधर्मेण पृष्टोपि यो यस्य वदति यश्चान्यायेन यं पृच्छति तयोरन्यतरो व्यतिक्रमकारी मि
यते विद्वेषं वा तेन सह गच्छति १११ धर्मार्थमिति यस्मिन् शिष्येऽध्यापिते धर्मार्थौ न भवतः परिचर्या वाऽध्ययनाच्चरूपा तत्र विद्यानार्प

अग्नींधनं भैक्षचर्यामधः शय्यां गुरोर्हितम् आसमावर्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः १०८ आचार्य
पुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः आसः शक्तोऽर्थदः साधुः स्वाध्याप्यादशधर्मतः १०९ नापृष्टः क
स्य विद्वयान्मत्तान्यायेन पृच्छतः जानन्नपि हि मेधावीजडवल्लोक आचरेत् ११० अधर्मेण च यः प्राह य
श्चाधर्मेण पृच्छति तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति १११ धर्मार्थौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापित-
द्विधा तत्र विद्यानवसव्या शुभबीजमिवोषरे ११२ विद्यये वसमं कामं मर्त्यं ब्रह्मवादिना आपद्य-
पिहि घोरायां त्वेनागिरिणो वपेत् ११३ विद्या ब्राह्मणमेत्याह शो वधिस्तेस्मि रक्ष माम् असूयकायमा
मादास्तथास्यावीर्यवत्तमा ११४

णीयास्तुष्टुत्रीत्यादिबीजमिवोषरे यत्र बीजमुत्तमप्ररोहति स उपरः न चार्थग्रहणे भृतका
पकलमाशंकनीयं यद्येतावन्मत्तं दीयते तदैतावदध्यापयामीति नियमाभावात् ११२ विद्ययेति विद्यये वस हवे दाध्यापकेन वरं मर्त्यं
न तु सर्वथा ध्यापनयोग्य शिष्याभावे चापान्नार्थे वतां प्रतिपादयेत् तथा छांदोग्य ब्राह्मणम् विद्यया साद्धं म्रियेत न विद्यामूषरे वपेत् ११३
अस्यानुवादमाह विद्या ब्राह्मणमिति विद्याधिष्ठात्री देवता कंचिदध्यापकं ब्राह्मणमागत्य एवमवदत् तवाहं निधिरस्मि मां रक्ष असूय-

कादियोपवनेनमांवेदः तथासत्यतिशयेनवीर्यवताभूयासम् तथाचछांदोग्यब्राह्मणम् विद्याहवैब्राह्मणमाजगामतवाहमस्मित्वमांपाल
यअनर्हतेमानिनेनैयमादागोपायमांश्वेयसातथाहमस्मीति ११४ यमिति यमेवपुनःशिष्यंशुचिन्वितेन्द्रियंब्रह्मचारिणंजानासितस्मैवि
द्यारूपनिधिरक्षकायप्रमाररहितायमांवेद ११५ ब्रह्मेति यःपुनरभ्यासार्थमधीयानादन्यंवाकंचिदध्यापयतस्तदनुमतिरहितंवेदंगृण्हाति
सवेदस्तेययुक्तोनरकंगच्छतितस्मादेतन्नकर्तव्यम् ११६ लौकिकमिति लौकिकमर्थशास्त्रादिज्ञानंवेदिकंवेदार्थज्ञानं आध्यात्मिकंब्रह्म
ज्ञानंपरमात्तुगृण्हातिबहुमान्यमध्येस्थितंप्रथममभिवादयेत् लौकिकादिज्ञानदातृणामेवंप्रयाणांसमवायेयद्योत्तरमन्यत्तम् ११७ सा
वित्रीति सावित्रीमात्रवेत्तापितरस्संपन्नितःशास्त्रनियमितः विप्रदिर्मन्यः नापंन्नितोवेदत्रयवेत्तापिनिषिद्धभोजनादिशीलः प्रतिषिद्धविके

यमेवतुशुचिंविद्यानियतब्रह्मचारिणम् तस्मैमांब्रह्मविप्रायनिधिपायाप्रमादित्ने ११५ ब्रह्मयस्त्वननु
ज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तोनरकेतिपद्यते ११६ लौकिकंवेदिकंवापितथाध्यात्मिक
मेवच आददीतयतोज्ञानतत्पूर्वमभिवादयेत् ११७ सावित्रीमात्रसारोपितरविप्रःस्संपन्नितः नापंन्नित
स्त्रिवेदोपिसर्वाशीसर्वविक्रयी ११८ शय्यासनेऽध्याचरितेश्वेयसांसमाविशेत् शय्यासनस्थश्चैवैनंप्र
त्युत्थायाभिवादयेत् ११९ ऊर्त्वंप्राणाह्मल्कामंतियूनःस्थविरआयति प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यापुनस्तान्य
तिपद्यते १२० अभिवादनशीलस्यनित्यवृद्धोपसेविनः चत्वारितस्यवर्द्धते आयुर्विद्यायशोबलम् १२१

ताचएतच्चप्रदर्शनमात्रम् संपन्नितशब्देनविधिविवेधनिष्ठत्वस्यविवक्षितत्वात् ११८ शय्येति शय्याचआसनंचशय्यासनंजातिरप्राणिना
मितिद्वंद्वैकवद्भावः तस्मिन्श्वेयसाविद्याधिकेनगुरुणाचाध्याचरितेसाधारण्येनस्वीकृतेचतत्कालमपिनासीत् स्वयंचशय्यासनस्थो
गुरावागतेउत्थायाभिवादनंकुर्यात् ११९ अस्यार्थवादमाह ऊर्त्वंमिति यस्मात्पूनीःल्पवयसोचयोविद्यादिनास्थविरेआयतिआगच्छ
तिसतिप्राणाह्मल्कामंतिदेहाहनिर्गन्तुमिच्छंतितान्दृश्यप्रत्युत्थानाभिवादाभ्यापुनःसुस्थान्करोति तस्माहृदस्यप्रत्युत्थायाभिवा
दनंकुर्यात् १२० इतश्चफलमाह अभिवादनशीलस्येति उत्थायसर्वदावृद्धाभिवादनशीलस्यवृद्धसेविनश्च आयुःप्रज्ञायशोबलानिच

त्यादिपदैरभिभाषणम् १३९ मातुलांश्चेति मातुलादीनागतान् कनिष्ठानासनादुत्थाय असावहमिति वदेत् नाभिवादयेत् असाविति
स्नानमभिर्देशः शूषिषाः स्वतुगुरव इत्थं पञ्चम्यज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरपि हारीतेन गुरुत्वकीर्तनात् तयोश्च कनिष्ठयोरपि संभवात् तद्विष-
योयंगुरुशब्दः १३० मातृषसेति मातृषस्वादयोरुपपत्तीवत्त्वत्स्थानाभिवादानासनदानादिभिः संपूज्याः अभिवादनप्रकरणादभिवा-
दनमेव संपूजनं विज्ञायत इति समास्ता इत्यवोचत् गुरुभार्यासमानत्वात् तत्स्थानादिक्रमपिकार्यमित्यर्थः १३१ भ्रातुर्भाष्येति भ्रातुः स-
जातीयभार्याज्येष्ठापूजाप्रकरणानुपसंग्राह्यापादयोरभिवाद्या अहन्यहनि प्रत्यहमेव अपिरेवार्थे ज्ञातयः पितृपक्षाः पितृव्यादयः
संबन्धिनो मातृपक्षाः अश्वरादयश्च तेषां पत्युः पुनर्विशेष्यप्रवासात् प्रत्यागतेनैव अभिवाद्याः ननु प्रत्यहं नियमः १३२ पितुर्भागिन्यामिति
पितुर्मातृश्रमगिन्यां ज्येष्ठायां चात्मनो भगिन्यां मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् माता पुनस्ताभ्यो गुरुतमा ननु मातृषसामातुलानीत्यनेनैकगुरुप-

मातुलांश्च पितृव्यांश्च अश्वरादयः नृत्विजो गुरुन्तु असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीचसः १३० मातृषसा-
मातुलानीश्च शूरथपितृषसा संपूज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्याया १३१ भ्रातुर्भाष्येपि संग्राह्या
सवर्णाहन्यहन्यपि विशेष्यत्पसंग्राह्याज्ञातिसंबन्धियोषितः १३२ पितुर्भागिन्यामातृश्रमगिन्यायस्याच-
स्वसर्गपि मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् माता ताभ्यो गरीयसी १३३ दशाब्दारख्यं पौरसरख्यं पंचाब्दारख्यं कलाभृता
म् अथ पूर्वश्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयं निष्ठु १३४

लीवत् पूज्यत्वमुक्तं किमधिकमनेन बोध्यते इदमेव माता ताभ्यो गरीयसीति तेन पितृषसानुज्ञायां दत्तायां मात्राच विरोधे मातुराज्ञा अ-
नुष्ठेयेति अथवा पूर्वपितृषसादेर्मातृवत् पूज्यत्वमुक्तं अनेन तु स्नेहादितृप्तिरप्यतिदिश्यते इत्युपनरुक्तिः १३३ दशाब्दारख्यमिति दश
अब्दा आख्यायस्यत दशाब्दारख्यं पौरसरख्यं अयमर्थः एकपुरवासिनां वक्ष्यमाणविद्यादिगुणरहितानां एकस्य दशभिरब्दैर्ज्येष्ठत्वे स-
त्यपि सरख्यमाख्यायते पुरग्रहणं प्रदर्शनार्थं तेनैकयामादिनिवासिनामपि स्यात् गीतादिकलाभिज्ञानां पंचवर्षपर्यंतं सरख्यं श्रोत्रिया-
णां त्र्यब्दपर्यंतं सपिंडेषु अत्यन्ताल्पेनैव कालेन सह सरख्यम् अपिरेवार्थे सर्वत्रोक्तकालादूर्ध्वज्येष्ठव्यवहारः १३४

ब्राह्मणमिति दशवर्षब्राह्मणशतवर्षेषुनः क्षत्रियं पितापुत्रौ जानीयात् तयोर्मध्ये दशवर्षोऽपि ब्राह्मण एव क्षत्रियस्य शतवर्षस्यापि पिता तस्मात्
 स्त्रियवत्तदसौ न स्यान्मन्यः १३५ वित्तमिति वित्तं न्यायार्जितं धनं बंधुः पितृव्यादिः वयोऽधिकवयस्कृता कर्मश्रौतं स्मार्त्तं च विद्यावेदार्थतत्त्वज्ञा
 नं एतानि पंचमान्यत्वाकारणानि एषां मध्ये यद्यदुत्तरं तत्तत्पूर्वस्मात् श्रेष्ठमिति बहुमान्यमेव केवलमवलम्ब्य १३६ पंचानामिति त्रिषु
 वर्णेषु ब्राह्मणादिषु पंचानां वित्तादीनां मध्ये यत्र पुरुषे पूर्वमप्यनेकं भवति स एवोत्तरस्मादपि मान्यः तेन वित्तबंधुयुक्तो वयोधिकान्मान्यः ए
 वं वित्तादित्रययुक्तः कर्मवतो मान्यः वित्तादिचतुष्टययुक्तो विदुषो मान्यः गुणवंति चेति प्रकर्षवन्ति तेन ह्यप्योरेव विद्यादिसत्त्वे प्रकर्षो मान्यहेतुः
 शूद्रोऽपि दशमीमवस्थानवत्यधिकांगतो द्विजन्मानमपि मानार्हः शतवर्षाणां दशधा विभागे दशम्यवस्थानवत्यधिका भवति १३७ अयमपि

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तुतयोः पिता १३५ वित्तबंधुर्वयः क
 र्मविद्याभवति पंचमी एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्यदुत्तरम् १३६ पंचानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवं
 तित्च यत्रस्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमी गतः १३७ चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणो स्त्रियाः स्ना
 तकस्य च राज्ञश्च पंथादेयो वरस्य च १३८ तेषां तु समवेतानां मान्योऽस्मात् कपार्थिवो राजस्नातकयोश्चैव स्नात
 कोऽनृपमानमाक् १३९ उपनीयतु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः सकल्पसरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते १४०

पूजाप्रकारः प्रसंगादुच्यते चक्रिण इति चक्रयुक्तरथादियानां रूढस्थानवत्यधिकवयसो रोगार्तस्य भारपीडितस्य स्त्रियाः अचिरनिवृ
 त्तसमावर्त्तनस्य देशाधिपस्य विवाहाय प्रस्थितस्य पंथास्य युक्त्यः त्यागार्थत्वाच्च ददातेर्न चतुर्थी १३८ तेषामिति तेषामेकत्रमिति
 तानां देशाधिपस्नातको मान्यो राजस्नातकयोरपि स्नातक एव राजापेक्षयामान्यः अतो राजशब्दोऽत्र पूर्वश्लोकेन केवलजातिवचनः क्षत्रि
 यजात्यपेक्षया ब्राह्मणं दशवर्षं तित्यनेन ब्राह्मणमात्रस्य मान्यत्वाभिधानात् स्नातकग्रहणवैयर्थ्यात् १३९ उपनीयेति आचार्यादि
 शब्दार्थमाह तैः शब्दैरिह शास्त्रे प्रायो व्यवहारात् यो ब्राह्मणः शिष्यमुपनीय कल्परहस्यसंहितां वेदाख्यां सर्वं अध्यापयति तमाचा
 र्यं पूर्वेऽमुमयो वदंति कल्पो यज्ञविद्यारहस्यमुपनिषत् वेदस्यैव उपनिषदां प्राधान्यविवक्षया पृथङ्निर्देशः १४० ३ ३

विप्राणामिति ब्राह्मणानां विद्ययाऽस्त्रियाणां पुनर्वीर्येण वैश्यानां धान्यवस्त्रादिधनेन शूद्राणामेव पूर्वजन्मना श्रेष्ठत्वं सर्वत्र तृतीया-
यैतसिः १५५ न तेनेति न तेन च दृष्टो भवति येनास्य शुक्लकेशांशिरः किंतु युवापि सन् विद्वान् तदेवाः स्थविरं जानंति १५६ यथा काष्ठमय
इति यथा काष्ठघटितो हस्ती यथा चर्मनिर्मितो मृगः यश्च विप्रो नाधीते त्रय एते नाममात्रं दधति न तु हस्त्यादिकार्यं शत्रुवधादिकं कर्तुं क्षम
ते १५७ यथा घट इति यथा न पुंसं कंठ्ठीयुनिष्फलं यथा च स्त्री गवी गव्यामेव निष्फला यथा चाज्ञे दानमफलं तथा ब्राह्मणोऽप्यनर्थ
नो निष्फलः श्रौतस्मार्तकर्मज्ञानं हतयातत्फलरहितः १५८ अहिंसयैवेति भूतानां शिष्याणां प्रकरणात् श्रेयोर्थं मनुशासनमनतिहिंस
या कर्तव्यं रज्ज्वावेषुदलेन वेत्यहिंसाया अभ्यनुज्ञानात् वाणीमधुराभीतिजननात् श्लक्ष्णयानोच्चैरुच्यते सा शिष्यशिष्यायै धर्मबुद्धिभिच्छ

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठं स्त्रियाणां तु वीर्यतः वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः १५५ न तेन च दृष्टो
भवति येनास्य पलितं शिरः यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवाः स्थविरं विदुः १५६ यथा काष्ठमयो हस्ती यथा च
र्ममयो मृगः यश्च विप्रो नधीयानस्त्रयस्ते नाम विप्रमिति १५७ यथा घटो फलस्त्रीयु यथा गौ गविचा फला
यथा चाज्ञेऽफलदानं तथा विप्रोऽनृचो फलः १५८ अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् वाक्चैव म
धुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता १५९ यस्य वाङ्मनसी सुहृदस्य गुप्ते च सर्वदा सर्वे सर्वमवाप्नोति वेदा
तोऽपगतं फलम् १६० नारुतुद इति दातोऽपि न परद्रोहकर्मधीः यया स्याद्भिज्जते वाचाना लो क्यता सु दीरयत्
१६१

ताप्रयोक्तव्या १५९ यस्येति इदानीं पुरुषमात्रस्य फलं धर्मं वाङ्मनः संयममाह न आध्यापयितुरेव यस्य वाङ्मनसो रूभयं
शुद्धं भवति वागनृतादिभिरदुष्टमनश्च रागद्वेषादिभिरदूषितं भवति एते वाङ्मनसी निषिद्धविषयप्रकरणे सर्वदा यस्य पुंसः सुरक्षि
ते भवतः स वेदांतो वगतं सर्वं फलं सर्वज्ञत्वं सर्वेशानादिरूपं मोक्षलाभादवाप्नोति १६० नारुतुद इति अयमपि पुरुषमात्रस्यैव धर्मो ना
ध्यापकस्य आर्तः पीडितोऽपि नारुतुदः स्यात् न मर्मपीडा करंतत्त्वदूषणमुदाहरेत् तथा परस्य द्रोहोपकारस्तदर्थं कर्मबुद्धिश्च न कर्तव्या
तथा यया वाचाचास्य परोच्यते तां मर्मस्पृशमथा लो क्यता स्वर्गादिप्राप्तिविरोधिनां न वदेत् १६१

संमानादिति ब्राह्मणः संमानान् विषादिव सर्वदोहिजेत संमाने शीतिनं कुर्यात् अमृतस्येव सर्वस्माच्छोकादवमानस्याकांक्षेत् अवमाने
 परेण कृते पि क्षमाचां सत्रवेदं न कुर्यात् मानावमानद्वंद्वसहिष्णुत्वमनेन विधीयते १६२ सखं ह्यवमतः शोते इति अवमानसहिष्णुत्वे
 हेतुमाह यस्मादवमाने परेण कृते तत्र वेदमकुर्वाणः सखं निद्राति अन्यथावमानदुःखेन दह्यमानः कथं निद्रां लभते कथंच सखं प्रति
 बुध्यते प्रतिबुद्धस्य कथंच सखं कार्येषु चरति अवमानकर्त्ता तेन पापेन विनश्यति १६३ अनेनेति अनेन क्रमकथितो पापेन जातकर्मोदि
 ना उपनयनपर्यन्तेन संस्कृतो हि जो गुरुकुले वसन् शनैरत्वरया वेदग्रहणार्थं तपोऽभिहिताभिधास्यमाननियमकलापरूपमनुतिष्ठेत् वि
 ध्यंतरसिद्धस्यापि अयमर्थवादोध्ययनांगत्वबोधनाय १६४ अध्ययनांगत्वमेव स्पष्टयति तपोविशेषैर्नियमकलापैर्विविधैर्बहुप्र-
 कारैश्च अध्येष्यमाणस्त्वाचां तद्व्यादिनोक्तैः सेवेते मांस्तु नियमानित्यादिभिर्विषयमाणैरपि ब्रतैश्चोपनिषन्महानात्मिकादिभिर्विधि

संमानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्दिजेत विषादिव अमृतस्येव चाकांक्षेदवमानस्य सर्वदा १६२ सखं ह्यवमतः शो-
 ते सखंच प्रतिबुध्यते सखंच चरति लोके स्मिन्नवमता विनश्यति १६३ अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा-
 हिजः शनैः गुरोर्वसन् सचिंतुयाद्ब्रह्माधिगमिकंतपः १६४ तपोविशेषैर्विविधैर्ब्रतैश्च विधिचोदितैः
 वेदः कृत्स्नाधिगतच्यः सरहस्या हिजन्मना १६५ वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्यन् हिजोत्तमः वेदाभ्या-
 सो हि विप्रस्यतपः परमिहोच्यते १६६ आहैवसनरवाग्रभ्यः परमतप्यते तपः यः स्वग्वपि हिजोऽधीते
 स्वाध्यायशक्तितोऽन्वहम् १६७

देशितैः स्वगृह्यविहितैः समग्रवेदो मंत्रब्राह्मणात्मकः सोपनिषत्सोप्यध्येत च्यः रहस्य
 उपनिषदः प्राधान्यरथापनाय पृथग्निर्देशः १६५ वेदमेवेति यत्र नियमानामंगलमुक्तं तत्कृत्स्नस्वाध्यायाध्ययनमनेन विधत्ते तप-
 स्तप्यन् चरति प्यन् हिजो वेदमेव ग्रहणार्थमावर्त्तयेत् तस्माद्देदाभ्यास एव विप्रादेरिह लोके प्रकृतं तपोमुनिभिरभिधीयते १६६
 आहैवेति स्वाध्यायाध्ययनस्तुतिरियं ह शब्दः परमशब्दविहितस्यापि प्रकर्षस्य सूचकः स हिज आनसाग्रभ्य एव चरणरखपर्यंतस-
 र्वदेह व्यापकमेव प्रकृतं तपस्तप्यते यः स्वग्वपि कुसुममालाधार्यपि प्रत्यहं पथाशक्तिस्वाध्यायमधीते स्वग्वी अपीत्यनेन वेदाध्ययना

यत्र ह्यन्तारि नियमत्यागमपि स्तुत्यर्थं दर्शयति तप्यत इति तपस्तपः कर्मकस्य वेति यं णात्पने पदे भवतः १६७ योनः धीत्येति यो हि जो वे
दमनधीत्यान्यत्रार्थशास्त्रादौ श्रमयत्नातिशयं करोति स जीवन्नेव पुत्रपौत्रादिसौहेतः शीघ्रं शूद्रत्वंगच्छति वैदमनधीत्यापि स्मृतिवेदां
गाध्ययने विरोधाभावः अतएव शंखडिरिव तो न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीतान्यत्र वेदांगस्मृतिभ्यः १६८ हिजानां तत्र तत्राधिकार
श्रुते हि जलनिरूपणार्थमाह मातुरग्रे इति मातुः सकाशादादौ पुरुषस्य जन्मद्वितीयं मौजी बंधने उपनयने उच्चापोः संज्ञाच्छंदसोर्बहुल
मिति नृस्यः तृतीयं ज्योतिषो मादियज्ञदीक्षायां वेदश्रवणात् तथा च श्रुतिः पुनर्वापि हृत्विजो यज्ञिपं कुर्वंति यद्दीक्षयंतीति प्रथमा द्वितीयतृत्
यजन्मा कथनं वेदं द्वितीयजन्मस्तुत्यर्थं द्विजस्यैव यज्ञदीक्षायामप्यधिकारात् १६९ तत्रेति तेषु त्रिषु जन्मसु मध्ये यदेतद्ब्रह्मग्रहणार्थं
जन्म उपनयनसंस्काररूपं मेखलाबंधनोपलक्षितं तत्रास्य माता वक्तव्यसावित्रीमाता आचार्यश्च पिता मातृपितृसं पाद्यत्वाज्जन्मनः १७०

योऽनधीत्य हि जो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् स जीवन्नेव शूद्रत्वमाप्नुगच्छति सान्वयः १६८ मातुरग्रेऽधिजननं
द्वितीयं मौजी बंधने तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् १६९ तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य मौजी बंधनचि-
न्हितम् तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते १७० वेदप्रदानादाचार्यपितरं परिचक्षते न ह्यस्मिन्
युज्यते कर्म किंचिदामौजिबंधनात् १७१ नाभिव्याहारयेद्ब्रह्मस्वधानिनयनाहते शूद्रेण हि समस्तावद्या
वद्देन जायते १७२ कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ब्रह्मणो ग्रहणं च वक्रमेण विधिपूर्वकम् १७३

वेदप्रदानादिति वेदाध्ययनादाचार्यपितरं सन्वाद्यो वदंति पितृवन्महोपकारफलात् गौणं पितृत्वं महोपकारमेव दर्शयति न ह्यस्मिन्नि
ति यस्मादस्मिन्माणवके प्रागुपनयनात् किंचित्कर्म औतं स्मार्तं च न संबध्यते न तत्राधिक्रियत इत्यर्थः १७१ नाभिव्याहारयेदिति आ
मौजी बंधनादित्यनुवर्तते प्रागुपनयनाद्देनोच्चारयेत् स्वधाशब्देन श्राद्धमुच्यते निनीयते निष्पाद्यते येन मंत्रजातेन तद्ब्रह्मजित्वा मृतपि
तृकोनव्यासादौ मंत्रं नोच्चारयेत् तद्वति रिक्तं वेदोदाहरेत् यस्माद्यावद्देन जायते तावदसौ शूद्रेण तुल्यः १७२ कृतोपनयनस्येति
यस्मादस्य माणवकस्य सभिधमाधे हि दिवा मास्वाप्सीरित्यादि व्रतादेशनं वेदस्याध्ययनं मंत्रब्राह्मणक्रमेणाध्येयमाणस्ताचान्त इत्यादि-

विधिपूर्वकमुपनीतस्योपदिश्यते तस्मादुरुपनयनात्पूर्वनवेदमुदाहरत् १७३ यद्यस्येति यस्य ब्रह्मचारिणो यानि चर्मसूत्रमेखलादंड
वरूपाणि उपनयनकाले गृह्येण विहितानि गोदानादि व्रतेषु पितृभ्यो वनवानि कर्त्तव्यानि १७४ सेवेतेति ब्रह्मचारी गुरुसमीपे वसन् इन्द्रिय
संयमं कृत्वा नुगता दृष्टव्यं यमिमान् नियमान्नुतिष्ठेत् १७५ नित्यमिति प्रत्यहं स्नात्वा देवर्षिपितृभ्यो दक्षद्वन्द्वं नमति मादिषु हरिहरादि
देवपूजनं सायं प्रातश्च सप्तिहोमं कुर्यात् यस्तु गौतमीये स्नानविधौ ब्रह्मचारिणः सस्नस्नानविषयः अतएव बौधायनः नाप्यस्नायमा
नः स्नायात् विष्णुनात्र कालद्वयमभिषेकाग्नि कार्यकारणमप्यहं उवच्यज्जन्मिति ब्रुवाणेन वारद्वयं स्नानमुपदिष्टम् १७६ वर्ज्येदिति
सौंदर्यं संचनसादेत् गंधं च कूर्पूरचंदनकस्तूरिकादि वर्जयेत् एषो च गंधानां यथा स भवं भक्षणमनुलेपनं च निषिद्धं माल्यं च न धारयेत्
उदित्तरसांश्च गुडादीन् रसादेत् स्त्रियश्च नोपेयात् यानि स्वभावावतो मधुरादिरसानि कालवशेन उदकवासादिना चात्म्यं तितानि शुक्लानि

यद्यस्य विहितं चर्म यत्सूत्रं याचमेखला योदंडो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेषु १७४ सेवेते मांस्तु नियमान्
ब्रह्मचारी गुरो वसन् सन्नियमं इन्द्रियग्रामंतपो वृत्त्यर्थमात्मनः १७५ नित्यं स्नात्वा सुचिः कुर्याद्देवर्षि-
पितृतर्पणम् देवताभ्यर्चनं चैव सप्तिहोमं च १७६ वर्जयेत् मधुमां संच गंधं माल्यं रसान् स्त्रियः
शुक्लानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिसनम् १७७ अप्यंगमज्जनं चाक्षोरुपानच्छवधारणम् कामक्रो-
धं च लोभं च नर्त्तनं गीतवादनम् १७८ द्यूतं च जन्वादं च परिवादं तथा मृतम् स्त्रीणां च प्रेक्षणं लंभम्
पथातपरस्य च १७९ एकः शयीत सर्वत्र नरेतः स्कन्दयेत् क्वचित् कामादिस्कन्दयन् रतो हि नस्ति व्रतमात्म-
नः १८०

स्वादत् प्राणिनां हिंसां न कुर्यात् १७७ अप्यंगमिति तैलादिना शिरः सहितदेहमर्दनं लक्षणं कज्जलादिभिश्च कृत्वा शरीरं
जनपादुकायाश्च त्र्यंशं च धारणं कायं मैथुनातिरिक्तविषयाभिलाषातिशयं मैथुनस्य स्थिरइत्यनेनैव निषिद्धत्वात् क्रोधलोभनृत्यगीत
वीणापणवादि वर्जयेत् १७८ द्यूतं चेति अस्वादीनां जनैः सह निरर्थका कलहं परस्य दोषवादं मृषाभिधानं स्त्रीणां च मैथुनेच्छासानुरा
गेण मेक्षणं लंभं परस्य चापकारं वर्जयेत् १७९ एक इति सर्वत्र नीचशय्यादावेकाकी शयनं कुर्यात् इच्छयानसंशुक्रं पातयेत् यस्मादि-

च्छयासमेहनात्सुक्रं पातयन्स्वकीयव्रतं नाशयति व्रतलोपेचावकीर्णश्रायश्चिन्तुर्थात् १८० स्वमदिति ब्रह्मचारीस्वप्रादावनिच्छ-
यावेतः सिक्ताकृतस्नानश्चंदनाद्यनुलेपनपुष्पधूपादिभिः सूर्यमभ्यर्च्य पुनर्मीमेखिंद्रियंदत्येतां क्रुचंवारत्रयंपठेत् इदमत्रप्रायश्चित्तं
१८१ उदकुंभमिति जलकुलशपुष्पगोमयमृत्तिकाकुशान्यावदर्थानियावद्भिः प्रयोजनानि आचार्यस्य तावदाचार्यार्थमाहरेत् अ-
तएव उदकुंभमित्यत्र एकलमप्यविवक्षितं प्रदर्शनं नैतत् अन्यदप्याचार्यपुत्रसुपहरेत् भैक्षं च प्रत्यहमर्जयेत् १८२ वेदयज्ञैरिति
वेदयज्ञैश्चात्यक्तानां स्वकर्मसु दक्षाणां गृहेभ्यः प्रत्यहं ब्रह्मचारी सिद्धान्तभिक्षामाहरेत् १८३ गुरोः कुल इति आचार्यस्य सपिंडेषु बंधु-
पुत्रमातुलादिषु न भिक्षेत् तद्गृहं हन्यति रिक्तभिक्षायोग्यगृहाभावे चोक्तेभ्यः पूर्वपूर्ववर्जयेत् ततश्च प्रथमं बंधुं भिक्षेत् तत्रालाभे ज्ञातीन्

स्वमेसिक्ता ब्रह्मचारी द्विजः सुक्रमकामतः स्नात्वा कर्मचर्यित्वा त्रिः पुनर्मीमित्युच्यते १८१ उदकुंभं समुन-
सोगोशकृन्मृत्तिकाकुशान् आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं चाहरद्द्व्यहरेत् १८२ वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां-
स्वकर्मसु ब्रह्मचार्याहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् १८३ गुरोः कुलेन भिक्षेत न ज्ञाति कुलबंधुषु अलाभे
वन्यगोहानां पूर्वपूर्ववर्जयेत् १८४ सर्वेषां पित्रे द्वाभ्यां पूर्वोक्तानां संभवे नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु
वर्जयेत् १८५ दूरादाहत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि सायंप्रातश्च नुहुयात्ताभिरग्निमतद्रितः १८६ अ-
रुत्वा भैक्षचरणमसुमिध्य च पावकम् अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतचरेत् १८७ भैक्षेण वर्तयेन्नित्येनैका-
न्वादीभवेद्भूतो भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरूपवाससमास्पृता १८८

तत्रालाभे गुरोरपि ज्ञातीन् भिक्षेत १८४ सर्ववेति पूर्ववेदयज्ञै-
रहीनानां भित्तनेनोक्ता संभवे सर्वेषां ग्रामसुक्तगुणरहितमपिश्विमौनी भिक्षेत महापातकाद्यभिशस्तांस्त्यजेत् १८५ दूरादिति दूरादिभ्यः
परिगृहीतवृक्षेभ्यः समिधं आनीय आकाशोधारणाशक्तः पटलादौ स्थापयेत् ताभिश्च समिद्धिः सायंप्रातरनले होमं कुर्यात् १८६ अरुत्वे-
ति भिक्षाहारं सायंप्रातः समिद्धो मम रोगो नैरंतर्त्येण सप्तरात्रमरुत्वालुप्तव्रतो भवति ततश्चावकीर्णप्रायश्चित्तं कुर्यात् १८७ भैक्षेणेति ब्रह्म-
चारी न एकान्त्रमद्यात्किंतु बहुगृहाहत्य भिक्षासमूहेन प्रत्यहं जीवेत् यस्माद्विज्ञासमूहेन ब्रह्मचारिणो वृत्तिरूपवासतुल्या मुनिभिः स्पृता १८८

व्रतवदिति पूर्वनिषिद्धस्यैकान्नभोजनस्यायं प्रतिप्रसवः देवदैवत्येकर्मणि देवतोद्देशेनाभ्यर्थितो ब्रह्मचारिव्रतवदिति व्रतविरुद्धमधुमांसं
 दिनार्जितमेकस्याप्यन्नं योषितं भंजीत अथपि तुद्देशेनाभ्यर्थितो भवति तदाऽपि र्थितिः सम्यग्दर्शनसंपन्नत्वात् स इव मधुमांसवर्जित
 मेकस्याप्यन्नं योषितं भंजीत इति सा एवावयवैर्दग्ध्येनोक्तः तथापि भैक्षवृत्तिनियमरूपं व्रतमस्य लुप्यतं भवति याज्ञवल्क्योपि ब्राह्मदेभ्यर्थि
 तस्यैकान्नभोजनमाह ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ब्राह्मणः काममभ्यायाच्छ्रद्धे व्रतमपीडयन्निति विश्वरूपेण तु व्रतमस्य न
 लुप्यत इति परंपरा ब्रह्मचारिणो मांसभक्षणमनेन मनुवचनेन विधीयत इति व्याख्यातम् १८९ ब्राह्मणस्यैवेति ब्राह्मणस्त्रियविशां
 त्रयाणामेव ब्रह्मचारिणां भैक्षचरणविधानाद् व्रतवदित्यनेन तदपवादरूपमेकान्नभोजनं उपदिष्टं स्त्रियवैश्ययो रपि पुनरुक्तेन पर्युदस्य
 तेतदेकान्नभोजनरूपं कर्मत ब्राह्मणस्यैव वेदार्थविद्भिर्विहितं स्त्रियवैश्ययोः पुनर्न चैतत्कर्म इति ब्रूते १९० चोदित इति आचार्येण प्रेरितो

व्रतवद्देवदैवत्येकर्मण्यथर्विवत् काममभ्यर्थितोऽभ्यायाद् व्रतमस्य न लुप्यते १८९ ब्राह्मणस्यैव
 कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत्कर्म विधीयते १९० चोदितो गुरुणानित्यमप्रचोदित ए
 व वा कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च १९१ शरीरंचैव वाचं च बुद्धीं द्रियमनांसि च निधम्य मांजलिस्ति
 ष्ठे ह्यक्षमाणो गुरोर्मुखम् १९२ नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्साध्याचारुः स संयतः आस्यतामिति चाक्तः सन्ना
 सीताभिमुखं गुरोः १९३ हीनान्नवस्त्वपेः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ उत्तिष्ठेत्यथ मन्त्रास्यचरमंचैव संविशेत्
 १९४ प्रतिश्रवणसंभाषणशयानो न समाचरेत् नासीनो न च भक्त्या नो न तिष्ठन्नपराद्धमुखः १९५

न प्रेरितो वा अस्य मेव मत्तहमध्ययने गुरुहितेषु च उद्योगं कुर्यात् १९१ शरीरंचेति देहवाग्बुद्धीं द्रियमनांसि निधम्य कृतांजलिं गुरुमुखं
 परंप्रतिष्ठेत् नोपविशेत् १९२ नित्यमिति सततमुत्तरीयादहिकृतदक्षिणबाहुः शोभनाचारो वस्त्राद्यतदेह आस्यतामिति गुरुणा-
 क्तः सन् गुरोरभिमुखं यथा भवति तथा आसीत् १९३ हीनान्नवस्त्वेति सर्वदा गुरुसमीपे गुर्वपेक्षया त्वहं न्नवस्त्रप्रसाधनो भवेत्
 गुरोश्च प्रयमं रात्रिशेषे शयनादुत्तिष्ठेत्सदोषे च गुरोस्सन्नेपभ्याच्छयीत १९४ प्रतिश्रवणेति प्रतिश्रवणमाज्ञां गीकरणं संभाषणं च गुरोः
 शय्यायां कृतः आसनोपविष्टो भुजानस्तिष्ठन्निमुखश्चन कुर्यात् १९५ कथं तर्हि कुर्यात्तदाह आसीनस्येति आसनोपविष्टस्य गुरोरा

संददतः स्वयमासनादुत्थितः तिष्ठतो गुरोरादिशतः तदभिसुरखंकतिचिसदानिगत्वा यथागुरुरागच्छति तथाप्यभिसुरखंगत्वा यदा-
तु गुरुर्द्धावन्नादिशति तदा तस्य पश्चाद्वावन्प्रतिश्रवणसंभाषे कुर्यात् १९६ तथा पराङ्मुखस्येति पराङ्मुखस्य वादिशतः संमुखस्यो-
दूरस्थस्य गुरोः समीपमागत्य शयानस्य गुरोः प्रणम्य प्रक्षोभूतानि देशो निकटे अवतिष्ठतो गुरोरादिशतः प्रक्षोभूयैव प्रतिश्रवणसंभाषे-
कुर्यात् १९७ नीचमिति यत्र च देशो समासीनं गुरुः पश्यति न तत्र यथेष्टचेष्टां चरणप्रसारादिकां कुर्यात् १९८ नोदाहरेदिति अस्य गुरोः परोक्षमपि उपाध्यायान् पार्थादि पूजावचनोपपदशून्यं नाम नोच्चारयेत् न तु गुरोर्गमनभाषितचेष्टितान्यनुकुर्वति गुरुगमनादिसदृशा-
न्यात्मनो गमनादि निउपहासबुद्ध्यनकुर्वति १९९ गुरोर्यत्रेति विद्यमानदोषस्याभिधानं परीवादः अविद्यमानदोषाभिधानं निंदाय

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः प्रत्यङ्मुखत्वाव्रजतः पश्चाद्वावंस्तु धावतः १९६ पराङ्मुख-
स्याभिसुरखोदूरस्थस्येत्येव चातिक्रमं प्रणम्य तु शयानस्य निदेशो चेव तिष्ठतः १९७ नीचशस्यासनचास्य
सर्वदा गुरुसन्निधौ गुरोस्तु चक्षुर्विषयेन यथेष्टासनो भवेत् १९८ नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम्
न चेवास्यानुकुर्वति गतिभाषितचेष्टितम् १९९ गुरोर्यत्र परीवादो निंदावापि प्रवर्तते कर्णोत्तत्रापि धात-
व्यो गंतव्यं वा ततो न्यतः २०० परीवादात् स्वरो भवति श्वावै भवति निंदकः परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भ-
वति भत्सरी २०१ दूरस्थो नार्चयेदनेन चक्षुःक्षोणातिके स्थियाः यानासनस्थश्चैव न भव रुद्धाभिवादयेत् २०२

अदेशो गुरोः परीवादो निंदा च वर्तते तत्र स्थितेन शिष्येण कर्णो हस्तादिना तिरोधातव्यो तस्माद्वादेशाद्देशान्तरं गंतव्यम् २०० परीवादादिति
इदानीं शिष्यकर्तृकपरीवादकृतफलमाह गुरोः परीवादाच्छिष्यो मृतः स्वरो भवति गुरोर्निंदकः कुक्कुरो भवति परिभोक्ता भक्षुचितेन गुरु-
धनेनोपजीवकः कृमिर्भवति भत्सरी गुरोरुत्कर्षासहनः कीटो भवति कीटः कृमिभ्यः स्थूलो भवति २०१ दूरस्थ इति दूरस्थः शिष्योऽन्य-
नियुज्यमानो वस्त्रादिना गुरुं नार्चयेत् स्वयंगमनाशक्तौ लक्ष्यः कुहः कामिनी समीपे च स्थितं स्वयमपि नार्चयेत् यानासनस्थश्च शि-
ष्यो यानासनादवतीर्य गुरुमभिवादयेत् यानासनस्थश्चैव न प्रत्यक्षं यत्नेन यानासनादुत्थानं विहितमनेन तु यानासनेत्यागद्वयपुनरुक्ति-

प्रतिवातइति प्रतिगतोऽभिसुखीभूतः शिष्यस्तदागुरुदेशाच्छिष्यदेशमागच्छति सप्रतिवातः यः शिष्यदेशाद्गुरुदेशमागच्छति सोऽनुवातः तत्रगुरुणासमंवासीत तथाऽविद्यमानः संशयोयत्रतस्मिन्संश्वेगुरुर्यत्रनशृणोतीत्यर्थः तत्रगुरुगतमन्यगतंवानकिंचित्कथयेत् २०३ गोइति यान शब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते बलीवर्द्धयानेघोटकप्रयुक्तयानेउष्ट्रयुक्तयानेरथकाष्ठादौप्रासादोपरिस्वस्तरेकटेचतृणादिनिर्मितेशिलायांफलकेचदारुघटितदीर्घासनैर्नौकायांचगुरुणासह आसीत् २०४ गुरोर्गुराविति आचार्यस्याचार्येसन्निहिते आचार्यश्चतस्मिन्पिअभिवादिकां वृत्तिमनुतिष्ठेत् तथागुरुगृहेवसन् शिष्य आचार्येणानियुक्तो नस्नान्गुरुन्मातृपितृव्यादी नभिवादयेत् २०५ विद्येति आचार्यव्यतिरिक्ताउपाध्यायाविद्यागुरवः तेचेतदेवेतिसामान्योपक्रमः किंतदाचार्यश्चनित्यासार्वकालि कीवृत्तिर्विधेया तथास्वयोनिष्वपिपितृव्यादिषुतद्वृत्तिः अधर्मान्निषेधत्कथमर्तत्तंचोपदिशत्सगुरुवद्वर्त्तितव्यम् २०६ श्रेयस्सुविद्या

प्रतिवातेऽनुवातेचनासीतगुरुणासह असंश्वेचैवगुरोर्नकिंचिदपिकीर्तयेत् २०३ गोऽश्वोष्ट्रयानप्रासादस्वस्तरेषुकटेषुच आसीतगुरुणासाद्देशिलाफलकनौषुच २०४ गुरोर्गुरोसन्निहितेगुरुवृत्तिमाचरेत् नचानिसृष्टोगुरुणास्नान्गुरुलभिवादयेत् २०५ विद्यागुरुचेतदेवनित्यावृत्तिः स्वयानिषु प्रतिषेधत्सत्त्वाधमान्निहितचोपदिशत्स्वपि २०६ श्रेयस्सगुरुवद्वर्त्तितव्यमेवसमाचरेत् गुरुषु त्रेषुचार्येषुगुरोश्चैवस्वबंधुषु २०७ बालःसमानजन्मावाशिष्योवायज्ञकर्मणि अध्यापयन्गुरुस्तौगुरुवन्मानमहीति २०८ उत्सादनंचगात्राणांस्नापनोच्छिष्टभोजने नकुर्वाद्गुरुपुत्रस्यपादयोश्चावनजनम् २०९ तपःसमूहेषु आर्येवितिगुरुपुत्रविशेषणंसमानजातिगुरुपुत्रेषुगुरोश्चजातिष्वपिपितृव्यादिषुसर्वदागुरुवद्वर्त्तिमनुतिष्ठेत् गुरुपुत्रश्चात्रशिष्याधिकवयाश्वबोधव्यः शिष्यबालसमानवयसांअनंतरंशिष्यस्यवक्ष्यमाणत्वात् २०७ बालइति कनिष्ठःसवयावाज्येष्टोपिवाशिष्योऽध्यापयन्अध्यापनसमर्थोऽगृहीतवेदइत्यर्थः सयज्ञकर्मणिऋत्विगन्ऋत्विगवायज्ञदर्शना र्थमागतोगुरुवत्पूजामहीति २०८ उत्सादनमिति आचार्यवदित्यविशेषेणपूजायांप्राप्तायांविशेषमाह गात्राणामुत्सादनमुद्वर्त्तनंउच्छिष्टस्यभक्षणंपादयोश्चप्रक्षालनंगुरुपुत्रस्यनकुर्यात् २०९

गुरुवदिति सवर्णागुरुपत्यः गुरुवदाज्ञाकरणादिना पूज्याभवेयुः असवर्णः पुनः केवलप्रत्येत्यानाभिवादनेः २१० अभ्यंजनमि
तंलादिना देहाभ्यंगस्नानपत्राणां चोद्धर्तनं केशानां च मालादिना प्रसाधनमेतानि गुरुपत्यानकर्तव्यानि केशानामिति प्रदर्शनात्
यदेहस्यापि चंदनादिना प्रसाधनं न कुर्यात् २११ गुरुपत्नीत्विति युवती गुरुपत्नीपादयोरुपसंगृह्य अभिवादनदोषगुणज्ञेनयूना
नाभिवाद्या पूर्णविंशतिवर्षं लंबयौवनप्रदर्शनार्थं बालस्य पादयोरभिवादनमनिषिद्धम् यूनस्तु भूमावभिवादनं वस्यति २१२ स्वभावइ
ति स्त्रीणामयं स्वभावः यदि ह शृंगारचेष्टया व्यामोह्य पुरुषाणां दूषणम् अतोऽर्थदस्माद्धेतोः पंडिताः स्त्रीषु न प्रमत्ता भवन्ति २१३ अ
विद्वांसमिति विद्वानहंजितेन्द्रिय इति बुद्ध्या न स्त्रीसन्निधिर्विधेयः यस्मादविद्वांसं विद्वांसमपि वा पुनः पुरुषदेहधर्मात्क्रामक्रोधवशात्

गुरुवदिति पूज्याः स्युः सवर्णागुरुयोषितः असवर्णस्ति सं पूज्याः प्रत्येत्यानाभिवादनेः २१० अभ्यंजनं स्ना
नच गान्त्रात्सादनमवच गुरुपत्यानकार्याणि केशानां च प्रसाधनम् २११ गुरुपत्नी तु युवतिर्न भिवा
द्येह पादयोः पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषो विज्ञानता २१२ स्वभाव एष नारीणामिह दूषणम् अ
तोऽर्थान्न प्रमाद्यति प्रमदात्कविपश्चितः २१३ अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः प्रमदात्सुखं नेतुं
क्रामक्रोधवशात्तु गम् २१४ मात्रास्वस्वादुहित्रावान विमिक्षासनो भवेत् बलवानिन्द्रियग्राभो विद्वांसम
पि कषति २१५ कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां सुवाक्कवि विधिवद्दं न कुर्यादस्मावहमिति ब्रुवन् २१६
विप्रोष्य पादग्रहणमन्त्रहृत्वाभिवादनम् गुरुदोरषुकुर्वीत सतान्धर्ममनुस्मरन् २१७

यायिनं स्त्रिय उत्यथं नेतुं

समर्थाः २१४ अत आह मात्रेति मात्राभागिन्यादुहित्रानिर्जनगृहादौ नासीत यतोऽतिबल इन्द्रियगणः शास्त्रनियमितात्मानमपि
पुरुषं परवशं करोति २१५ कामं न्त्विति कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां स्वयमपि सुवायथोक्तविधिना भिवादयेऽमुकशर्माहं भोरि
नृपादग्रहणं विनायथेष्टमभिवादनं कुर्यात् २१६ विप्रोष्येति प्रवासादागत्य सव्येन सव्यं दक्षिणेन च दक्षिणमित्युक्तविधिना पाद
ग्रहणं प्रत्यहं च भूमावभिवादनं च गुरुपत्नीषु सुवाकुर्यात् शिष्टानामयमाचार इति जानन्तु २१७

ययेति उक्तस्य शुश्रूषाविधेः फलमाह यथा कश्चिन्मनुष्यः स्वनित्रेण भूमिं खननं जलं प्राप्नोति एवं स्थितां विद्यां गुरुसेवापरः शिष्यः प्राप्नोति २१८ सुंडोवेति ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह सुंडितमस्तकः शिरः केशो वाजटावान् वा शिरैव वाजटाजाता यस्य वापरे शिरः केशा सुंडिताः तथा वा भवेत् एनं ब्रह्मरिणं क्वचिद्ग्राभे निद्राणां उत्तरत्र शयनमिति दर्शनात्सूर्योऽभिनिम्लोचेत् नानास्तमियात् २१९ अत्र प्रायश्चित्तमाह तच्चेदिति तं चेत्कामतो निद्राणां निद्रोपवशत्वेन सूर्योऽभ्युदियात् अस्तमियात्तदा सावित्रीजपन् उपभयत्रापि दिनं उपवसन्नरात्रौ फंजीत आभिनिर्मुक्तस्य उत्तरे हनि उपवासजपौ अभिरभागादतिकर्मप्रवचनीयसंज्ञाततः कर्मप्रवचनीयमुक्ते द्वितीया सावित्रीजपंतु गोतमवचनात् तदाह गोतमः सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारिणोऽप्येत् अहरं फंजानोऽभ्यस्तमितश्चरात्रं जपन् सावित्रीम् ननु गोतमवचनात् सूर्योऽभ्युदितस्यैव दिनाभोजनजपावुक्तौ अभ्यस्तमितस्य तुराभ्यभोजनजपौ नैतदपेक्षायां व्याख्यासंदेहे वा सुन्यंतरविवृतमन्वर्थमन्वयमाह ननु स्फुटं मन्वर्थं स्मृतं

यथा खननं स्वनित्रेण नरो वार्षधिगच्छति तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति २१८ सुंडो वाजटि लोचास्यादधवास्याच्छिरवाजटः नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत् सूर्यो नाभ्युदियात् क्वचित् २१९ तच्चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामचारतः निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जुपन्नुपवसेद्दिनम् २२० सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः प्रायश्चित्तमकुर्वाणा युक्तः स्यान्महतेन सा २२१ आचम्य प्रयतो नित्यमुभे संध्ये समाहितः शुचौ देशे जपन् जूष्यमुपासीत यथाविधि २२२ यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किंचित्समाचरेत् तत्सर्वमाचरेद्युक्तौ यत्र वा स्थिरमन्त्रनः २२३

तरदर्शनादन्यथा कुर्मः अतएव जपापेक्षायां गोतमवचनात् सावित्रीजपमभ्युपेय एव न तूभयत्र स्फुटं मनुक्तं दिनोपवासजपावपाकुर्मः तस्मादभ्यस्तमितस्य मानवगोतमीयप्रायश्चित्तविकल्पः अस्य तु प्रायश्चित्तविधेः प्रायश्चित्तमाह २२० सूर्येणेति यस्मात्सूर्येणाभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च निद्राणः प्रायश्चित्तमकुर्वन्महतापापेन युक्तो नरकं गच्छति तस्माद्यथोक्तप्रायश्चित्तं कुर्यात् यस्मात्तुक्तप्रकारेण संध्यातिक्रमेण हस्तापमतः २२१ आचम्येति आचम्य पवित्रो नित्यमनन्यमनाः शुचिदेशे सावित्रीजपन् उपभे संध्ये विधिवत्पुपासीत २२२ यदीति यदि स्त्री शूद्रो वा किंचित्श्रेयोऽनुनिष्ठति तत्सर्वं युक्तोऽनुतिष्ठेत् यत्र च शास्त्रानि विद्धेम नोऽस्य तु यथा

नितदपिकुर्यात् श्रेयएवहिधर्मार्थेतिदर्शयति २३३ धर्मार्थाविति धर्मार्थौश्रेयोऽभिधीयन्तेकामहेतुत्वादिति केचिदाचार्यामन्यन्तेअन्ये
 त्वर्थकामौस्वरहेतुत्वात् श्रेयोऽभिधीयन्तेधर्मएवेत्यपरेअर्थकामयोरप्युपायत्वात् अर्थएवेहलोकेश्रेयइत्यन्येधर्मकामयोरपिसाध
 नत्वात् संप्रतिस्वमतमाह धर्मार्थकामात्मकः परस्परविरुद्धः त्रिवर्गएवपुरुषार्थतयाश्रेयइतिविनिश्चयःएवंचबुद्धस्त्वत्कपदेशोनमुमु
 क्षुन्मुमुक्षूणांतुमोक्षएवश्रेयइतिषष्ठेवक्ष्यते २३४ आचार्यइति आचार्योदांतोदितस्य ब्रह्मणः परमात्मनोमूर्तिः शरीरं
 गर्भस्यमातात्वधारणात्पृथिवीमूर्तिः ज्ञातात्वस्तः सगर्भः क्षेत्रज्ञस्यतस्माद्देवतारूपाएतानावमंतव्याः २३५ आचार्यश्चेति आत्मा तन्-
 कोजननीचज्ञातात्वसगर्भोऽप्येष्टः पीडितेनापिअमीनावमाननीयाः विशेषतोब्राह्मणेनयस्मात् २३६ यमिति नृणामपत्यानांसंभवेगर्भा

धर्मार्थावुच्यन्तेश्रेयःकामार्थौधर्मएवच अर्थएवेहवाश्रेयस्त्रिवर्गइतितुस्थितिः २३४ आचार्योब्रह्मणो
 मूर्तिः पितामूर्तिः प्रजापतेः मातापृथिव्यामूर्तिस्तुज्ज्ञातास्वोमूर्तिरात्मनः २३५ आचार्यश्चपिताचेवमाता
 ज्ञातात्वपूर्वजः नात्तेनाप्यवमंतव्या ब्राह्मणेनविशेषतः २३६ यमातापितरौक्लेशहेतुसंभवेनृणाम् न-
 तस्यनिष्कृतिः शक्याकर्तुर्वर्षशतैरपि २३७ तयोर्नित्यप्रियंकुर्यादाचार्यस्यचसर्वदा तेष्वेवत्रिषुतुष्टेषुतपः
 सर्वसमाप्यते २३८ तेषांत्रयाणांशुश्रूषापरमतपउच्यते नतैरेभ्यननुज्ञातोधर्ममन्यंसमाचरेत् २३९

धानेसति अनंतरंयंक्लेशमातापितरौसहेतेतस्यवर्षशतैरेभ्यनेकैरपिजन्मभिरानृण्यंकर्तुमशक्यम् मातुस्तावत्कुक्षौधारणदुःखंप्रसव
 वेदनातिशयोजातस्यरक्षणवर्द्धनकष्टंचपितुरधिकान्येवरक्षासंवर्द्धनदुःखंउपनयनाहमृतिवेदतदंगध्यापनादिक्लेशातिशयइतिसर्व
 सिद्धतस्मात् २३७ तयोर्नित्यमिति तयोर्मातापित्रोः प्रत्यहमाचार्यस्यचसर्वदाप्रीतिमुत्पादयेत् यस्मात्तेष्वेवत्रिषुप्रीतेषुसर्वतपश्चांद्वा
 यणादिकंफलद्वारेणसम्यक्प्राप्यतेमात्रादित्रयतुष्ट्येवसर्वस्यतपसःफलंप्राप्यतइत्यादि २३८ तेषामिति तेषामातापित्राचार्याणां
 पवित्र्यासर्वतपोमयंतएवसर्वतपःफलप्राप्तेर्यद्यन्यमपिधर्मकथंचित्करोतितदप्येतत्त्रयानुमतव्यतिरेकेणनकुर्यात् २३९ तएवे-
 ति यस्मात्तएवमातापित्राचार्यास्त्रयोलोकाः लोकत्रयप्राप्तिहेतुत्वात् कारणेकार्येपिचारः तएवब्रह्मचर्यादिभावत्रयआश्रमाःगार्हस्थ्य

यात्रमत्रयप्रदायकत्वात् तएवत्रयोवेदाः वेदत्रयजपफलोपायत्वात् तएवहित्रयोऽग्नयोऽभिहिताः त्रेतासंपादयज्ञादिफलदातृत्वात्
 २३० पितेति वैशद्योऽवधारणोपितैवगार्हपत्योऽग्निः सानादक्षिणाग्निः आचार्य आहवनीयः सेधमग्नित्रेताश्रेष्ठतयस्तुत्यर्थत्वाच्चास्यनव
 स्तुभिरोधोत्रभावनीयः २३१ त्रिधिति एतेषु त्रिषु प्रमादमकुर्वन् ब्रह्मचारीताक्ज्जपत्येव गृहस्थोपित्रीन् लोकान् विजयते संज्ञा पूर्वकस्यात्
 नेपदविधेरनित्यत्वान्वयिपराश्रयैरित्यात्मनेपदं त्रीन् लोकान् विजयेदिति त्रिधाधिपत्यं प्राप्नोति तथा स्ववपुषा अकाशमानः सूर्यादिदेववत्
 दिविहृद्यो भवति २३२ इममिति इमं भूलोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या मध्यममंतराक्षम् आचार्यभक्त्या तु हिरण्यगर्भलोकमेव प्राप्नोति २३३
 सर्वतस्येति यस्यैते त्रयो मातृपित्राचार्या आहताः सत्कृताः तस्य सर्वधर्माः फलदा भवन्ति यस्यैते त्रयोऽनाहतास्तस्य सर्वाणि श्रौतस्मार्त्तकर्मणि

तएवहित्रयो लोकास्तएवत्रय आश्रमाः तएवहित्रयो वेदास्तएवोक्तस्त्रयोऽग्नयः २३० पिता वै गार्हपत्यो
 ऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः गुरुराहवनीयस्तस्माग्नित्रेतागरीयसा २३१ त्रिधप्रमाद्यन्ने तेषु त्रीन् लोका
 न् विजयेद्ब्रह्मा दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्विबिभोदते २३२ इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् गुरु
 रुशुश्रूषया त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुते २३३ सर्वतस्याहताधर्मा यस्यैते त्रय आहताः अनाहतास्तु यस्यैते सर्वा
 स्तस्याः फलाः क्रियाः २३४ यावत्रयस्ते जीवेयुस्तावन्नान्यसमाचरेत् तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात्प्रियहितैरतः
 २३५ तेषामनुपरोधेन पारत्र्ययद्यदाचरेत् तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः २३६ त्रिधैतेष्विति ह्येत्यं हि
 पुरुषस्य समाप्यते एषधर्मः परः साक्षादुपधर्माऽन्यउच्यते २३७

निष्फलानि भवन्ति २३४ यावदिति ते त्रयो यावज्जीवं
 तितावदन्यधर्मैस्तान्त्र्येणानुतिष्ठेत् तदनुज्ञया तु धर्मानुष्ठानं प्राविहितमेव किंतु तेष्वेव प्रत्यहं प्रियहितपरः शुश्रूषांतदर्थं प्रीतिसाधनं
 प्रियं भो फजपानादिवत् आपत्यामिदसाधनं हितम् २३५ तेषामिति तेषां शुश्रूषाया अवरोधेन तदनुज्ञातो यद्यन्यमनोवचनकर्मभिः परलो
 कफलं कर्मानुष्ठितं तन्मयैतदनुष्ठितमिति प्रभ्यातेभ्यो निवेदयेत् २३६ त्रिधिति इति शब्दः कार्त्तर्ये हि शब्दो हेतौ यस्मादेतेषु त्रिषु शुश्रूषिते
 शु सर्वश्रौतस्मार्त्तकर्तव्यं संपूर्णमनुष्ठितं भवति तत्फलत्वात् तस्मादेव सद्यो धर्मः साक्षात्सर्वपुरुषार्थसाधनः अस्याग्निहोत्रादिप्रतिनियत

स्वर्गादिहेतुस्वरूपधर्मोपनयनधर्मइतिशुश्रूषास्तुतिः २३० श्रद्धाधानइति श्रद्धायुक्तः श्रद्धाभाट्टशक्तिंगारुडादिविद्यांअचरान्छूद्रादपि
गृणहीयात् अंत्यश्चांडालः तस्मादपिजातिस्मरादेर्विहितयोगप्रकर्षात् दुष्कृतशेषोपभोगार्थमवाप्तचांडालजन्मतःपरंधर्मोक्षोपायमाद
दीत तथाअज्ञानमेवोपक्रम्यमोक्षधर्मप्राप्यज्ञानं ब्राह्मणास्तत्रियात्तुवैश्यान्शूद्रादपिनीचादभीक्ष्णंश्रद्धातव्यंश्रद्धाधनेननित्यन्श्रद्धि
नंप्रतिजन्ममृतकविशेषता मेधातिथिस्तुतिस्मृत्यपेक्षयापरोधर्मोलौकिकःधर्मशब्दोव्यवस्थायामपियुज्यते यदिचांडालोप्यत्रयदेशोमा
चिरंस्थामावाप्तिन्नंभसिस्त्रायाइतिवदन्तिमपिधर्ममनुतिष्ठेत् प्रागल्भ्याल्लौकिकंवस्तुपरंधर्ममितिब्रुवन् चित्रंतथापिसर्वत्रस्थाध्योमे
धातिथिःसताम् स्त्रीरत्नंआत्मापेक्षयांनिरुद्धकुलादपिपरिणेतुंस्वीकुर्यात् २३८ विषादिति विषयद्यमृतसंयुक्तंभवतितदाविषमपसा
र्यतस्मादमृतंयाह्यंवालादपिहितवचनंग्राह्यंशान्तुतोपिसज्जनवृत्तंअमेध्यादपिसवर्णादिकंयहीतव्यम् २३९ स्त्रियइति अतस्त्र्यादीना

श्रद्धाधानःश्रद्धाविद्यामाददीताश्चरादपि अंत्यादपिपरंधर्मस्त्रीरत्नंदुष्कुलादपि २३८ विषादप्यमृतंग्रा
ह्यंवालादपिसुभाषितम् अमित्रादपिसहृत्तममेध्यादपिकांचनम् २३९ स्त्रियोरत्नान्ययोविद्याधर्मः
शांचसुभाषितम् विविधानिचशिल्पानिसमादेयानिसर्वतुः २४० अब्राह्मणादध्ययनमापत्कालेविधी
यते अनुग्रज्यात्वशुश्रूषायावदध्ययनगुरोः २४१ नाब्राह्मणगुरोर्विध्योवासमात्यंतिकवसेत् ब्राह्मणेचा
ननूचानेकांक्षन्गतिमनुत्तमाम् २४२ यदित्वात्यंतिकंवासरोचयेतगुरोःकुले युक्तःपरिचरेदेनमाशरीरवि
मोक्षणात् २४३ सुक्तानामपिटुष्टांतत्वेनोपादनंयथास्यादयोनिरुद्धकुलादिभ्योगृह्यंतेतथाअन्यान्यपिहितानिचित्रलिखनाद

सर्वतःप्रतिग्रहीतव्यानि २४० अब्राह्मणादिति ब्राह्मणादन्योयोहिजः क्षत्रियस्तदभावेवैश्योवातस्मादध्ययनमापत्कालेब्राह्मणाध्यापकांसं
भवेब्रह्मचारिणोविधीयते अनुग्रज्यादिरूपागुरोःशुश्रूषयायावदध्ययनंतावत्कार्यगुरुपादप्रक्षालनउच्छिष्टप्राशनादिरूपाशुश्रूषाप्रशस्ता
सानकार्यातदर्थमनुग्रज्याचेतिविशेषितंरुतमपियावदध्ययनमेवक्षत्रियस्याहव्यासःमंत्रदःक्षत्रियोविप्रैःशुश्रूषानुगमादिना प्राप्तविद्योब्र
ह्मपुनस्तस्यगुरुःस्मृतः ब्रह्मचारित्वेनैधिकस्यापिअब्राह्मणादध्ययनंप्रसक्तंप्रतिषेधयति २४१ नाब्राह्मणइति आत्यंतिकंवासंयायज्जीवि
चर्येक्षत्रियादिकेगुरोर्ब्राह्मणेसांगवेदानध्वेतरिअनुत्तमोगतिंगोक्षलक्षणाभिच्छन्शिष्योनावतिष्ठेत् २४२ यदीति यदिगुरोःकुलेनैधिकब्रह्म

चार्यैकमात्रांतिकं वासमिच्छेत्तदायावज्जीवनमुद्वक्तो गुरुं सुश्रूषयेत् २४३ अस्य फलमाह आसमाप्तेरिति समाप्तिः शरीरस्य जीव-
नत्यागः तत्पर्यंतं यो गुरुं परिचरति स तत्त्वतो ब्रह्मणः सद्यस्मिन्मयिनाशि प्राप्नोति ब्रह्मणि लीयन इत्यर्थः २४४ न पूर्वमिति उपकुर्वीत स्याद्य-
विधिः नैष्ठिकस्य स्नानासंभवात् गुरुदक्षिणादानं धर्मज्ञो ब्रह्मचारी स्नानात्पूर्वं किंचित् गोवस्त्रादि धनं गुरवे नावश्यं दद्यात् यदि तु यदृच्छा-
तो लभते तदा गुरवे दद्यादेव अतएव स्नानात्पूर्वं गुरवे दानमाहापस्तंबः यदन्यानि द्रव्याणि यथा लाभमपहरति दक्षिणा एव ताः स एव ब्रह्मचा-
रिणो यज्ञो नित्यव्रतमिति स्नास्य न्यूनगुरुणा दत्ताज्ञो यथाशक्ति धनं नयाचित्वा पिप्रतिग्रहादिनापि गुरवेऽर्थमाहृत्यावश्यं दद्यात् २४५ किं-
तत्तदाह क्षेत्रमिति शक्त्या गुरवेऽर्थमाहरेदित्युक्तत्वात् क्षेत्रहिरण्यदिकं यथा सामर्थ्यं विकल्पितं स सुदितं वा गुरवे दत्वा तत्प्रीतिमर्जयेत् वि-
कल्पपक्षे चांततोऽन्यासंभवेच्छत्रोपानहमपि दद्यात् इदं निर्देशात् स सुदितदानं प्रदर्शनार्थं चैतत्संभवेऽन्यदपि दद्यात् अतएव लसुहारी

आसमाप्तेः शरीरस्य यस्तु श्रूषते गुरुम् स गच्छत्यंजसा विप्रो ब्रह्मणः सद्यः प्राप्नुवतम् २४४ न पूर्वगुरवे किं-
चिदुपकुर्वीत धर्मवित् स्नास्य स्तु गुरुणा ज्ञप्तः शक्त्या गुरवेऽर्थमाहरेत् २४५ क्षेत्रहिरण्यगामश्चैच्छत्रोपानहमा-
सनम् धान्यं शक्त्वा सासि गुरवे प्राप्तिमावहेत् २४६ आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते गुरुद्वारे सपि-
डे वा गुरुवदृतिमाचरेत् २४७ एतेषु विद्यमानेषु स्नानासनविहारवान् प्रयुजानोऽग्निशुश्रूषासाधयेद्दहमात्मा-
नः २४८ एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविपुतः स गच्छत्यंजमस्थानं न चेहाजायते पुनः २४९ इति मानवधर्म-
शास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वितीयोऽध्यायः २ २ ३

तः एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् पृथिव्यानां स्ति-
त इत्यं यदत्तात्तानृणी भवेत् असंभवेशाकमपि दद्यात् २४६ आचार्य इति नैष्ठिकस्यायसुपदेशः आचार्ये मृते तत्काले विद्यादिगुणसुक्तेन द-
त्त्वा गुरुपुत्र्यांतदभावे गुरोः सपिंडे पितृव्यादौ गुरुवत्सुश्रूषामनुतिष्ठेत् २४७ एतेष्विति एतेषु त्रिषु अविद्यमानेषु सततमाचार्यस्यैवाग्नेः स-
मापे स्नानासनविहारैः सायं प्रातरादौ सामिद्येमादिना चाग्नेः शुश्रूषां कुर्वन् आत्मनो देहमात्मदेहावच्छिन्नं जीवं ब्रह्म प्राप्ति योग्यं साधयेत् २४८
एवं चरतीति आसमाप्तेः शरीरस्येत्यनेन यावज्जीवमाचार्यशुश्रूषाया मोक्षलक्षणं फलम् इदानीमाचार्ये मृतेऽपि एवमित्यनेनानंतरोक्तविधि-

ना आचार्यपुत्रादीनामप्यग्निपर्यंतानां शुश्रूषकोयोनेष्टिको ब्रह्मचर्यमरवंदितव्रतोऽनुतिष्ठतिसउत्तमंस्थानं ब्रह्मण्यांतकसलक्षणं प्राप्नोति
नचैह संसारे कर्मवशादुत्पत्तिलभते २४९ इति मन्त्र्यमुक्तावल्यां मनुस्मृतौ द्वितीयोऽध्यायः २ ७॥ ७॥ ७॥ ७॥
पूर्वत्रासमाप्ते शरीरस्येत्यनेन नैष्टिकब्रह्मचर्यमुक्तम् नतत्रावध्यपेक्षा आसमावर्त्तनादित्यनेन चोपकुर्वाणकस्य सावधिब्रह्मचर्यमुक्तम्
अतस्तस्यैव गार्हस्थ्याधिकारः तत्र कियदवधिविधौ ब्रह्मचर्ये तस्य गार्हस्थ्यमित्यपेक्षायामाह षट्त्रिंशदादिकमिति त्रयोवेदाः ऋग्यजुःसा
मारूपाः त्रिवेदा तद्विषयं व्रतं स्वगृह्योक्तनियमसमूह रूपं षट्त्रिंशद्वर्षं यावत् गुरुकुले चरितव्यं षट्त्रिंशदादिकमिति षट्त्रिंशदब्दशब्दात्का
लादुत्पन्नं अस्मिन् अपक्षे समं स्यादश्रुतत्वादि नित्यायेन प्रतिवेदशस्वं द्वादशवर्षाणि व्रतचरणम् तदर्द्धिकमष्टादशवर्षाणि तत्र प्रतिवेदशस्वंपट्
पादिकं नववर्षाणि तत्र प्रतिवेदशस्वं त्रीणि यावत्ता कालेनोक्तावधेरुत्तर्यमथोवावेदान्गृह्णाति तावत्कालं वा व्रतचरणं विषमशिशुले यिपक्षाणां
मेकादेया तिस्रो देयाय देया इति वत् नियमफलेन पूनापेक्षो विकल्पः तथा च श्रुतिः नियमेनाधीतं वीर्यवत्तरं भवतीति ग्रहणांतिकपक्षसंदर्शनात्

षट्त्रिंशदादिकंचर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणांतिकमेव वा १ वेदानधीत्यवेदोवा
वेदेवापि यथाक्रमम् अविपुतब्रह्मचर्यगृहस्थाश्रममावसेत् २

वर्त्तिपक्षत्रये ग्रहणादूर्ध्वमपि व्रतानुष्ठानं
मवगम्यते अयं वेदस्य ऋग्वेदांशत्वे पि ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदमथर्वाणंचतुर्थमिति छांदोग्योपनिषदि चतुर्थवेदत्वेन कीर्त्तनात् अंगानिवे
दान्मत्तार इति विष्णुपुराणादिवाक्येषु च पृथग्निर्देशाच्चतुर्थवेदत्वे पि प्रायेणाभिप्रायार्थत्वात् यज्ञविद्यायामनुपयोगाच्चा निर्देशः तथा हि ऋग्वे
देनैयहौत्रं कुर्वन् यजुर्वेदेनाध्ययवंसामवेदेनौ जात्रं षदेव च यैविद्यायै सूक्तं तेन ब्रह्मत्वमिति श्रुतेः स्त्रयीसंपादयत्यं ज्ञानं ज्ञायते अयंच मानवः त्रैवे
दिकव्रतचर्याविधिनियमं वेदे व्रतचर्यानिषेधयतितत्परत्वे वाक्यभेदप्रसंगात् श्रुत्यंतरे वेदमात्रे व्रतश्रवणाच्च यदा हयोगियाज्ञवल्क्यः
ब्रह्मचर्यं द्वादशाब्दानि पंचवा १ वेदानधीत्येति वेदशब्दोयं भिन्नवेदशारवापरः स्वशास्त्राध्ययनपूर्वकवेदशारवात्रयं द्वयमेकां वा शास्त्रां मंत्र
ग्राहणक्रमेणाधीत्य गृहस्थाश्रमं गृहस्थविहितकर्मकलापरूपमनुतिष्ठेत् कृतदारपरिग्रहो गृहस्थः गृहशब्दस्य दारवचनत्वात् अविपुत-
ब्रह्मचर्य इति पूर्वविहितस्त्रीसंयोगमधुमांसभक्षणवर्जनरूपं ब्रह्मचर्यानुवाद्योयं प्रकृष्टाध्ययनांगत्वरव्यापनार्थः पुरुषशक्त्यपेक्षश्चायमेकहि
त्रिंशत्वाध्ययनविकल्पः यद्यपि व्रतानिवेदाध्ययनंचनित्यवदुपदिशतामनुनोभयस्मात्तत्कएव श्रेष्ठत्वादभिहितस्तथापि स्मृत्यंतरादन्यस्मात्त-

कोपिचोदयः तदाहहारीतः त्रयस्त्रातकाभवंतिविद्यास्त्रातकोव्रतस्त्रातकोभिद्याव्रतस्त्रातकश्चेति यःसमाप्यवेदमसमाप्यव्रतानिसमावर्त्त
 तेसविद्यास्त्रातकः यःसमाप्यव्रतानिअसमाप्यवेदंसमावर्त्ततेसव्रतस्त्रातकःउभयंसमाप्यसमावर्त्ततेयःसविद्याव्रतस्त्रातकः याज्ञवल्क्योप्या
 ह वेदंव्रतानिनापारन्तीत्याहुःप्रथमेवचेति १ तमिति तंब्रह्मन्नाग्निधर्मानुष्ठानेनस्यातंदायतइतिदायःब्रह्मवेदायोब्रह्मदायःतंहरतीतिब्रह्म
 दायहरंपितुःपितृतोऽगृहीतवेदमित्यर्थः पितृतोऽध्ययनंसुख्यमुक्तंपितुरभावेअचार्यादेरप्यधीतवेदंमालयालंकृतंतत्कृष्टशयनोपविष्टंगोसा
 धनमधुपकेणपिताआचार्योयाविवाहात्ययमंपूजयेत् ३ गुरुणेति गुरुणादत्तानुज्ञःस्वगृह्योक्तविधिनाकृतस्नानसमावर्त्तनःसमानवर्णा-
 शुभलक्षणकन्यांविबहेत् ४ असपिंडाचेति मातुर्योसपिंडानभवतिसप्तमपुरुषपर्यंतंसपिंडतांवस्थति सपिंडतातुसुरुषेसप्तमेविनिवर्त्तत
 इति तेनेमातामहादिवंशजायानभवतीत्यर्थः चशब्दान्मातृसगोत्रापिमातृवंशजन्मपरंपरनाम्नोऽप्रत्यभिज्ञानेसतिनिविवाहात्तदितरातुमातृसगो

तंप्रतीतंस्वधर्मेणब्रह्मदायहरंपितुः स्मृतिगंतल्यआसीनमर्हयेत्यथमंगवा ३ गुरुणानुमतःस्नात्वा
 समावृत्तोयथाविधि उद्देहतद्भिज्जोभायोसवर्णालक्षणान्विताम् ४ असपिंडाचयामातुरसगोत्राचयापि-
 तुः सामशस्ताद्भिजातीनांदारकर्मणिमैथुने ५ महात्यपिसमृद्धानिगोजाविधनधान्यतः स्त्रीसंबंधेदशौता
 निकुलानिपरिवर्जयेत् ६

आविवाहेतिसंगृहीतम् तथाचव्यासः सगोत्रांमातुरप्येकेनेच्छंत्युद्देहकर्मणि जन्मनाम्नोरविज्ञाने
 उद्देहदविशंकितः यत्तुमेधातिथिनावशिष्टनाम्नामातृसगोत्रानिवंधवचनंलिखितम् परिणीयसगोत्रांतंसमानप्रवरांतथा तस्यांकुला
 ससुलगांद्भिज्ज्यांद्रायणंचरेत् मातुलस्यसुतांचैवमातृगोत्रांतयैवचेति तदपिमातृवंशजन्मनामापरिज्ञानविषयमेव असगोत्राचया-
 पितृरितिपितुर्यसगोत्रानभवतिचकारात्पितृसपिंडापिपितृव्यादिसंततिप्रवायानभवतीत्यर्थः साद्भिजातीनांदारत्संपादकेविवाहेप्र-
 शस्तामैथुनसाध्येअग्न्याधानकर्मप्रवोत्पादनायांचेति ५ महात्यपीतिउल्लुपान्यपिगवादिभिःसमृद्धान्यपिइमानिदशकुलानिविवाहे
 त्यजेत् ६ तानिकानीत्याह हीनक्रियमिति जातकर्मदिक्रियारहितंस्त्राजनंवेदाध्यापनमून्यम् बहुदोषरोमान्वितं अशौनामन्वाधि-
 युक्तम् क्षयोराजयक्ष्मामंदानलापस्मारश्चित्रकुष्ठयुक्तानांचकुलानिवर्जयेदितिपूर्वक्रियासंबंधः दृष्टमूलत्वाच्चास्यप्रतिषेधस्यमातुल

बहुत्वात्तानुवहंते तेन हीनक्रियादिकुलात्परिणीतायांसंततिरपितादृशीस्यात् व्याधयः संचारिण इति वैद्यकाः पठन्ति सर्वे संक्रामि
णो रोगावर्जयित्वा प्रजाहिकां इति अवेदमूला कथमियं प्रमाणमिति चेन्न दुष्टार्थतयैव प्रामाण्यसंभवात् तदुक्तं भविष्यपुराणे सर्वा एत
वेदमूलादृष्टार्थाः परिहृत्य तु मीमांसाभाष्यकारेणापि स्मृत्यधिकरणे उक्तम् ७ येदृष्टार्थाः तेन त्वमाणं ये लदृष्टार्थास्ते वैदिकाः शब्दास्तु
मानमिति कुलाद्ययं प्रतिषेधमभिधाय कन्यास्वरूपाश्रयप्रतिषेधमाह नोदहेदिति कपिलकेशान्नित्यव्याधितां अविद्यमानलोमां प्रचुर-
लोमां बहुपरुषभापिणीं पिंगलाक्षीं कन्यान्मोपयच्छेत् ८ नेति अक्षनं क्षत्रं तन्नामिकां आर्द्ररेवतीत्यादिकां एवं तरुनदीं स्तेच्छपर्वतप-
क्षिस्तर्पदासमयानकनामिकां कन्यां नोदहेत् ९ अच्यंगांगीमिति अविकलांगीमधुरस्त्वोद्यनाम्नीहंसगजरुचिरगमनां अनतिस्थूललोम

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्छंदो रोमशार्शसिम् क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्चित्रिकुष्ठिकुलानि च ७ नोदहेत्
पिलां कन्यानां धिकांगीनरोगिणीम् नालोमिकां नातिलोमानवाचारां नपिंगलां ८ नक्ष्वक्ष्णदीना
म्नीनां त्यपर्वतनामिकाम् नपक्ष्यहिमेष्यनाम्नीं च भीषणनामिकाम् ९ अच्यंगांगीसौम्यनाम्नीहंसवा-
रणगाभिनीम् तनुलोमकेशदशानामृद्धगीसुदहस्त्रियम् १० यस्यास्तनभवेद्भ्रातानविज्ञायेत वापिता
नोपयच्छेत्तताम्राक्षः पुत्रिकाधर्मशंकया ११ केशदशनां कोमलांगीं कन्यामुदहेत् १० अत्र विधिनिषेधयोरभिधानम्

निषिद्धविहितकन्यापरिणयनमभ्युदयार्थमिति दर्शयितुमाह यस्या इति यस्याः पुनर्भ्रातानास्ति तां पुत्रिकाशंकयानोदहेत् यदपत्यं
भवेदस्यास्तन्ममस्यात्त्वधाकरमित्यभिसंधानमात्रादपि पुत्रिका भवति अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकेत्येक इति गौतमस्मरणात् यस्यावाविशौ
षेण पितानज्ञायते अनेनेयमुत्पन्नेति तामपि नोदहेत् अत्र च पुत्रिकाधर्मशंकयेति नयोजनीयमिति केचित् गोविंदराजस्त्वाह भिन्नपितृ-
कयोरप्येकमातृकयोर्भ्रातृत्वप्रसिद्धेः सद्भातृकत्वेऽपि यस्याविशेषेण पितानज्ञायते तामपि पुत्रिकाशंकयैव नोदहेदिति मेधातिथिस्त एकमे-
व इमं पक्षमाह यस्यास्तन्भ्रातानास्ति तां पुत्रिकाशंकयानोपयच्छेत् पितान्चेन्न ज्ञायते प्रोषितो मृतो वा वाशब्दश्चेदर्थे पितरित्तु विद्यमाने त-
दीयवाक्यादेव पुत्रिकालाभावावगम्या भ्रातृकापि बोद्धव्येति अस्माकं तु विकल्पस्वरसादिदं प्रतिभाति यस्याविशेषेण पितानज्ञायते ता-
मपितावलेनाधर्मशंकयानोदहेत् अत्र च पक्षे पुत्रिकाधर्मशंकयेति पुत्रिकात्वाधर्मश्च तयोः शंकापुत्रिकाधर्मशंकयेति यथासंख्यं योजनी-

यं अत्र च प्रकरणे स गोत्रांचे दमत्यो पयच्छेत् मानृवदेनां विभूयादिति परित्यागश्च वणात् परिणीयसगोत्रांचेति प्रायश्चित्तश्रवणाच्च
तत्र तामसमभिव्याहृते च मानृसपिंडापरिणयनादौ भार्याशब्दस्याहवनीयादिवत्संस्कारवचनत्वात् येषां पु-
नरं पृगुणदोषमूलके विधिनिषेधाभिधाने यथाहीनक्रियमिति न तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः अतएव मनुनामहांत्यपि समृद्धानीत्यादि
पृथक्करणं कृतं एतन्मध्यपतितश्चनसर्ववृक्षनदीनाम्नीमित्यादिप्रतिषेधोपि न भार्यात्वाभावफलकः किं तत्र शास्त्रातिक्रमात् प्रायश्चित्तमा-
त्रम् ११ सवर्णाग्र्ये हि जातीनां प्रशस्तादारकर्मणि कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्फः क्रमशो वराः १२ शूद्रैव भार्या
लोभ्येन त्रैषामवेद्युः १३ शूद्रैवेति शूद्रस्य शूद्रैव भार्या भवति न तूत्तुष्टावैश्यादयस्तिष्ठः वैश्यस्य च शूद्रावैश्या च भार्या मन्वादिभिः स्मृता
क्षत्रियस्य वैश्या शूद्रैः क्षत्रिया च ब्राह्मणस्य क्षत्रिया वैश्या शूद्रा ब्राह्मणी च वसिष्ठोऽपि शूद्रामप्येके मंत्रवर्जमिति हिजातीनां मंत्रवर्जितं शूद्रा
पिवाहमाह १३ न ब्राह्मणेति ब्राह्मणक्षत्रिययोर्गोर्हस्यमिच्छतोः सर्वथा सवर्णालाभे कस्मिंश्चिदपि वृत्तांते इति हासारज्यानेऽपि शूद्रभार्या

सवर्णाग्र्ये हि जातीनां प्रशस्तादारकर्मणि कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्फः क्रमशो वराः १२ शूद्रैव भार्या
शूद्रस्य सा च स्वाच विशाः स्मृते ते च स्वाचैव राज्ञश्च ताश्च स्वाचाग्रजन्मनः १३ न ब्राह्मणक्षत्रिययोराप-
द्यपि हि निष्ठतोः कस्मिंश्चिदपि वृत्तांते शूद्रा भार्यापि स्थिते १४ हीनजातिस्त्रियमोहादुद्धूतो हि जात-
यः कुलान्येव न यत्तांशुसंसतानानि शूद्रताम् १५ शूद्रावेदीपतत्यत्र कृतम्यतनयस्य च शौनकस्य स-
तोऽसत्यातदपत्यतया भृगोः १६ नाभिधायते पूर्वसवर्णानुक्रमेणानुलोभ्येन विवाहाय तज्ज्ञानात् अयं निषेधः प्रातिलोभ्येन
विवाहविषयो बोद्धव्यः ब्राह्मणक्षत्रियग्रहणंचेदं दोषभूयस्कार्यं अनंतरं हि जातय इति बहुवचनात् वैश्यगोचरनिषेधस्यापि वक्ष्यमाण-
त्वात् १४ हीनजातिस्त्रियमिति सवर्णमपि परिणीय हीनजातिं शूद्रां शास्त्राविवेकात् परिणयंतो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तत्रोत्पन्नपुत्रपौत्रा-
दिक्रमेण कुलान्येव संसतं तिकानि शूद्रतां गमयंति अत्र हि जातय इति बहुवचननिर्देशात् निंदया वैश्यस्यापि निषेधः कल्प्यते ब्राह्मणक्ष-
त्रिययोस्तु पूर्वत्रैव निषेधकल्पनान्ति न्निंदामात्रार्थतैव १५ शूद्रावेदीति शूद्रां विंदति परिणयतीति शूद्रावेदी सपतति पतित इव भवति इ-
दमत्रैर्मतं उक्तं यतनपस्य गौतमस्य च अत्र्यादिग्रहणं सादरार्थ एतद्ब्राह्मणविषयं शूद्रायां कृतोऽसत्यापततीति शौनकस्य मतमेतत्क्षत्रि-

यविषयं शूद्रास्तुतोत्पत्तापतीति शृगोर्मतं एतद्वैश्यविषयं एतस्य महर्षिमतत्रयस्य व्यवस्था संभवे विसदृशपतनविकल्पायोगात्
मेधातिथिगोविंदराजयोक्तमतं शूद्रावेदोपततीति पूर्वोक्तशूद्राविवाहनिषेधविशेषः सुतोत्पत्तापततीति दैवज्जातशूद्राविवाहेऽस्ती
नोपेयादिनिविधानार्थं क्रतुकालगमनेऽस्तुतोत्पत्तेः तदपत्यतयेति तु तान्येव शूद्रोत्पन्नान्यपत्यानियस्य सतदपत्यस्तस्य भावस्तदपत्यता
तयापतति एतेनेदमुक्तं क्रतुपयन्ति रासज्जातापत्यउपेयात् १६ शूद्रमिति सवर्णमपि परिणीय दैवान् स्नेहाद्वा शूद्रापरिणेतुर्ब्राह्म
णस्य शयननिषेधोऽयं निंदयानिषेधस्मृत्यनुमानात् शूद्रांगत्वा ब्राह्मणो नरकं गच्छति जनयित्वा स्तुतं तस्यां क्रतुकालगमननिषेधपरंब्रा
ह्मण्यादेव हीयत इति दोषभूयस्त्वर्थः १७ दैवेति यदिकथं चित्सवर्णानुक्रमेण वा शूद्रापि परिणीयते तदा भार्यात्वेन प्रसक्तानितत्कर्तृ
कानि दैवेत्यनेन निषिध्यते दैवहोमादिष्विन्द्रादि आतिथेयं अतिथिभोजनादि एतानियस्य शूद्रासंपाद्यानितद्व्यंकव्यं पितृदेवा

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् जनयित्वा स्तुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयते १७ दैवपित्र्याति
थेयानितत्पदानानियस्य तु नाश्रंतिपितृदेवास्तन्नचस्वर्गसंगच्छति १८ वृषलीफेनपीतस्थनिःश्वासो
पहतस्य च तस्याचैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते १९ चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चैव हिताहितान् अ
ष्टाविमान् समासेन रुन्नीविवाहान्निबोधत २० ब्राह्मणो दैवस्तथैवार्घ्यः प्राजापत्यस्तथासुरः गांधर्वो राक्षसश्चै
व पेशाचश्चाष्टमोधमः २१

नाश्रंतिनचतेनातिथ्येन सगृहास्वर्गयाति यस्तु संस्कारयेन्मोहात्सजात्यास्थितयान्ययेति सवर्ण-
यांसन्निहितायां निषेधं वक्ष्यति अयं तसन्निहितायामपीत्युपनरुक्तिः १८ वृषलीति वृषलीफेनोऽधररसः सपीतो येन स वृषलीफेनप
तः वाहिताग्न्यादिद्वित्यनेन समासः अनेन शूद्राया अपररसपानं निषिध्यते निःश्वासोपहतस्य चेतितया स हैकशय्यादौ शयननिषेधः
तस्याज्जातापत्यस्य शङ्किर्नोपदिश्यत इति क्रतुकालगमननिषेधानुवादः १९ चतुर्णामिति चतुर्णामपि वर्णानां ब्राह्मणादीनां परलो
के इह लोके च कांश्चित् हितान् कांश्चिदहितान् इमान् भिधास्यमानान् द्यौंसंश्लेषेण भाग्यप्राप्तिहेतून् विवाहान् शृणुत २० ब्राह्मण इति
त एतेनामतो निर्दिश्यन्ते ब्राह्मराक्षसादिसंज्ञाचैयं शास्त्रसंबन्धव्यवहारार्थास्तुतिनिंदाप्रदर्शनार्थं च ब्राह्मण इवायं ब्राह्मः राक्षस इवायं राक्ष

सः नतु ब्रह्मादिदेवतानां विवाहानां संभवति पैशाचस्याधर्मस्याभिधानं मिंदाति शयार्थम् २१ यदिति धर्मादनपेतो धर्म्यः यो विवाहो धर्म्यो यस्य विवाहस्य यौगुण दोषौ दृष्टानिष्टफले तत्तद्विवाहोऽस्य न्नापत्ये सुये गुणा गुणास्तत्सर्वेषु व्याकंपक कर्षणाभिधास्यामि वक्ष्यमाणानुकीर्त्तनमिदं शिष्याणां स्तस्वग्रहणार्थम् २२ षडिति ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिक्रमेण षट् क्षत्रियस्यावरात्तु परितनानासूरादींश्चतुरः विदुः शूद्रयोस्तु तानेव राक्षसवर्जितानां सूत्रगांधर्वपैशाचान् धर्मादनपेतान् जानीयात् २३ चतुर इति ब्राह्मणस्य प्रथमं पठितान् ब्राह्मादींश्चतुरः क्षत्रियस्य राक्षसमेकमेव वैश्यशूद्रयोरासुरमेतान् श्रेष्ठान् ज्ञाता रोजानंति अतएव ब्राह्मणादिषां सूरादीनां पूर्वं विहितानां मध्यत्राप्युपादानं जघन्यत्वं ज्ञापनार्थं तेन प्रशस्त विवाहासंभवे जघन्यस्यापि परिग्रह इति दर्शितम् एवमुत्तरत्रापि विगर्हितं परित्यागो बोद्धव्यः २४ पंचानामिति इह पैशाचप्रतिषेधादुपरितनानां पंचानां प्राजापत्यादीनां ग्रहणम् तेषु मध्ये प्राजापत्यगांधर्वरा

यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ तद्दः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणा गुणान् २२ षडास्तु पूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरो वराः विदुः शूद्रयोस्तु तानेव विद्याधर्म्यान् राक्षसान् २३ चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः २४ पंचानां तु त्रयो धर्म्याः द्वौ वधर्म्यौ स्मृता विदुः पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कदाचन २५ पृथक् पृथग्वामि श्रौवा विवाहो पूर्वचोदितो गांधर्वो राक्षसश्चैव धर्म्यो क्षत्रस्य तौ स्मृतौ २६

क्षसास्त्रयो धर्मादनपेतास्तत्र प्राजापत्यः क्षत्रियादीनामप्राप्तो विधीयते ब्राह्मणस्य विहितत्वादनूयते गांधर्वस्य च चतुर्णामेव प्राप्तत्वादनुवादः राक्षसोऽपि वैश्यशूद्रयोर्विधीयते ब्राह्मणस्य क्षत्रियवृत्त्यवस्थितस्यापि आसुरपैशाचौ न कर्त्तव्यौ कदाचनेत्यविशेषाच्चतुर्णामेव निषिध्यते अत्र यं वर्णं प्रतियस्य विराहस्य विधिनिषेधौ तस्य तं प्रति विकल्पः स च विहितासंभवे बोद्धव्यः २५ पृथगिति पृथक् पृथगिति प्राप्तत्वादनुद्यते मिश्राविति विधीयते पृथक् पृथग्वामि श्रौवा पूर्वविहितौ गांधर्वराक्षसौ क्षत्रस्य धर्मो मन्वादिभिः स्मृतौ यदा स्त्रीसुं सयोरन्योन्यानुरागपूर्वकसंवादेन परिणेतार्युद्धादिनाविजित्यतामुद्धेतदा गांधर्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः २६ आच्छाद्येति आच्छादनमात्रस्यैव औचित्यप्राप्तत्वात्सविशेषवात्ससाकन्यावरावाच्छाद्यलंकारादिना

चपूजयित्वाविद्याचारवंतमप्रार्थयत्तुवरमानीयतस्मै कन्यादानं ब्राह्मो विवाहो मन्वादिभिरुक्तः २७ यज्ञ इति ज्योतिष्टोमादियज्ञे प्रार-
भ्यया विधिः कृत्स्नैः कर्मकर्त्रे अलंकृत्य कन्यादानं देवं विवाहं मुनयो ब्रुवते २८ एकमिति स्त्री गवीषु गौश्वगोमिश्रुनंतदेकं देवा वरा-
त्पर्मतः धर्मार्थयागादिसिद्धये कन्यायै वा दातुं न तु शुल्कबुद्ध्या गृहीत्वा यद्यथा शास्त्रं कन्यादानं स आर्षो विवाहो विधीयते २९ सहे-
ति सहयुवां धर्मं कुरुतमिति स्मृता प्रदानकाले वचसा पूर्वं नियम्यार्थं यित्वा यत्कन्यादानं संप्राजपत्यो विवाहः स्मृतः ३० ज्ञातिभ्य इति
कन्याया ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यः कन्यायै यंतं यथा शक्ति धनं दत्त्वा कन्याया आप्रदानमादानं स्वीकारः स्वाच्छं द्यात्सेच्छयानत्वार्षशास्त्रो य-
धनं जातिपरिमार्णं नियमेन स आसुरो विवाह उच्यते ३१ इच्छयेति कन्याया वरस्य चान्योन्यानुरागेण यः परस्य रसं योग आलिंगनादि

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतिशीलवत्स्वयम् आहूय दानं कन्यायां ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ३७ यज्ञे तु
वितर्तं सम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते अलंकृत्य स्मृता दानं देव धर्मं प्रब्रूयते ३८ एकगोमिश्रुनं देवा वरादा-
दाय धर्मतः कन्याप्रदानविधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ३९ सहनोचरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च क-
न्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ३० ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः कन्याप्रदा-
नं स्वाच्छं द्यादासुरो धर्म उच्यते ३१ इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च गांधर्वः स तु विज्ञेयो
मैथुन्यः कामसंभवः ३२ हत्वा छित्वा च भित्त्वा च क्रोशती रुदती गृहात् प्रसह्य कन्या हरणं राक्षसा-
विधिरुच्यते ३३

रूपः स गांधर्वो ज्ञातव्यः संभवत्यस्मादिति संभवः यस्मात्कन्या वरयो रभिलाषादसौ संभवति अत-
एव मैथुन्यो मैथुनापहितः सर्वविवाहानामेव मैथुनत्वेन यदस्य मैथुनत्वाभिधानं तत्सत्यपि मैथुनेन विरोध इति प्रदर्शनार्थम् ३२ ह-
त्वेति प्रसह्य बलात्कारेण कन्यायां हरणं राक्षसो विवाह इत्येव लक्षणम् यदा तु हर्तुः शक्त्यातिशयं ज्ञात्वा पित्रादिभिरुपेक्षते तदा नाव-
शकं हननादि यदि कन्यापक्षः प्रतिपक्षतां याति तदा हननादिकमपि कर्तव्यमित्यर्थः प्राप्तमनूद्यते कन्यापक्षान्निनाशयते पामं गच्छेदं क-
लाशकारादीभित्त्वा हापितभ्रतरनाथाहं द्विये इति वदंतीं अश्रूणि सुचंतीं यत्कन्या गृहादपहरति अनेन कन्याया अनिच्छोक्ता गांधर्वादि-
वेकार्यम् ३३

सुताभिनि निद्राभिभूतामंघमदविह्वलांशालसंरक्षणोनरहितां किञ्चनदेशेयत्रविवाहेमैशुनधर्मेणप्रवर्तते संपापहेतुर्विवाहानांमध्येऽध-
मः पेशान्नःस्व्यातः ३४ अद्विरिति उदकदानपूर्वकमेवब्राह्मणानांकन्यादानं प्रशस्तं क्षत्रियादीनांपुनर्विनायुदकंपरस्परं च्छयावाङ्मात्रेणा-
पिकन्यादानंभवतिउदकपूर्वकमपात्यनियमः ३५ यदिति यद्यपिगुणदोषौचयस्ययाचितिगुणाभिधानमपिप्रतिज्ञातमेवतथापिबहूनामर्था-
नांतत्रवक्तव्यतयाप्रतिज्ञातत्वात्विशेषज्ञापनार्थः पुनरुपन्यासः एषांविवाहानामितिनिर्द्धारणेष्वपी एषांमध्येयस्यविवाहस्ययोगुणोमनु-
नाकथितः तत्सर्वंहेविप्राःममकथयतःशृणुत ३६ दशेति दशपूर्वान्पित्रादीन्वंशान्परान्पुत्रादीन्दशआत्मानंचैकविंशकंब्राह्मवि-
नाहोदापुत्रोयदिसुहृन्कृद्भवन्निदापापानोचयतिपित्रादीन्परकादुद्भूतिपुत्रादयश्चतस्यकुलेनिष्पापाज्जायंत इतिमोचनार्थः तेषामनुस-

सुतामंतांप्रमत्तांवारहोयत्रोपगच्छति संपापिष्टोविवाहानांपेशान्नश्चाष्टमोधमः ३४ अद्विरैवहिजाग्र्या-
णांकन्यादानंविशिष्यते इतरेषांतुवर्णानामितरेतरकाम्यया ३५ योयस्येषांविवाहानांमनुनाकीर्तितोयु-
गः सर्वेशृणुततंविप्राःसर्वकीर्तयतोमम-३६ दशपूर्वान्परान्वंशानात्मानंचैकविंशकम् ब्राह्मपुत्रःसु-
कृतकृन्मोचयदेनसःपितृन् ३७ दैवोदाजःसुतश्चैवसप्तसप्तपरारान् आर्षोदाजःसुतस्त्रोस्त्रानृषह-
पद्मायोदाजःसुतः ३८ ब्राह्मादिपुत्रविवाहेषुचतुर्ष्वानुपूर्वशः ब्रह्मवर्चस्विनःपुत्राज्जायन्तेशिष्टसमताः ३९

तेःपापधंसस्याशक्यत्वात् ३७ दैवोदेति दैवविनाहोदायाःपुत्रःसप्तपरान्पित्रादीन्सप्तअवरान्पुत्रादीन् आर्षविवाहोदायाः
पुत्रःशत्रुपित्रादीन्त्रीश्वपुत्रादीन् राजापत्यविवाहोदायाःपुत्रःपृथ्विपित्रादीन्षट्पुत्रादीन् आत्मानंचैनसोमोचयतीतिपूर्वस्यैवसर्व-
त्रानुपंगः कापोदजइतिआपोःसंज्ञाछंदसोर्बहुलामितिकृत्स्नम् ब्राह्माद्यष्टविवाहोद्देशकमालुसारणमंत्रफलस्यार्षस्यैवबहुफल-
राजापत्यात्पूर्वाभिधानंब्राह्मादिविवाहोद्देश्यलोकएवकथमयंकमइतिचेत् पंचानांतुत्रयोधस्यैइत्यत्रमाजापत्यग्रहणार्थम् अन्यथा
त्यार्षस्यैवग्रहणंस्यात् ३८ ब्राह्मेति प्रसवेचगुणगुणान्नित्यदुक्तंतदुच्यते ब्राह्मादिषुचतुर्ष्वविवाहेषुश्रुताध्ययनसंपन्निकृतेजोयु-
क्ताःपुत्राःशिष्टप्रियाजायन्तेप्रियार्थत्वाच्चसंमतशब्दस्यत्वेनचपूजायामितिनयदीसमासप्रतिषेधः संबंधसामान्यविषयाषष्ठीयंसमस्यते

रूपेति रूपमनोहराकृतिः सत्त्वंरादशाध्यायेवस्थमाणागुणोदयः तैर्बुक्ताधनिनःख्यातिमंतोयथेप्सितवस्त्रस्वगंधलेपनादिभोगशा
 न्निनोधार्मिकाश्रयपुत्राजायंत इति पूर्वमनुवर्तते शतं च वर्षाणि जीवंति ४० इतरेष्विति ब्राह्मादिभ्यश्चतुर्भ्यो अन्ये वास्करादिषु चतुर्बुवि
 बाहेषु क्रूरकर्माणो मृषावादिनो वेदद्वेषिणो यागादिधर्मद्वेषिणः पुत्राजायंते ४१ अनिदितैरिति संक्षेपेण विवाहानां फलकथनमिदम्
 अगर्हितैर्भार्याप्राप्तिहेतुभिर्विवाहैरगर्हितामनुप्याणां संततिर्गीहितैस्तु गर्हिता तस्माद्गर्हितविवाहान् अनुकुर्यात् ४२ पाणीति समानजा
 तीयास्तृत्यामाणासु हस्तग्रहणलक्षणः संस्कारागृह्यादिशास्त्रेण विधीयते विजातीयासु पुनरुह्यमानास्तु विवाहकर्मणि पाणिग्रहणस्था
 ने अयमनंतरस्त्वेव स्थमाणो विधिर्ज्ञेयः ४३ शर इति क्षत्रियया पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणविवाहे ब्राह्मणहस्तपरिगृहीतकांडे कदेशो या
 तः वैश्यया ब्राह्मणक्षत्रियावधृतप्रतोदैकदेशो ग्राह्यः शूद्रया पुनर्दिजातित्रयविवाहे प्राचृतवसनदशा ग्राह्या ४४ ऋत्निति ऋतुर्नामशोणि

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवंतो यशस्विनः पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवंति च शतं समाः ४० इतरेषु तु शिष्टेषु नृशं
 सानृतत्वादिनः जायंते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्वेषः कृताः ४१ अनिदितैः स्त्रीविवाहैरनिद्याभवति प्रजा नि
 दितैर्निदिता नृणां तस्मान्निद्यान्विबर्जयेत् ४२ पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णास्सूपदिश्यते असवर्णास्त्रि
 यं ज्ञेयो विधिरुद्राह कर्मणि ४३ शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्क
 ष्टवेदने ४४ ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा पर्ववर्जं व्रजे चैनांत इतीरतिका मय्या ४५

तदर्शनीपलक्षितोगर्भधारणयोग्यः स्त्रीणामवस्थाविशेषः तत्कालाभिगामी स्यादित्ययन्नियमविधिः न तु परिसंख्या स्वार्थहानिपरा
 र्थक्यनाप्राप्तवाधात्मकदोषत्रयदुष्टत्वात् ऋतुकाळेपिरागतः पक्षे गमनप्राप्तौ यस्मिन् पक्षे प्राप्तिस्तत्र विधिः समेयजेतेति वत् अतः
 वऋतावगमने दोषमाह पराशरः ऋतुस्मातांतु यो भार्यासन्निधौ नोपगच्छति धोराया ब्रह्महत्यायां पतते नात्र संशयः अनुत्पन्नपुत्र
 स्य चाप्यनियमः ब्राह्मणो ह वै जायमानस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेन ऋषिभ्य इत्येतत्सत्यस्य शु
 तिमूलत्वेऽस्य संभवति मूलान्तरकल्पनस्या युक्तत्वात् तस्माद्युग्मास्तपुत्रार्थसंविशोदार्त्तवैस्त्रियमित्येव च दृश्यते ततोप्येतच्छ्रुतिमूलत्वं

मवगम्यते पुत्रोत्पादनशास्त्रस्य नैकपुत्रोत्पादनेनैव चरितार्थत्वात् कामजा नितरां निदुरिति दर्शनादजातपुत्रस्यैव नियमः दशास्यां
पुत्रानाधेहीति मंत्रस्तु वदुपुत्रप्रशंसापरः जातपुत्रस्यापि त्रस्तु कालगमननियमो न दशस्त्वेवावतिष्ठते स्वदारनिरतः स देति नित्यं स्वदार
संतुष्टः स्यान्नान्यभार्यामुपगच्छेदिति विधानात्परिसंख्येव वाक्यानर्थक्यात् स्वदारगमनस्य प्रशस्तत्वात् ऋतावगमने दोषाश्च वणाच्च न नि
यमविधिः पर्ववर्जने चैनामिति पर्वण्यमावास्यादीनि वक्ष्यन्ते तानि वर्जयित्वा भार्याप्रीतिव्रतं तस्य सततं नृतावप्युपेयात् अतएव
रतिका मयानतु पुत्रोत्पादनशास्त्रबुद्ध्या तस्माद्विधित्रयमिदम् ऋतावुपेयादेव अन्यभार्या नोपगच्छेत् अनृतावपि भार्याप्रीतये गच्छेदि
ति अत्र च गौतमः ऋतावुपेयादनृतावपि पर्ववर्जम् याज्ञवल्क्यो व्याहृ यथा कामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् पर्ववर्जमिति ऋताव
नृतावपि न संवध्यते ४५ ऋतरिति अत्रात्रहः शब्दावहोरात्रपरौ शौणितदर्शनात् त्वमृतिस्त्रीसंपर्कगमनादौ शिष्टानि दितैश्चतुर्भि

ऋतुः स्वाभाविकस्त्रीणां रात्रयः षोडशस्मृताः चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सहिगर्हितैः ४६ तासामा
द्याश्च तस्य स्तुतिर्निदिता दशोचया त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दशरात्रयः ४७ युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रि
योऽयुग्मास्तु रात्रिषु तस्माद्युग्मास्तु पुत्रा यीसंविशेदन्तवे स्त्रियम् ४८ पुमान्पुंसोधिकेऽसुकेस्त्रीभवत्य
धिके स्त्रियाः समेषु मान्पुंस्त्रियौ वा क्षीणे ल्ये च विपर्ययः ४९

रन्यैरहोरात्रैः सह षोडशाहोरात्राणि मासि मासि स्त्रीणां

मृतः स्वाभावे भवः स्वाभाविकः व्याध्यादिना तु न्यून अधिककालोऽपि भवति ४६ तासामिति तासां पुनः षोडशानां रात्रीणां शौणितदर्श
नात् त्वमृति आद्याश्च तस्यो रात्रयः एकादशी त्रयोदशी च रात्रिर्गमने निदिता अत्र शिष्टा दशरात्रयः प्रशस्ता भवेयुः ४७ युग्मेति पूर्वोक्ता
स्तपि दशसप्तम्यष्टम्याद्यंस्तरात्रिषु गमने पुत्रा उत्पद्यन्ते अयुग्मारं पंचमी संतम्यादिषु दुहितरः अतः पुत्रार्थं युग्मास्तु ऋतु काले भा
र्या गच्छेत् ४८ पुमानिति पुंसो बीजे अधिके युग्मास्तपि पुत्रो जायते स्त्री बीजे अधिके युग्मास्तपि दुहिता एव अतो नृव्याहारादिना नि
जबीजाधिक्यं भार्यायाश्चाहारलाघवादिना बीजात्यल्पमवगम्य युग्मास्तपि पुत्रार्थिना गतव्यमिति दर्शितम् स्त्रीपुंसयोस्तु बीजसाम्ये
पुमान्पुंसकं जायते पुंस्त्रियाविति यमौ च निःसारे ल्ये चोभयोरैव बीजे गर्भस्यासंभवः ४९ ७१ ७२ ७३

तिसंख्याकं ग्रहणं शल्करूपं सुल्कले मूल्यात्पत्नमहत्तेऽनुपयोगिनि विक्रय एव तदा स्यात् किं तर्पणं विवाहसंपत्तौ अवश्यकर्तव्ययागादि
सिद्धये कन्यायैवादातं शास्त्रायेधर्माथमेव गृह्यते अतएवापलक्षणं लोके वरादाय धर्मत इति धर्मतो धर्माथमिति तस्यार्थः भोगलोभेन
तु धनग्रहणं सुल्करूपयशस्त्रिपं अनएव गृह्यन् सुल्कं हिलोभेनेति निंदामुक्तवान् तस्मात्सौर्वर्षपर्यालोचनादौर्धर्मार्थगोमिथुनं ग्राह्यं न-
तु भोगार्थमिति मनुनास्ममतमनुवर्णितम् ५३ आर्षे गोमिथुनं सुल्कमित्कत्तं इदानीं कन्यार्थमपि धनस्य दानं न सुल्कमित्याह यासांमिति या-
सां कन्यानां प्राप्तावरेण दीयमानं धनं पित्रादयो न गृह्यन्ति किंतु कन्यायै समर्पयंतिसोऽपि न विक्रयः यस्मात्कुमारीणां पूजनं तदनुशंस्य माहंसक-
लं केवलं तदनुकंपारूपम् ५४ पितृभिरिति न केवलं विवाहकाले वरेण दत्तं धनं समर्पणीयं किंतु तदुत्तरकालमपि पित्रादिभिरप्येता भोजना-
दिना पूजयितव्याः स्थालकारादिना भूषयितव्याश्च बहुधनादिसंपदं प्राप्नुकामैः ५५ यत्रेति यत्र कुले पित्रादिभिः स्त्रियः पूज्यंते तत्र देव-

यासां नाददते सुल्कं ज्ञातयोनसविक्रयः अर्हणं तत्कुमारीणामानुशंस्य च केवलम् ५४ पितृभिर्प्राप्तभि-
श्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ५५ यत्र नार्यस्त पूज्यंते रमंते तत्र दे-
वताः यत्रैतास्तन पूज्यंते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ५६ शोचंतीति जामयो यत्र विनश्यत्याशुतकुलम् न शोचंती-
तु यत्रैता वर्द्धन्ते तद्विसर्वा ५७ जामयो यानि गेहानि शपंत्य प्रति पूजिताः तानि हृत्या हतानीव विनश्यन्ति-
समंततः ५८ तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः भूतिकामैर्नैर्नित्यं सत्कारेण पूज्यवेषुच ५९

गाः प्रसीदंति यत्र पुनरेतान पूज्यंते तत्र देवता प्रसादाभावात् यागादिक्रियाः सर्वाणि फलाभवंतीति निंदार्थवादः ५६ शोचंतीति जामिः स्वस्व-
कुलस्त्रियोरित्याभिधानिका यस्मिन्कुले भगिनी गृहपती संवर्द्धनीयसन्निहितसंपिंडस्त्रियश्च पत्नी दुहितृस्तुषाद्याः परितापादिना दुःस्ति-
न्यो भवंति तत्कुलं शीघ्रं निर्द्वीमवतिदैवराजादिना च पीड्यते यत्रैतान शोचंति तद्विनादिना नित्यं वृद्धिमेति मेधातिथिगोविंदराज्ञौ तु नवोदा-
दुहितृस्तुषाया जामपदस्याहनुः ५७ जामपदिति यानि गेहानि भगिनी पत्नी दुहितृस्तुषाद्या अपूजिताः सख्यो अभिशपन्ति इदमभिष्टमेषाम-
स्ति तितान्यभिचारहतानि धनपश्चादिसहितानि नश्यन्ति ५८ तस्मादिति यस्मादेवं तस्मात्कारणादेता भूषणाच्छादनाशनैर्नित्यं सत्कारेण पूज्य-

सुंयादिषुत्सवेषु उपनयनादिषु समृद्धिकामैः नृभिः सदा पूजनीयाः ५९ संतुष्ट इति भार्यया भर्त्रा इति हेतौ तृतीया यंत्रकुले भार्यया भर्ता
प्रीतो भवति स्त्र्यंतराभिलाषादिकं न करोति भार्यचिस्वामिना प्रीता भवति तस्मिन् कुले चिरं श्रेयो भवति कुलग्रहणान्न केवलं भार्यापती एवं
पुत्रपौत्रादिसंततिः श्रेयो भागिनी भवति ६० यदाति दशम्यथोत्ररुचिः यदि स्त्रीवरूपभरणदिना शोभाजनकेन दीप्तिमती न स्यात् तदा स्त्र्या
नं पुनर्न हर्षयेदेव हि शब्दोचधारणे अग्रहर्षात्पुनः स्वाभिः प्रजननं गभधारणं संपद्यते ६१ स्त्रिया भिति स्त्रियां मंडनादिना कांतिभत्यां
भर्तृस्नेहविषयतया परपुरुषसंपर्कविरहात् तत्कुलं दासं भवति तस्यां पुनररोचमानायां भर्तृविद्विष्टतया नंतरं संपर्कालोकलमेव कुलं मलि
नं भवति ६२ कुविवाहैरिति आसुरादि विवाहैर्यथा वर्णनिषिद्धैर्जतिकर्मादिक्रिया लोपैर्वैदापाठेन ब्राह्मणा पूजनेन प्रख्यातकुलान्यपकर्षं

संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्यातिथौ च यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ६० यदि हि स्त्री नरो चे
तत्पुमांसं प्रमोदयेत् अप्रमोदात्पुनः पुनः प्रजननं प्रवर्तते ६१ स्त्रियां तुरोचमानायां सर्वतद्रोचते कुलम् त
स्यात्तुरोचमानायां सर्वमेव नरोचते ६२ कुविवाहैः क्रिया लोपैर्वैदान्ध्ययनेन च कुलान्यकुलतां याति ब्राह्म
णाति कमेण च ६३ शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्येन च केवलैः गोभिरथैश्च यानैश्च कृष्याराजोपसेवया ६४
अयाज्यया जनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम् कुलान्याश्रयिष्यंति यानि हीनानि मंत्रतः ६५ मंत्रतस्तत्समृ
द्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि कुलसंख्यात्न गच्छंति कर्षति च महद्यशः ६६

गच्छंति ६३ शिल्पेनेति चित्रकर्मादिशि

ल्येन कलयापनप्रयोगात्सक्यवहारेण केवलशूद्रापत्येन गवाश्चरयक्रयविक्रयादिना कृषिराजसेवाभ्यां कुलानि विनश्यंतीत्यन्तरेण संबं
धः ६४ अयाज्येति अयाज्यब्राह्मणादियाजनैः कर्मणां भ्रौतस्मार्त्तादीनां नास्तिक्येन शास्त्रीयफलवत्कर्मसफलभावबुद्धिर्नास्तिक्यम् वे
दाध्ययनशून्या भिकुलानि क्षिप्रमपकर्षं गच्छंति अत्र च विवाहप्रकरणे विवाहनिंदाप्रसंगेन क्रिया लोपादयो निंदिताः निंद्याच्चैतन्न कर्त्त
व्यमिति सर्वनिषेधः कल्प्यते ६५ इदानीं क्रिया लोपादिगतप्रासंगिककुलनिंदा तु प्रसक्त्या कुलोत्कर्षमाह मंत्रेति यद्यपि धनेन कुलमि
तिलोके प्रसिद्धं तथाप्यल्पधनान्यपि कुलानि वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानप्रसक्तानि उत्कृष्टकुलगणनायां गण्यंते महतीं तुरव्यातिमर्जयंति

विवाहप्रकरणमतिक्रान्तं दानो वैवाहिकाग्नौ संपाद्यं महायज्ञविधानं चेति वक्तव्यं तथा प्रतिज्ञातं महायज्ञाद्यनुष्ठानमाह वैवाहिक इति वि-
वाहे भवो वैवाहिक. आध्यात्मिकादित्वाद्बुद्धिं तस्मिन् न्नग्नौ गृह्योक्तं कर्मसायं प्रातर्होमाष्टकादियथाशास्त्रमग्निसंपाद्यं च पंचमहायज्ञां
तर्गतयैश्वदेवाद्यनुष्ठानं प्रतिदिनसंपाद्यं च पाकगृहस्थः कुर्यात् ६७ पंचेति पशुवधस्थानं सूना सूना इव सूना हिंसास्थानगुणयोगात्
चुल्ह्यादयः पंचगृहस्थस्य हिंसाबीजानि हिंसास्थानानि चुल्होऽद्वाहनीपेषणीदृषदुपलासिका उपस्करः गृहोपकरणकुंडसंमार्जन्यादि-
कंडनी उलूखलमुसले उदकुम्भोजलाधारकलशः याः स्वकार्ययोजयन् पापेन संबध्यते ६८ तासामिति तासां चुल्हो आदिस्थानानां य-
थाक्रमेणः कृत्यं कृत्यन्नापापनाशार्थं गृहस्थानां पंचमहायज्ञाः प्रतिदिनं मन्वादिभिरनुष्ठेयतया स्मृता. एवं च निष्कृत्यर्थमित्यभिधानात्
हिंसास्थानत्वेन च कीर्तनात् सूनादोषैर्न लिप्यत इति वक्ष्यमाणत्वात् च सूनानां पापहेतुकत्वं पंचयज्ञानां च तस्यापनाशकत्वमवगम्यते प्रत्य-

वैवाहिके ग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि पंचयज्ञविधानं च पत्तिं चान्वाहिकीं गृही ६७ पंचसूना गृहस्थस्य
चुल्हो पेषण्युपस्करः कंडनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ६८ तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षि-
भिः पंचकुत्तामहायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ६९ अध्यापनब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तत्तर्पणम् होमो देवलि-
प्सो तो नृयज्ञो तिथिपूजनम् ७० पंचेतान्यो महायज्ञान् हापयति शक्तिः स गृहपि वसन् नित्यं सूनादोषैर्न-
लिप्यते ७१ देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः न निर्वपति पंचानामुच्छुसन्नसजीवति ७२

हमित्यभिधा-
नान्यतिदिनं तस्यापक्षयस्यापेक्षितत्वात् संध्यावंदनादिवन्ति त्वमपि निरुध्यते ६९ अध्यापनमिति अध्यापनशब्देनाध्ययनमपि गृह्यते ज-
पोद्भूतमिति वक्ष्यमाणत्वादतोऽध्यापनमध्ययनं च ब्रह्मयज्ञः अन्नाद्येनोदकेन वा इति तर्पणं वक्ष्यतिसपितृयज्ञः अग्नौ होमो वक्ष्यमाणो दे-
वयज्ञः भूतवलिर्भूतयज्ञः अतिथिपूजनं मनुष्ययज्ञः अध्यापनादिषु यज्ञशब्दो महच्छब्दश्च स्तुत्यर्थं गौणः ७० पंचेति शक्तिरित्येतद्दि-
धानार्थोपमनुवादः अनुकल्पेनापि यथासंभवमेते कर्तव्याः हापयतीति प्रकृत्यर्थ एव च्छांदसत्वात् णिक्कुजहातीत्यर्थः ७१ देवतेति देवता-
शब्देन भूतानामपि ग्रहणम् तेषामपि वलिहरणे देवतारूपत्वात् भृत्यान् इमांतापि त्रादयोऽवश्यं संबर्हनीयाः सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति

अहंता ज्ञानं तेन नमः पदं कर्तव्यम् देवतादीनां चेतानां यो न्यूनं ददाति स त्वसन्नापि जीवितकार्यं कुर्यान्नाजीवतीति निश्चयः ७१
 कर्तव्यता नो ध्यते ७२ अहंतां चेतानां मे देवि वाक्यं मे ददति दशी पितुं पंचमहायज्ञानां मुन्यंतरकृतान् हतान् दीनानां रात्राण्यपि धी
 यानि तानि त्वयं चानरे ७३ जप इति अहंता शब्देन ब्रह्मपुत्राख्यो जप उच्यते हतशब्देन देवपुत्राख्यो होमाः प्रहृतशब्देन शतपथा
 ख्यो मृतवलिः ब्राह्म्यहंता शब्देन मनुष्यपुत्राख्यो ब्राह्मणश्रेष्ठस्यार्चा प्राशितशब्देन पितृपुत्राख्यनित्यश्राद्धम् ७४ स्नाध्याय इति य
 दिदमिदं दिदमिदं ज्ञानं शिष्यो ज्ञानादिकं कर्तुं न समतेतदा ब्रह्मपुत्रो नित्यपुक्तो भवेत् देवैर्कर्मण्युक्तो होमे च होमस्य स्तुतिगमाह भगो देवैर्क
 ने परमं ददं स्यात्परमं भगवन् धारयति ७५ कुज एतदित्याह अग्नाविति यजमानेनाग्नानाहुतिः सम्यक्क्षिपारसाहवणकारितादादित्यस्य

अहंतां च हतं चैव तथा प्रहृतं मेव च ब्राह्म्यहंतां प्राशितं च पंचयज्ञान् च क्षते ७३ जपो हृतो हृतो होमाः प्र
 हृतो मृतवलिः ब्राह्म्यहंता द्विजाध्याची प्राशितं पितृपुत्रपणम् ७४ स्नाध्याये नित्यसंक्तस्य होमो न
 हं कर्मणि देवकर्मणि युक्तो हि विभर्त्ता दिंचराचरम् ७५ अग्नौ मास्ताहुतिः सम्यगादित्यस्य भवति भवते आग्नि
 स्तोत्रा यते वृष्टि वृष्टि रन्ततः प्रजाः ७६ यथा वायुसमाश्रित्य चरते सैव जंतुना तथा गृहस्थमाश्रित्य च
 तसर्वे आश्रमाः ७७ यस्माच्च योष्याश्च मिणो ज्ञानेनान्नेन चान्नहम् गृहस्थेनैव धार्यते तस्माज्जगत्प्राप्तमा
 गृही ७८ स संभार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमिक्षयमिच्छता सुखं चेहच्छतानि त्वयोः भार्या दुर्नन्दप्रियौ ७९

अदित्यं भावो निमनाहुतिरस आदित्यादृष्टरूपेण जायते ततो न्यूनं दुपभोगेन नायं ते प्रजाः ७८ यथेति यथा प्राणाप्यवायुमाभवेमातर्षभा
 न्नो ज्ञेयं नितया गृहस्थाभ्युपेयं सर्वाणि मिणो निर्वहति ७९ गृहस्थः प्राणातुल्यं सर्वाणि मिणा पिबति तदेवोपपादयति भवति भवति भवति
 गृहस्थमिति रिक्तास्त्रयोप्याश्रमिणो वेदार्थव्याख्याना न्यदानाभ्यां नित्यं गृहस्थैरेवोपक्रियते तस्मात्तपे प्राश्रमो गृहस्था न्येव प्राश्रमो गृह
 पेति गृहीतिः ७८ स इति यतः पयमतः स गृहस्थाभ्याः स्वर्गसुखमिच्छता अनंतमिषमिषस्य पिबता इह ज्योतिषं च द्वासीतौ ग
 सादन्नादिभोजनसुखं संततमिच्छता प्रयत्नेनानुप्रेयः योः संयते द्विपेदरिपितृन्नाशयते ७९ ७ ७ ७

कुर्यादिति एतेगृहस्येभ्यः सकाशात्कार्ययंते अतः शास्त्रज्ञेन तेभ्यः कर्तव्यम् ८० कित्तदाह स्वाध्यायेनेति नानाप्रकारत्वादर्थेन
 स्य स्वाध्यायादेरर्चनायत्नगुणितम् महायज्ञांतर्गते स्वाध्यायादिभिः ऋषिदेवपित्रितिभिः भूतानि यथाशास्त्रं पूजयेत् ८१ तत्र पितृय
 ज्ञं तावदाह कुर्यादिति प्रत्यहं यथासंभवं आहुं कुर्यात् आहुशब्दो यत्कर्मविधिवाक्यवती कौडपायिनामयनीयाग्निहोत्रशब्दवत्त्वस्य
 माणपावेण आहुधर्मातिदेशार्थः अन्नाद्येनेति तिलैर्वाहिभिर्वैरित्यादेरुपादानं पयःशीरम् ८२ एकमिति पितृप्रयोजने पंचयज्ञां
 तर्गते एकमपि ब्राह्मणं भोजयेत् अपिशब्दात्संभवे बहूनापि पार्वणधर्मग्रहणाच्च वैश्वदेवब्राह्मणभोजनप्राप्तावाह न किंचिद्वैश्वदे
 वार्थब्राह्मणमत्र भोजयेत् ८३ वैश्वदेवस्येति विश्वदेवार्थः सर्वदेवतार्थो वैश्वदेवस्तस्य पक्षस्थान्नस्यावसथ्याग्नौ स्वगृह्यविहितपशु

अथ पयः पितरो देवा भूतान्यतिययस्तथा आशासते कुटुंबिभ्यस्तेभ्यः कार्यं किजानता ८० स्वाध्यायेनार्च
 येद्दधीन् होमैर्देवान्यथाविधि पितॄन् आहुंश्च नूनन्ने भूतानि च लिकर्मणा ८१ कुर्यादहरहः आहुम
 न्नाद्येनोदकेन वा पयोमूलफलेन वा पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ८२ एकमप्याशयेद्दिप्रपित्रथे पांचयज्ञि
 के न चैवात्राशयेत्किंचिद्वैश्वदेवप्रतिहिजम् ८३ वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्येनो विधिपूर्वकम् आप्त्यः कुर्या
 हेवताभ्या ब्राह्मणो होममन्त्रहम् ८४ अग्नेः सोमस्य चैवादीतयोश्चैव समस्तयोः विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो ध
 न्वतरय एव च ८५ कुक्षै चैवानुमत्ये च प्रजापतय एव च सहद्या वा पृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृते ततः ८६

क्षणादीति कर्तव्यता पूर्वकमाभ्योवक्ष्यमाणदेवताभ्यो ब्राह्मणप्रत्यहं होमं कुर्यात् ब्राह्मणग्रहणं हिजातिप्रदर्शनायंत्रयाणां प्रकृ
 तन्त्यात् ८४ अग्नेरिति क्वचन इयं स्वाहाकारप्रदानं होम इति काल्यापनस्मरणादादावग्नये स्वाहा सोमाय स्वाहेति निरपेक्षदेवताकं
 होम इयं कृत्वा अग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति समस्तदेवताकहोमं कुर्यात्ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो धन्वतरये ८५ कुक्षै चैति कुक्षै अनुमत्ये प्रजा
 पतये वा वा पृथिवीभ्यामग्नये स्विष्टकृत इत्येव स्वाहाकारात्तान् होमान् कुर्यात् शुक्लतरेष्वग्निविशेषणत्वेन स्विष्टकृतो विधानात्केच
 न स्विष्टकृन्निर्देशोऽपि अग्निविशेषणत्वेनैव प्रयोगः पाठादेवांतत्वे सिद्धे स्विष्टकृते तत इत्यभिधानं स्मृत्यंतरीयहोमसमुच्चयेऽप्यंतत्वात् प्रा
 नार्थम् ८६

एवमिति एवमुक्तप्रकरणेन सम्यगनन्यवित्तो देवताध्यानपर एव होमान् कृत्वा सर्वासु प्राच्यादिषु दिक्षु प्रदक्षिणामिन्द्रादिभ्यः सपुरुषेभ्यो बलिं हरेत् तथा प्राच्यामिन्द्राय नमः इन्द्रपुरुषेभ्यो नमः दक्षिणस्यां यमाय नमः यमपुरुषेभ्यो नमः पश्चिमायां वरुणाय नमः वरुणपुरुषेभ्यो नमः उत्तरस्यां सोमाय नमः सोमपुरुषेभ्यो नमः यद्यपि शब्दावगम्यत्वा देवतात्वस्यांत काप्यतीतं बहुचातुशानसंवादाद् बहुचगृह्ये च यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशमिति पाठान् यत्त एव प्रयोगः ८७ मरुद्भ्य इति इति शब्दः स्वरूपविषयार्थः मरुद्भ्यो नम इति हारे बलिं दद्यात् जलेऽभ्य इति सुशलोलूषल इति हृदि निर्देशात् सहयुक्तयोरन्यतरत्र वनस्पतिभ्य इति बलिं दद्यात् गुणानुरोधेन प्रधानबलिकर्मावृत्तेरन्याय्यत्वात् ८८ उच्छीर्षेति वास्तु-रूपस्य शिरःप्रदेशो उत्तरपूर्वस्यां दिशि श्रियै बलिं दद्यात् तस्यैव पाददेशो दक्षिणपश्चिमायां दिशि भद्रकाल्यै अन्यैस्तु उच्छ

एवं सम्यग्धविर्हृत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणाम् इन्द्रांत काप्यतीतं भ्यः सानुगोभ्यो बलिं हरेत् ८७ मरुद्भ्य इति तु द्वारि क्षिपेदप्स्वद्भ्य इत्यपि वनस्पतिभ्य इत्येवं सुशलोलूषले हरेत् ८८ उच्छीर्षेति श्रियै कुर्याद्भद्रकाल्यै च पादतः ब्रह्मवास्तोः पतिभ्यां तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ८९ विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाशरक्षिषेत् दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तचारिभ्य एव च ९० पृष्ठवास्तु निकुर्वति बलिसर्वात्मभूतये पितृभ्यो बलिशेषं तु सर्वे दक्षिणतो हरेत् ९१

यनस्य शिरःस्थानभूभागं पादत इति तस्यैव चरणभूप्रदेशमाहुः ब्रह्मणे वास्तोः पतय इति गृहमध्ये हृदि निर्देशोऽपि ब्रह्मवास्तोः पत्योः पृथगेव देवतात्वम् यत्र हं द्वेमिलितस्य देवतात्वमपेक्षितं तत्र सहादिशब्दकरोति यथा सहद्यावापृथिव्यो भ्येति ८९ विश्वेभ्य इति विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्य इति शब्दादेक्यमाहुतिः विश्वेभ्यो देवेभ्यो नम इति गृहाकाशे बलिं दद्यात् दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य इति दिवानक्तचारिभ्य इति नक्तम् बह्वचगृह्यादर्शनादियं व्यवस्था ९० पृष्ठेति गृहस्योपरि यद्गृहं तत्पृष्ठवास्तु बलिं दातुः पृष्ठदेशो भूभागे वा तत्र सर्वात्मभूतये नम इत्येव बलिं दद्यात् उक्तबलिदानावशिष्टं सर्वमन्नं दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणां सुखं इति बलिं हरेत् प्राचीनावीतिनाचायं बलिर्देयः स्वधापितृभ्य इति प्राचीनावीतीशेषं दक्षिणां सुखो निनयेदिति बह्वचगृह्यवचनात् ९१ श्रानांचेति अन्यदन्तं पात्रे समुहृत्य श्वपतितादिभ्यः शनकैर्यथारजसानसंगृह्यते तथा भविदद्यात् पापरोगीकुक्षीक्षय

सोमोवा १२३ एवमिति एवमुक्तप्रकारेण सर्वभूतान्यन्नदानादिनानि पूजयति सपरंस्थानं ब्रह्मात्मकं तेजोमूर्तिप्रकाशं अवक्रेण
वर्त्मनार्चिरादिमार्गेण प्राप्नोति ब्रह्मणिलीयते इत्यर्थः ज्ञानकर्मभ्यां मोक्षप्राप्तेः तेजोमूर्तिरिति सविसर्गपाठे प्रकृतब्रह्मचोदस्वभावो भू-
त्वेति व्याख्या १२३ कृतेति एवमुक्तप्रकारेण एतद्वलिकर्म कृत्वा गृहभोक्तृभ्यः पूर्वमतिथिभोजयेत् भिक्षवे परित्राजे ब्रह्मचारिणे प्रथमा
श्रमिणे च विधिवत्स्तिवाच्यभिक्षादानमप्युत्तममिति गौतमाद्युक्तविधिना भिक्षां दद्यात् यासप्रमाणान् च भिक्षा भवति यासमात्रा भवे
द्विस्तेति शातातपक्चनान् संपवेत् अधिकमपि देयम् १२४ यदिति शुरवेगां दत्ताविधिवत्स्पर्शभृंगिकादिविधानेन यत्फलं प्राप्नोति तद्गृह-
स्थो विधिना भिक्षादानात् प्राप्नोति १२५ भिक्षामिति प्रचुरान्नाभावे यासप्रमाणां भिक्षामपि व्यंजनादिना सत्कृत्य तदभावे जलपूर्णपात्रम्

सुनान् च पतितानान् च श्वपचां पापरोशिणाम् वायसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि १२२ एवंयः सर्वभूतानि
ब्राह्मणो नित्यमर्चति सगच्छति परंस्थानं तेजोमूर्तिप्रथर्जुना १२३ कृतेति हलिकर्मैवमतिथिपूर्वमाशये-
त् भिक्षां च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे १२४ यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरोः तत्पुण्यफ-
लमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा हि जोगृहा १२५ भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्रा-
ह्मणायोपपादयेत् १२६ नश्यति हव्यकव्यानि नराणामविज्ञानताम् भूस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहादृत्तानि
दातृभिः १२७ विद्यातपःसमृद्धेषु हुतविप्रसुराग्निषु निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्बिषात् १२८
संप्राप्तायत्यतिथये प्रदद्यादासनादके अन्नचैव यथाशक्तिसत्कृत्य विधिपूर्वकम् १२९

पिपलपुष्पादिना सत्कृत्य तत्

ततो वेदतदर्थज्ञानवते ब्राह्मणाय स्तिवाच्येत्यादिविधिपूर्वकं दद्यात् १२६ नश्यतीति मोहाद्यसात्रानभिज्ञतया देवपित्रुद्देशेनान्नानि
वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानतेजःशून्यतया भस्मरूपेण विपत्रेषु दत्तानि दातृभिर्निष्फलानि भवन्ति १२७ विद्यातपःसमृद्धेति विद्यात-
पस्तेन संपन्नविश्राणामुत्तानि होमाधिकरणत्वेन अग्नितया निरूपितानि हव्यकव्यादिप्रक्षिप्तमिह लोके दुस्तारात् व्याधिशत्रुराजपीडादिभ-
यान् महतश्च पापादमुन्नरकाल्वायते १२८ संप्राप्तायेति स्वयमागतायत्यतिथये आसनं पादप्रक्षालनाद्युदके यथासंभवव्यंजनादिभिः

म.स.
४३

सत्कृतं चान्नमासनावसथावित्यादिवक्ष्यमाणविधिपूर्वकंदद्यात् ९९ शिलानिति लूनकेदारशेषधान्यानिशिलस्तानपिडा । च
 निसंयमान्वितस्यत्रेतावसथाः सभ्यश्चेतिपंचाग्नयः सभ्योनामाग्निः शीतापनोदाद्यर्थयस्तत्रप्रणीयतेपंचस्वा ।
 निसंकोचोनपंचाग्निहोमार्जितपुण्यमनर्चितोऽतिथिर्वसन्नृणाति अनयाचनिंदायातिथ्यनर्चनस्यनिंदावगम्यते १०० तृणानिति
 अन्नासंप्रवेयुनस्तृणविश्रामभूमिपादप्रक्षालनाद्यर्थजलप्रियवचनान्यपिधार्मिकगृहेष्वतिथ्यर्थनकदानिदुच्छिद्यन्ते अवश्यदेया-
 नातिविधीयते तृणग्रहणंशयनीयोपलक्षणार्थम् १०१ अप्रसिद्धत्वादतिथिलक्षणमाह एकेति एकरात्रमेवपरगृहेनिवसन्ब्रा-
 ह्मणोतिथिर्भवति अनित्यावस्थानान्नविद्यतेद्वितीयातिथिरस्येतिअतिथिरुच्यते १०२ नैकेति एकग्रामनिवासिनलोकेषुवि-
 त्परिहासकथादिभिः सगत्यावृत्त्यर्थिनंभार्याग्निमुक्तोगृहेवैश्वदेवकालोपस्थितमपिनातिथिंविद्यात् एतेनभार्याग्निरहितस्यप्रवा

शिलानप्युल्लतो नित्यं पंचाग्नीनपिज्जुतः सर्वं स्मृतमादत्ते ब्राह्मणो नर्चितो वसन् १०० तृणानिभू-
 मिरुदकवाक्कतुथीचिसूचता एतान्यपि सतागहेनाच्छिद्यते कदाचन १०१ एकरात्रं तु निवसन्नतिथि-
 ब्राह्मणः स्मृतः अनित्ये हि स्थितो यस्मान् तस्मादतिथिरुच्यते १०२ नैकग्रामीणमतिथि विप्रसांगतिकं
 तथा उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्यायत्राग्नयोपिवा १०३ उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः तेन ते प्रेत्य
 पुशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् १०४ अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदोगृहमेधिना काले प्राप्तास्त्वका-
 लेवानास्थानं न गृहं वसन् १०५

सिनोनातिथिलमिति बोधितम् १०३ उपासत इति अतिथिप्रकरणादातिथ्यलो-
 भेन ये गृहस्थाः ग्रामांतराणि गत्वा परान्नं सेवन्ते ते निषिद्धपरान्नदोषानभिज्ञाः तेन परान्नभोजने न जन्मांतरे अन्नादिदायिनां पशु-
 तां व्रजन्ति तस्मादिदं न कुर्यादिति निषेधः कल्प्यते १०४ अप्रणोद्य इति सूर्योऽस्तमिते गृहस्थेनातिथिर्न प्रत्याख्येयः सूर्योऽणोदः प्रा-
 पितः शत्रौ स्वगृहगमनाशक्तेः द्वितीयवैश्वदेवकाले प्राप्ताः अकाले वा सायं भोजने निवृत्ते पिनास्यगृहे अतिथिरनश्नन् वसेदवश्यम्
 सौभोजनं देयं प्रत्याख्याने प्रायश्चित्तगौरवाद्यर्थमारंभ अतएव विष्णुपुराणे दिवातिथौ तु विमुखे गते यत्नातकं नृप तदेवाष्टगुणं
 प्रोक्तं सूर्योदो विमुखे गते गोविंदराजस्तप्रतिनिषिद्धातिथिप्रतिप्रसवार्थं त्वमस्याह १०५ । ७९ । ७९

नवेति यद्दत्तदध्यादित्क एमतिथिं प्रत्याचष्टे तत्तस्यैव अदत्तान स्वयं भोक्तव्यम् धनायाहितं धनस्य निमित्तं वा धन्यं एवं यशस्यादयोऽपि शब्दाः
 अतिथिं भोजनफलकथनमिदम् नवानावश्यकतापत्तिः सर्वैरुक्तमादत्ते इत्यादि दोषश्च वणात् १०६ आसनेति आसनं पीठं चर्म वा आव
 सयो विग्रामस्यानम् शय्याखट्वादि अनुव्रज्यागच्छतोऽनुगमनम् उपासनां पश्चिष्याम् एतत्सर्वं बहुधतिथिषु सुगपहुपस्थितेषु इतरेत
 रापेक्षया उत्कृष्टा एव मध्यमं कुर्यात् न पुनः सर्वेषां समम् १०७ वैश्वेति अन्त्यशब्दनिर्देशादतिथिभोजनपर्यंतं वैश्वदेवे कृते यद्यपरोतिथि
 रागच्छेत्तदा तदर्थं पुनः शकं कृत्वा तस्थानं दद्यात् बलिहरणं ततो नात्र कुर्यात् बलिनिषेधादन्न संस्काराभावो वैश्वदेवस्यावगम्यते अन्नसं
 स्कारपक्षे कथमसंस्कृतान्नभोजनमनुजानीयात् १०८ नेति भोजनलाभार्थं ब्राह्मणः सुकुलगोत्रेन निवेदयेत् यस्माद्भोजनार्थं ते कथयन्
 उद्गाणीं शीतिपंडितैः कथ्यते १०९ नेति ब्राह्मणस्य क्षत्रियादयः अतिथ्यो न भवन्ति क्षत्रियादीनां ब्राह्मणास्थात्कृष्टनातितान् मित्रज्ञा-

न वै स्वयंतदस्मादादतिथिं यन्न भोजयेत् धन्यं यशस्य मायुष्यं स्वर्गं वातिथिपूजनम् १०६ आसनावस
 यो शय्यामनुव्रज्यामुपासनाम् उत्तमे पूतमं कुर्याद्द्विने हीनं समे समम् १०७ वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योति
 थिराव्रजेत् तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् १०८ न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत्
 भोजनार्थं हितं शंसन्वाताशीत्कथ्यते त्वर्धः १०९ न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते वैश्यशूद्रौ सखा
 चैव ज्ञातयौ गुरुरेव च ११० यदित्वतिथिधर्मेण क्षत्रिया गृहमाव्रजेत् भक्तवत्सूक्तविप्रेषु कामं तमपि भोज
 येत् १११ वैश्यशूद्रावपि प्राप्नोतु कुटुंबेति तिथिधर्मिणो भोजयेत्सहभृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् ११२

तानामात्मसंघं पाहुनोऽप्रकृत्वात् अनेनैव न्यायेन क्षत्रियस्य उत्कृष्टो ब्राह्मणः सजातीयश्च क्षत्रियोऽतिथिः स्यात्नापकृष्टौ वैश्यशूद्रौ ए
 व वैश्यस्यापि हि जातयोतिथ्यो न शूद्रः ११० यदातिथिर्दिश्यामिन्तरागतत्वादतिथिकालोपस्थितत्वादतिथिधर्मेण क्षत्रियो विप्रगृहमाग
 च्छेत्तदा विप्रगृहोपस्थितविप्रेषु कृतभोजनेषु स्थितेषु इच्छातस्तमपि भोजयेत् १११ वैश्येति यदि वैश्यशूद्रावपि ब्राह्मणस्य कुटुंबे
 गृहे प्राप्नोतीत्यामन्तरागतत्वाद्यतिथिधर्मशालिनो तदा तावपि क्षत्रियभोजनकालात्परतो रंपती भोजनात्पूर्वदासभोजनकाले अनु
 कं पामाश्रयं भोजयेत् ११२ इतरानिति उक्तभोजनकाले क्षत्रियादिव्यतिरिक्तान्सर्वसहाध्यायिप्रभृतीन्संग्रीत्या गृहमागतान् न त्वति

थिभावेनतस्यप्रतिषेधान् यथाशक्तिप्रकृष्टमन्नं कृत्वाभार्याभोजनकालेभोजयेत् गृहस्थस्यापि स एव भोजनकाल अवशिष्टं तु दंपती
तिवस्यमाणत्वात् आत्मना सहैतिवक्तव्ये वचनवैचित्र्यमात्रार्थस्य गुरोस्तु भोजनकालानभिधानं प्रफलत्वेन स्वाधीनकालत्वात् ११३
सुवासिनीमिति सुवासिन्योनयोदाः स्त्रियस्तु पादुहितरश्चताः कुमारीर्गर्भिणीश्चातिथिस्थोऽप्येवमेवातिथिभ्यो भोजयेत् कथमतिथिषु
अभोजितेषु भोजनमेवातिथिचरमकुर्वन् मेधातिथिस्तु मेवेति पठितानुगतानेवैताभोजयेत् अतिथिसमकालमिति व्यसत्याप अ-
न्येतु अग्रइति पठंतीत्युक्त्यान् ११४ अदत्तेति एतेभ्योतिथ्यादिभ्यस्तत्पर्यन्तेभ्यो अन्नमदत्त्वा व्यतिक्रमभोजनं दोषं मज्जनं नयः पूर्वभुंक्ते सम-
रणान्तरं गृध्रैस्तानोभक्षणं न जानाति न्यतिक्रमस्येदं फलमिति वचनवैदग्ध्यनोक्तम् ११५ भुक्तेति विषेषु अतिथिषु स्वेष्टज्ञातिषु भू-

इतरानपि सरस्यादीन् संप्रीत्या गृहमागतान् सत्कृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया ११३ सुवासिनीं कु-
मारीश्च योगिणीं गर्भिणीं स्त्रियः अतिथिभ्योऽप्येवैतान् भोजयेदविचारयन् ११४ अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पू-
र्वं भुक्ते विचक्षणः समुज्जानान्नानातिथ्यगृध्रैर्जग्मिमात्मनः ११५ भुक्तवत्त्वथ विषेषु स्वेष्टेषु भूत्येषु चैव हि सु-
जीयाताततः पश्चादवशिष्टं तु दंपती ११६ देवान् नृषीन् भूष्यांश्च पितॄन् गृह्याश्च देवताः पूजयित्वा ततः पश्चा-
द्गृहस्थः शेषभक्त्युत्तमं ११७ अघंसकेवलं भुक्तेयः पचत्वात्सकारणात् यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सनामन्नविधि-
यते ११८ राजर्षिं कृत्वा तं कुरुभ्यश्च सुखमातुलान् अहयेन्माधुपर्कणपरिसवत्सरात्युनः ११९

कृतभोजनेषु ततो न्नादवशिष्टं भार्यापती पश्चादस्मीयाताम् ११६ देवानिति गृह्याश्च देवता इत्यनेन भूतयज्ञोक्तः पंचयज्ञांस्तु शानस्य
अवशिष्टं तु दंपतीत्यनेन शेषभोजनस्य च विहितत्वात् वस्यमाणदोषकथनार्थोऽयमनुवादः अथवा देवानित्यनेनैव भूतयज्ञस्य संग्रहः
गृहे भवा गृह्या देवताः पूजयित्वा ततः पश्चादविचारयन् ११७ अघमिति यस्तात्सार्थमेवान्नं पक्त्वा भुक्ते देवादि-
भ्यो न ददाति स पापहेतुत्वात् पापमेव केवलं भुक्तेऽन्नं न भुंज्यात् तथान्वयः केवलाद्यो भवति केवलादीयस्माद्यदेव पाकयज्ञावशिष्टमशनं न
भयते इति तदेव साधूनामन्नमुपदिश्यते इति ११८ अतिथिपूजाप्रसंगेन राजादोनामपि गृहमागतानां पूजाविशेषमाह राजेति संख्याभिवि-

क्रतुः क्षत्रियो राजा ऋत्विक्पुनयस्यार्त्तिज्यं कृतं स्नातको विद्यात्रताभ्यां प्रियोजामाता राजा दीनेता च गृहागतान्सप्तगृह्योक्तेन मधुपर्कस्त्वेन
 कर्मणा पूजयेत् परिसंवत्सरादिति संवत्सरं वर्जयित्वा तद्गृहं गृहागतान्युनर्मधुपर्केण पूजयेत् पंचम्यपादुपरिभिरिति सूत्रेण वर्जनार्थं
 परियोगेन इयं पंचमी अतएवैतत्सूत्रव्याख्याने जयादित्येनोक्तं अपेनसाहचर्यात्परे वर्जनार्थस्य ग्रहणमिति मेधातिथिस्तु परिसंवत्सरानि
 ति पदित्वा परिगतो निष्क्रान्तः संवत्सरस्येधां तान् पूजयेदिति व्याख्यातवान् उभयत्रापि पाठे संवत्सरमध्यागमनेन मधुपर्कार्हता ११९ राजस्ना
 तक्रयोः पूजासंकोचार्थमाह राजेति राजस्नातको संवत्सरादूर्ध्वमपि यज्ञकर्मण्येव प्राप्तौ मधुपर्केण पूजनीयौ न तु यज्ञव्यतिरेकेण जामात्रा
 दयस्तु संवत्सरादूर्ध्वं यज्ञविनापि मधुपर्कार्हाः संवत्सरमध्ये तु सर्वेषां यज्ञविवाहयोरिव मधुपर्कः तदा ह गौतमः ऋत्विगाचार्यश्च सुरापितृव्य
 मातुल्यानामुपस्थाने मधुपर्कः संवत्सरेषु नर्यज्ञविवाहयोरर्वाक्राज्ञः श्रोत्रियस्य च १२० सायमिति दिनांते सिद्धस्यान्नस्य पत्नी अमंत्रं बलि

राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थितौ मधुपर्केण संपूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः १२० सायं त्वन्नस्य सिद्ध
 स्य पत्न्यमंत्रं बलिहरेत् वैश्वदेवं हिनामैतत्सायं प्रातर्विधीयते १२१ पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चैव दुक्षयग्नि
 मान् पिंडान्वाहार्यं कुर्याद्भूम्यासां मासिकम् १२२ पितृणां मासिकं आह मन्वाहार्यं विदुर्बुधाः तच्चा
 भिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन समततः १२३ तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या हि जौत्तमाः यावत्तश्चैव ये श्वान्नेस्तान्
 वस्याम्यशेषतः १२४ हरणं कुर्यात् इन्द्राय नम इति मंत्रपाठं वर्जमानसस्तु देवतोद्देशेन निषिध्यते यत एतत् वैश्वदेवं नामा
 नसाध्यं होमबलिदानातिथिभोजनात्यक्तं सायं प्रातर्गृहस्थस्योपदिश्यते १२५ आह कल्पं च शाश्वतमित्यनुक्रमणिकायां प्रतिज्ञातं
 आह कल्पापुष्पक्रमते पितृयज्ञमिति साग्निरमावास्यायां पिंडपितृयज्ञाख्यं कर्म कृत्वा आहं कुर्यात् पितृयज्ञपिंडानामनुपश्चादाह्रियत
 इति पिंडान्वाहार्यं कुर्याद्भूम्यासां मासिकं मासश्चातु मासश्च तयोर्भवं प्रतिमासं कर्त्तव्यमित्यर्थः अनेनास्य नित्यत्वं सुक्तं विप्रग्रहणं हि जाति
 परं त्रयाणां प्रकृतत्वात् १२६ इदानीं नाम निर्वचनेनोक्तमेव पितृयज्ञानंतर्यं ददयति पितृणां मिति इदं मासिकं प्रतिमासं भवं आहं यस्या
 सितृयज्ञपिंडानामनुपश्चादाह्रियते तेन पिंडान्वाहार्यं कर्मिदं पिंडाजानंति ततो सुक्तं पितृयज्ञानंतर्यं मस्य तच्चाभिषेण वक्ष्यमाणमासे
 न प्रशस्तेन मनोहरेण पूतिगंधादिरहितेन प्रयत्नतः कर्त्तव्यं पिंडानां मासिकं आह मिति वा पाठः पिंडानां पितृयज्ञपिंडानां शेषं तुल्यम् १२७ तत्रे

ति तस्मिन् आदेये भोजनीयाः येन त्याज्यायत्संख्याकाः यैश्चान्तेस्तत्सर्वं प्रवक्ष्यामि १२४ अत्र यद्यप्युद्देशक्रमेण ये भोजनाया इति वक्तुं
मुनितं तथाप्यल्पवक्तव्यत्वाद्वा हाणसंख्यामाह हाविति देव आदेहौ ब्राह्मणौ पितृपितामहप्रपितामहानां त्रीन् ब्राह्मणान् अथवा
वै एकं पित्रादित्रिकैश्चैकं ब्राह्मणं भोजयेत् उक्तातिरिक्तभोजनं समर्थं पिनाधिकभोजनेषु प्रवर्त्तेत मेधातिथिस्त्वाह पितृकृत्यैत्रा
पितृस्त्रीन् ब्राह्मणान् पितृतामहस्य त्रीन् ब्राह्मणान् प्रपितामहस्य त्रीन् ब्राह्मणान् भोजयेत् एकैकमुभयत्र वेति देव एकं पित्रादित्रयस्य चै
कैकम् न त्वेवैकं पित्रादित्रयस्य न त्वेवैकं सर्वेषां पिण्डैर्व्यख्यातमित्याश्रयात् न गृह्यविरोधात् यद्येकः पिण्डः पित्रादित्रयस्य न निरूप्यते त
थैको ब्राह्मणो न भोजयितव्य इत्यर्थः तस्मान्न पित्रादित्रयस्यैकं ब्राह्मणभोजनम् तदसत् गृह्यकारेणैव न त्वेवैकं सर्वेषां पिण्डैर्व्यख्यात-
मिति पठित्वा काममना घे इत्यभिहितम् अस्यार्थः बहुपित्रादिदेवताक आह्वानमाद्यं सपिण्डीकरणमभिमतंत द्यतिरिक्त आदेहकाममेकः
पित्रादीनां ब्राह्मण इत्यर्थः अथवा अनाद्ये अदनीयद्रव्याभावे एकोपि भोजयितव्यः उभयत्रापि व्याख्याने पार्वणादौ पित्रादित्रयस्यैकं ब्रा-

ह्मो देवे पितृकार्ये त्रीने कैकमुभयत्र वा भोजयेत्कसमृद्धोपि न प्रसज्जेत विस्तरे १२५ सत्क्रियां देशकालौ च
शौचं ब्राह्मणसंपदः पंचैतान्विस्तरो हंतितस्मान्ने हेतुविस्तरम् १२६ प्रथिताप्रेतकृत्येषां पित्र्यं नाम विभुस्त

ये तस्मिन् युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी १२७ हाणभोजनं गृह्यकृतैवोक्तम् वशिष्ठोपि यद्येकं भोजयेच्छादे देवतं

अंकथं भवेत् अन्नं पात्रे स मुह्यत्सर्वस्य प्रकृतस्य च देवतायतने कृत्वा यथाविधि प्रवर्त्तयेत् प्रास्येदन्नंतदग्नौ वा दद्याद्वा ब्रह्मचारिण इति स
र्वभ्य एकं ब्राह्मणभोजनमाह तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या प्रथमे वा शब्द इत्यनेन विस्तार इति प्राप्ते छंदः समानत्वात् स्मृतीनां सर्वविधयः छंदसि वि
कल्प्यं ते इति विस्तर इति रूपम् १२५ स इति सत्क्रियां ब्राह्मणस्य पूजां देशं दक्षिणप्रवणत्वादिवक्ष्यमाणं कालमपराणहं शौचं आहूकत्
ब्राह्मणं प्रैष्य गतं गुणवद्वा हाणालाभं च ब्राह्मणविस्तारो नाशयति तस्माद्वा हाणविस्तारं न कुर्यादिति सत्क्रियादिविरोधतो ब्राह्मणा
वेधात् सत्क्रियादि संप्रभवे पित्रादेरेकैकस्यापि ब्राह्मणत्रयाभ्यनुज्ञानम् अतएव गौतमः न चावराभोजयेदयुजो वा यथोक्ताहम् बद्धं च गृह्य
कारोपि अथातः पार्वण आदेहकाम्ये आभ्युदयिक एकोदिष्टे ब्राह्मणानित्यपक्रम्य एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रीन् त्रीन् वा च द्वौ फलभूयस्तामि त्याह
हौ हाविति आभ्युदयिक आह विषयं स्मृत्यंतरेषु तथाविधानात् अत्राप्याभ्युदयिक इत्युपक्रमाच्च १२६ प्रथितेति यदेतत् पित्र्यं कर्म आह रूपं प्र

यममियंप्रख्याताप्रेतकृत्यापित्रुपकारार्थाक्रिया प्रकर्षेण इतः प्रेतः पितृलोकस्थ एवोच्यते विधुक्षये अमावास्यायांतस्मिन्पित्र्येक
 र्मणि युक्तस्यैतत्परस्य लौकिकीस्मार्तिकीप्रेतकृत्यापित्रुपकारार्थाक्रियागुणवत्पुत्रपौत्रधनादिफलप्रबंधरूपेण कर्त्तारमुपतिष्ठतेत
 स्मादिदं कर्त्तव्यम् गोविंदराजेन तु विधिः क्षय इति पठितव्याख्यातंच योयं नाम विधिः पितृकर्मतिथि क्षये चंद्रक्षये ग्रहे वा तदसामंदा
 यिकम् मेधातिथिप्रसूतिभिर्गोविंदराजादपितृदूतैरेन म्युपेतत्वात् क्षय इति संबंधकृशाच्च १२७ श्रोत्रियेति छंदोमात्राध्यायो श्रो
 त्रियस्तस्मै देवपितृन्नानियत्नानोदेयानि अर्हत्तमायश्रुतत्वात् ताराभिजनादिभिः पूज्यतमायतस्मै दत्तं महाफलं भवति १२८ एकैकमि
 ति देवपितृयोरेकैकमपि वेदतत्त्वविदं ब्राह्मणं भोजयेत् तदा पिविशिष्टं आह फलप्राप्नोति न त्वविदुषो बहूनापि एवं च फलश्रवणाद्वा ह्य
 ण भोजनमेव प्रधानं पिंडदानादिकं क्षंगमिति गोविंदराजः वयंतु पितृदेशेन द्रव्यत्यागं ब्राह्मणस्वीकारपर्यंतं आह शब्दवाच्यं प्रधानं ब्रूमः
 तदेनमनुनापिंडान्वाहार्यकं आहं कुर्यादिति विहितं आपस्तंबेन तु मन्वर्थस्यैव व्याख्यातत्वात् तदाह आपस्तंबः तथैतन्मनुः आह शब्दं

श्रोत्रियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् १२८ एकैकम
 पिविद्वांसं देवपितृये च भोजयेत् पुष्कलफलप्राप्नोति नाम त्रजान् बहूनापि १२९ दूरादेव परीक्षेत ब्रा
 ह्मणवेदपारगम् तीर्थतद्द्रव्यकव्यानामदाने सोतिथिः स्मृतः १३० सहस्रहिसहस्राणि मनृचायत्र भु
 जते एकस्तान्मत्रविष्ठीतः सवानहति धमेतः १३१ कर्मप्रोवाच प्रजानिः श्रेयसार्थं तत्र पितरो देवता ब्राह्मणस्ताहव

नीयार्थं भासिमास्य परपक्षस्यापराणहः श्रेयानिति आह शब्दं आहमिति शब्दो वाचको यस्य तत्तथा ब्राह्मणस्ताहव नीयार्थं आहव
 नीयवत्त्वत्तद्द्रव्यप्रतिपत्तिस्थानत्वात् पितरो देवता इति नियतपितृदेवता कलाच्च आहस्य देवता आह दौ आह शब्दस्तत्तर्ह्यप्राप्त्य
 र्थागौणः कौंडेपायिनामयन इवाग्निहोत्रशब्दः पुष्कलं फलं प्राप्नोति इति तु पुष्टतरफलार्थिनो गुणफलविधिः स भोजनस्यांगले पित
 दात्रयोनिरुद्धः आपस्तंबोऽप्यधात् आहं कर्मेतत्सिद्धदेवतम् मन्वर्थकययस्तस्मान्नेदं ब्राह्मणभोजनम् १२९ दूरादिति दूरादेवपि
 तृपितामहाय भिजनसु द्विनिरूपणेन कृत्स्नशास्त्राध्यायिनं ब्राह्मणं परीक्षेत यस्मात्तथाविधौ ब्राह्मणो हव्यादीनां तीर्थपात्रं दाने सो
 तिथिरेव महाफलप्राप्तेर्हेतुत्वात् १३० सहेति यत्र आह ब्राह्मणानामवेदविदो दशलक्षाणि भुजते तत्रैको वेदविदो जनेन परितुष्टो-

धर्मतो धर्मोऽसादनेन तान्सर्वानर्हति स्वीकर्तुं योग्यो भवति तद्भोजनजन्यं फलं जनयतीत्यर्थः छांदसत्यादेकवचनम् अथवा बहुवच-
नानां स्थाने सहस्रमिति मनोरभिमतम् गोविंदराजस्त्याह सहस्रं गच्छं तु भूतानीति वेदे १३१ ज्ञानेति विद्यया उत्कृष्टेभ्यो हव्यानि
कव्यानि च देयानि नमूर्खेभ्यः अर्थान्तरन्यासो नामालंकारः न हि रक्ताक्तो हस्तो रक्तेनैव विशुद्धो भवति किंतु विसलजलेन एवं सूर्य
भोजनेन जनितं दोषं नमूर्खे एव भोजितो पतंति किंतु विद्वान् १३२ अविद्वन्निंदया विद्वानमेवोक्तं चक्रोत्तयास्तौति यावत् इति या-
वत्संख्यकान् ग्रासान् हव्यकव्ये धर्मैर्विद्वुं चैतत्संख्याकानेव प्रकृत्या द्रव्यं च लिखितं शूलस्य स्थ्या सुधलोहपिंडान् ग्रसते आह-
कतुरेवेदमपि विद्वान् फलकथनम् तथा च व्यासः ग्रसते यावत् पिंडान् ग्रस्य वै हविषो नृचः ग्रसते तावत् शूलान् गत्वा वै वस्वतक्ष-
यम् १३३ ज्ञानेति केचिदात्मज्ञानपरा ब्राह्मणा भवन्ति अन्ये प्राजापत्यादितपःप्रधानाः अपरे तपोध्ययननिरताः इतरे यागादिपराः

ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवांषि च न हि हस्तावस्त्रगृद्धौ रुधिरेणैव सुन्द्यतः १३२ यावतो ग्रसते
ग्रासान् हव्यकव्ये धर्मैर्विद्वुं तावतो ग्रसते प्रत्यदीप्तं शूलस्य यो गुडान् १३३ ज्ञाननिष्ठा हि जाः केचित्
प्राज्ञिष्ठास्तथापरे तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथापरे १३४ ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि
यत्नतः हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्ववचतुर्षुपि १३५ अश्रोत्रियः पितायस्य पुत्रः स्याद्देदपारगः अ-
श्रोत्रियाणां पुत्रः स्यात्पिता स्याद्देदपारगः १३६ ज्यायां समनया विद्यात्त्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता मन्त्रसं-
पूजनार्थं तु सत्कारमितरो हति १३७

१३४ तत्किमत आह ज्ञानेति ज्ञानप्रधानेभ्योऽपि त्र्यर्थांश्चान्नानियत्वा हातव्यानि
देवान् प्राणिपुनः न्यायावधुतार्थशास्त्रात्तु सारेण चतुर्भ्योपि १३५ अश्रोत्रिय इति योऽश्रोत्रियः पितृकः स्वयंच अश्रोत्रियः यः श्रोत्रिय-
पितृकः स्वयंच अश्रोत्रियः १३६ तयोः कः श्रेष्ठ इत्युक्तं तस्य विशेषमाह ज्यायां समिति अनयोः पूर्वश्लोकनिर्दिष्टयोर्मध्ये श्रोत्रियपु-
त्रं स्वयमश्रोत्रियमपि ज्येष्ठं जानीयात् पितृविद्यादरपरमिदम् यः पुनरश्रोत्रियस्य पुत्रः स्वयंच अश्रोत्रियः स तदधीतवेदपूजनार्थं पूजा-
मर्हति चेद एव तद्वारेण पूज्यत इति पुत्रविद्यादरपरमिदम् तस्माद्भवनभंग्या श्रोत्रियपुत्रः स्वयंच अश्रोत्रियः आह भोजयितव्य इत्य-

तम् ननु श्रोत्रियपुत्रस्य स्वयमश्रोत्रियस्यैवाभ्यनुज्ञानं श्रोत्रियायैव देयानीति विरोधादेवं च दूरादेव परीक्षेतेति विद्याव्यतिरिक्ता
 चारादिपराक्षार्यत्वेनायतिष्ठते १३७ नेति आह्नेमित्रं भोजयेत् धनान्तरैरस्य मैत्री संपादनीया न शत्रुन् च मित्रं यजानीयात्तं ब्रा
 ह्मणं आह्ने भोजयेत् १३८ यस्येति मित्रशब्दो यं भावप्रधानः यस्य मैत्री प्रधानानि हव्यकव्यानि तस्य पारलौकिकं फलं न भवतीति
 फलाभावकथनपरमिदम् प्रेत्येति परलोके इत्यर्थे शब्दान्तरमव्ययमिदं न तु क्तांतं तेनासमानकतृकत्वे कथं क्ता इति नाशं कनीयम्
 १३९ स्वर्गफलं आहस्यदर्शयितुं पूर्वोक्तफलाभावमेव विशेषणकथयति यदिति योमनुष्यः संगतानि मित्रभावं शास्त्रानभिज्ञतया
 आह्नेन कुरुते आह्नेमेव मित्रलाभहेतुत्वान्मित्रं यस्य स आह्नेमित्रो हि जायसदः स स्वर्गलोकाच्च्यवते तं न प्राप्नोतीत्यर्थः आहस्यापि स्व

न आह्ने भोजयेन्मित्रं धनैः कार्येऽस्य संग्रहः नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं आह्ने भोजयेद्द्विजम् १३८ यस्य मि
 त्रप्रधानानि आह्नानि च हवींश्च तस्य प्रेत्य फलं नास्ति आह्नेषु च हविःषु च १३९ यः संगतानि कुरुते
 मोहाच्छाह्नेन मानवः स स्वर्गाच्च्यवते लोकाच्छाह्नेमित्रो हि जायसः १४० संभोजनीसाभिहितापेशा
 चीदक्षिणाद्द्विजैः इह वास्ते तु सालोके गौरधेवैकेशमनि १४१ यथेरिणो बीजसु स्वानवसालभते फ
 लम् तथा नृचैह विद्वानदाता लभते फलम् १४२ दातृनिति ग्रहीतृश्च कुरुते फलभागिनः विदुषेद
 क्षिणादत्वा विधिवत्त्यचेह च १४३

र्गफलत्वमाह याज्ञवल्क्यः आयुःप्रजोधनं विद्यां स्वर्गमोक्षं सुखानि च प्रयच्छं
 तितं यासाज्यं प्रीतान् नृणां पितामहाः १४० संभोजनीति सादक्षिणादानक्रिया संभोजनीसहस्रज्यते यथा सा संभोजनी गोष्टी बहुषु
 रुपभोजनात्मिका पिशाचधर्मत्वात्पेशाचीमन्यादिभिरुक्ता सा च मैत्रीप्रयोजनकत्वान्न परलोकफला इह लोके एवास्ते यथा आ
 गौरे कस्मिन्नेव गृहेतिष्ठति न गृहान्तरगमनसमा १४१ यथेति ईरिणमूषरदेशो यत्र बीजसु संनमरो हति तत्र यथा बीजसु स्वाक
 र्षको न फलं प्राप्नोति एवमविदुषे आह्नेदानफलदातानप्राप्नोतीति १४२ दातृनिति वेदतत्त्वविदेयशास्त्रादन्तर्गते ऐहिकसुखि
 कफलभागिनो दातृन् करोति ऐहिकं फलं यथा शास्त्रानुष्ठानेन लोके रय्यातिरूपमालुषंगिकमिति मेधातिथिगोविंदराजौ वयं त्वा

सुरादिकमेवैदिकफलं ब्रूमः आसुः प्रजाधनविद्यामित्याद्यैहिकामुष्मिकादिफलत्वेनापि आहं स्यात्तबल्व्यादिभिरुक्तत्वात् प्र
तिग्रहीतृन्मया हलव्यधनानुष्ठितयागादिफलेन परलोके सफलां कुरुते अन्यायार्जितधनानुष्ठितयागादेरफलप्रदत्तात् इह
लोकेन्यायार्जितधनारव्यरुष्यादिफलातिशयलाभात्सफलां कुरुते १४३ काममिति वरं विद्वाद्ब्राह्मणाभावे गुणवन्निब्रंभोजये
त् ननु विद्वांसमपि शत्रुयन्तः शत्रुणा आहं भक्तं परलोके निष्फलं भवति यथोक्तपात्रासंभवे मित्रप्रतिप्रसवार्थमिदम् १४४ श्रोत्रि
यायैव देयानीत्यनेन छंदोमात्राध्यायिनि श्रोत्रियशब्दप्रयोगात्तदाश्रयणमावश्यकमुक्तं इदानीं त्वधिकफलार्थं मंत्रब्राह्मणात्सकृ
त्तुशारवाध्यायिनि श्रोत्रियेदानमाह यत्नेनेति ऋग्वेदिनं मंत्रब्राह्मणात्सकृत्तुशारवाध्यायिनं यत्नतो भोजयेत् तथा विधमेव यजुर्वेदि
नं वेदस्य पारंगच्छतीति वेदपारगः शारवाया अंतंगच्छतीति शारवांतगः समाप्तिरस्यास्तीति समाप्तिकः सर्वैरेव शब्दैर्मंत्रब्राह्मणा

कामं आह्वयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् १४४ यत्ने
न भोजयेच्छ्राद्धे बद्धं च वेदपारगम् शारवांतगमथाध्ययं छंदोगंतु समाप्तिकम् १४५ एषामन्यतमो
यस्य भोजी त आह्वयं चितः पितृणां तस्य तृप्तिः स्याच्छ्राव्यतीसास पौरुषी १४६ एष वै प्रथमः कल्पः
प्रदाने हव्यकव्ययोः अनुकल्पस्त्वयज्ञेयः सदा सुद्धिरनुष्ठितः १४७ मातामहमा तुल्यं च स्त्रीयं च
शुरगुरुम् दोहित्रं विट्पतिं बंधुमृत्विग्याज्यां च भोजयेत् १४८

त्सकृत्तुशारवाध्येताभिहितः १४५ त

ज्ञोजने अधिकं फलमाह एषामिति एषां संपूर्णशारवाध्यायिनां बद्धत्वादीनां मध्यादन्यतमो यस्य सम्यक् पूजितः सन् श्राद्धे
भक्तं तस्य पुत्रादिसप्तपुरुषाणां शाश्वती अविच्छिन्ना पितृणां तृप्तिः स्यात् सास पौरुषीति अनुशतिकादि त्वादुभयपददृष्टिः तस्य
चाकृतिगणत्वात् १४६ एष इति हव्यकव्ययोरुभयोरैव प्रदानेयदसंबंधि श्रोत्रियादिभ्यो दायत इति अयं सुख्यः कल्प उक्तः अयं तु
मुख्याभावे वक्ष्यमाणोऽनुकल्पो ज्ञातव्यः सर्वदा साधुभिरनुष्ठितः १४७ मातामहमिति स्त्रीयोभाग्निनेयः गुरुर्विद्यागुरुराचार्यौ
विट्दुहिता तस्याः पतिः विट्पतिर्जीमाना बंधुमृत्विग्याज्यां च भोजयेत् १४८

नेति धर्मज्ञोदैवयादेभोजनार्थेन ब्राह्मणं यत्नतः परीक्षेत् लोकप्रसिद्धिमात्रेणासौ साधुतया भोजयितव्यः पित्र्ये पुनः कर्मण्युपस्थिते
 पितृपितामहाद्यभिजनपरीक्षाकर्तव्येति प्रयत्नतः शब्दस्यार्थः १४९ यदिति स्तेनश्चौरः सचक्रवर्णश्चौरादन्यः तस्य पतितशब्देनैव ग्र
 हणात् पतितो मद्रापातकी क्लृप्तो न पुंसकः नास्तिकवृत्तिर्नास्ति परलोक इत्येवं वृत्तिः प्रवर्तनं यस्य एतान् दैवपितृकृत्ययोरुभयोरैवा
 योग्यान्मनुरब्रवीदिति मत्तुग्रहणं निषेधादर्थसर्वधर्माणामेवमनुक्तत्वात् १५० जटिलमिति जटिलो ब्रह्मचारी मुंडो वा जटिलो वा
 स्यादित्युक्तग्रहचार्यपलक्षणत्वात् जटिलत्वस्य मुंडोपनिषिध्यते अनधीयानं वेदाध्ययनरहितं यस्योपनयनमात्रं कृतं न वेदादेशः ते
 नास्तीकृतवेदस्यापि ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनकर्तुरभ्यनुज्ञानार्योऽयं निषेधः अतः श्रोत्रियायैव देयानीति ब्रह्मचारीतरविषयम् दुर्ब-
 लो दुश्चर्मा मेधातिथिस्तु दुर्बलमिति पठित्वा खलति लोहितकेशो वा दुश्चर्मा वा इत्यर्थत्रयमुक्तवान् कितवो धूतकृत् पूगयाजकाव

न ब्राह्मणं परीक्षेत् दैवे कर्मणि धर्मवित् पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत् प्रयत्नतः १४९ ये स्तेनपतितक्लृ-
 वा ये च नास्तिकवृत्तयः तान् हव्यकव्ययोर्विप्रान्न न हन्मि नुरब्रवीत् १५० जटिलश्चानधीयानं दुर्बलकित-
 वंतया याज्यमिति च ये पूगाताश्च याद्वेन भोजयेत् १५१ चिकित्सका देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा वि-
 पणो न च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः १५२ प्रेष्योग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदंतकः प्रतिरोद्धा गुरोश्चै-
 व त्यक्ताग्निर्वार्धुषिस्तथा १५३

पूगयाजकाः पूगः क्रमुकरंदयोरित्याभिधानिकाः अतएव वसिष्ठः यश्चापि बहुयाज्यः
 स्यात्पितृपितृपत्येव हूनि तान् याद्वेन भोजयेदिति न दैवे निषेधो मनोरभिमतः तत्र हव्यकव्यग्रहणमुभयत्रेति वा करोति १५१
 चिकित्सेति चिकित्सको भिषक् देवलः प्रतिमापरिचारकः वर्तनार्थत्वेनैतत्कर्म कुर्वतोऽयं निषेधः न तु धर्मार्थम् देवकोशोपभोजिचना
 मा देवलको भवेदिति देवलवचनात् मांसविक्रयिणः सकृदपि सद्यः पतति मांसेनेति लिङ्गात् विपणोनेति विपणो वणिज्यातया जी-
 वंतः हव्यकव्ययोरित्यभिधानात् दैवपित्र्ये चैतेत्याज्याः १५२ प्रेष्य इति भृतिग्रहणपूर्वकं ग्रामाणां राज्ञश्चाज्ञाकारी कुत्सितनखरु-
 णादंतगुरुप्रतिकूलत्वरणशीलत्यक्तश्रौतस्मार्त्ताग्निक्लोपजीविनश्च हव्यकव्ययोर्वर्ज्या इति पूर्वस्यैवात्रानुषंगः उत्तरएव च १५३

यक्ष्मीति यक्ष्मीक्षयरोगी पशुपालोत्थत्यर्थतयाच्छागमेषादिपोषकः परिचेत्परिवितीचक्ष्यमाणलक्षणो निराकृतिः पंचमहाय
ज्ञानुज्ञानरहितः तथाचक्षुदोगपरिशिष्टनिराकर्त्तमरादीनांसविज्ञेयो निराकृतिः ब्रह्महिट् ब्राह्मणादीनां द्रष्टा गणाभ्यन्तरोगणा
पसृष्टसंबंधिधनाद्युपजीवी १५४ कुशीलव इति कुशीलवो नर्त्तनद्युतिः अवकीर्णीस्त्रीसंपर्कात् विपुतब्रह्मचर्यः प्रथमाश्रमीयति
श्रृं वृषलीपतिः सवर्णमपरिणायकृतश्रूद्राविवाहः पौनर्भवः पुनर्भूषुत्रोवक्ष्यमाणः उपपतिर्यस्यजायाजारोगृहेस्ति १५५ भृतेति
भृतिर्येतन्नंतद्वाहीभृतकः सन् योऽध्यापकः स तथा एव भृतकाध्यापितः श्रूद्रशिष्यो व्याकरणादौ गुरुभ्यस्तस्यैव वाग्दुष्टः परुषभार्ष
अभिशास्त इत्यन्ये कुंडगोलको वक्ष्यमाणौ १५६ अकारणेति मातुः पितुर्गुरुणांच परित्यागकारणं विना त्यक्ताशुश्रूषादेरकर्त्ता
तितेऽध्यायनकन्यादानादिभिः संबंधैः संपर्कगतः पतितत्वादेवास्य निषेध इति चेत् न संवत्सराद्यागिदं भविष्यति संवत्सरेण पतती

यक्ष्मीच पशुपालश्च परिचेत्तानिराकृतिः ब्रह्महिट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव च १५४ कुशीलवो च
कीर्णचित्पलीपतिरेव च पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे १५५ भृतकाध्यापको यश्च भृतका
ध्यापितस्तथा श्रूद्रशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुंडगोलको १५६ अकारणपरित्यक्तामातापित्रोर्गुरो-
स्तथा ब्राह्मणैर्यो नैश्च संबंधैः संयोगपतितैर्गतः १५७ अगारदाहीगरदः कुंडाशीसोमविक्रयी ससु
द्रयायी च दीचतैलिकः कूटकारकः १५८ पित्राविवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा पापराग्यभिशास्त
श्च दाभिकोरसविक्रयी १५९ तिवक्ष्यमाणत्वात् १५७ अगारेति गृहदाहकः मरण

माणस्य यो न्मम आति प्रदर्शनार्थं तालुंडस्य गोलकस्यापि ग्रहणम् अतएव देवलः अमृतेजारजः कुं रि उकः य-
स्तयोरन्मम आतिसकुंडाशीतिकथ्यते सोमलताविक्रेता ससुद्रयो वहित्रादिना द्वापांतरंगच्छति वंदीस्तुतिपाठकः तैलार्थं ति-
लादिबीजानां पेष्टा साक्षिवादे कूटस्य मृषावादकस्य कर्त्ता १५८ पित्रेति पित्रा सहशास्त्रार्थलोकि केवावस्तनि निरर्थयो वि
वदते कितवो यः स्वयंदेवितुमनभिज्ञः स्वार्थपरा न्देवयति न स्वयंदेविता तस्योक्तत्वात् न च स भिकः तस्य द्युतवृत्ति
समानत्वात् केकर इति पाठेतिर्यगृष्टिः स्रुताव्यतिरिक्तमद्यपाता कुष्टा अनिर्णीते पितस्मिन्महापातकादौ जाताभिशापः छ

यनाधर्मकागिरसविक्रेता १५९ धनुरिति धनूंषिशारांश्चयः करोति ज्येष्ठायांसोदरभागिन्यामनूदायां याकनिष्ठाविवाहेन दीयते
सायेदिधिपूस्तस्याः पतिः तथाचलोकाक्षि ज्येष्ठायां यद्यनूदायां कन्याया सुहृतेनुजा साचायेदिधिपूर्जेया पूर्वातुदिधिपूः स्मृता
गोविंदराजस्तु भ्रातुर्मृतस्य भार्यायामित्यनेनायेदिधिपूषतिरेव वृत्तिवशादयेपदलोपेन दिधिपूषतिरिति मनुना वक्ष्यते स इह गृह्य
तद्व्याह मित्रभ्रूकृत्यो मित्रस्यापकारे वर्तते द्यूतवृत्तिः स भिक्ः पुत्रेणाध्यापितः पिता पुत्राचार्यत्वा संभवात् १६० भ्रामरीति अप
स्मारी गंडमालाख्यव्याध्यापेतः श्वेतकुष्ठयुक्तः दुर्जनः उन्मादवान् अक्षर्वेदनिंदाकरः १६१ हस्तीति हस्तिगवांश्चोष्ट्राणां वि
नेता नक्षत्रशब्देन ज्योतिः शास्त्रमुपलक्ष्यते तेन यो वर्तते पक्षिणां भंजर संजातानां क्रीडाद्यर्थं पोषिता शुद्ध्यर्थायुधविद्योपदे-

धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चायेदिधिपूषतिः मित्रभ्रूकृत्यो द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च १६० भ्रामरी गंड-
माली च श्वित्रयोपि शनस्तथा उन्मत्ताः धंश्च वज्र्याः स्फूर्वेदनिंदका एव च १६१ हस्तिगोश्चोष्ट्रदमको
नक्षत्रेयश्च जीवति पक्षिणां पोषको यश्च युद्धाचार्यस्तथैव च १६२ स्रोतसां भेदको यश्च तेषां चावर-
णरतः गृहसंवेशको दूतो वृक्षारोपक एव च १६३ श्वक्रीडी श्वेनजीवी च कन्यादूषक एव च हिंस्रो
वृषलवृत्तिश्च गणानां च वेयाजकः १६४ आचारहीनः क्लृबश्च नित्ययाचनकस्तथा कृषिजीवी श्लोप
दीवसाद्भिर्निंदित एव च १६५

शकः १६२ स्रोतसामिति प्रवहज्जलानां संतुमेदादिना देशांतरनेता तेषामेवावरणकर्त्ता
निजगतिप्रतिबंधकः गृहसन्निवेशोपदेशको वास्तुविद्योपजीवी दूतोरजग्रासप्रेष्यव्यतिरिक्तोपि रक्षरोपयिताचेतनग्रहणेन ननु धर्म
धीपंचाम्रोपानरकन्यातातिविधानात् १६३ श्वक्रीडीति क्रीडार्थं मुनः पोषयति श्वेनैर्जीवितक्रयविक्रयादिना कन्याभिगता हिं
सारतः शूद्रोपकृतमृत्तिः वृषलपुत्र इति पाठांतरम् वृषला एव केवलाः पुत्राय स्येत्यर्थः विनायकादिगणयागाकृत् १६४ आचारेति शुर्व
निधिप्रकृत्यानां आचारवर्जितः क्लृबो धर्मरुत्सादीनिरुत्साहः नपुंसकस्योक्तत्वात् नित्यं याचनेन परोदेजकः स्वयं कृतया कृष्या योजीव
ति रत्यंतरे पिना संभवत्यस्य कृतयापि श्लोपदीव्याधिना स्यूतचरणः केनापि निमित्तेन साधूनां निंदाविषयः १६५ ७ ७

ओरिभिकेति मेषमहिषजीवनः परपूर्वापुनर्भूतस्थाः पतिः प्रेतनिर्हारकोधनग्रहणेननुधर्मार्थेतिहैपरमंतपोयत्येतमरण्यंहरंत
तिअवश्यपुत्याविहितत्वात् १६६ एतानिति एतान्स्तेनादीन्निदिताचारान्काणादीन्पूर्वजन्मार्जितनिंदितकर्मशेषलब्धकाणादि
भावान्साधुभिः सहैकत्रभोजनाद्यनर्हान्ब्राह्मणापसदान्ब्राह्मणश्रेष्ठः शास्त्रज्ञोदैवेपित्र्येत्यजेत् १६७ ब्राह्मणइति तृणाग्निर्यथा
विदहनसमर्थोहविषिपक्षिपेशाम्यतिनिष्फलस्तत्रहोमः एवंवेदाग्निमूत्रोब्राह्मणस्तृणाग्निसमस्तस्यैदेवोद्देशेनत्यक्तंहविर्नदातव्यं
नेनहूयतेओत्रियायैवदेयानीत्यनेनैवानधीयानस्यापिप्रतिषेधमिदोस्तेनादित्यंक्तिदूषकत्वज्ञापनार्थेपुनर्वचनम् अन्येतुदै
वेअनधीयानएववर्जनीयः अधीयानस्तत्काणादिरपिशारीरदोषयुक्तोग्राह्यइतिएतदर्थंपुनर्वचनम् अतएववसिष्ठः अथचेन्मंत्रविद्यु
क्तः शारैःपंक्तिदूषणैः अदूष्यंतंयमः प्राहपंक्तिपावनएवसः शारैः काणलादिभिर्नतुस्वयमुत्पाद्यैस्तेनलादिभिः १६८ अपांक्तदाने

ओरिभिकोमाहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा प्रेतनिर्यातकश्चैववर्जनीयाः प्रयत्नतः १६६ एतान्विगर्हि
ताचारानपांक्तैयान्द्विजाधमान् द्विजातिप्रवरोविद्वानुभयत्रविवर्जयेत् १६७ ब्राह्मणस्त्वनधीयान
स्तृणाग्निरिवशाम्यति तस्मैहव्यंनदातव्यंनहिभस्मनिहूयते १६८ अपांक्तदानेयोदातुर्भवत्यूर्ध्व-
फलोदयः दैवेहविषिपित्र्येवातत्सवक्ष्याम्यशेषतः १६९ अत्रतैर्यद्विजैर्भुक्तंपरिवेत्तादिभिस्तथा अ
पांक्तैर्यैरदन्यैश्चतद्वैरक्षांसिभजते १७० दाराग्निहोत्रसंयोगंकुरुते योग्रजे परिवेत्तासविज्ञेयः परि
वित्तिस्तत्पूर्वजः १७१ परिवित्तिः परीवेत्ताययाचपरिविद्यते सर्वेतेनरकयातिदातृयाजकपंचमाः १७२

इति पंक्तिभोजनानर्हब्राह्मणायदैवेहविषिपित्र्येवादत्तेदातुर्योदानादूर्ध्वफलोदयस्तमशेषमभिधास्यामि १६९ अत्रतैरिति वेद
हणार्थव्रतरहितैस्तथापरिवेत्तादिभिरन्यैश्च अपांक्तैर्यैस्तेनादिभिर्यत्तद्व्यभक्तंतत्तद्वैरक्षांसिभजते निष्फलंतच्छ्राद्धंभवतीत्यर्थः
१७० अमसिद्धत्वात्परिवेत्तादिलक्षणमाह दारेति अग्निहोत्रशब्दोयमग्निहोत्राद्याधानपरः यः सहोदरोज्येष्ठेभ्रातरिअनूढेअनग्नि
केचदारपरिग्रहंश्रौतस्मात्तन्निहरणंचकुरुतेसपरिवेत्ताज्येष्ठश्चपरिवित्तिर्भवति १७१ प्रसंगात्परिवेदनसंबंधिनामप्यनिष्टफलमा
ह परीति परिवित्तिः परिवेत्ताचययाचकन्ययापरिवेदनंक्रियतेकन्याप्रदातायाजकश्चतद्दिवाहोमकर्त्तासिपंचमोयेषांसर्वेनरकं व्रजंति

भ्रातुरिति मृतस्य भ्रातुर्वक्ष्यमाणनियोगधर्मेणापि नित्युक्तायां भार्यायां सहस्रकुरुतावृत्तावित्यादिविधिं हित्वा कामेनात्तरागं भावयेदाश्ले
 पचुं चनादिकुर्यात् असाकुरुताप्रवर्त्तेतसदिधिषूपतिर्ज्ञातव्यः अतः श्राद्धनिषिद्धपात्रमध्यपाठादस्यापि हव्यकव्यपात्रयोर्निषेधः कल्पनीयः
 १७३ परेति परदारेषु कुंडगोलकास्थौ द्वौ कृतौ तु सद्येते तत्र जीवत्यतिकायामुत्पन्नः कुंडो मृतपतिकार्या च गोलकः १७४ ताविति ते पर
 भार्यायां जाता कुंडाद्याद्याद्यनुपयोगात् प्राणिन इति च पदिष्टाः प्राणिनो ब्राह्मणत्वे पितृकार्याभावात् प्रेत्य फलाभावात् परलोके चानु
 पंगिक कीर्त्यादि फलाभावाद् दत्तानि हव्यकव्यानि प्रेत्य फलाभावादि हकीर्त्तेरभावात् नाशयेते नाशयतः प्रदायिभिर्दत्तानि हव्यकव्यानि
 निष्कृता निकुर्वन्ति १७५ अपामिति सद्भिः सहैकपंक्त्यां भोजनानर्हः स्तेनादिर्यत्संख्यान् भोजनार्हान् पश्यति तावत्संख्यानां भोजन

भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योनुरज्येत कामतः धर्मेणापि नित्युक्तायां सृजेयो दिधिषूपतिः १७३ परदारे
 पुजायेत द्वौ कृतौ कुंडगोलकौ पत्नौ जीवति कुंडः स्यान्मृतमत्तुरिगोलकः १७४ तौ तु जातौ परस्मै
 प्राणिनो प्रेत्य च हव्य दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् १७५ अपांस्त्यो यावतः पांस्त्यान् भुंजा
 नाननुपश्यति तावतां न फलं प्रेत्य दत्तानां प्राप्नोति वालिशः १७६ वीक्ष्यान्धो न वतः काणः षष्ठेः श्वित्रो श
 तस्य तु पापरो गीसहस्रस्य दत्तानां नाशयते फलम् १७७ यावतः संस्पृशद्गैर्ब्राह्मणान् शूद्रयाजकः ता
 वतां न भवेद्दत्तुः फलदानस्य पौर्तिकम् १७८

स्य फलं तत्र श्राद्धे दत्तानां प्राप्नोति वालिशोः ज्ञः अतः स्तेनादिर्यथानप

श्यति तथा कर्त्तव्यम् १७६ वीक्ष्येति अंधस्य वीक्षणसंभवात् वीक्षणयोग्यदेशसन्निहितोऽसौ पांस्त्यानां न वतः भोजनफलं नाशय
 ति एवं काणः षष्ठेः श्वेतकृष्णशतस्य पापरो गीराजोपहतः सहस्रस्य इत्यंघादिसन्निधिनिरासार्थं वचनम् गुरुलघुसंख्याभिधानं
 चेद्दसंख्योपपत्तेरुपगौरवंतत्र च प्रायश्चित्तगौरवमिति दर्शयितुम् १७७ यावत इति शूद्रस्य यज्ञादौ अतिकृपावत्संख्यान् ब्राह्म
 नस्पृशति आसनेषु पङ्क्तौ धिति आसनभेदस्य वक्ष्यमाणत्वात् मुख्यस्य शसिं भवेयावतां श्राद्धभोजनानां पक्तावुपविशति तावतां संबंधि
 पौर्तिकं फलं श्राद्धे दत्तुं भवति तावतां पौर्तिकं फलं चाहिर्वेदिदानाच्च यत् फलं तन्न भवति इति मेधातिथिगोविंदसंज्ञौ अतस्तथैव

निंदयानिषिद्धगणपठितोपिश्रूद्रयाजकभोजननिषेधः कल्प्यते १७८ प्रसंगाच्चश्रूद्रयाजकप्रतिग्रहनिषेधयति लाघवार्थमन्यत्र निषेधकरणेश्रूद्रयाजकशब्दोच्चारणकर्तव्यं स्यात् वेदेति वेदज्ञोपि ब्राह्मणः श्रूद्रयाजकस्य लोभात्प्रतिग्रहं कृत्वा शीघ्रं शरीरादिना विनाशं गच्छति सुतरामवेदवित् अपक्वमृन्मयशरावादिकमिवोदके १७९ सोमविक्रयिण इति सोमविक्रयिणे यद्दत्तं तद्दातुर्भोजनार्थं विष्टासंपद्यते जन्मांतरे विष्टाभोजनात्तौ जायत इत्यर्थः इतरे एवं पूयशोणितेपिव्याख्येयम् नष्टनाशभागितयानिष्फलं विवक्षितम् अप्रतिष्ठमनाश्रयतयानिष्फलमेव १८० यत्ति 'वाणिजकायैयद्दत्तं तद्दातुर्भोजनार्थं मेदोरुधिरमांसमज्जास्थिभवनानि पंडितावदंति अत्रापि जन्मांतरे मेद' इत्यर्थः पुनर्भूषुत्राय यद्दत्तं तद्दातुर्भोजनार्थं मेदोरुधिरमांसमज्जास्थिभवनानि पंडितावदंति अत्रापि जन्मांतरे मेद

वेदविच्चापिविप्रोऽस्य लोभात्कृत्वा प्रतिग्रहम् विनाशं व्रजति क्षिप्रमांसपात्रमिवांभसि १७९ सोमविक्रयिणे विष्टाभिषजे पूयशोणितम् नष्टं देवलके दत्तं अप्रतिष्ठं तु वा- १८० यत्तु वाणिजके दत्तं न हनामुन्नतद्रवेत् भस्मनीच हतं हव्यं तथा पौनर्भवे हिजे १८१ इतरेषु त्वपांत्त्येषु यथोद्दिष्टेषु साधुषु मेदास्मृद्धासमज्जास्थिवदन्यन्मनीषिणः १८२ अपांत्त्योपहृतापंक्तिः पाव्यते यैर्हिजोत्तमैः तान्निबोधतु कालस्येन हि जाग्रान्यंक्तिपावनान् १८३ अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च श्रान्नियान्वयजाश्रयविज्ञेयाः पंक्तिपावनाः १८४

शोणितादिभक्त्या जातिषु जायंत इत्यर्थः १८२ अपांत्त्य इति एकपंक्त्युपविष्टस्तेनादिदूषितापंक्तिर्यैर्ब्राह्मणैः पवित्रीक्रियते तान् पवित्रीकारकान् ब्राह्मणानशेषेण शृणुत निषेधादेकपंक्तिभोजनासंभवे पस्तेनादीनारहस्यकृताज्ञातदोषविषयत्वेन साधकतास्य वचनस्य १८३ अग्न्या इति सर्वेषु वेदेषु चतुर्ध्वपि अग्न्याः श्रेष्ठाः सम्यगृहीतवेदाः ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः अतएव यमः पंक्तिपावनगणनायां चतुर्वेदविदेचैवेति पठितवान् तथा प्रकर्षेणैव उच्यते वेदार्थे अभिरिति प्रवचनान्यंगानितेष्वप्यग्न्याः षडंगविदस्ते च चतुर्वेदिनोपि पंक्तिपावनाः न्यायविच्च षडंगविदिति पंक्तिपावनमभ्येयमेन पृथक् पठित्वात् तथा छंदसां श्रूद्धशपुरुष इत्यशानो वचनाद्दशपुरुषपर्यंतमविच्छिन्नवेदसंप्रदायवंशजाः पंक्तिपावनाः १८४ ७ ७

त्रिणेति त्रिणाचिकेतः अध्वर्युवेदभागः तद्वतंचतयोगात्सुरुषोपित्रिणाचिकेतः पंचाग्निरग्निहोत्री तथाचहारीतः पवनः पावनस्त्रे
 तावत्पंचाग्नयोगृहे सायंप्रातः प्रदोष्यते सविमः पंक्तिपावनः पवन आवसथाग्निः पावनः सप्त्योगिः शीतापनोदाद्यर्थं बहुषुदेशेषु
 पिविधीयते त्रिस्तपणी बह्वृचांवेदभागः तद्वतंचतयोगात्सुरुषोपित्रिस्तपणीः षडंगानि शिखादीनियोज्याचष्टे स षडंगवित् सर्वप्रवचनेन
 पडंगध्येतोक्तः ब्रह्मदेया ब्राह्मविवाहोदात्तस्या आत्मसंतानः पुत्रः ज्येष्ठसामाभि आरण्यके गीयंते तेषां गाना एते षट् विज्ञेयाः पंक्तिपाव
 ना इत्युक्तं श्लोकेन संबन्धः १८५ वेदेति अनधीत्यापिवेदांगानिरुक्तपदेशाधिगतवेदार्थः प्रवक्तव्येदार्थस्यैव ब्रह्मचारी प्रथमाश्रमा स
 हस्रद इति देशविशेषानुपादाने पिगावो वैष्वत्स्यमातर इत्यादिविशेषप्रवृत्तश्रुतिदर्शनात् गोसहस्रदाता बहुप्रदोवा शतायुः शतवयाः
 श्रोत्रियायैव वेदानां निमित्तमात्मनि श्रोत्रियत्वेऽक्तगुणयोगात्पंक्तिपावनत्वम् १८६ पूर्वेद्युरिति आह कर्मणि पाते आह हात्पूर्वदिनेत

त्रिणाचिकेतः पंचाग्निस्त्रिस्तपणीः षडंगवित् ब्रह्मदेयात्मसंतानो ज्येष्ठसामंग एव च १८५ वेदार्थवि
 त्प्रवक्तव्यं ब्रह्मचारी सहस्रदः शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः १८६ पूर्वेद्युरपरेद्युर्चा आह
 कर्मण्युपस्थिते निमंत्रयेत च्यवरात्सम्यग्निप्रान्यथोदितान् १८७ निमंत्रितो हि जः पित्र्ये नियतात्मा भ
 वेत्सदा न च छंदोऽस्यधीयात यस्य आहूत इवेत् १८८ निमंत्रितान् हि पितर उपतिष्ठति तान् हि जानू
 वायुवच्चानुगच्छति तथा सीनानुपासते १८९

दसंभवे आह दिन एवोक्तं लक्षणान् ब्राह्मणान्सम्यगितिसंस्तुत्य निमंत्र
 येत् अयोवरान्पूनायेपांते च्यवराः न तु तानेव एकैकभोजनस्या युक्तत्वात् १८७ निमंत्रित इति आह निमंत्रितो ब्राह्मणो निमंत्रणादा
 रस्य आह होरात्रयावत्समैश्च निरुत्तिसंयमनियमवान्स्यात् अवश्यकर्त्तव्यजपादिवर्ज्यवेदाध्ययनं च न कुर्यात् आह कर्त्तो पितर्येव
 स्यात् १८८ निमंत्रितानिति पूर्वनिममविधेरयमनुवादः यस्मात्तान् ब्राह्मणान् निमंत्रितान् दृश्यरूपेण पितरो धितिष्ठति प्राणवायुव
 न्गच्छतोऽनुगच्छंति तयोपविष्टेषु ते पुंसोऽपि उपविशंति तस्मान् नियता भवेयुः १८९ केतित इति हव्यकव्ये यथा शास्त्रान्निमंत्रितो
 ब्राह्मणः स्त्री हव्यकेनापि प्रकारेण भोजनमकुर्वाणः तेन पापेन जन्मांतरे सूक्तो भवति १९० नियतात्मा भवेत्सदेत्यनेन मैथुननिषेधे

कृतेष्टयलोगमनेत्याधिकदोषज्ञापनायाह आमंत्रितस्त्विति- दृषलीशूद्रातत्रमूढत्वान् आदेनिमंत्रितः सन् यो दृषल्यां सौर्द्धस्त्रीपुंसध
मैणस्करतादिर्लो रमते सदातुर्यसापंतत्मा मोतिपापोत्पत्तिमात्रं विवक्षितम् अन्यथा दातरि अपापे पापं न जायते न च दंदातुः प्रायश्चित्त
तया विहितं येनौपापापान्मुच्यते मेधातिथिगोविंदराजौ तु सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानान् दृषस्यंती च पल्यतिभर्तारिमितियोगा
श्रयणेन आह भोक्तुस्तदा ब्राह्मण्यपि दृषल्यभिमतान्नेत्याह तुः १९१ अक्रोधनादिति क्रोधरहिता बहिः शौचं मृद्वारिभ्यामंतः
गदेषादिस्वांगस्त युक्ताः सर्वदा स्त्रीसंयोगादिभूत्याः सक्तयुद्धाः दयाद्यष्टगुणयोगो महाभागतात हंतः अनादिदेवतारूपाः पितरस्त
स्माल्लोधादिरहितेन भोक्ता कर्त्तव्यं भवितव्यम् १९२ यस्मादिति एषां सर्वेषां पितृणां यस्मादुत्पत्तिर्ये च पितरो ये ब्राह्मणादिभिर्भ्यै
र्भिर्यमैः शास्त्रोक्तकर्मभिरुपचरणीया भवेयुः तान् साकल्येन शृणुत १९३ मनोरिति हिरण्यगर्भापत्यस्य मनोर्यै मरीच्यादयः पुत्राः

केतितस्तयथान्यायं हव्यकव्ये हि जौत्तमः कथंचिदप्यतिक्रामन् पापः सूकरतां व्रजेत् १९० आमंत्रि
तस्तयः श्रद्धे दृषल्या सह मोदते दातुर्यत् दुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते १९१ अक्रोधनाः शौचपराः
सततं ब्रह्मचारिणः न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः १९२ यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषां मध्यशेष-
तः ये चैर्यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत १९३ मनो हिरण्यगर्भस्य यमरीच्यादयः सताः तेषां मृषी
णां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः १९४ विराट्सताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृता अग्निघातात् श्व
देवानां मरीच्यालोकविश्रुताः १९५ दैत्यदानवयक्षाणां गधर्वैरिगरक्षसाम् स्रपणी
हिषदो विजाः १९६ सोमपानामविप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भजः वैश्यानां माज्यपानामशूद्राणां तुक्तः
नः १९७

पूर्वमुक्ताः मरीचिरच्यंगिरसावित्यादिना तेषां मृषीणां सर्वेषां सोमपादयः पितृगणाः पुत्रा मन्वादिभिः स्मृताः १९४ विराडिति
विराट्सताः सोमसदो नाम साध्यानां पितरः अग्निघातात् मरीचैः पुत्रालोकविरच्याता देवानां पितरः १९५ दैत्येति दैत्यादीनां प्रथमाध्यायो
दितभेदनां अत्रिपुत्रा बर्हिषदो नाम पितरः स्मृताः १९६ सोमेति ब्राह्मणप्रभृतीनां चतुर्णां चर्णानां सोमपाप्रभृतयश्चत्वारः पितरः स्मृताः
१९७

सोमेति कवेर्भृगोः सोमपाः पुत्राः हविर्भुजएव हविष्यंत अंगिरसः पुत्रा आज्यपाः पुलस्त्यसुक्ताः सकालिनो वसिष्ठसुक्ताः १९८ अग्नीति
 अग्निदग्धानग्निदग्धान्काव्यवर्हिषदग्निघातसोम्यास्थान्परां पितृनिष्ठाणामेवजानीयात् १९९ यइति यएते प्रधानभूताः पितृगणाः-
 क्तास्तोयामपीहजगति पितर एव पुत्रपौत्रा अनन्ता विज्ञेयाः पुत्रपौत्रमिति गवाश्च प्रभृतीनि चैत्येकवद्वाच एतच्छ्लोक सूचिता एव वरो वरेण्य
 इत्यादयोऽन्येऽपि पितृगणामार्कडेयादिपुराणादिपुत्रभूयंते २०० ऋषिभ्य इति ऋषिभ्यो मरीच्यादिभ्य उक्तक्रमेण पितरो जाताः पितृभ्यो दे-
 वमानवा जाताः देवेभ्यश्च जंगमस्थावरजगत्क्रमेण जातं तस्मात्सोमपादिप्रभवत्वात् स्वपितृपितामहप्रपितामहानामेषां श्राद्धे पूजनीयत्वं सो-
 मपादयोऽपि पूजिताः संतः श्राद्धफलदानाय कल्प्यन्ते इति प्रकृतं च पित्रादिश्राद्धस्तत्पर्यायं सोमपादिपितृगणोपन्यासः अथवा आवाहनका-

सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविष्यंतो गिरः सुक्ताः पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वसिष्ठस्य सुक्तालिनः १९८ अग्नि
 दग्धानग्निदग्धान्काव्यान्वर्हिषदस्तथा अग्निघाताश्च सोम्याश्च विष्ठाणामेव निर्दिशेत् १९९ यएते
 तु गणा मुख्याः पितृणां परिकीर्त्तिताः तेषां मपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् २०० ऋषिभ्यः पितरो जाताः
 पितृभ्यो देवमानवाः देवेभ्यस्तज्जगत्सर्वचरस्था एव तु पूर्वशः २०१ राजतैर्भोजितैरेवामथो वाराजतान्वि-
 तैः वायपिश्च दद्यात्तमक्षया योपकल्पते २०२ देवकाया हिजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते देवहि पितृ-
 कार्यस्य पूर्वमाप्यायनं श्रुतम् २०३ तेषां भारक्षभूतं तु पूर्व देव नियोजयेत् रक्षासि हि विलुपति श्राद्ध-
 भारक्षवर्जितम् २०४

लोमजपित्रादयो ब्राह्मणादिभिः सोमपादिरूपेण ध्येया एवं व्यवस्थाज्ञानमनुष्ठानपरता च स्यात्
 २०१ राजतैरिति एषा पितृणां स्तूयमयपात्रैरुप्ययुक्तैर्वीताभ्यादिपात्रैर्जलमपि श्राद्धया दत्तमक्षयस्वरहेतुः संपद्यते किंपुनः प्र-
 शास्तपायसादीति २०२ देवैति देवालुद्दिश्य यत्क्रियते तद्देवकार्यम् ततः पितृकार्यं हिजातीनां विशेषणं कर्त्तव्यमुपादक्षते अनेन पितृ-
 श्राद्धस्य प्राधान्यं देवं तत्रागमिष्याह एतदेव स्पष्टयति यतो देवं कर्मपितृकृतस्य पूर्वसदाप्यायनं परिपूरकं स्मृतम् २०३ तेषामिति आ-
 रक्षोरक्षातेषां पितृणां रक्षाभूतं देवं विश्वे देवब्राह्मणं पूर्वं भिमंत्रयेत् यस्मात् रक्षावर्जितं श्राद्धं राक्षसा आच्छिंदन्ति २०४ ७ ७

देवेति यतएवमतः तच्छ्राद्धं देवाद्यंतं देवेकर्मणि आद्यं तावत्तत्तथा एतेनेदमुक्तं निमंत्रणादिसर्वदेवपूर्वविसर्जनंतु दे-
वानां शेषे अतएव देवलः यत्तत्र क्रियते कर्म पितृके ब्राह्मणान्प्रति तत्सर्वतत्र कर्तव्यं वैश्वदेविकपूर्वकम् न तु तच्छ्राद्धं पितृपुत्रावसानम्
त्राद्यंतं तदनुतिष्ठन्तसंस्तानः शीघ्रं विनश्यति २०५ शुचिंमिति अस्थंगाराद्यनुपहतदेशान्निर्जनं च गोमयेनोपलेपयेत् दक्षिणादिगव-
नत्तंच प्रपलनः संपादयेत् २०६ अवेति चोक्षाः स्वभावशक्तयोः रण्यादिप्रदेशास्तेषु नद्यादितीरेषु तथा निर्जनप्रदेशेषु दत्तेन आह्लादिना
सर्वदा पितरस्तृप्यन्ति २०७ आसनेति तत्र च देशो आसनेषु पृथक् पृथक् विन्यस्तेषु सुकुशेषु प्रागामंत्रित ब्राह्मणान्सम्यक्कृतस्नानाचम-
नानुपवेशयेत् अत्र देव ब्राह्मणासनेषु शङ्खपत्रासनेषु च प्रत्येकं दक्षिणाग्र एकः कुशोदयः तदा ह देवलः ये चात्र विश्वे देवानां विप्राः पू-

देवाद्यंतं तदा हेतुपित्राद्यंतं न तद्वेत् पित्राद्यंतं त्वीह मानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः २०५ शुचिं देशं वि-
विक्ष्व गोमयेनोपलेपयेत् दक्षिणाग्र वणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् २०६ अवकाशेषु चोक्षेषु नदीती-
रेषु चैव हि विविक्तेषु चतुर्थ्यतिदत्तेन पितरः सदा २०७ आसनेषूपपक्वेषु च हिंसात्कृपृथक् पृथक् उ-
पस्पृशेदकान्सम्यग्विप्रास्तानुपवेशयेत् २०८ उपवेश्य तु तान् विप्रानासनेषु क्षुण्डितान् गन्धमाल्यैः
सरभिभिरञ्जयेद्देवपूर्वकम् २०९ तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि अग्नौ कुर्यादनुज्ञातो ब्रा-
ह्मणो ब्राह्मणैः सह २१० अग्नेः सोमयमोभ्याचकृत्वा व्यायनमादितः हविर्दानेन विधिवत्स्रग्वात्संत-
पयेत्सितृत् २११

वैनिमंत्रिताः प्राङ्मुखान्यासना न्येषां द्विदमोपहतानि च दक्षिणासुरवयुक्तानि पितृणां मासना-
च दक्षिणाग्रैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः दक्षिणासुरवयुक्तानि दक्षिणाग्राणि अग्रं कांडमूलापेक्षया २०८ उपेति तान् विप्रानामंत्रि-
तानासनेषूपवेश्य कुकुमादिगन्धमाल्यधूपादिभिः स्पृहणीयगन्धैर्देवपूर्वकमर्चयेत् २०९ तेषामिति तेषां ब्राह्मणानामग्रादिकपवित्रति-
लान्संमिश्रान्कृत्वा तैर्ब्राह्मणैः सहानुज्ञातो अग्नौ चक्ष्यमाणो मं कुर्यात् अनुज्ञासामर्थ्याच्च प्रार्थनापि पूर्वकर्त्तव्या साक्षस्वगृह्यानुसारे-
ण करवाणिकरिष्यदत्यादिका अनुज्ञापि ओमित्येवंरूपाकुरुष्येति वा २१० अग्नेरिति अग्नेः सोमयमयोश्च विधिवत्स्रग्वात्संतप-
येत्सितृत् २११

दीनेन प्राणनमादौ कृत्वा पश्चादन्नादिना पितृस्तर्पयेत् सोमयमयोः इदं निर्देशोऽपि पृथगेव देवतात्वं सहादिशब्दप्रयोगाभावात् यत्र
 साहित्यं विवक्षितं तत्र सहादिशब्दं करोतीत्युक्तं प्राक् २११ अग्न्यभावेति अग्न्यभावेऽपुनर्ब्राह्मणहस्तएव उक्ताहुतित्रयं दद्यात् य
 स्माद्यएवाग्निः स एव ब्राह्मण इति वेदविद्विर्ब्राह्मणैरुक्तः अग्न्यभावश्चालुपनीतस्य संभवति उपनीतस्य समावृत्तस्य च पाणिग्रह-
 णात्पूर्वमृतभार्यस्य वा २१२ अक्रोधेति क्रोधश्चान्यत्क्रमसादान् प्रसन्नमुखान् प्रवाहानादितया पुरातनान् अग्नौ प्रास्ताहुतिरिति न्या
 येन लोकहृदयेऽयुक्तान् आहूपात्रभूतान् न्यादयो वदन्ति तस्माद्देवतुल्यत्वाच्छ्राद्धब्राह्मणस्य तद्भस्ते दातव्यमिति पूर्वविध्यनुवादः २१३
 अपेति अग्नौ पर्युक्षणाद्यंगमुक्तं अग्नौ करणहोमात्तु घानक्रममपसव्यं दक्षिणसंस्थं कृत्वा ततोऽपसव्येन दक्षिणहस्तेन पिंडाधारभूताया
 शुच्युदकं क्षिपेत् २१४ त्रीनिति तस्मादग्न्यादिहोमादुद्धृतादन्नादुद्धृतावशिष्टान् त्रीन् पिंडान् कृत्वा औदकेनैव विधिना दक्षिणहस्तेन

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् योऽह्यग्निः स द्विजो विप्रैर्मंत्रिर्दार्शिमिरुच्यते २१२ अक्रोध
 नान्क्रमसादान् वदत्येतान् पुरातनान् लोकस्याप्यायने युक्तान् आहूदेवान् द्विजोत्तमान् २१३ अपसव्य
 मग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्य विक्रमम् अपसव्येन हस्तेन निर्वपेद्दुदकफवि २१४ त्रीस्तु तस्माद्भविः शेषा
 सिंडान् कृत्वा समाहितः औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणासुरवः २१५ न्युप्यपिंडास्तनस्तांस्तु प्रयतो
 विधिपूर्वकम् तेषु दर्भेषु तहस्तनिर्मूल्याह्वेपभाणिनाम् २१६ आचम्यादक्परावृत्य त्रिरायस्य शनै
 रसून् षड्भ्रतूश्च नमस्कुर्व्यासित्वं नैव च मंत्रवित् २१७

समाहितोऽनन्यमना दक्षिणासुरवस्तेषु दर्भेषु धितिवक्ष्यमा

णत्वा दर्भेषु दद्यात् २१५ न्युप्येति विधिपूर्वकं स्वगृह्योक्तविधिना दर्भेषु तान् पिंडान् दत्वा दर्भमूलेषु करावर्धर्षणमिति विष्णुवचना
 च तेऽपु दर्भेषु मूलदेशे हस्तनिर्लेपं कुर्यात् क्षपितामहपित्रादीनां त्रयाणां लेपं फलजान्तरमये २१६ आचम्येति अनंतरमुपस्पृश्योद-
 क्षुरासौ भूलापयाशक्तिप्राणायामत्रयं कृत्वा वसंतापनमस्तुभ्यमित्यादिना षड्भ्रतून् नमस्कुर्व्यासित्वं नैव च मंत्रवित् २१७ उदकमिति पिंडदानात्पूर्वपिंडाधारदेशदत्तोदकशेषमुदकपात्र-

स्थंप्रतिपिंडसमापेक्रमेण पुनरुत्सृजेत् तांश्च पिंडान्यथान्युत्तान् येनैव क्रमेण दत्तां तेनैव क्रमेणावजिघ्रेत्समाहितो नन्यमनाः २१८
पिंडेभ्य इति अल्यिकेति अन्नाल्यमात्रा अवयवभागाः पिंडेषु उत्सृज्यमानाः पिंडाः क्रमेणैव गृहीत्वा तेनैव पित्रादिब्राह्मणान् भोजन-
काले भोजनात्पूर्वभोजयेत् विधिवत्सिंधानुष्ठानवसितरमुद्दिश्य यः पिंडो दत्तस्तदवयवं पितृब्राह्मणं भोजयेत् एवं पितामहप्रपिता-
महपिंडयोरपि २१९ धियमाणेऽस्त्विति धियमाणे जीवति पितरिमृतानां पितामहादित्रयाणां श्राद्धं कर्तव्यम् अथवा पितृविप्रस्थाने तु
मेव स्वपितरं भोजयेत् पितामहप्रपितामहयोश्च ब्राह्मणो भोजयेत्सिंद्वयं च दद्यात् २२० पितेति नाम कीर्तनमंत्रश्राद्धोपलक्षणाथं
पितृजीवनापेक्षोयं वा शब्दः यस्य पुनः पितामृत-स्थसितामहे जीवति स पितृप्रपितामहयोः श्राद्धं कुर्यात् गोविंदराजस्तयस्य पितृप्र-

उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिंडांतिके पुनः अवजिघ्रेच्च तान् पिंडान्यथान्युत्तान् समाहितः २१८ पिंडेभ्य
स्त्वल्यिकां मात्रां समादायात् पूर्वशः तानेव विप्रानासीनान् विधिवत्पूर्वमाशयेत् २१९ धियमाणे तु पित-
रि पूर्वेषामेव निर्वपेत् विप्रवद्वा पितं श्राद्धे स्वकंपितरमाशयेत् २२० पितायस्य निवृत्तः स्याज्जीवेच्चापि
पितामहः पितुः सनामसंकीर्त्य कीर्तयेत् पितामहम् २२१ पितामहो वा तच्छ्राद्धं भोजीतेत्यब्रवीन्मनुः
कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् २२२ तेषां दत्तात्तु हस्तेषु सपवित्रतिलोदकम् तसिं डायं प्रयच्छे-
त्तस्वधैषामस्त्विति ब्रुवन् २२३ पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शन-
कैरुपनिक्षिपेत् २२४

पितामहौ प्रेतौ स्यातां सपित्रे पिंडं निधाय पितामहात्सरं श्राद्धं दद्यात् इति विष्णुवचनात्स पितामहत्
सितृभ्यां दद्यादिति व्याख्यातवान् २२१ पितामहेति यथा जीवति ता भोज्यस्तथा पितामहोऽपि पितामहब्राह्मणस्थाने भोज्यः पितृप्रपि-
तामहयोश्च ब्राह्मणभोजनं पिंडं दानं च कुर्यात् यथा वा जीवता पितामहेन त्वमेव यथा रुचि कुर्वित दत्तानुज्ञः स्वरुच्या पितामहं वा भोजये-
त् पितृप्रपितामहयोर्वा श्राद्धं द्वयं कुर्यादिति विष्णुवचनात्सितृप्रपितामहं च प्रपितामहानां श्राद्धं च कुर्यात् २२२ तेषामिति पिंडेभ्यस्त्वल्य-
कां मात्रां मितिर्यदुक्तं तस्यायं कालविधिः प्रदेशविधिश्च तेषां ब्राह्मणानां हस्तेषु सदभितिलोदकं दत्तात्तदिति पूर्वनिर्दिष्टं पिंडायं पित्रे स्वधास्ति
त्येवमादिब्रुवन् पित्रादिब्राह्मणेभ्यस्त्रिभ्यः क्रमेण दद्यात् २२३ पाणिभ्यामिति अन्नस्येतितृतीयाथेऽपि वर्द्धितं पूर्णं पिंडरादिपात्रं

सयंपाणिभ्यां गृहीत्वा पितृंश्च निंतयन् रसवत्या गीरादानीय ब्राह्मणानां समीपे परिवेषणार्थं मत्सरयास्थापयेत् २२४ उभयोरिति
 अधिकरणसप्तमीयम् उभयोः करयोर्मुक्तमस्थितं यदन्नं ब्राह्मणांतिकमानीयते तदस्मादुष्टचुद्दय आच्छिंदति तस्मान्नैकहस्तेना
 नीयपरिवेष्टयम् २२५ गुणानिति गुणान्व्यंजनानि अन्नापेक्षया प्राधान्यात् गुणसंज्ञान्वासूपशाकाद्यान्वयतः शनिः समाहि
 तः अनन्यमनाः सम्यक्पथानविशीर्येति तथा भूमावेव स्वपात्रस्थाने स्थापयेन्नदारुफलकादौ २२६ भक्ष्यमिति भक्ष्यं स्वरविशदम
 भ्यवहरणीयं मोदकादि भोज्यं पायसादि नानाप्रकारफलमूला निहृदयस्य प्रियाणि मांसा निपा नानि स्फुरगंधानि भूमावेव विन्यसेदिति
 पूर्वणसंबंधः २२७ उपेति एतत्सर्वमन्नादिकं ब्राह्मणसमीपमानीय प्रयतः शनिः अनन्यमनाः क्रमेण परिवेषयेत् इदं मधुरमिदं म्ल

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नं सुपनीयते तद्विप्रलुपंत्य स्रवाः सहसा दुष्टचेतसः २२५ गुणांश्च सूपशा
 काद्यान्पयोदधिघृतमधु विन्यसेत्ययतः पूर्वभूमावेव समाहितः २२६ भक्ष्यं भोज्यं च विविधमूला
 निच फलानि च हृद्यानि चैव मांसा निपा नानि स्फुरभीणि च २२७ उपनीयतु तत्सर्वं शनैः स्रसमाहितः
 परिवेषयेत् प्रयतोरुणान्सर्वान् चोदयन् २२८ नास्वमापातयेज्जातु न कुप्येन्नानृतुं वदेत् न पादेन स्पृ
 शेदन्नं न चेतदवधूनयेत् २२९ अन्नं गमयति प्रेतान् कोपोरीन नृत्तं शुनः पादस्पृशेत् स्फुरसांसि दुष्कृता
 नवधूननम् २३० यद्यद्रोचेत विप्रं भ्यस्तत्तद् हृद्यादमत्सरः ब्रह्माद्याश्च कथाः कुर्यात्पितृणामेतदी
 षितम् २३१

मित्येवं भाधुर्यादिगुणान्कथयन् २२८ नास्वमिति शौदनक्रोधमृषाभाषणानि न कुर्यात् पादेन चान्नं न
 स्पृशेत् न चोक्षिष्योक्षिष्यान् न पात्रे क्षिपेत् पुरुषार्थतया प्रतिषिद्धयोरपि क्रोधानृतयोः आह्वांगलज्ञापनार्थो यन्निषेधः २२९
 अस्वमिति अशुक्रियमाणं प्रेतान् भूतवेषान् आह्वानानि प्रापयति न पितृणामुपकारकं भवति क्रोधः शत्रून् मृषावादः कुकुरान्पाद
 स्पर्शोन्मिष्य राक्षसान् अवधूननं पापकारिणः तस्मान्न शौदनादिकुर्यात् २३० यदिति यद्यदि प्राणामीषितं अन्नव्यंजनानि तत्त
 दमत्सरोदद्यात् तस्मात्संस्कारपराः कथाश्च कुर्यात् यतः पितृणामेतदपेक्षितम् २३१

स्वाध्यायमिति स्वाध्यायं वेदं मानवादीनि धर्मशास्त्राणि आख्यानानि सौपर्णमैत्रावरुणादीनि इति हासान्महाभारतादीन् पुराणा
निब्रह्मपुराणादीनि खिलानि श्रीसूक्तशिवसंकल्पादीनि आर्द्धब्राह्मणान् आवयेत् २३२ हर्षयेदिति स्वयं हृष्टो भूत्वा प्रियवचना-
दिभिर्ब्राह्मणान् परितोषयेत् अन्नं च त्वं रया भोजयेत् मिथान्नेन पायसादिभिः पायसमिदं स्वादु
दिगुणाभिधानैः पुनर्ब्राह्मणान् भोजयेत् २३३ व्रतेति ब्रह्मचारिणमपि दौहित्रं आर्द्धेभ्यस्ततो भोजयेत् अपिशब्दाद्ब्रह्मच-
रिणमपि आनुकल्पिकमध्यपठितस्यापि ब्रह्मचारिणो यत्नवचनाच्छ्रेष्ठत्वं कथयति नेपालकं बलं चासने दद्यात् दौहित्रमन्तर-
गापि तिलांश्च आर्द्धभूमौ विकिरेत् २३४ त्रीणि त्रिं पूर्वेक्तान्येव त्रीणि दौहित्रादीनि आर्द्धेपवित्राणीति ज्ञाप्यंते त्रीणि

स्वाध्यायं आवयेत्सिच्ये धर्मशास्त्राणि चैव हि आख्यानानीति हासांश्च पुराणानि खिलानि च २३२
हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तथो भोजयेच्च शनैः शनैः अन्नाद्येनासकृच्चैतान्गुणैश्च परिचोदयेत् २३३ व्रतस्थ
मपि दौहित्रं आर्द्धेयत्वेन भोजयेत् कुतपत्तां सने दद्यात्तिलैश्च विकिरेत्तद्दोहम् २३४ त्रीणि आर्द्धेपवित्रा-
णि दौहित्रः कुतपस्तिलाः त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शोचमक्रोधमत्वराम् २३५ अत्कृष्णं सर्वमन्नं स्याद्
जीरस्ते च वाग्यताः न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान् २३६ यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदभ्यंति
वाग्धताः पितरस्तावद्भूमिं यावन्मोक्ता हविर्गुणाः २३७ यद्वष्टित शिराभक्ते यद्भुक्ते दक्षिणासुरवः
सोपानत्कथं यद्भुक्ते तद्दूरक्षासि भजते २३८

दीनि प्रशंसन्ति २३५ अत्कृष्णमिति उष्णमेवात्कृष्णं यस्योष्णं स्यान्न
भोजनमुचितं तदुष्णं दद्यात् न तु फलाद्यपि अतएव शंसः उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत् अन्यत्र फलमूलैर्भ्यः वा कं
भ्यश्च पंडितः संयतवाचश्च ब्राह्मणा अश्वीयुः किमिदं स्वादु स्वादु वेति दात्रा अन्नादिगुणान् पृष्ट्वा वल्काद्यभिनयेनापि न ब्रूयुः वा
कृतं स्यान्नैव विधानात् २३६ यावदिति यावदन्ने उष्णता भवति यावच्च भूमौ नो भजते यावच्च हविर्गुणानोच्यंते तावत्पितरोः
भजन्तीति पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य प्रशंसा २३७ यदिति वस्त्रादिवेष्टितशिरायदन्नं भक्ते तथा दक्षिणासुरवः सपादुः कश्चन तत्पराक्षसाभं

तेनपितरस्तस्मादेवंरूपंनकर्तव्यम् २३८ चांडालइति चांडालग्राम्यसूकरकुक्कुटकुक्कुरोदक्यानपुंसकायथाब्राह्मणभोजन
कालेनपश्येयुस्तथाकार्यम् २३९ होमइति यस्मान्होमेऽग्निहोत्रादौप्रदानेगोहिरण्यादौभोज्येस्वाभ्युदयार्थंब्राह्मणभोजनेदे
वेदविपिदर्शपोर्णमासादौपित्र्येऽग्निहोत्रादौयदेभिविद्व्यतेक्रियमाणंकर्मतत्प्रदर्थंक्रियतेतन्साधयति २४० घ्राणेनेति सूकरस्त
दन्नादेर्गंधंघ्रात्वाकर्मनिःफलंकरोति तस्मादन्मघ्राणयोग्यदेशात्निरसनीयः कुक्कुटः पक्षवातेनसोपिपक्षपवनयोग्यदेशादप
गमनीयः श्वादर्शनेन शूनोन्नादिदर्शनंनिषिद्धमतिदोषभूयस्त्वज्ञापनार्थंपुनरभिहितम् अथवाहृदिनिपातेनेतिश्वाद्दकर्त्त
भोक्तृणांहृदिनिपातविषयत्वेन अवरवर्णः शूद्रस्तस्मान्जातोऽवरवर्णजः शूद्रएव असावन्नादिस्पर्शेनाहिजातिश्चादन्निष्कल्य
ति २४१ खंजोवेति यदिगतिविकलः काणोवादातुर्दीसस्यैवप्रेष्यत्वविधानात् अपिशब्दादन्योपिशूद्रोन्मूनाधिकांगुल्यादि

चांडालश्चवराहश्चकुक्कुटश्चातथैवच रजस्वलत्वंषट्दशनेक्षेरेन्नश्नतोहिजान् २३९ होमेप्रदा
नेभोज्येत्तयदेभिरभिविद्व्यते देवेकर्मणिपित्र्येवातद्भुञ्ज्यथातथम् २४० घ्राणेनसूकरोहंति
पक्षवातेनकुक्कुटः श्वातुहृदिनिपातेनस्पर्शेनावरवर्णजः २४१ खंजोवायदिवाकाणोदातुःप्रेष्यो
पिवाभवेत् हीनातिरिक्तगात्रोवातमप्यपनयेत्पुनः २४२ ब्राह्मणंभिक्षकवापिभोजनार्थमु
पस्थितम् ब्राह्मणेभ्यश्चुज्ञातःशक्तिःप्रतिपूजयेत् २४३ सार्ववर्णिकमन्नाद्यसन्नीयाप्राग्य
वारिणा समुत्सृज्येदुक्तवतामग्रतोविकिरन्फवि २४४ असंस्कृतप्रमीतानात्यागिनांकुलयावि
ताम् उच्छिष्टभागं धेयस्याहर्भेषुविकिरन्धयः २४५

वसिष्ठात्तदातमपिततःश्वाद्देशादपसारयेत् २४२ ब्राह्मे
ति ब्राह्मणमतिथिरूपंअन्यंब्राह्मणशीलंभोजनार्थेतत्कालोपस्थितंश्वाद्देशात्त्राह्मणैरनुज्ञातोयथाशक्त्यप्यन्नभोजनेनभि
क्षादानेननार्हयेत् २४३ सार्वेति वर्णशब्दःप्रकारवाची सर्वप्रकारकमन्नादिकंब्यंजनादिभिरेकीकृत्यउदकेनाप्लावयित्वाकृ
तभोजनानांब्राह्मणानांपुरतोभूमौदर्भेषुविकिरन्धयइतिवक्ष्यमाणत्वाद्दर्भेषुपरिनिक्षिपेत्यजेत् २४४ असंस्कृतेति नास्यका
र्योऽनिसंस्कारइतिनिषेधात्संस्कारानहंबालानां तथाकुलस्त्रीणांअहृदोपाणांयत्यक्तारस्तेषांपात्रस्थमुच्छिष्टंदर्भेषुचयो

विकिरः सभागः स्यात् अन्येतुत्यागिनामिति गुर्वीदित्यागिनांकुलयोषितामिति स्वातंत्र्येण तु कुलयोषितामनूदकन्यानामिति
 व्याचक्षते गोविंदराजस्तुत्यागिनांकुलयोषितामिति सामान्योपक्रमादिदं विशेषाभिधानं संस्कृतं भक्ष्य इति वक्तव्यं
 गतानांकुलस्त्रीणामित्याह २४५ उच्छेषणमिति उच्छिष्टं यद्भूमिगतं तदाससमूहस्यावक्रस्यानलसस्याकुटिलस्य च पित्र्ये
 ह्कर्मणि भागधेयं मन्वाद्योवदति २४६ आसपिंडेति मर्यादा यो मादुना भिविधौ सपिंडीकरण आह्वयं तमचिरमृतस्य हिजाते
 अथैव देवब्राह्मणभोजनरहितं आह्वयमन्त्रं ब्राह्मणं भोजयेत् एकं च पिंडं दद्यात् अस्य च आह्वानुष्ठानम् एको हिष्टं देवहीन
 मेकाधैकपवित्रकम् आवाहनाग्नौ करणरहितं ह्यपसव्यवदितियाज्ञवल्क्यादिस्मृतिष्ववगंतव्यम् २४७ सहेति अस्मेति य
 स्येदमेको हिष्टं विहितं तस्य धर्मतः स्वगृह्यादिविधिना सपिंडीकरण आह्वये कृते अनयैवावृता उक्ता मावास्या आह्वेति कर्तव्यतयापि

उच्छेषणं भूमिगतं मजिह्यस्याशठस्य च दासवर्गस्य तत्पित्र्ये भागधेयं प्रचक्षते २४६ आसपिंड
 क्रिया कर्म हिजातेः संस्थितस्य तु अदेवभोजयेच्छ्राद्धपिंडमेकं तु निर्वपेत् २४७ सहपिंडक्रियायां
 तु कृतायामस्य धर्मतः अनयैवावृता कार्यपिंडनिर्वपणं कृतैः २४८ आह्वयं कृत्वा य उच्छिष्टं वृषला
 य प्रयच्छति समूहो नरकयातिकालसूत्रमवाकृशिराः २४९ आह्वयं गृह्यलीतल्यं तदहयोधिग-
 च्छति तस्याः पुरीषे तन्मासपितरस्तस्य शेरते २५०

उनिर्वपणं पार्वणविधिना आह्वयं पुत्रैः सर्वत्र मृताहादौ कर्त्त-

व्यम् नन्वनयैवावृता इत्यनेन प्रकृतमेको हिष्टं मेव हि किमिति न परामृष्यते उच्यते तर्हि सपिंडीकरणात् पूर्वमेको हिष्टं सपिंडीक
 रणे कृते पुनः अनयैवावृता इति भेदनिर्देशो न स्यात् ततोऽभावात् स्येति कर्त्तव्यतैयप्रतीयते २४८ आह्वयमिति आश्रितश्रद्धाय उच्छिष्ट
 दानप्रसक्तावयं निषेधः आह्वयभोजनोच्छिष्टं श्रद्धाय ददाति समूर्तः कालसूत्रं नाम नरकमधोमुखं गच्छति २४९ आह्वेति वृषलीश
 ष्ठी स्त्री पर इत्याहुः निरुक्तं च कुर्वति वृषस्य तोचपल्यति भर्त्तारमिति वृषली ब्राह्मणस्य परिणीता ब्राह्मण्यपि वृषलीति आह्वयं
 कृतं तदहोरात्रेयः स्त्रीसंयोगं करोति तस्य पितरस्तस्याः पुरीषे मासं शेरत इति निवृत्त्यर्थानि दा २५० - ५५ ५५ ५५

पृष्णेति तृप्तान्ब्राह्मणान्बुल्यास्वदितमिति पृष्ठातेषामाचमनंकारयेत् कृताचमनांश्चभो इति संबोध्य अभिरम्यतामिति ब्रूयात् अभित इति पाठे अभित उभयपत इह वा स्वगृहे वा स्यतामित्यर्थः २५१ स्वधेति अनुज्ञानानंतरं ब्राह्मणा आहूकर्त्तारं स्वधास्तु इति ब्रूयुः यस्मात्सर्वेषु आहूतर्पणादिपितृकर्मसु स्वधाशब्दोच्चारणं प्रकृत्य आशीः २५२ तत इति स्वधाशब्दोच्चारणानंतरं कृतमो जनानां ब्राह्मणानां शोषमन्त्रमप्यस्तीत्यवशिष्टमन्त्रं निवेदयेत् तैर्ब्राह्मणैरिदमनेनान्येन क्रियतामित्यनुज्ञातोयथाते ब्रूयुः तथा न शोषमिन्नियोगं कुर्यात् २५३ इदानीं प्रसंगाच्च आहूतरेषु विशेषविधिमाह पित्र्ये इति पित्र्ये निरपेक्षपितृमान् देवताक एको हिष्ट आदेतृतिप्रभार्यं स्वदितमिति वाच्यम् तथा च गोभिलसंख्यायनौ स्वदितमितितृतिप्रश्नः मेधातिथिगोविंदराजौ तु आहूकालाग

पृष्ठास्वदितमित्येवं तृप्तानां च मयेत्ततः आचांतांश्चानुजानीयादभितोरम्यतामिति २५१ स्वधास्त्वित्येवं तृप्तानां ब्राह्मणास्तदनंतरम् स्वधाकारः पराह्याशी सर्वेषु पितृकर्मसु २५२ ततो भक्तवतां तेषाम न शोषं निवेदयेत् यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततो हिजैः २५३ पित्र्ये स्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सुश्रुतम् संपन्नमित्यभ्युदये देवैरुचितमित्यपि २५४ अपराणहस्तथा दप्तावास्तु संपादनं तिलाः सुष्टिर्मुष्टिर्हिजाश्चाध्याः आहूकर्मसंपदः २५५ दप्ताः पवित्रं पूर्वाणहो हविष्याणि च सर्वशः पवित्रयच्च पूर्वोक्तं विज्ञेयाहव्यसंपदः २५६

तेनान्येनापि स्वदितमित्येव कर्त्तव्यमिति व्याचक्षतुः आदेस्वदितमित्येतद्वाच्यमन्येन केनचित् नानुरुद्धमिदं विद्वद्देवैर्न श्रद्धां हि गोष्ठे गोष्ठि आदेस्तु तमित्येव गोष्ठांशुर्वाच्यमष्टममिति द्वादशविध आहूगणनायां गोष्ठी आहूतिविश्वामित्रेण पठितम् अभ्युदये च हि आदे संपन्नमिति वाच्यम् देवैर्देवतोद्देशेन आदेरुचितमिति वचनायम् देव आहूतं भविष्यपुराणोक्तम् देवानुद्दिश्य यच्छ्राद्धं तत्तु देविकमुच्यते हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः २५४ अपराणह इति अमावास्या आहूत्य प्रकृतलात्तद्विषयोपमपराणहकालः प्रातर्यदिनिमित्तकमित्यादिना च हि आहूदौ स्मृत्यंतरे प्रातः कालादिविधानात् विष्टराद्यर्थादपार्ताः गोमयादिना आहूदेशसंशोधनम् तिलाभ्यविकिरणाद्यर्थाः सुष्टिरकार्पण्येनान्नादिविसर्गः मृष्टिरन्नादेश

संस्कारविशेषः पंक्तिपावनादयश्चब्राह्मणाः एताः श्राद्धे संपत्तय इत्यभिधानादंगांतरापेक्षं प्रकृतं त्वमेवांचोदितम् २५५
 दर्मादिति पवित्रं मंत्राः पूयणिहः कालः हविष्याणि सुन्यन्नादीनि सर्वाणि च यच्च पवित्रं पावनं वास्तु संपादनादि पूर्वमुक्तम् एता
 श्रद्देवार्थस्य कर्मणः समूहयः हव्यशब्दो देवकर्मोपलक्षणार्थः २५६ सुन्यन्नानीति मुनेर्वानप्रस्थस्यान्नानि नीचारादीनि पयः
 क्षीरं सोमलतारसः अनुपस्कृतमविकृतं पूतिगंधादिरहितं मांसम् अक्षारलवणमकृत्रिमलवणं सैधवादि एतत्समावते
 र्मेन्वादिभिरभिधीयते २५७ विसृज्येति तान् ब्राह्मणान्विसृज्या नन्यमनाः मौनी पवित्रोदा णां दिशं वीक्ष्यमाण एता
 णान् अभिलषितानर्थान् पितृन्प्राथयेत् २५८ दातार इति अस्मत्कुले दातारः पु
 धनदर्थयागाद्यनुष्ठानैर्विद्मामुवंतु पुत्रपौत्रादिकंच कर्तव्यं वेदार्थश्रद्धात्वास्मत्कुलेन व्यपेतु दातव्यंच धनादिकंच बहु भवतु

सुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् अक्षारलवणंचैव प्रकृत्या हविरुच्यते २५७ विसृज्य
 ब्राह्मणां स्तां स्तुनियतो वा यतः शतचिः दक्षिणां दिशमाकांक्षन् याचते मान्वरान् पितॄन् २५८ दाता
 रौ नो भिवर्द्धतां वेदाः संततिरेव च श्रद्धाचनो मा व्यगमं ह हृदे यचनो स्थिति २५९ एवं निर्वपनं कृत्वा
 पिंडां स्तां स्तदन्तरम् गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्स्रवाक्षिपेत् २६० पिंडं निर्वपनं केचित्पुरस्तादे
 व कुर्वते वयोभिः रवादयं त्यन्ये प्रक्षिपं त्यनले प्स्रवा २६१ पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा मध्य
 मंतु ततः पिंडं स द्यात्सम्यक्कृताथिनी २६२ २५९ एवमुक्तप्रकारेण पिंडानां प्रदानं कृत्वा प्रकृतवरयाचना

नंतरं तान् पिंडान् गां ब्राह्मणं छागं वा भोजयेत् अग्नौ जले वा क्षिपेत् २६० पिंडेति पिंडप्रदानं केचिदाचार्याः
 नानंतरं कुर्वते अन्ये पक्षिभिः पिंडान् स्यादयंति इयंच पक्षिभोजनरूपा प्रतिपत्तिरग्न्युदकप्रक्षेपयोर्वैकल्पिकीति दक्ष
 मुक्तयोरप्यभिधानम् २६१ पतिव्रतेति धर्मार्थकामेषु मनोवाक्कायकर्मभिः पतिरेव मया परिचरणीय इति व्रतं यस्याः सा-
 पतिव्रता धर्मपत्नी सवर्णा प्रथमोदा श्राद्धक्रियाणां श्राद्धशालिनी पुत्रार्थिनी तेषां पिंडानां मध्यमं पितामहपिंडं भक्षयेत् सम्य
 गाधत्तपितरोगर्भमित्यादि गृह्योक्तमंत्रेण २६२ आयुष्यंतमिति तेन पिंडं भक्षणो न दीर्यायुषं कीर्तिधारणात्मकबुद्धियु

कंधनपुत्रादिसंततिधर्मानुष्ठानसत्त्वाख्यगुणान्वितं पुत्रं जनयति २६३ प्रक्षाल्येति तदनुहस्तौ प्रक्षाल्य ज्ञातिप्रायमन्नं कुर्वात्
 ज्ञातीन् प्रेतिगच्छतीति ज्ञातिप्रायम् कर्मण्यम् ज्ञातीभोजयेदित्यर्थः तैत्थ्यः पूजापूर्वकमन्नं दत्त्वा मातृपक्षानपि सार्हणं भोजयेत् २६४
 उच्छेषणमिति तद्वा ह्यणोच्छिष्टं तावत्कालं तिष्ठेत् यावत् ब्राह्मणानां विसर्जनं ब्राह्मणेषु तु निर्गतेषु मार्ष्टव्यमित्यर्थः ततः संपन्ने आहूक
 र्मणि वैश्वदेव बलिहोमकर्मनित्यं ब्राह्मणैः भोजनानि कर्त्तव्यानि बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् अतएव मत्स्यपुराणे निवृत्तप्रतिप
 त्यर्थं पर्युक्ष्मांश्च मंत्रवित् वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यं कविधिमेव चेति २६५ यैश्चान्नैरिति पूर्वसुक्तमपि व्यवधानाद्बुद्धिस्थं शिष्यसूत्र
 प्रतिपत्तये पुनर्वक्तव्यं तया प्रतिजानीते हविरेति निररात्राय पदमव्ययं चिरकालवानि अतएव चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चिरा-

आयुष्मन्तं सूतं सूतेयशो मेधासमन्वितम् धनवन्तं प्रजावंतं सालिकं धार्मिकं तथा २६३ प्रक्षाल्य ह
 स्तावाचम्य ज्ञातिप्रायप्रकल्पयेत् ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बाधवानपि भोजयेत् २६४ उच्छेषणं तु तत्ति
 ष्टेद्यावद्द्विप्रा विसर्जिताः ततो गृहबलिकुर्यादिति धर्माव्यवस्थितः २६५ हविरे चिररात्राय यच्चान्नं
 त्यागकल्प्यते पितृभ्यो विधिवद् दत्तं तस्य वक्ष्याम्यशेषतः २६६ तिलैश्चोहियैश्च माषैश्च मूलफलैश्च
 दत्तेन मांसं तृप्यति विधिवत् पितरो नृणाम् २६७ होमासौ मत्स्यमासेन श्रीन्मासान् हारिणेन च औरध्व
 णाथ चतुरः शाकुनेनाथ पंचवै २६८ षण्मासां छागमासेन पार्षतेन च सप्तवै अष्टावै णस्य मासेन रौर
 - वै णनवै वतु २६९

र्यं कइत्याभिधानिकाः यद्यत् हविः पितृभ्यो यथाविधि दत्तं चिरकालं तृप्तये अनन्तं तृप्तये च संपद्यते त
 नि. शोणेणाभिधास्यामि २६६ तिलैरिति तिलधान्ययवमाषजलमूलफलानां मन्यतमेन यथाशारुं ब्रह्मया दत्तेन मनुष्याणां मांसं
 पितरस्तृप्यन्ति कृष्णामापास्तिलाश्चैव श्रेष्ठाः सूर्यवशात् यइति वासुपुराणवचनात्माषैरिति कृष्णामाषा बोद्धव्याः २६७ हविति पा
 ठेनादिमत्स्यानां मांसेन होमासौ पितरः प्रीयन्त इति पूर्वेष्वसंबन्धः श्रीन्मासान् हारिणेन मांसेन चतुरो मेघमांसेन पंचद्विजातिभ्यस्तृप
 क्षिमांसेन २६८ षण्मासानिति षण्मासान् छागमासेन प्रीयन्ते पृषतश्चित्रभृगस्तन्मांसेन सप्त एणमांसेनाष्टौ रुरुमांसेन नव ए

णरुस्तुहरीणजातिविशेषो २६९ दशोति दशमासानारण्यसूकरमहिषमौसैस्तृप्येति एकादशशशकच्छपमांसेन २७० संवत्सरमिति वर्षसुनर्गोभावक्षीरेणतत्साधितोदनेनचतुर्थ्यंतितत्रैवपायसशब्दमसिद्धेः वाद्दीणसस्यमांसेनद्वादशवर्षपर्यंतंपितृ
तृप्तिर्भवति वाद्दीणसस्यमिगमेव्याख्यातः त्रिपिबंस्त्रिद्विषाणीणंश्वेतंचद्वमजापतिम् वाद्दीणसंतुतंप्राहुर्गोक्षिकाःपितृकर्मणि
नद्यादौपयः पिबतोयस्यत्रीणिजलंस्पृशंतिकर्णौजिह्वाचत्रिभिःपिबतीतित्रिपिबः २७१ कालेति कालशाकास्यंशाकंमहाश-
ल्काःसशल्काइतिमेधातिथिः मत्स्यविशेषादित्युच्यंतेमहाशल्कलिनोमत्स्याइतिवचनात् खड्गोगंडकः लोहोलोहितवर्णः आगए
व सर्वलोहेनानेत्यमितिपैठीनसिवचनात्तयोरामिपमधुमाक्षिकंमुन्यन्नामिनीवारादीनिआरण्यानिसर्वाणिएतान्यनंततृप्तयेसंप-
द्यंते २७२ यदिति ऋतुनक्षत्रतिथिनामयंसमुच्चयः यत्किंचिदित्यप्रसिद्धम् मधुसंयुक्तंवर्षाकालेमघात्रयोदश्यांदीयतेतदप्य

दशमासांस्तृप्यंतिवराहमहिषामिधैः शशकर्मयोस्तृमांसेनमासानेकादशैवतु २७० संवत्सरंतुग
व्येनपयसापायसेनच वाद्दीणसस्यमांसेनतृप्तिद्वादशवाषिकी २७१ कालशाकमहाशल्काःखड्ग
लोहामिपमधु आनत्यापैवकल्प्यंतेमुन्यन्नानिचसर्वशः २७२ यत्किंचिन्मधुनामिश्रप्रदद्यात्तुत्र
योदशीम् तदप्यक्षयमेवस्याद्दृष्टास्तच्चमघास्तच्च २७३ अपिनःसकुलेजायाद्योनोदद्यात्रयोदशी
पायसमधुसर्पिर्भ्याप्राकृच्छायेकुंजरस्यच २७४

क्षयमेवभवति त्रयोदश्याअधिकरणत्वेपीप्सितत्वविवक्षया
प्राप्येत्यध्याहाराद्वादितीया २७३ अपीति वर्षास्मिन्मधुसंयुक्तत्रयोदशीपूर्वोक्ताविवक्षिता तत्रापिप्रोष्ठपद्यामतीतायामघाया
क्तात्रयोदशीम् प्राप्यआह्निकर्तव्यमधुनापायसेनचेतिशंसवचनात् भाद्रपदात्रयोदशीपूर्वत्रैहचगृह्यते पितरःकिलेवमाशा
पिअपिनामतयाविधः कश्चिदस्माकंकुलेभूयात् योअस्मभ्यंप्रकृतायांत्रयोदश्यांतयातिथ्यंतरेपिहस्तिनःपूर्वादिशंगतायांछाया
यामधुपृतसंयुक्तंपायसंदद्यात् नतुत्रयोदशीहस्तिच्छाययोःसमुच्चयः यथाहविष्णुः अपिजायेतसोऽस्माकंकुलेकश्चिन्नंरौत्तमः प्रावृ-
ह्कालेसितेपक्षेत्रयोदश्यांसमाहितः मधुपुतेनयःआह्नपायसेनसमाचरेत् कार्तिकंसकलंवापिप्राकृच्छायेकुंजरस्यच २७४ ७७

यदिनि यद्यदिनिरीक्षायां सर्वमन्त्रप्रतिषिद्धं याशास्त्रं सम्यग्रूपश्च द्वायुक्तः पितृभ्यो ददाति तदनंतं सर्वकालमक्षयमनपत्तिं
परलोके पितृभ्यो भवति अतस्तत्फलार्थिना अद्वादेयमिति विधीयते २७५ कृष्णोति कृष्णपक्षे दशमी मासस्य चतुर्दशी न्य-
क्ता आर्द्रेययातिथयः श्रेष्ठमहाफलानतयैतदन्याः प्रतिपदादयः २७६ युस्मिनि दिनशब्दो अत्र तिथिपरः युक्तायुग्मास्मितिथिषु द्वि-
तीया चतुर्थ्यादिषु युग्मनक्षत्रेषु भरणी रोहिण्यादिषु आर्द्रं कुर्वन् सर्वाभिलषितान् प्राप्नोति अयुग्मास्मितिथिषु प्रतिपत्तृतीया प्रभृतिषु
अयुग्मेषु च नक्षत्रेषु अश्विनी कृतिकादिषु आर्द्रेन पितृभ्यो न्युजयन् पुत्रादिसंततिलभते पुष्कलां धनविद्यापतिपुष्टाम् २७७ यद्येति चै-
त्रसितायामासादिति ज्योतिःशास्त्रविधानात् शुकूपक्षोपक्रमत्वात्मासानां अपरः पक्षः कृष्णपक्षः स यथा शुकूपक्षात् आर्द्रस्य संबंधी वि-

यद्यद्ददाति विधिवत् सम्यक् अद्वा समन्वितः तत्तत्पितृणां भवति परत्रानंतमक्षयम् २७५ कृष्णपक्षे
दशम्यादौ च जयित्वा चतुर्दशीम् आर्द्रप्रशस्तास्तिथयो यथेतानतयैतराः २७६ युक्ता कुर्वन् दिनस्य
पुसर्वांन् कामान्समश्नुते अयुक्ता तु पितृभ्यो न्युजयन् प्राप्नोति पुष्कलाम् २७७ यथा चैवापरः पक्षः पूर्व-
पक्षाद्विशिष्यते तथा आर्द्रस्य पूर्वाण्हादपराण्हाव विशिष्यते २७८ प्राचीनावीतिना सम्यगपस्य मतादि-
णा पित्र्यमानि धनात्कार्यविधिवद् भूपाणिना २७९ रात्रौ आर्द्रं कुर्वति राक्षसी कीर्तिता हि सा संध्यो
रुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते २८० शिष्टफलो भवति एवं पूर्वाह्णदिवसादुत्तरार्द्धदिवसः प्रकृष्टफलो विशिष्यत इति वच-
नात् पूर्वाण्हे पितृभ्यो कर्तव्यतां बोधयति ननु शुकूपक्षादनुक्तो कर्षस्यापरपक्षस्य कथं दृष्टं तत्ता प्रसिद्धो हि दृष्टान्तो भवति उच्यते कृष्णप-
क्षे दशम्यादाविस्यत्रैव विशिष्टविधावुक्तयोऽभिधानात् २८० प्राचीति दक्षिणसंस्थितयज्ञोपवीतेनानलसेनदर्भहस्तेन अपसव्यं पितृ-
तीर्थेन यथाशास्त्रं सर्वपितृसंबधिकर्म आनिधनादा समाप्तेः कर्तव्यम् आनिधनाद्यावज्जीवमिति मेधातिथिगोविंदराजौ २७९ सत्रावि-
ति रात्रौ आर्द्रं कर्तव्यम् यस्मान्छ्राद्धविनाशनगुणयोगात् राक्षसीमन्त्रादिभिरसौ कथिता संध्योश्च न कुर्यात् आदित्ये च अचिरोदि-
ते अचिरोदितादित्यकालात्पेक्षायां त्रिमुहूर्तः प्रातः कालो ग्राह्यः यथोक्तं विष्णुपुराणे रेखाप्रभृत्ययादित्ये त्रिमुहूर्तं गतेरवौ प्रात-
स्ततः स्मृतः कालो भागः सोऽहस्तपंचमः अपराह्नस्य आर्द्रांगतया विधानात् कथमपमप्रसक्तप्रतिषेध इति चेत् नायं प्रतिषेधः सहिरागप्रा-

तस्यवास्यान्विधिप्राप्तस्यवा नायः नात्ररागतोनित्यस्यदृष्ट्यादस्यप्राप्तत्वात्विधिप्राप्तस्यनिवेधेपोदशियहणाग्रहणवत्कल्पः .
तत्तस्मात्पुनरासौयम् सत्यादिपुनरुदस्तेतरकालेआत्थंकुर्यात् अनुयाजेतरयजतिषुयेयजामहर्इतिमंत्रवत् अपराणहविधिर्यथाशस्य
र्थः अतएवेतत्तम् यथाआदस्यपूर्वाण्हादपराणहोविशिष्यतइति २८० अनेनेति कुर्यान्मासानुमासिकमितिप्रतिमासंआहंविहितं
दसंभवेविधिरयंचतुर्भिर्मार्सेर्जतुरेकः एकस्तत्तुःसंवत्सरइतीमंपक्षमाश्रित्योच्यते अनेनोक्तविधानेनसंवत्सरमध्येत्रीन्चारानूहे
मंतग्रीष्मवर्षास्तथाहंकर्तव्यम् तच्चसमयानारात्कुभरूपकन्यास्थेर्केपंचमहायज्ञांतर्गतंचएकमप्याशयेद्विप्रमित्यनेनविहितंप्रत्यहंतु
कुर्यादितिपूर्वोक्तदादर्थम् २८१ नपैत्रिति अग्नेःसोमयमाभ्यांचेत्यनेनविहितपितृयज्ञांगभूतोहोमोनलौकिकेभ्योतस्मार्त्तव्यतिरि
क्ताग्नौशांस्त्रेणविधीयते तस्मान्नलौकिकाग्नावग्नौकरणहोमःकर्तव्यः निरग्निनांतुअग्न्यभावेतुविप्रस्यपाणावित्यभिधानात् विप्र

अनेनविधिनाआहंत्रिरद्धस्येहनिर्वपेत् हेमंतग्रीष्मवर्षास्तपांचयज्ञिकमन्वहम् २८१ नपैतृयज्ञि
योहोमोलौकिकेग्नौविधीयते नदर्शनेविनाआहमाहिताग्नेर्हिजन्मनः २८२ यदेवतर्पयत्यग्निःपितृन्स्त्रा
त्वाहिजोत्तमः तूनेवहृत्स्नमाप्नोतिपितृयज्ञक्रियाफलम् २८३ वसून्वदंतितुपितृनूरुद्राभ्यैवपितामहा
न् प्रपितामहांस्तथादित्यान्श्रुतिरेषासनातनी २८४ विघसाशीभवेन्नित्यन्नित्यंवाभृतभोजनः वि
घसोभुक्तशेषतुयज्ञशेषतथाभृतम् २८५

पाण्यादीकरणीयः अहिताग्नेर्हिजस्यनामावास्याव्यतिरेकेणरुष्णा
यश्चेदशम्यादौआत्थंविधीयते मृताहआहंतुनियतलात्कृष्णपक्षेपितिथ्यंतरेननिषिध्यते २८२ यदिति पांचयज्ञिकथा
यम् यत्रस्नानानंतरमुदकतर्पणंदिजःकरोतितेनैवसर्वन्नित्यआहफलंप्राप्नोति हिजोत्तमपदंदिजपरम् २८३ वसूनिति यस्मात्पित्राद
योवस्वादयइतिएषामनादिभूताश्रुतिरस्तिअतःपितृन्वस्वारूप्यदेवाभितामहानूरुद्रान्यपितामहानादित्यान्मन्वादयोवदंतिततश्चसि
द्धबोधनवैयर्थ्यात्त्रिआद्रेपित्रादयोवस्वादिरूपेणध्येयाइतिविधिःकल्प्यते अतएवपैदीनसिःयएवंविद्वान्पितृन्यजतेवसवोरुद्राआ
दित्याभ्यास्यप्रीताभवंति मेधातिथिगोविंदराजौतुपितृद्वेषान्नास्तिक्याद्वायःपितृकर्मणिनप्रवर्ततेतंप्रत्येतत्सर्ववर्त्तनार्थंदेवतात्वाध्या
रोपेणपितृणांस्मृतिवचनम् २८४ विघसाशीति सर्वदाविघसभोजनःस्यात्सर्वदाभृतभोजनोभवेत् विघसाभृतपदयोरप्रा

भार्यादिभृत्यपंचयज्ञानुष्ठानयुक्तोवाह्यणोनतु क्षत्रियादिरनापदिजीवेत् आपदिदशमेविधिर्भविष्यति अयंचसामान्योपदे-
शोयाजनाध्यापनविशुद्धप्रतिग्रहादिसंग्रहार्थः वक्ष्यमाणऋतादिविशेषमात्रनिष्ठत्वेसंकुचितस्वरसत्त्वहानिरनधिकारार्थत्वंयाज-
नादेर्वाभिप्रकरणांनिवेशश्चस्यात्तयापिजीवन् २ यात्रेति यात्राप्राणस्थितिः शास्त्रीयकुटुंबसंबन्धनित्यकर्मानुष्ठानपूर्वकप्राण-
स्थितिमात्रार्थन्मोगार्थस्वसंबंधितयाशास्त्रविहितार्जनरूपैः कर्मभिः ऋतादिवक्ष्यमाणैः कायक्लेशविनाः र्थसंग्रहंकुर्यात् ३
कैः कर्मभिरित्यत्राह ऋतामृताभ्यामिति अनापदीत्यनुवर्तते ऋतादिभिरनापदिजीवेत् सेवायात्तनापदिकदाचिन्नवर्ततेअप्र-
सिद्धत्वादृतादीनिव्याचरे ४ ऋतमुच्छशिलमिति अबाधितस्थानेषुपथिवाक्षेत्रेषुवाप्रतिहतावकाशेषुयत्रयत्रौषधपोविद्यन्ते
तत्रतत्रांगुलीभ्यांएकैकंरूपंसमुच्छयित्वेतिबौधायनदर्शनात् एकैकधान्यादिगुडकोच्चयनसंस्तुः मंजर्यात्मकानेकधान्योच्चयनंशि

यात्रामात्रप्रसिद्धार्थस्वैः कर्मभिरगर्हितैः अक्लेशेनशरीरस्यकुर्वतिधनसंचयम् ३ ऋतामृताभ्यां
जीवेत्तुमृतेनप्रमृतेनवा सत्यानृताभ्यामपिवागम्यवृत्त्याकदाचन ४ ऋतमुच्छशिलंज्ञेयममृतस्यादया
चितम् मृतंतुयाचितंभैक्षंप्रमृतंकर्षणंस्मृतम् ५ सत्यानृतंतुवाणिज्यंतेनचैवापिजीव्यते सेवाश्च
वृत्तिरारव्यातातस्मात्तापरिवर्जयेत् ६

लः उच्छश्चशिलश्चैत्येकवद्भावः तत्सत्यसमानफलत्वादृतमित्युच्यते अया-
चितोपस्थितममृतमिवसत्त्वहेतुत्वादमृतम् प्रार्थितं पुनर्भैक्षंभिक्षासमूहरूपंमरणशरणपीडाजननान्मृतम् एतच्चसाग्नैर-
स्यभैक्षमपकृतं दुलादिरूपन्नतु सिद्धान्तंपराग्निपक्वेनस्वाग्नौहोमाभावात् कर्षणंचभूमिगतप्रचुरप्राणिमरणानिमित्तत्वात् बहुहु-
स्वफलकंमकर्षणंमृतमिवप्रमृतम् ५ सत्यानृतंतिलिति प्रायेणसत्यानृतव्यवहारसाध्यत्वात्सत्यानृतंवाणिज्यम् कुसीदेअनापदी-
त्यनुवृत्तेरस्वयंकृताभ्येतानिबोद्धव्यानि यथाहगौमतः रुषिवाणिज्येस्वयंचाकृतेकुसीदंच नतुवाणिज्येशास्त्रेणसत्यानृताद्यनुज्ञा-
तेनचैवापिजीव्यतइतिचशब्देनवाणिज्यरुषिसमवशिष्टत्वात्कुसीदमपिगृह्यते पूर्वश्लोकोक्तारुषिरेतत्श्लोकेचवाणिज्यम्से-
वातुदीनदृष्टिसंदर्शनस्वामितर्जननीचक्रियादिधर्मयोगात्स्वतःइववृत्तिरतःश्चवृत्तिरुक्तातस्मात्तांप्रकृतोवाह्यणस्यजेत् ६ ७

कुशूलधान्यकइति कुशूलोत्रीत्यगारंस्यादित्याभिधानिकाः दृष्टकानिर्मितागारधान्यसंचयो भवेत् अत्रकालविशेषापेक्षायाम् प
 स्पत्रैर्वाधिकं भक्तं पर्याप्तं मृत्युरनये अधिकं वापि विद्येत ससोमं पातुमर्हति इति मन्त्रोक्त एव कालो ग्राह्यः तेन नित्यनैमित्तिकधर्मकृत्यपो
 व्यवर्गसहितस्य गृहिणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं समधिकं वा निर्वाहो भवति तावद्धनः कुशूलधान्यकउच्यते वर्षनिर्वाहोचितधा
 न्यादिधनः कुंभीधान्यः माकूसौमिकीः क्रियाः कुर्यात्तयस्यान्नं वाधिकं भवेदित्याज्ञवल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसंचयाभ्यनुज्ञानात् मसुर
 पियदावानप्रस्थस्यैव समा निचय एव इत्यनेन समा निचयं वक्ष्यति तदपेक्षया बहुषो व्यवर्गस्य गृहिणः समुचितः संवत्सरसंचयः मेधा
 तिथिस्तु यावता धान्यादिधनेन बहुषु मृत्युदारादिमतः त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत्संवत्सरादिधनवानपि कुशूलधान्य इत्यभिधाय कुं
 भीउष्टिकापाण्मासिकधान्यादिनिचयः कुंभीधान्यकइति व्याख्यातवान् गोविंदराजस्तु कुशूलधान्यकइत्येतद्व्याचक्षते कोष्ठप्रमाण

कुशूलधान्यकोवास्यात् कुंभीधान्यकएव वा अहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ७ चतुर्णामपि चै
 तेषां हि ज्ञानां गृहमेधिनाम् ज्यायान्परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ८ षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभिर-
 न्यः प्रवर्तते द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसन्नेन जीवति ९

धान्यसंचयो वा स्यात् द्वादशाहमात्रपर्याप्तधनः कुंभीधा-

न्यकइत्येतद्व्याचष्टे उष्टिकाप्रमाणधान्यादिसंचयो वा षडहमात्रपर्याप्तधनः द्वादशाहं कुशूलेन वृत्तिः कुंभ्यादिना निषट् इमामनूनां-
 गोविंदराजोक्तिनानुक्रमेण हे ईहान्वेषातस्यां भवं ऐहिकं त्र्यहपर्याप्तमैहिकं धनं यस्य स त्र्यहैहिकः तथा वा स्यात् दिनत्रयनिर्वाहोचितधा
 नमित्यर्थः श्वोभवं स्वस्तनं भक्तं तदस्यास्तीति मत्वर्थपिमिकं कृतान्नसमासः तथा वा भवेत् ७ चतुर्णामपीति एषां चतुर्णामपि कुशू
 लधान्यकाशनां ब्राह्मणानां गृहस्थानां मध्ये योषः शेषे पठितः स त्रैशो ज्ञातव्यः यतोऽसौ वृत्तिसंकोचधर्मेण स्वर्गादिलोकजित्तमो भव
 ति ८ षट्कर्मैति एषां गृहस्थानां मध्ये कश्चिद्गृहस्थो यो बहुषो व्यवर्गः स प्रकृतैर्भक्ता याचितमैस्तृषु विवाणिज्यैः पंचभिस्तेनैवैवेत्य
 नेनैव च शब्दसमुच्चितेन कुसीदेनेत्येवं षड्भिः कर्मभिः षट्कर्मैव यतिषां दुरेते जीवति रुषिवाणिज्यकुसीदान्येतानि गौतमोक्तानीत्युक्त
 म् अन्यपुनस्ततोऽल्पपरिकरः त्रिभिर्वाजनाभ्यापनप्रतिग्रहैरद्रोहेणेतत्स्लोकसंगृहीतैः प्रवर्तते प्रशब्दोऽनर्थको वर्तते इत्यर्थः

अपरः पुनः प्रतिग्रहः प्रत्यवरइति वक्ष्यमाणत्वात्परित्यागेन ह्यभ्यां याजनाध्यापनाभ्यां प्रवर्तते उक्तत्रयापेक्षया चतुर्थः पुनर्ब्रह्मस-
त्रेणाध्यापनेन जीवति मेधातिथिस्त एषां कुशूलधान्यकादीनां मध्यादेकः कुशूलधान्यकः प्रकृतैस्संछशिलायाचितकृषिवाणिज्यैः प-
ट्कर्माभवति षड्विजिविति अन्योद्दितायः कुंभाधान्यकः कृषिवाणिज्ययोर्भिदितत्वात् तत्त्यागे संछशिलायाचितयाचितानां मध्यादिच्छा-
तस्त्रिभिर्वर्तेत एकस्य हेहि कोपाचितलाभं विहाय संछशिलायाचितानां मध्यादिच्छया ह्यभ्यां वर्तेत चतुर्थः पुनरभ्यस्तनिकी ब्रह्म-
सत्रेण जीवति ब्रह्मसत्रं शिलोच्छयोरन्यतरावृत्तिः ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सततं भवत्वात् सत्रमित्याह ९ वर्तयंश्चेति शिलोच्छाभ्यां
जीवन् धनसाध्यकमंतरानुष्ठानासामर्थ्यात् अग्निहोत्रनिष्ठ एव स्यात् पार्वयनांतीयाश्च इष्टाः केवला अनुतिष्ठेत् पर्वच अयनं च
पार्वयनेतयोरंतस्तत्र भवाददर्शयोर्णमासाग्रयणात्मिकाः १० नलोकवृत्तमिति लोकवृत्तमसत्प्रियाख्यानं विचित्रपरिहासकयादिकं

वर्तयंश्च शिलोच्छाभ्यामग्निहोत्रपरायणः इष्टाः पार्वयनांतीयाः केवलानिर्वपेत्सदा १० नलोकवृ-
त्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथंचन अजिह्मामशठांशुद्वाजीवेद्वा ह्यणजीविकाम् ११ संतोषं परमास्थाय
सुरवाथी संयतो भवेत् संतोषमूलहिस्तरवदुःखमूलविपर्ययः १२ अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवेत्सु-
स्मातकोद्भिजः स्वर्गायुष्ययशस्यानिव्रतानीमानिधारयेत् १३

जीविकार्थं न कुर्यात् अजिह्मां मृषानुगुणार्थी
भिधानादिपापहिताम् अशठां दंभादिव्याजशून्यां षड्विंशेषादि वृत्तेरसंकीर्णां ब्राह्मणजीविकामनुतिष्ठेत् अनेकार्थत्वाद्वा तूनां
अनुष्ठानार्थं यं जीवति रितिसकर्मता ११ संतोषमिति यथा संभवभृत्यात्मप्राणधारणावश्यकपंचयज्ञाद्यनुष्ठानमात्रोचितधनान-
धिकास्पृहा संतोषः तमतिशयितमालंघ्य प्रचुरधनार्जने संयमं कुर्यात् यतः संतोषहेतुकमिति स्वरूपं परत्राव्यग्रस्य विहितानुष्ठानात्
स्वर्गादिस्वरूपविपर्ययस्त्वसंतोषोदुःखमूलं बहुधनार्जने प्रयासेन प्रचुरदुःखादसंपत्तौ च क्लेशात् १२ अतोऽन्यतमेति अबहुभृत्यैक
वृत्त्या निर्वाहसंभवे सत्यन्यतमयेति विधीयते बहुभृत्यस्यान्यसंभवे षट्कर्माभ्यवर्त्येवामिति विहितत्वात् अथवा एकवाक्यता-
वगमात् व्रतविधायकतया वृत्त्येत्यनुवादकत्वादेकत्वमविवक्षितम् उक्तवृत्तीनामन्यतमया वृत्त्या जीवन् स्मातको ब्राह्मण इमानिव

माणाभिययासंभवंस्वर्गायुर्यशां हिताभिमतानिकुर्यात् इदंमयाकर्तव्यमिदंनकर्तव्यमित्येवंविधिसंकल्पविशेषाद्वतम् १३ वे-
दोदितमिति वेदोक्तंस्मार्त्तमपिवेदमूलत्वाद्देवोक्तमेवस्वकंस्वाश्रमोक्तंयावज्जीवमतंदितोऽनलसः कुर्यात् हि हेतोयस्मात्तत्कुर्वन्त्यथा-
सामर्थ्यं परमांगतिमोक्षलक्षणं प्राप्नोति नित्यकर्मणु ध्यानात्पापक्षये सति निष्पापांतः करणेन ब्रह्मसाक्षात्कारं त्मोक्षावाप्तेः तदुक्तं-
मोक्षधर्मे ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः तत्रादर्शितलप्रख्ये पथ्यत्यात्मानमात्मनि आत्मनि अंतःकरणे १४ ने हेतार्थानि
ति प्रसज्यते यत्र पुरुषः सप्रसंगो गीतवादित्रादिः तेनार्थान्नाज्जयेत् नापिशारूपनिषिद्धेन कर्मणा अयाज्ययाजनादिना च न च विद्य-
मानेषु धनेषु न चाप्यविद्यमानेषु प्रकरांतरासंभवे यतस्ततः पतितादिभ्योपि १५ इन्द्रियार्थेष्विति इन्द्रियाणामर्थीरूपरसगंध-
स्पर्शादयः तेषु निषिद्धेषु स्वदारसरतादिषु न प्रसज्येत नातिप्रसक्तिमत्यंतसेवनात्मिकां कुर्यात् कामतउपभोगार्थं अतिप्रसक्तिनि

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतंदितः तद्धि कुर्वन्त्यथाशक्तिप्राप्नोति परमांगतिम् १४ ने हेतार्थान्यसं-
येन न विरुद्धेन कर्मणा न विद्यमानेषु धनेषु नात्यामपियतस्ततः १५ इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः
अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा सन्निवर्त्तयेत् १६ सर्वान्परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः यथा तथा ध्या-
पयस्तु सादास्य कृतकृत्यता १७ वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन्
विचरेदिह १८ बुद्धिरुद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च नित्यं शारूपाण्यवेषेत निगमांश्चैव वैदिकान्

१९

एत्कपायमाह अतिप्रसक्तिं चैतेषामिति विषयाणामस्थिरलस्वर्गापवर्गार्थकश्रेयोविरोधित्वादिभावनयामनसासम्यक्
निवर्त्तयेत् १६ सर्वानिति वेदार्थविरोधिनः अर्थानत्यंतेश्वरगृहोपसर्पणरूपिलोकयात्रादयः तान्सर्वान्परित्यजेत् कथं तर्हि भृत्याल-
पोपणमित्याशंक्याह यथा तथा केनाप्युपायेन स्वाध्यायाविरोधिना भृत्यात्मानो जीवयन् न्यस्मात्साध्यस्मात् कस्य कृतकृत्यतायनि-
संस्वाध्यायपरता १७ वयमइति वयसः क्रियायाधनस्य श्रुतस्य कुलस्यानुरूपेण वेषवाग्बुद्धीराचरन् लोके प्रवर्त्तेत यथायौवनेस्त्र-
गंधलेपनादिधारणं विवर्णानुसारी चाग्बुद्धिश्चैव कर्मादिष्वप्युन्नेयम् १८ बुद्धीति वेदाविरुद्धानि शीघ्रं बुद्धिरुद्धिजनकानिव्याक

रणमीमांसास्मृतिपुराणन्यायादीनिशास्त्राणितथाधन्यानिधनायहितानिअर्थशास्त्राणिबार्हस्पत्यौशनसादीनितथाहितानिदृ-
शोपकारकाणिवैद्यकज्योतिषादीनितथापर्यायकथनेनवेदार्थाविधौधर्कान्निगमास्त्र्यांश्वयंत्यान्नित्यंपर्यालोचयेत् १९ यथाय-
येति यस्माद्यथायथापुरुषःशास्त्रं सम्यगभ्यस्यति तथ्यातथाविशेषेणजानातिशास्त्रांतरविषयमपिचास्यविज्ञानंरोचतेतद्वलं
भवतिदीप्त्यर्थत्वादुचैरभिलाषार्थत्वाभावादुच्यर्थानांप्रीयमाणइतिनसंप्रदानसंज्ञा २० ऋषियज्ञमिति स्वाध्यायादीन्यंचयज्ञा-
न्यथाशक्तिनत्यजेत् तृतीयाध्यायविहितानामपिपंचयज्ञानामिहनिर्देशउत्तरत्रविशेषविधानार्थः स्नातकव्रतत्वबोधनार्थश्च
२१ एतानेवेति एकेगृहस्थावाह्यांतरयज्ञानुष्ठानशास्त्रज्ञाएतान्पंचमहायज्ञान्ब्रह्मज्ञानमकर्षात्बहिरचेष्टमानाःपंचसुबुद्धी-
द्वियेषुएवंपंचरूपज्ञानादिसंयमंकुर्वंतःसंपादयंतियज्ञानांहोमत्वानुपपत्तेःसंपादनार्थोक्षिहोतिः २२ वाचीति एकेगृहस्थाब्रह्म

यथायथाहिपुरुषःशास्त्रंसमधिगच्छति तथ्यातथाविजानातिविज्ञानंचास्यरोचते २० ऋषियज्ञं
देवयज्ञंभूतयज्ञंचसर्वदा नृयज्ञंपितृयज्ञंचयथाशक्तिनहापयेत् २१ एतानेकेमहायज्ञान्नृयज्ञशास्त्र-
विदोजनाः अनीहमानाःसततमिंद्रियेष्वेवजह्वति २२ वाच्येकेजुह्वतिप्राणंप्राणेवाचंचसर्वदा वाचि
प्राणेचपश्यंतोयज्ञनिर्वृतिमक्षयाम् २३ ज्ञानेनैवापरेविप्रायजंत्यतैर्मखैःसदा ज्ञानमूलांक्रियामेषां
पश्यंतोज्ञानचक्षुषा २४

विदोवाचिप्राणवाचौचयज्ञनिर्वृतिमक्षयफलांजानंतः सततंवाचिप्राणंचजह्वति वाचंचप्रा-
णेभाषमाणेनचवाचिप्राणंजहोतीति अभाषमाणेनोच्छ्वसताप्राणेवाचंजहोमीतिव्याख्यातव्यमित्यनेनविधीयते यथाकौपीत-
करहस्यब्राह्मणम् यावद्द्वैपुरुषोभाषतेनतावत्प्राणितुं शक्नोतिप्राणंतदावाचिजुहोतियावद्विपुरुषःप्राणितिनतावद्वाधितुंश-
क्नोतिवाचंतदाप्राणेजहोतिएतेनंतोभूतेभूतेआहुतीजायचसततंजुहोति अथवाअन्याआहुतयः अनंतरन्यस्ताः कर्म-
हिभवत्येवंहितस्यैतत्सर्वेविद्वांसोऽग्निहोत्रंजुहवांचक्रुरिति २२ ज्ञानेनैवेति अपरेविप्राब्रह्मनिष्ठाःसर्वथाब्रह्मज्ञानेनैवएतै-
र्मखैर्यजंति एतांश्वयज्ञाननुतिष्ठंति कथमेतदित्याह ज्ञानंब्रह्म सत्यंज्ञानमनंतेत्यादिश्रुतिषुप्रसिद्धंज्ञानमूलांमेष्टांज्ञानां

पाषंडिन इति पाषंडिनो वेदवाद्यव्रतलिंगधारिणः शाक्यभिक्षुरत्यागणकादयः विकर्मस्थाः प्रतिषिद्धजीविनः वैडालव्रतिकवक
 रृत्तीवक्ष्यमाणलक्षणो शरावेदे च अहधानाः हेतुकावेदविरोधितर्कव्यवहारिणः एतानतिथिकालोपस्थितान्वाङ्मात्रेणापि
 न पूजयेत् पूजारहिते अन्नदानमात्रं तु शक्तितोऽपचमानेभ्य इत्यनुज्ञानमेव ३० वेदविद्येति वेदविद्याव्रतस्नातानिति विद्या
 स्नातकव्रतस्नातकोभयस्नातकास्त्रयोपि गृह्यन्ते यथाह हारीतः यः समाप्यवेदानसमाप्यव्रतानि समावर्त्तते स विद्यास्नातकः
 यः समाप्यव्रतानि असमाप्यवेदानसमावर्त्तते स व्रतस्नातकः उभयं समाप्ययः समावर्त्तते स विद्याव्रतस्नातकः यद्यपि स्नातकध-
 र्मलोनेयस्नातकमात्रं प्राप्तिस्तथापि श्रोत्रियत्वं विवक्षितम् तान् स्नातकान् श्रोत्रियान् हव्यकव्येन पूजयेत् विपरीतान् पुनर्ब-
 येत् ३१ शक्तित इति अपचमाना ब्रह्मचारिपरिव्राजकाः पाषंडादयः ब्रह्मचारिपरिव्राजकानामुक्तमपि अन्नदानं पचमानापे

पाषंडिनो विकर्मस्थान्यैडालव्रतिकान् शरान् हेतुकान् च कृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ३०
 वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः पूजयेद्व्यकव्येन विपरीतान् श्ववर्जयेत् ३१ शक्ति-
 तोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना सविभाराश्च भूतेभ्यः कर्त्तव्योऽनुपरोधतः ३२ राजतो धनम-
 निच्छेत्संसीदन् स्नातकः क्षुधा याज्यं ते वासिनो वापि न त्यज्यत इति स्थितिः ३३

क्षयातिशयार्थं स्नातकव्रतस्यार्थं च पुनरुच्यते मेधातिथिगोविंदराजौ तु भिक्षां च भिक्षवेदद्याद्विधिवत् ब्रह्मचारिण इति ब्र-
 ह्मचारीपरिव्राजकयोरुक्तत्वात् पाषण्ड्यादिविषयत्वमेवास्य वचनस्य इत्युच्यते स्वकुटुंबानुरोधेन वृक्षादिपर्यंतं प्राणिभ्योपि
 जलादिनापि विभागः कर्त्तव्यः ३२ राजत इति नराज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यं प्रसूतित इति निषेधात् राजशब्दोऽब्रह्मत्रि-
 तिपरः स्नातकः क्षुधा अवसीदन् हिजातिप्रतिगृहस्थसंभवेऽपि यथाशास्त्रवर्त्तिनः क्षत्रियाद्राज्ञो याज्यशिष्याभ्यां वा प्रथम-
 मभिलषेत् राज्ञो महाधनत्वेन पीडाविरहात् याज्यशिष्ययोश्च कृतोपकारतया प्रत्येकपकारप्रवणत्वात् तदसंभवे त्वन्यस्मादपि
 हिजाद्धनमाददीत तदभावे तु सर्वतः प्रतिगृह्णीयादिति यथाधर्मवक्ष्यति एवं चानापदि प्रथमं क्षत्रियं नृपयाज्यशिष्येभ्यः प्रति

यहनियमार्थवचनम् अतएवाहनलन्यतइतिस्थितिः शास्त्रमर्यादानवसंसीदन्नित्यभिधानादापद्धर्मविषयत्वमस्यवाच्यंअव्य-
भिचारान् अनापत्प्रकरणात् संसीदन्नित्यस्यचोपात्तधनाभावपरत्वात् नचधनाभावआपत् किंतुतस्मिन्सतिविहितोपा-
यासंभवात् अन्यथासद्यःप्रक्षालकोप्यापहृतिःस्यात् यदिचापदिषयत्वमस्यभवेत् तदानलन्यतइत्यनेनसर्वतःप्रतिगृह्य-
यादितिबिरुद्धयेत यच्चापत्यकरणात् सीदद्भिःकुप्यमिच्छद्भिर्धनंवापृथिवीपतिः याच्यस्यादित्यक्तंतच्छूद्रनृपविषयम् एवं
राजादिप्रतिग्रहासंभवे ३३ नसीदेदिति विद्यादियोगात्यतिग्रहशक्तोपिस्नानकोब्राह्मणचक्रराजप्रतिग्रहादिलाभेसतिनस्तु
धायसन्नोभवेत् नचधनेसंभवतिजीर्णमलिनेचवाससीविभृयात् ३४ कुम्भकेशेति कल्पनंछेदनंलूनकेशनखशमशुस्तपःकुं-
शसहोदंतः सुकुवासावाह्याभ्यंतरशीचसंपन्नोवेदाभ्यासपुक्तौषधोपयोगादिनाचात्महितपरःस्यात् ३५ वैणवीमिति वै

नसीदेत्स्नातकोविप्रः स्तुधाशक्तः कथंचन नजीर्णमलवहासाभवेच्चविभवेसति ३४ कुम्भकेश-
नखशमशुस्तपःशुक्लावरः शुचिः स्वाध्यायेचैवयुक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषुच ३५ वैणवीधारयेद्य-
पिसौदकचक्रमंडलम् यज्ञोपवीतयेदचशभरोक्मोचकुंडले ३६ नैक्षेतेत्यंतमादित्यनास्तंया-
तंकदाचन नोपसृष्टनवारिस्थंनमध्यनभसोगतम् ३७ नलंघयेद्दत्ततंत्रीनप्रधावेच्चवर्षति न-
चोदकेनिरीक्षेतस्वरूपमितिधारणा ३८ मृदगान्देवतेविषंघृतमधुचतुष्पथम् प्रदक्षिणानिकुर्वीत
प्रज्ञाताश्ववनस्पतीन् ३९

गुदंडसुदकसहितचक्रमंडलम् यज्ञोपवीतंकुशमुष्टिशोभनेसौवर्णकुंडलेधारयेत् ३६
नैक्षेतेति उद्यंतमस्तमयंतंचसूर्यविंबंपूर्णनैक्षेत उपसृष्टग्रहोपरक्तम् बल्काद्युपसर्गयुक्तंचवारिस्थंजलप्रतिबिंबितम् न-
भोमध्यागतंमध्यंदिनसमये ३७ नलंघयेदिति वत्सबंधनरज्जुनलंघयेत् वर्षतिमेधेनधावेत नचस्वदेहप्रतिबिंबंजलेनिरी-
क्षेतइतिशास्त्रेनिश्चयः ३८ मृदमिति प्रस्थितः सन्संमुखंवावस्थितान्उद्धृतमृत्तिकांगांपाषाणादिदेवतांब्राह्मणघृतसौद्रच-
तुष्पथप्रमाणज्ञातवृक्षान्दक्षिणहस्तमार्गेणिकुर्यात् प्रदक्षिणानीति नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामितिनपुंसकत्वं

म.स.
६३

नोपगच्छेदिति प्रमत्तः कामार्तोपि रजोदर्शने निषिद्धस्पर्शदिनत्रयेण स्त्रियं नोपगच्छेत् स्पर्शनिषेधेनैव तासां माद्याभ्यनस्त
इति निषेधसिद्धौ प्राप्य अन्तर्गौरवार्थं स्नातकव्रतत्वात् त्वं च पुनरारंभः न चागच्छन् न पितया सहैकशय्यायास्तप्यात् ४० रजसाभि
प्लुतामिति यस्मादजस्वला स्त्रियं पुरुषस्योपगच्छतः प्रज्ञावीर्यबलचक्षूंषि नश्यति तस्मात्तानोपगच्छेत् ४१ तामिति तां तु रज
स्वला भूगच्छतस्तस्य प्रज्ञादयो वर्द्धन्ते तस्मात्तानोपेयात् ४२ नाश्लीयादिति भार्यया सह एकपात्रेनाश्लीयात् एनां च भुंजानां क्ष
तं जृम्भां च कुर्वती याथास्त्रवं निर्यत्र प्रदेशावस्थितां च नेक्षेत ४३ नांजयतीमिति तथास्वने त्रयोरंजनं कुर्वती तैलाद्यभ्यक्तां
अनावृतां स्नानावरणरहितानं तु नग्नाम् नग्नां नेक्षेत च स्त्रियमिति वक्ष्यमाणत्वात् अपत्यं च प्रसवंती ब्राह्मणो न निरीक्षेत ४

नोपगच्छेत्समत्तोपि स्त्रियमार्तवदर्शने समानशयने चैव न शयीत तथा सह ४० रजसाभिप्लुतां
शानरस्य ह्युपगच्छतः प्रज्ञाते जो बलचक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ४१ तां विवर्जयतस्तस्य रजसासमाभि
प्लुताम् प्रज्ञाते जो बलचक्षुरायुश्चैव प्रवर्द्धते ४२ नाश्लीयाद्भार्यया सहैकपात्रेनाश्लीयात् एनां च भुंजानां क्ष
वती जृम्भाणां चानवासीनां याथास्त्रवम् ४३ नांजयतीं स्वकेनेत्रेन चाभ्यक्तामनावृताम् न पश्ये
त्प्रसवंती च तेजस्का मोहिनी उत्तमः ४४ नान्नमद्यादेकशय्यानां न रजःस्नानमाचरेत् न मूत्रपथिकु
र्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ४५ न फालकृष्टे न जले न चित्या न च पर्वते न जीर्णदेवाय तने न वल्मीके क
दाचन ४६ न ससत्त्वेषु गर्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ४७

नान्नमद्यादिति एकवस्त्रो नान्नं भुंजीत उपस्थाच्छादनवासोरहितो न स्नायात् मूत्रग्रहणमथः कायमलविसर्गोपलक्षणाथं
तेन मूत्रपुशेषवर्त्तानि भस्मनि गोष्ठे च न कुर्यात् ४५ न फालकृष्टेति तथा फालकृष्टे क्षौत्रादाबुदके अग्न्यर्थं कृतेष्टकाचये पर्व
ते निरतनदेवतागारे कृमिकृतमृत्तिकाचये च विष्णुमूत्रोत्सर्गन कदाचन कुर्यात् ४६ न ससत्त्वेषु चित्या न च पर्वते न जीर्णदेवाय तने न वल्मीके क
जन्मचोत्थितो न नदीनदमाश्रित्य नापि पर्वतशृंगे मूत्रपुरीषे कुर्यात् पर्वतनिषेधादेव तच्छृंगनिषेधे सिद्धे पुनः पर्वतशृंगनिषेधे

स्तरितरपर्वते विकल्पार्थः तत्रेच्छाविकल्पस्यान्यथापि प्राप्तौ सामान्यनिषेधवैयर्थ्यात् अवस्थितोऽविकल्पः अत्यंतार्तस्य पर्वतेन
 दोषः ४७ वाय्वग्निविप्रमिति वायुमग्निब्राह्मणं सूर्यजलं गांच पश्यन् न कदापि मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् वायोररूपत्वेनासंभवे वात्य
 प्रेरिततृणकाष्ठादिनिषेधोयम् ४८ तिरस्कृत्योच्चरेदिति अंतर्द्वयकाष्ठादीनि भूमाववागतुच्छिष्टः प्रच्छादितांगोऽवगुंरित शिरा
 मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् शुक्लैस्तृणैर्वाकाष्ठैर्वपणैर्विणुदलेन वा मृन्मयैर्भजिनैर्वापि अंतर्द्वयवसंधराभिमिति वायुपुराणवचनात् शु
 कानिकाष्ठपत्रतृणानि ज्ञेयानि ४९ मूत्रोच्चारसमुत्सर्गमिति मूत्रपुरीषोत्सर्गमहनि संध्यायां चोत्तराभिमुखोरात्रौ चेद्दक्षिणासुरः
 कुर्यात् धरणीधरस्तु स्वस्थोऽनाशायेति व्याख्यातवान् परंपरीयमास्नायहि
 त्वाविद्विद्रादतम् पाठांतरं च रचयन्मुपेह धरणीधरः ५० छायायामिति रात्रौ छायायामंधकारे वा अहनिच्छायायान्नीहाराद्यंध

वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पथ्यंस्तथैव गाः न कदाचन कुर्वति विष्मूत्रस्य विसर्जनम् ४८ तिरस्कृत्यो
 च्चरेत्काष्ठलोष्ठपत्रतृणादिना नियम्य प्रयतो वाचं संवीतांगोऽवगुंरितः ४९ मूत्रोच्चारसमुत्सर्गो दिवा
 कुर्यादुदङ्मुखः दक्षिणाभिमुखो रात्रौ संध्यायां चोत्तराभिमुखो रात्रौ चेद्दक्षिणाभिमुखः कुर्यात्पाणावाधमयेषु च ५१ प्रत्यग्निं प्रति सूर्यं च प्रति सोमो दकहिजान् प्र
 तिगां प्रति वातं च प्रज्ञानम्यति मेहतः ५२ नाग्निमुखेनोपधमेन्मग्नानं क्षेतचस्त्रियम् नामेध्यं प्रक्षि
 पेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ५३

कारे वादिग्विशेषाज्ञाने सति चौरव्याघ्रादि कृतप्राणविनाशमयेषु च यथेष्टितमुखो
 मूत्रपुरीषे कुर्यात् ५१ प्रत्यग्निमिति वाय्वग्निविप्रमित्यनेन मेहतोऽन्यादीनां दर्शनं निषिद्धं अनेन त्वपश्यतोपि संमुखी न त्वनि
 विध्यते अग्निसूर्यं च द्रजलब्राह्मणगोवाताभिमुखं मूत्रपुरीषे कुर्वतः प्रज्ञानम्यति तस्मादेतन्मकर्त्तव्यं प्रतिवातमित्यस्य स्थाने प्र
 तिसंध्यमित्यन्ये पठन्ति ५२ नाग्निमिति नाग्निमुखेन ध्यातव्यः किंतु हिव्यजनादिना ननग्नानं स्त्रियमीक्षेत मैथुनादन्यत्रेति सांख्या
 यनदर्शनात् मैथुनव्यातिरेकेण नग्नानं स्त्रियं न पश्येत् अमेध्यं मूत्रपुरीषादिकं नाग्नौ क्षिपेत् न च पादौ प्रतापयेत् प्रशब्दादग्नौ

पादांशुक्षिप्यसाक्षान्नप्रतापयेत् वस्त्रादितापस्वेदेऽविरोधः ५३ अधस्तादिति खट्वादिभ्योऽधस्तादंगारशकट्यादिकं न कु-
र्यात् न चान्निमुत्प्लुत्य गच्छेत् न च स्नानपाददेशोऽग्निं स्थापयेत् न च प्राणपीडाकरं कर्म कुर्यात् ५४ नाश्ली-
ले भोजनं ग्रामांतरगमनं निद्रां च न कुर्यात् न च रेखादिनाभूमिमुल्लिखेत् न च मालां धृतां स्वयमेवापनयेत् अर्थादन्येनापनये-
दित्युक्तम् ५५ नाप्समूत्रमिति मूत्रपुरीषं स्लेष्माणमूत्राद्यमेध्यलिप्तवस्त्रं अन्यद्वाभक्तोच्छिष्टाद्यमेध्यं रुधिरं विषाणि च कृ-
त्रिमाकृत्रिमभेदभिन्नानि न जले प्रक्षिपेत् ५६ नैक इति उत्सन्नजनवासगेहे नैकः शयीत वित्तविद्यादिभि-
येत् रजस्वलायां संभाषणं न कुर्यात् यज्ञं चारुतावरणोऽनृत्तिकृन् गच्छेत् दर्शनायेच्छया गच्छेत् दर्श-

अधस्तान्नोपद्रव्याच्च न चैनमभिलंघयेत् न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणाबाधमाचरेत् ५४ नाश्ली-
यात्सधिवलायान गच्छेत् नापि संविशेत् न चैव प्रलिखेद्भूमिनात्सन्नोपहरेत्स्त्रजम् ५५ नाप्समूत्रपु-
रीषं वा घृहीतं वा स मुत्सृजेत् अमेध्यलिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ५६ नैकः स्वपेच्छुन्यगेहे-
शयानं न प्रबोधयेत् नोदक्ययाभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्न चारुतः ५७ अग्न्यागारे गवां गोष्ठे ब्राह्म-
णानां च सन्निधौ स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणपाणिमुद्धरेत् ५८ न वारयेद्गन्धयंतीं न चाचक्षीत
कस्यचित् न दिवी द्राघुधदृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः ५९ नाधार्मिके वसेद्भामेन व्याधिबहुले भृश-
म् नैकः प्रपद्येता ध्यानं न चिरपर्वते वसेत् ६०

चनात् ५७ अग्न्यागार इति अग्निगृहे गवां निवासे ब्राह्मणानां
गवांसमीपे स्वाध्यायभोजनकालयोश्च दक्षिणपाणिं सवातं वा उद्धरेदिति बहिः कुर्यात् ५८ न वारयेदिति गांजलं क्षीरं वापि वंतीं
निवारयेत् दोहनार्थं वारणादन्यत्र निषेधः नापि परकीयक्षीरादिपि वंतीं तस्य कथयेत् न चेंद्रधनुराकाशोदृष्ट्वा निषिद्धदर्शन-
दोषज्ञः कस्यचिद्दर्शयेत् ५९ नाधार्मिक इति अधार्मिक इत्यनेन यत्राधार्मिकावसंति न तत्र वासो युक्तः यत्र चानिंदितदुश्चिकि-
त्सितव्याधिपीडिता च हवो जनास्तत्र भृशमत्यर्थं वासो न युक्तः पंथानं एकः कदापि न गच्छेत् ६०

नशूद्रराज्येति यत्रदेशेऽशूद्रो राजा तत्र न वसेत् अधार्मिकजनैश्च बाह्यतः परिवृते ग्रामादौ न वसेदित्यपुनरुक्तिः पाषांडिभिश्च वे
दवाह्यालिंगधारिभिर्वशीकृते चांडालादिभिश्चांत्यजैरुपद्रुते न वसेत् ६१ न भंजीतेति उद्धृतस्ते हं पिण्याकादिन भंजीत अ
तितृप्तिवारद्वयेपिन कुर्यात् जठरं पूरयेदूर्ध्वमनैर्भागं जलेन च वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेदित्यादिविष्णुपुराणवचना
त् सूर्योदयकाले सूर्यास्तमये भोजनं न कुर्यात् प्रातराशितोऽतितृप्तः सायन्न भंजीत ६२ न कुर्वीतेति दृष्टादृष्टार्थभूयं व्यापा
रन्न कुर्यात् अंजलिना च जलं पिबेत् ऊर्वोरुपरिविन्ध्यस्य मोदकादीन् भक्षयेत् असति प्रयोजने किमेतदिति जिज्ञासा कुतूह
लं न कुर्यात् ६३ न नृत्येदिति अशास्त्रीयाणि नृत्यगीतवाद्यानि नाचरेत् पाणिना बाहौ ध्वनिरूपमास्फोटनं न कुर्यात् अव्य-
क्तदंतशब्दात्सकं स्वेडनं न कुर्यात् न च सातुरागोरासभादिराचं कुर्यात् ६४ न पादाविति कांस्यपात्रे कदाचित्पादौ न प्रक्षालयेत्

नशूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते न पाषांडिगणाक्रांतेनोपसृष्टं त्यजेन्नृभिः ६१ न भंजीतो ह
तस्ते ह नातिसौहित्यमाचरेत् नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः ६२ न कुर्वीत दृष्टा चैष्टानं वा
यंजलिना पिबेत् नोत्सर्गे भक्षयेद्भक्ष्यान् भजा तु स्यात्कुतूहली ६३ न नृत्येदथवा गायेन्न वादित्रा
णि वादयेत् नास्फोटयेन्न च स्वेडेन्न चरक्तो विराचयेत् ६४ न पादौ धावयेत् कांस्ये कदाचिदपि भा
जने न भिन्नभाडे भंजीत न भावप्रतिदूषिते ६५ उपानहो च वासश्च घृतमन्येन धारयेत् उपवी
तमूलं कारं रुजं करकमेव च ६६ नाविनीतैर्ब्रजेदुद्यैर्न च क्षुब्धाधिपीडितैः न भिन्नशृंगाक्षि
खुरैर्न बालधिविरूपितैः ६७

ताम्ररजतसूवर्णानां भिन्नमभिन्नं वेति न दोष इति पैठीनसि वचनादेतद्वतिरिक्तभि
न्नभाडेन भोजनं कुर्यात् यत्र मनोविचिकित्सति तद्वा वदुष्टं न तत्र भंजीत ६५ उपानहाविति उपानहवस्त्रयज्ञोपवीतालंकारपु
ष्पमालाकमंडलस्वरूपफल्गुना धारयेत् ६६ नाविनीतैरिति क्षुब्धाव्याधिना च पीडितैर्भिन्नशृंगाक्षिखुरैश्चिन्नबालधिभि
श्च न यायात् ६७ पिनीतैस्त्विति दमितैः शीघ्रगामिभिः शुभसूचकलक्षणोपेतैः शोभनवर्णैर्मनोज्ञा कृतिभिः प्रतो देनात्य-

थमपाडयनाच्छेत् ६८ बालातपमिति प्रथमोदितादित्यतापोबालातपः सचमूहूर्तत्रयं यावदिति मेधातिथिः कन्यार्कातपश्च
त्यन्ये प्रेतधूमोदह्यमानशयधूमः भग्नासनंच एतानि वर्जनीयानि नखानि चरोमाणि च प्रवृद्धानि न छिंद्यात् दंतैश्च नखान्नोत्पा
दयेत् ६९ नमृच्छोष्टमिति नाकारणं मृच्छोष्टं मृद्धीयात् तृणानि च न छिंद्यादिति आपस्तंबवचनात् निष्प्रयोजनं मृच्छोष्टमर्हं न
नखैश्च तृणच्छेदनं न कुर्यात् न कुर्वति वृथा चेष्टामित्यनेनैवास्यापि प्रतिषेधसिद्धौ दोषरूपत्वं प्रायश्चित्तगौरवं च दर्शयितुं वि
षेण निषेधः अतएवात्रानंतरं लोष्टमर्हं निनिदिष्यति दृष्टादृष्टफलभूत्यं च कर्म न कुर्यात् ननु न कुर्वति वृथा चेष्टामित्यनेन पुनरु
प्यते देहव्यापारश्चेष्टासृष्ट्याचेष्टाशब्देन निषिद्धः अनेन तु निष्फलं मनो ग्राह्यादिसंकल्पात्मकं यच्च आयत्यामागामिकाले कर्मास्त
खावहम् यथा अजीर्णे भोजनादितदपि न कुर्यात् ७० लोष्टमर्हं तृणच्छेत्तानखरवादिताचयो मनुष्यः

विनीतैस्तृज्जेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणां न्वितैः वर्णरूपोपसंपन्नैः प्रेतोदेना तु दन्तशाम् ६८ बालात
पः प्रेतधूमो वर्ज्यमिन्न तथासनम् न छिंद्यान् नखलोमानि दंतैर्नोत्पादयेन् नखान् ६९ नमृच्छोष्टं च
मृद्धीयान्न छिंद्यात् तृणम् न कर्म निष्फलं कुर्यान् नायत्यामस्तुरयोदयम् ७० लोष्टमर्हं तृणच्छेदा
नखरवादिचयोनरः सविनाशं तृज्ज्याशुसूचकोऽशुचिरेव च ७१ न विगर्ह्य कथां कुर्व्याद्दहिर्माल्यं न
धारयेत् गवांचयानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम् ७२ अहारेण च नातीयाद्भामं वा वशमवाचृतम् रात्रौ
च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ७३

सूचकः खलोयः परस्य दोषान सतः संतो वाख्यापयति चाह्याभ्यंतरशौचर-
हितः शीघ्रमेते देहधनादिनाविनश्यंति ७१ न विगर्ह्य कथां मिति न साभिनिवेशेन कथां शास्त्रीयेष्वर्थेषु लौकिकेषु वा कुर्यात् के
शकलापाद्दहिर्माल्यं न धारयेत् गवांचयानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितं पाण्यादिव्यवधानेनाप्यधर्माय हं पृष्ठेनेत्यभिधानादारुणशकटादिना न दो
षः ७२ अहारेण चेति प्राचीराद्याचृतं गृहं च द्वारव्यतिरिक्तप्रदेशेन प्राकारादिलंघनं रुत्वा न विशेत् रात्रौ च वृक्षमूलावस्थानं दूरत
स्सजेत् ७३ नाक्षैरिति कदाचिदपि परिहासेनापि नाक्षादिभिः क्रीडयेत् स्वयमित्यभिधानात् आत्मोपानहोपादव्यतिरिक्ते

नहस्तादिनादेशांतरंनयेत् शय्याद्यवस्थितश्चनभ्रंजीतहस्तेचप्रभूतमन्त्रंरुलाक्रमेणनस्वादयेत् आसनेभोजनपात्रंनिधा-
यनभ्रंजीत ७४ सर्वमिति यत्किंचित्तिलसंमिश्रंरुसरमोदकादितदस्तमितेऽर्केनाद्यात् उपस्थाच्छादनवासोरहितोनेहस्तप्या-
त् उच्छिष्टस्तनान्यतो गच्छेत् ७५ आर्द्रपादइति जलाद्र्द्रपादोभोजनमाचरेत् नार्द्रपादःकृप्यात् यस्मादार्द्रपादोभुंजान्धा-
तायुर्भवति ७६ अचक्षुर्विषयमिति तरुगुल्मलतागहनत्वेनाचक्षुर्गोचिरमरण्यादिदेशदुर्गनाक्रमेत् सर्पचौरादेरंतर्हितस्य-
संभवात् पुरीषंमूत्रंचनमिरीक्षेत् बाहुभ्यांचनदीनतरेत् ७७ अधितिष्ठेदिति दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छुःकेशादीन्नाधिरौ-
हेत् भग्नमृन्मयभाजनसकलानिकपालिकाः ७८ नसंवसेदिति पतितादिभिर्ग्रामांतरवासिभिरपिसहनसंवसेत् एकतरु-

नाक्षैःक्रीडेत्कदाचित्तुस्वयंनोपानहोहरेत् शयनस्थोपिभुंजीतनपाणिस्थंनचासने ७४ सर्वंच-
तिलसंवहन्नाद्यादस्तमितेरयो नचनग्नःशयीतेहनचोच्छिष्टः कचिद्वजेत् ७५ आर्द्रपादस्तूप-
जीतनार्द्रपादस्तुसंविशेत् आर्द्रपादस्तूपजीतनोदीर्घमायुरवामुयात् ७६ अचक्षुर्विषयदुर्गनप्र-
पद्येतकर्हिचित् नविष्मूत्रमुदीक्षेतनबाहुभ्यांनदीनतरेत् ७७ अधितिष्ठेन्नकेशास्तनभस्मास्थि-
कपालिकाः नकार्पासास्थिनतुषां दीर्घमायुर्जीविषुः ७८ नसंवसेच्चपतितैर्नचाडालैर्नपुंक्षुः
नमूर्खैर्नचालितैश्चनार्यैर्नात्यावसायिभिः ७९ नशूद्रायमतिदद्यान्नोच्छिष्टंनहविष्कृतम् नचास्या-
पदिशेद्भर्मेनचास्यघृतमादिशेत् ८०

आयादौनसमापेवसेत् अतोनाधार्मिकेवसेद्भ्रामइत्यतोभेदः निषादाच्छू-
द्रायांजातः पुंक्षुःवक्ष्यतिचजातोनिषादाच्छूद्रायांजात्याभवतिपुंक्षुइति अवलिताधनादिमदगर्विताः अंत्याअंत्यजारज-
कादयः अंत्यावसायिनोनिषादस्त्रिपांचांडालाज्जाताः वक्ष्यतिच निषादस्त्रीतुचांडालात्पुत्रमंत्यावसायिनम् ७९ नशूद्रा-
येति शूद्रायमतिदृष्टार्योपदेशंनदद्यात् धर्मोपदेशस्यपृथक्निर्देशात् अदासशूद्रायउच्छिष्टंनदद्यात् दासगोचरतयाउच्छि-
ष्टमन्त्रंदातव्यमिति वक्ष्यमाणत्वाददोषः द्विजोच्छिष्टंभोजनमितिभोक्तुर्विधिः दातुरुच्छिष्टदाननिषेधेपि यथासंभवलब्धा-

विषयः हविःकृतमिति यस्यैकदेशो हुतः सहविः शेषो न दातव्यः धर्मोऽप्रदेशो न शूद्रस्य कर्त्तव्यः व्रतं चास्य प्रायश्चित्तरूपं साक्षा
न्नोपदिशेत् किंतु ब्राह्मणं मध्ये कृत्वा तदुपदेशव्यवधानात् यथा हांगिराः तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरम् अंतरा ब्रा-
ह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत् प्रायश्चित्तमिति सकल धर्मोपदेशस्योपलक्षणार्थम् ८० यो ह्यस्येति यस्मात् योऽस्य शूद्र
स्य धर्मं ब्रूते तस्य प्रायश्चित्तमुपदिशतिसतेन शूद्रेणैव सह असंवृत्तारव्यंतमोगहनं नरकं प्रविशति पंचस्रपूर्वोक्तेषु द्वयोर्दोषकथ
नं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ८१ न संहताभ्यामिति संस्थिताभ्यां पाणिभ्यान् कंडुये दातुनः शिरः उच्छिष्टः स्वशिरो न स्पृशेत् शिरसा
विना उन्मज्जनव्यतिरेकेण नित्यनैमित्तिकस्नानेन कुर्व्यात् दृष्टार्थं शिरो व्यतिरेकेणात्र प्रक्षालनेन दोषः स्नानशक्तस्य चाप्यनिषेधः
अशक्तस्य तु अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मणामिति जाबालिना विहितमेव ८२ केशग्रहानिति कोटि

यो ह्यस्य धर्ममात्रं पृथग्वैवादिशति व्रतम् सोऽसंवृत्तनामतमः सह तेनैव मज्जति ८१ न संहताभ्यां
पाणिभ्यां कंडुये दातुनः शिरः न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टेन च स्नायाद्विना ततः ८२ केशग्रहान्यहारांश्च
शिरस्येतान् विवर्जयेत् शिरः स्नातश्च तैलेन नागं किंचिदपि स्पृशेत् ८३ नराज्ञः प्रतिगृण्हीया
दराजन्यप्रसूतितः शूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ८४

शिरसि वर्जयेत् कोपनिमित्तत्वाच्चात्मनः

परस्य च प्रतिषेधः अतएव स्मृतसमये कामिनी केशग्रहस्यानिषेधः स्वशिरस्कस्नातस्य तैलेन किंचिदप्यंगं स्पृशेत् अथवा
तैलेनेति काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यते तैलेन शिरः स्नातः तैलेन पुनः किंचिदप्यंगं न स्पृशेत् अतो रात्रौ शिष्टानामतैलशिरः
स्नातानां तैलेन पादाभ्यगसमाचरणमविरुद्धम् ८३ नराज्ञ इति राजन्यशब्दः क्षत्रियवचनः अक्षत्रियप्रसूतस्य राज्ञो
तिगृण्हीयात् राजतो धनमन्विच्छेत्स्यायं विशोक्तः शूनाचक्रध्वजवतामिति शूनावतांचक्रवतां ध्वजवतांच शूनापाणिब
धस्यानंतदस्यास्तीतिस शूनावान् पशुमारणपूर्वकमांसविक्रयजीवी चक्रवान् बीजबधविक्रयजीवी तैलिकः ध्वजवान् म
द्यविक्रयजीवी शौंडिकः वेशः पण्यस्त्रियाभृतिः तया योजीवति स्त्रीपुमान्वासवेशवान् एते पांचन प्रतिगृण्हीयात् ८४ ७

दशमूनेति गोविंदराजस्त दशवेश्यासमो नृप इति पठति मेधातिथिप्रभृतयः प्रांचो दशवेशसमो नृप इति पठति श्रूनादिशब्देस्त
 द्वाप्तुपलक्ष्यते दशमूनावस्त्यावान्दोषस्तावानेकस्मिन् चक्रवर्तितौलिके यावान्दशसूतैर्तिलकेषु दोषः तावानेकध्वजवर्तिशौडिके
 यावान्दशसूध्वजवत्तदोषस्तावानेकत्रवेशवति यावान्दशसूवेषवत्सदोषस्तावानेकत्रराजनि उत्तरोत्तरनिंदनेयं पूर्वदातृसंभवेस
 तुत्तरवर्जनार्थमपेक्षया योज्यते ८५ दशमूनासहस्राणीति श्रूयान्वरतीति शौनिकः एवं संकलनया यज्यो निका दशसहस्राणि
 स्वार्थे व्यापादयति तेन तुल्यो राजा मन्वादिभिः स्मृतः तस्मात्तुल्यप्रतिग्रहो नरकहेतुत्वाद्भयानकः क्षत्रियस्यापि च ८६ यो राज इति
 यो राज्ञः रूपणस्य शास्त्रोद्धरणेन प्रवर्त्तमानस्य प्रतिग्रहं करोति संक्रमणे तां नृपक्षमाणैकविंशतिनरकान्वाञ्छति ८७ पूर्वश्लोके
 सामान्यतो नरकानि मानेकविंशतिमित्युक्तमिदानीं तानेव नामतो निर्दिशति तामिस्रमिति त्रिभिः एतेषां नरकाणां स्वरूपमार्कंडेय

दशमूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ८५ दशमूनासहस्रा-
 णि यो वा हयति शौनिकः तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ८६ यो राज्ञः प्रतिग्रहं हातिलुब्धस्यो
 च्छास्त्रवर्त्तनः स पर्यायेण यातो मान्नरकानेकविंशतिम् ८७ तामिस्रमं धत्ता मिस्रम् हारो रवरो रवो
 नरककालसूत्रचमहानरकमेव च ८८ सजीवनमहावीचितपनसप्रतापनम् सहातुचसकाकोत्कं
 कुलप्रतिभूर्तिकम् ८९ लोहशकुमृजीयचपयानशाल्मलीनदीम् असिपत्रवनचैवल्लोहदारक
 मेव च ९० एतद्विदंतो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः नराज्ञः प्रतिग्रहं प्रतिग्रहं यो भिक्षाक्षिणः ९१
 पुराणादिषु विस्तरेणोक्तं तत्रैवावगंतव्यम् ८८ ८९ ९० एतद्विदंत इति प्रतिग्रहो विविधनरकहेतुरिति ज्ञानं तो ब्राह्मणाः
 परमेशस्त्वपुराणादिविदो वेदाध्यायिनो जन्मान्तरे श्रेयः कामवन्तो नराज्ञः प्रतिग्रहोऽयुः विदुषो हि प्रतिग्रहे नानीव दोषः यतो वक्ष्यति
 तस्मादविद्वान् विभियादिति तेषामपि निषिद्धः राजप्रतिग्रहः प्रचुरपत्यवायफलक इति दर्शयितुं विद्वद्गणं ब्रह्मवादिग्रहणं च
 ९१ ब्राह्म इति ब्राह्मो सुहृत्तो शत्रुः पश्चिमो यामः ब्राह्मी भारती तत्त्वबोधहेतुत्वात् सुहृत्तेशब्दोत्रकालमात्रवचनः तत्र बुद्धेत्
 दक्षेणापि प्रदोषपश्चिमो यामो वेदाभ्यासेन तौ नयेत् प्रहरद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते इति श्रुवता तत्र प्रबोधोऽभ्यनुज्ञा

तः गोविंदराजस्तु रात्रेः पश्चिमे मुहूर्ते बुल्येत इत्याह धर्मार्थौ च परस्परविरोधेनात्तु घानार्थमवधारयेत् तथा धा-
नून् कायकेशान् निरूपयेत् यदि महान् कायकेशोऽस्यौ च धर्मार्थौ वा तदा तं परिहरेत् वेदस्य तत्त्वार्थं ब्रह्मकर्मत्तिकं ना-
तस्मिन् समपेक्षु द्विप्रकाशान् १२ उत्थायेति ततः उषःकाले शय्याया उत्थाय सति वेगे मूत्रपुरीषोत्सर्गं कृत्वा कृतवक्ष्यमाण-
ऽनन्यमनाः पूर्वसंध्यां चिरं गायत्रीजपं पुनर्वन्ते तार्कदर्शनादयं विधिः प्रातः संध्याया मुक्त उदयादूर्ध्वमपि जपेत् १३
इति विधाना यो यमारंभः अपरा मपि संध्यां स्वकाले प्रारभ्य तारकोदयादूर्ध्वमपि जपन्नासीत् १३ ३
ति दर्शयिन्नाह ऋषय इति संध्याशब्दोऽत्र संध्यानुष्ठेयजपादिपरः यस्मादृषयो दीर्घसंध्यानुष्ठानात् इदं त्र्युः प्रज्ञां १ यशो
मृतांच कीर्तिमध्ययनादिसंपन्नं यशश्च प्राप्तुमुः तस्मादापुरादिकामश्विरं संध्यामुपासीत् १४ श्रावण्यामिति श्रावणस्य पौ-

ब्राह्मे मुहूर्ते बुल्येत धर्मार्थौ चानुचिंतयेत् कायकेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च १२ उत्थाया
वश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः पूर्वसंध्यां जपस्तिष्ठेत् सकाले चापरां चिरम् १३ ऋषयो दीर्घसं-
ध्यात्वा दीर्घमायुरवाप्नुयुः प्रज्ञायशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवत्समेव च १४ श्रावण्यां प्रोष्ठपद्यां वाप्युपा-
कृत्य यथाविधि मुक्तश्छेदस्य धीयतीतमासान्विप्रो ह्यपंचमान् १५ पुष्ये तु छेदसां कुर्याद्बहिरु-
त्सर्जनं द्विजः साधुश्च कुस्युचा प्राते पूर्वाण्हे प्रथमे हनि १६ यथा शास्त्रं तु कृत्वा वसुत्सर्गं छेदसां बहिः-
विरमेत् पक्षिणीरात्रिं तदेव कमहर्निशम् १७

र्णमास्यां प्रातः पदस्य च स्वगृह्यानुसारेण उपाकर्मरव्यं क-
श्चतुरो मासान् ब्राह्मण उक्त्वो वेदानधीयीत् १५ पुष्येति ततः पक्षाधिकेषु चतुर्ष्वयः पुष्यस्तत्र ग्रामाद्बहिर्गत्वा स्वगृह्य-
रेणोत्सर्गं कर्म कुर्यात् अथवा माघशुक्लप्रथमे हनि पूर्वाण्हे कुर्यात् साधुश्च कुचविधिः प्रोष्ठपद्यां येनोपाकर्मन कृतं तद्वि-
षयः १६ यथा शास्त्रं त्विति एव मुक्तशास्त्रात्तु सारेण ग्रामाद्बहिः छेदसामुत्सर्गं रव्यं कर्म कृत्वा पक्षिणीरात्रिं विरमेत् नाधीयीत्
हेदिने पूर्वापरे पक्षाविवयस्यामध्यवर्तिन्यारात्रेः सापक्षिणीरात्रिः अस्मिन्क्षेत्रे त्सर्गा होरात्रे द्वितीयादिने चान्दिनाध्येत्यं

द्वितीयरात्रौ तद्येत्यम् अथवा तदेवैकमुत्सर्गहोरात्रमनध्यायंकुर्यात् विधानैः पुण्यकामप्रत्ययमहोरात्रानध्यायविधिः ९७
 अत ऊर्ध्वमिति उत्सर्गानध्यायनादूर्ध्वमंत्रब्राह्मणात्कवेदं सुक्षुपक्षेषु संयतः पठेत् सर्वाणि तु वेदांगादीनि शिक्षाया करणादीनि
 कृष्णपक्षेषु पठेत् ९८ नाविस्पष्टमिति स्वरवर्णाद्यभिव्यक्त्यून्यश्रुद्रसन्निधौ च नाधीयान तथा रात्रेः पश्चिमेयामेकसोऽस्थितो
 वेदमधीत्य आतो न पुनः स्रप्यात् ९९ यथोदितेनेति यथोक्तविधिना नित्यं छंदस्कृतं गायत्र्यादि छंदो युक्तं मंत्रमात्रं पठेत् मंत्रा
 णामेव कर्मांतरंगत्वात् अनापदिसम्यक्करणादौ सति ब्रह्मब्राह्मणं मंत्रजातं च यथोक्तविधिना युक्तः सन् द्विजः पठेत् १०० इमा
 मिति इमान्स्वमाणां न नध्यायान् सर्वथा यथोक्तविधिना अधीयानः शिष्या अध्ययनं च कुर्वीणो गुरुवर्जयेत् १०१ कर्णश्रव इति रा

अत ऊर्ध्वं तु छंदोऽंशिकक्षेपुनियतः पठेत् वेदांगानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ९८ नाविस्प-
 ष्टमधीयात न श्रुद्रजनसन्निधौ न निशाते परिश्रान्ते ब्रह्माधीत्यपुनः स्वपेत् ९९ यथोदितेन विधिना-
 नित्यं छंदस्कृतं पठेत् ब्रह्मच्छंदस्कृतं चैव द्विजा युक्तो ह्यनापदि १०० इमान् नित्यमनध्यायानधीयानो
 विवर्जयेत् अध्यापनचकुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् १०१ कर्णश्रवोऽनिले रात्रौ दिवा पांसू समू-
 हने एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रवक्षते १०२ विद्युत्सन्नितवर्षेषु महोल्कानां च संप्लवे आका-
 लिकमनध्यायमेतेषु मत्तुर्ब्रवीत् १०३ एतास्त्वप्युदितानि विद्यात् यदा प्रादुक्ष्णताग्निषु तदा विद्या
 दनध्यायमनृतां चाप्त्रदर्शने १०४

श्रौकर्णश्रवणयोग्यशब्दजनके वा यौवाति गोविंदराजस्तु कर्णाभ्यामेव श्रवणो-
 पपत्तेरतिशयविवक्षया कर्णश्रव इत्युक्तम् तेनातिशब्दवति वा यौवातीत्यभिहितवान् दिवा च धूलिपटलोत्सारणसमर्थे वा यौव-
 हति एतौ वर्षाकाले अनध्यायो तात्कालिकावध्यापनविधिज्ञासु नयः कथयन्ति १०२ विद्युदिति विद्युद्गर्जनितवर्षेषु दृढनिर्देशा-
 युगपदुपस्थितेषु महतीनां लोल्कानां संप्लवे इत्यतस्ततः पाते सति आकालिकमिति तु निमित्तकालादारभ्यापरेद्युर्विलम्बएव काल-
 स्तावत्पर्यंतमनध्यायमेतेषु मनुरवोचत् १०३ एतानिति एतान् विद्युदादीन् यदा होमार्थं एकटी कृताग्नि कालेषु संध्याक्षणेऽप्यु

युगपदुत्पन्नान्जानीयात् तदानध्यायं वर्षासुकुर्यान्नि सर्वदा तथा नृत्तौ प्रादुक्षुताग्निकालेषु मेघदर्शनमात्रे सति अनध्या-
योनवर्षासु १०४ निर्घातेति अंतरिक्षमवोत्पातध्वनौ भूकंपे सूर्यचंद्रतारागणानां चोपसर्गे सत्यनध्याय इमानाकालिकान्-
जानीयात् आकालिकशब्दार्थो व्याकृत एव भूतावपि वर्षासु किल भूकंपादयोन दोषावहा इत्यभिप्रायेण तत्र तावपी-
अपिशब्दादन्यत्रापि १०५ प्रादुक्षतेति होमार्थं प्रकाशितेष्वग्निषु संध्यायां यदा विद्युद्गर्जितं श-
ज्योतिरनध्यायः स्यात् नाकालिकः तत्र यदि प्रातः संध्यायां तौ स्यातां रात्रौ स्तनितविद्युद्दूर्ध्वधिति त्रयाणां पू-
त्रितपेजातेष्वपि दिवानध्यायस्तथा रात्रावपि अहोरात्र एवेत्यर्थः १०६ नित्यानध्याय इति नैपुण्यविषयो धर्मातिशया-
नगरयोः सर्वदानध्यायः स्यात् कुत्सितगंधे च सर्वस्मिन् पिगम्यमाने धर्मे नैपुण्यकामं प्रत्ययं विद्यानध्यायोपदेशो विद्या

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने एतानाकालिकान्विद्यादनध्यायान् नृतावपि १०५ प्रादु-
क्षते च निषुतु विद्युत्स्तनितनिस्वने सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ चथादिवा १०६ नित्यानध्या-
य एव स्याद्भूमिषु नगरेषु च धर्मे नैपुण्यकामानां पूतिगंधे च सर्वदा १०७ अंतर्गतशवे ग्रामे वृषल-
स्य च सन्निधौ अनध्यायोरुद्यमाने समवाये जनस्य च १०८ उदके मध्यरात्रे च विष्णुसूत्रस्य विसर्ज-
ने उच्छिष्टः श्राद्धसु क्वैव मनसापि न चिंतयेत् १०९

मस्य कदाचिदध्ययनमनुजानीतिये शिष्याः केचिद्ब्रूहीतवेद-
ध्यानजन्मादृष्टेच्छवस्ते धर्मनैपुण्यकामाः केचिद्विद्यमाध्येतारो विद्यातिशयमात्रार्थिनस्ते विद्यानैपुण्यकामाः १०७ अंतर्गते-
ति अंतर्गतः शवो यस्मिन् ग्रामे जायते तत्र वृषलोऽधार्मिकस्तस्य सन्निधौ न तु भूदः तस्य न भूदजनसन्निधाविति निषेधात् रु-
यमाने रोदनध्वनौ भावे लकारः कार्यतिरार्थं बहुजनमेलके सत्यनध्यायः १०८ उदक इति उदकमध्ये मध्यरात्रे च सुहृत्तुष्ट-
ये च निशायां च तत्सु हृत्तुष्टिभिर्गोतमस्मरणान् गोविंदराजस्तरात्रिमध्यप्रहरद्वय इत्युक्तवान् तथा सूत्रपुरीषोत्सर्गकालेऽन-
भोजनादिना चोच्छिष्टानि मंत्राण्यसमयादारभ्य श्राद्धभोजनाहोरात्रं यावन्मनसापि वेदनं चिंतयेत् १०९

प्रतिगृह्येति एकएवोद्दिश्यतेयत्रआत्यंतदेकोद्दिष्टन्नवआहंतकेतनन्निमंत्रणंगृहीत्वानिमंत्रणादारभ्यक्षत्रियस्यजनपदेश्च
रस्यपुत्रजन्मादिस्मृतके राहोश्चस्मृतकंचंद्रसूर्योपरागः तत्रत्रिरात्रंवेदन्नाधीयीत ११० यावदिति यावदेकस्यानुदिष्टस्य
उच्छिष्टस्यसकुंकुमादेर्गंधोलेपश्चब्राह्मणस्यशस्त्रविदोदेहेतिष्ठतितावंत्यहोरात्राणिऊर्ध्वमपिचेदन्नाधीयीत १११ शयान
इति शय्यायांपतितांगआसनारूढपादः कृतावसथिकोवामांसम्जननमरणशौचिनांचान्नंभक्तकानाधीयीत ११२ नीहा
रइति नीहारेधूलिकायाम् बाणशब्देशरध्वनौ बाणोवाणाविशेषइत्यन्ये प्रतःसायंसंध्ययोरमावास्याचतुर्दशीपौर्णमा
सीत्युनाधीयीत अष्टकास्तत्रनिषेधात्पौर्णमास्यादिसाहचर्यादष्टकाशब्दोऽष्टमीतिथिपरः ११३ विशेषदोषमाह अमावा-

प्रतिगृह्यहिजोविहानेकोद्दिष्टस्यकेतनम् अहंनकीर्त्तयेद्ब्रह्मराजोराहोश्चस्मृतके ११० यावदेका
नुदिष्टस्यगंधोलेपश्चतिष्ठति विप्रस्यविदुषोदेहेतावद्ब्रह्मनकीर्त्तयेत् १११ शयानःप्रोढपादश्चकृ
त्वाचैवावसथिकाम् नाधीयीतामिषजग्ध्वास्मृतकान्नाद्यमेवच ११२ नीहारेबाणशब्देचसंध्ययो
रेवचोभयोः अमावास्याचतुर्दश्योःपौर्णमास्यष्टकास्तच ११३ अमावास्यागुरुहतिशिष्यंहतिच
तुर्दशी ब्रह्माष्टकापौर्णमास्योतस्मात्ताःपरिवर्जयेत् ११४ पांशुवर्षेदिशादाहेगोमायुविरुतेतथा
श्चरखोष्ट्रेचरुवृत्तिपंक्तौचनपठेद्भिजः ११५ नाधीयीतश्मशानांतेग्रामांतेगोव्रजेपिवा वसित्वामैशु
नंवासःआदिकप्रतिगृह्यच ११६ प्राणिचायदिवाप्राणियत्किंचिच्छादिकंभवेत् तदालभ्याप्यनध्या
यःपाण्यास्योहिद्भिजःस्मृतः ११७

स्येति यस्मादमावास्यागुरुहंतिशिष्यंहंतिचतुर्दशी वेदंचाष्टमीपौर्णमास्योविस्मर
यतः तस्मात्ताजध्ययनाध्यापनयोःपरित्यजेत् ११४ पांशुवर्षेइति धूलीवर्षेदिशादाहेशृगालकुङ्कुरगर्दभोष्ट्रेषुचरुवत्संपंक्तौ
चोपविश्यप्रकृतत्वात्सृगालश्चखरादीनामेवब्राह्मणोनपठेत् ११५ नाधीयीतेति श्मशानसमीपेग्रामसमीपेगोष्ट्रेचमैथनसमय
धृतवासः परिधायआर्द्धयंचसिद्धान्नादिप्रतिगृह्यनाधीयीत ११६ प्राणिचेति आदिकमन्नादिभक्तकानावदनध्यायोभवतीत्य

क्तप्राणिवागवाश्वादिअप्राणिवावस्त्रमाल्यादिप्रतिग्रहकालेहस्तेनगृहीत्वानध्यायोभवतियस्मात्प्राणिरेवास्यमस्येतिपाण्या
स्योहित्राहणःस्मृतः ११७ चौरैरिति चौरैरुपप्लुतेग्रामेगृहोदिदाहोदिकृतेभयेदिव्यांतरिक्षभौमेषुचाद्रुतेषुउत्पाद्यभयेषुआ
कालिकमनध्यायजानीयान् ११८ उपाकर्मणीति उपाकर्मणिचोत्सर्गेत्रिरात्रमध्यपनक्षेपणम् उत्सर्गेपक्षिण्यहोरात्राचनध्याय
युक्तौ तत्रायंधर्मनैपुण्यकामंप्रतित्रिरात्रोपदेशः तथाग्रहायण्याउत्सर्वंरुणायक्षाष्टमीषुतिस्त्रुचतस्त्रुचाहोरात्रमनध्यायःदि
वाकालमात्रसद्भावेपिपौर्णमास्यष्टकास्तचेत्यनेनयावदष्टम्येवानध्यायइतराष्टमीषूक्तइत्युनरुक्तिः ऋतुंताहोरात्रेषुचानध्याय
११९ नधीयीतेति तुरगतरुकरिनीकास्वरोश्चरूढः तयोपरदेशस्यः शकटादिशानेनगच्छन्नाधीयीत १२० नविवादइति

चौरैरुपप्लुतेग्रामेसंभ्रमेचाग्निंकारिते आकालिकमनध्यायंविद्यात्सर्वाद्रुतेषुच ११८ उपाकर्म
णिचोत्सर्गे त्रिरात्रक्षेपणंस्मृतम् अष्टकास्तहोरात्रमृत्ततास्तचरात्रिषु ११९ नाधीयीताश्चमारू
ढोनवृक्षनचहस्तिनम् ननावनखरंनोष्ट्रनैरिणस्थोनयानगः १२० नविवादेनकलहेनसेनायानसं
गरे नभक्तमात्रेनाजीर्णेनयमित्वानसूतके १२१ अतिथिंचाननुज्ञाप्यमारुतेवातिवाभृशम् रुधि
रेचस्त्रुतेगात्राच्छस्त्रेणचपरिक्षते १२२ सामध्वनावृग्यजुषीनाधीयीतकदाचन वेदस्याधीत्यवाप्य
तमारण्यकमधीत्यच १२३

देवा कलहेकलहेदंडादंडयादौसेनायां अप्रवृत्तसुहृदयांसंगरेसुहृदे भोजनानंतरंचयाव
द्रहस्तो यावदार्द्रपाणिरितिचसिष्ठस्मरणात् तथाअजीर्णेऽन्नेयमनंचकृत्वाअस्त्रोद्धारंचनपठेत् १२१ अतिथिमिति ७
नंकरोमीति यावदतिथिरनुज्ञापितो नभवतिमारुतेचात्यर्थंचातिरुधिरंचगात्रात्कृतेरुधिरस्त्रवंविनापिशस्त्रेणक्षतमात्रेपिनाध
यीत १२२ सामध्वनाविति सामध्वनौचश्रूयमाणेऋग्यजुषोः कदाचिदध्ययनंनकुर्वात् वेदंचसमाप्यचारण्यकारव्यंचवेदे
मधीत्यतदहोरात्रेवेदांतरंनाधीयीत १२३ ऋग्वेदेति सामगानश्रुतौऋग्यजुषोरनध्यायउक्तः तस्यायमनुवादः ऋग्वेदो वए
वदेवताअस्येतिदेवदेवतः यत्तुर्वेदोमानुषोमानुषदेवताकलात् प्रायेणमानुषकर्मोपदेशाद्मानुषः सामवेदः पितृदेवताक-

त्वापिच्यः पितृकर्मकृत्वाजलोपस्पर्शनंस्मरंति तस्मात्तस्याशुचिरिवध्वनिः नत्वशुचिरेव अतस्तस्मिन् श्रूयमाणे ऋग्यजुषीना
 धीयात् १२४ एतद्द्विदंतइति एतद्देदत्रयस्य देवमनुष्यपितृदेवताकृतं जानंतः शास्त्रज्ञास्त्रयीनि कर्षंसारोद्धृतं व्याहृतिसावि-
 त्वात्प्रकरणव्याहृतिसावित्रीः क्रमेण पूर्वमधीत्यपश्चाद्देदाध्ययनं कुर्युः द्वितीयाध्यायोक्तोप्ययमर्थः पुनरनध्यायप्रकरणेऽभि-
 हितः यथैते यथोक्तानध्यायाएवंप्रणव्याहृतिसावित्रीरूपवितास्तु अनध्यायइति दर्शयितुं शिष्यस्याध्यापनमेवं कर्तव्यमिति स्मा-
 तकत्रतत्तावगमार्थे च १२५ पशुमंडुकेति पशुर्गवादिः मंडुकविडालुकुकुरसर्पनकुलमूषिकैः शिष्योपाध्याययोर्मध्यगमने अ-
 नध्यायमहोरात्रं जानीयात् १२६ संप्रतिविद्यानैषुण्यकामंप्रतिपूर्वोक्तानध्यायविकल्पार्थमाह हावेवेति स्वाध्यायभूमिंचो-
 च्छिष्टाद्यमेधोपहताम् आत्मानं च यथोक्तशौचरहितमिति हावेवानध्यायौ नित्यं प्रयत्नतो वर्जयेत् न तु पूर्वोक्तान्तेषामपि य-

ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तु तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः १२४ एत
 द्विदंतो विद्वांसस्त्रयीनि कर्षमन्वहम् क्रमतः पूर्वमध्यस्यपश्चाद्देदमधीयते १२५ पशुमंडुकमा
 नोरस्यसर्पनकुलाश्वभिः अंतरागमने विद्यादन्ध्यायमहर्निशम् १२६ हावेव वर्जयेन्नित्यमन
 ध्यायो प्रयत्नतः स्वाध्यायभूमिंचाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः १२७ अमावास्यामष्टमीचपौर्णमा
 सीचतुर्दशीम् ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातको द्विजः १२८ न स्नानमाचरेद्धुक्तानातुरो न म-
 हानि शि न वा सोभिः सहाजस्वनादिज्ञाते जलाशये १२९

नित्यग्रहणं अनुवादो वा नित्यत्वापेक्षकोऽवास्ति-
 तानपि नित्यं वर्जयेत् अन्यत्र विकल्पः १२७ अमावास्यामिति अमावास्यादिषु ऋतावपि स्नातको द्विजो न स्त्रियसुपगच्छेत् पर्व-
 वर्जं व्रजे चैनामित्यनेनैव निषेधसिद्धौ स्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तार्थमिह वर्जनम् १२८ न स्नानमिति नित्यस्नानस्य भोजना-
 नंतरमभिसंस्काराणां दिस्पर्शमित्तकस्य मुहूर्तमपिशक्तिविषयेनाप्रयतः स्यादित्यापमं च स्मरणान् निषेद्धमयोग्यत्वात् यद-
 न्धास्नानमिदं भोजनानंतरं निषिध्यते तथारोगी नैमित्तिकमपि स्नानं न कुर्यात् किंतु यथा सामर्थ्यम् अशिरस्कं भवेत्स्ना-

नंस्नानाशक्तौतु कर्मिणाम् ओर्देणवाससावास्यान्मार्जनं दौहिकं विदुः इत्यादिजाबालाद्युक्तमनुसंधेयम् तथामहानि
 त्रविज्ञेयामभ्यस्यं प्रहरद्वयम् तस्मिन्स्नानं न कुर्वीत काम्य नैमित्तिकादृत इति देवलवचनात् तत्र न स्नायात् बहुवासाश्च नि
 त्यन्स्नायात् नैमित्तिकचांडालादिस्पर्शसितितु स्नानं बहुवाससोप्यनिषिद्धम् ग्राहाद्याक्रांतागाधरूपतया विशेषेणाज्ञाते
 जलाशये च १२९ देवतानामिति देवतानां पाषाणादिमयीनां गुरोः पित्रादेः नृपतेः स्नातकस्याचार्यस्य च गुरुत्वेऽप्याचार्यस्य प्रा
 धान्यविवक्षया पृथङ्निर्देशः वस्तुणः कपिलस्य यज्ञे दीक्षितस्य च च्छया छायां नाक्रामेत् च शब्दाच्चांडालादीनामपि कामत इत्य
 भिधानात् अबुद्धिपूर्वकेन दोषः १३० मध्यं दिन इति दिवारात्रे च संपूर्णे प्रहरद्वये समासं च आहं भक्ता प्रातः सायं संधयो
 चिरंचतुष्पथ्यनाधितिष्ठेत् १३१ उदूर्त्तनमिति उदूर्त्तनमभ्यंगमलापकर्षणपिष्टकादि अपस्नानं स्नानोदकं मूत्रपुरीषेरुधि

देवतानां गुरोराज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा नाक्रामेत् कामतश्छायां वस्तुणो दीक्षितस्य च १३० म
 ध्यं दिनेः द्वात्रिंशच्च आहं भक्ता च सामिषम् संध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथ्यम् १३१ उदूर्त्तन
 मपस्नानं विष्णुमूर्त्रे रक्तमेव च श्लेष्मानि श्लूतवातानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः १३२ वैरिणो नोपसेवेत
 सहायं चैव वैरिणः आधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितम् १३३ न हीदृशमना युष्यलोके किंचन
 विद्यते यादृशं पुरुषस्य ह परदारोपसेवनम् १३४ क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् नाव
 मन्येत व भूषणुः कृशानपि कदाचन १३५

रंच श्लेष्माणं निश्लूतमश्लेष्मरूपमपि चर्वितपरित्यक्तरूपतां बुलादि
 तं भक्ता उद्गार्णभक्तादि एतानि कामतो नाधितिष्ठेत् अधिष्ठानं तत्र पर्यवस्थानम् १३२ वैरिणमिति शत्रुतन्मंत्रिणमधर्म-
 शीलं चौरं परदारान्न सेवेत् चौरस्याधार्मिकत्वेऽप्यत्यंतगर्हितत्वात् पृथङ्निर्देशः १३३ न हीदृशमिति यस्मादीदृशमना युष्यमि
 ह लोके पुरुषस्य न किंचिदस्ति यादृशं परदारगमनम् तस्मादेतन्न कर्तव्यम् १३४ क्षत्रियमिति वृत्त्यर्थे भूधातुः भूषणुः
 वरिष्युः धनगवादिनावर्द्धनशीलः क्षत्रियं सर्पं च बहुश्रुतं च ब्राह्मणं नावजानीयात् कृशानपि काले प्रतीकाराक्षमान् १३५

एतच्चयमिति एतच्चयमवमानितंसदवमन्तारं विनाशयतिश्चत्रियसर्पौ दृष्टशक्त्या ब्राह्मणश्चाभिचारादिना दृष्टेन तस्मात्कल्याणबुद्धिरेतच्चयंसर्वदानावजानीयात् १३६ नात्मानमिति प्रथमं धनार्थमुद्यमेकतेतत्र धनानामसंपत्तिभिर्मदभाग्यो ह मिति नात्मानमवजानीयात् किंतु मरणपर्यंतं श्रीसिद्ध्यर्थमुद्यमं कुर्यात् न तु इमान् दुर्लभां बुल्येत १३७ सत्यं ब्रूयादिति यथा दृष्टं तु तत्सं ब्रूयात् तथा प्रीतिसाधनं ब्रूयात् पुत्रस्तेजा इति यथा दृष्टं तु मध्यप्रियं पुत्रस्तेमृतइत्यादि न वदेत् एष वेदमूलतया नित्यो धर्मः १३८ भद्रमिति प्रथमं भद्रपदमभद्रपदपरं द्वितीयं भद्रशब्दपर्यायपरं अभद्रं यत्तद्भद्रशब्दपर्यायपरं प्रशस्तादेशब्देन प्रब्रूयान् तथा चापस्तं वः नाभद्रमभद्रं ब्रूयात् पुण्यं प्रशस्तमिति ब्रूयात् भद्रमित्येवेति भद्रे भद्रपदमेव वा तत्र योज्यं शुक्लः प्रयोजनं चैवं विवा

एतच्चयं हि पुरुषं निर्द्देहं देवमानितम् तस्मादेतच्चयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् १३६ नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः आमृत्योः प्रियमन्विच्छेन्नैनामन्येत दुर्लभाम् १३७ सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् नृब्रूयात् सत्यमप्रियम् प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः १३८ भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा नृदेत् शुक्लैरं विवा दचन कुर्यात् केनचित्सह १३९ नातिकल्पनाति सायनाति मध्यदिने स्थिते नाज्ञातेन समंगच्छेत् नैकोनरुषलः सह १४० हीनांगानति रिक्तांगान्विद्या हीनान्वयोधिकान् रूपद्रव्यविहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् १४१ न स्पृशेत् पाणिनाच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणानलान् न चापि पश्वेद शुचिः स्रस्यो ज्योतिर्गणादिवि १४२

दनं केनचित्सह कुर्यात् १३९ नातिकल्पमिति उषः समये प्रदोषे च दिवा संपूर्णं प्रहरदये च अज्ञातशीलेन पुरुषेण यूद्धेऽश्वसहन गच्छेत् नैकः प्रपद्येता ध्यानमित्युक्ते प्रतिषेधेऽपि पुनर्नैक इति प्रतिषेधः स्नातकग्रतलोपशायश्चित्तगौरवार्थः १४० हीनांगानिति हीनांगाधिकांगमूर्खरुद्धकुरूपहीनजातीन् काणशब्दाद्वानादिना न निर्देत् १४१ न स्पृशेदिति कृतभोजनः कृतमूत्रपुरीषादिश्रुतशौचावमनो ब्राह्मणो हस्तादिना गोब्राह्मणाग्नीन् स्पृशेत् न चाशुचिः सन् अजातुरो दिवि स्थान् सूर्यचंद्रग्रहादित्योतिर्गणान् पश्येत् १४२ स्पृक्षेतामिति एतानावादान् शुचिः सन्

स्पृष्टाकृताचमनः पाणिनागृहीताभिरङ्घ्रिः प्राणांश्चक्षुरादीनांन्द्रियाणि शिरःस्कंधजानुपादान्नाभिंचस्पृशेत् अपकरणेचेदं
 प्रायश्चित्ताभिधानंलाघवाथेतत्रकरणेगचादिग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् १४३ अनातुरइति अनातुरः सन्स्वानिस्वानिद्रंद्रिय-
 णिलिद्राणिरोमाणिचगोप्यानिउपस्थकक्षगतानिनिर्निमित्तनस्पृशेत् १४४ मंगलाचारयुक्तः स्यादिति अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मे-
 गलम् तद्धेतुत्वेनगोरोचनादिधारणमपिमंगलगुरुसेवादिकमाचारस्तत्रोक्तः स्यात् वाह्याभ्यंतरशौचोपेतोजितेन्द्रियोभवेत्
 गायत्र्यादिजपविहितहोमंचकुर्यात् अतंद्रितः अनलसः अत्राचारादियुक्तानामपिविनिपातनिवृत्त्यर्थत्वात्पुनरभिधानम् १४
 अतआह मंगलाचारयुक्तानामिति मंगलाचाराभ्यांयुक्तानानित्यं सुचीनांजपहोमरतानांदैवमातुषोपद्रवोनजायते १४६

स्पृष्टैतानसुचिर्नित्यमङ्घ्रिः प्राणानुपस्पृशेत् गात्राणिचैवसर्वाणिनाभिंपाणितलेनत् १४३ अना-
 तुरःस्वानिस्वानिस्पृशेदनिमित्ततः रोमाणिचरहस्यानिसर्वाण्येवविवर्जयेत् १४४ मंगलाचारयु-
 क्तः स्यात्प्रयतात्माजितेन्द्रियः जपेच्चतुहुयाच्चैवनित्यमग्निमतंद्रितः १४५ मंगलाचारयुक्तानांनित्यं
 चप्रयतात्सनाम् जपताजुहुतांचैवविनिपातोनविद्यते १४६ वेदमेवाभ्यसेन्नित्यंयथाकालमतंद्रितः
 तत्स्याहुःपरंधर्ममुपधर्माःन्यउच्यते १४७ वेदाभ्यासेनसततशौचेनतपसैवच अद्रोहेणचभूता-
 नजातिस्मरतिपौर्विकीम् १४८ पौर्विकीसंस्मरन्जातिब्रह्मैवाभ्यसतेपुनः ब्रह्माभ्यासेनचाजस्र-
 मन्तंस्मरवमश्नुते १४९

वेदमेवेति नित्यकृत्यावसरेथेयोहेतुतयाप्रणवगायत्र्यादिकंवेदमेवानलसोजपेत् यस्मा-
 तंब्राह्मणस्यश्रेष्ठधर्ममन्वादयोवदन्ति अन्यःपुनस्ततोऽपकृष्टधर्मोमुनिभिरुच्यते उक्तस्यैववेदाभ्यासादेः पूर्वजातिस्मरणद्वा-
 रेणमोक्षहेतुत्वंवदितुंपुनरभिधानम् १४७ वेदाभ्यासेनेति सततवेदाभ्यासशौचतपोऽहिंसाभिः पूर्वभवस्यजातिंस्मरति
 १४८ ततःकिमतआह पौर्विकीमिति पूर्वजातिंस्मरन्जातिमित्येकस्मिन्नाकांक्षितत्वादविवक्षितम् बहूनिजन्मानिस्मरंस्ते
 पुचगर्भजन्मजसमरणदुःखान्यपिस्मरन्संसारैरिज्यन्ब्रह्मैवाजस्रमभ्यसतिश्रवणमननध्यानैः साक्षात्करोति तेनचानंतम

विनाशिपरमानंदाविर्भाविलक्षणं मोक्षस्वप्नमिति सावित्रानिति सावित्रीदेवताकान् होमान् अनिष्टनिवृत्त्यर्थं शांति होमां
 मोर्णमास्यमावास्यायोः सर्वदा कुर्यात् तथा आग्रहायण्या उत्सर्वं कृष्णाष्टमीषु तिसृषु चाष्टकारव्येन कर्मणा आख्येन च तदंतरित
 कृष्णानवमौषु चान्वष्टकारव्येन परलोकगतान् पितृन् यजेत् १५० दूरादावसथादिति नैर्ऋत्यामिषु विक्षेपमतीत्याभ्यधिकं
 भवति विष्णुपुराणवचनादेवं विधादग्निगृहदुरांन्मूत्रपुरीषपादप्रक्षालनसकलोच्छिष्टान्नानि निविच्य तं इति निषेकं रेत-
 श्चोत्सृजेत् १५१ मैत्रमिति मित्रदेवताकत्वान्मैत्रः पायुः तद्भवत्वान्मैत्रं पुरीषोत्सर्गम् तथा देहप्रसाधनप्रातःस्नानदंतधा-
 वनां जनदेवार्चनादिपूर्वाणह एव कुर्यात् पूर्वाणहशब्देन रात्रिशेषदिनपूर्वभागाविह विवक्षितौ पदार्थमात्रविधिपरत्वाच्चास्यपाद-
 क्रमोपि नादरणीयः न हि स्नानानंतरं दंतधावनम् १५२ दैवतानीति पाषाणादिमयानि धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणान् रक्षार्थं सजा

सावित्रान् शांति होमांश्च कुर्यात्पर्वस्तनित्यशः पितृन् श्रैवाष्टकास्त्वेनित्यमन्वष्टकास्तु च १५० दूरा-
 दावसथान्मूत्रदूरात्पादावसेचनम् उच्छिष्टान्ननिषेकं च दूरादेव समाचरेत् १५१ मैत्रं प्रसाधनं स्नानं
 दंतधावनमंजनम् पूर्वाणह एव कुर्यात् दैवतानां च पूजनम् १५२ दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकाश्च हि
 जातमान् ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरुनेव च पर्वस्तु १५३ अभिवादयेद्दृष्ट्वाश्च दद्याच्चैवाभूतस्वकम् कृ-
 तां जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतान्वियात् १५४ श्रुतिस्मृत्यदितसम्यङ्निवृत्तस्तेषु कर्मसु धर्ममूलानि
 पेवेत सदाचारमतदितः १५५

दिक्गुरुंश्च पित्रादीनमावास्यादिपर्वस्तु द्रष्टुमभिमुखो गच्छेत् १५३ अभिवाद-
 येदिति गृहागतान् गुरुन् अभिवादयेत्तेषां च स्वीयमासनं उपवेश्य दद्यात् वद्भोजनं च गुरुसमीप आसीत् गच्छतश्च पृष्ठ-
 देशे नुगच्छेत् उक्तोप्ययमभिवादानाद्याचारः फलाभिधानाय पुनरुच्यते १५४ श्रुतिस्मृत्यदितमिति वेदस्मृतिभ्यां सम्य-
 गुक्तं स्वेयु कर्मसु अध्ययनादिष्वंगत्वेन संबंधं धर्मस्य हेतुं साधूनामाचारमनलसः सन्नितांतसेवेतेति सामान्येनाचारानुष्ठानो-
 पदेशः फलकथनाय १५५ आचारादिति आचाराद्देवोक्तमायुर्लभते अभिमताश्च प्रजाः पुत्रपौत्रदुहितृत्तिकाः प्रभूतं च-

धनंअनुमफलसूचकंचदेहस्थमलक्षणमाचारोनिष्कलयति आचारास्यधर्मेणालक्षणसूचितारिष्टनाशात् १५६ दुराचा
रोहोति यस्मादुराचारः पुरुषोलोकेगर्हितः स्यात्सर्वदादुःस्वान्वितो रोगवान् अल्पायुश्चभवति तस्मात्सदाचारयुक्तः स्यात्
१५७ सर्वलक्षणहीनोपीति यः सदाचारवान् अज्ञानितः परदोषानभिधातासंशुभसूचकलक्षणशून्योपि शतायुर्भवति
१५८ यद्यत्परेति यद्यत्कर्मपराधीनं परप्रार्थनादिसाध्यंतत्तद्यत्ततोवर्जयेत् यद्यत्वाधीनदेहव्यापारसाध्यं परमात्मग्रहा
दितत्तद्यत्ततोऽनुतिष्ठेत् १५९ अत्रहेतुमाह सर्वंपरवशमिति सर्वंपरप्रार्थनादिसाध्यंदुःखहेतुः सर्वमात्माधीनंस्वरवहेतुः
एतत्स्वरदुःखयोः कारणजानीयात् १६० यत्कर्मकुर्विति यत्कर्मकुर्वतोऽस्यानुष्ठातुः पुरुषस्यांतरात्मनः तुष्टिः स्यात्तत्प्रयत्न

आचाराल्लभतेत्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः आचाराद्भूतमक्षय्यमाचारोहंत्यलक्षणसू १५६ दु-
राचारो हि पुरुषोलोके भवति निन्दितः दुःखभागी च स तत् व्याधितो ल्पायुरेव च १५७ सर्वलक्षणही-
नोपियः सदाचारवान् नरः श्रद्धधानो न सूयश्च शतं वर्षाणि जीवति १५८ यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन
वर्जयेत् यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तत्सेवेत यत्नतः १५९ सर्वंपरवशं दुःखं सर्वमात्मवशं स्वरवम् एत-
द्विद्यात्समासेन लक्षणं स्वरदुःखयोः १६० यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात्परितोषोऽंतरात्मनः तत्प्रयत्नेन
कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् १६१ आचार्यं च प्रवृत्तारं पितरं मातरं गुरुम् न हि स्याद्वाह्याणानुगाश्च
सर्वान् श्रेयतपस्विनः १६२ नास्ति क्यं वेदनिंदा च देवतानां च कुत्सनम् द्वेषं दंभं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं
च वर्जयेत् १६३

तोऽनुष्ठेयं अतुष्टिकरं वर्जयेत् एतच्चाविहितानि पिद्मगौचरं वैकल्पिकविषयं च १६१ आचार्यं चेति आ-
चार्यमुपनयनपूर्वकवेदाध्यापकप्रवृत्तारं वेदाध्यायव्याख्यातारं गुरुमल्पं वा बहु वा यस्यैकं आचार्यादींस्तन्न हिंसेत् प्रतिकू-
लाचरणेऽत्र हिंसाशब्दः गोविंदराजस्तु सामान्येन हिंसानिषेधात् आततायिनोप्येतान्न हिंस्यादिति व्याख्यातवान् तदयुक्तं
गुरुं वा बालं वृद्धौ वा इत्यनेन विरोधात् १६२ नास्ति क्यमिति नास्ति परलोक इति बुद्धिं वेदस्य देवतानां च निंदां मात्सर्यधर्मान् च

हाभिमानकोपक्रौर्याणित्यजेत् १६३ परस्यदंडमिति परस्यहननार्थं क्रुद्धः सन् दंडादिनोच्छिपेत् नचपरगात्रे निपातयेत्पुत्रशि
ष्यभार्यादासादेरन्यत्र कृतापराधानेताननुशासनार्थं रज्ज्वावेणुदलेन चाइत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण ताडयेत् १६४ ब्राह्मणापेति हि
जातिरपि ब्राह्मणस्यहननार्थं दंडादिकमुद्यम्यैव न तु निपात्य वर्षशतं तामिस्रादिनरके परिभ्रमति १६५ ताडयित्वा तृणेनापीति तृणे
नापिक्रोधादुद्दिपूर्वकं ब्राह्मणं ताडयित्वा एकविंशतिजन्मानि पापयोनिषु जायते १६६ असुध्यमानस्येति असुध्य
मानस्य ब्राह्मणस्यांगे शास्त्रानभिज्ञतया शोणितमुत्पाद्य परलोके च महद्दुःखं भाष्येति १६७ शोणितमिति खड्गादिहतब्राह्मणां
गनिर्गतं रुधिरं भूमिपातितं यावतो धूलिद्व्यणुकान् पिडीकरोति तावत्संस्थानिवर्षाणि परलोके शोणितोत्पादकः प्रहर्त्ता अन्यैः श्वश्रु

परस्यदंडं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैव निपातयेत् अन्यत्र पुत्राच्छिष्याहाशिक्ष्यार्थं ताडयेत्तु तौ १६४ ब्राह्मणा
यावद्युच्येव हि जातिबंधकास्यया शतवर्षाणि तामिस्रनरके परिवर्त्तते १६५ ताडयित्वा तृणेनापि सं
भ्रान्तमिति पूर्वकम् एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते १६६ असुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्या
सृग्गतः दुःस्वप्नमहदाप्नोति प्रेत्याग्राज्ञतयानरः १६७ शोणितं यावतः पांसून्सगृण्हातिमहीतत्वा
त् तावतोद्दानमुत्रान्यैः शोणितोत्पातकोद्यते १६८ नृकदाचि हि जेतस्माद्दिहानवगुरेदपि न ताड
येत्तृणेनापि न गात्रात्त्रावयेदस्मृक् १६९ अधार्मिको नरो यो हियस्य चाप्यनृतधनम् हिसारतश्च यो
नित्यन्नेहासौ स्मरमेधते १७०

गालादिभिर्भक्ष्यते १६८ नृकदाचिदिति तस्मादवगोरणादिदोषाभिज्ञो ब्राह्मणो दं
डाद्युद्यमननिपातरुधिरस्ववणानिनापद्यपि कुर्यादिति पूर्वोक्तक्रियात्रयस्योपसंहारः १६९ अधार्मिक इति अधर्मेण व्यवहरेती
ति अधार्मिकः शास्त्रप्रतिषिद्धागम्यागमनाद्यनुष्ठाता यो मानुषो यस्य च साक्ष्ये व्यवहारनिर्णयादौ च मिथ्याभिधानमेव धनोपाय
असत्यमभिधापोलोचधनं गृण्हाति यश्च परहिंसाभिरतः नासाविहलोके स्मरयुक्तो वर्त्तते तस्मादेतन्न कर्त्तव्यमिति निर्दिष्टं निवे
धः कल्प्यते १७० नसीदन्नपीति शास्त्रविहितमनुतिष्ठन् धनाद्यभावेन अवसीदन्नपि कदाचिन्नाधर्मे बुद्धिं कुर्यात् यस्मा

दधर्मव्यवहारिणो यद्यप्यापाततो धनादिसंपदागिनोपि दृश्यन्ते तथापि तेषामधार्मिकाणां अधर्मचौरादिव्यवहारिणां पापिनां
तज्जनितदुरितशालिनां शीघ्रधनादिविपर्ययोपि दृश्यते तंपश्यन्नाधर्मे धियंदद्यादिति विशिष्यहिंताय दृष्टमर्थं दर्शितवान् १७१
नाधर्म इति शास्त्रेणानियमितकालपरिपाकत्वान् शुभाशुभकर्मणानाधर्मोऽनुतिष्ठतः तत्कालएव फलतिगौरिव इह भूमिपक्षे-
साधर्म्यदृष्टान्तः यथा भूमिरुत्तबीजमात्रातदेव प्रचुरपचेलिमफलव्रीहिस्तवकसंवलितानभवति किंतु नियमफलपाकसमयमा-
साद्य पशुपक्षे वैधर्म्यदृष्टान्तः यथा गौः पशुर्वाहदोहाभ्यां सद्यः फलति नैवमधर्मः किंतु क्रमेणावर्त्तमानः फलोत्पूरवा भवन्नधर्म-
कर्तुर्मूलो निष्ठिंदंति मूलच्छेदेन सर्वनाशो लभ्यते देहधनाद्यन्वितो नश्यति १७२ यदीति यदि स्वयंकर्तुर्देहधनादिनाशं फल-
भजनयति तदा तत्पुत्रेषु नोचेत्सौत्रेषु जनयति न तु निष्फल एव भवति न तु अन्यकृतस्य कर्मणः कथमन्यत्र फलजनकत्वं उच्यते

नसीदन्नपि धर्मेण मनो धर्मे निवेशयेत् अधार्मिकाणां पापानामाशुपश्यन्विपर्ययम् १७१ नाधर्म-
श्रुतिनो लोके सद्यः फलति गौरिव शनैरावर्त्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृतानि १७२ यदि नात्मानि पुत्रेषु
न चेत्पुत्रेषु न सृषु न खेवतु कृतोऽधर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः १७३ अधर्मेणैधते तावत्ततो भद्राणि
पश्यति ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति १७४ सत्यधर्मार्थ्यवृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा
शिष्याश्च शिष्याद्धर्मेण चाग्वाहूदरसंयतः १७५

पुत्रादिनाशस्य पितुः कुशहेतुत्वात् शास्त्राद्यत्वाच्चास्यार्थस्य
नाविश्वासः १७३ अधर्मेणेति अधर्मेण परद्रोहादिना तावदापाततो ग्रामधनादिनावर्द्धते ततो भद्राणि बहुभूत्यग्वाश्वादी-
नि लभते ततः शत्रून् स्वस्मादपकृष्टान् जयति पश्चात्क्रियता कालेनाधर्मपरिपाकवशात् देहधनतनयादिसहितो विनश्यति
१७४ सत्यधर्मार्थ्यवृत्तेषु सत्यधर्मसदान्तरशौचेषु सर्वदारतिं कुर्यात् शिष्यांश्चानुशासनीयान् भार्यापुत्रदासछात्रान्
वेणुदलेन वेति शासयेत् उक्तानामप्यभिधानादादरार्थं चाग्वाहूदरसंयतश्च स्यात् वाक्संयमः सत्यभाषितो वाहुसंयमो वा
हुपलेन कस्याप्यपीडनम् उदरसंयमो यथा लब्धाल्पभोजनम् १७५

परित्यजेदिति यावर्थकामौ धर्मविरोधिनौ भवेतांतौ परिहरेत् यथाचौर्यादिनार्योपपादनम् दीक्षादिनेयजमानस्य पत्न्युपगमः उदकं उत्तर-
कालः तत्रास्मरव्ययधर्मैतद्धर्ममापि परित्यजेत् यथापुत्रादिवर्गोप्युक्तस्य सर्वसर्दाम् लोकविक्रुष्टं यत्र लोकानां विक्रोशः यथाकलौ मध्य-
माष्टकादिषु गोवधादिः १७६ नपाणिपादचापल इति पाण्यादिचापलं त्यजेत् अनुपपुक्तवस्तूपादानादिपाणिचापलं निष्प्रयोजनं च
मणादिपादचापलं परस्त्रीप्रेक्षणादिरसोनेत्रचापलं बहुगर्ह्यवादितावाक्चापलं अनृजुः कुटिलो न स्यात् परद्रोहो हिंसा तदर्थं चेष्टां धियं
च न कुर्यात् १७७ येनेति बहुविधशास्त्रार्थसंभवे पितृपितामहाद्यनुष्ठित एव शास्त्रार्थोऽनुष्ठायः तेन गच्छन् परिष्यते नाधर्मेण हिंसा
त् १७८ ऋत्विगितिवचनद्वयम् ऋत्विगादिभिर्विष्कलहं न कुर्यात् शांत्यादिकर्त्ता पुरोहितः संश्रिता अनुजीविनः क्षातयः पितृपक्षाः सं-
बंधिनः श्यालकादयः बांधवामातृपक्षाः यामयोमगिनीस्तृषाद्याः १७९ १८० एतैरिति एतैः ऋत्विगादिभिः सह विवादान् परित्यज्य

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातान् धर्मवर्जितौ धर्मचाप्यस्मरगोदकं लोकविक्रुष्टमेव च १७६ नपाणिपादच-
पलाननेत्रचपलोऽनृजुः न स्याद्वाक्चपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः १७७ येनास्य पितरो याता येन याताः पि-
तामहाः तेन यायात्सतामार्गं तेन गच्छन् परिष्यते १७८ ऋत्विक् पुरोहिताचार्ये मातुलातिथिसंश्रितेः वा
लक्ष्मणादुरै वैद्यैर्ज्ञातिसंबंधिबांधवैः १७९ मातापितृभ्यां या माभिर्भ्रात्रासुत्रेण भार्यया दुहित्रादास-
वर्गेण विवादनसमाचरेत् १८० एतैर्विवादान् संत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते एभिर्जितैश्च जयति सर्वान्
लोकानि मान् गृही १८१ आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभूः अतिथिस्त्रिंश्लोकेशो देवलोक-
स्य चर्त्विजः १८२

अज्ञातपापैः प्रमुच्यते तथैतैर्विवादैरुपेक्षितैरिमान् वक्ष्यमाणान् लोकान् गृहस्थोजयति १८१ आचा-
र्य इति आचार्यो ब्रह्मलोकस्य प्रभूः तेन सह विवादपरित्यागेन तत्संतुष्ट्या तु ब्रह्मलोकप्राप्तिर्गौणं ब्रह्मलोकेशत्वम् एवं प्राजापत्यलो-
केशः प्राजापत्ये पिता प्रभूः अतिथिस्त्रिंश्लोके देवलोकस्य च ऋत्विजः एवमुत्तरत्रापि त्रिंश्लोकेशत्वं बोद्धव्यम् १८२ यामय इति
अप्सरसां लोकेशो यामयः प्रभवति वैश्वदेवलोकेशो बांधवाः वरुणलोकेशो बांधवः पूरुलोकेशो मातृमातुलौ १८३ आकाशेशो शास्त्रिण इति रुशः

कृशधनः संश्रितो विवक्षितः बालरुद्धसंश्रितातुरा अंतरिक्षे प्रभवन्ति भ्राताचज्येष्ठः पितृतुल्यः तस्मात्सोपि प्रजापति लोकप्रभुः भार्या
पुत्रोचस्वशरीरमेव अतः कथमात्मनैव सह विवादः संभवति १८४ अयेति स्वदासवर्गश्च नित्यानुगतत्वात् आत्मच्छाये च न विवा
हो दुहितान्च परं रूपापात्रं तस्मादेतैरधि क्षिप्तः सन् असंतोषः सहेतननु विवदेत् १८५ प्रतिग्रहसमर्थोपीति विद्यातपो वृत्तसंपन्नत
या प्रतिग्रहे अधिकार्यपितृपुनः पुनः प्रवृत्तिं त्यजेत् यस्मात्प्रतिग्रहेण वेदाध्ययनादिनिमित्तं प्रभावः शीघ्रमेव विनश्यति यात्रामात्रप्र
सिद्ध्यर्थमित्युक्तेऽपि सामान्येनार्जनं संकोचविशेषेण प्रतिग्रहस्य ब्राह्मणप्रभावप्रशमनफलत्वं कथनार्थं वचनम् १८६ नद्रव्याणामिति
द्रव्याणां प्रतिग्रहं धर्मापहितं विधानं ग्राह्यदेवताप्रतिग्रहमंत्रादिकमज्ञात्वा क्षुधावसानं गच्छन्पि प्राज्ञो न प्रतिगृणहीयात्किं पुनरनापि

यामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बांधवाः संबन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ १८३ आकाशे
शास्त्रविज्ञेया बालरुद्धकृशातुराः भ्राताचज्येष्ठः समः पित्रा भार्यापुत्रः स्वकातनुः १८४ आयास्वो दास-
वर्गश्च दुहितारूपं परम् तस्मादेतैरधि क्षिप्तः सहेता संज्वरः सदा १८५ प्रतिग्रहसमर्थोपि प्रसंगतत्र
वर्जयेत् प्रतिग्रहेण ह्यस्याशु ब्राह्मतेजः प्रशाम्यति १८६ नद्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे प्रा-
ज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा १८७ हिरण्यं भूमिमायुग्मं वासस्तिलान् घृतम् प्रतिगृणहन्
विहास्तु भस्मा भवति दारुवत् १८८ हिरण्यमायुरन्नच भूगोश्चाप्योषतस्तनुम् अश्वश्च सुस्वचं वा-
सो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः १८९ अतपास्तेन धीयानः प्रतिग्रहं रुचिर्दिजः अभस्यश्मभूवेनेव सह तेनैव म-
ज्जति १९०

१८७ हिरण्यमिति स्वर्णादीन् श्रुतत्वा ध्यायहीनः प्रतिगृणहन् अग्नि संयोगेन दारुवद्भस्मी भूतो भवति पुन
रुत्पत्तिर्न लभते १८८ हिरण्यमिति अपि दुपः प्रतिग्रहीतुं भूगौश्च शरीरं ओषतो दहतः उषदाहे भौवादिकस्तस्येदं रूपं भूगवो
र्दित्वं विवक्षायां हि वचनम् एवं हिरण्यमन्नं चायुरोषतः अश्वश्च क्षुरित्यादिषु विभक्तिविपरिणामादोषतो ल्येकवचनात्स्यात्तुषगः
१८९ अतपास्त्विति यस्तपो विद्याशून्यः प्रतिग्रहेच्छुः ब्राह्मणो भवति स प्रतिग्रहाविना भ्रातात् बुद्धिस्थेन तेन इति परामृष्टेनैव दात्रे
वानर्हं प्रतिग्रहादानपापयुक्तेन सह नरके मज्जति यथापाषाणमयेनोदुपेनां भस्तरं तेनैव सह भस्मि मग्नो भवति १९० अ. ७४

तस्मादविद्वानिति यस्मादसावल्पाद्रव्यप्रतिग्रहेणापि मूर्खः पंकेगौरिव नरकेऽसमर्थो भवति तस्माद्यतः कुतश्चित्कृष्णोदिव्यतिरिक्तस्य
सकायसारप्रतिग्रहादपित्रस्येत् १९१ नवार्थपीति प्रतिग्रहीतुर्दर्ममभिधाय अधुना दातुराह वायसादिभ्योपदीयते तदपि वैडाल
व्रतिकेभ्यो धर्मज्ञेन दद्यादित्यतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदानं निषिध्यते न तु वारिदानमेव पाषंडिनो विकर्मस्थानित्यनेन वैडालव्रतिकाय
अतिथित्वेन सत्कृतार्थदानादिनिषिद्धमिह तु धनदानं निषिध्यते अतएव विधिनाप्यर्जितं धनमिति वक्ष्यति नावेदविदीति वेदा
र्थानभिज्ञे एतच्च विद्वत्संभवेनावेदविदीति निषिध्यते १९२ त्रिष्वपीति एतेषु त्रिष्वपि वैडालव्रतिकादिषु न्यायार्जितमपि धनं दत्तं दा
तुः प्रतिग्रहीतुश्च परलोके नरकहेतुत्वादनर्थाय भवति १९३ यथापूवेनेति यथापाषाणमयेनोडुपादिना जले तरन्ते नैव सहाधोग
च्छति एवं दानप्रतिग्रहशालानभिज्ञो दातृग्राहकौ नरकगच्छतः अतः परस्त्वनधीयान इति प्रतिग्रहीतृप्राधान्येन निंदोक्ता इह तु

तस्मादविद्वान्निमित्ताद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात् स्वल्पकेनाप्यविद्वान्पंकेगौरिव सीदति १९१ नवार्थपि
प्रयच्छेत्तु वैडालव्रतिके हि ज्ञे न वक्रव्रतिके विप्रेनावेदविदिधर्मवित् १९२ त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाप्यर्जि
तं धनम् दातुर्भवेत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च १९३ यथापूवेनोपलेन निमज्जत्कदकृतरन् तथा निमज्ज
तो धस्तादज्ञो दातृप्रतीच्छको १९४ धर्मध्वजी स दालुव्यश्छामिको लोकदंभकः वैडालव्रतिको ज्ञेयो हि
स्वः सर्वाभिसंधकः १९५ अधोदृष्टिर्नैच्छुतिकः स्वार्थसाधनतत्परः शठो मिथ्याविनीतश्च वक्रव्रतचरो
द्विजः १९६

दातृप्राधान्येन इत्युपनरुक्तिः १९४ धर्मध्वजीति यो बहुजनसमंस्तं धर्ममाचरति स्वतः परतश्च लोके स्थापयति तस्य
धर्मो ध्वजं निह्मिनेति धर्मध्वजी लुब्धः परधनाभिलाषुकः छमनाय्यजेन चलतीति लासिकः लोकदंभको निःक्षेपापहारादिना जनवंच
कः हिंस्रः परहिंसाशीलः सर्वाभिसंधकः परगुणासहनतया सर्वाक्षेपकः विडालव्रतेन चरतीति वैडालव्रतिकः विडालो हि प्रायेण मूषिका
दिहिंसारुचितपाथ्याननिष्ठ इव विनीतः सन्नवतिष्ठत इति उपचारादिडालव्रतशब्दः १९५ अधोदृष्टिरिति अधोदृष्टिर्निजविनयस्त्वा
पनापसततमप्यवनिरीक्षते निष्कृतिर्निष्ठुरतातया चरतीति नैच्छुतिकः स्वार्थसाधनतत्परः पदार्थरबंडनेन शठो वक्रः मिथ्याविनीतः क

पटविनयवान् यकव्रतंचरतीतिवकव्रतचरः बकोहिप्रायेणमीनहननरुचितयामिथ्याविनीतः सन्नेवंशान्नीभवतीतिगौणोयकव्रतश-
ब्दः १९६ येवकव्रतिनइति येवकव्रतंविडालव्रतंचरंतिनेब्राह्मणास्तेनपापहेतुनाकर्मणाअंधतामिस्त्रनाम्भिनरकेपतंति १९७ नधर्म
स्येति पापंकृत्वाप्रापश्चित्तरूपंप्राजापत्यादिब्रतंपापमपनयतितन्नेदंप्रापश्चित्तम् किंतुधर्मार्थमहमनुतिष्ठामीतिस्त्रीभूद्रमूर्खादिजनमो
हनंकुर्वन्तिवेत् १९८ प्रेत्येहइतिश्लोकद्वयम् प्रथमंसंबोधम् अब्रह्मचारीयोब्राह्मणोब्रह्मचर्य्यादिलिंगंमेखलाजिनदंडादिवेषोपल
क्षितस्तद्वृत्त्याभिज्ञाभ्रमणादिनाजीवतिसब्रह्मचार्यादीनांयत्पापतदात्मन्याहरतिकुक्कुरादितिर्यग्योनौउत्पद्यतेतस्मादेतन्मंकर्तव्यमिति
निषेधः कल्प्यते १९९ २०० परकीयेति निपानंजलाधारः परकृतपुष्करिण्यादिपुनकदाचित्स्नायात् तत्रस्नात्वापुष्करिण्यादिकर्तुर्त्य

येवकव्रतिनोविप्रायेचमार्ज्ज्वरलिंगिनः तेपतंत्यंधतामिस्त्रेतेनपापेनकर्मणा १९७ नधर्मस्यापदेशेनपा
पंकृत्वाव्रतंचरेत् व्रतेनपापप्रच्छाद्यकुर्वन्स्त्रीभूद्रदंभनम् १९८ प्रेत्येहचेदृशाविप्रागद्यतेब्रह्मवादिभिः
छद्मनाचरितयच्चव्रतरक्षासिगच्छति १९९ अलिगीलिंगिवेषेणयोवृत्तिसुपजीवति सलिंगिनाहरत्येन
स्तिर्यग्योनौचजायते २०० परकीयनिपानेषुनस्नायाच्चकदाचन निपानकर्तुःस्नात्वातुदुष्कृतांशेनलि
प्यते २०१ यानशय्यासनान्यस्यकूपोद्यानगृहाणिच अदत्तान्युपपन्नजानएनसःस्यात्तुरीयभाक् २०२

सापंतस्यांशेनवक्ष्यमाणचतुर्थभागरूपेणसंबध्यते अकृत्रिमनद्यसंभवेपरकृतेपिपुष्करिण्यादौप्राक्प्रदानात्पंचपिंडालुहृत्यस्ना
तव्यम् तदाहयाज्ञवल्क्यः पंचपिंडानत्तुहृत्यनस्नायात्परवारिषु उहृत्यचतुरःपिंडान्पारक्येस्नानमाचरेत् स्नात्वाचतुर्थयेदेवान्पि
तुंश्रैवविशेषतः २०१ यानशय्येति अस्येतिप्रकृतःपुनःपरामृष्यते परस्ययानादीन्यदत्तानिउपयुंजानस्तदीयपापचतुर्थभागभागी
भवति अदत्तानीतिपरस्नानुमत्यभावश्चिविधक्षितः तेनसर्वीर्योत्सृष्टमठकूपादौउपयोगार्थीक्स्नानादौनधरोधः २०२ नदीधिति न
तदुक्तंछंदोगपरिशिष्टे धनुःसहस्राण्यष्टौचगतिर्यासान्विद्यते नतानदीशब्दवहागर्त्तस्त्राःपरिकीर्त्तिताः चतुर्हस्तप्रमाणंधनुः प्र

स्ववर्णेषु निर्दिष्टेषु चानेनैव परकीयनियान्व्यावृत्तिभिर्द्वौ यत्पृथक्चनंतदात्मीयोत्सृष्टतडागादिषु स्नानाद्यनुज्ञानार्थतदपिन द्याद्यसंभ
वेद्रष्टव्यम् २०३ यमानिति नियमापेक्षया यमानुष्ठानगौरवज्ञापनार्थमिदम् ननु नियमनिषेधार्थं द्वयोरेव शास्त्रार्थत्वात् यमनि
यमविवेकश्च मुनिभिरेव कृतः तदाह याज्ञवल्क्यः ब्रह्मचर्यं दयाक्षांति ध्यानं सत्यमकल्कता अहिंसास्तेयमाधुर्यं दमश्चेतियमाः स्मृ
ताः स्नानं मौनोपवासे ज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः नियमो गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता यमनियमस्वरूपज्ञः समस्तस्नानादि
नियमत्यागेनाप्यहिंसादिरूपं यममनुतिष्ठेत् नियमाननुतिष्ठन्नपियमानुष्ठानरहितः पततीत्ययं यमस्तत्पर्यय इति मेधातिथि-
गोविंदराजौ हिंसादिप्रतिषेधार्थकाः यमाः वेदमेव जपेत् नित्यमित्यादयोऽनुष्ठेयरूपा नियमा इति व्याचक्षते अहिंसासत्यवचनं ब्र-
ह्मचर्यमकल्कता अस्तेयमिति पंचैते यमावैपरिकीर्तिताः अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् अप्रमादश्च सततपंचैते

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च स्नानं समाचरेन्नित्यंगर्तप्रस्ववर्णेषु च २०३ यमान्सेवेतसततं
न नित्यं नियमान्बुधः यमान्यतस्तत्कुर्वाणो नियमान्केवलान् भजन् २०४ नाश्रोत्रियततेयज्ञेयामया
जिहृते तथा स्त्रिया क्लृप्तेन च हृते भ्रंजीत ब्राह्मणः क्वचित् २०५ अश्लीकमेतत्साधूनां यत्र सुकृत्य
मीहविः प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत्परिर्वर्जयेत् २०६ मत्तुक्कुडातुराणां च न भुंजीत कदाचन केश
कीटावपन्नं च पदास्पृष्टं च कामतः २०७ ऋणघ्नावेक्षितं नैव संस्पृष्टं चाप्युदक्यया पतत्रिणा वली
दं च शूनासंस्पृष्टमेव च २०८

नियमाः स्मृताः २०४ नाश्रोत्रियेति अनधीतवेदेनोपक्रांतेयज्ञेऽग्नीषोमीयादूर्ध्वम
पि भोजनयोग्यसमये ब्राह्मणो न भ्रंजीत तथा बहूनां याजकेन क्रलिजास्त्रियानपुंसकेन च यत्र यज्ञे हूयते तत्र कदाचिन्न भ्रंजीत
२०५ अश्लीकमिति पूर्वोक्ता बहुयाजकादयो यत्र होमं कुर्वन्ति तत्कर्म शिष्टानाम् अश्लीकमश्रीकं श्रीघ्नरेफस्य स्थाने लकारः दे
वानां प्रति कूलं तस्मादेतत् होमं न्यकारयेत् २०६ मत्तुक्कुडातुराणामिति क्षुब्धकुट्टव्याधितानां मन्त्रं तथा केशकीटसंसर्गदु
ष्टपादेन चेच्छातस्संस्पृष्टमन्नं न भ्रंजीत २०७ ऋणघ्नेति ऋणघ्ने लपलक्षणात् गोघ्नेत्यादिपतितावेक्षितरजस्वला च स्पृष्टं

पक्षिणात्तृकाकादिनास्वादितंकुक्कुरेणचस्पृष्टमन्नभुंजीत २०८ गवेति यदन्नंगवाघ्रातंषुष्टान्नंकोभोक्तोइत्कपहुष्टान्नंस-
 आदौयद्दीयते विशेषतइतिभूषिदोषतयाप्रायश्चित्तगौरचार्यम् गणान्नंशठब्राह्मणसंघान्नंगणिकावेश्यातस्यान्नंतेचनभंजी-
 त २०९ स्तेनेति चौदगायन्नजीविनोस्तथातक्षरुतिजीवनस्पृष्टस्युपजीविनश्चान्नंनभंजीततथायज्ञेदीक्षितस्यप्रागग्नीषोमी-
 यात् कदर्यस्यरूपणस्यनिगडस्येतितृतीयार्थेषष्ठी गोविंदराजस्त बद्धशब्दस्यबंधनैर्विनाव्ययोनिगडैर्निगडितस्यदत्तायोनिग-
 डस्येतिव्यातवान् २१० अभिशस्तस्येति महापातकित्वेनसंजातलोकविक्रोशस्यनपुंसकस्यपुंश्चल्याव्यभिचारिण्याअगणिका-
 याअपिदांभिकस्यउग्रनाधर्मचारिणोवैजालभृतिकादेरन्नंनभंजीत शक्तंयत्त्वभावतोमधुरंदध्यादिसंपर्कवशेनउदकादीनांचा-
 म्लादिभावंगतम् पर्युषितंरात्र्यंतरितंशूद्रस्यान्नंनभंजीतेतिसंबंधःउच्छिष्टंचभक्तावशिष्टान्नमविशेषात्कस्यापिनभंजीत गुरु-

गवांचान्नसुपघ्रातंषुष्टान्नंचविशेषतः गणान्नंगणिकान्नंचविदुषांचजगुप्सितम् २०९ स्तेनगाय-
 नयोश्चान्नतक्ष्णोवास्तुषिकस्यच दीक्षितस्यकदर्यस्यबद्धस्यनिगडस्यच २१० अभिशस्तस्यषंड-
 स्यपुंश्चल्यादांभिकस्यच शक्तंपर्युषितंचैवशूद्रस्योच्छिष्टमेवच २११ चिकित्सकस्यमृगयोःकूर-
 स्योच्छिष्टभोजिनः उग्रान्नंसूतिकान्नंचपर्याचातमनिर्दशम् २१२ अनर्चितंचृत्यामांसमवीरायाश्च
 योषितः द्विषदन्नंगयन्नंपतितान्नमवक्षतम् २१३

एतदुक्तावशिष्टंस्थालीस्थमपिनभंजीतइत्याह २११ चिकित्सकस्येति चिकित्साजीविनः मृगयोर्मंसविक्रयार्थंमृगादिपशु-
 हंतुः कूरस्थान्नुग्रकृतेःनिषिद्धोच्छिष्टभोजिनःकूरन्नंनभंजीत उग्रोदारुणकर्मात्स्यान्नम् गोविंदराजोमंजयासुग्रराजानमुक्त-
 मत्तुष्टतोचेशूद्रायांक्षत्रियोत्पन्नमभ्यधात् भेदोक्तेर्याज्ञवल्कीयेनोद्योराजेतिवावदत् आश्चर्यमिदमेतस्यस्वकीयहृदिभूषणम्
 सूतिकान्नंसूतिकासुदृश्ययत्क्रियतेतदन्नंतलुलजैरपिनभोक्तव्यम् एकपंक्तिस्थानन्यानवमन्ययन्नान्नेभज्यमानेकेनचिदाच-
 मनंक्रियतेतत्पर्याचातम् अनिर्दशंसूतिकान्नंवक्ष्यमाणत्वात्नभंजीत २१२ अनर्चितमिति अर्चाहस्ययदवज्ञयादीयते रथामां

संदेवतादिसुदृश्ययन्त्रकृतम् अवीरायाः पतिपुत्ररहितायाः शत्रुनगरपतितानांचउपरिकृतकृतं चान्नं भंजीत २१३ पिशुनेति पि
 शूनः परोक्षे परापवादभाषणपरः अनृतीति अतिशयेनानृतवादीकृतसाक्ष्यादिः क्रतुविक्रयकः मदीययागस्यफलं तवभवत्विति अभि
 धाययोधनं गृह्णाति शैलूषोनटः तुन्वायः सौमिकः कृतघ्नोयः कृतोपकारस्यापकारे प्रवर्त्तते तस्यान्नं भंजीत २१४ कर्मारस्येति
 कर्मारस्यलोहकारस्य निपादस्य दशमाध्यायोक्तस्य नटगायनव्यतिरिक्तस्य रंगावतरणजीविनः स्रवर्णकारस्य वेणोर्भेदनेन योजीव
 ति चरु इति विश्वरूपः शस्त्रं लोहः तद्विक्रयिणश्चान्नं भंजीत २१५ श्ववतामिति आस्वेदकाद्यर्थे सुनः पोषकानाम् मद्यविक्रयिणा
 म् वस्त्रधायकस्य कुसंभादिना वस्त्रागकृतः निर्दयस्य यस्य चोपपतिर्गृहे जारश्च यस्याज्ञानतो गृहे स्थितस्तस्य गेहेनाद्यात् २१६ मृ
 ष्यतीति गृहदत्तमुष्यते गेहे ज्ञातं भार्याजारं ये सहंते तेषामन्नं भंजीत तेन गृहात् निःसारितायाजारसहनेष दोषः तथा सर्वकर्मसु

पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा शैलूषतुन्वायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च २१४ कर्मारस्य
 निपादस्य रंगावतारकस्य च स्रवर्णकर्तुर्वेणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा २१५ श्ववतां शौडिकानां च चै
 लनिर्णजकस्य च रजकस्य च शसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे २१६ मृष्यति यो चोपपतिस्त्राजितानां च सर्वशः
 अनिर्देशं च प्रेतान् मृतुष्टिकरमेव च २१७ राजान् तेज आदत्ते शूद्रान् ब्रह्मवर्चसम् आयुः स्रवर्णकारा
 न्नपशश्चर्मावकर्त्तिनः २१८ कारुकान् प्रजां हति च लं निर्णेजकस्य च गणान् गणिकान् च लोकेभ्यः प
 रिहंतति २१९

स्त्रीपरतंत्राणाम् अनिर्गताशौचं च सूतकान् मृतुष्टिकरमेव च न भंजीत २१७ राजान् मिति राजान् ते-
 जोनाशयति इत एव दोषदर्शनात् तदन्नभक्षणनिषेधः कल्प्यते एवमुत्तरत्रापि पूर्वमनिषिद्धस्य दोषदर्शनादेव निषेधकल्पनं नाद्याच्छूद्र-
 स्यपक्वान्नमिति निषेधितं तदति क्रमणफलक्यनमिदम् शूद्रस्य पक्वान्नमध्ययनादिनिमित्तं तेजोनाशयति स्रवर्णकारस्यान्नमायुः
 चर्मकारान् रण्यातिनाशयति २१८ कारुकान् मिति कारुकस्य सूपकारादेरन्नं प्रजां अपत्यं निहंति चर्मकारादेः कारुकत्वेऽपि गोपला
 गदन्त्या येन पृथक् निर्देशः निर्णेजकस्यान्नं च लं हति गणगणिकयो रन्नं न कर्मांतरार्जितेभ्यः स्वर्गादिलोकेभ्य आस्तिनति २१९

पूयमिति चिकित्सकस्यान्नं पूयं पूयमक्षणसमदोषम् एवं पुंश्चल्या अन्नं इंद्रियं शक्रं योर्दुर्विकस्यान्नं पुरीषम् लोहविक्रयिणो
 १२० नं विष्ठाव्यतिरिक्तं श्लेष्मादि गोविंदराजस्त चिकित्सकान्नं भक्षणं न तथा विधायां जातौ जायते यत्र पूयं भक्ष्यं भवतीत्याह ३२०
 य एते न्येदति प्रतिपद निर्दिष्टेभ्यो येऽन्ये क्रमेणाभोज्यान्ना अस्मिन् प्रकरणे पठितास्तेषां यदन्नं तत्त्वगस्थिरोमाणियस्तदीयास्त-
 चः कीकशस्यरोमांच भक्तानां यो दोषः स एव तदन्नस्यापि भक्तस्य बोद्धव्यः ३२१ भक्तेति एषां मध्ये न्यतमसंबंधान्नमज्ञानतो-
 भक्ताश्च हमुपवासः ज्ञानतस्तच्छुम् एचरेतो विण्मूत्रभोजनेपि एतच्चान्यतमस्येति षष्ठी निर्देशान्मत्तादिसंबंधिनः परिग्रहदुष्टा-
 न्नस्यैव प्रायश्चित्तं न संसर्गदुष्टस्य केशकीटावपन्नादेः नापि कालदुष्टस्य पशुपितान्नादेः नापि निमित्तदुष्टस्य घृणादेः एकप्रकरा-
 देशश्चैषां स्नानत्वज्ञापनार्थं प्रायश्चित्तं चैतेष्वेकादशे वक्ष्यति यदितु सर्वेष्वेव प्रायश्चित्तं स्यात्तदा भक्तातो न्यतमस्यान्नं दुष्टमित्यभ्य

पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिंद्रियम् विष्ठावात्सुर्विकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ३२०
 य एते न्येत्वं भोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः तेषां त्वगस्थिरोमाणिवदं त्यन्नं मनीषिणः ३२१ भक्तातो
 न्यतमस्यान्नममत्याक्षपणं च हम् मत्या भक्ताचरेत्कच्छुरे तो विण्मूत्रमेव च ३२२ नाद्याच्छुद्रस्य प-
 क्कान्नं विद्वान् आहि नो हिजः आदृता ममेवास्मादृता वैकरात्रिकम् ३२३ श्रोत्रियस्य कदर्यस्य वदा-
 न्यस्य च वात्सुषेः मीमांसित्वोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ३२४

धास्यत् न त्वन्यतमस्य तु भक्तेति तस्मादेकप्रकरणाद्यन्मोधातिथिरभ्यधात् प्रायश्चित्तमिदं युक्तं युक्तादौ तदसंदरम् अत्र
 करणे च प्रायश्चित्तस्याभिधानं लाघवार्थं तत्र क्रियमाणे मत्तादिग्रहणमपि कर्त्तव्यं स्यात् ३२२ नाद्यादिति अविशेषेण शूद्रान्नं प्र-
 तिषिद्धं तस्येदानीं विशिष्टविषयतोच्यते अथाहिजः आत्मादिपंचयज्ञसूत्रस्य शूद्रस्य शास्त्रविहिजः पक्कान्नं न भंजीत किं त्वन्नां
 तराभावे सति एकरात्र निर्वाहोचितं माममेवान्नमस्माद्गृहीयात् न तु पक्कान्नम् ३२३ श्रोत्रियस्येति एकोऽधीतवेदः ह्यपणश्च प-
 रौ दाता दृष्टिजीवी च तयोरुभयोरपि गुणदोषवत्त्वं विचार्य देवास्तुल्यमन्नमनयोरिति निरूपितवन्तः उभयोरपि गुणदोषसाम्यात्
 ३२४ तानिति तान् देवानागत्य ब्रह्मा प्रोवाच विषममन्नं मासमंकुरुत विषमसमीकरणमनुचितं कः पुनरनयोर्विशेषः इत्यपे-

क्षापांसएवावोचत् दानशीलवार्त्तिकस्यापिश्रद्धयान्नंपवित्रंभवति कृपणान्नंपुनरश्रद्धयाहृतंदूषितंअधमंप्रागुभयप्रति
 पेधेपिश्रद्धादत्तविद्वद्वाहुपिकान्नविशुद्धिबोधनपरमिदम् २२५ अतएवाह श्रुत्येति इष्टमंतर्वेदियज्ञादिकर्मपूर्तंततोन्त्यस्य
 करिणीकूपप्रपाणमादि तदेवमनलसः सन्नित्यकाम्यस्वर्गादिफलरहितंश्रद्धयाकुर्यात् यस्मात्तेइष्टापूर्तेन्यायार्जितधनेनश्र
 द्धयाकृतेऽक्षयेमोक्षफलेभवतः २२६ दानधर्ममिति दानाख्यं धर्ममौष्टिकं पौर्तिकं अंतर्वेदिकंचहर्षवेदिकंचसर्वदाविद्यातपोयुक्तं ब्रा
 ह्मणमासाद्यपरितोषारख्येनांतःकरणयुक्तंयथाशक्तिकुर्यात् २२७ यत्किंचिदिति प्रार्थितेनपरगुणामत्सरेणान्नमपियथाश
 क्तिदातव्यंयस्मात्सर्वदादानशीलस्यकदाचित्तादृशंपात्रमागमिष्यतितत्सर्वस्मान्नरकहेतोर्मेचिधिष्यति २२८ वारिदइति जल

तान्प्रजापतिराहैत्यमाकृत्यंविषमंसमम् अन्नापूर्तंवदान्यस्यहृतमश्रद्धयेतरत् २२५ अश्रद्धयेष्टं च
 पूर्तंचनित्यंकुर्यादतद्रितः अन्नाकृतेह्यक्षयेतेभवतःस्वागतैर्हूनैः २२६ दानधर्मनिषेवेतनित्यमौष्टि
 कपौर्तिकम् परितुष्टेनभावेनपात्रमासाद्यशक्तिः २२७ यत्किंचदपिदातव्यंयाचितेनानसूयया उ
 तस्यतेहिन्त्यात्रयत्तारयतिसर्वतः २२८ वारिदस्तृप्तिमाप्नोतिस्त्रयमक्षय्यमन्नदः तिलप्रदः प्रजा
 मिष्टादीपदश्चक्षरुत्तमम् २२९ भूमिदोभूमिमाप्नोतिदीर्घमायुर्हिरण्यदः गृहदोऽग्राणिवेश्मानिरू
 प्यदोरूपमुत्तमम् २३० वासोदश्चंद्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः अनडुहः श्रियं पुष्टांगो दोऽबुध
 स्यविष्टपम् २३१ यानशय्याप्रदोभार्यामैश्वर्यमभयप्रदः धान्यदः शाश्वतसौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसाहिता
 म् २३२

दः क्षुत्पिपासविगमात्तृप्तिम् अन्नदोऽखंतस्त्रयंतिलप्रदईप्सितान्यपत्यादीनि दीपदोविप्रवेशमादौनिर्दोषंचक्षुः
 प्राप्नोति २२९ भूमिदइति भूमिदोभूमिमाप्नोतिदीर्घमायुर्हिरण्यदः गृहदोऽग्राणिवेश्मानिरूप्यदः सकलजननयनमनो
 हरंरूपंलभते २३० वासोदइति वरुप्रदश्चंद्रसमानलोकान्प्राप्नोति चंद्रलोकेचंद्रसमविभूतिर्वसतीति एवमेवाश्विलोकंघोटक
 दः नलोषदस्यदातामत्तुरांभियम् स्त्रीगवीप्रदः सूर्यलोकंप्राप्नोति २३१ यानशय्येति रथादियानस्यशय्यायाश्चदाताभार्यामभय

प्रदः प्राणिनामाहिंसकः प्रफलम् धान्यदोषाहियवमाषमुद्गादिसस्यानां दाता चिरस्थायिस्त्रिवलम् ब्रह्मवेदस्तत्सदोवैदस्यां व्यापको
व्याख्याता च ग्रहणः सार्धितां समानगतितां तत्तुल्यतां प्राप्नोति २३२ सर्वेषामिति उदकान्नधेनुभूमिवस्त्रतिलस्त्वर्णघृतादीनां सर्व-
ेषामेव यानि दानानि तेषां मध्यात्वे दानं विशिष्यते प्रकृष्टफलदं भवति २३३ येन येनेति अवधारणे तु शब्दः येन येनैव भावेनाभिप्रा-
येण फलाभिसंधिकः स्वर्गो मे स्यादिति सुमुक्षुर्मे क्षाभिप्रायेण निष्कामो यद्यद्दानं ददाति तेनैव भावेनोपलक्षितस्तत्तद्दानफलद्वारेण ज-
न्मांतरे पूजितः सन् प्राप्नोति २३४ योऽर्चितमिति योऽर्चापूर्वकमेव दाता ददाति यश्च प्रतिगृहीताः र्चापूर्वकमेव दत्तं प्रतिगृह्णाति तावुभौ
स्वर्गं गच्छतौ नर्चितदानप्रतिग्रहणेन रक्तं पुरुषार्थं तु प्रतिग्रहे नर्चितमेव मया ग्रहीतव्यं नान्यथेति नियमात् फललाभौ न विरुद्धः २३५

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते वार्यन् गोमहीवासस्तिलकांचनसर्पिषाम् २३३ येन येन तु भा-
वेन यद्यद्दानं प्रयच्छति तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः २३४ योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चित-
मेव च तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकं तु विपर्यये २३५ न विस्मयेत तपसा वदेदिष्टा च नानृतम् नात्तोष्यप-
वदेदिष्टान्नदत्त्वा परिकीर्तयेत् २३६ यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् आसुर्विप्रापवादेन
दानं च परिकीर्तनात् २३७ धर्मशानैः संचित्तया हृत्कर्मिवपुत्तिकाः परलोकसहायार्थं सर्वभूता-
न्यपीडयन् २३८ नामुब्रह्महायार्थं पितामाता च तिष्ठतः न पुत्रदारन्नज्ञातिर्द्धर्मस्तिष्ठति केवलः २३९

न विस्मयेदिति चांदायणादितपसा कृतेन कथं ममेदं दुष्करमनुष्ठितमिति विस्मयं न कुर्यात् यागंच कृतानां सत्यं वदेत् कृते
पि पुरुषार्थतया अनृतवदननिषेधे कलर्येयं पुनर्निषेधः ब्राह्मणैः पीडितोऽपि न तान्निदयेत् गवादिकंच दत्त्वां मये दं दत्तमिति परस्परन क-
येत् २३६ यज्ञ इति अनृतेन हेतुना यज्ञः क्षरति सत्येनैव सफलं साधयति एवं तपसि दाने च योज्यम् विप्रनिंदया चासुः क्षीयते २३७
धर्ममिति सर्वप्राणिनां पीडां परिहरन् परलोकसहायार्थं यथाशक्ति शनैः शनैर्द्धर्ममनुतिष्ठेत् यथापुत्तिकाः पिपीलिकाप्रभेदाः शनैः
शनैर्महांतं मृत्तिकाकूटं संचिन्वन्ति २३८ नामुब्रह्मेति यस्मात्परलोके सहायकार्यसिद्ध्यर्थं न पितृमातृपत्नीं ज्ञातयस्तिष्ठति किंतु धर्मं

वैकोदितोपभावेनोपकारार्थमवतिष्ठतेतस्मात्पुत्रादिभ्योपिमहोपकारकंधर्ममनुतिष्ठेत् २३९ एकइति एकएवप्राप्युत्पद्यतेन
 बांधवैः सहितः एकएवचम्रियतेसकृतफलमपिस्वर्गादिकंचदुरितफलंचनरकादिकमेकएवभक्तेनमात्रादिभिः सहतस्मान्मात्राद्य
 पेक्षयापिधर्मन्त्यजेत् २४० मृतमिति मृतंशरीरंमनःप्राणादित्यक्तलोष्टवदचेतनंभूमौत्यक्तापराङ्मुखाबांधवायांतिनमृतंजीव
 मनुयांतिधर्मस्ततमनुगच्छति २४१ तस्मादिति यस्माद्धर्मेणसहायेनदुस्तरंतमोनरकादिदुःखंतरतितस्माद्धर्मसहायभावेनसततं
 शनैरनुतिष्ठेत् २४२ धर्मप्रधानमिति धर्मपरंपुरुषंदेवादुपजातेपापेप्राजापत्यादितपोरूपप्रायश्चित्तेनहतपापंदासिमंतंप्रकृतो
 धर्मएवशीघ्रंब्रह्मस्वर्गादिरूपंपरलोकंनयति संब्रह्मेत्याद्युपनिषत्संनवशब्दस्यब्रह्मणिप्रयोगःस्वशरीरणंब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः

एकःप्रजायतेजंतुरेकएवप्रलीयते एकोऽनुभक्तेःसकृतमेकएवचदुष्कृतम् २४० मृतंशरीरमुत्सृ
 ज्यकाष्ठलोष्टसमक्षितौ विसुरवाबांधवायांतिधर्मस्तमनुगच्छति २४१ तस्माद्धर्मसहायार्थंनित्यंसं
 चिन्तयाच्छनेः धर्मेणहिंसहायेनतमस्तरतिदुस्तरम् २४२ धर्मप्रधानंपुरुषंतपसाहृतकिल्बिषम्
 परलोकंनयत्याशुभास्वतंस्वशरीरणम् २४३ उत्तमैरुत्तमैर्नित्यंसंबंधानाचरेत्सह निनीषुःकुल
 मुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत् २४४ उत्तमानुत्तमान्गच्छन्हीनान्हीनांश्चवर्जयेन् ब्राह्मणःश्रेष्ठता
 मेतिप्रत्यवायेनशूद्रताम् २४५ दृढकारीमृदुर्दंतःक्रूरचारैरसंवसन् अहिंस्रोदमदानाभ्याजयेन्
 स्वर्गंतिथाव्रतः २४६

यद्यपिलिंगशरीरावच्छिन्नोजीवएवगच्छतिनयापिब्रह्मांशलाद्ब्रह्मस्वरूपमुपपन्नंधर्मएवचेत्यरंलोकं
 नयतिततोधर्ममनुतिष्ठेत् नहिवेदाःस्वधीतास्तशास्त्राणिविविधानिच तत्रगच्छतिपत्रास्यधर्मैकोनुगच्छति २४३ उत्तमैरिति कुल
 मुत्कर्षंनेतुमिच्छन्विद्याचारजन्मादिभिरुत्कृष्टैःसहसर्वदाकन्यादानादिसंबंधानाचरेत् अपकृष्टांस्तसंबंधांस्त्यजेत् उत्तमविधानादे
 नाधमपरित्यागेसिद्धेयत्पुनरधमांस्त्यजेदित्यभिधानंतदुत्तमासंभवेस्तत्तुल्याद्यनुज्ञानार्थम् २४४ उत्तमानिति उत्तमान्गच्छन्तैःस
 हसंबंधंकुर्वन्ब्राह्मणःश्रेष्ठतांगच्छतिप्रत्यवायेनविपरीताचारेणहीनैःसहसंबंधेजातेरपकर्षतयाशूद्रतुल्यतामेति २४५ दृढकारीति प्रा

रथसंपादयिता मृदुरनिष्ठुरः दमस्यपृथगुपादानादांतइतिशीतातपादिहंसहृष्टिगुर्गहीतव्यः क्रूराचारैःपुरुषैःसंसर्गपरिहरन्
परहिंसाभिरुक्तः तथाव्रतएव नियमदमैन्द्रियसंयमारव्येनचदानेनस्वर्गप्राप्नोति २४६ एधोदकमिति काष्ठजलफलमूलमधूनिअ
न्मेष्युद्यतमयाचितोपनीतम् अन्यत्रकुलराषंदपतितेभ्यस्तथाहिषइतियाज्ञवल्क्यवचनात्कुलरादिवर्जं सर्वतः शूद्रादिभ्योपि-
प्रतिगृण्णीयात् २४७ आहृताभ्युद्यतामिति आहृतांसंप्रदानदेशमानीताम् अभ्युद्यतामाभिसुरव्येनस्थापिताम् अप्रचोदितां
प्रतिग्रहीतास्वयमन्यमुखेनवापूर्वमयाचितांदाताचतुष्पदिदं दानीति पूर्वमकथितांहिरण्यादिभिस्त्वांस्तु सिद्धान्तरूपां अन्नमस्यु
द्यतंचेत्कृत्वात्पापकारिणोपिपतितादिवर्ज्याह्याइतिविरिंचिरमन्यत २४८ नाश्रंतीति तेनोपकल्पितंआह्वेषुकव्यंपंचदशवर्षा
णिपितरोनभंजते नचयज्ञेषु तेनदत्तंपुरोडाशादिहव्यमग्निर्वहतिदेवान्प्रापयति यस्तांभिस्त्वांस्वीकरोति २४९ शय्यामितिगं

एधोदकंमूलफलमन्नमभ्युद्यतंचयत् सर्वतःप्रतिगृण्णीयान्मध्यथाभयदक्षिणाम् २४७ आहृता
भ्युद्यतांभिस्त्वांपुरस्तादप्रचोदिताम् मैनेप्रजापतिग्राह्यामपिदुष्कृतकर्मणः २४८ नाश्रंतिपितरस्त
स्यदशवर्षाणिपंचच नचहव्यंवहव्यग्निर्ग्राह्यामभ्युद्यतमन्यते २४९ शय्यांगृहान्कुशान्धातपःपुष्पं
मणीन्दधि धानामत्स्यान्ययोमांसशाकंचैव न निचुदेत् २५० गुरुन्मृत्यांश्चाज्जिहीर्षन्निर्विष्यं देवता
तिथीन् सर्वतःप्रतिगृण्णीयान् तत्तृप्येत्स्वयंततः २५१ गुरुषुत्वभ्यतीतेषुविनावातैर्गृहेवसन् आ
त्मनोरुतिमन्विच्छन्गृण्णीयात्साधुतःसदा २५२

हरणोपायनिबंधेनगवादीनामप्रत्यारव्यानमुक्तंशय्यादीनितयाचिताहृतान्यपिदात्रास्तृहस्थितानिअयाचितोपकल्पितानि
प्रत्याचक्षीत २५० गुरुन्निति मातापित्रादीन्गुरुन्मृत्यांश्चाज्जिहीर्षन्निर्विष्यं देवता
तिथीन् सर्वतःप्रतिगृण्णीयात् नतुतेनधनेनस्वयंवर्त्तेत २५१ गुरुधिति मातापित्रादिषुमृतेषुतैर्विजीवद्विरपिस्वयोगावस्थि
तैर्विनागृहांतरेवसन् आत्मनोरुतिमन्विच्छन्सर्वदासाधुभ्योगृण्णीयादेव २५२ आर्द्धिकइति आर्द्धिकः कार्षिकः संबंधिश
ब्दाच्चैतेयोयस्यरूपिकरोतिसतस्यभोज्यान्ः एवस्त्वेकलस्यभिन्नयोयस्यगोपालोयोयस्यनापितः कर्मकरोतियोयस्मिन्नात्मानं

निवेदयति दुर्गातिरहं लदीयसे वां कुर्वन्मिति च त्वत्समापेक्षमातीति यः शूद्रस्तस्य भोज्यान्मन्त्रं यथात्मनि वेदनं शूद्रेण कर्तव्यं तदाह २५३
यादृश इति अस्मिन् शूद्रस्य कुलशिलादिभिर्षादृश आत्मा स्वरूपं यच्चास्य कर्म कर्तुं शक्तिरिति यथाचानेन सेवा कर्तव्या तेन प्रकारेण आत्मानं कथ-
येत् २५४ योन्यथेति य इति सामान्य निर्देशात् कृतशूद्रादन्योपियः कश्चित्कुलादिभिरन्यथा भूतमात्मानमन्यथा साधुषु कथयति स-
लोकेऽतिशयेन पापकारी यस्मादात्मापहारकः अन्यः स्तेनो द्रव्यांतरमपहरति अयं तु सर्वप्रधानमात्मानमेवापहरेत् २५५ वाच्यार्था
इति सर्वेऽर्थाः शब्देषु नियता वाच्यत्वेन नियताः वाङ्मूलाश्च शब्दास्तेषां प्रतिपत्तौ शब्देष्वेव प्रतीयन्ते प्रतीतिद्वारेण शब्दमूलत्वं शब्दे-
ष्वेवावगम्य चानुष्ठीयन्ते इति वाग्विनिर्गता इत्यर्थे अतएव वेदशब्देष्वेवादाविति ब्रह्मणोपि सृष्टिर्वेदशब्दमूलत्वेनोक्ता अतोप-
स्तां वाचं स्तेनयेत्त्वार्थव्यभिचारिणी वाचयति स नरः सर्वार्थस्तेयकृद्भवति २५६ महर्षीति गृहस्थस्यैव संन्यासप्रकारीयमुच्यते मह-

आर्द्धिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ एते शूद्रेषु भोज्यान्मायश्यात्मानं निवेदयेत् २५३ यादृशो
स्य भवेदात्मा यादृशं च विकीर्षितम् यथाचोपचरे देन तथात्मानं निवेदयेत् २५४ योन्यथा स तमात्मा
नमन्यथा स त्कृष्णावते स पापकृतमोलोके स्तेन आत्मापहारकः २५५ वाच्यार्थानियताः सर्वे वाङ्मूला
वाग्विनिःसृताः तांस्तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेयकृन्नरः २५६ महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि
पुत्रे सर्वसमासज्यवसेन्माध्यस्थमाश्रितः २५७ एकाकी चिंतयन् नित्यं विविक्ते हितमात्मनः एकाकी चिंत-
यानो हि परश्रेयोधिगच्छति २५८ एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती स्नातकव्रतकल्यश्च सत्त्व
वृद्धिकरः शुभः २५९ वर्षांस्तथाध्यायेन पितृणां पुत्रोत्पादनेन देवतानां यज्ञैर्यथाशास्त्रमानृण्यंगत्वा योग्यपुत्रे सर्वकुटुंबचिंता

भारमारोप्यमाध्यस्थमाश्रितः पुत्रदत्तधनादौ लक्ष्ममत्तो ब्रह्मबुद्ध्या सर्वत्र समदर्शनो गृह एव वसेत् २५७ एकाकीति आत्मकर्मणां
धनार्जनस्य च कृतसंन्यासः षष्ठाध्याये च द्यमाणः पुत्रोपकल्पितवृत्तिरेकाकी निर्जनदेशे आत्महितजीवस्य ब्रह्मभाववेदांतोक्तं सर्वदा
ध्यायेत् यस्मात्तत्त्वापन्नब्रह्मसाक्षात्कारेण परंश्रेयोमोक्षलक्षणं प्राप्नोति २५८ एषेति अयमध्यायार्थोपसंहारः एषा ऋतादिवृ-
त्तिर्गृहस्थस्य ब्राह्मणस्योक्ता शाश्वती नित्या आपदित नित्यावस्थते स्नातकव्रतविधिः सत्त्वगुणस्य वृद्धिकरणमशस्तोक्तः २५९ ५४

अनेनेति सर्वस्योक्तस्य फलकथनमिदं अनेन शास्त्रोक्तान्तरेण वेदविद्वांसो वर्तमानो नित्यकर्मानुष्ठानास्तीणपापः सन् ब्रह्म-
ज्ञानप्रकर्षेण ब्रह्मैव लोक. तस्मिन्लीनो महिमानं सर्वोत्कर्षमाप्नोति २६० इति कुल्लुकभट्टविरचितायां मन्वर्थसुक्तावल्यां च
तुर्थोऽध्यायः ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
परमार्थपरं भृगुमिदं वचनमब्रुवन् यद्यपि प्रथमाध्याये दशप्रजापतिमध्ये भृगुनारदमेव चेति भृगुसृष्टिरपि मनुत एवोक्ता तथापि
कल्पभेदेनाग्निप्रभवत्वमुच्यते तथा च कृतिः तस्य पदे तसः प्रथमं देदीप्यते तदसावादित्योऽभवत् यद्वितीयमासीद्भृगुरिति अत
एव भृगुद्वेते स उत्पन्नत्वाद्भृगुः १ एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् कथं मृत्युः प्रभवतीति एवं यथोक्तं स्वधर्मं कु
पानां श्रुतिशास्त्रज्ञानां वेदोदिता सुषः पूर्वकथं मृत्युः प्रभवति आयुरल्पत्वहेतोरधर्माचरणस्याभावात् सकलसंशयोच्छेदनस-

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्तयन् वेदशास्त्रवित् व्यपेतकल्पो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते २६० इति
मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां च तुर्थोऽध्यायः ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
धर्मान् स्नातकस्य यथोदितान् इदं सूत्रमहात्मानमनलप्रभवं भृगुम् १ एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्म
मनुतिष्ठताम् कथं मृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदोऽपि २ सतानुवाच धर्मात्मा महर्षिर्मानवो भृगुः
श्रूयतां येन दोषेण मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ३ अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् आलस्याद-
नो दोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ४ लशुनं गृज्जनं च पलांडुकं वकानि च अभक्ष्याणि हि जाती-
नामभ्यप्रभवानि च ५ मर्थत्वात्सभो इति संबोधनम् २ सतानिति समनोः पुत्रो भृगुर्धर्मस्वभावो येन दोषेणाल्पका-

ले विप्रान् हंतुमिच्छति मृत्युः सदोषः श्रूयतां इत्येवं तान् महर्षिर्निजगाद ३ अनभ्यासेति वेदानामनभ्यासात् त्रीयाचारपरित्यागात्
सामर्थ्ये सत्यवश्यकर्तव्यकरणानुत्साहलक्षणादालस्यात् अदनीयदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् हंतुमिच्छति एतेषामधर्मत्वादनद्वारे-
णासुः क्षयहेतुत्वाद्देवानभ्यासादेरुक्तत्वात् अनुक्तमन्नदोषमाह ४ लशुनमिति लशुनं गृज्जनं पलांडुं व्यानिस्थूलकंदशका
निकवकं छत्राकममध्यप्रभवानि विद्यादिजातानि तंडुलीयादीनि हि जातीनामिति याज्ञवल्क्यवचनादेतानि हि जातीनामभक्ष्या-

णिदिजातिग्रहणंशूद्रपुरुषदासार्थम् ५ लोहितानिति लोहितवर्णान्निर्वृक्षान्निर्गतरसान्कठिनतांयातान् वृश्च
नच्छेदनंतद्व्यभयानलोहितानपि तथाचतैत्तिशिश्रुतिः अथोस्वस्त्युपल्लोहितोयोवावृश्चनान्निर्वेषवितस्पनाशयकाममन्यस्येति
शोलुंगुहवारकफलंगोभवंपेयूपन्नवप्रसूतायागोः क्षीरमग्निसंयोगात्कठिनंभवति एतान्पलतस्यजेत् अनिर्दशायागोः क्षीरमि
त्यनेनैवपेयूपस्यापिनिषेधसिद्धावधिकदोषलात्प्रायश्चित्तगौरवज्ञापनार्थंपृथङ्निर्देशः अतएवपलतइत्कृतम् ६ वृथाकृसर
ति देवताद्यनुदेशेनआत्मार्ययत्यच्यतेतद्वृथाकृसरस्तिलेनसहसिद्धादौदनः तथाचछंदोगपरिशिष्टम् तिलतंडुलसंपक्कः कृसरः
सोभिधीयते संयावंशृतक्षीरगुडगोधूमचूर्णीसिद्धस्तत्कारिकेतिप्रसिद्धः क्षीरतंडुलमिश्रः पायसः अपूपः पिष्टकः एतान् वृथापक्वा
न्विक्लृज्येत् पशुयागादौमंत्रबहुलेनपशोःस्पर्शनमुपाकरणंतद्रहितः पशुरनुपाकृतः तस्यमांसानिदेवान्नानिहवींषिचैवार्थमन्त्रानि
प्राङ्निवेदनात्हवींषिचपुरोडाशादीनिहोमाग्राग्वर्जयेत् अनुपाकृतमांसानीत्येतद्विशेषनिषेधदर्शनात् अनर्चितंवृथा मांसमिति

लोहितान् वृक्षान्निर्वृक्षान् वृश्चनप्रभवांस्तथा शोलुंगव्यंचपेयूपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ६ वृथाकृसर
संयावंपायसापूपमेवच अनुपाकृतमांसानिदेवान्नानिहवींषिच ७ अनिर्दशाया गोः क्षीरमाद्रुमे
कषाफतया आविकंसधिनीक्षीरवित्सायाश्चगोःपयः ८ आरण्यानांचसर्वेषांमृगाणांमाहिषवि
ना स्त्रीक्षीरंचैववर्ज्यानिसर्वसुक्तानिचैवहि ९

सामान्यनिषेधोबलीवदन्त्यायेनानुपाकृतमांसेतरात्प्रायश्चित्तद्वय

मांसमक्षणेपर्यवस्यति ७ अनिर्दशायाइति प्रसूतायाअनिर्दशायागोर्दुग्धंगोरितिपेयक्षीरपशूपलक्षणार्थतेनाजामहिष्योर
पिदशाहमध्येप्रतिषेधः तथाचयमः अनिर्दशाहंगोक्षीरमाजंमाहिषमेवच तयोष्टभवंअश्वार्थेकखुरसंबंधिमेषभवंसंधिनी
यान्प्रभुमितिपृथग्विच्छेदोक्तस्याःक्षीरम् तथाचहारीतः संधिनीवृषस्यतीतस्याःपयोऽपिबेत् ऋतुमतीभवतिवित्सायामृतव
त्सायाः असन्निहितवत्सायाश्चक्षीरवर्जयेत् धेनुधिकरणन्यायेनवत्सग्रहणादेवगविलब्ध्यापुनर्गोग्रहणगोरेवनतुअजामहि
ष्योरितिज्ञापनार्थम् ८ आरण्यानांचसर्वेषांमृगाणांमाहिषविना स्त्रीक्षीरंचैवेति मृगशब्दोत्रमाहिषपुरुषदासात्यक्तमात्रपरः मा

हिषं क्षीरं वर्जयित्वा सर्वेषामारण्यप्रभवपशूनां हस्त्यादीनां क्षीरं स्त्रीक्षीरं च सर्वाणि शक्ता निवर्जनीयानि स्वभावतो मधुराणि रसानि
यानि कालवशेन उदकादिना चास्तीभवन्ति तानि शक्तशब्दाच्चायानि शुक्तं पर्युषितं चैवेति चतुर्यैकतेपिशक्तप्रतिषेधे दध्यादिमिति
प्रसवार्थेषु न रिहोच्यते ९ दधिभक्ष्यं चेति शुक्तेषु मध्ये दधिसंभवतक्रादियानि तु पुष्पमूलफलैरुदकेन संधीयन्ते तानि भक्षणीयानि
शक्तेरिति विशेषणोपादानात् मोहादिविकारकारिभिः कृतसंधानस्य प्रतिषेधः तथा च ग्रहस्पतिः कुंदमूलफलैः पुष्पैः शस्तैः शुक्ता-
न्वर्जयेत् अपिकारिभ्येद्द्रव्यमभक्ष्यं न द्विकारकम् १० क्वयादानिति आसंमांसं ये भक्षयन्ति ते क्वयादास्तान् सर्वान् गृधादीन्
पक्षिणो वर्जयेत् तथा ग्रामनिवासिनश्च पक्षिणः पारावतादीन् तथा श्रुतौ केचिदेकशफाभक्ष्यत्वेन निर्दिष्टाः तथा चोष्ट्रं बाडवमाल-
भेततस्य च मांसमस्तीयादिति केचिच्च निर्दिष्टारासभादयः तेषां मांसं वर्जयेत् येषु यज्ञांगत्वेन विहितास्तेषामपि यज्ञएव मांसं भ-

दधिभक्ष्यं च शक्तेषु सर्वं च दधिसंभवम् यानि चैवाभिषूयन्ते पुष्पमूलफलैः शक्तेः १० क्वयादान् शा-
कुनीन् सर्वान् तथा ग्रामनिवासिनः अनिर्दिष्टाश्चैकशफाष्टिदृभं च विवर्जयेत् ११ कलविकं पुर्वहं
सचक्रांगग्रामकुक्कुटम् सारसरज्जुवालचूदात्पूहशकसारिकै १२ प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिन-
स्वविकिरान् निमज्जतश्च मत्स्यादान् शौनवल्हूरमेव च १३

क्षणं न सर्वदाटिद्विभारव्यं च पक्षिणं वर्जयेत्
११ कलविकमिति कलविकं चटकं तस्य ग्रामारण्योभयवासिन एव निषेधः आरण्यस्याप्यभक्ष्यत्वं जातिशब्देन निषेधः पू-
वारव्यपक्षिणं तथा हंसचक्रवाकग्रामकुक्कुटसारसरज्जुवालदात्पूहशकसारिकारव्यान् पक्षिणो वर्जयेत् वक्ष्यमाणजालपादनि-
षेधेनैव हंसचक्रवाकयोरपि निषेधसिद्धौ पृथङ्निषेधोऽन्येषामापदिजालपादानां विकल्पार्थः सचव्यवस्थितो विज्ञेयः आपदिभक्ष्या-
नत्वेनापदिदृष्ट्या विकल्पस्य रागत एव प्राप्तेः ग्रामकुक्कुटे तु ग्रामग्रहणमारण्यकुक्कुटाद्यनुज्ञानार्थं न्नत्वेन ह्यतिरिक्तग्रामवासि विक-
ल्पार्थं आपदर्ये रागतप्रयोजनं भवति वाक्यांतरगतविशेषावधारणपरत्वेनान्याप्यत्वात् १२ प्रतुदानिति प्रतुदाश्चैवाये भक्षयं-
तितान् दयोपादादीन् जालपादानि जालाकारपादान् शारिभृतीन् कोयस्थारव्यं पक्षिणं न स्वविकिरान् स्वैर्विकीर्यये भक्षयं-

नितानभ्यनुज्ञातारण्यकुक्कुटादिव्यतिरिक्तान्द्रयेनादीन्तथानिमज्जयेत्तत्पराक्षरवादंतिताम्बुप्रभृतीन्शतानांसारणस्थानंतत्र
 स्थितं प्रन्मासभक्ष्यमपि वस्त्रं शुकमांसं एतानि वर्जयेत्- १३ वकंचैवेति वकबलाकाद्रोणकाकरवंजनान् तथा मत्स्यादान् पक्षि
 व्यतिरिक्तानपि नकादीन्विदुराहांश्वविडिति विशेषणादारण्यसूत्राद्यनुज्ञानार्थं मत्स्यांश्च सर्वान् वर्जयेत् १४ मत्स्यभक्ष्यानि
 दमाह योयस्येति योयदीयमांसं रवादतिसंतन्मांसादएव परमुपादिश्यते यथामार्जोरोभूषिकादः मत्स्यादः पुनः सर्वमांसभक्षक
 लैनव्यपदेष्टुं योग्यं तस्मान्मत्स्यान् रवादेत् १५ इदानीं भक्ष्यमत्स्यानाह पाठीनरोहिताविति पाठीनरोहितौ मत्स्यभेदौ भक्षणी
 यौ हव्यकव्ययोर्निसुक्ताविति सप्तमस्तवक्ष्यमाणभक्षणनिषिद्धोपलक्षणा र्थं तेन पाणाल्यादावदोषः तथाराजीवास्त्वान्निहंतुं डां
 श्वसशल्कांश्च सर्वान्वक्ष्यमाणलक्षणोपेतानद्यात् मेधातिथिगोविंदराजौ तु पाठीनरोहितौ देवयैत्रादिकर्मणि निसुक्तावेवादीन्यौ
 न तन्यदा राजीवसिंहतुंडसशल्कमत्स्यास्तु हव्यकव्याभ्यामन्यत्रापि भक्षणीया इत्याचक्षतुः न तन्मनोहरम् पाठीनरोहितौ आह

वकंचैव बलाकांच काकोलं रवंजरीटकम् मत्स्यादान् विदुराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः १४ योयस्य
 मांसमन्प्रातिसंतन्मांसादुच्यते मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान् मत्स्यान् विवर्जयेत् १५ पाठीनरो-
 हितावाद्यौ निसुक्तौ हव्यकव्ययोः राजीवान्निहंतुं डांश्च सशल्कांश्च सर्वशः १६ न भक्षयेदेकचरा
 नज्ञाताश्च मृगादिजान् भक्ष्येषु पिसुद्दिष्टान्सवान्यच न रवास्तथा १७

कर्त्रीपराजीवादयो हव्यकव्याभ्यामन्यत्रापि भक्ष्या इत्यस्यामसाणत्वात् सुन्यतरैश्च रोहितपाठीनराजीवादीनान्तु ल्यत्वेनाभिधा-
 नान् तथाच शंखः राजीवाः सिंहतुंडाश्च सशल्काश्च तथैव च पाठीनरोहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु कीर्तिताः याज्ञवल्क्यः भक्ष्याप-
 नं रवा श्यापित्गोधाः कच्छपशल्यकाः शशश्च मत्स्येषु पितुं सिंहतुंडकरोहिताः तथा पाठीनराजीवसशल्काश्च द्विजातिभिः हारी-
 नः सशल्कान् मत्स्यान् न्यायोपपन्नान् भक्षयेत् एवं च शोल्लैनाद्यौ न कर्त्रीपि आह पाठीनरोहितौ राजीवाद्यास्तथानेति व्याख्यानसु
 निसंमता १६ न भक्षयेदिति पेणकाकिनः प्रापेण चरंति सर्पादपस्तानेकचरान् तथा ये अभियुक्तैरपि नामजातिभेदेनावधार्यविभागा

तत्रमृगपक्षिणो न जायंते तान् भक्ष्येष्वपि स मुद्दिशानिति सामान्यविशेषनिषेधाभावेन भक्ष्यपक्षिनिक्षिप्तान् भक्ष्यत्वेन समुद्दिशानिव
 तथा सर्वान् पंचनखान् वानरादीन् न भक्षयेत् १० अत्र प्रतिप्रसवमाह स्वाविधमिति स्वाविधं संधारय्यं प्राणिभेदकं शल्यकं तत्सहस्रं
 ललोमानम् तथा गोधागंडककच्छपशशान् पंचनखेषु भक्ष्यान्मन्वादयः प्राहुः तथा उष्ट्रवर्जितान् एकदंतपंत्युपेतान् १८ छत्राकमि
 ति कवकं ग्रामसूकरलशनादीनां अन्यतमं बुद्धिपूर्वकं गुणप्रायश्चित्तोपदेशान् अभ्यासतो भक्षयित्वा हि जातिः पतति ततश्च पतितया-
 यश्चित्तं कुर्यात् गहितानां तया जग्धिः कुरापा न समानि षडिति १९ अमत्येति एतानि छत्राकादीनि षट् बुद्धिपूर्वकमेव भक्षयित्वा अभिधे-
 यभक्षणस्य निमित्तत्वेन साहित्यस्याविवक्षितत्वात् एकादशाध्यायवक्ष्यमाणस्वरूपं सत्ताहसाध्यं सातपनं यतिचांद्रायणं चरेत् एतद्वा-
 तिरिक्तेषु लोहितरक्षनिर्वासादिषु प्रत्येकं भक्षणादहोरात्रोपवासं कुर्यात् छत्राकादीनां च प्रायश्चित्तापकर्षो विवर्जनार्थः शेषेषूपवसेदह

स्वाविधं शल्यकं गोधोरवद्गुल्मशशांस्तथा भक्ष्यान् पंचनखेषु घातुरनुष्टुप्त्र्यैकतो दतः १८ छत्राकं विदुरा
 हंचलं युनग्रामकुक्कुटम् पलांडगृजनचैव मत्याजग्ध्यापते हिजः १९ अमत्येता निषुजग्ध्या कृच्छ्रं सा-
 तपनं चरेत् यतिचांद्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः २० संवत्सरस्यैकमपि चरेत् कृच्छ्रं हिजोत्तमः अज्ञात
 भक्तशुद्धर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः २१ यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्बध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः मृत्यानां चैव हृत्यर्थं
 मगस्यो ह्याचरत्पुत्र २२-

नितिलाघवार्थं तत्र हि क्रियमाणे लोहितनिर्वासग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् २० संवत्सरस्येति हि-
 जोत्तमपदं हिजातिपरं त्रयाणां प्रकृतत्वात् एतदुक्तं हिजातीनां भिक्षुपसंहाराच्च हिजातिः संवत्सरमध्ये एकमपि कृच्छ्रं प्रथमास्नाना-
 न् प्राजापत्यारव्यमज्ञातभक्षणदोषोपशमनार्थमनुतिष्ठेत् ज्ञातस्य पुनः अभक्ष्यभक्षणदोषस्य विशेषतो यत्र यद्दिहितं तदेव प्राया-
 तं कुर्यात् यत्तत्राणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानां कल्ययन् अदृष्टमद्भिर्निर्णयितव्यं वाचा प्रशस्यत इति तद्बुद्ध्या श्रद्धाप्रकरणपां त-
 प्रायश्चित्तव्यतिरिक्तद्वयशुद्धिविशेषोऽवतिष्ठते २१ यज्ञार्थमिति इदानीं भक्षणप्रसंगेन यागाद्यर्थं हिंसां पशुजानां त्रिषया
 ब्राह्मणादिभिर्न्यायैः प्रशस्ताः शास्त्रविहिता मृगपक्षिणो बध्याः मृत्यानां च वश्यभरणीयानां च हन्मातापित्रादीनां संव-

स्मादगस्त्योमुनिः पूर्वतथाकृतवान्प्रकृतिरूपोयमनुवादः २१ बभूवुरिति यस्मात्पुरातनेष्वपि ऋषिकर्तृकयज्ञेषु च भक्षणां
मृगपक्षिणां मांसेन पुरोडाशा अभवन् तस्माद्यज्ञार्थमधुना तनैरपि मृगपक्षिणो बध्याः २२ इदानीं पर्पुषितप्रतिप्रसवार्थमाह
यत्किंचिदिति यत्किंचित्त्वरपिशदं अभ्यवहार्यं मोदकादिभोज्यं पायसादिअगर्हितं उपघातांतररहितं तत्पर्पुषितं रात्र्यंतरितमपि
तत्पुनर्तैलदध्यादिसंयुक्तं कृत्वा भक्षणीयम् ननु प्रागेव यत्स्नेहसंयुक्तं तत्पर्पुषितं भक्षणीयमिति व्याख्येयं तथा च सति हविः शेष
स्वस्नेहसंयोगावश्यं भावात् यत्किंचित्स्नेहसंयुक्तमिलनेनैव भक्षणो सिद्धे हविः शेषं च यद्भवेदित्यनर्थकं स्यात् स्मृत्यंतरेपि भक्ष
णकाल एवाभिघारणमुपदिश्यते तथा च यमः मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्पुषितं च यत् तत्तु भक्षालितं कृत्वा भक्षणीयमिति धारित
म् हविः शेषं तु च पुरोडाशादिपर्पुषितमपि भोजनकाले स्नेहसंयोगशून्यमेव भक्षणीयं पृथगुपदेशात् २४ चिरस्थितमिति

बभूवुरिति पुरोडाशाभक्ष्याणां मृगपक्षिणाम् पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च २३ यत्किंचित्स्नेह
संयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् तत्पर्पुषितमप्याद्यहविः शेषं च यद्भवेत् २४ चिरस्थितमपित्वाद्यम
स्नेहाक्तं द्विजातिभिः यवगोधूमजसर्वपयसुश्चैव विक्रिया २५ एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेष
तः मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिभक्षणवर्जने २६ प्रोक्षितं भक्ष्येन्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया यथा
विधि नि युक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये २७

अनेकशत्र्यंतरिता अपियवगोधूमदुग्धविकाराः स्नेहसंयोगरहिता अपि द्वि
जातिभिर्भक्षणीयाः २५ एतदुक्तमिति एतद्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमुक्तम् अत ऊर्ध्वं मांसस्य भक्षणे वर्जने च विधानं निः शेषं
क्ष्यामि २६ प्रोक्षितमिति प्रोक्षितं भक्ष्येदिति परिसंख्याया स्यात् नियमविधिर्विस्तृतत्र परिसंख्यात्वे प्रोक्षितादन्यन्नभक्षणी
यमिति वाक्यार्थः स्यात् सचातुपाकृतमांसानीत्यनेनैव निषेधात्सात् तस्मान्मांसं कृतप्रोक्षणारव्यसंस्कारयुक्तयज्ञहुतपशुमांस
भक्षणमिदं यज्ञांगं विधीयते अतएवामंस्कृतान्पशूनां त्रैरित्यस्यानुवादो वक्ष्यति ब्राह्मणानां च यदा कामना भवति तदा वश्यं मांसं
भोक्तव्यमिति तदापि नियमत एकवारं भक्षयेत्सकृद्ब्राह्मणकाम्ययेति यमवचनात् तथा आह च मधुपर्कं च मांसो मधुपर्क इति गृ

53

द्विधात्रैव भक्षणार्हा भक्षयितारश्च निर्मिता इति त्रिभिः श्लोकैः प्राणान्त्ययेमांस्तभक्षणस्ततिरि
त्यर्थमाह यज्ञायेति यज्ञसंपत्त्यर्थं तदंगभक्षणमांगभक्षणमात्रं विज्ञेयं

यम् ३० अथप्रोक्षितभक्षणनियमार्थमाह यज्ञायेति यज्ञसंपत्त्यर्थतदंगभूतमांसस्य भक्षणं जग्धिरेतद्वैवमनुष्ठानं उक्तव्यतिरिक्त
प्रकारेण पुनरात्मार्थमेव पशून्त्यापाद्य तन्मांसं भक्षणेऽपुमवृत्तीराक्षसोचितमनुष्ठानं इत्युक्तसार्द्धं दृष्ट्या मांसभक्षणनिवृत्त्यनुवादः ३१
क्रीत्वेति क्रीत्वा आत्मना चोत्पाद्य अन्येन वा केनाप्यानीय दत्तमांसं न देवपितृभ्यो दत्त्वा शेषं भक्षयन् न पापं प्राप्नोति अतः प्रोक्षितादि
चतुष्टयभक्षणवन्नेदन्नियतं भक्षणं न दुष्यतीत्यभिधानात् वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन इत्यादिवक्ष्यमाणमांसवर्जनविधिरप्येत
पवाविरोधात् ३२ नाद्यादिति मांसभक्षणादनुष्ठानदोषज्ञोद्भिजातिरनापदितत्तद्वैवाद्यर्चनविधानं विना न मांसं भक्षयेत् य

दविधानेनयोमांसंरवादतिसमृतः सन्यन्मांसंतेनभक्षितंतेः प्राणिभिः परलोकैस्वरक्षणाक्षमः स्वीयंतदतिसर्वश्लोकात्नुवादः ३३
ननादृशमिति मृगवधजोविनोव्याधादेर्जननिमित्तंमृगाणांहंतुर्नतथाविधंपापंभवति यादृशमदेवपितृशेषभूतमांसानिरवादतः पर
ओकेभवतीतिपरनुवादएव ३४ नियुक्तस्त्विति श्राद्धेसधुपकेचयथाशस्त्रंनियुक्तः सन् योमनुष्योमांसंनस्वादतिसंमृतः सन्नेकविं-
शतिर्जन्मानिपशुर्भवति यथागिधिनियुक्तस्त्वित्येतन्नियमातिक्रमफलविधानमिदम् ३५ असंस्कृतानिति वेदविहितमंत्रवत्सोक्ष-
णादिसंस्कारशून्यान्यशून्यविप्रादिः कदाचिन्नाश्रयात् शाश्वतंप्रवाहानादितयानित्यंपशुयागादिविधिमास्थितोमंत्रसंस्कृतानेवा-
श्रयादिति प्रोक्षितंभक्षयेन्मांसमित्येतस्यानुवादार्थमेतत् ३६ कुर्यादिति संगेआसक्तोपशुभक्षणाचुरागेण घृतमयींपिष्टमयीं

नतादृशंभवत्येनोमृगहंतुर्नार्थिनः यादृशंभवति प्रेत्यवृथा मांसानिरवादतः ३४ नियुक्तस्तयथान्यायं
योमांसंनान्तिमानवः सप्रेत्यपशुतांयातिसंभवानेकविंशतिम् ३५ असंस्कृतान्यशून्यमंत्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाच
न मंत्रैस्तसंस्कृतानद्याच्छाश्वतंविधिमास्थितः ३६ कुर्याद्वृत्तपशुसंगेकुर्यात्पिष्टपशुतथा नत्वेवतुवृथा
हंतुपशुमिच्छेत्कदाचन ३७ यावतिपशुरोमाणितावत्कृत्वोहमारणम् वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्यजन्मनि
जन्मनि ३८ यज्ञार्थंपशवः सृष्टाः स्वयमेवस्वयंपशुवा यज्ञस्यभूत्यैसर्वस्यतस्माद्यज्ञेवधोऽवधः ३९ औषध्यः
पशवोवृक्षास्तिर्यचः पक्षिणस्तथा यज्ञार्थेनिधनंप्राप्ताः प्राप्नुवंत्यत्सृतीः पुनः ४०

चापशुप्रतिकृतिंकृत्वास्वादये
नपुनर्देवताद्युद्देशंविनैवपशुनृकदाचिदपिहंतुमिच्छेत् ३७ यावतीति देवताद्युद्देशमंतरेण आत्मार्यपः पशुनृहंतिसद्यथाप-
शुभोमृतः सन् यावत्संख्यानिपशुरोमाणितावत्संख्या शून्यजन्मनिजन्मनिमारणंप्राप्नोति तस्माद्वृथापशुघ्नहन्त्यात् तावत्कृत्वइ-
तिवत्तात्क्रियाभ्यावृत्तिगणनेकलक्षअत्ययः इहहशब्दआगमप्रसिद्धिसूचनार्थः ३८ यज्ञार्थेतुपशुवधेनदोषइत्याह यज्ञा-
र्थंपशवइति यज्ञसिद्ध्यर्थंप्रजापतिनाआत्मनैवादरेणपशवः सृष्टायज्ञाग्नीं प्राप्ताहुतिन्यायात् सर्वस्यात्यजगतोविवृत्त्यर्थः तस्मा-
द्यज्ञेवधोऽवधएवबधजन्यदोषाभावात् किंच ३९ औषध्यइति औषध्योब्राह्म्यवाद्यावृक्षायूपाद्यर्थाः तिर्यचकूर्मादयः पक्षिणः

कपिंजलाद्याः यज्ञार्थे विनाशंगताः पुनर्जीत्कृत् कर्षं प्राप्नुवन्ति ४० मधुपर्कं चेति स मांसो मधुपर्क इति विधानान्मधुपर्कं च यज्ञे च ज्योतिषो मादौ पित्र्ये दैवे च कर्मणि आह दौ पशवो हिंसनीयाः नान्यत्रेति मत्तुरभिहितवान् ४१ एषर्थे धिति एषु मधुपर्कादिषु पदार्थेषु पशून् हिंसन् आत्मानं पशुं च उत्तमांगतिं स्वर्गं हि पशुयोगयोग्यविलक्षणदेहदेशादिसंबंधं प्रापयति चेदतत्तार्थं विदिति विद्वदधिकारबोधनार्थम् नन्वन्याधिकारित्वे कर्मणि कथमनधिकृतस्य पश्यादेरुत्तमगतिप्राप्तिः फलमुच्यते शास्त्रप्रमाणकत्वात् अस्यार्थस्य धिकारिकायां जाते दायनधिकारिणोऽपि पुत्रस्य फलप्राप्तिवत् इहापि पश्यादिगतफलसंभवात् यजमान एव कारुणिकतया पशुगतफलमिषिष्टमेव फलं कामयिष्यति अतएवात्मानं च पशूंश्चैवेत्यभिधानम् यजमानव्यापारादेव पशुगतफलसिद्धिरुक्ता ४२ गृहे गुरावरण्येवेति गृहे गृहाश्रमे ब्रह्मचर्याश्रमे चानप्रस्थाश्रमे च प्रशस्तात्मा हि जौ निवसन्नापद्यपि नाशास्त्रीयां हिंसां समाचरेत् ४३ कथं तर्हि हिंसां

मधुपर्कं च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि अत्रैव पशवो हिंस्यान्मान्यत्रेत्यब्रवीन्मत्तुः ४१ एषर्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्तार्थं विद्विजः आत्मानं च पशुं चैव गमयत्कृत्तमांगतिम् ४२ गृहे गुरावरण्येवानिवसन्नात्मवा न्द्विजः नावेदविहिता हिंसा मापद्यपि समाचरेत् ४३ यावेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे अहिंसामेव तां विद्याद्देदान्मोहिनिर्बभौ ४४ योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मस्वरवेच्छया स जीवंश्च मृतश्चैव न कश्चित्सखमेधते ४५ यो बंधनवधक्लेशान् प्राणिनां चिकीर्षति स सर्वस्य हितप्रेक्षुः सखमत्यंतमश्नुते ४६

स्यादौ दिकादेखादिपशुहिंसानाधर्मा येत्यत आह यावेदविहितेति यावृतिविहिता कर्मविशेषदेशकालादिनियताऽस्मिन् जनिस्था ब्रजंगमात्मनि अहिंसामेव तां जानीयात् हिंसाजन्याधर्मविरहाद्देक्षपशुहननमधर्मः प्राणिहननत्वात् ब्राह्मणहननवत् इत्याद्यत्तुमानं पशुं च शास्त्राभादेन प्रवर्तते दृष्टान्तीकृतब्राह्मणहननस्याप्यधर्मत्वे शास्त्रमेवोपजीव्यं वेदान्मोहिनिर्बभौ यस्मादनन्यप्रमाणकोधर्मो वेदादेव निःशेषेण प्रकाशतांगतः ४४ योऽहिंसकानीति योऽनुपधातकान् प्राणिनः हरिणादीनात्मस्वरवेच्छया मारयति स इह लोके परलोके च न सखेन चर्हते ४५ यो बंधनेति यो बंधनमारणक्लेशादीन् प्राणिनां कर्तुं नेच्छति स सर्वहितप्राप्तिच्छुरनं

तत्सर्वं प्राप्नोति अन्त्य ४६ यद्वायतीति यच्चिंतयति धर्मादिकमिदं मोक्षं तिसर्वश्रेयः साधनं कर्म करोति यत्र च परमार्थध्यानादौ धृ-
तिं बभ्राति तत्सर्वमक्लेशेन लभते य उपधातनिमित्तं दंशमशकाद्यपि न व्यादयति मांसभक्षणप्रसंगेन हिंसागुणदोषावभिधाय पुनः
प्रकृते मांसभक्षणमाह ४७ नाकृत्वेति प्राणिहिंसाव्यतिरेकेण न क्वचिन्मांसमुत्पद्यते प्राणिबधश्च न स्वर्गनिमित्तं न रकहेतुरेव याव-
त्तस्मादविधिना मांसं न भक्षयेदिति ४८ समुत्पत्तिंचेति शूक्रशोणितपरिणामात्मिकां समुत्पत्तिं घृणाकरो विज्ञाय प्राणिनां बध-
बंधौ क्रूरकर्मरूपौ निरूप्य विहितमांसभक्षणादपि निवर्त्तत किमुता विहितमांसभक्षणादिति अविधिना मांसभक्षणं निंदानुवादः
४९ न भक्षयतीति उक्तविधिव्यतिरिक्त्येन यो न मांसं भक्षयति पिशाचवादित्यथा पिशाचो भक्षयति तथा नेति व्यतिरेके दृष्टांतः

यद्वायतीति यत्कुरुते धृतिं बभ्राति यत्र च तदवामोत्ययत्नेन यो हि न स्ति न किंचन ४७ नाकृत्वा प्राणिनां
हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् न च प्राणिबधस्वर्गस्तस्मान्मांसं विकर्त्तयेत् ४८ समुत्पत्तिंच मांसस्य बधबंध-
धौ च देहिनाम् प्रसमीक्ष्य निवर्त्तत सर्वमांसस्य भक्षणात् ४९ न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत्
स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ५० अनुमंता विशसितानि हंता क्रयविक्रयी संस्कर्त्ता चो-
पहृत्ता च रवादकश्चेति घातकाः ५१ स्वमांसं परमांसेन यो बद्धयितुमिच्छति अनभ्यर्चयितुं न देवान्
ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ५२

स लोकस्य प्रियो भवति रोगैश्च न बाध्यते तस्मादवैधमांसभक्षणाद्याधयो भवंतीति दर्शित-
म् ५० अनुमंतेति यदनुमतिव्यतिरेकेण हननं कर्त्तुं शक्यते सोऽनुमंता विशसिता अंगानियः कर्त्तृर्पादिना पृथक् पृथक् करोति क-
य विक्रयी मांसस्य क्रेता विक्रेता च संस्कर्त्ता पाचकः खादको भक्षयिता गोविंदराजस्तयः क्रीत्वा विक्रीणाति सक्रयविक्रयीत्येकमेवाह-
तदपुक्तम् हननेन तथा हंता धनेन क्रयकस्तथा विक्रयी तु धनादानात् संस्कर्त्ता तत्सर्ववर्त्तनादित्यमवचनेन पृथग्निर्देशात् घातकत्वं च-
चनंचेदमशास्त्रीयपशुबधेनुमत्यादयोऽपि न कर्त्तव्या इत्येवं परं विधिनिषेधपरत्वाच्छास्त्रस्य खादकादीनां पृथक् प्रायश्चित्तदर्शनात्
५१ स्वमांसमिति स्वशरीरमांसं परमांसेन देवपित्राद्यर्चनं विना यो दृष्टिं नेतुमिच्छति तस्मादपरो नापुण्यकर्त्ता स्तीत्यविधिमांसभक्षणा

निंदानुवादः इदानीमनियतामसिद्धमांसभक्षणस्य निवृत्तिर्दुर्भाग्यदत्तेतद्दर्शयितुमाह ५३ वर्षे वर्षे इति यो वर्षे शतं यावत् प्रतिवर्षम-
श्वमेधेन यजेत यश्च यावज्जीवं मांसं न खादति तस्योः पुण्यफलं स्वर्गादितुल्यम् ५३ फलमूलाशनैरिति पवित्रस्य फलमूलभक्षणो-
र्वा न प्रस्थमोजनानां च नीवासाद्यन्नानां भोजनैर्न तत्फलमवाप्नोति युच्छेत्स्त्रियमित्ताप्रसिद्धमांसवर्जनाल्लभते ५४ मांसभक्षयितेति
इह लोके यस्य मांसं महमभामि परलोके मांसभक्षयिष्यतीति एतन्मांसशब्दस्य निरुक्तपंडिताः प्रवदन्ति इति मांसशब्दस्य निर्वचनमवैध-
मांसभक्षणपापफलकथनार्थम् ५५ न मांसभक्षण इति ब्राह्मणादीनां च तृणानां यथाधिकारं मघिहिताप्रतिषिद्धभक्षणादौ न कश्चि-
दोषो यस्मात्प्राणिनां भक्षणपानमैकनादौ प्रवृत्तिः स्वाभाविको यधर्मः कर्जनं पुनर्महाफलं अपि हिताप्रतिषिद्धमद्यमैकन निवृत्तेर्महाफ-

वर्षे वर्षे ३ श्वमेधेन यो यजेत शतं समाः मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ५३ फलमूलाशनैर्मे-
धैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ५४ मांसभक्षयिता सुत्रयस्य मांस-
मिहास्यहम् एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदति मनीषिणः ५५ न मांसभक्षणे दोषो न मधेन च मैकने प्रवृ-
त्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ५६ प्रेतशक्तिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धितथैव च चतुर्णामपि वर्णानां
यथावदनुपूर्वशः ५७ दंतजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते अशुद्धा बांधवाः सर्वे सूतके च तथोच्य-
ते ५८

लकथनार्थं यं उक्तस्यैव मांसवर्जनमहाफलकथनस्यानुवादः ५६ प्रेतशुद्धिमिति ब्राह्मणादीनां च तृणानां यथाधिकारं मघिहिताप्रतिषिद्धभक्षणादौ न कश्चि-
दोषो यस्मात्प्राणिनां भक्षणपानमैकनादौ प्रवृत्तिः स्वाभाविको यधर्मः कर्जनं पुनर्महाफलं अपि हिताप्रतिषिद्धमद्यमैकन निवृत्तेर्महाफ-
लकथनार्थं यं उक्तस्यैव मांसवर्जनमहाफलकथनस्यानुवादः ५६ प्रेतशुद्धिमिति ब्राह्मणादीनां च तृणानां यथाधिकारं मघिहिताप्रतिषिद्धभक्षणादौ न कश्चि-
दोषो यस्मात्प्राणिनां भक्षणपानमैकनादौ प्रवृत्तिः स्वाभाविको यधर्मः कर्जनं पुनर्महाफलं अपि हिताप्रतिषिद्धमद्यमैकन निवृत्तेर्महाफ-
लकथनार्थं यं उक्तस्यैव मांसवर्जनमहाफलकथनस्यानुवादः ५६ प्रेतशुद्धिमिति ब्राह्मणादीनां च तृणानां यथाधिकारं मघिहिताप्रतिषिद्धभक्षणादौ न कश्चि-
दोषो यस्मात्प्राणिनां भक्षणपानमैकनादौ प्रवृत्तिः स्वाभाविको यधर्मः कर्जनं पुनर्महाफलं अपि हिताप्रतिषिद्धमद्यमैकन निवृत्तेर्महाफ-

नादस्त्रामितिचतुरहोपलक्षणंचतुर्थीदिवसेअस्थिसंचयनंकुर्यादिति विष्णुवचनात्त्रयहमेकाहोरात्रंवाअहःशब्दोऽहोरात्रपरः
अयंचाग्निवेदादिगुणापेक्षोव्यवस्थितविकल्पः यथाहदक्षः एकाहान्छुद्यतेविप्रोयोगिनेवेदसमन्वितः हीनेहीनंभवेच्चैवत्रयह
श्चतुरहस्तथा श्रौताग्निमतोमंत्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाध्यापिनः एकाहाशौचम् तत्रश्रौताग्निवेदाध्ययनगुणयोरैकगुण
रहितोहीनः तस्यत्रयहःउभयगुणरहितस्तहीनतरः केवलस्मार्त्ताग्निमान् तस्यचतुरहः सकलगुणरहितदशाहः तदाहपराशरः नि
गुणोदशाभिर्दैनैरिति ५९ सपिंडतास्त्विति सपिंडलक्षणमाहयंपुरुषंप्रतियोगिनं कृत्स्नानिरूप्यतेतस्यपितृपितामहप्रभृतीन्पु
ट्पुरुषाननितकम्यसप्तमेपुरुषेप्राप्तेसपिंडत्वनिवर्त्ततेएवंपुत्रपौत्रादिष्वप्यवगंतव्यंपिंडसंबंधिनिबंधनाचेयंसपिंडता तथाहि
पितृपितामहप्रपितामहेभ्यस्त्रिभ्यःपिंडदानंप्रपितामहस्यपित्रादयस्त्रयः पिंडलेपमज्जश्चतत्पूर्वस्यतुसप्तमस्यपिंडसंबंधोनास्ती

दशाहंशावमाशौचंसपिंडेषुविधीयते आर्वाकृसंचयनादस्त्रांत्रयहमेकाहमेवच ५९ सपिंडतातुपुरु
षैसप्तमेविनिवर्त्तते समानोदकभाषस्तजन्मनोमोर्बुद्धे ६० यथेदंशावमाशौचंसपिंडेषुविधीय
ते जननेप्येवमेवस्यान्निपुणंशुद्धिभिच्छताम् ६१ सर्वेषांशावमाशौचमातापित्रोस्तसूतकम् सूत
कमातुरेवस्याहुपस्पृश्यपिताशुचिः ६२

यस्यसपिंडतायस्यचैतेषट्पुरुषाः सपिंडाः सोपितेपांसपिंडः पिंडदानत्वेनत
सिंडसंबंधात् अतःसाप्तपौरुषीयंसपिंडता तदुक्तंमत्स्यपुराणे लेपमज्जश्चतुर्थीद्याःपित्राद्याःपिंडभागिनः पिंडदःसप्तमस्तेषां
सापिंडयंसप्तपौरुषम् सगोत्रत्वेचेयंसपिंडताअतएवशंसलिखितौ सपिंडतातुसर्वेषांगोत्रतःसाप्तपौरुषी तेनमातामहादीनां
एकपिंडसंबंधेपिनसपिंडता समानोदकत्वंपुनरस्मत्कुलेअमुकनामाभूदितिजन्मनामोभयापरिज्ञानेनिवर्त्तते ६० यथेदमिति
यथेदंदशाहादिकंगवनिमित्तमाशौचंकर्मानहत्त्वलक्षणंसपिंडेषुदशाहंशावमाशौचमित्यनेनविधीयते मसवेपिसम्यक्शुद्धि
भिच्छतासपिंडानांतादृशमेवाशौचंभवेत् अनिर्देशेनतुल्यतायांप्राप्तायांविशेषमाह ६१ सर्वेषामिति मरणनिमित्तमस्पृश्यत्वल
क्षणमशौचंसर्वेषामेवसपिंडानांसमानम् जनननिमित्तंतुमातापित्रोरेवभवतितत्राप्ययंविशेषःजनननिमित्तमस्पृश्यत्वंमातुरेव

दशरात्रपितातुस्नानात्स्पृश्योभवति अयमेवसंबंधः सर्वेनैन्यक्तीकृतः जातेषुत्रेपितुःस्नानंसचैलंतुविधीयते आताशक्त्येदशा
हेनस्नानात्तुस्पर्शनंपितुः ६२ निरस्यत्विति स्नानंमैथुनिनःस्मृतमितिमैथुनेस्नानंविधास्यति तेनमैथुनंविनापिकामतोरेतः
सबलनेस्नात्वापुमान्शक्त्योभवति अकामतस्तस्वमादौरेतःपातेमूत्रवद्रेतसउत्सर्गेइत्यापस्तंबोक्तेःस्नानंविनापिगृहस्थस्यश
क्तिः ग्रहाचारिणस्तकामतोऽपिस्वप्नेसिक्ताग्रहाचारित्यनेनस्नानादिनाशक्तिरुक्तावैजिकेतुसंबंधेपरपूर्वभार्यायामपत्योत्पत्तौत्र
हमशौचंभवति तथाचविष्णुः परपूर्वभार्यास्तत्रिरात्ररेतःपातिनअशौचमप्रकृतमपिजननप्रकरणेप्रसंगात्तदनुगुणतयार्थोक्तयत्ररे
तःपातमात्रेणस्नानंतत्रापत्योत्पत्तौत्रिरात्रमुचितम् ६३ अन्हाचैकेनेति एकेनान्हाएकयाचरात्र्याइत्यहोरात्रेणत्रिरात्रेस्त्रिभि
रिति नवाहोरात्रैर्मिलित्वादशाहेनेतिवैदग्ध्येनोक्तम् ननुदशाहेनेतिवक्तव्येकिमर्थोपवाग्विस्तारः उच्यते इंदीयसीलधिष्ठावा

निरस्यतुपुमान्शक्त्युपस्पृश्यैवशक्त्यति वैजिकादभिसंबंधादनुरुंध्यादयंत्र्यहम् ६३ अन्हाचैके
नरात्र्यात्रत्रिरात्रेरेवचत्रिभिः शवस्पृशोयिशक्त्यतित्र्यहादुदकदायिनः ६४ गुरोःप्रेतस्यशिष्य
स्तपितृमेधसमाचरन् प्रेतहारैःसमेतत्रदशरात्रेणशक्त्यति ६५ रात्रिभिर्मासतुल्याभिगर्भस्त्रावे
विमुच्यति रजस्युपरतसाध्वीस्नानेनरुबीरजस्वला ६६

परम्यते रत्तस्वाध्यापगुणयोगेनयेसपिंडाएकाहादिअल्पाशौचपोगास्तेपादिस्नेहादिनाशवस्पृशोभवंतितदादशाहेनैवशक्त्यति
उदकदायिनःपुनःसमानोदकास्त्र्यहेण गोविंदराजस्तथनग्रहणपूर्वकशवनिहरिकासंबंधिब्राह्मणविषयमिदंदशाहाशौच
माह ६४ गुरोरिति गुरोराचार्यादेरसपिंडस्यमृतस्यशिष्योऽत्येष्टिं कृत्वाप्रेतनिहरिकैर्गुरुसपिंडैस्तुल्योदशरात्रेणशक्त्योभवति
६५ रात्रिभिरिति अत्ररात्रिरिति विधेयगामिनोबहुलस्याविवक्षितत्वात् तृतीयमासात्प्रभृतिगर्भस्त्रावेगर्भमासतुल्याहोरात्रैर्वि
शेषाभिधानाच्चातुर्वर्ण्यस्त्रीविमुच्यति एतच्चषण्मासपर्यंतम् यथोक्तमादिपुराणे षण्मासाभ्यंतरंयावद्गर्भस्त्रावोभवेद्यदि तदामा
ससमेस्तासां दिवसैःसुद्धिरिष्यते अत ऊर्त्यंतुजात्कृत्माशौचंतास्तुविद्यते मेधातिथिगोविंदराजादयस्तादिपुराणेवचनादर्श

नात्सममासादवर्गागर्भस्त्रावेमासतुल्याहोरात्रैः स्त्रीणां विश्वद्विरित्यतिदिशंति प्रथमद्वितीयमासायगर्भस्त्रावेस्त्रीणां त्रिरात्रम् यथा
हहारीतः गर्भस्त्रावेस्त्रीणां त्रिरात्रं साधीयोरजोविशेषत्वात् पित्रादिसापिंडानां त्वत्रसद्यः शौचम् यथाहस्कमंतुः गर्भमासतुल्यादि
वसागर्भसंस्वरणे सद्यः शौचं वा भवति गर्भमासतुल्या इति स्त्रीविषयं सद्यः शौचं वेति पित्रादिसापिंडविषयमिति व्यवस्थितविकल्पः
रजस्वला च स्त्री रजसि निवृत्ते सति पंचमेदिने स्नानेनाह शय्यकल्पनयोग्याभयति स्पर्शयोग्यात् त्रिरात्रव्यपगमे चतुर्थे हनि कृतस्नानेने
व शक्त्वा भवति ६६ नृणामिति अकृतचूडानां बालानां मरणे सापिंडानामहोरात्रेण श्वद्विर्भवति कृतचूडानां तु मरणे प्राशुपनयनकालादि
गत्रेण श्वद्विः ६७ ऊनद्विवार्षिकमिति असंपूर्णद्विवर्षबालं मृतमकृतचूडं मालादिभिरलंकृत्य ग्रामाहूहिः कृत्वा विशुद्धया भूमौ कालां
तरे शीर्णदेहतया राक्यमस्थिसंचयनकर्जं बोधवाः प्रक्षिपेयुः विश्वरूपस्तयस्यां भूमौ अन्यस्यास्थिसंचयनं न कृतं तस्याग्निदधु रिति

नृणामकृतचूडानां विश्वद्विर्भेदशिकी स्मृता निर्दूतचूडकानां त्रिरात्राच्छ्वद्विरिष्यते ६७ ऊनद्विवार्षिकं येन
निदध्वर्जं बोधवाहः अलंकृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचयनादते- ६८ नास्य कार्याग्नि संस्कारो न च कार्याद
कक्रिया अरण्ये काष्ठवत्यक्ताक्षपेयुस्त्यहमेव च ६९ नात्रिवर्षस्य कर्तव्या वांधवैरुदकक्रिया जातदंतस्य वा
कुर्बुर्नाम्नि वा पि कृते सति ७०

आचक्षते ६८ नास्येति अस्यो न द्विवार्षिकस्याग्नि संस्कारो न कर्तव्यः नाप्युदकक्रिया कर्तव्या
उदकदाननिषेधो यथात्यादिसकलप्रेतकृत्य निवृत्त्यर्थः किं त्वरण्ये काष्ठवत्यारित्यज्यकाष्ठवदिति शोकाभावोऽभिहितः यथा अरण्ये काष्ठं
परित्यज्य शोको न भवति एवं संस्तुत्याहं सपेत्त्यहं शौचं कुर्यात् अयंचाकृतचूडस्य च हाशौचविधिः पूर्वोक्तैकाहाशौचविकल्पपरः सच
व्यवस्थितो रत्नसाध्यायादियुक्तस्यैकाहः तद्द्रवितस्य च हः यद्यपि मनुना परित्यागमात्रं विहितं तथाप्यूनद्विवार्षिकं निरयने इति याज्ञव
ल्क्यवचनादिरुक्तं भूमौ निराययेत्युक्तं च ६९ नात्रिवर्षस्येति अप्राप्ततृतीयवर्षस्य पित्रादिसापिंडं उदकक्रियानकर्तव्येति पूर्वत्र नि
पिद्राप्युत्तरार्थमनूयते जातदंतस्य वा उदकदानं कर्तव्यम् नामकरणे चारुते उदकक्रिया साहचर्यादग्नि संस्कारोप्यनुज्ञा मात्रं प्रेतपिंड
श्रान्त्यादिकंच यद्यप्यकरणसंभवे वरणं क्लेशावहं तथापि करणाकरणयोरास्नानाज्जातदंतकृतनाम्नोः करणे प्रेतोपकारो भवत्यकरणे

प्रत्ययाभावादत्यवगम्यते ७० सत्रहचारिणीति सहाध्यायिनिमृते एकरात्रमशौचं कर्तव्यं समानोदकानां पुनः पुनर्जनने सति त्रि-
रात्रेण शुद्धिर्भवति अहानुदकदायिन इति मरणविषयमुक्तम् ७१ स्त्रीणामिति स्त्रीणामकृतविवाहानां वाग्दत्तानां मरणे बांधवा-
भर्त्रादयस्त्र्यहेन शुद्धातिवादानं विना भर्तृसंबंधाभावात् आश्रुतमपि वाग्दानांतपर्यंतं बोद्धव्यम् सनाभयः पितृपक्षाः वाग्दत्तानां
विवाहादूर्ध्वमरणे यथोक्तेनैव कल्पेनेत्येतच्छ्रोकपूर्वार्द्धे क्तेन त्रिरात्रेणैव सुध्यंतीत्यर्थः तदुक्तमादिपुराणे आजन्मनस्तृचूडांतं-
यत्र कन्या विपद्यते सद्यः शौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ततो वाग्दानपर्यंतं यावदेकाहमेव हि अतः परंपरद्वयानां त्रिरात्रमिति नि-
श्चयः वाग्दाने तु कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्यहम् पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि स्वजात्कृतमशौचं स्थान्मृतके सूतकेऽपि च मेधा-
तिथिगोविंदराजौ तु यथोक्तेनैव कल्पेनेति नृणामकृतचूडानामित्येतदुक्तेन विधिना शक्यंतीति व्याचक्षतुः अत्र च चारव्याने पुत्रवत्क-

सत्रहचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ७१ स्त्रीणाम-
संस्कृतानां तु अहानुदकस्थितिबांधवाः यथोक्तेनैव कल्पेन शक्यंतीति सनाभयः ७२ अक्षारलवणा-
न्नाः स्फूर्तिमज्जेयुश्च ते अहम् मांसाशनं च नाश्रीयुः शरीरं च पृथक् क्षितौ ७३ सन्निधावेषवैक-
ल्यः शावाशौचस्य कर्तितः असन्निधावयं ज्ञेयो विधिः संबन्धिबांधवैः ७४ विगततु विदेशस्थं शृ-
णुयाद्यो ह्यनिर्देशम् यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ७५

न्यायामपि चूडाकरणादूर्ध्वमरणे अहंशौ-

चं स्यात् तच्चादिपुराणाद्यनेकवचनं विरुद्धम् ७२ अक्षारेति क्षारलवणं कृष्णमलवणं तद्रहितमन्मश्रीयुः त्रिरात्रं नद्यादौ स्नानमा-
चरेयुः मांसं च न भक्षयेयुः भूमौ चैकाकिनः शयनं कुर्युः ७३ सन्निधाविति मृतस्य सन्निधावेकस्थानावस्थानादहः परिज्ञाने शावाशौ-
चस्य विधिरयमुक्तश्च देशांतरावस्थानादज्ञाने सत्ययं वक्ष्यमाणो विधिः संबन्धिबांधवैर्ज्ञातव्यः संबन्धिनः सपिंडाः समानोदकाबांधवाः
७४ विगततुति विगतं मृतं विदेशस्थं विप्रकृष्टदेशस्थं अनिर्देशमनिर्गतदशाहदशौचकालं यः शृणोति स यदवशिष्टं दशरा-
त्राद्यशौचस्य तावत्कालमवशिष्टो भवति विगतमित्यपलक्षणं जननेऽप्येतदवगंतव्यम् तथा च बृहस्पतिः अन्यदेशमृतं ज्ञातिश्रुत्वा

वापुत्रजन्मच अनिर्गते दशाहेतुशेषाहोभिर्पिशङ्क्यति ७५ अतिक्रान्त इति नाशोचं प्रसवस्यास्ति व्यतीतेषु दिनेषुपि इति दे-
वलवचनामरणविषयवचनमिदम् सपिंडमरणे दशाहाशौचं भितक्रान्ते त्रिरात्रमशुद्धो भवति संवत्सरे पुनरतीते स्माले वयिशङ्क्य-
ति एतच्चाविशेषेणाभिधानाच्चातुर्वर्ण्यविषयम् ७६ निर्देशमिति दशाहाशौचव्यपगमे कर्मानर्हत्वालक्षणस्य च दशाशौचस्योक्त-
त्वात् तदंगास्यैव विषयम् निर्गतदशाहं सपिंडमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्मच सचेलं स्नात्वा स्पृश्यो भवति ७७ बाल इति बाले अजात-
दंते मृते जातदंते नृणाम कृतचूडानामिति एकाहोरात्राभिधानाद्देशान्तरस्येव सपिंडे मृत इत्येकाहाशौचविषयम् पूर्वश्लोके दशा-
हाशौचमिदमभिधानात् पृथक्पिंडे समानोदके त्रिरात्रमुक्तम् तत्र त्रिरात्रव्यपगमे सर्वेषु सचेलं स्नात्वा सद्यो वयिशङ्क्यो भवति ७८

अतिक्रान्ते दशाहे च त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् संवत्सरे व्यतीते तु स्पृष्ट्वैवापो वयिशङ्क्यति ७६ निर्देशं
ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्मच सवासाजलमापुत्य शुद्धो भवति मानवः ७७ बाले दशांतरस्येव पृथ-
क्पिंडे च संस्थिते सवासाजलमापुत्य सद्य एव वयिशङ्क्यति ७८ अंतर्दशाहे स्याता चेत्पुनर्मरणज-
न्मेनि तावत्स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तस्यादनिर्देशम् ७९ त्रिरात्रमाहाराशौचमन्वाये संस्थिते सति
तस्य पुत्रे च पत्न्या च दिवारात्रमिति स्थितिः ८० श्रोत्रिये तूपसंपन्ने त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् मातुले पक्षि-
णी रात्रिं शिष्यलिङ्गवांधवेषु च ८१ प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः अश्रोत्रिये त्वहः कृत्स्नम-
नूचाने तयागुरो ८२

अंतर्दशाह इति दशाहादिमध्ये यदि पुनर्मरणे मरणं जनने जननं स्यात्पुनः शब्दात्सजातीयावगमा-
त्तददाता यत्कालमेव विप्रादिरशुद्ध स्यात् यावत्पूर्वजातदशाहाशौचनापगतं स्यात्तात्काल्यशौचव्यपगमेनैव द्वितीयेपि मृतके सूत-
केन शुद्धिरित्यर्थः ७९ त्रिरात्रमिति आचार्ये मृते सति शिष्यस्य त्रिरात्रमाशौचं वदंति तत्पुत्रपत्न्योश्च मृतयोरहोरात्रमित्येषां शास्त्रमयी दा-
८० श्रोत्रिय इति वेदशास्त्राध्यायिभिरुपसंपन्ने भ्रातृना तत्समीपवर्तिनितद्गृहवासिनीत्यर्थः तस्मिन्मृते त्रिरात्रेण शुद्धो भवति मातुलः कृ-
कृशिव्यादिपुपक्षिणीं त्रात्रिव्याप्याशौचं द्वे अहनी पूर्वे तरेपक्षाविवयस्याः सापक्षिणी ८१ प्रेते राजनीति यस्य देशे ब्राह्मणादि स्थितः त-

स्मिन्नराजनि कृताभिषेके क्षत्रिये मृते सज्योतिराशौचं स्यात् सहज्योतिषा वर्त्तत इति सज्योतिः यदि दिवा तदा यावत्सूर्यज्योतिस्तावदाशौचं यदिरात्रौ मृतस्तदा यावत्तारकाज्योतिस्तावदाशौचम् श्रोत्रिये त्रिरात्रमुक्तम् अश्रोत्रियेषु नस्तद्गृहे मृते कृत्स्नं दिनमात्रमाशौचम् न तुरात्रावपिरात्रौ मृते रात्रावेवेत्यवगंतव्यं सांगवेदाध्यापिनि स्तल्पं वा बहु वा यस्येत्येतन्निर्दिष्टे गुरावप्यहमात्रमेव ८२ शुद्धोदिति उपनी तसपिंडमरणे संपूर्णकालीनजनने च वृत्तस्याध्यायादिरहितब्राह्मणो दशाहेन शूद्रो भवति क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रो मा सेनतस्य चोपनयनस्याने विवाहः ८३ नवर्द्धयेदिति यस्य तु वृत्तस्याध्यायाद्यपेक्षया पूर्वमर्वाकुसंचयनादस्त्रामित्याद्याशौचसंकोच उक्तः सनिष्कर्मास्तरवमासिष्ये इति बुल्यानाशौचदिनानि दशाहादिरूपतया वर्द्धयेत् संकुचिताशौचदिनेष्वपि अग्निधिति बहुवचनात् श्रौताग्निषु ह्यग्निहोत्रहोमान् विघातयेत् संप्रकुर्वा दशाक्षौचापुत्रादीन् कारयेत् अत्रैव हेतुमाह यस्मात्तत्कर्माग्निहोत्ररूपं कुर्वाणः पुत्रादिः सपिंडो नाशक्तिर्भवति तदा ह पारस्करः नित्यानिधिनिवर्त्तते वैतानवर्जं वैतानं श्रौतो होमः गार्हपत्यकुंडस्थानग्नीनाहवनीया

शूद्रो हि मोदशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ८३ नवर्द्धयेदद्या हानिप्रत्यूहे न्नाग्निषु क्रियाः न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योप्यशक्तिर्भवेत् ८४

दिक्कुंडेषु वितत्यक्रियते इति तथा च शंसवलिखितौ अग्निहोत्रार्थं स्नानोपस्पर्शनाच्छुचिः जावां लोप्याह जन्महानौ वितानस्य कर्मलो पो न विद्यते शालाग्नौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः छंदोगपरिशिष्टमपि मृतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते होमः श्रौ ते तु कर्तव्यः शक्नान्तेनापि वा फलैः तस्मादेकाहव्यहाद्याशौचसंकोचे संध्यादीनामेव परित्यागो न तु श्रौतहोमस्य एकाहव्यहाद्यपगमे तु संध्यापश्चमहायज्ञादिसर्वमेवावुष्ठेयम् अतो यन्मेधातिथिगोविंदराजाभ्यामन्यथाप्यभिधापि एकाहव्यहाद्यशौचसंकोचोऽयं मत्ताध्यायमात्रविषयः संध्योपासनादिकं तु तेनापि दशाहमेव न कर्तव्यमिति तन्निष्प्रमाणकम् यत्तु गौतमेन राज्ञां च कर्मविरोधात् ब्राह्मणस्य स्ताध्यायानिवृत्त्यर्थं याज्ञवल्क्येन च ऋत्विजान्दीक्षितानां चेत्यादिना सद्यः शौचमुक्तं तत्सर्वेषामेव दशाहाद्यशौचिनाम पितृत्तत्कर्मविषयम् यानि तु मयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं भोजीत इत्यादीनि दशाहं तत्तत्कर्मनिषेधकानि वचनानि तानि दशाहाशौ

नविषयाणीतिनकाश्चिद्विरोधः तस्माद्गोमस्वाध्यायमात्रार्थसंगुणेअशौचलाघवन्नसंध्योपासनार्थमितीदन्निष्प्रमाणम् ८४ दिवेति
 चांडालंरजस्वलां ब्रह्महादिकंमसूतान्दशाहाभ्यंतरे शवंशवस्पृष्टिनंचस्पृष्ट्वास्नानेन शुद्धोभवति केचित्तुतत्स्पृष्टिनमितिचांडालोद
 क्यादिभिः सर्वैःसंधयंति गोविंदराजस्तथाज्ञवल्क्यवचनात् शवस्पृष्टिनमेवतत्स्पृष्टिनमाह नोदक्यादिस्पृष्टिनंतत्राचमनविधा
 नात् तदाहयाज्ञवल्क्यः उदक्यासुविभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् उदक्याशुचिभिः स्पृष्टः स्नानंकुर्यात्तदुदक्याशौचिभिः स्पृष्टैः
 स्पृष्टंनूपस्पृशेदचमेत् ८५ आचम्येति आत्यदेवपूजादिसंचिकीर्षुः स्नानाचमनादिनाप्रयतः सस्यकृतचांडालाद्यशुचिदर्शनेस
 ति ओंउदुलंजातवेदसमित्यादिसूर्यदेवतमंत्रान्यथासामर्थ्यपावमानीअशक्त्याजपेत् ८६ नारमिति मातुषास्थिस्नेहसंयुक्तं-
 स्पृष्ट्वाब्राह्मणादिः स्नानेनविशुध्यति स्नेहशून्येषुनः स्पृष्ट्वाआचम्यगोस्पर्शार्कवेक्षणयोरन्यतरत्कृत्वाविशुद्धोभवति ८७ आ

दिवाकीर्त्तिसुदक्यांचपतितं सूतिकांतया शवंतत्स्पृष्टिनंचैवस्पृष्ट्वास्नानेनशुध्यति ८५ आच
 म्यप्रयतो नित्यजपदशुचिदर्शने सौराज्यत्रान्यथात्साहपावमानीअशक्तितः ८६ नारस्पृष्ट्वास्थि
 स्नेहंस्नात्वाविप्रोविशुध्यति आचम्यैवतुनिःस्नेहंगामालुम्यार्कमीक्ष्यवा ८७ आदिष्टिनोदक
 कुर्यादाव्रतस्यसमापनात् समाप्तेतूदककृत्वात्रिरात्रेणैवशुध्यति ८८ दृथासंकरजातानाप्र
 क्रज्यासुचतिष्ठताम् आत्मनस्त्यागिनाचैवनिपत्ततोदकक्रिया ८९

दिष्टमिति व्रतादेशनमादिष्टंतदस्यास्तीति

ब्रह्मचारीसमेतोदकमाव्रतसमापनान्नकुर्यात् उदकमिति पूरकपिंडपोडश आत्यादिसकलमेतत्कृत्योपलक्षणंसमासेषुनर्बह्वचं
 र्पमेतोदकंकृत्वाभिरात्रमशौचंकृत्वाविशुध्योभवति एतच्चमातापित्राचार्यव्यतिस्तिविषयम् तदाहवसिष्ठः ब्रह्मचारिणः शयकर्म
 णाव्रतान्निवृत्तिरन्यत्रमातापित्रोर्गुरोर्वी शयकर्मणेतिशवनिमित्तकेननिर्हरणदहनोदकदानपूर्वकपिंडपोडशआह्नादिकर्मणा
 वक्ष्यतिनभानार्पस्वमुपाध्यायमिति ८८ दृथेति जातशब्दः मत्येकमभिसंबध्यते दृथाजातानां बाहुल्येनत्यक्तस्वधर्माणांसंकर
 रजातानां हीनवर्णेनोत्कृष्टरूपीपूत्यन्तानां वेदवात्यरक्तपदादिप्रक्रज्यासुवर्त्तमानानां अशास्त्रीयविषोद्धनादिनाकामतश्चकृत

जीवितत्यागिनामुदकादिक्रियानकर्तव्या ८९ पाषंडमिति वेदवाह्यरक्तपटमौजादिब्रतचर्यापाषंडंतदनुतिष्ठंतीनांस्वच्छंदमेका
नेकपुरुषगामिनीनांगर्भपातनभर्तृवधकारिणीनांहिजातिस्त्रीणांस्तरापीनांउदकक्रिया औत्थ्र्यदेहिकन्निवर्ततइतिपूर्वेणसंबं
धः ९० आचार्यमिति आचार्यउपनयनपूर्वकंसंपूर्णशारवाध्यापयिताउपाध्यायोवेदैकदेशस्यांगस्थवाअध्यापकः वेदस्यवेदा
नांचएकदेशस्यापिध्याख्यानागुरुः निर्हरणकत्वात्तेनकृत्यस्यनिर्हृत्यइतिदाहदशाहृषिंडपोडशश्राद्धादिसकलप्रेतकृत्यस्यप्रद-
र्शनार्थमाचार्यादीन्यंचमृतान्निर्हृत्यब्रह्मचारीनलुप्तव्रतोभवति एवंचान्यानिर्हृत्यव्रतलोपोभवतीतिगम्यतेआचार्यस्वमित्य-
भिधानादुरोगुरौसन्निहितेगुरुवह्निमाचरेत्इतिन्यायान्नाचार्याचार्यमपिस्वमिति सर्वत्रसंबध्यतेतेनोपाध्यायोपाध्यायमपिनि
र्हृत्यव्रतलोपण्य ९१ दक्षिणेनेति अमांगलिकत्वादत्यंतापकृष्टशूद्रक्रमेणाभिधानंशूद्रमृतंदक्षिणपुरद्वारेणनिर्हरेत् हिजातोन्

पाषंडमाश्रितानांचचरंतीनांचकासतः गर्भभर्तृद्रुहांचैवस्तरापीनांचयोषिताम् ९० आचा-
र्यस्वमुपाध्यायपितरमातरगुरुम् निर्हृत्यतुव्रतीप्रेतीन्नवतेनवियुज्यते ९१ दक्षिणेनमृतशूद्र
पुरद्वारेणनिर्हरेत् पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तथायोगंहिजन्मनः ९२ नराज्ञामघदोषोस्तिव्रतिनान्नचस-
त्रिणाम् ऐंद्रस्थानमुपासीनाब्रह्मभूताहितेसदा ९३ राज्ञोमाहात्मिकेस्थानेसद्यःशौचंविधीयते प्र-
जानांपरिरक्षार्थमासनंचान्नकारणम् ९४

पुनर्यथायोगंयथायुक्त्याअपकृष्टवैश्यक्षत्रियक्रमेणैवपश्चिमोत्तरपूर्व
द्वारेणनिर्हरेत् ९२ नराज्ञामिति राज्ञामभिषिक्तक्षत्रियाणांसपिंडमरणादौअशौचदोषोनास्तियतोराज्ञानऐंद्रस्थानंराज्याभिषे-
कारव्यंआधिपत्यकारणंमाप्ताः व्रतिनोब्रह्मचारिणश्चांद्रायणादिब्रतकारिणश्च सत्रिणोयागप्रवृत्ताः यतोब्रह्मभूतास्तेब्रह्मैव-
निष्पापाः अशौचाभावश्चायंकर्मविशेषे तदाहविष्णुः अशौचंनराज्ञाराजकर्मणिनव्रतिनांव्रतेनसत्रिणांसत्रे राजकर्मचव्यवहा-
रदर्शनशान्तिहोमादिकर्मणि ९३ राज्ञइति महात्मनइंद्रस्थानंमाहात्मिकंराज्यपदारव्यंसर्वाधिपत्यलक्षणंमहात्मैवप्रवीणपुण्य
राज्यमासादयतितस्मिन्वर्तमानस्यसद्यः शौचमुपदिश्यतेनतुराज्यमच्युतस्यक्षत्रियजातेरप्यवजातिरविवक्षिताइत्यनेनश्लोकेन

दर्शितं यतो न्यायनिरूपणेन दुर्भिक्षेऽभदानेनोपसर्गेषु शांतिर्होमादिना प्रजारक्षार्थं राज्यासने घवस्थानमशौचाभावे च कारणं तच्चा
 क्षत्रियाणामपितत्कार्यकारिणां विप्रवैश्यशूद्राणामविशिष्टं अतएव सोमकार्यकारिणि च मसे सोमधर्मा अतएव ब्राह्मिधर्मान्विततया श्रुतम
 प्यवधातादितत्कार्यकारित्वस्य विवक्षितत्वात् कृतौ यवे विरुतौ च नीवारादिषु संबध्यत इति कर्ममीमांसायां तत्तदधिकरणेषु निरणायि
 ९४ डिंवाहय इति डिंवाहयोनृपरहितयुद्धंतत्र हतानां विद्युतावज्जेण पार्थिवेण वधा हं पराधे हते गोब्राह्मणरक्षणार्थं विनापि युद्धं जला
 ग्न्याग्नादिभिर्हतानां पस्य पुरोहितादेः स्वकार्याविधातार्थं नृपतिरशौचाभावादिच्छतितस्यापि सद्यः शौचम् ९५ सोमेति चंद्राग्निस्सूर्य
 वायुराक्रमानां पितृभ्यां चान्योः कुबेरवरुणयोरेवं अष्टानां लोकपालानां संबन्धि देहं राजाधारयति ततः किमत आह ९६ लोकेशेति यतो
 लोकेशां शांतांतो नृपतिरतो नास्याशौचमुपदिश्यते यस्मान्मनुष्याणां यच्छौचमशौचं वा तच्छौकेशेभ्यः प्रभवति विनश्यति च अप्ययो-

डिंवाहवहतानां च विद्युतापार्थिवेन च गोब्राह्मणस्य चैवार्थे यस्य चेच्छति पार्थिवः ९५ सोमाग्न्यर्का
 निलेंद्राणां पितृभ्यां चान्योः मस्य च अष्टानां लोकपालानां वपुधरियते नृपः ९६ लोकेशाधिधितो राजाना-
 स्याशौचं विधीयते शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभववाप्ययम् ९७ उद्यतैराहवेशस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य
 च सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथा शौचमिति स्थितिः ९८ विप्रः श्रद्धयत्यपः स्पृक्षा क्षत्रियो वाहनाद्युधम् वै
 श्यः प्रतोदं रम्भीन्वायष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ९९

विनाशः एतेनान्यदीयशौचाशौचोत्पादनविनाशशक्तस्य लोकेश्वरस्तु
 पन्थनृपतेः कृतः स्वकीयाशौचमिति पूर्वोक्ताशौचाभावस्तुतिः ९७ उद्यतैरिति उद्यतैः शस्त्रैश्चक्रादिभिर्न तु लगुडपाषाणादिभिरपराश्रु-
 यत्वादि क्षत्रियधर्मयुक्तसंग्रामे हतस्य तत्क्षणादेव ज्योतिर्होमादियज्ञः संतिष्ठते समाप्तिमेवेति तत्पुण्येन युज्यते इत्यर्थः तथा शौचम
 पितृक्षणादेव समाप्तिमेति इयं शास्त्रे मर्षादा ९८ विप्र इति अशौचांते कृतश्रद्धादि हृत्यो ब्राह्मणः अपः स्पृक्षेति जलस्पर्शमात्रं द
 क्षिणहस्तेन कृत्वा शूद्रो मयतिन तु संवन्मरेष्यतीते तु स्पृष्टैरिर्विशुद्धातीति वत्स्नात्वा वाहनादिस्पर्शसाहचर्यात् स्पृक्षेत्यस्य च सकृदु-
 चरितस्यार्थमेतस्यान्याप्यत्वात् क्षत्रियो हस्त्यादिवाहनसंज्ञाद्यस्त्वं च वैश्यो बलीवर्हीदितो दं लोहमोताग्रं यो लं वा शूद्रो यष्टिं वंशं दंडिकाम्

एतदिति भोद्विज्येष्ठाएतच्छौचं सपिंडेषु प्रेतेषु सुष्माकमुक्तम् इदानीमसपिंडेषु प्रेतसु द्विंशृणुत १०० असपिंडमिति असपिंडं ब्राह्मणं मृतं ब्राह्मणो बंधुवत् स्नेहानु बंधेन न त्वदृष्टबुद्धेत्यर्था दुक्तं मातु आत्मानं सन्निकृष्टान् सहोदरान् मातृ भगिन्यादीन् बांधवान् निहृत्य त्रिरात्रेण शक्यो भवति १०१ यद्यन्नमिति निर्हारकोपदितेषां मृतस्य सपिंडानां आशौचिनामन्नमभ्यातित दातृ दशाहेनैव शुध्यति त्रिरात्रेण अथ तेषां मन्त्रनाभ्याति गृहे च तेषां न वसति निर्हरति च तदा होरात्रेणैव शुध्यति एवं च तद्गृहं वासे सति तदन्नाभोजनो निर्हारकस्य पूर्वोक्तं त्रिरात्रम् १०२ अनुगम्येति ज्ञातिमज्ञातिं वा मृतमिच्छातोऽनुगम्य स चेत्स्नानं च कृत्वा ततोऽग्निं स्पृष्ट्वा प्राशनं कृत्वा अनुगमननिमित्ताशौचाद्विशुध्यति १०३ न विप्रमिति ब्राह्मणादिमृतं समानजातीयेषु स्थितेषु न शूद्रेण पुत्रादि

एतद्बोधिहितं शौचं सपिंडेषु द्विजोत्तमाः असपिंडेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत १०० असपिंडं द्विजं प्रेतं विप्रो निहृत्य बंधुवत् विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरासाश्च बांधवान् १०१ यद्यन्नमिति तेषां तु दशाहेनैव शक्यं अन्नदन्नन्मन्त्रैर्वनचेत्तस्मिन् गृहवसेत् १०२ अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमवच स्नात्वा स चेत्स्पर्शान् घृतप्राशपूविशुध्यति १०३ न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्कमृतं शूद्रेण नाययेत् अस्वर्ग्याह्वाहुतिः सास्याच्छुद्रसंस्पृशदुषिता १०४ ज्ञानतपोग्निराहारो मृन्मनो वायुपांज नम् वायुः कर्माकालौ च शक्येः कर्तृणि देहिनाम् १०५

यस्मात्साशरीराहुतिः शूद्रस्पर्शदुष्टासती मृतस्य स्वर्गाय-
हितान भवति मृतं स्वर्गं प्रापयतीत्यर्थः स्वेषु तिष्ठत्स्वित्त्वभिधानात् ब्राह्मणाभावे क्षत्रियेण तदभावे वैश्येन तदभावे शूद्रेणापि निर्हारयेदित्युक्तं यथा पूर्वश्रेष्ठत्वादस्वर्ग्यदोषश्च ब्राह्मणादिसद्भावे शूद्रेण निर्हरेणोसति बोद्धव्यः गोविंदराजस्तदोषनिर्देशात् स्वेषु तिष्ठत्स्वित्त्वविवक्षितमित्याह तदुक्तम् संभवदनुपदद्वयोच्चारणवैयर्थ्यप्रसंगात् उपक्रमावगते च वेदोदितन्यायेनानु बोध्यत्वाद्गुणभूतशुद्ध्यर्थं बाधेन प्रधानमूतायाजानेरुपेक्षायां गुणलोपेतु मुख्यस्येत्यपिन्यायेन बाध्येत तस्मात् स्वेषु तिष्ठत्स्विति पदद्वितयेन विवक्षितम् इमां गोविंदराजस्य राजाज्ञानाद्वियमहे १०४ ज्ञानमिति ज्ञानादीनि शक्येः साधनानि भवन्ति तत्र ब्रह्मज्ञानं बुद्धिरूपं तः

करणशब्देः साधनं यथावद्व्यतिबुद्धिर्ज्ञानेन श्रद्ध्यति तपोयथातपसावेदवित्तमाः अग्निर्यथापुनः पाकेन मृण्मयम् आहारो यथाह
विष्येणयवाग्वा इति मृद्धारिणीयथामृद्धार्यादेयमर्थवदिति मनोयथामनः पूतं समाचरेदितिसंकल्पविकल्पात्सकं मनो निश्चयात्मिका
बुद्धिरिति मनोबुद्ध्योर्भेदः उपांजनमुपलेपनं यथासार्जनोपांजनैर्वैश्वं कर्मयथायजेद्वाऽश्वमेधेन इत्यादि अर्को यथागामालभ्यार्क
मीदृशवा कालो यथाशक्त्येद्विप्रोदशाहेन त्रयोस्तु श्रद्धिहेतुत्वं मनुना तुक्तमपि पंथानश्च विश्रुत्यन्ति सोमसूर्याभुमारुतैरिति वि-
ष्यवादात्तुक्तं ग्राह्यम् १०५ सर्वेषामेवेति सर्वेषामृद्धारिणि गित्तदेहशौचमनः शौचादीनां मध्यादर्थशौचं अन्यापेन परधनहरणपरी-
हारेण यद्भेच्छया तत्परं मरुष्टं मन्यादिभिः स्मृतं यस्माद्योऽर्थशब्दः स सुहो भवति यः पुनर्मृद्धारिशक्तिर्येचा सुहः सोऽसुह एव १०६
क्षांसेति परेणापकारे कृते तस्मिन् प्रत्यपकारबुद्ध्यनुत्पत्तिरूपया पण्डिताः श्रुत्यन्ति यथा च वक्ष्यति महायज्ञक्रियाः क्षमानाशयं त्या-

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् योर्येषु चिर्हिस्युचिर्नमृद्धारिषु चिः शुचिः १०६ क्षांत्याश्र-
ध्यति विद्वांसोदानेनाकार्यकारिणः प्रच्छन्नपापाजप्येन तपसावेदवित्तमाः १०७ मृत्तोयैः शुध्यते शौ-
च्येन दीयेगेन श्रद्ध्यति रजसास्त्रो मनोदुष्टासंन्यासेन हि ज्ञोत्तमः १०८ अद्भिर्गात्राणि शुद्ध्यति मनः स-
त्येन श्रद्ध्यति विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन श्रद्ध्यति १०९

श्रुतापानीति अकार्यकारिणोदानेन यथावद्व्य-

ति सर्वस्ववावेदविदेब्राह्मणायेति अप्रख्यातपापाजप्येन यथावद्व्यति जपस्तूपवसेद्दिनमिति वेदवित्तमाः वेदार्थचांद्रायणादितपो
विदः तपसेत्येकादशाध्यायेवक्ष्यमाणेन १०७ मृत्तोयैरिति मलाद्युपहतं शोधनीयं मृज्जलैः शौध्यते नदीप्रवाहश्च स्नेहश्चाद्यशुचि-
दूषितो वेगेन श्रद्ध्यति स्त्रीचपरपुरुषमैकनसंकल्पादिदूषितमानसा प्रतिमासार्त्तवेन तस्मात्पापाच्छुद्धा भवति ब्राह्मणश्च संन्यासेन
षाध्यायाभिधेयेन पापाच्छुध्यति १०८ अद्भिरिति सेदाद्युपहतान्यंगानि जलेन क्षालितानि शुद्ध्यति मनश्च निषिद्धचिंतादिना दूषि-
तं तस्याभिधानेन श्रद्ध्यति भूतात्मा सूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नो जीवात्मा ब्रह्म विद्यया पापक्षयहेतुतया तपसा च श्रद्धो भवति शब्दः
परमात्मरूपेणावतिष्ठते बुद्धिश्च विपर्ययज्ञानोपहता यथार्थविषयज्ञानेन शुद्ध्यति १०९

एष इति अयं शरीरसंबन्धिनः शौचस्य सुष्माके निश्चय उक्तः इदानीं नाना प्रकारद्रव्याणां येन यच्छुध्यति तस्य निर्णयं शृणुत ११०
तैजसेति तैजसानां स्रवणादीनां मरकतादिमणीनां पाषाणमयस्य च सर्वस्य भस्मना जलेन मृत्तिकाया च मन्वादिभिः शूद्धिरुक्तानि-
लेपस्य जलेनैवानंतरं शूद्धयेर्वक्ष्यमाणत्वात् इदमुच्छिष्टघृतादिलिप्तविषयं तत्र मृद्भस्मनो गोमूत्रक्षयैककार्यत्वादिकल्पः आपस्तू-
भयत्रसमुच्चायंते १११ निलेपमिति उच्छिष्टादिलेपसहितं सौवर्णभांडं जलमयं च शंस्यमुक्तादिपाषाणमयं च राजतमनुपस्कृतं र-
खादिगुणांतराधानरहितं तथा विधमलासंभवाज्जलेनैव भस्मादिरहितेन शूध्यति ११२ अपामग्नेरिति अग्निवैवैरुणादीन्का-
मयत इत्यादि वेदे श्रूयते तथाग्नेः स्रवर्णमिन्द्रियं वरुणादीनां रजतमित्यादि श्रुतिश्च न्यायः संपोगात् स्रवर्णं रजतं चोद्भूतं यस्मादतस्तयोः

एष शौचस्य च प्रोक्तः शरीरस्य विनिर्णयः नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयम् ११० तैजसा-
नामणीनां च सर्वस्यांशमयस्य च भस्मना द्विमृदा चैव शुद्धिरुक्तमनीषिभिः १११ निलेपकां च न-
भांडमद्भिरेव विशुद्धयति अज्जमशमयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ११२ अपामग्नेश्च संपोगाद्भैरौ-
प्यं च निर्वभौ तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णयको गुणवत्तरः ११३ ताम्रायः कांस्यरैत्यानां नृपुणः सीस-
कस्य च शौचं यथा हर्कर्तव्यं क्षारा म्लोदकवारिभिः ११४ द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिराप्लवने स्मृतम् प्रो-
क्षणं सहतानां च दारवाणां च तक्षणम् ११५

स्वेन कारणेनैव जलेनात्यंतोपघातेनाग्निनानिर्णयः शूद्धिहेतुः गुणव-
त्तरः प्रशस्ततरः ११३ ताम्राय इति अयोधौ हरेति पित्तलं तद्भवात्ररैत्यत्र पुरंगं एषां भस्मा म्लोदकैः शोधनं कर्तव्यं यथा ह्यस्य य-
दहति अंभसा हेमशौष्यायः कांस्यं शुध्यति भस्मना अन्लेस्ताम्रं च रैत्यं च पुनः पाकेन मृण्मयमिति बृहस्पत्यादिवचनाद्विशेषोऽत्र
योद्धव्यः ११४ द्रवाणां चेति द्रवाणां घृततैलानां काककीटाद्युपहतानां बोधायनादिवचनात् सृतिमात्रप्रमाणानां प्रादेशप्रमा-
णकुशपत्रद्वयाभ्यां उत्प्लवनेन शूद्धिः संहतानां च शय्यादीनामुच्छिष्टाद्युपघाते प्रोक्षणं दारवाणां चात्यंतोपघाते तक्षणं ११५
मार्जनमिति चमसानां यहाणां चान्येषां यज्ञपात्राणां पूर्वपाणिना मार्जनं कार्यं पश्चात् स्थालनेन यज्ञे कर्तव्ये शूद्धिर्भवति ११६

वरूणांमिति स्नेहाक्तानां च रुक्मादीनां उष्णजलेन रुद्धिः स्नेहाद्युक्तानां तु जलमात्रेण वसु ६५ साय ११० अद्रिस्त्विति व
हूनाभ्यान्वानां वरूणाणां च चांडालाद्युपघाते जलेन प्रोक्षणाच्छुद्धिः बहुलं च पुरुषभारहाराधिकत्वमिति व्याचक्ष्यते तदल्पानां तु
प्रक्षालनाच्छुद्धिर्मेन्वादिभिरुपदिश्यते ११८ चेलवादिति स्पृश्यपश्चर्मणां वंशादिदलनिर्मितानां च वरूणवच्छुद्धिर्भवति शाक
मूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिः ११९ कौषेयेति रुमिकोषोद्भवस्य वरूणस्य मेघादिलोमप्रभवस्य कंबलादेरुयैः क्षारमृत्तिकाभिः कु
तपानां नेपालकंबलानां अरिष्टकैः अरिष्टचूर्णैः अंशुपट्टानां पट्टशट्कानां विह्वलफलैः क्षौमाणां दुकूलानां क्षमावल्लभवानां
वरूणाणां तु पिष्टं चेतसर्वपत्रक्षालनाच्छुद्धिः १२० क्षौमवादिति शंखस्य पशुशृंगाणां स्पृश्यपश्चस्थिभवस्य गजादिदंतस्य च क्षौ-

मार्जनंयज्ञपात्राणां पाणिनायज्ञकर्मणि चमसानां ग्रहाणां च शतद्विप्रक्षालनेन तु ११६ चरुणां स्तु-
कृत्वाणां च शतद्विरूपो नवारिणा स्पृश्यात्पुनः शकटानां च मुसलो लक्ष्मणस्य च ११७ अद्विस्तु प्रोक्षणं
शौचं बहूनां धान्यवाससाम् प्रक्षालनेन त्वल्पानामद्विः शौचं विधीयते ११८ चेलवच्चर्मणां शुद्धि-
र्वैदलानां तथैव च- शाकमूलफलानां च धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ११९ कौषेयाविकयोरूषैः कुतपानाम-
रिष्टकैः श्रीफलैर्युपहृतां क्षौमाणां गौरसर्षपैः १२० क्षौमवच्छस्वशृगाणामस्थिदंतमयस्य च शु-
द्धिर्विज्ञानताकाया गौमूत्रेणोदकेन वा १२१ प्रोक्षणात्तृणकाष्ठंच पलालंचैव शुध्यति मार्जनोपाज-
नैर्वैशम्पुनः पाकेन मृण्मयम् १२२ मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वाधौवनैः पूयशोणितैः संस्पृष्टैर्नैव शब्दोत्पन्नः पा-
केन मृण्मयम् १२३

कनस्पृणमयम् १२३ मवसिष्टयेतसर्षपकल्केनगोमूत्रजलयोरन्यतरसुक्तेनशास्त्रविदाशङ्किः कर्तव्या-१२१ प्रोक्षणात्तृणकाष्ठंचेति तृणकाष्ठपलालचचडालादिस्यर्षदूषितप्रोक्षणेनशुध्यति तृणपलालसाहचर्यादिदमिंधनादिकाश्वविषयम् दारवाणांचतक्षणमितिनिर्मितदारुमयगृहपात्रविषयम् गृहमुदस्यानिवासादिदूषितम् मार्जनगोमयाद्युपलेपनेनसूत्रमयभांडमुच्छिष्टादिस्यर्षदूषितंपुनःपाकेनशुध्यति १२२ मद्यैरिति मद्यादिभिस्तसंस्पृष्टमृणमयपात्रंपुनःपाकेनापिनशुध्यति घृवनंश्चेत्प्राप्यंशोणितविकारः १२३

संमार्जनेति अवकरशोधनेनगोमयाद्युपलेपनेनगोमूत्रोदकादिसेकेनस्वात्वाकाचिन्मृदपनयेनैनगवांअहोरात्रनिवासेनपंचभिरेकै
कशोभूमिःशुध्यति एषांचौच्छिष्टमूत्रपुरीषचंडालनिवासाद्यपघातगौरवलाघवाभ्यांसमुच्चयविकल्पावयवगंतयौ १२४ पक्षि
जग्धंगवाघ्रातमिति भक्ष्यपक्षिणाकश्चिद्वागोयस्यभक्षितः गवायस्यघ्राणं कृतं पदाचावधूतमुपरिकृतं कृतं केशकीटदूषितं जग्ध
शब्दलिंगादन्ममल्यं मृत्क्षेपेणशुध्यति १२५ यावदिति विद्यादिलिप्ताद्व्याद्यावत्संबन्धिनौगंधलेपौतिष्ठतः तावद्व्यमुद्धृत्य
मृद्वारिभक्षिंस्त्राहीतव्यम् यत्रचसामान्यादौमृदाशुद्धिस्तत्रमृत्साहितंजलग्रहणं कर्तव्यं यत्र कर्णमलादौजलेनैवशुद्धिस्तत्र
जलमात्रमित्यवगंतव्यम् १२६ त्रीणिदेवा इति केनापिप्रकारेणादृष्टोपघातहेतुसंसर्गमदृष्टं संजातोपघातशंकायांजलेनप्रक्षा

संमार्जनोपांजनेनसेकेनोद्धरेत्तनेनच गवांचूपरिवासेनभूमिःशुध्यतिपंचभिः १२४ पक्षिजग्धंगवाघ्रा
तमवधूतमवक्षतम् दूषितकेशकीटैश्चमृत्क्षेपेणशुध्यति १२५ यावन्नापैत्यमेध्यात्तादृग्धोलेपश्चत-
कृतः तावन्मृद्वारिचादेयसर्वास्तद्रव्यशुद्धिषु १२६ त्रीणिदेवाः पवित्राणिब्राह्मणानामकल्पयन् अदृष्ट
मृद्धिर्निर्णिक्तयच्चवाचाप्रशस्यते १२७ आपःशुद्धाभूमिगतावैतृष्यंयासुगोर्भवेत् अत्र्यासाश्चेदमे
ध्वेनगंधवर्णरसान्विताः १२८ नित्यशुद्धः कारुहस्तःपण्येयचप्रसारितम् ब्रह्मचारिगतंभैक्ष्यनित्यमे
ध्वमितिस्थितिः १२९

लितम् तदाहहारीतः यद्यन्मीमांसास्यात्तत्तदङ्गिःस्पर्शाच्छुद्धिर्भवतिउपघातशंकायामेवपवित्रंभव
लितिब्राह्मणवाचायत्प्रशस्यतेतानित्रीणिपवित्राणिदेवाः ब्राह्मणानांकल्पितवन्तः १२७ आपःशुद्धा इति यत्परिमाणास्वप्सुगोःपि
पासाविच्छेदोभवतिताआपोगंधवर्णरसशालिन्यः सत्यः यद्यमेध्वलितानभवन्तितदाविशुद्धभूमिगताविशुद्धाः स्फुः विशुद्धभूमिग
ताइतिभूमिसंबन्धप्रदर्शनायनत्वंतरिक्षगतानांनिवृत्त्यर्थः १२८ नित्यंशुद्धइति कारोर्मालाकारादेर्देवब्राह्मणाद्यर्थेविमाल्यादि
ग्रयनेद्रव्यप्रयोजनाद्यपेक्षयाशुद्धिविशेषाकरणेपिस्वभावादेवहस्तःसर्वदाशुद्धः तथाजननमरणयोरपिस्वव्यापारेशुद्धः नत्वशौचं
कारूणाकारुकर्मणीतिवचनान् तथायद्विक्रैतव्यंपण्यवीथिकायांप्रसारितंनापणनीयमन्नमग्नीयादितिशंखवचनात्सिद्धान्त-

अतिरिक्तं तदनेकक्रेतुकरस्य र्षोपि शतमेव तया च ब्रह्मचार्यादिगतभौक्ष्यमनाचांतस्त्री दत्तमपिरथ्यादिक्रमणेपि सर्वदा शतद्विभितिश
 रूमर्यादा १३९ नित्यमास्यमिति सर्वदा स्त्रीणां मुखं शचितथाकाकादिपक्षिणांचंचूपघातपतितं फलं शक्तिवत्सुखचदोहसमये-
 क्षीरमक्षरणेशक्तिश्चाचपदामृगादीन् हंतुं गृण्हाति तदा तत्र व्यापारे शक्तिः तस्मात् १३० श्वभिरिति कुक्कुरैर्हंतस्य मृगादेर्यन्मांसं त-
 त्शुचिमतुरयोचत् तच्छ्राद्धघृतिभिर्भोजनादावेव द्रष्टव्यम् अन्यैश्चामांसादिभिर्व्याघ्रशयेनादिभिश्च व्याधादिभिश्च मृगवधजी-
 विभिर्हंतस्य १३१ ऊर्ध्वनाभेति नाभेरुपरियानां द्वियच्छिद्राणि तानि सर्वाणि पवित्राणि भवन्ति अतस्तेषां स्पर्शनेनाशौचं यानि नाभेर-
 धस्तान्यशस्त्रीनि भवन्ति अधश्छिद्रेषु च बहुवचनं व्यक्तिबहुलापेक्षया वक्ष्यमाणा अवसादयो देहमला देहान्निःसृता असुद्धा भवन्ति
 १३२ मक्षिकेति मक्षिका जमेध्यस्पर्शिन्योपविशुषो मुखनिःसृता अल्पाजलकणाः छायापतिता देहनिस्पर्शस्यापि गवादीनि चाग्निपर्य-

नित्यमास्यं शुचिस्त्रीणां शकुनिः फलपातने प्रसवे च शुचिर्वत्सः श्वामृगग्रहणेशुचिः १३० श्वभिर्हंतस्य
 यन्मांसं शुचितन्मत्तुरब्रवीत् कव्यादिश्च हतस्यान्ये श्वडालाद्यैश्च दस्फभिः १३१ ऊर्ध्वनाभेयी निरुनानि
 तानि मेध्यानि सर्वशः यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्रुताः १३२ मक्षिका विषुषश्छायागौरश्वः
 सूर्यरश्मयः रजोभूर्वायुरग्निश्च स्पर्शमेध्यानि निर्दिशेत् १३३ विष्मूत्रोत्सर्गश्च श्वार्थं मृदायादियमर्थ-
 वत् दैहिकानां मलानां च शक्तिषु द्वादशस्यपि १३४ वसा शक्त्रमसृज्जामूत्रविट् घ्राणकर्णविट् श्ल-
 ष्माशुदूषिकास्वेदोद्वादशेतेनृणामलाः १३५

तानि चंडालादिस्मृतानि स्पर्शश्चो निजानीयात् १३३ विष्मूत्रेति विष्मू-
 त्रमुत्सृज्यते येन स विष्मूत्रोत्सर्गः पाज्यादिस्तस्य शुल्लार्थं मृद्वारिगृहीतव्यं अर्थवत्प्रायोजनवत्प्रायतगंधलेपक्षयो भवति तथा शरीराणां
 वसादिमलानां संबन्धिषु द्वादशस्वपि गंधलेपक्षयार्थं मृद्वारिग्राह्यतत्र स्मृत्यंतरात्पूर्वषट्के मृज्जलग्रहणं उत्तरषट्के जलमात्रग्रहणं तदाह बौ-
 धायनः आददीतमृदोऽपश्चपट्पूर्वेषु शुद्धये उत्तरेषु च षट्स्वद्विः केवलाभिर्विशुध्यति ततश्च द्वादशस्वपीति मानवं मृद्वारिग्रहणवच-
 नं व्यवस्थयामृद्वारिणोर्ग्रहणो सति न विरुध्यते गोविंदराजस्तु मनुष्यौ धायनवचनसंदर्शनादुत्तरषट्केपि विकल्पमाह सच व्यवस्थितो देव-
 पित्राद्यदृष्टकर्मप्रवृत्ते उत्तरेषुपि मृदमादद्यान्मान्यदा १३४ वसेति वसाकायस्नेहः शक्त्रेतः असृक् रक्तं मज्जा शिरोमध्ये पिंडितस्नेहः

दूषिकाअक्षिमलः स्वेदः श्रमादिनादेहनिःसृतंजलम् वसादयोद्वादशनराणां देहिकामला भवन्ति १३५ एकालिंग इति मूत्रपु-
रीषोत्सर्गसति शुद्धिमभीप्सतामृदाचार्यादेपमर्थवदित्यक्तत्वाज्जलसहितामृदेकालिंगोदातव्यागुदेतिस्त्रोमृदः तथैकस्मिन् करे वा
मे शौचविद्वक्षिणं हस्तं नार्धः शौचेनियोजयेत् तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वं न शोधयेदिति देवलवचनात्तस्यैवाधः शौचसाधनत्वात्
तत्रैव दशमृदोदातव्यातत्तत्र भयोः करयोः सप्तदातव्याः यदातूक्तशौचेनापि गंधलेपक्षयो न भवति तदा यावदप्येत्यमेधाक्तादिति वच-
नादधिकसंख्या अपि मृदातव्या एतद्विषयाण्येव मुनीनामधिकमृत्संख्यावचनानि मृत्परिमाणमाह दक्षः लिंगेपि मृत्संख्या तात्रिपू-
र्वी पूर्णतया द्वितीया च तृतीया च तदूर्ध्वार्धमिकीर्तिता इति यदातूक्तसंख्याया अल्पेनापि गंधलेपक्षयो भवति तदा संख्या वाक्या
रमे सामर्थ्यात्संख्या पूरयितव्यैव १३६ एतच्छौचमिति एकालिंग इत्यादियच्छौचमुक्तं तद्गृहस्थानामेव ब्रह्मचारिणां द्विगुणं वानप्र-

एकालिंगेगुदेतिस्त्रयैकत्र करे दश उपभयोः सप्तदातव्यामृदः शुद्धिमभीप्सता १३६ एतच्छौचं गृ-
हस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् त्रिगुणं स्थावनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् १३७ कृत्वा मूत्रपुरीष-
वारवान्याचात उपस्पृशेत् वेदमध्येष्यमाणश्च अन्नमभ्यंश्च सर्वदा १३८ त्रिराचामेदपः पूर्वोद्विः प्रमृ-
ज्यात्ततो मुखम् शरीरं शौचमिच्छन् हिस्त्री शूद्रस्तसकृत्सकृत् १३९ शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्या-
यवर्तिनाम् वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् १४०

स्थानां त्रिगुणं यतीनां पुनश्चतुर्गुणम् १३७ कृ-
त्वेति मूत्रपुरीषं कृत्वा कृतयथोक्तशौचस्त्रिराचांत इन्द्रियछिद्राणि शीर्षाण्यन्यानि च स्पृशेत् वेदाध्ययनं चिकीर्षन् अन्नं वा अश्वन् वा
तु द्वितीयाध्याये अध्येष्यमाणस्ताचांतो निवेद्य गुरवे श्मिया दाचम्येत्कभयमुक्तं इत्यांगत्वार्थम् इदं तु पुरुषार्थशौचाद्येत्यपुनरुक्तिः
आचांत इति यदुक्तं तत्र विशेषमाह १३८ त्रिराचामेदिति देहस्य शुद्धिमिच्छन् प्रथमं वारत्रयमपो भक्षयेत् ततोर्द्धिमुखं परिमृज्या-
त् स्त्री शूद्रश्चैकवारमाचमनार्थमुदकं भक्षयेत् १३९ शूद्राणामिति शूद्राणां कार्यमिति कृत्यानां कर्तारिवेति कर्तारिषष्टौ यथा
शास्त्रव्यवहारिभिर्द्विजसु शूषकैः शूद्रैर्मसिमासिसु उदकं कार्यं वैश्यवच्चमृतसूतकादौ शौचकल्योऽनुष्ठानव्यः द्विजोच्छिष्टं च भोजनं

भक्त्यत इति भोजनं कार्यमिति १४० नोच्छिष्टमिति निष्ठाव्योक्तानृतानिष्ठातवतामाचमनविधानादिप्रणामपिसुरखान्निःसरणान्निष्ठाव
नमेवेति प्रसक्तौ शक्यर्थमपवादमाह सुरवभवाविप्रुषोया अंगे निपतंति ता उच्छिष्टं कुर्वंति तथाश्मश्रुलोमानि सुरवप्रविष्टानि नोच्छिष्टां
जनपतिदंतावकाशस्थितं चान्नावयवादिनोच्छिष्टं कुरुते अत्र गौतमीये विशेषः दंताभिरुच्छेष्टु दंतवदन्यत्र जिह्वाभिमर्षणात्माकृच्युतेरि-
त्येके च्युते वाहारवद्विद्यानिगिरन्नेव तच्छुचिः १४१ स्पृशंतीति अन्येषामाचमनार्थं जलददतां ये विंदवः पादौ स्पृशंति न जंघादि वि
सुद्धभूमिषोदकैस्तुल्यास्तेन चाचमनार्हं भवति तदा तत्र च्यवनावस्थैरकृताचमनः शुद्ध्यति द्रव्यं च शुद्ध्यति १४२ उच्छिष्टेनेति द्रव्य
हस्तपदेन शरीरसंबंधमात्रं द्रव्यस्य विवक्षितं आमणिवंधात्पाणिप्रक्षाल्येति द्रव्यहस्तस्याचमनासंभवात्स्केधादिस्थितद्रव्यो यद्युच्छि
ष्टेन संस्पृष्टो भवति तदा द्रव्यमनवस्थायैव कृताचमनः शुद्ध्यति द्रव्यं च शुद्धं भवति १४३ वांत इति कृतवमनः संजातविरक्तः स्नात्वा घृ

नोच्छिष्टं कुर्वते सुरव्याविप्रुषो गेपतंति याः नश्मश्रूणि गतान्यास्यान् दंतांतरधिष्ठितम् १४१ स्पृशंति विं
दवः पादौ य आचामयतः परान् भौमिकैस्ते समाज्ञेयान्तैराप्रयतो भवेत् १४२ उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यह
स्तः कथंचन अनिधायैव तद्रव्यमाचांतः शुचितामियात् १४३ वांतो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाच
रेत् आचामेदेव भक्त्यान्नं स्नानं मैश्वर्यनिनः स्मृतम् १४४ कृत्वा कृत्वा च भक्त्या च निष्ठाव्योक्तानृतानि च
पोलापोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतो पिसन् १४५ एष शौचविधिः कृत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च उक्तो वः स
र्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत १४६

तप्राशनं कुर्यात् दशविरक्तान् विरिक्त इति गोविंदराजः यदि भक्त्या अनंतरमेव वम
नितदा आचमनमेव कुर्यान्न स्नानं तप्राशने मैश्वर्यं च कृत्वा स्नायात् इदं तु भक्तुमती विषयम् १४४ कृत्वेति निद्राक्षुब्धोजनश्लेष्म
निरसनमृषावादजलपानादि कृत्वा अध्ययनं निर्वर्तुः शक्तिरप्याचामेत् यत्तु भक्त्या चोपस्पृशेत्सम्यगिति तथा अध्येष्यमाणस्त्वाचांत इ
ति द्वितीयाध्यापोक्तं तद्गुणत्वेन इह तु भक्त्या चमनविधानं पुरुषार्थं अध्ययनांगतयाचमनविधानं गृहस्थादीनामपीति १४५ एष शौच
विधिरिति षष्ठ्यर्णानां जननमरणादौ दशरात्रादिरशौचविधिः समग्रो द्रव्याणां तैजसादीनां चैलादीनां च जलादिनां शक्तिविधिर्युष्माक

मुक्तः इदानीं स्त्रीणां मनुष्येयं धर्मं शृणुत १४६ बालयावेति बाल्ये यौवने चार्द्धके च वर्त्तमानया किंचित्सूक्ष्ममपि कार्यं भर्त्रा धननुमत
न स्वातंत्र्येण कर्त्तव्यमिति किंतु १४७ बाल्ये पितुरिति बाल्ये पितुर्वशेति श्रेत् यौवने भर्तुः भर्त्तरि मृते पुत्राणां तदभावे तत्सपिंडे
पुत्रासत्कृत् पितृपक्षः प्रकृतः स्त्रियः पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्त्ता स्त्रिया मत इति नारदवचनात् ज्ञातिराजादीनामायत्तात्कदाचिन्न
स्वतंत्रा भवेत् १४८ पित्रा भर्त्रेति पित्रापत्यापुत्रैर्विनात्मनो विरहं कुर्यात् यस्मादेवापियोगेन स्त्रीबंधकी भावंगतापि पतिपितृकुले
भिंदिते करोति १४९ सदा प्रहृष्टेति सर्वदा भर्त्तरि विरुद्धेऽपि प्रसन्नवदनया गृहकर्मणि चतुरया सुशोधितकुंडकटाहादिगृहभांडया-
व्ययेनात्र ह्युपदया स्त्रिया भवितव्यम् १५० यस्मै दद्यादिति यस्मै पिता एनां दद्यात्पितुरनुमत्या भ्राता वा तं जीवंतं परिचरेत् मृतंच

बालया वा युवत्या वा वृद्ध्या वा पियोषिता न स्वातंत्र्येण कर्त्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि १४७ बाल्ये पितु
र्वशेति श्रेत्याणि ग्राहस्य यौवने पुत्राणां भर्त्तरि मृतेन भजेत् स्त्री स्वतंत्रताम् १४८ पित्रा भर्त्रा स्तुते-
वापि नेच्छेद्द्विरहमात्मनः एवां हि विरहेण स्त्री गत्यै कुर्यादुभे कुले १४९ सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहका
र्येषु दक्षया सुसंस्कृतोपस्करया व्ययेचा मुक्तहस्तया १५० यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता चानुमते
पितुः तं शुश्रूषत जीवंतं संस्थितं च न लघयेत् १५१ मंगलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः प्रयु
ज्यते विवाहपुत्रदानस्वाम्यकारणम् १५२ अनृता वृत्तकाले च मंत्रसंस्कारकृत्यतिः सुखस्य नित्यं
दाते ह परलोकचयोषितः १५३

नातिक्रामेत् व्यभिचारेण तदीय आत्थतर्पणादिविरहितया पारलौकिक कृत्यखंड
नेन च १५१ मंगलार्थमिति यदासां स्वस्त्ययनं शांत्यनुमंत्रवचनादिरूपं यश्चासां प्रजापतियागः प्रजापत्यद्देशेनाज्यहोमात्मको
विवाहेषु क्रियते तन्मंगलार्थमपीष्टसंपत्त्यर्थं कर्म यत्पुनः प्रथमं प्रदानं वा दानात्मकं तदेव भर्तुः स्वाम्यजनकं ततश्च वाग्दानादार
भ्यस्त्रीभर्तृपरतंत्रातस्मात्तंत्रयेतेति पूर्वोक्तशेषः यत्पुनश्च मेव क्ष्यते तेषां निष्ठातु विज्ञेया विद्भिः सप्तमे पदे इति तद्भार्यात्वसंस्का
रार्थमित्यविरोधः यतः १५२ अनृता वृत्तकालेति मंत्रसंस्कारो विवाहः तत्कर्त्ता भर्त्ता अस्तापुषे यात्सर्वत्र वापतिषिद्धवर्जमिति

गोतमवचनात् ऋतुकाले अन्यदा च नित्यमिह लोके च सखस्यदाता तदाराधनेन च स्वर्गादिप्राप्तेः परलोकेऽपि सखस्यदातेति त-
स्मात् १५३ विशाल इति सदाचारमूल्यः स्वयंतरानुरक्तो वा विद्यादिगुणहीनो वा त आपि साध्यास्त्रियादेव वत्पतिरा राधनीयः य-
स्माच्च १५४ नास्ति स्त्रीणां भक्तिः यथा भर्तुः कस्याश्चित्पत्न्या रजोयोगादिना अनुपस्थिता वापि पत्यन्तरेण यज्ञनिष्पत्तिः तथानस्त्रीणां
भर्त्रा विना यज्ञसिद्धिः नापि भर्तुरनुमतिमंतरेण व्रतोपवासौ किंतु भर्तुपरिचर्ययेव स्त्री स्वर्गलोके पूज्यते १५५ पाणिग्रहस्येति प-
त्या सह धर्माचरणेन योजितः स्वर्गादिलोकः तमिच्छन्तो साध्यास्त्री जीवतो वा मृतस्य वा भर्तुर्नीके चिदप्रियमर्जयेत् मृतस्याभियंत्य
भिचारेण विहितयाद्वखंडनेन दत्तिसंभवेऽपि १५६ कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः पवित्रैश्च देहं क्षपयेत् अल्पाहारेण क्षीणं कुर्यात् न च भ-

विशालः कामरुत्तो वा गुणैर्व्याप्य परिवर्जितः उपचर्यः स्त्रिया साध्या सततं देववत्पतिः १५४ नास्ति स्त्रीणां
पृथक् यज्ञो न व्रतन्नाप्युपोषितम् पतिश्च श्रूयते येन तेन स्वर्गमहीयते १५५ पाणिग्रहस्य साध्यास्त्री
जीवतो वा मृतस्य वा पतिलोकमप्नोतीनाचरे किंचिदप्रियम् १५६ कामं तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफ-
लैः श्रुभैः न तु नामापि गुणहीनस्योपेते परस्य तु १५७ आसीतामरणास्मांतानियता ब्रह्मचारिणी
यो धर्म एकपत्नीनां काक्षती तमनुत्तमम् १५८ अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् दिवंगतानि
विप्राणामकृत्याकुलसंततिम् १५९ मृते भर्तुरीसाध्यास्त्री ब्रह्मचर्यव्यवस्थिता स्वर्गगच्छत्यनुत्रापि
यथा ते ब्रह्मचारिणः १६०

नृगिरिमृते च भिचारधिया परपुरुषस्य नो मांश्च चारयेत् एवं च सति १५७ आसीतेति क्षमायुक्तानि
यमवती एकभर्तुकानां यो धर्मः प्रकृतस्तमः तमिच्छन्नामधुमांसमेधुना कामा ब्रह्मचर्यशालिनी मरणपर्यन्तेति श्रेष्ठः अनुत्रापि पुत्रार्थेन पर-
पुरुषं सेवेत यस्मात् १५८ अनेकानीति बाल्यत एव ब्रह्मचारिणामकृतदाराणां सनकवालखिल्यादीनां ब्राह्मणानां बहूनि सहस्राणि
कुलसंख्या संततिमनुत्तमाद्यापि स्वर्गगतानि १५९ मृते भर्तुरीति साध्याचारस्त्री मृते भर्तुरि अकृतपुरुषोत्तरमैकनापुत्ररहितापि
स्वर्गगच्छति यथा ते सनकवालखिल्यादयः पुत्रभूत्याः स्वर्गगताः १६०

अपत्यलोभाद्यातुस्त्रीभर्तारमतिवर्त्तते सेहलोकेगर्ही
प्राप्नोतिपरलोकंचस्वर्गंतेनपुत्रेणनलभतेअत्रैवहेतुमाह १६१ नान्योत्पन्नेति यस्माद्वर्त्तव्यतिरिक्तेनपुरुषेणउत्पन्नासाप्रजातस्याः
शास्त्रोयानभवतिनचान्यपत्यासुत्यादिताःउत्सादकस्यप्रजाभवतिएतच्चाभियोगोत्पादितविषयम् बहुभर्तृकेयमिति लोकप्रसिद्धेः हि
तीयोपिभर्तृव तस्मादन्योत्पादितत्वमसिद्धमित्याशंक्याहनचलोकेगर्हीप्रसिद्धावपिसाध्याचाराणानकनिच्छास्त्रेहितीयोपभर्तृप-
दिश्यते एवंचसतिपुनर्भूत्वमपिप्रसिद्धम् १६२ पतिमिति अपरुष्टंस्त्रियादिकंस्वकीयंपतित्वत्काउक्तंस्त्राहणादिकंयाआश्रय
तिसालोकेगर्हीणैवभवति परोऽन्यः पूर्वभर्ताअस्याअभूदितित्वलोकैरिष्यते व्यभिचारफलमाह १६३ व्यभिचारेति परपुरुषोप

अपत्यलोभाद्यातुस्त्रीभर्तारमतिवर्त्तते सेहनिंदामवाप्नोतिपतिलोकाञ्चहायते १६१ नान्योत्प
न्नाप्रजास्तीहनचाप्यन्यपरिग्रहे नहितीयश्चसाध्वीनांकचिद्वर्त्तपदिश्यते १६२ पतिहिलापरुष्ट
स्वमुत्कृष्टयानिषेवते निंदैवसाभवेच्छोकेपरपूर्वेतिचोच्यते १६३ व्यभिचारात्तुभर्तुःस्त्रीलोकेप्रा
प्नोतिनिघताम् शृगालयोनिप्राप्नोतिपापरोगेऽप्यपीड्यते १६४ पतियानाभिवचरतिमनोवाग्देहसं
यता साभर्तृलोकमाप्नोतिसिद्धिःसाध्वीतिचोच्यते १६५ अनेननारीवृत्तेनमनोवाग्देहसंयता इ-
हास्याकीर्तिमाप्नोतिपतिलोकपरत्रच १६६ एवंवृत्तांसवर्णास्त्रीहिजातिःपूर्वमारिणीम् दाहयेदग्नि
होत्रेणयज्ञपात्रैश्चधर्मवित् १६७ भोगेनस्त्रीइहलोकेगर्हीणयतांलभतेमृताचशृगालिभवतिकुष्मादिरोगेऽप्यपीड्यते

१६४ पतियेति मनोवाग्देहसंयतेतिविशेषणोपादानात्प्रयामनोवाग्देहेरेवभर्तारिनव्यभिचरतिसाभर्तृमात्रनिष्ठमनोवाग्देहव्या
पारलान्भर्तृसहार्जितान् लोकान्प्राप्नोतिइहचशिष्टैःसाध्वीलक्ष्यते वाङ्मनोभ्यामपिपतिनव्यभिचरेदितिविधानार्थोदैहिकव्यभि
चारनिवृत्तेरुक्तायाअप्यनुवादः १६५ अनेनेति अनेनस्त्रीधर्मप्रकारेणउक्तेनचारेणपतिसुश्रूषाभर्तृव्यभिचारादिनामनोवा
संयतारोइहलोकेचपरुष्टांकीर्तिपरत्रपत्यासहार्जितंचस्वर्गादिलोकंप्राप्नोतीतिप्रकरणार्थोपसंहारः १६६ एवंवृत्तामिति हिजातिः
समानवर्णयथोक्तानारयुक्तांपूर्वमृतांश्रौतस्मात्तीग्निभिर्यज्ञपात्रैश्चदाहधर्मज्ञोदाहयेत् १६७

भार्येति पूर्वमृताये अंत्यकर्मणि दाहनिमित्तमग्नीन्समर्प्य गृहस्थाश्रमनिमित्तं उत्पन्नपुत्रोऽनुत्पन्नपुत्रो वा पुनर्विवाहं कुर्यात्स्मार्त्त
ग्नीन् श्रौताग्नीन् वा आदध्यात् १६८ अनेनेति अनेन तृतीयाध्यायाद्युक्तविधिना प्रत्यहं पंचयज्ञान्नस्य जेत् द्वितीयमायुषां कृत
तदारपरिग्रहो अनेनैव यथोक्तविधिना गृहस्थविहितां धर्माननुतिष्ठेत् गृहस्थधर्मत्वेऽपि पंचयज्ञानां प्रकृष्टधर्मज्ञापनार्थं पृथङ्निर्देशः
१६९ इतिकुल्लूकभाट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां पंचमोऽध्यायः ५ ७ ७ ७ ७
एवमिति आश्रमसमुच्चयाश्रितो हि जातिः कृतसमावर्त्तन उक्तप्रकारेण यथाशास्त्रं गृहाश्रममनुष्ठाय नियतः कृतनिश्चयो यथाविधानं
वक्ष्यमाणधर्मेण यथाहं विशेषेण जितेंद्रियः परिपक्वकृपाय इत्यर्थः वानप्रस्थाश्रममनुतिष्ठेत् १ गृहस्थस्त्विति गृहस्थो यदात्मदेहस्य

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनंत्यकर्मणि पुनर्दीरक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च १६८ अनेन विधिना
नित्यपंचयज्ञान्नहापयेत् द्वितीयमायुषां भागं कृतदारो गृहे वसेत् १६९ इति मानवे धर्मशास्त्रे
भृशुप्रोक्तायां संहितायां शौचविधिः पंचमोऽध्यायः ५ ७ ७ ७ ७ एव गृहाश्रमे स्थित्वा
विधिवत्स्नातको द्विजः वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेंद्रियः १ गृहस्थस्तु यदा पथ्ये हली पलित
मात्मनः अपत्यस्ये च चापत्यं तदारण्यसमाश्रयेत् २ संत्यज्य ग्राम्यमाहार सर्वचैव परिच्छदम् पुत्र
षु भार्यानिक्षिप्य वनं गच्छेत्सहैव वा ३ अग्निहोत्रसमादाय गृह्य चाग्निपरिच्छदम् ग्रामादरण्यनिः
सृत्य निवसेन्नियतेंद्रियः ४

सकृशौचित्यं केशधावल्यां पुत्रस्य पुत्रं पश्यति तया विधवयो वस्थया विगतविषयरागतया व
नमाश्रयेत् २ संत्यजेत्यादि ग्राम्यं व्रीहियवादि कंभस्यं सर्वचगवाश्वशय्यादि परिच्छदं परित्यज्य विद्यमानभार्यश्रवणवासमनिच्छं
तां भार्यां पुत्रेषु समर्प्य इच्छंत्या सहैव वनं गच्छेत् ३ अग्निहोत्रमिति श्रौताग्निं आयसं आदींश्चाप्युपकरणं च स्मृकृष्णवादीन्
गृहात्वा ग्रामादरण्यनिःसृत्य गन्वा संयतेंद्रियः सन्निवसेत् ४ सुन्यन्तैरिति सुन्यन्तैर्न विरादिभिर्नानाप्रकारैः पवित्रैः शाकम्

लफलेर्वारण्योद्भवैरेतानेवेतिगृहस्थस्यपूर्वीक्तान्महायज्ञान्यथाशास्त्रमनुतिष्ठेत् ५ वसीतइति मृगादिचर्मवृक्षवल्कलं
याआच्छादयेत्हारीतेनतुवल्कलशालीचर्मचिरकुशसुंजफलकवासाइतिविदधतावल्कलादिकमप्यनुज्ञातम्
तृजटाश्वशुलोमनखानित्यंधारयेत् ६ यद्भक्ष्यमिति यजुंजीतततोयथाशक्तिबलिंभिक्षांचदद्यात्बलिमितिस्तुवैश्वदेवनि-
त्यश्नाद्भयोरुपलक्षणंएतानेवमहायज्ञानितिविहितत्वात्आश्रमागतान्जलफलमूलभिक्षादानेनपूजयेत् ७ स्वाध्यायेति वेदाभ्य-
सेनित्ययुक्तःस्यात्शीतानपादिहृदंसहिष्णुःसर्वोपकारकःसंयतमनाःसततंदाताप्रतिग्रहनिवृत्तःसर्वभूतेशु कृपावान्भवेत् ८
वैतानिकमिति गार्हपत्यकुंडस्थानामग्नीनामाहवनीयदक्षिणाग्निकुंडयोर्विहारोयितानंतत्रभवंवैतानिकमग्निहोत्रयथाशास्त्रमनुति

सुन्यन्नेर्विविधैर्मैथ्यैःशाकमूलफलेनवा एतान्येवमहायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ५ वसीतचर्मचि-
रवासायस्नायात्यगेतथा जटाश्वविभृयानित्यंशमशुलोमनखानिच ६ येद्भक्ष्यस्यात्ततोदद्याद्बलिं
भिक्षांचशक्तितःअमूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ७ स्वाध्यायेनित्ययुक्तःस्यादातोमेत्रः
समाहितःदातानित्यमेनादातासर्वभूतात्तुक्पकः ८ वैतानिकंचक्रुहयादग्निहोत्रयथाविधि दर्श
मृस्कंदयन्पर्वपौर्णमासंचयोगतः ९ ऋक्षेष्ट्याग्रायणंचैवचातुर्मास्योनिचाहरेत् उत्तरायणंचक्रम
शोदाक्षस्यायनमेवच १०

येत्तदर्शपौर्णमासंचपर्वेतिश्रौतस्मार्तदर्शपौर्णमासौयोगतःकालेअस्कंदयन्अपरित्यजन्भा-
यानिःक्षेपयक्षेचरजस्वलायाभिवभार्यायामेतेषामनुष्ठानमुचितंविशेषाश्रयणात् ९ ऋक्षेति ऋक्षेष्टिर्नक्षत्रेष्टिःआग्रायणंचस-
श्रौतदर्शपौर्णमासादिकर्मवानप्रस्थस्यस्तुत्यर्थमुच्यतेनत्वस्यानुष्ठेयंग्राम्यब्रीह्यादिसाध्यत्वादेषांच नचस्मृतिःश्रौतांगवाधनेश-
क्ता तदसत्त्वासतशारदैरित्युत्तरम्लोकेसुन्यन्नेन्नीविरादिभिःवानप्रस्थविषयतयास्पष्टस्यचरुपुरोडाशादिविधेर्बाधनस्यानित्य-
त्वात् गोविंदराजस्तुतीत्यादिभिरेषकथंविदरण्यजातैरेतान्निर्वर्त्तयिष्यतइत्याहं १०

वासंतत्यादि वसंतोद्भवैः शरदुद्भवैर्मेध्यैर्यागांगभूतैर्मुन्यन्नेन्निवारिदिभिः स्वयमानातैः पुरोडाशांश्चरुं च याशास्त्रं तत्तद्यागादिभि
 द्वये संपादयेत् ११ देवताभ्यस्त्यादि तद्वनोद्भवनी वारादिकसाधितमतिशयेन यागार्हहविर्देवताभ्युपकल्प्य शेषान्नसुपक्वजीत
 आत्मना च कृतं लवणमूषरलवणाद्युपक्वजीत १२ स्थलजेति स्थलजलोद्भवशाकानि अरण्ययज्ञीयवृक्षोद्भवानि दंशुद्यादि फलोद्
 वांश्चरुं हानद्यात् १३ वर्जयेदित्यादि माक्षिकं मांसं भौमानातिप्रसिद्धदर्शनार्थं भौमानिकवक्त्राणि छत्राकारान् भूस्तृणमालयदे
 शेषसिद्धं शाकं शिशुकं वा हीकेषु प्रसिद्धं शाकं श्लेष्मांतकफलानि वर्जयेत् गोविंदराजस्तु भौमानिकवक्त्राणीति अन्यव्यवच्छेदकं विशेष
 षणमिच्छन् भौमानां कवकानां निषेधः वाक्षीनांतु भक्षणमाह तदयुक्तं मनुने वै हि जातेरेव कवकमात्रनिषेधात् वनस्थगोचरतया नि
 यमानिशयस्योचितत्वात् यमस्तु भूमिजं वृक्षजं चापि लत्राकं भक्षयति ये ब्रह्मघ्नोस्तान् पिजानीयात् ब्रह्महादिषु गर्हितानिति

वासंतशरदैर्मेध्यैर्मुन्यन्नेः स्वयमाहृतैः पुरोडाशांश्चरुं चैव विधिवन्निर्वपेत् पृथक् ११ देवताभ्यस्तु
 तद्भुत्वा वन्यं मेध्यतरहविः शेषमात्मनियुजोतलवणंच स्वयंकृतम् १२ स्थलजोदकशाकानि सुष्यमू
 लफलानि च मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात्स्नेहोश्च फलसंभवान् १३ वर्जयेन्मधुमांसं च भौमानिकवक्त्राणि च
 भूस्तृणशिशुकंचैव श्लेष्मांतकफलानि च १४ त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन्न् पूर्वसंचितम् जीर्णानि चैव
 वासांसि शाकमूलफलानि च १५ न फालरुष्टमश्रीयादुत्सृष्टमपि केनचित् न ग्रामजातान्यात्तोपि मू
 लानि च फलानि च १६

विशेषेण वृक्षजस्यापि निषेधमाह मेधातिथिस्तु भौमानातिस्वतंत्रपदं वदन् गोजिह्विकानाम
 कश्चित्पदार्थो वने च राणां प्रसिद्धः तद्विषयं निषेधमाह तदपि बहुषभिधानकोशादिषु प्रसिद्धं न अद्भीमहि कवकानां हि जाति-
 विशेषे पांचमिके निषेधे सत्यपि पुनर्निषेधो भूस्तृणादीनां निषेधेऽपि च संप्रमायश्चित्तविधानार्थः १४ त्यजेदिति सर्वमेव संचयप-
 दो पूर्वसंचितनी वाराद्यन्नं जीर्णानि च वासांसि शाकमूलफलानि च आश्विने मासि त्यजेत् १५ न फाल इति फालरुष्टप्रदेशे जातं-
 स्वाभिनोपेक्षितमपि त्रीत्यादिना द्यात् तथा ग्रामजातान्यफालरुष्टभूभागोपलता वृक्षमूलफलानि क्षत्वा डितोपि न भक्षयेत् १६

अग्निपक्वेति अग्निपक्वं न्यमन्नं कालपक्वं वा फलादि यद्वा नो दूरवलमुसलाभ्यां किंतु पाषाणेन चूर्णीकृत्या पक्कमेवाद्यात् दंता एवो
दूरवलस्थानानियस्य तथा विधोवा भवेत् १७ सद्य इत्यादि एकाहमात्रजीवनोचितं माससं चित्तं वा षण्माससं वत्सरनिर्वाहसम-
र्थे वा नीवारादिकं संचित्तुयात् यथा पूर्वनि्यमातिशयः मासवृत्तियोग्यसंचयो माससंचयः सोऽस्यास्तीति अत इच्छना विनिरुन् प्रत्यं ये
न माससंचयिक इति रूपम् १८ नक्तमित्यादि यथा सामर्थ्यमन्नमाहृत्य प्रदोषे भंजीत अहन्ये च वाचतुर्थकालांशानो वा स्यात्सायं
भातमर्तुष्याणामशनं देवनिर्मितमिति विहितं तत्रैकस्मिन्नहनि उपोष्या परेद्युः सायं भंजीत अष्टमकालिको वा भवेत् त्रिरात्रसु पोष्य
चतुर्थस्यान्होरात्रो भंजीत १९ चांद्रायणेति शकृद्गुण्योरेकैकं ह्रासयेत्सिद्धं सुक्लेरुणो च वर्त्तयेत् इत्यादि नैकादशाध्यायेन
वक्ष्यमाणे चांद्रायणे वर्त्तयेत् पक्षांतो पोर्णमास्यमावासे तत्र श्रुतां यवागूं वाप्यश्रीयात्सकृदिति सायं प्रातर्वा २० पुष्यमूले

अग्निपक्वांशानो वा स्यात्कालपक्कं भगेव वा अशमकुट्टो भवेद्वापि दंतोत्तरवलिकोपि वा १७ सद्यः प्र-
क्षालको वा स्यान्माससंचयिकोपि वा षण्मासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव वा १८ नक्तं चान्नसम-
श्रीयाद्वा वाहृत्य शक्तिः चतुर्थकालिको वा स्यात्स्याद्वाप्यष्टमकालिकः १९ चांद्रायणविधानैर्वा
शुक्लेरुणो च वर्त्तयेत् पक्षांतयो वाप्यश्रीयाद्वागूं कथिता स कृत् २० पुष्यमूलफलैर्वापि केवलै-
र्वर्त्तयेत्सदा कालपक्वैः स्वयंशीर्णे वैखानसमते स्थितः २१ भूमौ विपरिवर्त्तते तिष्ठेद्वा प्रपदेद्दिनम्
स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवने धूपयन्नपः २२

त्यादि पुष्यमूलफलैरेव वा कालपक्वैः स्वयंपतितैर्जवेत् वैखानसो वा
नमस्यः तद्धर्मप्रतिपादकशास्त्रदर्शने स्थितः तेनैतदुक्तं अन्यदपि वैखानसशास्त्रोक्तं धर्ममनुतिष्ठेत् २१ भूमौ लुब्धगतागतानि कुर्यात्स्थानासनादावुपविशेत् उतिष्ठेत्सर्वदेदित्यर्थः आवश्यकं स्नानं भोजनादिकालं विहाय चायन्नि-
मः एव सुत्तरवापि पादाग्राभ्यां वादिनं तिष्ठेत्कंचिच्छालं स्थित एव स्यात्कंचिच्चोपविष्ट एव न त्वंतराप्यदेत्सवने सुसायं प्रातर्मध्या-
ह्नेषु स्नायात् यत्तु सायं प्रगेतयेत्युक्तं तेन सहास्यनियमातिशयापेक्षो विकल्पः २२

ग्रीष्मदशदि आत्मतपोविद्वत्पर्यग्रीष्मेचतुर्दिगवस्थितैरग्निभिरुद्देवादित्यतेजसा आत्मानं तापयेत् वर्षास्वभ्रावकाशमाश्रयेत्
यत्र देशो देवो वर्षति तत्र छाद्यावरणरहितस्तिष्ठेदित्यर्थः हेमन्ते चार्द्रवासा भवेत् ऋतुत्रयसंबत्सरावलंबेनायं सांवत्सरिक एव नियमः
२३ उपेति विहितमपि त्रिपवणं स्नानं देवर्षिपितृतर्पणविधानार्थमनूद्यते प्रातर्मध्यंदिनं सायं सवनेषु त्रिष्वपि देवर्षिपितृतर्पणं कुर्वन्
अन्यदपि पक्षमासोपवासादिकं तोत्रव्रतंतपोऽनुतिष्ठन् योक्तव्यमेनपक्षोपवासिनः केचिन्मासोपवासिनः इति स्वशरीरं शोषयेत्
२४ अग्नीनित्यादि श्रौतानग्नीन् वैश्वानसशास्त्रविधानेन भस्मपानादिना आत्मनि समाप्य लौकिकाग्निगृहभूत्योपयावस्यति वृक्ष
मूलनिकेतन इति मुनिर्मोर्न व्रतचारी फलमूलाशन एव स्यात् नीवारद्यपि नाश्रियात् एतच्चोर्ध्वं षण्मासेभ्योऽप्युपरि अनग्निरनिके

ग्रीष्मेपंचतपास्तस्याहर्षास्वभ्रावकाशिकः आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वृद्धयंस्तपः २३ उपस्पृशंस्त्रिव
णपितृन्दवाश्रितर्पयेत् तपश्चरश्चोग्रतरशोषयेद्देहमात्मनः २४ अग्नीनात्मनिर्वतानात्समारोप्य यथा
विधि अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिमूलफलाशनः २५ अप्रयत्नः सरवार्थेषु ब्रह्मचारीधराशयः शरणेषु
ममश्रौवदृक्षमूलनिकेतनः २६ तापसे चैव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् गृहमेधिषु चान्येषु हि ज्ञेषु वनवा
सिषु २७ ग्रामोदाहृत्य वाश्रियादशौ ग्रामान् वनं वसन् प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन च २८ एतां
श्रान्याश्रयं व्रतदीक्षाविप्रो वने वसन् विविधांश्चोपनिषदां तमसं सिद्ध्यति २९

तन इति वसिष्ठवचनात् षण्मा
सोपर्यनग्निलमनिकेतत्वं २५ अप्रयत्नेति सरवप्रयोजनेषु स्वातु फलभक्षणशीतातपपराहारादिषु प्रयत्नशून्य अस्त्रीसंभोगीभू
शापीननिवासस्थानेषु ममत्वरहितोदामूलवासी स्यात्फलमूलासंभवे च २६ तापसेति वानप्रस्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्राणमात्रधार
णोचितं भैक्षमाहरेत् तदभावे चान्येभ्यो वनवासिभ्यो गृहस्थेभ्यो हि ज्ञेभ्यस्तस्याप्यसंभवे २७ ग्रामेति ग्रामादानीय ग्रामस्थान्नस्याशौ
ग्रामान्पण्यशरावादिस्वदेन पाणिनैव गृहीत्वा वानप्रस्थो भंजीत २८ एतांश्चेति वानप्रस्थ एतादीक्षा एतान्नियमान् अन्यांश्च वान
प्रस्थशास्त्रोक्तान् भवेत् औपनिषदांश्च श्रुताः उपनिषत्परिता ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानि विविधान्यस्यात्मनो ब्रह्मसिद्ध्ये ग्रंथतोऽ

धृतश्चाभ्यसेत् ३९ ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेवसेविताः परिब्राजकैर्गृहस्थैश्चैवानप्रस्थैर्ब्रह्माद्वैतज्ञानधर्मयोर्विद्वत्पुत्र्य-
 उपनिषत्पुत्र्यः सेविताः तस्मादेताः सेवतेति पूर्वस्यानुवादः ३० अपरेति अचिकित्सितव्याध्याद्युद्भवे अपराजितामैशानां दिशमाश्रि-
 त्याकुटिलगतिर्युक्तो योगनिष्ठोजलानिलाशनः आशरीरनिपाताद्गच्छेत् महाप्रस्थानस्य शास्त्रे विहितं चेदं प्रस्थानं मरणं तेन न पुरा-
 पुषः स्वकामानमेवादिश्रुत्यापि निविरोधः यतः स्वकामिशब्दप्रयोगात् अवैधं मरणमनयानि विध्यते न शास्त्रीयम् ३१ आसामित्या-
 दि एषां पूर्वोक्तानुष्ठानानामन्यतमेनानुष्ठानेन शरीरं त्यक्त्वा अपगतदुःखं भयो ब्रह्मैव लोकस्तत्र पूजां लभते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः केव-
 लं कर्मणो वानप्रस्थस्य कथं मोक्ष इति चेन्न विविधाश्चोपनिषदास्तसंश्लेष्ये श्रुतीरित्यनेनास्याप्यात्मज्ञानसंभवात् यस्य तु मरणा-
 वस्तस्मात् ३२ वनेष्वित्यादि अनियतपरिमाणत्वात् आयुप्रसूतीयभागस्य दुर्विज्ञानात् तृतीयमायुषोभागमितिरागं क्षयावधिवानप्र-

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेवसेविताः विद्यातपोविद्वत्पुत्र्यं शरीरस्य च श्रुद्धये ३० अपराजितां
 वास्थाय व्रजे दिशमजिह्मगः आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ३१ आसामहर्षिचर्याणां त्य-
 क्तान्यतमया तनुम् वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ३२ वनेषु च विद्वत्सु तृतीयभागमायु-
 षः चतुर्थमायुषोभागं त्यक्त्वा सुगन्धपरिव्रजेत् ३३ आश्रमाद्वाश्रमं गत्वा हुतहोमोजितेन्द्रियः भिक्षा-
 बलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य व्रद्धते ३४ ऋणानि त्राण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् अनपाकृत्य मोक्ष-
 तु सेवमानो व्रजत्यधः ३५

स्थकालोपलक्षणार्थं अतएव शरं बलिस्त्रितो वनवासादूर्द्धं शांतस्य परिगतवयसः परिव्राज्य भि-
 त्याचरत्यनुः एवं वनेषु विद्वत्सु च विधिवद्भ्रमरतपोनुष्ठानप्रकारेण वानप्रस्थाश्रमं विषयरागोपशमनाय कथितकालमनुष्ठ-
 त्यायुषोभागमितिशेषायुः काले सर्वथा विषयसंगान् त्यक्त्वा परिब्राजकाश्रममनुतिष्ठेत् ३३ आश्रमादिति पूर्वपूर्वाश्रमादुत्त-
 मसंगत्वा ब्रह्मचर्याद्ब्रह्मश्रमंततो वानप्रस्थाश्रममनुष्ठानेत्यर्थः यथाशक्ति गताश्रमं हुतहोमोजितेन्द्रियो भिक्षाबलिदानचिरसेवया श्रान्तः
 परिव्रज्याश्रममनुतिष्ठन्परलोके मोक्षलाभात् ब्रह्मभूतं भूयति शयं प्राप्नोति ३४ ऋणानित्यादि आश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितो ब्राह्मण

उत्तरश्लोकाभिधेयानि त्रीणि क्रणानि संशोध्य मोक्षे मोक्षांतरंगे परिब्रज्याश्च मे मनो नियोजयेत् तानि क्रणानि त्वसंशोध्य मोक्षां
चतुर्थं त्रिममनुतिष्ठन्नरकं ब्रजति तान्येव क्रणानि दर्शयति ३५ अधीत्येति जायमानो ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते
यत्नेन देवेभ्यः प्रजयापितृभ्यः स्वाध्यायेन ऋषिभ्य इति श्रुतेः अतो यथा शास्त्रं वेदानधीत्यपर्ववर्जनादि धर्मेण च पुत्रानुत्पाद्य यथा
सामर्थ्यं ज्योतिष्मादियज्ञांश्चानुष्ठाय मोक्षांतरंगे चतुर्थं त्रिममनो नियोजयेत् ३६ अनधीत्येति वेदाध्ययनमकृत्वा पुत्रमनुत्पा
द्य यज्ञांश्चानुष्ठाय मोक्षमिच्छन्नरकं ब्रजति ३७ प्राजापत्येति यजुर्वेदीयोपाख्यानग्रंथोक्तां सर्वस्वदक्षिणां प्रजापतिदेवताकां
ष्टिकृत्वा तदुक्तविधिना यात्सव्यग्नौ न समारोप्य गृहादित्यभिधानात् वानप्रस्थाश्च ममनुष्ठायैव चतुर्थं त्रिममनुतिष्ठेत् एतेन मनुना
चातुराश्वमस्य समुच्चयोपि दर्शितः श्रुतिस्मिद्धाश्च एकद्वित्रितुराश्वमाणां समुच्चयाविकल्पिताः तथा जावालश्रुतिः ब्रह्मचर्यसमा

अधीत्यविधिवद्देवान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः इच्छाचशक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ३६ अनधी
त्यहिजो वेदान्नुत्पाद्य तयास्ततान् अनिष्ठाचैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् ब्रजत्यधः ३७ प्राजापत्यानि रू
प्येष्टि सर्ववेदसदक्षिणाम् आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ३८ यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः
प्रव्रजत्यभयं गृहात् तस्य ते जोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ३९ यस्मादण्वपि भूतानां हिजान्नो
त्पद्यते भयम् तस्य देहादिसुक्तस्य भयन्नास्ति कुतश्चन ४० आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रो पचितो
मुनिः समुपोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिब्रजेत् ४१

य्यगृहा भवेत् गृहा भूत्वा वनी भवेत् वनी भूत्वा प्रव्रजेत् इतरथा ब्र

ह्मचर्यदेव प्रव्रजेत् गृहाद्वनाद्वा ३८ यइत्यादि यः सर्वभ्यो भूतारब्धेभ्यः स्यावरजंगमेभ्यो अभयं दत्त्वा गृहाश्च मात्मब्रजति तस्य ब्र
ह्मप्रतिपादकोपनिषन्निष्ठस्य सूर्याद्या लोकरहित हिरण्यगर्भादेर्लोकः तत्तेजसैव प्रकाशा भवन्ति ताना मोतीत्यर्थः ३९ यस्मादित्यादि
यस्मात् हिजात् सूक्ष्मपि भयं भूतानां भवति तस्य देहादिसुक्तस्य देहनाशो कस्मादपि भयन्नभवति ४० आगारादित्यादि गृहान्नि
र्गतः पवित्रेर्दंडकमंडल्यादिसुक्तो मुनिर्मौनी समुपोदेषु कामेषु केनचित्सम्यक्समीपं प्रापितेषु स्नाह्नादिषु विगतस्पृहः परिब्रजेत्

मेधातिथिस्तपवित्रैर्मन्त्रजपैरेथवापावनैः कृच्छैर्युक्त इति व्याचष्टे ४१ एक इत्यादि एकस्य सर्वसंगविरोहणो मोक्षावाप्तिर्भवती
तिजानन् एक एव सर्वदापि मोक्षार्थं चरेत् एक एवेत्यनेन पूर्वपरिचितपुत्रादित्यागञ्च्यते असहायवान् इत्यन्तरस्यापि एकाकीयदिच
रतिसकिंचित्त्यजतिनकस्यापित्यागेन दुःखमनुभवति नापिकेनापित्यज्यते न कोप्यनेन त्यागदुःखमनुभाव्यते ततश्च सर्वत्र निर्मम
त्वः सत्त्वदुःखे मुक्तिमाप्नोति ४२ अनग्निरित्यादि अनग्निलौकिकाग्नि संयोगरहितः शास्त्रीयाग्निं समारोप्य पूर्वमुक्तत्वं नि
तोगृहभूत्यः उपेक्षकः शरीरस्य व्याध्याद्युत्पादेतत्प्रतीकाररहितः अशंकुस्तकः स्थिरमतिः असंचयिक इति अन्येपदं
मननान्मोनिस्पर्शपूर्वकत्वात् भावेन ब्रह्मणिसमाहितः तदेकतानमनाः अरण्ये च दिवा रात्रौ वसन् भिक्षार्थमेव ग्रामं प्रविशेत् ४३

एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थं सहायवान् सिद्धिमेकस्य संपश्यन् जहाति न हीयते ४२ अनग्निरनि
केतुः स्याद्भ्राममन्नाथं माश्रयेत् उपेक्षकोऽशंकुस्तको मुनिभाविसमाहितः ४३ कपालवृक्षमूलानि
कुचेलमसहायता समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ४४ नाभिनंदनमरणान्ताभिनंदन
जीवितम् कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशो मृतको यथा ४५ दृष्टिपूतं न्यसेत्पादवस्त्रपूतं जलं पिबेत् स
त्यपूता वदूहा च मनः पूतसमाचरेत् ४६ अतिवादास्ति तिक्षेत नावमन्यत कचन न चेमं देहमाश्रि
त्य वैरं कुर्यात् केनचित् ४७

कपालमित्यादि मृण्मयकर्परादिभिक्षापात्रं वा सार्थं वृक्षमूलानि स्थूलजीर्णवस्त्रं कौपीनकं ।
सर्वत्र ब्रह्मबुद्ध्या शत्रुभिर्वाभावः एतन्मुक्तिसाधनत्वान्मुक्तस्य लक्षणम् ४४ नेत्यादि मरणं जीवनं च द्वयमपि न कामयेत्किं
पीनं मरणकालमेव प्रतीक्षेत निर्देश्यते इति निर्देशो मृतिः तत्परिशोधनकालमिव मृतकः ४५ दृष्टिपूतमित्यादि केशास्थ्यादिपरि-
हारार्थं दृष्टिशोधितपादौ भूमौ क्षिपेत् जलेषु क्षुद्रजंत्वादिवारणार्थं वस्त्रशोधितं जलं पिबेत् सत्यपवित्रां वाचं च देत् ततश्च
मोनेन सहसत्यस्य विकल्पः प्रतिपिदं संकल्प्य न्यमनसा सर्वदा पवित्रात्मा स्यात् ४६ अतिवादानित्यादि अतिक्रमवादान्परो
क्तान् सहेतनं कंचित्परिभवेत् नेमं देहमस्थिरं व्याध्यायत न माश्रित्य तदर्थं केनचित्सह वैरं कुर्यात् ४७

कृत्यंतमित्यादि संज्ञातक्रोधापकस्मैचित्प्रतिक्रोधनंकुर्यात् निंदितश्चान्येनवाचंभद्रांवदेत्ननुनिंदेत्सप्तद्वारावकीर्णाभितिचक्ष
रादीनिपंचयद्विर्बुद्धांद्रियाणिमनोबुद्धिरित्यंतःकरणद्वयवेदांतदर्शनेएतैर्गृहातेषुस्वेषुवाचाप्रवृत्तेरेतानिसप्तद्वाराणीत्कथ्यन्ते एतैरेव
कीर्णाभिक्षिप्तांतद्गृहातार्थविषयांवाचनवदेत्किंतुब्रह्मात्रविषयांवदेत् ननुमनसैवब्रह्मउपास्यतेब्रह्मविषयवागुच्चारणमपिमनो
व्यापारः तत्कथंसप्तद्वारावकीर्णत्वविशेषेपिब्रह्मविषयांवदेदितिअन्यविषयानवदेदितिलभ्यते उच्यते अतएवानृताभितिविशेषय
तिस्मिन्ननृतमसत्यंविनाशीतियावत्तद्विषयावागप्यनृतोच्यते तेनविनाशिकार्यविषयांवाचनोच्चारयेत् अविनाशिव्रह्मविषयांतुप्रणवो
पनिषदादिरूपांवदेत् गोविंदरजस्तुधर्मोर्थः कामोधर्मार्थवर्थकामोधर्मार्थकामादितिएतानिसप्तवाग्विषयतयावाक्प्रवृत्तेर्द्वाराणिते
ष्ववकीर्णाभिक्षिप्तांसर्वस्यमेदस्यासत्वात् तद्विषयांसत्यरूपांवाचनवदेत् अन्येतुसप्तभवान्येववाग्विषयत्वात्सप्तद्वाराणितेषां

कृत्यंतंनप्रतिक्रुद्धेदाकुष्टःकुशलंवदेत् सप्तद्वारावकीर्णांचनवाचमनृतांवदेत् ४८ अध्यात्मरति
रासीनोनिरपेक्षानिरामिषः आत्मानैवसहायेनस्रवार्थाविचरेदिह ४९ नचोत्पातनिमित्ताभ्यांनन
स्रत्रागविद्यया नानुशासनवादाभ्याभिक्षालिप्सेतर्हचिन् ५० नतापसैर्ब्राह्मणैर्वाचयोभिरपिवा
श्वभिः आकीर्णाभिक्षकैर्वान्येरागारमुपसंजयेत् ५१ कूतकेशनखशमश्रुःपात्रीदंडीकुसंभवान् वि
चरेन्नियतोन्नित्यंसर्वभूतान्यपीडयन् ५२

मेदाहिनाशिलाच्च असत्यतयातद्विषयांवाचमसत्यांनवदेत्केवलंब्रह्मवि
षयांवदेत् ४८ अध्यात्मेति आत्मानंब्रह्माधिकृत्यरतिर्वस्यसोऽध्यात्मरतिःसर्वदाब्रह्मध्यानपरआसीनइतिस्थितिकादियोगासन
निष्ठःनिरपेक्षोदंडकमंडलादिष्वपिविशेषापेक्षाभ्युन्यःनिरामिषःआमिषंविषयाःतदभिलाषरहितःआत्मानोदेहेनैवसहायेनमोक्ष
स्रवार्थादिसंसारेपिचरेत् ४९ नेत्यादि भूकंपाद्युत्पातचक्रःसंदादिनिमित्तफलकथनेन अद्याभिमनीहस्तरखादेरीदृशंफलमितिनक्ष
त्रांगविद्ययार्दृशोनीतिमार्गइत्यवर्नितव्यंअनुशासनेनशास्त्रार्थकथनेनचक्रदाचिन्नभिक्षालिप्सुमिच्छेत् ५० नतापसैरित्यादिवा
नमस्यैरन्यैर्वाब्राह्मणैर्मक्षणाशिलैःपक्षिभिःकुक्षुरैर्वाव्यासंगृहंभिक्षार्थेनप्रविशेत् ५१ कूतकेशादि कूतकेशनखशमश्रुर्भिक्षापात्रवान्

दंडोक्तसंभः कमंडलुस्तद्वक्तः सर्वपाणिनोऽपीडयेन्सर्वदापरिभ्रमेत् ५३ अतैजसेति सौवर्णादिवर्जितानिनिष्ठिद्राणिभिक्षोर्भि
क्षापात्राणिप्रवेयुः तथायमः स्वर्णरूपपात्रेषुताम्रकांस्यापसेषुच गृणहन्भिक्षांनधर्मोस्तिगृहीत्वानरकं व्रजेत् तेषांचयतिपा
त्राणांजलेनैवतुष्टिः यज्ञेचमसामिव तान्येवदर्शयति ५३ अलाबुमित्यादि अलाबुदारुमृत्तिकावंशादिस्वंडनिर्मितानियतीनां
भिक्षापात्राणिस्वायंभवोमनुरवदत्तुवैदलंतरुलकूनिर्मितमितिगोविंदराजः ५४ एककालमिति एकवारंप्राणधारणार्थंभौसंचरेत्
तत्रापिप्रचुरभिक्षाप्रसंगंनकुर्यात् यतोचहृतरभिक्षाभक्षणप्रसक्तोयतिः प्रधानधातुवृत्त्याख्यादिविषयेष्वपिप्रसज्यते ५५ विधूमइ
त्यादि विगतपाकधूमेनिरुत्तावहननमुसलेनिर्वाणापाकांगारेगृहस्थपर्यंतभक्तवज्जनेउत्सृष्टशरावेषुत्यक्तेषुसर्वदायतिर्भिक्षांचरेत्

अतैजसानिपात्राणितस्यस्फूर्तिर्नर्त्रणानिच तेषामद्भिःस्मृतंशौचंचमसानामिवाधरे ५३ अलाबुंदारु
पात्रचमृण्मयवैदलंतथा एतानियतिपात्राणिमत्तुःस्वायंभवोऽब्रवीत् ५४ एककालचरेद्भैक्षंनप्रस
ज्येतविस्तरे भौक्षेप्रसक्तोहियतिर्विषयेष्वपिप्रसज्यति ५५ विधुमेसन्नमुसलेव्यंगारेभक्तवज्जने वृ
त्तेशरावसंपातेभिक्षान्नित्ययतिश्चरेत् ५६ अलाभेनविषादीस्याल्लभैचैवनहर्षयेत् प्राणयात्रिक
मात्रःस्यान्मात्रासंगादिनिर्गतः ५७ अभिपूजितलाभोक्तजुगुप्सेतैवसर्वशः अभिपूजितलाभैश्चय
तिसुक्तोपिवध्यते ५८ अल्यान्नाभ्यवहारेणरहःस्थानासननच हियमाणानिविषयेरिंदियाणिनिव
र्तयेत् ५९

एतच्चदिनशेषमुहूर्तत्रयरूपसामान्योपलक्षणम् तथाहयाज्ञवल्क्यः अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षंसायान्हेनाभिसंधितः
५६ अलाभेक्षित्यादि भिक्षादेरलाभेनविषादेदिति लाभेचहर्षनकुर्यात्प्राणस्थितिमात्रोपचितान्नभोजनपरः स्यात्तदंडकमंडलु
मात्रास्वपिइदमशौभनंलज्जामिदंरुचिरंगृणहामिदत्यादिप्रसंगंनकुर्यात् ५७ अभीत्यादि पूजापूर्वकभिक्षालाभंसर्वकालंनिंदेत्न
स्वीकुर्यादित्यर्थः यस्यात्पूजापूर्वकलाभस्याकारेदानृगोचरस्तेहममत्वादिभिः आसन्नमुक्तिरपियतिर्जन्मबंधान्छप्ते ५८ अल्पे
त्यादि आहारलाभवेननिर्जनदेशस्थानादिनाचरूपादिविषयेराकृष्यमाणानांदियाणिनिवर्तयेत्तस्मात् ५९ ७३ ७३

इंद्रियाणामित्यादि इंद्रियाणां निग्रहेण रागद्वेषाभावेन च प्राणिहिंसाविरतेन च मोक्षयोग्यो भवति इदानीं इंद्रियनियमोपायं विषय-
 वैराग्याय संसारतत्तत्तन्तुपदंशति ६० अवेक्षतेत्यादि विहिताकरणनिदिताचरणरूपकर्मदोषजन्यामनुध्याणां पञ्चादिदेहप्रा-
 णिनरकेषु पतनं यमलोकेनरकस्थस्य निशितनिश्चिंशच्छेदनादि भवास्तीव्रवेदना श्रुतिपुराणादिपूक्ताश्चिंतयेत् ६१ विप्रयोगमि-
 त्यादि इष्टपुत्रादिवियोगं अनिष्टहिंसकादियोगजराभिभवन्नं व्याध्यादिभिश्च पीडनं कर्मदोषसमुद्भवअनुचिंतयेत् ६२ देहादित्यादि
 अस्मादेहादस्य जीवात्मन उक्तमणतथा च मर्मभिर्दिग्महारोगपतितस्य च्छेद्यादिदोषनिरुद्धकंठस्य महती वेदना गर्भे चोत्पत्तिदुःखब-
 हुलांश्च शृगाळादिभिरुष्टजातियोनिकोटिसहस्रगमनानिस्तकर्मबंधान्यनुचिंतयेत् ६३ अधर्मेत्यादि शरीरवतां जीवात्मनां अधर्महे

इंद्रियाणान्निरोधेन रागद्वेषक्षयेन च अहिंसाया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ६० अवेक्षेत गतीन्
 णां कर्मदोषसमुद्भाः निरयेच्चैव पतनं यातनाश्च यमक्षये ६१ विप्रयोगं प्रिये श्वे च संयोगं च तथा प्रि-
 येः जरया चाभिभवनं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ६२ देहादुत्क्रमणं चास्मात्सुनर्गभे च संभवम् योनि-
 कोटिसहस्रेषु सृती श्वास्यांतरात्मनः ६३ अधर्मप्रभावंचैव दुःखयोगं शरीरिणाम् धर्मार्थप्रभवंचैव
 स्रग्वसंयोगमक्षयम् ६४ सूक्ष्मतां चान्वेक्षेत योगेन परमात्मनः देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधर्मेषु
 च ६५ दूषितोपि चरेद्धर्मघत्रेतत्राश्रमरतः समः सवेषु भूतेषु न लिङ्गधर्मकारणम् ६६

तुकंदुःखसंघं धर्महेतुकोऽर्थो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्प्रभवं मोक्षलक्षणमक्षयब्रह्मस्रग्वसंयोगं चिंतयेत् ६४ सूक्ष्मतामित्यादि
 योगेन विषयांतरचिन्तननिरोधेन परमात्मनः स्थूलशरीराद्यपेक्षया सर्वतयीमित्वेन सूक्ष्मतां निरवयवतां तत्त्यागादुत्कृष्टापकृष्टेषु
 देवपञ्चादिशरीरेषु जीवानां शुभाशुभफलभोगार्थमुत्पत्तिमधिष्ठानमनुचिंतयेत् ६५ दूषितेति यस्मिन् कस्मिंश्चिदाश्रमे स्थित-
 स्तदाश्रमविरुद्धाचारदूषितोपि आश्रमनिंरहितोपि सर्वभूतेषु ब्रह्मबुद्ध्या समदृष्टिः स च धर्ममनुतिष्ठेत् न हि दंडादिलिङ्गधारणमात्रं
 धर्मकारणं किंतु विहितानुष्ठानं एतच्च धर्मप्राधान्यबोधनायोक्तं न तु लिङ्गपरित्यागार्थमत्र दृष्टान्तमाह ६६ ५ ५ ५

फलमिति यद्यपिकृतकृत्स्नस्य फलं कलुषजलस्वच्छताजनकं तथापितन्नामोच्चारणवशात् न प्रसीदति किंतु फलप्रक्षेपेण एवं न
 लिंगधारणमात्रं धर्मकारणं किंतु पिहितानुष्ठानम् ६० संरक्षणार्थमित्यादि शरीरस्यापि पीडायां सूक्ष्मपि पीलिकादिप्राणरक्षां
 रात्रौ नैवसेवासदाभूमिनिरास्यपर्यदेत्सूत्रं केशादिपरिहारार्थं दृष्टिपूतं न्यसेत्तादमित्कत्तं ददंतु हिंसापरिहारार्थं इत्युपनरुक्तिः अत्र
 प्रायश्चित्तमाह ६८ अङ्गाराच्येति यतिर्यानि ज्ञानतो दिवसेरात्रौ वा प्राणिनो हंति तद्धननजनिन पापनाशार्थं स्नात्वा षट्प्राणायामान्
 कुर्यात्प्राणायामश्च सत्याहृतिसंप्रणवांगायत्रीशिरसासह त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते वसिष्ठोक्त्या अत्र द्रष्टव्यः ६९
 प्राणायामा इति ब्राह्मणस्येति निर्देशात् ब्राह्मणजाते रयमुपदेशेन यतैरेव त्रयोपि प्राणायामाः सप्तभिर्व्याहृतिभिर्देशभिः प्रणवे
 युक्ता विधिवदित्यनेन सावित्र्याशिरसा च युक्ताः पूरककुंभकरेचकविधिना कृता ब्राह्मणस्य श्रेष्ठतपोज्ञातव्यं पूरकादिस्वरूपं स्मृत्यंतरे-

फलं कृतकृत्स्नस्य यद्यप्यंबुप्रसादकम् ननामग्रहणादेव तस्य वारिप्रसीदति ६० संरक्षणार्थं जं
 तूनां रात्रावहनिवासदा शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वस्त्रधाचरेत् ६८ अङ्गाराच्ये च यान् जंतून् हि
 नस्त्यज्ञानतो यतिः तेषां स्नात्वा विशुद्धार्थं प्राणायामान् षडाचरेत् ६९ प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयो
 पि विधिबहुताः व्याहृतिप्रणवे युक्ता विज्ञेय परमतपः ७० दह्यते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा
 मलाः तथेद्रियाणां दह्यते दोषाः प्राणस्य नियहात् ७१ प्राणायामे देहे दोषान्धारणाभिश्च किल्बि
 षम् प्रत्याहारेण सप्तगान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ७२ पुजेयम् तथा योगिया जं वल्क्यः नासिकोत्कृष्ट उच्छ्वा

सो ध्यातः पूरक उच्यते कुंभको निश्चलश्चासो मुच्यमानस्तरेचकः त्रयोपीत्यपिशब्देन त्रयो अवश्यं कर्तव्याः अधिककरणे लघिक
 पापक्षयः ७० दह्यतेति धातूनां स्वर्णरजतादीनां यथा मूषायां अग्निना ध्यायमानानां मलद्रव्याणि दह्यन्ते एवं मनसो रागादय
 रादेः विषयप्रवणत्वादयो दोषाः प्राणायामेन विषयानभिध्यानात् दह्यन्ते एवं सति ७१ प्राणायामैरित्यादि अनंतरोक्तप्रकारेण
 प्राणायामैरागादिदोषान् दहेत् अपेक्षितदेशे परं ब्रह्मादौ यन्मनसो धारणसाधारणा तथा पापनाशयेत् प्रत्याहारेण विषयेभ्यः
 इन्द्रियाकर्षणी विषयसंपर्कान् वारयेत् ब्रह्मध्यानेनेति सोहमस्मीति स्मृतातीत्यप्रत्ययप्रवाहरूपेण अनीश्वरान् गुणान् ईश्वरस्

त्मनोपेगुणानभवन्तिक्रोधलोभासयादयः ७२ उच्चावचेष्वित्यादि अस्यजीवस्यउल्लापकृष्टेषु देवपश्वादिषु जन्मप्राप्तिमकृतात्मभिः
शास्त्रैरसंस्कृतांतःकरणेदुर्ज्ञेयां ध्यानाभ्यासेन सम्यक्सकारणकंजानीयात् ततश्चाविद्याकाम्यनिषिद्धकर्मनिर्भितेयंगतिरिति ज्ञा-
त्वा ब्रह्मज्ञाननिष्ठो भवेदिति तात्पर्यार्थः ततश्च ७३ सम्यग्दर्शनेति ब्रह्मसाक्षात्कारवान्कर्मभिर्निबध्यते कर्मणितस्य पुनर्जन्मानि-
नभवन्ति पूर्वाजितपापपुण्यस्य ब्रह्मज्ञानेन नाशान्तथाच श्रुतिः तद्यथा इषीकातूलमनौ प्रोतं प्रदहे प्रहूयंत एवं हास्य सर्वपापानः प्रहू-
यंत उभौ ब्रह्मैवैष भवतीति श्रुत्या तथा क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इति विशेष श्रुत्या पुण्यसंबंधोऽपि बोध्यते उत्तरकाले च
देवात्मापे कर्मणि प्रकृतेऽपि न पापसंश्लेषः तथाच श्रुतिः पुष्करपलाशमापो न स्निध्यंत एवमेवं देहे पापकर्मन स्निध्यत इति देहारंभकपाप-
पुण्यसंबंधः परं नश्यति अयमेव चायौ ब्रह्मभीमांसायांत दधिगम उत्तरपूर्वार्थयोरश्लेषविनाशो तस्योपदेशादिति सूत्रैर्बादरायणेन नि-

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ध्यानयोगेन संपश्येद्भूतिमस्यांतरात्मनः ७३ सम्यग्दर्शिनसंप-
न्मः कर्मभिर्निबध्यते दर्शनेन विहीनस्तसंसारं प्रतिपद्यते ७४ अहिंसयेद्द्वियासंगैर्वैदिकैश्चैव
कर्मभिः तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयंतीह तत्पदम् ७५ अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम्
चमविनद्धं दुर्गधिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ७६ जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् रजस्वलमनित्यं च
भूतावासमिति जेत ७७

रणादि ब्रह्मसाक्षात्कारशून्यस्तजन्ममरणप्रबंधं लभते ७४ अहिंसेति निषिद्धाहिंसाव-
र्जनेन इंद्रियाणां च विषयसंगपरिहारेण वैदिकैर्नित्यैः कर्मभिः काम्यकर्मणां बंधहेतुत्वात् उक्तंच काम्यकर्मतानप्रशस्तेति तपश्च
पयासं भवमुपवासं कृच्छ्रां द्रायणादिभिरनुष्ठानैरिह लोके तत्पदं ब्रह्मात्यंतिकलयलक्षणं प्राप्नुवंति पूर्वश्लोकेन ब्रह्मदर्शनस्य-
मोक्षहेतुत्वमुक्तं अनेन तत्पदसहकारितया कर्मणोऽभिहितम् इदानीमोक्षांतरंगोपायसंसारवैराग्याय देहस्वरूपमाह श्लोकद्वये-
न ७५ अस्थीत्यादि जरेत्यादि च अस्थिन्येवस्थूणा इव यस्य तं अस्थिस्थूणं स्नायुरज्ज्जभिराबद्धं मांसरुधिराद्युपलितंचर्मा-
च्छादितं मूत्रपुरीषाभ्यां पूर्णं अतएव दुर्गधि ७६ जरायतापाभ्यां आक्रांतं विविधव्याधीनामाश्रयं आतुरं कृत्वा पिपासाशीतोष्णादि

कातरं प्रायेण रजौ गुणयुक्तं विनश्वरं स्वभावं च आवासो गृहं पृथिव्यादिभूतानि तेषामावासं देहमेव जीवस्य गृहत्वेन निरूपितं त्यजे
त् यथा पुनर्देहसंबन्धो न भवेत् तथा कुर्वन् गृहसाम्यमेवाह ७७ नदीकूलमिति ब्रह्मोपासकस्य देहत्यागसमये मोक्षः आराब्ध
हस्यकर्मणो भोगेनैव नाशात् तत्र देहस्य कुरुर्विध्यमाह्वयः कर्माधीनं देहपातमवेक्ष्य ते स नदीकूलं यथा वृक्षस्त्यजति स्वपातमजानन्ने
वनदीरयेण पात्यते तथा देहं त्यजन्त्यश्च ज्ञानकर्मप्रकर्षात् भीष्मादिवत् स्वाधीनमृत्कः स यथापक्षी वृक्षं स्वेच्छया त्यजति तथा दे
मिमं त्यजन् संसारकषाद्वाहादिव जलचरप्राणिभेदादिसुच्यते ७८ प्रियेष्वित्यादि ब्रह्मविदात्मीयेषु प्रियेषु हितकारिषु सकृत्तं अ
प्रियेष्वहितकारिषु दुष्कृतनिःक्षिप्य ध्यानयोगेन नित्यं ब्रह्माभ्येति ब्रह्मणि लीयते तथा च श्रुतिः तस्य पुत्रादाय मुपयंति सकृदः साधु
कृत्यं द्विषतः पापकृत्यमित्यपराश्रुतिः ततस्तेषु सकृत्तदुष्कृतेषु तु ते तस्य प्रिया ज्ञातयः सकृत्तमुपपद्येरन्मप्रिया दुष्कृतमिति एवमा

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्वाहादिसुच्यते ७८ प्रियेषु स्वेषु
सकृत्तमप्रियेषु च दुष्कृतम् विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ७९ यदाभावेन भवति स
र्वभावेषु निस्पृहः तदा स्वरवमवामोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ८०

अथ वणे प्युपासनं प्रतिपत्त्यं इति ब्रह्मसीमांसायां हानौ तूपायनशब्दमोक्षार्थं कृशाच्छंदस्फपगायनमित्युक्तमित्यादिसूत्रैर्बादरायं
निरगायिननुपरकीय सकृत्तदुष्कृतयोः कथं परत्र संक्रांतिः उच्यते धर्माधर्मव्यवस्थायां शास्त्रमेव प्रमाणं संक्रामोपितयोः शास्त्रप्रमाण
क एव अतः शास्त्रात्संक्रमेण योग्याचेतौ सिद्ध्यतः अतः शास्त्रेण बाधान्न प्रतिपक्षालुमानोदयः शक्तिनरशिरः कपालं प्राण्यंगत्वात् शंखा
दिवदिति वत् मेधातिथिगोविंदराजौ तु स्वेषु प्रियेषु केनचित् कृतेषु ध्यानाभ्यासेनात्मीयमेव तत्र कर्मणत्वेनारोप्य एवमप्रियेष्वपिकेन
नित् कृतेषु आत्मीयमेव प्राग्जन्मार्जितं दुष्कृतं कारणत्वेन प्रकल्येदृश्यतत्संपादयितारौ पुरुषौ रागद्वेषादौ त्यक्त्वा नित्यं ब्रह्माभ्येति
ब्रह्मस्वभावमुपगच्छतीति व्याचक्षते तन्न विसृज्येति क्रियायां सकृत्तदुष्कृतमितिकर्मद्वयत्यागेन तत्संपादयितारादित्यश्रुत
हारात्कर्मद्वयचश्रुतक्रियात्यागेन कारणत्वेन प्रकल्येत्याद्यश्रुतक्रियाध्याहारात् किं च आसव्याख्यातवेदार्थमेव मस्यामचुस्मृतेः

न्येनकल्पितं गर्वादर्वाचानं विचक्षणैः ७९ यदेति यदापरमार्थतो विषयदोषभावेन सर्वविषयेषु निरभिलाषो भवति तदेह लोके संतोषजन्यस्वरूपं परलोकेन मोक्षस्वरूपं अविनाशिप्रामोति ८० अनेनेति पुत्रकलत्रक्षेत्रादिषु ममत्वरूपान्क्रमेण संगान् सर्वान् त्यक्त्वा हरेर्मानापमानादिभिर्निर्मुक्तो अनेन यथोक्तेन ज्ञानकर्मानुष्ठानेन ब्रह्मण्येवात्यंतिकं लयमाप्नोति ८१ ध्यानिकमिति यदेतदित्यत्यंतसन्निधानं पूर्वश्लोकोदितं परामृष्यते यदेतदुक्तं पुत्रादि ममत्वत्यागो मानापमानादिहानिर्ब्रह्मण्येवावस्थानं सर्वमेवैतत्तदध्यानिकं आत्मनः परमात्मत्वेन ध्याने सति भवति यदात्मानं परमात्मेति जानाति तदा सर्वसत्त्वान् विशिष्यते तस्य कुत्रचिन्ममत्वं मानापमानादिकं वा भवति तत्तथाविधज्ञानात् ब्रह्मात्मत्वं ज्ञायते ध्यानिकविशेषात्तद्व्येयविशेषलाभे परमात्मध्यानार्थमाह न ह्यनध्यात्मविदितियस्मादात्मानं जीवमपि कृत्य यदुक्तं तस्य परमात्मत्वं तद्योन जानाति न ध्यायति स प्रकृतध्यानक्रिया फलं ममत्वत्यागमानापमानादिहानिर्मोक्षं च न

अनेन विधिना सर्वस्य त्कासंगान् शनैः शनैः सर्वद्वंद्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ८१ ध्यानिकं सर्वमेवैतत्तु यदेतदभिशाब्दितम् न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित्क्रियाफलमुपाश्रुते ८२ अधियज्ञं ब्रह्मजपेदाधिदेविकमेव च अध्यात्मिकं च सततं वेदाताभिहितं च यत् ८३ इदं शरणमज्ञानमिदं मे व विजानताम् इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानत्यामिच्छताम् ८४ अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो ह्यजः स विधूयेह पाप्मानं परब्रह्माधिगच्छति ८५

प्रामोति ८२ अधियज्ञमिति पूर्वब्रह्मध्यानस्वरूपमुपासनं

मुक्तं इदानीं तदंगतया वेदजपं विधत्ते तथा च श्रुतिः तमेतं वेदांतं वचनेन विविदिष्यंतीति विद्यांगतया वेदजपमुपदिशति अधियज्ञमिति यज्ञमपि कृत्य यत्तं ब्रह्म वेदं तया देवतामपि कृत्य यत्तं तया जीवमपि कृत्य तया वेदांते भूतंसत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म इत्यादि ब्रह्म प्रतिपादकं सर्वदा जपेत् ८३ इदमिति इदं वेदं रव्यं ब्रह्म तदर्थानभिज्ञानमपिशरणं गतिपाठमात्रेणापि पापक्षयहेतुत्वात् सततं तज्ज्ञानं तांतदर्थमभिज्ञानां स्वर्गमप्यर्गं च इच्छतामिदमेव शरणं तदुपायोपदेशकत्वेन प्राप्तिहेतुत्वात् ८४ अनेनेति अनेन यथाक्रमोक्तानुष्ठानेन यः प्रव्रज्याश्रममाश्रयति स इह लोके पापं विमृज्य परं ब्रह्म प्राप्नोति ब्रह्मसाक्षात्कारेण उपाधि शरीरनाशात् ब्रह्मण्येक्यं गच्छति ८५ ६९

एषधर्मइति एषः यतीनां यतात्मनां चतुर्णामेव कुटीचरकबहूदकहंसपरमहंसानां साधारणो धर्मो वो युष्माकमुक्तइदानीं यतिवि-
शेषाणां कुटीचरारव्यानां वेदविहितादिकर्मयोगिनां असाधारणं वक्ष्यमाणं पुत्रैश्चर्यैस्सर्वं वेदितिकर्मसंबंधं शृणुत भारते चतुर्धा
भिक्षवउक्ताः चतुर्धा भिक्षवस्तस्फः कुटीचरो बहूदकः हंसः परमहंसश्च योयः पश्चात्स उत्तमइति कुटीचरकस्यायं पुत्रभि-
रूपासाधारणकर्मोपदेशः गोविंदराजस्तु गृहस्थविशेषमेव वेदोदितान्निहोत्रादिकर्मत्यागिनं ज्ञानमात्रसंपादितवै । . .
संन्यासिकमाह तज्गृहस्थस्याहिताग्नेरंत्येष्टौ विनियोगः चतुर्थश्चिमाश्रयणे चात्स निःसमारोपः शास्त्रेणोच्यते तदुभयाभावे सत्येव-
मेवाग्नीनां त्यागः स्यात् गोविंदराजो गृहस्थं वेदसंन्यासिकं ब्रुवन् एवमेवाहिताग्नीनां त्यागमर्थदुपेतवान् वेदसंन्यासिकं मेधाति-
थिः प्राह निराश्रमम् तन्मते चातुराश्रम्यनियमोक्तिः कथं मनोः इदानीं वेदसंन्यासिकस्य प्रज्ञातकर्मत्यागानंतरं वक्तुमुचितमपि वेदसं

एषधर्मोऽनुशिष्टो यतीनां नियतात्मनाम् वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगान्निबोधत ८६ ब्रह्मच-
री गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ८७ सर्वेऽपि क्रमशस्ते
ते यथाशास्त्रनिषेधिताः यथोक्तकारिणं विप्रं नयति परमां गतिम् ८८ सर्वेषामपि चैतेषां वेद-
स्मृतिविधानतः गृहस्थोऽप्युच्यते श्रेष्ठः सत्रीनेतान् विभर्ति हि ८९

न्यासिकः पंचमाश्रमी निराश्रमी वा चत्वार-
एवाश्रमानियता इति दर्शयितुमुक्तानां श्रमाननुवदति ८६ ब्रह्मचारीति ब्रह्मचर्यादयो य एते पृथगाश्रमा उक्ता एते चत्वार ए-
जन्याप्तवन्ति ८७ सर्वेऽपीत्यादि एते सर्वे चत्वारोऽप्याश्रमाः शास्त्रानतिक्रमेणास्तुष्टिताः अपिशब्दाश्रयोद्भावे कोऽपि यथोक्त-
विप्रमोक्षलक्षणं गतिं प्रापयति प्रकृतवेदसंन्यासिकस्य गृहेषु चैश्वर्ये वा संवक्ष्यतितदर्थं गृहस्थोत्कर्षमाह ८८ सर्वेषामि १२
यामेतेषां ब्रह्मचार्यादीनां मध्ये गृहस्थस्याश्रयमाणत्वेन प्रायशोऽग्निहोत्रादिविधानात् गृहस्थो मन्वादिभिः श्रेष्ठोऽप्युच्यते तथा यस्मा-
द्ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनसौ भिक्षादानेन पोषयति तेनाप्यसौ श्रेष्ठः यथोक्तम् यस्माच्छ्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्तेन चान्वहमि-
ति ८९ यथेत्यादि यथा सर्वेऽनेन दागंगाशोणाद्याः ससुदे अवस्थितं लभन्ते एवं गृहस्थादपरे सर्वाश्रमिणः तदधीनजीवनत्वं

नृगृहस्थसंगोपे अवस्थितं त्रंते ९० चतुर्भिस्त्रिंशत्तुर्भिर्वापि द्विजानिभिः वक्ष्यमाणो वक्ष्यविध-
स्वरूपो धर्मः प्रयत्नतः सततमनुष्ठेयः तमेव स्वरूपतः संख्यादिभिश्च दर्शयति ९१ धृतिरित्यादि संतोषो धृतिः परेणापकारे कृते तस्य प्र-
त्युपकाराचरणं क्षमा विकारहेतुविषयसन्निधानेऽप्याविक्रियत्वं मनसो दमनं दम इति सनंदनवचनात् शीतातपादिद्वंद्वसाहचर्यतादम इति
गोविंदराजः अन्यापेन धनादिग्रहणं स्तेयं तद्भिन्नं अस्तेयं यथा शास्त्रं मृज्जलाभ्यां देहशोधनं शौचं विषयं स्यश्चक्षुरादिधारणमिंद्रियनि-
ग्रहः शास्त्रादितत्त्वज्ञानधीः आत्मज्ञानं विद्यायथार्थाभिधानं सत्यं क्रोधहेतौ सत्यपि क्रोधानुत्पत्तिरक्रोधः एतद्विधं धर्मस्वरूपम्
९२ दशलक्षणानांति ये विप्रा एतानि दशविधकर्मरूपाणि पठन्ति पठित्वा च्चात्स ज्ञानसाधिव्येनानुतिष्ठन्ते ते ब्रह्मज्ञानसमुत्कर्षात्यरमांग

यथानदीनदाः सर्वे सागरेयांति संस्थितिम् तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थेयांति संस्थितिम् ९० चतुर्भि-
रपि चैवं तैर्नित्यमाश्रमिभिर्द्विजैः दशलक्षणकर्मैः सेवितव्यः प्रयत्नतः ९१ धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं
शौचमिन्द्रियनिग्रहः धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकर्मलक्षणम् ९२ दशलक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः स-
मधीयन्ते अधीत्य चानुवर्तन्ते ते याति परमां गतिम् ९३ दशलक्षणकर्ममनुतिष्ठन् स माहितः वेदांते
विधिवच्छ्रुत्वा स न्यसं दनृणां हि ज्ञः ९४ संन्यस्य सर्वकर्मो गणिकर्मदोषान् पानुदन् निपुणो वेदमभ्यस्य
पुनरेत्यर्थं स्तरेव वसेत् ९५ एव संन्यस्य कर्माणि स्वकार्ये परमां स्पृहः संन्यासेनापहत्येनः प्राप्नोति पर-
मां गतिम् ९६

निमोऽलक्षणं प्राप्नुवंति ९३ दशलक्षणकर्मिति उक्तं दशलक्षणकर्मसंयतमनाः सन्ननुतिष्ठन् उपनिष-
दाद्यर्थं गृहस्थावस्थायां यथोक्ताध्ययनधर्मान् पुरुषाद्वगम्य परिशोधितं देवादि ऋणत्रयः संन्यासमनुतिष्ठेत् ९४ संन्यस्येति सर्वा-
णि गृहस्थानुष्ठेयाग्निहोत्रादिकर्माणि परित्यज्य अज्ञातजंतुवधादिकर्मजनितपापानि च यायायासादिना शयननियतैर्द्रियउपनिष-
दोग्रं यतोऽर्थत आभ्यस्य पुनरेत्यर्थ इति पुनर्गृहे पुनोपकल्पितभोजनान्छादनत्वेन वृत्तिचिंतारहितः स्तरेव वसेत् अयमेवासाधारणो ध-
र्मः कुटीचरकस्योक्तः इदमेव वक्तुं वेदसंन्यासिनां लिति पूर्वमुक्तम् ९५ एवमिति एवमुक्तप्रकारेण वर्तमानोऽग्निहोत्रादिगृहस्थकर्म

णिपरित्यज्यात्साक्षात्कारस्वरूपस्य कार्यप्रधानः स्वर्गादावपि बंधहेतुतया निस्पृहः प्रव्रज्यया पापानि विनाश्य ब्रह्मसाक्षात्कारेण परमांगतिं मोक्षलक्षणं प्राप्नोति १६ एष इति ऋषीन्संबोध्य उच्यते एष युष्माकं ब्राह्मणस्य संबंधी क्रिया कलापो धर्मस्तस्यैव ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थादिभेदेन चतुर्विधः परत्राक्षयफलउक्तः इदानीं राजसंबंधिनं धर्मं शृणुत अब्रचश्लोके ब्राह्मणस्य चातुराश्रम्योपदेशात् ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति पूर्वमभिधानात् १७ इति श्रीकुच्छूकभट्टविरचितायामन्वर्थमुक्तावल्यां षष्ठोऽध्यायः ६ ७ राजधर्मानिति धर्मशब्दो ब्रह्मष्टादृष्टार्थानुष्ठेयपरः पादुण्यादेरपि वक्ष्यमाणत्वात् राजशब्दोपि नात्र क्षत्रियजातिवचनः किंत्वभिपिक्तजनपदपुरपालयितृषुरुषवचनः अतएवाहयथोक्तो भवेन्नृपः यथावदाचारो नृपतिर्भवेत्तथा तस्यानुष्ठेयानि कथयि

एष चोभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः पुण्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मनिबोधत १७ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां षष्ठोऽध्यायः ६ ७ ७ ७ ७ ७ ७ राजधर्मान्यवक्ष्यामि यथा रक्तो भवेन्नृपः स भवत्यथ तस्य सिद्धिश्च परमा यथा १ ब्राह्मं प्राप्तेन संस्कारक्षत्रियेण यथा विधि सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्तव्यं परिरक्षणम् २ अराजके हिलोकेऽस्मि न सर्वतो विद्रुते भयात् रक्षार्थं मस्य सर्वस्य राजानमसृजत्यक्तः ३

फः इत्यादिना तस्योत्पत्तिः यथा च दृष्टादृष्टफलसंपत्तिः तदपि वक्ष्यामि १ ब्राह्ममित्यादि ब्रह्मवेदस्तत्त्वास्य र्थतया उपनयनसं यथा शास्त्रे प्राप्नुवता क्षत्रियेणास्य सर्वस्य स्वविषयावस्थितस्य शाखानुसारेण नियमतो रक्षणं कर्तव्यं एतेन क्षत्रिय एव नान्यो राज्याधिकारीति दर्शितं अतएव शास्त्रार्थतत्त्वक्षत्रियस्य ज्ञानार्थतया क्षत्रियस्य तुरक्षणं स्वकर्मसु श्रेष्ठं च वक्ष्यति ब्राह्मणस्य ह्यापदि जीवे क्षत्रियधर्मेणैव अभिधास्यति वैश्वस्यापि क्षत्रियधर्मं भूदस्य च क्षत्रियवैश्यकर्मणी जीवनाथमापदि जगादनारदः न कथंचन कुर्वति ब्राह्मणः कर्मवार्षलम् वृषलः कर्मच ब्राह्मपतनीये हिते तयोः उत्कृष्टं चापकृष्टं च तयोः कर्मन विद्यते मध्यमे कर्मणी हिला सर्वसाधारणो हिते रक्षणं वेदधर्मार्थतपः क्षत्रस्य रक्षणमिति सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्ष्यत इति च वक्ष्यमाणत्वात् रक्षितुर्बलिषड्भागग्रहण

तदर्थमपि योरक्षन् चलिमादत्त इति नरकपातं वक्ष्यति २ अराजकेति यस्मादराजके जगति बलवद्भयात् सर्वतः प्रचलिते सर्वस्यास्य
चराचरस्य रक्षायै राजानं सृष्टवान् तस्मात्तेन रक्षणे कार्यं कथं सृष्टवानित्याह ३ इन्द्रानिलयमार्काणामित्यादि इन्द्रात् तयमसूर्याग्नि
वरुणं चंद्रकुबेराणां मात्रा अंशान् सारभूतान् आकृष्य राजानमसृजत् ४ यस्मादिति यस्मादिन्द्रादीणां देवश्चेष्टानां भूशोभ्यो नृपतिः
सृष्टस्तस्मादेष सर्वमाणि नो वार्येणातिशेते ५ तपतीत्यादि अयं च राजा स्वतेजसा सूर्य इव पथ्यतां च क्षूंषि मनांसि च संतापयति न
चैनं राजानं पृथिव्यां कश्चिदप्याभिमुखेन द्रष्टुं क्षमते ६ स इत्यादि एवं चाग्न्यादीनां पूर्वोक्तांशमवतान् तत्कर्म कारित्वा च प्रप्तिमुक्तं
तेजस्वीत्यादि नानवमाध्याये वक्ष्यमाणत्वात् सराजा शक्त्यतिशयेनाग्न्यादिरूपो भवति तत्तत् ७ बाल इत्यादि मनुष्य इति बुद्ध्या

इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च चंद्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ४ यस्मादे
षां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ५ तपत्यादित्यवच्चै
ष च क्षूंषि च मनांसि च न चैनं शक्नुवति शक्नोति कश्चिदप्याभिवक्षितुम् ६ सोऽग्निर्भवति वायुश्च सो
ऽकैः सोमः सधर्मराट् सकुबेरः सवरुणः समहेद्रः प्रभावतः ७ बालोऽपि नृपमंतव्यो मनुष्य इ-
ति भूमिपः महती देवता ह्येषानररूपेणातिष्ठति ८ एकमेव दहत्यग्निर्नरदुरुपसपिणम् कु-
लं दहति राजाग्निः सपथुद्रव्यसचयम् ९ कार्यसो वेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः कुरुते ध-
र्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूप पुनः पुनः १०

बालोऽपि राजानावमंतव्यः यस्मान्महतीयं काचिद्देवतामातुषरूपेणावतिष्ठते एते
न देवतावज्ञायां अधर्मादयोऽदृष्टदोषा उक्ताः संप्रति दृष्टदोषमाह = एकेत्यादि योऽग्नेरति समापं अनभिहितः स नृपसर्प-
तिसादुरुपसपतिमेकमेवाग्निर्दहति न तत्पुत्रादिकं कुल्यो राजाग्नि पुत्रदारपुत्रादिरूपं कुलमेव गवाश्वादिपशुकवर्णादिधन-
संचयसहितं सापराधं निहंति ९ कार्यमित्यादि सराजामयोजनापेक्षया स्वशक्तिं देशकालौ चावेक्ष्य कार्यसिलयर्थं तद्वतो विश्व-
रूपं बहूनि रूपाणि करोति जातिविवक्षया बहुध्वेकवचनं अशक्तिदशायां क्षमते शक्तिं प्राप्योन्मूलयति एवमेकस्मिन्नपि देशे काले

चप्रयोजनानुरोधेनशत्रुर्वाभिन्नोवाउदासीनोवाभवतिततोरजवल्हभोहभित्तुख्यानावज्ञेयः १० यस्येत्यादि पद्याशब्दः श्री-
पर्यायोपिगहत्त्वविवक्षयाऽत्रप्रयुक्तः यस्यप्रसादान्महतीश्रीर्भवतिअतः श्रीकामनेसेव्यः यस्यशत्रवः संतितानपिसंतोषितोहंति
तेनचशत्रुवधकामेनाप्याराधनीयः यस्मैकुध्यतितस्यमृत्कं करोतितस्माज्जीवनार्थिनानक्रोधनीयः यस्मात्सर्वेषांसूर्याग्निः सो-
मादीनांतेजोविभर्ति ११ तमित्यादि तंराजानमज्ञतयायोद्देष्टितस्याप्रीतिसुखादयतिसनिश्चितंक्रोधान्नश्यतियस्मात्तस्यविना
शायशीघ्रंराजामनोनिधुंक्ते १२ तस्मादित्यादि यतः सर्वतेजोमयोन्पतिस्तस्मादपेक्षितेषुयमिष्टंशास्त्रालुष्टेयंशास्त्राविरुद्धं
निश्चित्यव्यवस्थापयतिअनपेक्षितेषुचानिष्टंनियमनातिक्रामेत् १३ तस्यार्थेसर्वेति तस्यराज्ञःप्रयोजनसिद्ध्यैसर्वप्राणिनां
रक्षितारंभमस्वरूपं पुत्रं ब्रह्मणोयत्केवलंतेजस्तेननिर्मितंनपांचभोतिकंदेहं ब्रह्मापूर्वंसृष्टवान् १४ तस्येत्यादि तस्यदंडस्य

यस्यप्रसादेपद्माश्रीर्विजयश्चपराक्रमे मृत्कश्चवसतिक्रोधेसर्वतेजोमयोहिसः ११ तंयस्तद्देष्टिसं-
मोहात्सविनश्यत्यसंशयम् तस्येत्याशुविनाशायराजाप्रकुरुतेमनः १२ तस्माद्भूमियमिष्टेषुसव्यव-
स्येन्नराधिपः अनिष्टंचाप्यनिष्टेषुतधर्मनविचालयैत् १३ तस्यार्थेसर्वभूतानागोसारंभममात्मज
म् ब्रह्मतेजोमयदंडमसृजत्पूर्वमोन्मरुः १४ तस्यसर्वाणिभूतानिस्थावराणिचराणिच भयाद्भो-
गायकल्पतेस्वधमन्निचलतिच १५ तंदेशकालौशक्तिंचविद्याचावेक्ष्यतत्त्वतः यथार्हतःसंप्रणये
न्मरेधन्यायवर्तिषु १६ सराजापुरुषोदंडः सनेताशासिताचसः चतुर्णामाश्रमाणांचधर्मस्यप्रतिभूः
स्मृतः १७

भयेनचराचराःसर्वेप्राणिनःभोगंकर्तुंसमर्थमिवन्ति अन्यथाबलवतादुर्बलस्यधनदारादिग्रहणेतस्यापितदपे-
क्ष्यबलिनैतिकस्यापिभागोनसिद्ध्येत् रक्षादीनांस्थावरादीनांछेदनेभोगासिद्धिः तथासनामपिनित्यनौमित्तिकस्वधर्मानुष्ठाना-
करणेयाम्ययातनाभयाच्चेति १५ तमित्यादि तंदंडदेशकालौदंडस्यचशक्तिंचिद्यादिकंप्रसिन्नपराधेयोदंडोहंतिइत्यादिकंशा-
स्त्रानुसारेणतत्तनोभिरुप्यापराधिसुप्रवर्तयेत् १६ सइत्यादि सएवदंडोवरुक्ततोरानातस्मिन्सतिराजशक्तियोगात्सएवपुरु

स्ततो न्येस्त्रियद्वत्तद्विधेयत्वात्स एवनेता तेन कार्याणि नायंते प्राप्यंते स एव शासिता उदाहृतत्वात्स एव चतुर्णामप्याश्रमाणां यो धर्मस्तस्य संपादने प्रतिभूरिव प्रतिभूर्मुनिभिः स्मृतः १७ दंडः शास्तीति यस्मादंडः सर्वाः प्रजा आज्ञां करोति तस्मात्सा धूक्तं शासितेति त्रैयं यस्मात्स एव प्रजारक्षति ततो युक्तराजेति निदाणे धर्षिरक्षिषु दंड एव जागर्ति तद्भयेनैव चौरादीनामप्रवृत्तेः दंडमेव धर्महेतुत्वात् धर्मजनंति कारणे कार्योपचारः ऐहिकपारत्रिकदंडमया देवधर्मानुष्ठानात् १८ समीक्ष्येत्यादि सदंडः शास्त्रतः सम्यङ्निरूप्या पराधा पुरुषेण देहधनादिपुष्टतः सर्वाः प्रजाः सानुरागाः करोति अविचार्यतुलोभादिना प्रयुक्तः सर्वाणि बाह्यार्थपुत्रादीनि नाशयति सर्वत इति द्वितीयाथेतसिः १९ यदीत्यादि यदिराजाऽनलसो भूत्वा दंडप्रणयनं न कुर्यात्तदा शूले कृत्वा मत्स्यानि वा बलवंतो दुर्बलान् अपश्यन् लृङ्गन्तस्य पविधातोरूपमिदं बलिनोऽल्पबलानां हिंसा मकरिष्यन् इत्यर्थः शूले मत्स्यानि वा पश्यन् इत्येष मेधातिथिगोविंदरा

दंडः शास्ति प्रजाः सर्वा दंड एवाभिरक्षति दंडः सस्तेषु जागर्ति दंडं धर्मविदुर्बुधाः १८ समीक्ष्य सधृतः सम्यक् सर्वा रंजयति प्रजाः असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः १९ यदि न प्रणयेद्राजा दंडं दंडेऽप्येष तदितः शूले मत्स्यानि वा पश्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः २० अद्यात्काकः पुरोडाशमश्वाचलित्वा हविस्तथा स्वाम्यचनस्यात्कस्मिंश्चित् प्रवर्तताधरात्तरम् २१ सर्वो दंडजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः दंडस्य हि मया त्सर्वजगद्गोपायकल्पते २२

जलिस्त्रितः पादः जले मत्स्यानि वा हिंस्सुरिति च पादांतरं अत्र बलवंतो दुर्बलान् हिंस्करिति मत्स्यन्याय एव स्यादित्युक्तम् २० अद्यादित्यादि यदिराजा दंडं नाचरिष्यत्तदा यज्ञेषु सर्वथा हविरनर्हः काकः पुरोडाशमश्वादिष्यत्तथा कुक्कुरः पायसादिहविरलेष्यत्तु न कस्यचित् कुत्रचित् स्वाम्यमभविष्यत्ततो बलिना तद्गृहणात् ब्राह्मणादिवर्णानां च मध्ये पदपरं श्रुदादितदेवोत्तरं प्रधानं प्रावर्तिष्यत् २१ सर्वेति सर्वोयं लोकः दंडेनैव नियमितः सन्मार्गेऽवतिष्ठते स्वभावाविशक्तो हि मानुषः कष्टेन लभ्यते तथा सर्वमिदं जगत् दंडस्यैव मया दावम्यकभोगेन निरूपेण भोगे समर्थं भवति २२ देवेति उक्तमपि दंडस्य भोगसंपादकत्वं दादर्थार्थं पुनरुच्यते इन्द्राग्निस्सूर्यवाय्वादयो देवाः तथा दानवगंधर्वराक्षसपक्षिसर्पा अपि ज

म. स.
१०६

गदाश्वरपरमार्यभयपीडिताएववर्षदानाद्यपकारायप्रवर्त्तते तथाचश्रुतिः भयादस्याभिस्तापतिभयात्तपतिस्सूर्यः भयादिदंश्रवा
युश्रमृत्कृत्वावतिपंचमइति २३ दुष्येयुरिति दंडस्यानाचरणात् अनुचितेनवाप्रवर्त्तनात् सर्वेब्राह्मणादिवर्णादतरेतरस्त्रीगम
नेनसंकीर्त्यैरन्सर्वशास्त्रायनियमाश्रुतवर्गफलात्सीदेषुः चौर्यसाहसादिनाचपरस्यापकारात्सर्वलोकसंक्षोभश्रजयेत् २४ य-
त्रेति यत्रदेशेशास्त्रप्रमाणावगतः श्यामवर्णः लोहितवर्णअधिष्ठातृदेयताकोदंडोविचरति तत्रप्रजाव्याकुलानभवन्तिदंडप्रणेता
यदिविषयानुरूपंसम्यक्ज्ञानाति २५ तस्येत्यादि तस्यदंडस्यप्रवर्त्तयितारंअभिषेकादिगुणयुक्तंनृपतिमवितथवादिनंसमीक्ष
कारिणंतत्त्वातत्त्वविचारोचितंप्रज्ञाशालिनंधर्मार्थकामानांज्ञातारंमन्यादयोप्याहुः २६ तमिति तंदंडंरजासम्यक्प्रवर्त्तयन्धर्मार्थक

देवदानवगंधर्वारक्षांसिपुनगोरगाः तेषिभोगायकल्पन्तेदंडेनैवनिपीडिताः २३ दुष्येयुःसर्ववर्णाश्च
भिद्यैरन्सर्वसेतवः सर्वलोकप्रकोपश्चभवद्दंडस्यविभ्रमात् २४ यत्रश्यामोलोहिताक्षोदंडश्च
रतिपापहा प्रजास्तत्रनसुहृतिनेताचेत्साधुपश्यति २५ तस्याहुःसंप्रणेतारंराजानंसत्यवादिनम्
समीक्ष्यकारिणंप्राज्ञधर्मकामार्थकोविदम् २६ तंराजाप्रणयन्सम्यक्प्रवर्गणाभिवृद्धं कामा
त्माविषमः क्षुद्रोदंडेनैवनिहन्यते २७ दंडोहिंसमुहतेजोदुर्द्धराकृतात्मभिः धर्माद्विचलितह
तिनृपमेवसबाधवम् २८ ततोदुर्गचराष्ट्रचलोकचसचराचरम् अंतरिक्षगतांश्चैवसुनीन्देवांश्च
पीडयत् २९ सोऽसहायेनमूढनलुब्धेनाकृतबुद्धिना नशक्यान्यायतो नतुसक्तनविषयषुच ३०

तिपुनर्विषयाभिलाषीविषमः कोपनः क्षुद्रः च्छलान्वेषीनृपः सप्रकृतेनैवदंडेनामात्यादिनाकोपादधर्माद्वाविनाशयते २७ दंडइति
यतोदंडः प्रकृष्टतेजःस्वरूपः स्वशास्त्रैरसंस्कृतात्मभिः दुःखेनध्रियतेअतोराजधर्मरहितंनृपमेवपुत्रचंधुसहितंनाशयति २८ तनइ
ति दोषाघनपेक्षयायोदंडःक्रियतेसबंधुनृपनाशानंतरधन्यादिदुर्गराष्ट्रदेशंपृथिवीलोकंजंगमस्थावरसहितंहविःप्रदानजीवना
देवाइतिश्रुत्याहविःप्रदानाभावेअंतरिक्षगतान्अपीन्देवांश्चपीडयदिति २९ सइत्यादि सदंडोमंत्रिसेनापतिपुरोहितादिसहायर-

हितेन मूर्खेण लोभयता शास्त्रासंस्कृतबुद्धिपरेण नृपतिना शास्त्रतो न प्रणेतुं शक्यते ३० श्रुचिनेति अर्थादिशौचयुक्तेन सत्य
प्रतिज्ञेन यथाशास्त्रव्यवहारिणा शोभनसहायेन तत्त्वज्ञेन कर्तुं शक्यते इति पूर्वोक्तदोषप्रतिपक्षे गुणा अनेन श्लोकेनोक्ता. ३१ स्व
राष्ट्र इति आत्मदेशे यथाशास्त्रव्यवहारी स्यात् शत्रुविषयेषु तीक्ष्णदंडोभवेन्निसर्गस्नेहविषयेषु मित्रेष्वकुटिलः स्यान्नकार्यमित्रे
षु ब्राह्मणेषु च कृतात्पापराधेषु च क्षमावान् भवेत् ३२ एवमित्यादि शिलोच्छेनेति क्षीणकोषत्वं विवक्षितं क्षीणकोषस्यापि नृपते
रुक्तचारवतो जले तैलविंदुमिव कीर्तिलोके विस्तारयति ३३ अत इति उक्ताचाराद्विपरीताचारवतो नृपते रजितेन्द्रियस्य जले घृतविंदु
मिव कीर्तिः संकोचयति ३४ स्वेस्वेत्यादि क्रमेण स्वधर्मोत्तुष्टात्पुण्यं ब्राह्मणादिवर्णानां ब्रह्मचार्याद्याभ्यमाणां च विष्वसृजाराजार

श्रुचिना सत्यसंधेन यथाशास्त्रानुसारिणा प्रणेतुं शक्यते दंडः सप्तहायेन धीमता ३१ स्वराष्ट्रे
न्यायवृत्तः स्याद्दृशदंडश्च शत्रुषु सहस्रजिह्वः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ३२ एववृत्त-
स्य नृपतेः शिलोच्छेनापि जीवतः विस्तारयते यशो लोके तैलविंदुरवाभसि ३३ अतस्तु विपरीत
स्य नृपते रजितात्मनः संक्षिप्यते यशो लोके घृतविंदुरवाभसि ३४ स्वेस्वेधर्मनिविष्टानां सर्वेषां
मनुपूर्वशः वर्णानां आश्रमाणां च राजा सृष्टो भिरक्षिता ३५ तेन यद्यत्स भृत्येन कर्तव्यं रक्षता प्र-
जाः तत्तद्दोः हंप्रवक्ष्यामि यथा वदन्तु पूर्वशः ३६ ब्राह्मणान् पशुपासीत प्रातरुत्थाय पाथिवः त्रै-
विद्यवृद्धान् विदुषस्तिष्ठेत्तेषां च शासने ३७

क्षितासृष्टः तस्मात्तेषां रक्षणमकुर्वतो राज्ञः प्रत्यवायः स्वधर्मविर-
हिणां लरक्षणोपिन प्रत्यवाय इत्यस्य तात्पर्यार्थः ३५ तेनेत्यादि वक्ष्यमाणावतारा रथेयं श्लोकः तेन राज्ञा प्रजारक्षणं कुर्वता सा-
मान्येन यद्यत्कर्तव्यं तत्तत्समग्रं युष्माकमभिधास्यामि ३६ ब्राह्मणानिति प्रत्यहंप्रातरुत्थाय ब्राह्मणान् अस्य जुः सामारव्यविद्या
त्रयग्रंथाभिज्ञानविदुष इति नोतिशास्त्राभिज्ञानसेवेततदाज्ञां कुर्यात् ३७ वृद्धानित्यादि तांश्च ब्राह्मणान् वयस्तपस्यादि वृद्धान-
न् अर्थतो ग्रंथतश्च वेदज्ञानबहिरंतश्चार्थदानादिना सुचीनित्यं सेवेतयस्माद्दृष्टसेवी सततं हिंसेराक्षसैरपि पूज्यते तैरेपितस्य

हितंक्रियतेस्तत्रांमनुष्यैः ३८ तेष्वइत्यादि सहजप्रज्ञया अर्थशास्त्रादिज्ञानेन च विनीतोप्यतिशयार्थं तेष्वो विनयमभ्यसेत्
यस्मादिनीतात्पराजानकदाचिन्नश्यति ३९ बहवइत्यादि करितुरगकोषादिपरिच्छदमुक्ता अपिराजानः विनयरहितानष्टाः ब
हवश्च वनस्थानिष्यपरिच्छदा अपि विनयेन राज्यं प्राप्नुवन् उभयत्रैव श्लोकद्वयेन दृष्टान्तमाह ४० वैनइत्यादि वैनो नृपश्च राजा
यवनस्य च पुत्रः सुदासो नो मासु सुखो निमिश्वा विनयादनश्यन् ४१ पृथुरिति पृथुर्मनुश्च विनयाद्राज्यं प्रापतुः कुबेरश्च विनया
दनाधिपत्यं लेभे गाधिपुत्रो विश्वामित्रश्च क्षत्रियः सन्ततेनैव देहेन ब्राह्मण्यं प्राप्तवान् राज्यलाभावसरे ब्राह्मण्यं प्राप्तिरप्रस्तुता
पि विनयोक्तव्यार्थमुक्ता इदृशोयं शास्त्रानुष्ठाननिधिद्वर्जनरूपो विनयो यदनेन क्षत्रियोऽपि दुर्लभं ब्राह्मण्यं लभते ४२ त्रैविद्ये

दृष्टंश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शचीन् दृष्टसेवा हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ३८ तेष्वोऽ
धिगच्छेद्विनयविनीतात्मापि नित्यशः विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हि चेत् ३९ बहवो विन
यान् पृथराजानः सपरिच्छदाः वनस्था अपिराज्यानि विनयात्सतिपदरे ४० वैनो विनष्टोऽविनयान्न
नृपश्चैव पार्थिवः सुदासो यवनश्चैव सुसुरवो निमिरेव च ४१ पृथुस्त विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् सतुरेव च
कुबेरश्च धनैश्च ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ४२ त्रैविद्येभ्यस्त्रयो विद्या दंडनीति च शाश्वतीम् आ
न्योक्षिकी चात्स विद्या वात्तारिभांश्च लोकतः ४३ इन्द्रियाणां जययोगसमाप्तिश्चेद्दिवानिशम् जितेन्द्रि
यो हि शक्नोति वशस्थापयितुं प्रजाः ४४

इति त्रिवेदारूपविद्याविज्ञः त्रिवेदो मर्थतौ गुंथतश्चाभ्यासेन ब्रह्मचर्यदशा
यामेव वेदयहणात्समावृत्तस्य च राज्याधिकारात् अम्यासार्थेयमुपदेशः दंडनीति चार्थशास्त्ररूपां अनुयोगक्षेमोपदेशिनीं पारं
पर्यागतत्वेन नित्यांति द्विजोऽधिगच्छेत्तथा आन्योक्षिकीं तर्कविद्यां भूतप्रवृत्तिप्रयुक्तसुपयोगिनीं ब्रह्मविद्यां चाभ्युदयव्यसनयो-
र्हर्षविषादप्रशमनहेतुं शिखेत् रूषिवाणिज्यपशुपालनादिवात्तारिभांश्च लोकतः ४३ इन्द्रियाणां जययोगसमाप्तिश्चेद्दिवानिशम् जितेन्द्रि
य इन्द्रियाणामित्यादि चक्षुरादीनां इन्द्रियाणां विषयासक्तिवारणे सर्वकालं पलं कुर्वात् यस्माज्जितेन्द्रियः प्रजानि पतुं शक्नोति न

तुविषयोपभोगव्यग्रः ब्रह्मचारिधर्मेषु सर्वपुरुषार्थउपादेयतया अभिहितोपांद्रियजयोराजधर्मेषु मुख्यत्वज्ञानार्थमनंतरवक्ष्यमा-
णव्यसननिवृत्तिहेतुत्वाच्चपुनरुक्तः ४४ दशोत्पादि दशकामसंभवानि अष्टौ क्रोधजानिवक्ष्यमाणव्यसनानियत्नतस्त्यजेत् दुरंतानि
दुःखावसानानि आदौ सखयंति अंते दुःखानि कुर्वंति यद्वा दुर्लभो अंतो येषां तानि दुरंतानि निहव्यसनिनस्ततो निवर्त्तयितुं शक्यं तेव
जैनप्रयोजनमाह ४५ कामजेधिति यस्मात्कामजनितेषु व्यसनेषु प्रसक्तो राजा धर्माधीश्वरं हीयते क्रोधजेषु प्रसक्तः प्रकृतिकोपादेह
नाशं प्राप्नोति तानि व्यसनानि नाम तो दर्शयति ४६ मृगयेत्यादि आखेटकारव्योमृगवधो मृगया अक्षादिक्रीडा सकलकार्यविधातिना
दिवानि द्वापरदोषकथनं स्त्रीसंभोगो मद्यपानजनि तो मदः तौर्यत्रिकं च नृत्यगीतवादित्राणि वृथा भ्रमणं एष दशपरिणामो दशकः सखे

दशकामसमुत्थानितथाष्टौ क्रोधजानिव व्यसनानि दुरंतानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ४५ कामजेषु
प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः विरुज्यते ३ र्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्वात्मनेव तु ४६ मृगयाक्षादिव
स्वप्नः परिवादः स्त्रियामदः तौर्यत्रिकं वृथा वृथा च कामजो दशको गणः ४७ पैशून्यं साहसं द्रो
ह ईर्ष्या सूयार्थदूषणम् वागदंडजचपारुष्यक्रोधजोपि गणोष्टकः ४८ द्वयोरप्येतयोर्मूलयसर्व
कवयो विदुः तं यत्नेन जयेच्छोभतज्जावेतावुभोगणौ ४९ पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च य-
थाक्रमम् एतत्कष्टतमं विद्याच्चतुर्लोककामजगणे ५०

छाप्रभवोगणः ४७ पैशून्यमिति पैशून्यमविज्ञातदो

षा विक्रमं साहसं साधोर्वंधनादिनिग्रहः द्रोहश्छद्मबधः ईर्ष्याऽन्यगुणासहिष्णुता परगुणेषु दोषाविक्रममसूया अर्थदूष-
णमर्थानामपहरणं देयानामदानं च वाक्पारुष्यमाक्रोशादिदंडपारुष्यं ताडनादि एषोष्टपरिमाणो व्यसनगणः क्रोधा इवति ४८
द्वयोरिति एतयोर्द्वयोरपि कामक्रोधजव्यसनसंघयोः कारणं स्मृतिकाराजानंति तं यत्नतो लोभं त्यजेत् यस्मादेतदुण्णं द्वयं लोभाज्जा
यते क्वचिद्दलोभतः क्वचित्कारांतरलोभेन प्रवृत्तेः ४९ पानमिति मद्यपानमसौः क्रीडा स्त्रीसंभोगो मृगया चैति क्रमपठितमेत
च्चतुर्लोककामजव्यसनमध्ये बहुदोषत्वादतिशयेन दुःखहेतुं जानीयान् ५० ४९ ४९ ४९ ४९

दंडस्येत्यादि दंडपातनं वाक्यं पारुष्यं अर्थदूषणं चेति क्रोधजेऽपि व्यसनगणे दोषबहुलत्वादतिशयितदुःखसाधनं मन्येत् ५१ स-
प्तकेति अस्य पातनादेः कामक्रोधसंभवस्य सप्तपरिमाणस्य व्यसनवर्गस्य सर्वस्मिन्नेव राजमंडले प्रायेणावस्थितस्य पूर्वपूर्वव्यसनसु-
त्तरोत्तरानूकष्टतरं प्रशस्तात्मा जानीयात्तथा हि द्यूतात्मानं कष्टतरं मद्यपानेन मत्तस्य संज्ञाप्रणाशात् यथेष्टचेष्टया देहधनादिविरोध-
त्वादयो दोषाः द्यूते तु पाक्षिकीधनावाप्तिरप्यस्ति स्त्रीव्यसनात् द्यूतं दुष्टं द्यूते हि वैरोद्धवादयो नीतिशास्त्रोक्ता दोषाः मूत्रपुरीषवेग-
धारणाच्च व्याथ्युत्पत्तिः स्त्रीव्यसनेषु नः अपत्योत्पत्त्यादिगुणयोगोप्यस्ति मृगयास्त्रीव्यसनयोः स्त्रीव्यसनं दुष्टं तत्रादर्शनं कार्योणां काला-
तिपातेन धर्मलोपादयो दोषाः मृगयायां तु व्यायामेनारोग्यादिगुणयोगोप्यस्तीत्येवं कामजचतुष्कस्य पूर्वगुणदोषं क्रोधजेऽपि त्रिषु
वाक्यपारुष्यादंडपारुष्यं दुष्टं अंगच्छेदादेरशक्यसमाधानत्वात् वाक्यपारुष्येतु कोपानलोदानमानं पानीयसेकैः न शक्यः शमयि-
अर्थदूषणाद्वाक्यपारुष्यं दोषवन्मर्मपीडाकरं वाक्प्रहारस्य दुश्चिकित्स्यत्वात् तदुक्तं न संरोहयति वाक्यं अर्थदूषणं तु प्रचुरतरा-

दंडस्य पातनं चैव वाक्यपारुष्यार्थदूषणे क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतन्निकं सदा ५१ सप्तकस्या
स्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषंगिणः पूर्वपूर्वगुरुतरं विद्याद्वयसनमात्मवान् ५२ व्यसनस्य च मृत्योश्च
व्यसनं कष्टमुच्यते व्यसन्यधो धोत्रजतिस्त्वयात्य व्यसनी मृतः ५३ मौलान् शास्त्रविदः शूरान्-
लब्धलक्षान्कुलोद्गतान् सचिवान्सप्तचाष्टावाप्रकुर्वीत परीक्षितान् ५४

त्रिकस्यापि पूर्वपूर्वदुष्टतरं यत्नतस्त्यजेत् ५२ व्यसनेति यद्यपि मृत्युव्यसने हेतुः अपाहलोके संज्ञाप्रणाशादिदुःखहेतुतया शास्त्रा-
नुष्ठानविरोधितया चतुल्ये तथापि व्यसनं कष्टतरं परत्रापि न रक्पातहेतुत्वात् तदा ह्यस्य सन्यधो धोत्रजतिबहून्भरकान्गच्छति इत्य-
र्थः अव्यसनी तु मृतः शास्त्रानुष्ठानप्रतिपक्षव्यसनाभावात्सर्गच्छति एतेनातिसक्तिर्व्यसनेषु निषिध्यते न तु तस्य सेवनमपि-
५३ मौलानिति मौलानपीह पितामहक्रमेण सेवकान्तेषामपि द्रोहादिना व्यभिचारात् दृष्टदृष्टार्थशास्त्रज्ञानविक्रान्तान् ल-
ब्धलक्षान् लक्षादप्रच्युतशरीरशल्यादीन् आधुपविद इत्यर्थः विशदकुलभवान् देवतास्य शीतिनियतान् अमात्यान् सप्त-

यौवामंत्रादौ कुर्वति यस्मात् ५४ अपीत्यादि स्रस्वेनापि यत्क्रियते कर्म तदप्येकेन दुष्करं भवति विशेषतो यन्महाफलं तत्कथमसहा-
 येन क्रियते ५५ तैरित्यादि तैः सचिवैः सह सामान्यमंत्रे षगोपनीयं संधिविग्रहादि तान्निरूपयेत् तथा तिष्ठत्यनेनेति स्थानं दंडकोषपुर-
 गृहात्मकं चतुर्विधं चिंतयेत् दंड्यतेनेनेति दंडौहस्य श्वरथपादादयः तेषां पोषणं रक्षणं दत्तं चिंत्य कोशोर्थनिचयः तस्यायव्यादि-
 पुरस्वरक्षणादिराष्ट्रदेशः तद्वासिमनुष्यपश्वदिधारणक्षमत्वादि चिंतयेत् तथा समुदयं कस्य घंते अस्मादर्थ इति समुदयो धान्यहि-
 रण्याद्युत्पत्तिस्थानं तन्निरूपयेत् तथा गुप्तिरक्षा मातृगतां राट्टगतां च स्वपरीक्षितमन्नाद्यमद्यात्परीक्षिताः स्त्रियश्चैवमित्यादिनात्म-
 रक्षणं राट्टस्य संग्रहे नित्यमित्यादिनाराष्ट्ररक्षां च वक्ष्यति लब्धस्य च धनस्य प्रशमनानि सत्यात्रे प्रतिपादनादीनि चिंतयेत् तथा च वक्ष्य-
 ति जित्वासंभूजयेद्देवानित्यादि ५६ तेषामिति तेषां सचिवानां रहसि निष्प्रतिपक्षतया हृदयगतभावज्ञानसंभवात्पत्येकमभि-

अपि यत्सकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् विशेषतोऽसहायेन किंतुराज्यं महोदयम् ५५ तैः सार्द्धं चिंत-
 येन्नित्यसामान्यसंधिविग्रहम् स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ५६ तेषां स्वस्वमभिप्रायसु
 पलभ्य पृथक् पृथक् समस्तानां च कार्येषु विदध्याद्विदध्यात्मानः ५७ सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विप-
 श्रिता मंत्रयेत्परममंत्रराजा षड्गुण्यसंयुतम् ५८ नित्यं तस्मिन्समाश्रितः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत्
 तेन सार्द्धं विनिश्चितततः कर्म समारभेत् ५९ अन्यानपि प्रकुर्वीत शुचीन्याज्ञानवस्थितान् सम्यगर्थ-
 समाहृत्य न मात्यान् रूपरीक्षितान् ६०

प्रायं समस्तानामपि युगपदभिप्रायं बुद्ध्वा कार्यं यदात्मनो हितं तत्कुर्यात् ५७
 सर्वेषामिति एषामेव सर्वेषां सचिवानां मध्यादन्यतमेन धार्मिकत्वादिना विशिष्टेन विदुषा ब्राह्मणेन सह संधिविग्रहादिवक्ष्यमाणयु-
 गपट्कोपे तं प्रकृष्टं मंत्रं निरूपयेत् ५८ नित्यमिति सर्वदा तस्मिन् ब्राह्मणे संजातविश्वासो भूलायानि कुर्यात्तानि सर्वकार्याणि सम-
 र्पयेत् तेन सह निश्चितं सर्वकर्मारभेत् ५९ अनित्यादि अन्यानपि अर्थदानादिना शुचीन् प्रज्ञाशालिनः सम्यग्धनार्जनशीलान् धर्मा-
 दिना परीक्षितान् कर्मसचिवान् कुर्यात् ६० निर्वर्त्तेतेति अस्मराज्ञेयसंख्याकैर्मनुष्यैः कर्मजातं संपद्यते तत्संख्याकान्मनुष्याना-

लस्यशून्यान् क्रियासूत्रोत्साहान् तत्कर्मज्ञान् तत्र कुर्वीत ६१ तेषामिति तेषां सचिवानां मध्ये विक्रांतांश्च तुरान् कुलां कुश नियमिता
नृशुचीनर्थभिः स्पृहान् धनोत्पत्तिस्थाने नियुंजीत अस्यैवोदाहरणं आकरकर्मात् इति आकरेषु सचिवर्णाद्यत्पत्तिस्थानेषु कर्मात्तेषु च
इक्षुधान्यादिसंग्रहस्थानेषु अंतर्निवेशने भोजनशयनगृहांतः पुरादौ भीरुं नियुंजीत शूराहितत्रराजानं प्रायेणैकाकिनं स्त्रीचतुर्वाक
दाचित् शत्रूपजापदुषिताहन्तुरपि ६२ दूतमिति दूतंच दृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञं इंगितज्ञमभिप्रायसूचकं वचनस्वरादिआकारोदेहध-
र्मादिसर्वप्रसादवैषण्यैरिह रूपः प्रीत्यप्रीतिसूचकः चैवाकरास्फालनादिक्रियाकोपादिसूचिकात् दीयतत्त्वज्ञं अर्थदानस्त्रीव्यसनाद्य
भावात्मकं शौचयुक्तं चतुरंकुलीनं कुर्वीत्यस्मात् ६३ अनुरक्त इति जनेषु अनुरागवान् तेन प्रतिराजादेरपि अद्वेषविषयः अर्थस्त्री

निर्वर्तते तास्य यावद्भिरिति कर्तव्यतानृभिः तावतो तं द्रितान् दक्षान् प्रकुर्वीत विचक्षणान् ६१ तेषाम
र्थे नियुंजीत शूरां दक्षान् कुलोद्गतान् शुचीनां करकर्मात् भीरून् तन्निवेशने ६२ दूतंचैव प्रकुर्वीत
सर्वशास्त्रविशारदम् इंगिताकारचेष्टज्ञं शुचिर्दक्षकुलोद्गतम् ६३ अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमा-
नृदेशकालवित् वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूताराजः प्रशस्यते ६४ अमात्ये दंड आयत्तो दंडे वैनयि
कीक्रिया नृपती कोशराष्ट्रे च दूते संधिविपर्ययो ६५ दूत एव हि संधत्ते भिनत्येव च संहतान् दूतस्त
तत्कुरुते कर्मभिद्यते येन वानवा ६६

शौचयुक्तः तेन धनस्त्रीदानादिनाः भैद्यः दक्षश्चतुरः तेन कार्यकालान्नातिक्राम
ति स्मृतिमान् तेन संदेशं विस्मरति देशकालज्ञः तेन देशकालौ ज्ञात्वा अन्यदपि संहृष्टं देशकालोचितमन्यथा कथयति स्वरूपः तेना
देयवचनः विगतभयः तेनाप्रियसंदेशस्यापि वक्तवाग्मी तेन संस्कृतायुक्तिक्षमः एवंविधो दूताराजः प्रशस्यो भवति ६४ अमात्य इ
ति अमात्ये सेनापतौ हस्तस्वरथपादाद्यान्मकोदंड आयत्तः तदिच्छया तस्य कार्येषु प्रवृत्तेः विनययोगान् वैनयिकीयो विनयः स
दंड आयत्तः नृपतावर्थसंचयस्थानदेशावायत्तौ राज्ञापराधीनौ न कर्तव्यौ स्वयमेव चिंतनीयं धनं ग्रामश्च दूते संधिविग्रहावायत्तौ त
दिच्छया तत्प्रवृत्तेः ६५ दूत एवेति यस्माद् दूत एव हि भिन्नानां संधिसंपादने क्षमः संहतानां च भेदेन तथा परदेशे दूतः तत्कर्म करोति

येनसंहताभिद्यतेतस्माद्वृत्तेसांघिविग्रहोविपर्ययावायत्तावितियदुक्तंतस्यैवायंप्रपंचः दूतस्यकार्योत्तरमाह ६६ सविद्यादिति
सद्वृत्तोऽस्यप्रतिराजस्यकर्त्तव्येआकारेगितचेष्टांजानीयात्निगूढाअनुचराः प्रतिपक्षनृपस्यैवपरिजनाः तस्मिन्नुक्ताः तत्तान्नि
धावपितेषामिगितचेष्टितैः भृत्येषुचक्षुर्बुद्ध्यापमानितेषुप्रतिराजस्यकर्त्तुमीप्सितंजानीयात् ६७ बुद्ध्याचेति उक्तलक्षणदू
तद्वारेणप्रतिपक्षराजस्यकर्त्तुमिष्टं सर्वतत्त्वतोज्ञात्वातथाप्रयत्नं कुर्यात् यथात्मनः पीडानभवति ६८ जांगलमिति अल्योदकवृ
णोयस्तुप्रवातः प्रचुरातपः सजेयोजांगलोदेशो बहुधान्यादिसंयुतः प्रचुरधार्मिकजनंरोगोपसर्गाद्यैरनाकुलंफलपुष्पतरुलता
दिमनोहरंप्रणतसमीपवास्तव्यादविकादिजनंस्तुलभकृपिवाणिज्याद्याजीवनमाश्रित्यावासंकुर्यात् ६९ धनुर्दुर्गमिति धनुर्दु

सविद्यादस्यरुत्येषुनिगूढं गितचेष्टितैः आकारमिगितं चेष्टांभृत्येषुचचिकीर्षितम् ६७ बुद्ध्याच
सर्वतत्त्वेनपरराजचिकीर्षितम् तथाप्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानंनपीडयेत् ६८ जांगलसस्यसंपन्न
मायंप्रायमनाविलम् रम्यमानतसामंतस्वाजीव्यदेशमावसेत् ६९ धनुर्दुर्गमहीदुर्गमद्दुर्गवाक्षमे
ववा नृदुर्गगिरिदुर्गवासमाश्रित्यवसेत्पुरम् ७० सर्वेणतुप्रयत्नेनगिरिदुर्गसमाश्रयेत् एषाहिवा
हुगुण्येनगिरिदुर्गं विशिष्यते ७१ त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषामृगगताश्चयाऽप्सराः त्रीण्युत्तराणि
क्रमशः पूर्वगमनरामराः ७२

गमरुवेष्टितंचतुर्दिशंपंचयोजनमनुदकंमहीदुर्गपाषाणेनइष्टकेनवाविस्ताराह्येगुण्यो
च्छ्रायेणहादशहस्ताद्युच्छ्रितेनयुद्धार्थमुपरिष्क्रमणयोग्येनसावरणगवाक्षादिसुक्तेनप्रकारेणवेष्टितंजलदुर्गंअगाधोदकेनसर्व
तःपरिदृष्टंवाक्षदुर्गंनहिःसर्वतोयोजनमात्रंव्याप्यतिष्ठन्महावृक्षकंटकिगुल्मलताद्याचितंनृदुर्गंचतुर्दिगवस्थाधिहस्त्यश्वरथयुक्त
बहुपादातरक्षितंगिरिदुर्गंसर्वतःपृष्ठमतिदुरारोहंसंकोचैकमागोपितंअंतर्नदीप्रस्रवणाद्युदकयुक्तंबहुसस्योत्पन्नक्षेत्रवृक्षान्वितं
एतेषुदुर्गेषुमध्यादन्पतमदुर्गमाश्रित्यपुरंविचयेत् ७० सर्वेणेति यस्मादेषांदुर्गानांमध्यात्तदुर्गगुणबहुत्वेनगिरिदुर्गमतिरिच्यते
तस्मात्सर्वप्रपत्नेनतदाश्रयेत् गिरिदुर्गंशत्रुदुरारोहत्वंमहत्सद्देशादत्यप्रयत्नप्रेरितशिलादिनाबहुविपक्षसैन्यव्यापादनमित्यादयो
बहवोगुणाः ७१ त्रीणीति एषांदुर्गानांमध्यात्तथमोक्तानित्रीणिदुर्गाणिमृगादयआश्रिताःतत्रधनुर्दुर्गमृगैराश्रितंमहीदुर्गं

गर्जाश्रितैर्मृषिकादिभिः अद्भुर्गजलचरैर्नकादिभिः इतराणि त्रीणि वृक्षदुर्गादीनि वानरा दय आश्रिताः तत्र वृक्षदुर्गं वानरैराश्रितं नृ
दुर्गमाश्रितैः गिरिदुर्गदेवैः ७२ यथेत्यादि यथेतान्दुर्गवासिनो मृगादीन् व्याधादयः शत्रवो न हिंसन्ति एवं दुर्गाश्रितं राजानं शत्रवः
७३ एकेति यस्मादेको धानुः प्रकाशस्थः शत्रुणां शतं यो धयति प्राकारस्थं धानुः शतं च शत्रूणां दश सहस्राणितस् कर्तुं
सुपदिश्यते ७४ तमित्यादि तंदुर्गं स्वर्गाद्यापुं धसुवर्णादि धनधान्यकस्तिरगादिवाहनब्राह्मणभक्ष्यादि शिल्पि
मृदङ्कुर्यान् ७५ तस्येत्यादि तस्य दुर्गस्य मध्ये पर्याप्तं पृथक् पृथक् स्त्रीगृहदेवागारायुधागाराग्निशालादियुक्तं परस्व
सर्वं कफलपुण्यादियोगेन सर्वं कुरुधाधवलितं वाप्यादिजलयुक्तं वृक्षान्वितं मात्स्यं नो गृहं कारयेत् ७६ तदित्यादि तद्गृहमाश्रित्य

यथा दुर्गाश्रितं नेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः तथार्यो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ७३ एकः शतं यो
धयति प्राकारस्थो धनुर्द्धरः शतं दश सहस्राणितस्मादुर्गं विधीयते ७४ तत्स्यादायुधसंपन्नं धनधा
न्यं न वाहनैः ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यज्ञैर्यवसेनोदकेन च ७५ तस्य मध्ये सुपयां सकारयेद्गृहमात्मनः
गुप्तं सर्वं कुरुधुवर्णजलवृक्षसमन्वितम् ७६ तदध्यास्योदहेद्वायं सवर्णालक्षणां चिताम् कुले मह
तिसंभूतां दद्यात्स्वर्णगुणान्विताम् ७७ पुरोहितं च कुर्वीत वृणुयादेव चर्त्विजम् तेऽस्य गृह्याणिकर्मा
णिकुर्वन्तीति कानि च ७८ यजेत राजा क्रतुभिर्विधिं रासदक्षिणैः धर्मार्थैश्चैव विप्रभ्यां दद्याद्भोगा
न्यनानि च ७९ सांवत्सरिकमासे श्वराष्टादाहारयेद्दालिम् स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्त्तेत पितृवन् नृषु ८०

समानवर्णं शुभसूचकलक्षणोपेतां महाकुलप्रसूतां भनो हारिणीं स्वरूपां गुणवतीं भार्यामुदहेत् ७७ पुरोहितमिति पुरोहितं चाप्या-
धर्वणविधिना कुर्वीत चर्त्विजं च कर्माणिकर्तुं वृणुयात्ते चास्य राज्ञो गृह्योक्तानि त्रेतासंपाद्यानि कर्माणि कुर्युः ७८ यजेतेति राजानाना
प्रकारान् बहुदक्षिणान् अश्वमेधादियज्ञान् कुर्यात् ब्राह्मणेभ्यश्च स्त्रीगृहशय्यादीन् भोगान् सुवर्णवस्त्रादीनि धनानि दद्यात् ७९
सांवत्सरिकमिति राजा सक्तेरमात्यैर्वर्षश्राद्धधान्यादिभागमानाययेत् लोके च करादिग्रहणे शास्त्रनिष्ठः स्यात् स्वदेशवासिपुनरेषु

पितृवत्तन्मेहादिनायर्त्त ८० अध्यस्तानिति तत्रतत्रहस्त्यश्वरथपदाताद्यर्थादिस्थानेष्वध्यस्तानवेक्षितृन्विधान्पृथक्पृथक्
विपश्चितः कर्मकुशलान्कुर्यात्तत्रेअस्परज्ञः तेषुहस्त्यश्वादिस्थानेषुमनुष्याणां कुर्वतां सर्वाणि कार्याणि सम्यक्कार्यार्थमवेक्षेरन् ८१
आवृत्तानामिति गुरुकुलान्निवृत्तानां अधीतवेदानां ब्राह्मणानां गार्हस्थ्यार्थिनां नियमतो धनधान्येन पूजां कुर्यात् यस्माद्योयं ब्राह्मो
ब्राह्मणेषु स्थापितधनधान्यादिनिधिरिव निधिः अक्षयो ब्रह्म फलत्वात् अविनाशी राज्ञां शास्त्रेणोपदिश्यते अतएव ८२ नतमिति
तं ब्राह्मणं स्थापितनिधिं न चौरौ नापिशत्रवो हरन्ति अन्यनिधिवत् भूम्यादिस्थापितः स्थानभ्रांत्यावाऽदर्शनमुपेतितस्माद्योयमक्ष-
यो अनंतफलो निधिरिव निधिः धनौघः सराज्ञा ब्राह्मणेषु निधातव्यः तेभ्यो देयमित्यर्थः ८३ नेत्यादि अग्नौ यत् हविर्हूयते तत्कदा

अध्यस्तान् विविधान् कुर्यात् तत्र तत्र विपश्चितः तेषु सर्वान्यवेक्षेरन् नृणां कार्याणि कुर्वताम् ८१
आवृत्तानां गुरुकुलादिग्राणां पूजको भवेत् नृपाणामक्षयो ह्येष निधिर्ब्राह्मो भिधीयते ८२ नेतं स्ते
नान्नामित्रा हरन्ति न च नश्यति तस्माद्ब्राह्मणनिधातव्यो ब्राह्मणेष्वक्षयो निधिः ८३ नस्कंदते न व्यथ
तेन विनश्यति कर्हिचित् वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य सुखे हुतम् ८४ समम ब्राह्मणे दानं द्विगु-
णं ब्राह्मणं ब्रुवे प्राधीते शतसाहस्रमनंतवेदपारगं ८५ पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्धा न तथैव च अ-
ल्पपात्रं बहुवर्षे दानस्यावाप्यते फलम् ८६

चित्स्कंदते स्ववलयः पततिकदाचिद्यथेत्युप्यतिकदाचिद्वाहादिना न
श्यति ब्राह्मणस्य सुखे यत् हुतं पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृत इति ब्राह्मणहस्तदत्तमित्यर्थः तस्य नोक्ता दोषाः तस्मादग्निहोत्रादिभ्यः श्रेष्ठं ब्रा-
ह्मणाय दानमित्यर्थः ८४ सममित्यादि ब्राह्मणे तदक्षत्रादिविषये यद्दानं तत्समफलं श्रुतं ततो नाधिकं न च न्यूनं भवति यो ब्राह्मणः
क्रियारहित आत्मानं ब्राह्मणं ब्रवीति स ब्राह्मणं ब्रुवः तद्विषयदानं पूर्वापेक्षया द्विगुण फल एव प्राधीते अक्रांताध्ययने ब्राह्मणे लक्षगु-
णं फलं समस्तशास्त्राध्यायिन्यनंत फलं सहस्रगुणमाचार्य इति वा तृतीयपदस्य पाठः ८५ पात्रस्येति विद्यातपोव्रतिसुक्ततया पात्र-
स्य तारतम्यमपेक्ष्य शास्त्रे तथेति मत्स्यरूपाया श्रद्धाया स्तारतम्यपात्रमासाद्य दानस्याल्पं महाफलं परलोके लभ्यते ८६ ११ ११

समोत्तमाधमैरिति समबलेनाधिकबलेन हीनबलेन च राज्ञा सुद्वार्थमाहूतो राजारक्षणं कुर्वन् युद्धान्न निवर्त्तेत क्षत्रियेण सुद्वार्थमाहूतेनावश्यं यो हृद्यमिति क्षात्रं धर्मस्मरन् यस्मात् ८७ संग्रामे धिति युद्धेषु परां मुखत्वं प्रजानां च रक्षणं ब्राह्मणपरिचर्या एतद्राज्ञा मतिशयितं स्वर्गादि श्रेयःस्थानं अतएव ८८ आहवे धिति राजानो मिथः स्पर्द्धमाना सुद्धेयान्योन्यं हंतुमिच्छन्तः प्रकृष्टया शक्त्या संमुखीभूय सुख्यमानाः स्वर्गं गच्छन्ति यद्यपिशत्रुजयधनलाभादिरूपं दृष्टमेव फलं न स्वर्गः तथापि सुद्धाधिता पराङ्मुखत्वं नियमस्य स्वर्गः फलमिति न दोषः ८९ नेत्यादि कूटान्यायुधानिवहिः काष्ठादिमयानि अंतर्गुप्तनिशितशस्त्राणि एतैः समरे युध्यमानः शत्रुन् हन्यात् नापि कर्ण्यकारफलकैर्वाणैः नापि पिषाक्तैः नाप्यग्निदीप्तफलकैः ९० न चैति स्वयं रथस्थो रथं त्यक्त्वा स्थलाकूटं

समोत्तमाधमैराजालाहूतः पालयन् प्रजाः न निवर्त्तेत संग्रामात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ८७ संग्रामे धनिवर्त्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञा श्रेयस्करं परम् ८८ आहवेषु मिथो न्योन्यं जिघांसतो महीक्षितः युध्यमानाः परशक्त्या स्वर्गं यात्य पराङ्मुखाः ८९ न कूटैरायुधैर्हन्यात् युध्यमानो रणेरि पून् न केणि भिन्नोपि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजसैः ९० न च हन्यात् स्थलाकूटं न क्लीबं न कृतांजलिम् न मुक्तकेशन्नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ९१ न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् नायुध्यमानं पश्यन् न परेण समागतम् ९२ नायुधव्यसनं प्राप्तं नार्त्तं नार्त्तं नातिपरिहृतम् न भीतं न परावृत्तं सताधर्ममनुस्मरन् ९३

न हन्यात् तथानपुंसकं बद्धांजलिं सुक्तकेशं उपविष्टं त्वदीयो ह भिल्येवं वादिनं न हन्यात् ९१ न कृतमिति न कृतं सुक्तसन्नाहं विवस्त्रं अनायुधं मयुध्यमानं प्रेक्षकमन्येन सह सुख्यमानं च न हन्यात् ९२ नेत्यादि भग्नरक्ताद्यायुधं पुत्रशोकादिना आर्त्तं बहुप्रहाराकुलं भीतं सुद्धपराङ्मुखं शिष्टक्षत्रियाणां धर्मस्मरन् न हन्यात् ९३ यस्त्विति यस्तयो धो भीतः पराङ्मुखस्मरन् सुद्धशत्रुभिर्हन्यते स पोषणकर्तुः प्रमोदं कृतं तत्सर्वं प्रामोति शास्त्रप्रमाणकैश्च कुरुत दुष्टते यथा शास्त्रं संक्रमयोग्ये एव सित्यतः अतएवोपजीव्य शास्त्रेण बाधनात् न मतिपक्षानुमानोदयोपि एतच्च षष्ठेऽपि

येषु कृतमित्यत्रागिष्ठतमस्माभिः पराङ्मुखहतस्यस्यात्पापमेतद्विवाक्षितम् नन्वत्रप्रक्षपापस्यादिति गोविंदराजकः मेधातिथिस्त
 र्पवादमात्रमेतन्निरूपयन् मन्येनैतद्व्ययुक्तव्यक्तमन्वर्थवर्जनात् अन्यदीयपुण्यपापे अन्यत्रसंक्रमेतेति शास्त्रप्रामाण्याद्देदांतस्
 त्रकृतावादायणेन निष्पातितोयमर्थः इति यथोक्तमेवरमणीयम् ९४ यच्चेत्यादि पराङ्मुखहतस्य यत्किंचित्कृतं परलोकार्थमर्जि
 तं अनेनास्तितत्सर्वप्रभक्तमते ९५ रथाश्वमित्यादि राज्ञः स्वामिनः सर्वधनग्रहणोप्राप्तेतदपवादार्थमाह रथाश्वहस्तिछत्रचक्रा
 दिधनधान्यगवादित्त्रयः सर्वाणि द्रव्याणि सुउल्लवणादीनि कुप्यंचसकृत्कर्णरजतव्यतिरिक्तं ताम्रादिधनं यः पृथग्नित्वा सततमानयति
 तस्यैव तद्व्यतिरिक्तवर्णरजतमूमिरत्नाद्यनपेक्ष्य धनं तु राजा एव समर्पणीयं एतदर्थमेवात्र परिगणनायं अतएवाह ९६ राज्ञ इत्यादि उ
 द्धारं योद्धारो राजेदयुः उद्भियत इत्युद्धारः जितधनादुल्लवधनं सकृत्कर्णरजतकुप्यादिराज्ञे समर्पणीयं करितुरगादिवाहनमपिराज्ञेदेयं

यस्तुभीतः परावृत्तः संग्रामेहन्यते परैः मर्त्यैर्यद्दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ९४ यच्चास्यस्कृतं किं
 चिदमुत्रार्थमुपार्जितम् मर्त्तातत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ९५ रथाश्वहस्तिनृछत्रधनधान्यपशू
 न्नित्रयः सर्वद्रव्याणिकुप्यंचयोयज्जयति तस्य तत् ९६ राजाश्च दद्यादुद्धारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः
 राजा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमुपयजितम् ९७ एषोः नृपस्कृतः प्रोक्तो यो धधर्मः सनातनः अस्मान्
 मान्निच्य वेत सत्रियो धनं रणोरिपून् ९८ अलव्यं चैवाल्लभ्येत लब्धं रक्षेत यत्नतः रक्षितं वर्द्धयेच्चैव
 वृद्धपात्रेषु निःक्षिपेत् ९९

वाहनंचराजउद्धारंचेति गोतमवचनात् उत्थारदानेचक्रतिः इन्द्रो वै वृत्रं हत्येत्कपक्रम्यसमहा
 नृभूला देवता अब्रवीत् उद्धारं समुद्हरतेति राजा चापृथग्नितं सहजितं सर्वयोधेभ्यो यथापौरुषं संविभजनीयम् ९७ एष इत्यादि
 अविगर्हित एषोऽनादिसर्गप्रवाहसंभवतयानित्यो यो धधर्म उक्तः युद्धे शत्रून् हिंसन् सत्रिय एतं धर्मं न त्यजेत् युद्धाधिकारित्वा सत्रिय
 ग्रहणं अन्योपितत्स्थानपतितो न त्यजेत् ९८ अलव्यमिति अजितं भूमिहिरण्यादिजेतुमिच्छेत् जितप्रयत्नतोरक्षेत् रक्षितं
 च वाणिज्यादिना वर्द्धयेत् वृद्धं च पात्रेभ्यो दद्यात् ९९ एतदिति एतच्चतुःप्रकारं पुरुषार्थयिः स्वर्गादिस्तत्प्रयोजनं यस्मादेवं रूपं

जानीयात् अतो अनलसः सन्सर्वदा अनुष्ठानं कुर्यात् १०० अलब्धमिति अलब्धं यद्दृश्यं रथपादात्तात्सकेन दंडेन जेतुमिच्छेत् जितं च प्रत्यवेक्षणेन रक्षेत्रक्षितं च दृष्ट्युपायेन स्थलजलपथवाणिज्यादिनावर्द्धयेत् दृढं शास्त्रीयविभागेन पात्रेभ्यो दद्यात् १०१ नित्यमिति नित्यं हस्त्यश्वादिपुत्त्रादिशिष्याभ्यासो दंडो यस्य स तथा स्यात् नित्यं च प्रकाशीकृतमस्त्रविद्यादिनां पौरुषं यस्य स तथा स्यात् नित्यं संवृतं संवरणीयं मंत्राचारनेष्टादिकं यस्य स तथा स्यात् नित्यं च शत्रोर्व्यसनादिरूपछिद्रानुसंधानं तत्परः स्यात् १०२ नित्यमिति यस्मान्नित्योद्यतदंडस्य जगदुद्दिजेदिति तस्मात्सर्वप्राणिनो दंडेनैवात्मसाल्कुर्यात् १०३ अमाययेति मायया च्यतया अमायादिषु न वर्तते तथा सति सर्वेषामविश्वसनीयः स्यात् धर्मरक्षार्थं यथा तत्तेनैव व्यवहरेत् यत्नकृतात्मपक्षरक्षश्च शत्रु-

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम् अस्थनित्यमनुष्ठानं सम्यक्कुर्यादितं द्रितः १०० अलब्धमिच्छेद्दंडेन लब्धं रक्षेदवेक्षया रक्षितं वर्द्धयेद्दृष्ट्या दृढदानेन निःक्षिपेत् १०१ नित्यमुद्यतदंडः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः नित्यं संवृतसंवरणीयं नित्यं छिद्रानुसार्यरेः १०२ नित्यमुद्यतदंडस्य कृत्स्नमुद्दिजते जगत् तस्मात्सर्वाणि भूतानि दंडेनैव प्रसाधयेत् १०३ अमाययेव वर्तते न कथंचन मायया बुद्ध्येता रिप्रयुक्ता च मायान्नित्यं संवृतः १०४ नास्य छिद्रं परो विद्यात्विद्याच्छिद्रं परस्य तु गूह्यं लूमेदं वा गानिरक्षेद्विरमात्मनः १०५ बकवच्चिंतयेदयान् सिंहवच्च पराक्रमेत् रुकवच्चावलुपेत शशवच्च विनिथतेत् १०६

कृतां प्रकृतिभेदरूपां मायां चारहारेण जानीयात् १०४ नेत्यादि तथा यत्नं कुर्याद्यथास्य प्रकृतिभेदादि छिद्रं शत्रुर्न जानाति शत्रोस्तं प्रकृतिभेदादिकं चारैर्जानीयात् कूर्मेयथा सुरवचरणादीनि आत्मदेहे गोपयत्येवं राज्यां गान्धमायादीनि दानसंमानादिना आत्मसाल्कुर्यात् देवाच्च प्रकृतिभेदादिरूपे छिद्रे जाते यत्नतः प्रतीकारं कुर्यात् १०५ बकवदिति यथा बणादीनर्थं श्रितयेत्पथाचसिंहः प्रबलमतिस्थूलमपि दंति बलं हंतुमाक्रमत्येवं अल्पबलो बलवतोपक्रांतः संश्रयाद्युपायांतरा

संभवे सर्वशक्त्याशुं हंतुमाक्रामेत् यथाचरकः पालकृतरक्षणमपि पशं देवात्यालानवधानमासाद्य व्यापादयत्येवं दुर्गाद्यवस्थि-
तमपिरितुं कथं चित्प्रादमासाद्य व्यापादयेत् यथाशशः वधोऽहुरवि विधव्याधमध्यगतोऽपि कुटिलगतिरुत्प्लुत्य पलायते एवं स्वयम-
बलो बलवदरिपरिचृतोऽपि कथं चिदरिव्यामोहमाधाय गुणवत्सार्थिवांतरं संश्रयितुमुपसर्पेत् १०६ एवमित्यादि एवमुक्तप्रका-
रेण विजयप्रवृत्तस्य नृपतेः येषि जयविरोधि नो भवेयुः तान्सर्वान्सामदानभेददंडैरुपायैः वशमानयेत् १०७ यदीत्यादि ते च वि-
जयविरोधि नो यथाद्यैस्त्रिभिरुपायैर्न निवर्त्तते तदा वलादेशोपमर्ही दिनासुद्वेन शनकैर्लघुगुरुदंडक्रमेण दंडेन वशीकुर्यात् १०८
सामादोति चतुर्णामपि सामादीनामुपायानां मध्यास्तामदंडावेवराष्ट्रवृत्त्यर्थं पंडिताः प्रशंसन्ति साम्निप्रयासधनव्ययसैन्यक्षया-

एवं विजयमानस्य येऽस्यस्युः परिपुंथिनः तानानयेद्दृशं सर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः १०७ यदि ते तु न
तिष्ठेयुरुपायैः प्रयमैस्त्रिभिः दंडेनैव प्रसह्येतां छनकं वशमानयेत् १०८ सामादीनामुपायानां चतु-
र्णामपि पंडिताः सामदंडौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिरुद्धये १०९ यथोद्धरति निर्हीता कक्षधान्यं चरक्षति
तथारक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपुंथिनः ११० मोहाद्राजा स्वराष्ट्रयः कर्षयत्यनवेक्षया सोचिराद्भ्रश्य-
ते राज्याज्जीविताच्च संधवः १११ शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा तथाराज्ञामपि प्राणाः
क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ११२

दिदोषाभावात् दंडे तु तत्सद्भावेऽपि कार्यसिद्ध्यति शयात् १०९ यथेत्यादि यथाक्षेत्रे धा-
न्यनृणादिकयोः सहोत्पन्नयोरपि धान्यानि लयनकर्त्तरि क्षतिनृणादिकंचोद्धरति एवं नृपतिः राष्ट्रे दुष्टान् हन्यात् न लघुष्टान् तदीय-
सहजान् ध्यात् न पि निर्हीन्तुं दृष्टांतादवसीयते शिष्टसहितं च राष्ट्रं रक्षेत् ११० मोहादित्यादि यो राजा अनवेक्षया दुष्टशिष्टा-
शनेन सर्वानेव स्वराष्ट्रीयजनान् रास्त्राय धनग्रहणमारणादिकप्रेन पीडयति स शीघ्रमेव जनपदवैराख्याप्रकृति कोपायै रराजा-
राज्याज्जीविताच्च पुत्रादिसहितो भ्रश्यते १११ शरीरकर्षणेति यथा प्राणभृतामाहारनिरोधादिना शरीरशोषणात् प्राणाः क्षी-
यन्ते एवराज्ञामपि राष्ट्रपीडनात् प्रकृति कोपादिना प्राणाविनश्यंति तस्मात् स्वशरीरवद्राज्ञाराष्ट्रं रक्षणीयमित्युक्तम् ११२ १३

राष्ट्रस्येत्यादि राष्ट्रस्यरक्षणोच्चक्षमाणाभिमनुपायमनुतिष्ठेत्पश्चात्संरक्षितराष्ट्रोराजाअनायासेनवर्द्धते ११३ द्वयोरिति
द्वयोर्ग्रामयोर्मध्येत्रयाणांवाग्रामाणांपंचानांवाशतानांगुल्मरक्षितपुरुषसमूहंसत्यप्रधानपुरुषाधिष्ठितंराष्ट्रस्यसंग्रहंरक्षास्थानं-
कुर्यात्अस्यलाघवगौरवापेक्षश्चोक्तविकल्पः ११४ ग्रामस्येति एकग्रामदशग्रामाद्यधिपतीन्कुर्यात् ११५ ग्रामइति विंश-
तीशदिति ग्रामाधिपतिश्चौरादिदोषान्ग्रामेसंजातान्आत्मनाप्रतिकर्तुमक्षमोअनु कृष्टतयास्वयंदशग्रामाधिपतयेकथयेत्ए-
वंदशग्रामपतयोविंशतिग्रामस्वाम्यादिभ्यः कथयेयुः तथाचसतिसम्यक्चौरादिकंदकोद्धारोभवति ११६ ११७ ग्रामीति एक-
ग्रामाधिकृतस्यवृत्तिमाह ग्राम्यन्नपानेधनादीनिग्रामवासिभिःप्रत्यहंराज्ञेदेवानिनस्त्वद्दकरंधान्यानामष्टमोभागइत्यादिकंतानि

राष्ट्रस्यसंग्रहेनित्यंविधानमिदमाचरेत् ससंगृहीतराष्ट्रोहिपार्थिवःसुखमेधते ११३ द्वयोस्त्रयाणां
पंचानामध्यंगुल्ममधिष्ठितम् तथाग्रामशतानांचकुर्याद्राष्ट्रस्यसंग्रहम् ११४ ग्रामस्वाधिपतिंकुर्यात्
दशग्रामपतितथा विंशतीशशतेशचसहस्रपतिमेवच ११५ ग्रामदोषान्समुत्सन्नान्ग्रामिकःशान्
कैःस्वयम् शसंद्ग्रामदशशायदशेशोविंशतीशिनम् ११६ विंशतीशस्तत्सर्वशतेशायनिवेदयेत् श-
सेद्ग्रामशतशस्तसहस्रपतयेस्वयम् ११७ ग्रामिराजप्रदेयानिप्रत्यहंग्रामवासिभिः अन्नपानधना-
दीनिग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ११८ दशोक्तुलुप्तुफलीतविंशीपञ्चकुलानिच ग्रामग्रामशताध्यक्षःस-
हस्राधिपतिःपुरम् ११९ तेषांग्राम्याणिकार्याणिपृथक्कार्याणिचैवहि राज्ञान्यःसचिवःस्निग्धस्तानिप-
श्येदतदितः १२०

ग्रामाधिपतिर्ह्यस्यैर्गृण्हीयात् ११८ दशोक्तुलमिति अष्टागवंधर्महलंघङ्गकंजीवितार्थिनाम् चतुर्गवंगृ-
हस्थानांत्रिगवंब्रह्मघातिनामितिहाशतस्मरणात् षड्ववंमध्यमंहलमिति तथाविधहलद्वयेनयावतोभूभिर्बाध्यतेतत्कुलमितिबदति त-
द्दशग्रामाधिपतिर्ह्यस्यैर्फलीतएवंविंशत्यधिपतिःपंचकुलानिशताधिपतिर्मध्यमंग्रामंसहस्राधिपतिर्मध्यमंपुरम् ११९ तेषामित्या-
दि तेषांग्रामनिवासिग्रामूतानांपरस्परविप्रतिपत्तौयानिग्रामप्रवानिकार्याणि कृताकृतानिचपृथक्कार्याणितान्यन्योराज्ञोचितकृत

नगरेनगरेचैकंकुर्यात्सर्वार्थचिन्तकम् उच्चैःस्थानंघोररूपन्नुक्षत्राणामिवग्रहम् १२१ सताननुप
पिक्रामेत्सर्वनिवसदास्वयम् तेषारुत्तपरिणयेत्सम्यग्राष्ट्रेषुतच्चरः १२२ राज्ञोहिरक्षाधिकृताःपरस्वादा
यिनःशराः भृत्याभवन्तिप्रायेणतेभ्योरक्षेदिमाःप्रजाः १२३ येकार्थिकेभ्योऽर्थमेवगृण्हीयुःपापचेतसः
तेषासर्वस्वमादायराजाकुर्यात्प्रवासनम् १२४ राजाकर्मसंयुक्तानांस्त्रीणांप्रेष्यजनस्थं च प्रत्यहंकल्प
येहृतिस्थानंकर्मानुरूपतः १२५ पणोदयोऽवकृष्टस्यषडुत्कृष्टस्यवेतनम् षाण्मासिकस्तथाच्छादा
धान्यद्रोणस्तमासिकः १२६

तत्कर्मनियुक्तानां स्त्राणां दास्यादीनां कर्मकरजनस्य च उक्तदृष्टमध्यमापकृष्टस्थानयोग्या
 नुरूपेण प्रत्यहं कर्मनुरूपेण प्रतिनिरूपयितुं कुर्वन्तामेवं दर्शयति १२५ पण इति अवकृष्टस्य गृहादिसंमार्जकोदकाहादेः कर्मकरस्य व-
 द्यमाणलक्षणः पणो भूतिरूपः प्रत्यहं दातव्यः पाण्मासिकश्चाच्छादो वस्त्रयुगं दातव्यम् अष्टमुष्टिर्भवेत्किंचिदशौचपुष्क-
 लम् पुष्कलानितु चत्वारि आदकः परिकीर्तितः चतुरादको भवेद्द्रोण इति गणनया धान्यद्रोणश्च प्रतिमासं देयः उक्तदृष्टस्तु भूति-
 रूपाश्च वट्टपणादेयाः अनयैव कल्पनया पाण्मासिकानि पट्टरूपयुगानि प्रतिमासं पाण्मास्याद्रोणादेयाः अनयैवातिदिशामध्यम-
 स्य पणत्रयं भूतिरूपं दातव्यं पाण्मासिकं च वस्त्रयुगत्रयं मासिकं च धान्यद्रोणत्रयं देयम् १२६ ७ ७ ७ ७

ऋयविक्रयमित्यादि कियतामूख्येन क्रीतमिदं वस्त्रं लवणादिद्रव्यं विक्रीयमाणं चात्र कियं ह्यप्यते कियं दूरादानीतं किमस्य वणिजो
भक्तव्ययेन शाकसूपादिनापरिव्ययेन लग्नं किमस्याप्यादौ चौरादिभ्योरस्मार्कपेण क्षेमप्रतिविधानेन गतं कौः ३ स्य दानीलाभयोग
इत्येतद्वेक्ष्य वणिजः करान् दापयेत् १२७ यथेति यथाराजा वैक्षणादिकर्मणः फलेन यथा च वार्षिकवणिगादयः कृषिवाणिज्या
दिकर्मणां फलेन संबध्यते तथानिरूप्य राजा सर्वदारांश्चेकान् गृण्हीयात् भत्र दृष्टान्तमाह १२८ यथेत्यादि यथा जलोको वत्स
भमराः स्तोकोस्तोकानिरक्तक्षीरमधूनि अदंत्ये वराज्ञा मूलधनमनुच्छिंदताः ३ ल्योः ३ ल्योराष्ट्रादब्धिकः करोयाद्दः तमाह १२९ पंचा
शद्भाग इत्यादि मूलादधिकयोः पश्चाद्द्विगुण्ययोः पंचाशद्भागो राज्ञाय हीतव्यः एवं धान्यानां षष्ठोऽष्टमो द्वादशो वा भागो राज्ञा ग्राह्यः

ऋयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् १२७ यथा फलेन यु
ज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम् तथा वेक्ष्य नृपो राज्ञे कल्पयेत् सततं करान् १२८ यथा ल्याल्पमदुत्पाद्यं वा
स्योको वत्स षट्पदाः तथा ल्याल्पो ग्रहीतव्यो राज्ञा द्वादशाब्धिकः करः १२९ पंचाशद्भाग आदेयो राज्ञाप-
श्चाद्द्विगुण्ययोः धान्यानां षष्ठो भागः षष्ठो द्वादश एव वा १३० आददीताथ षड्भागं दुमांसमधुसर्पिषां
गंधौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च १३१ पत्रशाकतृणानां च चर्मणां च दलस्य च मृन्मयानां च भांडा
नां सर्वस्याश्ममयस्य च १३२ म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम् न च क्षुधाः स्य संसीदेच्छो
त्रियो विषये वसन् १३३ यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा तस्यापि तत्क्षुधाराष्ट्रमचिरेण
वसीदति १३४

धस्युत्कर्षिपिं कर्षापेक्षया कर्षणादि कुशलाद्यवगौरवापेक्षया यंबह्वल्पग्रहणविकल्पः १३० आददीते
त्यादि पत्रशाकतृणानामित्यादि दुमशब्दो न वृक्षवाचकः वृक्षादीनां सप्तदशानां अश्ममयानां षष्ठो भागो लाभाद्ग्रहीतव्यः १३१
१३२ म्रियमाणेति क्षीणधनोऽपि राजा श्रोत्रियब्राह्मणात्करं न गृण्हीयात् न च तदीयदेशे वसन् श्रोत्रियः बुभुक्षया अंबसा
दंगच्छेत् १३३ यस्येत्यादि यस्य राज्ञो देशे श्रोत्रियः क्षुधा वसन्नो भवति तस्य राज्ञमपि दुर्भिक्षादिभिः क्षुधाशीघ्रमवसादं

च्छित्तियत एवमतः १३४ श्रुतेति शास्त्राज्ञानानुष्ठाने ज्ञात्वा अस्य तदनुकूलं धर्मादिनपेतांजीविकामुपकल्पयेत् चोरादिभ्यश्चैनं
 औपसंपुत्रमिव पितारक्षेत्यस्मात् १३५ संरक्ष्यमाण इत्यादि सच श्रोत्रियो राज्ञा सम्यग् यक्षमाणो यं धर्मं प्रत्यहं करोति तेन राज्ञः
 आयुर्द्धनराष्ट्राणि वर्द्धते १३६ यदिति राजा स्वदेशे शाकपणादिस्वल्पवस्तुक्रयविक्रयादिना जीवंतं निरुद्धजनं स्वल्पकाराख्यं वर्षे
 ण दापयेत् १३७ कारुकानिति कारुकानुसूपकारादीन् शिल्पिभ्यर्द्धदुत्कृष्टान् शिल्पिनश्च लोहकारादीन् शूद्रांश्च देहकु-
 शोपजीविनो भारिकादीन् मासिमास्येकं दिनं कर्मकारयेत् १३८ नोच्छिद्यादिति प्रजास्नेहात् करशल्कादेरग्रहणमात्मनो
 मूलच्छेदः अतिप्रचुरकरादिग्रहणं परेषां मूलोच्छेदः एतदुभयं न कुर्यात् आत्मनो मूलमुच्छिद्य कोशक्षयादात्मानं पीडयेत् पूर्वाद्धी

श्रुतवृत्ते विदित्वा स्य वृत्तिधर्म्यां प्रकल्पयेत् संरक्षेत् सर्वतश्चैनं पित्रांपुत्रमिवौरसम् १३५ संरक्ष्यमा-
 णो राज्ञाय कुरुते धर्ममन्वहम् तेनायुर्वर्द्धते राज्ञो द्रविणराष्ट्रमेव च १३६ यत्किंचिदपि वर्षस्य दापयेत्
 रसं जितुम् व्यवहारेण जीवत राजाराष्ट्रे पृथग्जनम् १३७ कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्राश्चात्मोपजीवि-
 नः एकैककारयेत् कर्ममासिमासि महीपतिः १३८ नोच्छिद्यादात्मनो मूलं परेषां चातिवृष्णया उच्छिद्-
 न्वात्मानो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् १३९ तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्य्ये चोद्यमहीपतिः तीक्ष्णश्चै-
 व मृदुश्चैव राजा भवति समतः १४० अमात्यसुरख्यधर्मज्ञां ज्ञादात् कुलोद्भूतम् स्थापयेदासने तस्मि-
 न्निवन्तः कार्ये क्षणे नृणाम् १४१ एवं सर्वं विधाय दमिति कर्तव्यमात्मनः युक्तश्चैवा प्रमत्तश्च परिरक्ष-
 दिमाः प्रजाः १४२

तरेषां चेत्यपि संबध्यते परेषां मूलमुच्छिद्य तांश्च पीडयेत् १३९ तीक्ष्णेति विशेषमवगम्य कृत्वा कार्य-
 तीक्ष्णः कृनिन्मृदुश्च भवेत् न लोकरूपमालं चेत्यस्मादुत्कृष्टो राजा सर्वेषामभिमतो भवति १४० अमात्येति स्वयं कार्य्यदर्शने निवन्तः
 श्रेष्ठमाख्यं धर्मविदं प्राज्ञं जितेन्द्रियं कुलीनं तस्मिन् कार्य्यदर्शने स्थाने निर्युजोत् १४१ एवमित्यादि एवमुक्तप्रकारेण सर्वमात्मनः कार्य्य-
 जातं संपाद्यो युक्तः प्रमादरहित आत्मीयाः प्रजारक्षेत् १४२ विक्रोशमिति यस्य राज्ञो अमात्यादिसहितस्य पथ्यत एव राष्ट्रादां क्रोशं

त्यः प्रजाः तत्करादिभिरपि हिंयन्ते समृत एव न तु जीवति जीवनं कार्यमावात् जीवनमपि तस्य मरणमेवैतत्तर्कः तस्मादप्रमत्तः प्रजार-
क्षोदिति पूर्वोक्तशेषंतदेव दृढयति १४३ क्षत्रियेति धर्मांतरेभ्यः श्रेष्ठं क्षत्रियस्य प्राजारक्षणमेव प्रकृत्यो धर्मः यस्माद्यथोक्तलक्षण
फलकरादिभोक्ताराजाधर्मेण संबध्यते १४४ उत्थायेति समूहः रात्रेः पश्चिमयाम उत्थाय कृतमूत्रपुरीषोत्सर्गादिशौचो न न्यमनाः
हुताग्निहोत्रावसथ्य होमो ब्राह्मणान् पूजयित्वा वास्तूलक्षणाद्यपेतां सभाममात्मादिदर्शनगृहं प्रविशेत् १४५ तत्रेति तस्यां सभायां
स्थितो दर्शनार्थमागताः प्रजाः सर्वाः सभाषणदर्शनादिभिः प्रतिनंद्य प्रस्थापयेत् तत्र प्रस्थाप्य मंत्रिभिः सह संधिविग्रहादि चिंतयेत्
१४६ गिरिपृष्ठमिति पर्वतपृष्ठमारुह्य निर्जनवनगृहस्थितो अरण्यदेशे वा विविक्ते मंत्रभेदकारिभिरनुपलक्षितः कर्मणा सारं भो-

विक्रोशं त्यो यस्य राष्ट्राद्विह्यन्ते तदस्त्वभिः प्रजाः संपश्यतः सप्तत्यस्य मृतः स न तु जीवति १४३ क्षत्रियस्य
परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् निर्दिष्टफलभोक्ता हिराजाधर्मेण युज्यते १४४ उत्थाय पश्चिमयामेक
तशौचः समाहितः हुताग्निब्राह्मणाश्चार्च्य प्रविशेत् स शक्तमांसं भाम् १४५ तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रति
नंद्य विसर्जयेत् विसृज्य च प्रजाः सर्वा मंत्रयेत् सह मंत्रिभिः १४६ गिरिपृष्ठं समा रुह्य प्रासादं वारहो ग-
तः अरण्ये निःशलाके वा मंत्रयेद्विभाषितः १४७ यस्य मंत्रं न जानन्ति स मागम्य पृथग्जनाः सक्त-
त्वा पृथिवी भक्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः १४८ जडमूकांधबधिरास्तिर्यग्यो नान्वयोतिगान् स्त्रीं स्ते-
च्छव्याधितव्यं गान् मंत्रकालेऽपसारयेत् १४९ भिंदत्यवमता मंत्रं स्तिर्यग्यो नान्वयौ च स्त्रियश्चै-

वंपंचांगमंत्रं चिंतयेत् १४७ यस्येति यस्य राज्ञो मंत्रिभ्यः पृथगन्येजना मिलित्वा स्य मंत्रं न जानन्ति स क्षीणकोशोऽपि सर्वा पृथि-
वीं भजति १४८ जडांधबधिर इति बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलान्तिर्यग्यो निभवांश्च शक्तसारिकादीन् अतिचूडस्त्रीं स्तेच्छरो-
ग्यं गहीनांश्च मंत्रसमये अपसारयेत् यस्मात् १४९ भिंदतीत्यादि एते जडादयोऽपि प्राचीनदुष्कृतबशेन प्राप्तजडादिभावाज्ज-
पायः पुरुषद्वयसंपदेशकालविभागो विनिपातमतीकारः कार्यसिद्धिरित्ये

भिक्तयेवावमानितामंत्रमेदं कुर्वन्ति तथा शक्यादयोऽतिदृष्टाश्च स्त्रियश्च विशेषेणास्थिरबुद्धितयामंत्रं भिदन्ति तस्मात्तदपसारणे
यत्नवान् स्यात् १५० मध्यं दिनेति दिनमध्ये रात्रिमध्ये वा विगतचित्तरवेदः शरीरकुशरहितश्च मंत्रिभिः सह एकाकी वा धर्मार्थकामा
ननुष्ठातुं चिंतयेत् १५१ परस्परंति तेषां च धर्मार्थकामानां प्रायिकविरोधवतां विरोधपरिहारेणार्जनोपायचिंतयेत् दुहितृणांच द
नं स्वकार्यसिद्ध्यर्थं निरूपयेत् कुमारणांच पुत्राणां विनयाधाननीतिशिक्षार्थं रक्षणं चिंतयेत् १५२ दूतेति दूतानां संगुप्तार्थले
खहारित्वादिना परराष्ट्रप्रस्थानं चिंतयेत् तथा प्रारब्धकार्यशेषं समापयितुं चिंतयेत् स्त्रीणां चातिविषमचेष्टितत्वात् तथा हि श-
स्त्रेण वेणीविनिगूहितेन विदूरस्थं वैमहिषीजघान विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवीविरक्ता किल काशिराजमित्याद्यवगम्यात्परस्परार्थ
चांतः पुरस्त्रीणां चेष्टितं सखीदास्यादिना निरूपयेत् चराणांच प्रतिराजादिषु नियुक्तानां च गंतरेऽप्येष्टितमवधारयेत् १५३ क-

मध्यं दिनेऽह्नात्रे वा चिन्तयेद् धर्मकामार्थान् सार्द्धं तैरेक एव वा १५१ परस्परवि
रुद्धानां तेषां च समुपाज्जेनम् कन्यानां संप्रदानं च कुमारणां च रक्षणम् १५२ दूतसंप्रेषणं चैव का
यशेषं तथैव च अतः पुरप्रचारं च प्रणिधानं च चेष्टितम् १५३ कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पंचवर्गं च तत्त्व
तः

स्त्रमिति अष्टविधं कर्म समग्रं चिंतयेत् चोशनसोक्तम् आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः पंचमेवार्थवचने व्य
वहारस्य चेक्षणे दंडशुल्कोः सदा युक्तस्तेनाष्टगतिर्कोनृपः अष्टकर्मादिव्यातिराजाशक्ताभिपूजितः तत्रादानं करादीनां विसर्गो
भृत्यादिभ्यो धनदानं प्रेषो मात्यादीनां दृष्टादृष्टानुष्ठानेन निषेधो दृष्टादृष्टविरुद्धक्रियास्तु अर्थवचनं कार्यसंदेहे राजाज्ञयैव तत्र नियमा
त् व्यवहार ईक्षणं प्रजानां मृणादिविप्रतिपत्तौ दंडः पराजितानां शास्त्रोक्तधनग्रहणं शक्तिः पापे कर्मणि जाते तत्र प्रायश्चित्तसंपादन
म् मेधातिथिस्तु अकृतारं भक्तानुष्ठानमनुष्ठितविशेषणं कर्मफलसंग्रहः तथा सामदानदंडपेदा एतदष्टविधं कर्म अथवा वणि
कूपथउदकसेतुबंधनं दुर्गकरणं कृतस्य संस्कारनिर्णयः हस्तिबंधनं रत्नखननं शूलनिवेशनं दारुवनच्छेदनं चेत्याह तथा कापटि
कौदास्थितगृहपतिवैदिकतापस्यंजनात्मकं पंचविधं चारवर्गं पंचवर्गशब्दवाच्यं तत्त्वतश्चिंतयेत् तत्र परमर्षिज्ञः प्रगल्भश्चात्रः

कपटव्यवहारित्वात्कापटिकस्तं वृत्त्यर्थिनमर्थमानाभ्यामुपगृह्यारहसिराजाब्रूयात् यस्यदुर्दृष्टं पश्यसितत्तदानीमेवमथिवक्तव्यमितिप्र
भज्यारूढपतितउदास्थितः तंलोकेषुविदितदोषंप्रज्ञाशौचमुक्तं वृत्त्यर्थिनंकृत्सारहसिराजापूर्वच ब्रूयात् च हृत्यतिक्रमवेस्थापयेत्सचुर
सस्योत्पत्तिकं भूयन्तरंचत हृत्यर्थमुपकल्पयेत्सचान्येषामपिप्रव्रजितानां राजचारकर्मकारिणां यासांछादनादिकंदद्यात् कर्षकः क्षीण
वृत्तिः प्रज्ञाशौचगुणोपगृहपतिः व्यंजनस्तमपिपूर्ववदुक्तास्त्वभूमौ कृषिकर्मकारयेत्वाणिजकः क्षीणवृत्तिः वैदेहिकव्यंजनस्तं पूर्वव
धनमानाभ्यामात्मी कृत्यवाणिज्यं कारयेत्सुंदोजटिलोवावृत्तिकामस्तापसव्यंजकः सोपि क्वचिदाश्रमेवसन्बहुसुंजटिलांतरेकपट
शिष्यगणवृत्तोगुप्तराजोपकल्पितवृत्तिः तापस्यंकुर्यात्मासहिमासांतरितंप्रकाशंबदरादिमुष्टिमन्नीयात्तरहसिचराजोपकल्पितं आ
हारंकल्पयेत्शिष्याभ्यास्यातोताजागतज्ञानादिकंरत्नापयेसुः तेनबहुलोकचेष्टनमासाद्यसर्वेषां विश्वसनीयत्वात्सर्वकार्यमकार्यंचपृष्ठं

अनुरागापरागौचप्रचारंमंडलस्यच १५४ मध्यमस्यप्रचारंचविजिगीषोश्चचेष्टितम् उदासीनप्रचारंच
शत्रोश्चैवप्रयत्नतः १५५ एताःप्रकृतयोमूलमंडलस्यसमासतः अष्टौचान्याः समाख्याताद्वादशैवतुताः
स्मृताः १५६

तिअन्यस्यकुक्रियादिकंकथयंत्येवंरूपंपंचवर्गयथावर्चिंतयेत् एवंपंचवर्गप्रकल्प्यतेनैवपंचवर्गद्वारेणप्रतिराज
स्यात्मीयानांचामात्यादीनांचअनुरागविरागौज्ञात्वातदनुस्मृंचितयेत् त्वस्यमाणस्यराजमंडलस्यप्रचारंकः संध्यर्थकोवाविग्रहार्थ
त्यादिकंचितयेत्तंचज्ञात्वातदनुगुणंचितयेत् १५४ मध्यमंचेति अरिविजिगीषोर्घोभूयन्तरः संहतयोरनुग्रहसमर्थो
संहतयोः समर्थः समध्यमः तस्यप्रचारंचितयेत्तथाप्रज्ञोत्साहगुणप्रकृतिसमर्थोविजिगीषुस्तस्यचेष्टितंचितयेत् तथाविजि
मध्यमानांसंहतानामनुग्रहेसमर्थोनिग्रहेचासंहतानांसमर्थः उदासीनः तत्रप्रचारंचितयेत्शत्रोश्चत्रिविधस्यापिसहजस्यअकृत्रि
मस्यभूयन्तरस्यचपूर्वापेक्षाययत्नतः प्रचारंचितयेत् १५५ एताइत्यादि एतामध्यमाद्याश्चतस्रः प्रकृतयः संक्षेपेणमंडलमूलं
अपरासामभिधास्यमानप्रकृतीनामाद्याः प्रकृतामूलमित्युच्यते अन्यथाष्टौसमाख्याताः तद्यथाअग्रतोऽरिभूमीनामित्रमरिमित्र
मित्रमित्रंअरिमित्रमित्रंचेति एवंचतस्रः प्रकृतयोभवंतिपञ्चाच्चपार्श्विगनाह आक्रंदः पार्थिव्याहासारः आक्रंदासारइतिचतस्रः एव

मयौप्रकृतयो भवन्ति पूर्वोक्ताभिश्च मध्यमारिविजिगीषुदासीनशत्रुरूपाभिः मूलप्रकृतिभिः सह द्वादशैताः प्रकृतयः स्मृताः १५६
अमात्येति आसां मूलप्रकृतीनां चतसृणां अद्यानां शारवाप्रकृतीनां उक्तानां एकैकस्याः प्रकृतेः अमात्यदेशदुर्गकोशदंडारख्याः पंच
द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति एताश्च पंच द्वादशानां प्रत्येकं भवत्यो द्वादशगुणजाताः षष्ठिरेव द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति तथा मूलप्रकृतिभिश्च तसृभिः
शारवाप्रकृतिभिश्चाष्टभिः सह संक्षेपतो द्विसप्ततिप्रकृतयो मुनिभिः कथिताः १५७ अनंतरमिति विजिगीषोर्नृपस्यांतरि न च
तुर्द्विंशमप्यरिप्रकृतिविजानीयात् तथा तत्सेविनमपि अरिमेव विद्यात् अरेरनंतरं विजिगीषोर्नृपस्येकांतरं मित्रप्रकृतिविद्यात्
योश्चारिमित्रयोः परं विजिगीषोरुदासीनप्रकृतिविद्यात् आसामेव प्रकृतीनामग्रपश्चाद्भावभेदेन व्यपदेशभेदः अत्राग्रवर्तिनो अरि
व्यपदेश एव पश्चाद्वर्तिनस्तत्त्वित्वेपि पार्थिव्याह्वयपदेशाः १५८ तानिति तान्सर्वान् नृपतीन् सामभेददानदंडैरुपायैर्यथासंभवमव्यस्ये
समस्तैर्वशीकुर्यात् अयवापौरुषेण रंडेनैव केवलेन नयेन साम्नैव वा केवलेनात्मवशात्कुर्यात्तथा चोक्तम् सामदंडौ प्रशंसन्ति नित्यं
अमात्यराष्ट्रदुर्गाश्च दंडारख्याः पंच चापराः प्रत्येकं कथिता द्येताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः १५७
अनंतरमरिविद्यादरिसेविनमेव च अरेरनंतरं मित्रसुदासीनंतयोः परम् १५८ तान्सर्वानभि संद
ध्यात्सामादिभिरुपक्रमैः व्यस्ये चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च १५९ संधिच विग्रहचैव ध्यानमास
नमेव च द्वैधीभावसंश्रयच षड्गुणाश्चितयेत्सदा १६० आसनचैव ध्यानच संधिविग्रहमेव च कार्यं
वीक्ष्य प्रयुजीत द्वैधसंश्रयमेव च १६१ संधितु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च उभेयानासने चैव द्वि
विधः संश्रयः स्मृतः १६२

राश्रभिवृत्त्यये- १५९ संधिमिति तत्रोभयानुग्रहार्थं हस्त्यश्वरथहिरण्यादिनिबन्धनेनावाप्त्याम-
न्योन्यस्योपकर्तव्यमिति नियमबंधः संधिः वैरविग्रहाचरणाद्याधिक्येन यानं शत्रुं प्रतिगमनमुपेक्षणमासनं सार्धं सिद्धये बलस्य द्वि-
धाकरणं द्वैधीभावः शत्रुपीडितस्य प्रबलतरराजांतराश्रयणं संश्रयः एतान्गुणानुपकारकान्सर्वदा चिंतयेत् षड्गुणाश्रयणे सत्यात्मन
उपचयः परस्यापचयः तद्गुणमाश्रयेत् १६० आसनमिति संध्यादिगुणानान्नैस्तेष्वेणानुष्ठानमनंतरमुक्ततदुचितानुष्ठानाथोय-
मारंभः आत्मसमृद्धिपरहान्यादिकं कार्यं वीक्ष्य संधिं यासनं विगृह्य वा यानं द्वैधीभावसंश्रयच केनचित्संधिकेन चित् विग्रहं दत्त्वादिक्
मनुतिष्ठेत् १६१ संधिस्तिति संध्यादीन् षड्गुणान् द्विप्रकारान् जानीयात् इत्यविवक्षार्थम् १६२

समानेति तात्कालिकफललाभार्थमुत्तरकालीनफललाभार्थं वा यत्र राजांतरेण सहान्यप्रतियानादिकर्मक्रियते स समानयान कर्मासंधिः यः पुनस्तत्र याहि अहमत्र यास्यामिति सांप्रतिकोत्तरकालीनफलार्थितयैव क्रियते सोऽसमानयान कर्मत्येवं हिः प्रकारः संधिर्ज्ञातव्यः १६३ स्वयमित्यादि शत्रुजयरूपप्रयोजनार्थं शत्रोर्व्यसनादिकं आकलय्य व्यवस्थमाणमार्गशीर्षादेकालादन्यदायथोक्तकाल एव वा स्वयंकृत इति एकोविग्रहः अपकृतमपकारः मित्रस्यापकारे राजांतरेण कृते मित्ररक्षार्थमपरोविग्रह इत्येवं द्विविधो विग्रहः गोविंदराजेन तु मित्रेण चैवापकृत इति पठितं व्याख्यातं च यः परस्य शत्रुः स विजिगीषोर्मित्रं तेनापकारे क्रियमाणे व्यसनि निशत्राविति तस्माद्धिरिव तपादायौ वृद्धौ गोविंदराजतः सेधातिथिप्रभृतिभिर्लिखितौ स्वीकृतौ मया १६४ एकाकिन इत्यादि आत्यधिकं कार्यं शत्रोर्व्यसनादिकं तस्मिन् अकस्माज्जाते शक्तस्यैकाकिनो यानमशक्तस्य मित्रसहितस्य इत्येवं चानेह विधौ

समानयानकर्माच विपरीतस्तथैव च तदात्वाय तिसंयुक्तः संधिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः १६३ स्वयंकृतश्च कार्यार्थमकाले काल एव वा मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः १६४ एकाकिनश्चात्यधिकं कार्यं प्राप्ते यदृच्छया संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते १६५ क्षीणस्य चैव क्रमशो द्वौ वात्पूर्वकृते न वा मित्रस्य चानुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् १६६ बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये द्विविधं कीर्त्यते द्वैधं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः १६७ अर्थसंपादनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रुभिः साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः सग्रयः स्मृतः १६८

मभिधीयते १६५ क्षीणस्येति प्राग्जन्मार्जितेन दुष्कृतेन ऐहिकेन वा पूर्वकृतेन क्रमशः क्षीणहस्तस्य च कोशादिकस्य समृद्धस्यापि वा मित्रानुरोधेन तत्कार्यरक्षार्थमित्येवं द्विविधमासनं मुनिभिः स्मृतम् १६६ बलस्येति साध्यस्वयं योजनसिद्ध्यर्थं बलस्य हस्तस्य च आदेः सेनाधिपत्या धिष्ठितस्य एकत्र शत्रुनृपोपद्रववारणार्थमवस्थानमन्यत्र दुर्गदेशो राज्ञः कतिचिदलाधिष्ठितस्यावस्थानमेवं संध्यादिगुणषट्कोपकारज्ञैः द्विविधं द्वैधं कीर्त्यते १६७ अर्थेति शत्रुभिः पीड्यमानस्य शत्रुपीडानिवृत्ताय प्रयोजनसिद्ध्यर्थं मसत्यामपि वा तत्काले पीडायां भाविशत्रुपीडनशंक्या अमुकमयं महाबलं नृपतिमाशि

तद्विषयसर्वव्यपदेशोत्पादनार्थं बलवन्तमुपाश्रयणमेवं द्विविधः संश्रयः स्मृतः १६८ यदेत्यादि यदोत्तरकाले निश्चितमात्मन आधिक्यं
जानीयात्तदा तत्काले अल्पधनाद्युपक्षयः तदा तत्पसंगीकृत्यापि संधिमाश्रयेत् १६९ यदेति यदा मात्स्यादिकाः सर्वाः प्रकृतीः दानसंमा
नाद्यैरतीव तुष्टामन्येत आत्मानं च हस्त्यश्वकोशाद्यैः शक्तित्रयेण उपचितं तदा विग्रहमाश्रयेत् १७० यदेत्यादि यदा तृतीयममात्यादिसैन्यं
हर्षयुक्तं धनादिना पुष्टं तत्तोजानीयात् शत्रोश्चामात्यादिबलं विपरीतं तदा तलक्षीकृत्ययायात् १७१ यदेत्यादि यदा पुनर्वाहनेन हस्त
श्चादिना बलेन चामात्यादि विपल्यादि परिक्षीणो भवेत्तदा सामोपद्रवदानादिना शत्रून् प्रसालयन् प्रयत्नेनासनमाश्रयेत् १७२ मन्ये
तेति यदा यदाराजा सर्वप्रकारेण बलीयांसमशक्यसंधानं च शत्रुं बुल्येत तदा कतिचिद्बलसहितः स्वयं दुर्गमाश्रयेत् बलैकदेशेन च शत्रु

यदा वगच्छेदां यत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः तदा त्वेचात्पिकां पीडां तदा संधिं समाश्रयेत् १६९ यदा प्रकृ
ष्टामन्येत सर्वोक्तिप्रकृतीर्भृशम् अत्यच्छिन्नं तदा त्मानं तदा कुर्वति विग्रहम् १७० यदा मन्येत भावेन
हृष्टपुष्टबलस्वकम् परस्य विपरीतं च तदा यायाद्विपुमति १७१ यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च
तदा सीतप्रयत्नेन शनकैः सालयन् शरीन् १७२ मन्येतरियदाराजा सर्वथा बलवत्तरम् तदा द्विधा बलं
कृत्वा साधयेत् कार्यमात्मनः १७३ यदा परबलानां तु गमनीयतमो भवेत् तदा तु संश्रयेत् क्षिप्रं धार्मिकं व
लिनं नृपम् १७४ निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद्योरिव बलस्य च उपसेवेत तन्नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुयथा १७५
यदितत्रापि संपश्येद्दोषं संश्रयकारितम् स युद्धमेव तत्रापि निर्विशंकः समाचरेत् १७६

विरोधमाचरेत् एवं द्विधा बलं

कृत्वा मित्रसंग्रहादिकं स्वकार्यं साधयेत् १७३ यदेति यदा तु सैन्यानाममात्यादिप्रकृतिदोषादिनातिशयेन ग्राह्यो भवति बलं द्वैधं विधाय दु
र्गमाश्रयणेनापि नात्सरक्षाक्षमः तदा शीघ्रमेव धार्मिकं बलवन्तं च राजानमाश्रयेत् कीदृशं तं बलवन्तमित्याह १७४ निग्रहमिति यासां दो
षेणासौ गमनीयतमो जातस्तत्सां प्रकृतीनां यस्माच्च शत्रुबलादस्य भयमुत्पन्नं तयोर्द्वयोरपि यः संश्रितो निग्रहक्षमस्तं नृपं सर्वयत्नैर्गु
रुमिव नित्यं सेवेत १७५ यदेति अगतिकादि गतिः संश्रयो नाम तत्रापि यदि संश्रयकृतं दोषं पश्येत्तदानीं संशयो भूत्वा शोभनमेव

युद्धं तस्मिन् काले समाचरेत् दुर्बलेनापि बलवतो जयदर्शनात् निहतस्य च स्वर्गप्राप्तिः १७६ सर्वोपायैरिति सर्वे सामादिभिरु-
पायैः नीतिज्ञो राजा तथायते तयथास्य मित्रो दासीनशत्रवोऽभ्यधिकान भवन्ति आधिक्ये हितेषामसौ ग्राह्यो भवति धनलोभेन मि-
त्रस्यापि शात्रवापत्तेः १७७ आयतिरिति सर्वेषां कार्याणामत्यानामपि आयतिमुत्तरकाले गुणं दोषं विचारयेत् वर्तमानकालं
च शीघ्रसंपादनाद्यर्थं विचारयेत् अतीतानां च सर्वकार्याणां गुणदोषौ किमेषां कृतं विघटितं वा किं वा वशिष्टमित्येवं यथाविचारयेत्
यस्मात् १७८ आयतिरिति यः कार्याणां आगामिकगुणदोषज्ञः स गुणवत्कार्यमारभते दोषवत्परित्यजति यश्च वर्तमानकालो
वावधार्य कार्यं करोति अतीते कार्ये यः कार्यशेषज्ञः स तत्कार्यं समाप्तो तत्फलं लभते यस्मादेवं विधकालत्रयसावधानत्वात् न कदाचित्

सर्वोपायैस्तथा कुर्यान् नीतिज्ञः पृथिवीपतिः यथास्याभ्यधिकानस्फुर्मित्रो दासीनशत्रवः १७७ आ-
यति सर्वकार्याणां तदा त्वंच विचारयेत् अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषो च तत्त्वतः १७८ आयत्यां
गुणदोषज्ञस्तदा त्वेक्षिप्रनिश्चयः अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नानाभिभूयते १७९ यथैनन्नाभि-
संदध्युमित्रो दासीनशत्रवः तथा सर्वसंविदध्यादेषां सामासिकानयः १८० यदा तु यानमातिष्ठेद्
रिराष्ट्रं प्रतिप्रफुल्लः तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः १८१ मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महो-
पतिः फाल्गुने वाथ चैत्रे वा मासौ प्रतियथा बलम् १८२

शत्रुभिरभिभूयते किं बहुना १७९ यथेत्यादि यथे-
न राजानं मित्रादय उक्तानवाधेरन्तथा सर्वसंविधानं कुर्यात् इत्येषां दोषिको न यो नीतिः १८० यदेति यदा पुनः शक्तः सन् श-
त्रुराष्ट्रं प्रति यात्रां मारभेत् तदा अनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण शत्रुदेशं मत्वरमाणो गच्छेत् १८१ मार्गशीर्ष इति यच्चतुरंगबलोपेतो राजा
करिष्यति गमनविलंबेन विलंबितप्रयाणः तथा हैमंतिकसस्य बहुलं परराष्ट्रं जिगमिषुः स सुपगमनाय शोभने मार्गशीर्षे मासि
यात्रां कुर्यात् यः पुनश्च लभ्यो नृपतिः शीघ्रगतिर्वसर्वसस्य बहुलं परराष्ट्रं यियासुः स फाल्गुने चैत्रे वा मासे बलयोग्यकालानति-
क्रमेण यायान् अतएव मन्वर्थ्यापारपरं संक्षेपेण याज्ञवल्क्यवचनम् यदा सस्यगुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत् १८२ छ छ

अन्येति उक्तकालव्यतिरिक्तेषु यदात्मनो निश्चितं जयमवगच्छेत् तदा स्वबलयोग्यकाले ग्रीष्मादावपि हस्त्यश्वादिबलप्रायो वि-
 गृह्यैव यात्रां कुर्यात् - शत्रोश्चाभात्यादिप्रकृतिगोचरदंडपारुष्यादिव्यसने जाते रिपक्षभूतायां तदा कृतावपि उक्तकालादन्यत्रापि-
 यायात् १८३ कृत्वेत्यादि संशोध्येति मूलेस्वायदुर्गराष्ट्ररूपेणाहिंसाहसंविधानं प्रधानपुरुषाधिष्ठितरक्षार्थं सैन्यैकदेशस्था-
 पनरूपप्रतिविधानं कृत्वा यात्रोपयोगिच वाहनायुधवर्मयात्राविधानं यथाशास्त्रं कृत्वा परमंडलगतस्य च येनास्यावस्थानं भवति त-
 दुपगृह्यतदायान् मूल्यपक्षानात्मसात् कृत्वा चारंश्चकापटिकादीन् शत्रुदेशवार्ताज्ञापनार्थं प्रस्थाप्य सम्यक् कृतयात्रांगलान् पाटवि-
 कविषयभेदेन त्रिविधं पंथानं मार्गं शोधिततत्तु गुल्मादिच्छेदनिम्नोन्नतादिसमीकरणादिना संशोध्य तथा हस्त्यश्वरथपदातिसेना-
 कर्मकरात्मकं षड्विधं बलं यथोपयोगमाहारौ षडसत्कारादिना संशोध्य सांप्रदायिकं संपरायः संश्रामः तदुपचितविधिना शत्रुदेशम्

अन्येषां पितृकालेषु यदाप्येकवर्जयम् तदा यायादिगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः १८३ कृत्वा
 विधानं मूलतुयात्रिकचयथाविधि उपगृह्यास्पदं चैव चारान्सम्यग्विधाय च १८४ संशोध्य त्रिवि-
 धमार्गं षड्विधं च बलस्वकम् सांप्रदायिककल्येन यायादिरिपुरंशनैः १८५ शत्रुसेविनिमित्ते च गृह्ये-
 त्ततरो भवेत् गतप्रत्यागतैश्चैव सहिकृत्तरो रिपुः १८६ दंडव्यूहं न तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा व-
 राहमकराभ्यावासूच्यावागरुडेन वा १८७

स्वरयागच्छेत् १८४ १८५ शत्रुसेविनीति यन्मित्रं गूढं कृत्वा शत्रुं

सेवतेयश्च भृत्यादिः पूर्वविरागाद्गतः पश्चादागतः तयोः सावधानो भवेत् यस्मात्तावतिशयेन दुर्निग्रहो रिपुः १८६ दंडेति दंडाक-
 नित्यूहं रचनादिदंडव्यूहः एवं शकटादिव्यूहा अपितत्रागैबलाध्यक्षो मध्यैराजापश्चात्सेनापतिः पार्श्वयोर्हस्तिनस्तत्समीपे घोटाकाः
 ततः पदातयः इत्येवं कृत्तरचनो दीर्घः सर्वतः समविन्यासो दंडव्यूहस्तेन तद्यातव्यं मार्गं सर्वतोभये सति यायात् सूच्याकाराग्रैः पश्चा-
 त्पृथुलः शकटव्यूहस्तेन पृष्ठतोभये सति गच्छेत् सूक्ष्मसुरवः पश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहः
 ताभ्यां पार्श्वयोर्भये सति बजेत् वराहविपर्ययेण मकरव्यूहः तेनाग्रे पश्चाच्च उभयत्र भये सति गच्छेत् पिपीलिकापंक्तिरिव अग्रप-

श्याद्भवेनसंहतरूपतयायत्रयत्रसैनिकावस्थानंसशीघ्रप्रवीरपुरुषमुखः सूचीव्यूहः तेनाग्रतोभयेसतियायात् १८७ यतइत्यादि यस्यादिशाः शत्रुभयमाशंकेततस्यामेवबलंविस्तारयेत्समविस्तृतपरिमंडलोमध्योपविष्टजिगीषुः पद्मव्यूहः तेनपुरान्निर्गतसर्वदाकंपदनिवेशनंकुर्यात् १८८ सेनापतीति हंस्यश्वरयपदात्मात्मकस्यांगदशकस्यैकः पतिः कार्यः सचपत्तिकउच्यतेपत्तिकदशकस्यैकः पतिः सेनापतिरुच्यतेतद्दशकस्यैकः सेनानायकः सएवचबलाध्यक्षः सेनापतिबलाध्यक्षोसमस्तोक्तदिक्षुसंघर्षयुद्धार्थंनियोजयेत् यस्याश्चादिशोयदाभयमाशंकेतदातामग्रेदिशंकुर्यात् १८९ गुल्मानित्यादि गुल्मान्सैन्यैकदेशान् आतिपुरुषार्थान्स्थानापसरणयुत्थार्थंकृतभेरीपटहशरवादिसंकेतान् अवस्थानयुद्धयोः प्रवीणान्निर्भयान् अव्यभिचारिणः सेनापतिबलाध्यक्षदूरतःसर्वदिक्षुपारस्व्यप्रवेशवारणायशत्रुचेष्टापरिज्ञानायचनियोजयेत् १९० संहतेति अल्पान् योधान्संहतान्कृत्वावहन्तुन-

यतश्चभयमाशंकेततोविस्तारयेद्बलम् पद्मेनचैवव्यूहेननिविशेतसदास्वयम् १८८ सेनापतिबलाध्यक्षोसर्वदिक्षुनिवेशयेत् यतश्चभयमाशंकेत्योचितोक्तलयेदिशम् १८९ गुल्मान्स्थपयेदातान्कृतसंज्ञान्समन्ततः स्थानयुद्धेचकुशलानभीरून्विकारिणः १९० संहतान् योधयेदल्पान् कामविस्तारयेद्बहून् सूच्यावृज्जेणचैवेतान्व्यूहेनव्यूहयोधयेत् १९१ स्पंदनाश्वैरसमयुद्धेदन्पुनोहिपैस्तथा वृक्षगुल्माद्युतचापैरसिचमयुधैःस्थले १९२ कुरुक्षेत्राश्वमत्स्याश्चपंचालान्शूरसेनजान् दीर्घाल्लघूश्चवन्नरानग्रानीकषुयोजयेत् १९३ रथेष्टंविस्तारयेत् सूच्यापूर्वोक्तपावज्जारख्येनव्यूहेनत्रिधा

व्यवस्थितवलेनरचयित्वायोधान् योधयेत् १९१ स्पंदनाश्वैरित्यादि समभूभागेरथाश्वेनयुध्येततत्रतेनयुद्धसामर्थ्यात्तदासुगतोदकेनौकाहस्तिभिः तरुगुल्माद्युतधन्विभिर्गर्तकटकपाषाणादिरहितस्थलेरकुट्टफलककुंताद्यैरायुधैर्युध्येत १९२ कुरुक्षेत्रानिति कुरुक्षेत्रभवान्मत्स्यान्विराटदेशनिवासिनः पंचालान् कान्यकुब्जाहिच्छत्रोद्भवान् शूरसेनजान् माथुरान्प्रायेणपृथुशरीरशौर्याहंकारयोगात्सेनाग्रेयोजयेत् तथान्यदेशोद्भवानपिदीर्घलघुदेहान्मनुष्यान्युत्थाभिमानिनः सेनाग्रएवयोजयेत् १९३ प्रहर्षयेदित्यादि बलंरचयित्वाजयेधर्मलाभः अभिमुखहतस्यस्वर्गप्राप्तिः पलायनेतुमशक्तदुरितग्रहणंनरकगमनं

च इत्याद्यर्थवादैः युत्थार्यं मोत्साहयेत् तांश्च यो धान् केनाभिप्रायेण दृश्यंति कुप्यंति वेति परीक्षयेत् तथा यो धानामभिः सहस्र
 १९४ उपेत्यादि दुर्गाश्रयमदुर्गाश्रयगतं रिपुसमुद्ध्यमानमप्यावेष्ट्यासीत अस्पृच
 देशमुत्साहयेत् तथा धासान्नोदकं धनानि सर्वदा ३ स्यापद्वयसंमिश्रणादिना दूषयेत् १९५ भिंघादित्यादि शत्रोरुपजीव्यानि तडा
 गादीनि नाशयेत् तथा दुर्गप्राकारादीन् भिंघाततत्परिखाश्रमे देन पूरणादिना निरुदकाः कुर्यात् एवं च शत्रून् शंकितमेव सम्यगव-
 स्कुदयेत् तथा शक्तिगृहपातुरात्रौ च दक्का हलिकादिशब्देन वित्रासयेत्तदानीं च १९६ उपेत्यादि उपजापार्हान् रिपुवंश्यान् राज्या
 र्थिनः क्षत्रान् मात्सादंश्च भेदेन उपजपेनात्मापकृतां च ते पांचेष्टां जानीयात् शुभग्रहदशादिना शुभफलमुक्ते देवैव गते निर्भयो
 जयेत्पुन्युच्येत् १९७ साम्नेत्यादि मोत्सादरदर्शनहितकथनाद्यात्मकेन साम्ना हस्त्यश्वरथहिरण्यादीनां च दानेन तत्प्रकृतीनां त

प्रहर्षयेद्दलं च्यूह्यतांश्च सम्यक् परीक्षयेत् चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् यो धयतामपि १९४ उपरु
 ध्या रिमासीतरोष्ट्रास्योपपीडयेत् दूषयेच्चैव सततं यवसान्नोदके धनम् १९५ भिंघाच्चैव तडा
 गानि प्राकारपरिखास्तथा समवस्कुदयेच्चैव नरात्रौ वित्रासयेत् तथा १९६ उपजप्यानुपजपेद्दुल्ये तैव
 च तत्कृतम् युक्ते च देवैर्युध्येत जयप्रप्सरयेत भीः १९७ साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथ
 क विजेतुं प्रयततारिन् युद्धेन कदाचन १९८ अनित्यो विजयाग्रस्माद्दृश्यते युद्ध्यमानयोः प-
 राजयश्च सग्राभे तस्माच्छब्दविवर्जयेत् १९९ त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे तथा युद्धे
 तसंपन्नो विजयेतरि पून्यथा २०० दन्तुयायिनां च राज्यार्थिनां भेदेन एतैः समस्तैर्व्यस्तैर्वीर्यथा सामर्थ्यमरीन् जेतुं

यत्तं कुर्यात्तन् पुनः कदाचिच्छेदेन १९८ अनित्येति यस्माच्छब्दगानयोर्वहुलबलत्वाद्यल्पबलत्वाद्यनपेक्षमेवानियमेन जय
 पराजयो दृश्यते तस्मात्सत्कपायांतरे युद्धं परिहरेत् १९९ त्रयाणामित्यादि पूर्वोक्तानां त्रयाणामपि सामादीनामुपायानामसं-
 भवे कत्वेन तजय पराजयसंदेहे पितया प्रपन्नवान् सम्यग्युध्येत यथा शत्रून् जयेत् यतो जयेः र्थलाभो अभिमुखमरणे च स्वर्गप्रा-
 प्तिः निः संदिग्धे तु पराजये युद्धादपसरणं साध्वीयो यथा वक्ष्यति आत्मा तु सर्वदारक्ष्य इति मेधातिथिगोविंदराजौ २०० ६९

जिलेति परराष्ट्रं जित्वा तत्र ये देवाः तान् धर्मप्रधानान् ब्राह्मणान् भूमिस्तुवर्णादिदानसंमानादिभिः
दानादिनैव चेदं पूजनं तदा ह्यपाज्ञवल्क्यः नातः परतरो धर्मेनृपाणां यदुपाजितम् विप्रैः पृथो दीयते द्रव्यं प्रजाप्यन्वाभ्यसदा त-
था देव ब्राह्मणार्थं मयैतद् दत्तमिति तद्देशवासिनां परिहारान् दद्यात् तथा स्त्रामिभक्त्या यैरस्माकमपकृतं तेषां मया स्नानमिदानीन्नि-
र्भयाः संतः स्रवं स्वव्यापारमनुतिष्ठंति अत्रायानिख्यापयेत् २०१ सर्वेषामिति एषां शत्रुनृपामात्यानां सर्वेषामेव संक्षेपतोऽभि-
प्रायं ज्ञात्वा तस्मिन् राष्ट्रे बलनिहतराजवंश्यमेव राज्ञ्येऽभिषेचयेत् इदं कार्यं त्वया इदन्नेति तस्य तदमात्यानां च नियमं कुर्यात् २०२
प्रमाणानीति तेषां च परकीयानां धर्मादनपेतानां चारान् देशधर्मतया शास्त्रेणाप्युपेतान् प्रमाणीकुर्यात् एनं चाभिषिक्तममा-
त्यादिभिः सहरत्नादिदानेन पूजयेद्यस्मात् २०३ आदानमिति यद्यप्यभिलषितानां द्रव्याणां ग्रहणं अप्रियकरं दानं च प्रिय

जित्वा संपूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् प्रदद्यात् परिहारांश्च रत्न्यापयेदभयानि च २०१ स-
र्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् स्थापयेत् तत्र तद्दृश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् २०२ प्रमाणा-
नि च कुर्वति तेषां धर्म्यान् यथोदितान् रत्नेश्च पूजयेदनेन प्रधानपुरुषैः सह २०३ आदानमप्रिय-
करं दानं च प्रियकारकम् अभीप्सीतानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते २०४ सर्वकर्मदुमायत्तविधा-
नं देवमानुषे तयोर्देवमन्त्रितुमानुषविद्यते क्रिया २०५ सहवापि व्रजे दत्तः स धिक्कृत्या प्रयत्न-
तः मित्रहिरण्यभूमिवासं पश्यन्निविधफलम् २०६

कारकमित्कत्सर्गः तथापि समयविशेषे दानमादानं च
प्रशस्यते तस्मात्तस्मिन् कालेन पूजयेत् २०४ सर्वमित्यादि यत्किंचित्संपाद्य तत् प्राग्जन्मार्जितं कुरुत दुष्कृतं रूपे कर्मणि दे-
वशब्दाभिधेयेतथेह लोकार्जितमानुषशब्दवाच्ये व्यापारआयत्तंतयोर्मध्ये दैवं चिंतयितुमशक्यं मानुषेषु पर्यालोचनमस्ति
अतो मानुषद्वारेणैव कार्यं सिद्धयेयति त्वयम् २०५ सहेत्यादि एवमुपक्रमणीयेन शत्रुणां युद्धं कार्यं यदि वा स एव मित्रं तेन च
दत्तं हिरण्यभूम्येकदेशो वार्पितं एतन्नयं यात्राफलम् तेन सह संधिं कृत्वा यत्नवान् व्रजेत् २०६

पार्थिग्राहमित्यादि विजिगीषोरप्रतिनिर्यातस्ययः पृष्ठवत्तन्निपतिः देशाक्रमणाद्याचरतिसपाब्धिग्राहः तस्यतथाकुर्वतोयो
नियामकः तस्यानंतरोनृपतिः सआक्रंदः तावपेक्षयातव्यमित्रीभूतादमित्राद्यायात्राफलं गृह्णीयान्तावनपेक्ष्यगृह्णन्कदाचि
त्तरुतेनदोषेणगृह्यते २०७ हिरण्यभूमीति सुवर्णभूमिलाभेनतयाराजानरुद्धिमेतिययेदानीं कृशमप्यागामिकालेवृद्धिसुतं
स्थिरंमित्रंलब्ध्वावर्द्धते २०८ धर्मज्ञमिति धर्मज्ञंरुतोपकारस्यस्मर्त्तुसानुरागमनुरक्तंस्थिरकार्यारंभंभीतिमत्कृतिकंयत्त-
न्मित्रमतिशयेनशस्यते २०९ प्राप्तमित्यादि विद्वांसंमहाकुलंविभ्रान्तंचतुरंदतातारंउपकारस्मर्त्तारंस्तरवदुःखयोरकरूपंशत्रुं
रुच्छेदंपंडितावदंतितेनैवंविधशत्रुणासहसंधातव्यम् २१० आर्यतेत्यादि साधुत्वंपुरुषविशेषज्ञताविक्रान्तत्वरूपालुत्वंसर्वदा

पार्थिग्राहंचसंग्रेक्ष्यतयाक्रंदंचमंडले मित्रादयाप्यमित्राद्यायात्राफलमवामुयात् २०७ हिरण्य
भूमिसंप्राप्त्यापार्थिवोनतयैधते ययामित्रंभ्रवलब्ध्वाकृशमप्यायतिक्षमम् २०८ धर्मज्ञंचरुत-
नंचेतुष्टप्रकृतिमेवच अनुरक्तस्थिरारंभलघुमित्रप्रशस्यते २०९ प्राप्तिकुलोन्मूलरचदक्षदातारमे
वच कृतज्ञधृतिमतचकष्टमाहुररिबुधाः २१० आर्यतापुरुषज्ञानंशौच्यंकरुणवेदिता स्थूलल
क्ष्यंचसततमुदासीनगुणोदयः २११ क्षेप्त्यासस्यप्रदानित्यपशुवृद्धिकरीमपि परित्यजेत्तन्मृगंभू-
मिमात्माथमविचारयन् २१२ आपदर्थंधनरक्षेद्वारान्नरक्षेद्धनैरपि आत्मानंसततरक्षेद्वारैर-
पिधनैरपि २१३

चस्थूललक्ष्यं बहुप्रदलं अतएवस्कर्तव्यं दान्यः स्थूललक्ष्यदानशौंडाबहुप्रदेइत्याभिधानिकाः स्थूल
लक्ष्यमर्थे असूक्ष्मदर्शिलमिति तु मेधातिथिगोविंदराजयोः पदार्थकथनमनोगमं एतदुदासीनगुणसामर्थ्यतस्मादेवंविधमुदा
सीनमाश्रित्यउक्तलक्षणेनाप्यरिणासहयोद्धव्यम् २११ क्षेप्त्यामिति अनामयादिकल्याणक्षमासपिनदीमातृकतयासर्वदासर्व
सस्यप्रदामपिप्रचुरतृणादियोगात्शत्रुवृद्धिकरीमपिभूमिमात्सरक्षार्थंअविलंबमानोराजानिजरक्षप्रकारांतराभावात्परित्यजेत्
परमात्सर्यविषयोयंधर्मः स्मर्यते २१२ आपदर्थमित्यादि आपन्निवारणार्थंधनरक्षणीयंधनपरित्यागेनापिदारान्नरक्षेत्आ

त्मानं पुनः सर्वदा दाराधनपरित्यागेनापिरक्षेत् सर्वत एवात्मानं गोपायितमिति श्रुत्या शास्त्रीयमरणव्यतिरेकेणात्मरक्षा इत्यप
देशात् २१३ सहेत्यादि कोशक्षयप्रकृतिकोशमित्रस्थव्यसनादिकाः सर्वा आपदोद्युगपदतिशयेन उत्पन्ना ज्ञात्वा तानमोहमुपे
यात् अपितु व्यस्तान्समस्तान्वासामादीनुपायान् शास्त्रज्ञः संप्रयुज्यते २१४ उपेतारमिति उपेतारं आत्मानं उपेयं प्राप्तव्यु-
पायाः सामादयः सर्वे ते च परिपूर्णा एतन्नयमवलंब्य यथा सामर्थ्यं प्रयोजनसिद्धये यत्नं कुर्यात् २१५ एवमिति एवमुक्तप्रकारेण
सर्वराजवृत्तमंत्रिभिः सह विचार्य अनंतरमायुधाभ्यासादिना व्यायामं कृत्वा मध्याह्ने स्नानादिकमाध्याह्निकं कृत्वा निवाह्य भोक्तुमं
तः पुरविशेत् २१६ तत्रेति तत्रांतःपुरे आत्मतुल्यैर्भोजनकालवेदिभिरभेद्यैः सूपकारादिभिः कृतं सुष्ठुच परीक्षितं च कोरादिद

सहसर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदोष्मशम् संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायान् सृजेद्बुधः २१४
उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्वा एतन्नयमसमाश्रित्य प्रयतेत तत्र सिद्धये २१५ एवमिति
राजासहसमन्त्र्यमंत्रिभिः व्यायाम्यापुत्य मध्याह्ने भोक्तुमत् पुरविशेत् २१६ तत्रात्मभूतैः काल
जैरहोयैः परिचारकैः सुपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः २१७ विषघ्नैरगदैश्चास्यसर्वद्रव्या
णियोजयेत् विषघ्नानि चरत्नानि नियतोधारयेत्सदा २१८ परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजं नोदकधू
पनैः वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशयुः सुसमाहिताः २१९ एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशाख्यासनाशने स्नाने
प्रसाधने चैव सवालकारकेषु च २२०

मद्यात् २१७ विषघ्नैरिति विषनाशिभिरौषधैः सर्वाणि भोज्यद्रव्याणियोजयेत् विषहरणानि चरत्नानि यत्नवान् सर्वदा धारये
त् २१८ परीक्षिता इति स्त्रियश्च गूढचारद्वारेण कृतपरीक्षागुप्ता सुधम्रहणविषलिप्ताभरणशंक्या निरूपितवेषाभरणा अन
न्यमनसः चाभिरुक्ता यानाद्युदकधूपनैः एवं राजानं परिचरेयुः २१९ एवमिति एवं विधपरीक्षादिप्रयत्नं वाहनशाख्यासनाशन
स्नानाद्युत्पन्नैः सर्वेषु चाले करणार्थेषु कुर्यात् २२०

म.श.
१२२

स्वजनितसंदेहहास्यविचारएवव्यवहारः तदाहकात्यायनः विनानार्थेहसंदेहेहरणंहारउच्यते नानासंदेहहरणाद्येवहार
इतिस्मृतः तान्येवहारान्द्रष्टुमिच्छन्पृथिवीपतिर्वक्ष्यमाणैरमात्यैश्चसप्तमाध्यायोक्तपंचांगमंत्रैः सहविनीतोवाक्पाणिपा
दचापलविरहादत्तुद्धतः अविनीतोहिचतुषेवादिप्रतिवादिनां प्रतिभाक्षयादसंयोगमिधाने तत्त्वनिर्णयोनस्यात् तादृशोवक्ष्यमाणो
समाप्रविशेत् व्ययहारदर्शनंचेदं प्रजानामितरेतरपीडायांतत्त्वनिर्णयेरक्षणार्थंवक्ष्यमाणहृष्टाहृष्टात्मककरणफलेनैवफलवत् १
तत्रेत्यादि तस्यांचसमायांकार्यगौरवापेक्षायामुपविष्टोलघुनिकार्येऽस्थितोपिवापाणिशब्दोबाहुपरः दक्षिणपाणिउद्यम्यअनुद्ध
तवेपालंकारः पूर्वत्रांगेन्द्रियानौद्धत्ययुक्ततादृशः कार्यणिविचारयेत् २ प्रत्यहमित्यादि तानिचक्रणादानादीनिकार्याणिअष्टाद
शसन्व्यवहारमार्गेषु विषयेषुपठितानिदेशजातिकुलव्यवहारगतैः शास्त्रावगतैः साक्षिद्रव्यादिभिर्हेतुभिः पृथक्पृथक्प्रत्यहंविचा
रयेत् तान्येवाष्टादशगणयति ३ तेषामिति वैतनस्यैवचेति सीमेति स्त्रीपुंसेति तेषामष्टादशानांमध्येआदाविहक्रणादानंविच

तत्रासीनः स्थितोवापिपाणिमुद्यम्यदक्षिणम् विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणिकार्यिणाम् २
प्रत्यहंदेशदृष्टेश्चशास्त्रदृष्टेश्चहेतुभिः अष्टादशसुमार्गेषु निबद्धानिपृथक्पृथक् ३ तेषामाद्यमृ
णादाननिक्षेपोऽस्वामिविक्रयः समूयचसमुत्थानदत्तस्यानपकर्मच ४ वैतनस्यैवचादानंसंविद
अव्यतिक्रमः क्रयविक्रयानुशयोविवादः स्वामिपालयोः ५

यत्रयथाचरेत् दानग्रहणधर्माश्चतदहणादानमुच्यते ततश्चस्वधनस्यान्यस्मिन्अर्पणरूपोनिःक्षेपः अस्वामिनत्तत्कृतोविक्र
यः समूयवणिगादीनांक्रियानुष्ठानम् दत्तस्वधनस्यापात्रबुद्ध्याक्रोधादिनावाग्रहणम् कर्मकरस्यभृतेरदानम् कृतव्यवस्थाति
क्रमः क्रयविक्रयेचकृतेपश्चात्तापादिप्रतिपत्तिः स्वामिपशुपालयोर्विवादः ग्रामादिसीमाविप्रतिपत्तिः वाक्पारुष्यमाक्रोशनादि दे
उपारुष्यंताडनादि स्तेयन्निह्वेनधनग्रहणम् साहसंप्रसह्यधनहरणादि स्त्रियाश्चपरपुरुषसंपर्कः स्त्रीसहितस्य
व्यवस्था पैतृकादिधनस्यचविभागः असादिक्रीडाधर्मव्यवस्थापनपूर्वकंपक्षिमेषादिप्राणियोधनम् इत्येवअष्टादशाएतानि
व्यवहारप्रवृत्तैः स्थानानिसमाहृतस्यप्राणिघूतरूपत्वेनघूतावांतरशेषत्वान् अष्टादशसंख्योपपत्तिः ४ ५ ६

६ ७ एषित्यादि एषु ऋणादानादिषु व्यवहारस्थानेषु बाहुल्येन विवादं कुर्वतां मनुष्याणां अनादिपारंपर्यागतत्वेन नित्यं धर्ममवलम्ब्य कार्यनिर्णयं कुर्यात् भूयिष्ठशब्देनान्यान्यपि विवादपदानि संतीति सूचयति तानि च प्रकीर्णकशब्देन नारदादृक्तानि अतएव नारदः नट्टयञ्च पूर्वेषु सर्वतस्यात्यकीर्णकमिति ८ यदेत्यादि यदा कार्यं तत्राकुलतया रोगादिना वा राजा स्वयं कार्यदर्शनं न कुर्यात्तदा तद्दर्शनार्थं कार्यदर्शनाभिज्ञं ब्राह्मणं नियुज्यते ९ सोऽस्येति स ब्राह्मणोऽस्य राज्ञो द्रष्टव्यानि कार्याणि भिन्निर्वाहणैः सभायां साधुभिर्धार्मिकैः कार्यदर्शनाभिज्ञैर्वृतः तामेव सभां प्रविश्योपविश्य स्थितो वानतु चंक्रम्यमाणः तस्य चित्तव्याप्तौ संभवत्वात्तादृशं ऋणादानादीनि कार्याणि पश्येत् १० यस्मिन्निति यस्मिन् स्थाने ऋण्यजुःसामवेदिनस्त्रयोपि ब्राह्मणा अवतिष्ठन्ते राज्ञाधि

सीमा विवादधर्मश्च पारुष्ये दंडवान्तिके स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ६ स्त्रीपुं धर्मो विष्ठागश्च द्यूतमाह्वय एव च पदान्यष्टादशोक्तानि व्यवहारस्थिता विह ७ एषु स्थानेषु भूयिष्ठविवादं चरतां नृणाम् धर्मशास्त्रतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ८ यदा स्वयन्म कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् तदानि युज्याद्बिहसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ९ सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सम्यक् विप्रैर्वृत्तः सभामेव प्रविश्याग्र्यामासीनः स्थित एव वा १० यस्मिन्देशे निषीदंति विप्रवेदविदस्त्रयः राज्ञा अधिहृतो विद्वान् ब्राह्मणस्तां सभाविदुः ११ धर्मो विद्वत्त्वधर्मणः सभायत्रोपतिष्ठते शल्यचास्यन कृतंति विद्वत्स्तत्र सभासदः १२ सभां वानप्रवेश्यं वक्तव्यं वा समं जसम् अब्रुवन् विब्रुवन् वापिनरो भवति किल्बिषी १३

कृतश्च विद्वान् ब्राह्मण एव प्रकृतत्वादवतिष्ठते तां सभां चतुर्मुखसभामिव मन्यते ११ धर्म इति भाः प्रकाशः तथा स ह वर्तत इति विद्वत्संहतिरेवात्र सभाशब्देनाभिमतं यत्र देशे सभा विद्वत्संहतिरूपान्धर्मः सत्याभिधानजन्यो अनृताभिधानजन्येनाधर्मेण पीडित आगच्छति अर्थिप्रत्यर्थिनोर्मध्ये एकस्य सत्याभिधानादपरस्य सृषावादात्तेन सभासदो अस्य धर्मस्य पीडाकरत्वात् शल्यमिवाधर्मनोद्धरंति तदा ते एव तेनाधर्मशल्येन विद्धा भवन्ति यत एवमतः १२ सभामिति सभामवगम्य व्यवहारार्थं तत्प्रवेशो न क

म.स.
१२३

तैव्यः पृष्टश्चेतदासत्यमेवक्तव्यम् अन्यथातूष्णीमवतिष्ठमानोमृषावदन्ऽभयथापिसद्यः पापीभवति मेधातिथिनातु स
भाषानप्रवेष्टव्याइतिक्लृप्तेदपठितम् १३ यत्रेत्यादि यस्यांसभायां अर्थिप्रत्यर्थिभ्यां अधर्मेण धर्मेनिदृश्यते यत्र च साक्षिभिः
सत्यमनृतेन नाश्रयते सभासदां प्रेक्षमाणानां ताननादृत्य ते प्रतीकारक्षमान भवन्तीत्यर्थः षष्ठीचानादर इति अनेन षष्ठी तत्र त एव
सभासदस्तेन पापेन हता भवन्ति १४ धर्मइत्यादि यस्माद्धर्म एवातिक्रांतो दृष्टानिष्टाभ्यां सह नाशयति नार्थिप्रत्यर्थ्यादिस एव ना
तिक्रांतः ताभ्यां सहरक्षतिं तस्माद्धर्मेनातिक्रमणीयः साऽस्मान्त्वत्सहितान् अतिक्रांतो धर्मोऽवधीदिति सभ्यानामुत्तरा
प्राड्विवाकस्य संबोधनमिदम् १५ दृष्टइत्यादि कामान् वर्धतीति दृष्टः दृष्टशब्देन धर्म एवाभिधीयत इति अलंशब्दो वारणार्थः य
स्माद्धर्मस्य यो वारणं करोति तं देवा दृष्टलं जानंति न जाति दृष्टलम् तस्माद्धर्मन्जोच्छिद्यादिति धर्मव्यतिक्रमखंडनार्थं दृष्टलशब्दार्थ

यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च हन्यते प्रेक्ष्यमाणानां हतास्तत्र सभासदः १४ धर्म एव हतो हंति
धर्मो रक्षति रक्षितः तस्माद्धर्मेन हतव्यमानो धर्मो हतोऽवधीत् १५ दृष्टो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरु
ते ह्यलम् दृष्टलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मनलोपयेत् १६ एक एव स्मद्धर्मे निधनेष्यनुयातियः शरी
रेण समन्नाशं सर्वमन्याद्भिगच्छति १७ पादो धर्मस्य कर्त्तारं पादः साक्षिणमुच्छति पादस्सभासदस्स
वन् पादो राजानमृच्छति १८ राजा भवत्यनेनास्तमुच्यते च सभासदः एनो गच्छति कर्त्तारं निंदाहो
यत्र निद्यते १९

निर्वचनम् १६ एकइत्यादि धर्म एवैकोमित्रं यो मरणोपि अभीष्टफलदानार्थमनुगच्छति यस्मादन्यत्स
र्वभार्यापुत्रादिशरारेणैव सहा दर्शनं गच्छति तस्मात्पुत्रादिस्नेहापेक्षयापि धर्मेनिहातव्यः १७ पादइत्यादि दुर्व्यवहारदर्शनाद
धर्मसंबंधी चतुर्थभागोऽर्थिनमधर्मकर्त्तारं प्रत्यर्थिनं वा गच्छति परम्बतुर्थभागः साक्षिणमसत्यवादिनम् अन्यपादः सभास
दस्सर्वान् अधर्मप्रवृत्त्यनिवारकान् व्याप्नोति पादश्च राजानं व्रजति सर्वेषां पापसंबंधो भवतीत्यत्र विवक्षितम् १८ राजेत्यादि
यस्यापुनः सभायामसत्यवादिनिंदाहोऽर्थिप्रत्यर्थीचासम्यक्न्यायदर्शनेन निंद्यते तत्र राजानिष्यापो भवति सभासदश्च पापेन

नसंबन्धंते अर्थ्यादिकमेवकर्त्तारमुपैति १९ जातिमात्रेति ब्राह्मणजातिमात्रंयस्यविद्यतेननुब्राह्मणकर्मानुष्ठानंवाणिगादिव
 लास्यादिद्वारेणस्फुटन्यायान्यायनिरूपणक्षमोब्राह्मणजातिरपिवायस्यसंदर्भार्थानांब्राह्मणब्रवीतिसवरसक्तयोग्यब्राह्मणा
 भावेनकचित्कार्यदर्शनेनृपतेर्भवेन्नतुधार्मिकोपिचवहारज्ञोपिशूद्रः ब्राह्मणोधर्मप्रवक्तेतिविधानादेवशूद्रनिवृत्तिःसिद्धा
 नर्न्तुशूद्रइतिशूद्रनिषेधोयोग्यब्राह्मणाभावेक्षत्रियवैश्ययोरेभ्यनुज्ञानार्थः अतएवकात्यायनः यत्रविप्रोनविद्वान्स्यात्क्षत्रि
 यंतत्रयोजयेत् वैश्यंवाधर्मशास्त्रज्ञंशूद्रंयत्नेनवर्जयेत्तस्मात् २० यस्येत्यादि यस्यराज्ञोधर्मविवेचनंशूद्रःकुरुतेतस्यपश्यत
 एवपंकेगौरिवतद्राष्ट्रमवसन्नमवति २१ यदित्यादि यद्राष्ट्रंशूद्रबहुलंबहुलपरलोकाभाववाद्याक्रांतं हिजशून्यंतत्सर्वदुर्भि

जातिमात्रोपजीवावाकामंस्याद्ब्राह्मणश्रुवः धर्मप्रवक्तानृपतेर्न्तुशूद्रः कथंचन २० यस्यशूद्रस्तकुरु
 तेराज्ञोधर्मविवेचनम् तस्यसीदतितद्राष्ट्रं पंकेगौरिवपश्यतः २१ यद्राष्ट्रंशूद्रभूयिष्ठनास्तिकाक्रांत
 महिजम् विनश्यत्याश्रुतत्कृत्स्नदुर्भिक्षव्याधिपीडितम् २२ धर्मासनमधिष्ठायसंवीतागसमाहितः
 प्रणम्यलोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् २३ अर्थानयानुभूतुत्वाधर्माधर्मोचिकेवलौ यणक्रमेण
 सर्वाणिपश्येत्कार्याणिकार्यिणाम् २४ बाह्यैर्विभावयेद्विगैर्भावमंतर्गतंनृणाम् स्वरवर्णगिताका
 रैश्चक्षुषाचेष्टितेनच २५

क्षरोगपीडितंतन्शीघ्रंविनश्यति अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगित्यस्याभावेनवृष्टिविरहात् उ
 पजातदुर्भिक्षरोगायुपजातशान्त्यर्थकर्मभावाच्च २२ धर्मासनमिति धर्मदर्शनार्थमासनउपविश्य आच्छादितदेहोऽनन्यमना
 लोकपालेभ्यः प्रणामं कृत्वा कार्यदर्शनमनुतिष्ठेत् २३ अर्थानिति प्रजारक्षणोच्छेदाद्यात्मकावैहिकाअर्थानर्थोचुत्वापरलोका
 र्थंधर्माधर्मोकेवलानुरुध्ययथाविरोधोभभवतितथाकार्यार्थिनांकार्याणिपश्येत् बहुवर्णमेलकेब्राह्मणादिक्रमेणपश्येत् २४
 बाह्यैरिति बाह्यैः सरादिलिगैरित्यभिधानादेवावधारितव्यापारैः अर्थिप्रत्यर्थिनामंतर्गतमभिप्रायंनिरूपयेत् स्वरोगइत्यादिः व
 र्णःस्वाभाविकवर्णादन्यादृशोमुखकालिमादिः इंगितमधोनिरीक्षणादिः आकारोदेहमवस्वेदरोमांचादिः चेष्टाहस्तस्फालनादिर्यस्या

आकारैरिति आकारादिभिः पूर्वोक्तैः गत्यास्त्वल्पादादिकया अंतर्गतमनोबुद्धिरूपेण परिणतमवधार्यते २६ बालदायेति अना
थबालस्वामिकंपितृव्यादिभिरन्यायेन गृह्यमाणं तावद्वाजारक्षेतयावदसौषट्त्रिंशदब्दादिकं ब्रह्मचर्यमित्याद्युक्तेन प्रकारेण गुरुकु
लात्समावृत्तोनभवति तादृशस्यावश्यकबाल्यविगमात् यस्त्वशक्त्यादिना बाल एव समावर्तते सोऽपि यावदतीव बाल्यो भवति तावत्त
स्य धनं रक्षेत् बाल्यं च षोडशवर्षपर्यंतम् बाल आषोडशादृषादिति नारदवचनात् २७ वशात्त्यादि वशात्सर्वंध्यासकृतदारान्तरपरि
ग्रहः स्वाभिनविर्वाहार्थोपकल्पितधनोपायास्तनिरपेक्षः अपुत्रासकृत्स्त्रीषु प्रोषितमर्चकास्तनिकुलास्तसपिंडरहितास्तसाध्वीषु च
स्त्रीषु विधवास्तस्रो गिणीषु च यद्दत्तं तस्यापि बालधनस्येव राजारक्षणं कर्तव्यम् अत्र चानेकशब्दोपादाने गोबलीवर्दन्यायेन पुनरुक्तिः

आकारैरिति गतेर्गत्याचेष्टया भाषितेन च नेत्रवल्कविकारैश्च गृह्यतेऽंतर्गतमनः २६ बालदाया
दिकरिक्थतावद्वाजास्तुपालयेत् यावत्सस्यात्समावृत्तो यावच्चातीत शोशयः २७ वशात्पुत्रासकृत्
वस्याद्रक्षणान् निकुलास्तु पतिव्रतासकृत्स्त्रीषु विधवास्वातुरास्तु २८ जीवन्तीनां तु तासां येन ह
रेषुः स्वबांधवाः तां छिष्याच्चौरदंडेन धार्मिकः पृथिवीपतिः २९ प्रणष्टस्वामिकरिक्थराजाश्च यद्
निधापयेत् अर्वाकृच्यद्वाहरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ३० ममेदमिति यो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथा-
विधि संवाद्यरूपसंख्यादीन् स्वामी तद्व्यमर्हति ३१

मददधनमित्यादिव्याजेन ये वांधवास्तासां जीवन्तीनां तद्दत्तं गृह्णंति तान् वक्ष्यमाणचौरदंडेन न धार्मिको राजा दंडयेत् २९ प्रणष्टेति
आज्ञातस्वामिकधनं राजा कस्य किं प्रणष्टमित्येवं पटहादिना उद्घोष्य राजद्वारा दौरेक्षितं वर्षत्रयं स्थापयेत् वर्षत्रयमध्ये यदि धनस्वाम्या
गच्छति तदा स एव गृहणीयात् तदूर्ध्वं तु नृपतिर्विनीयुजोत ३० ममेदमित्यादि मदीयं धनमिति यो वदति स किं रूपं किं संख्यां कुत्र
णष्टं तद्दधनमित्यादिविधानेन प्रष्टव्यः ततो यदि रूपसंख्यादीन् सत्यान् वदति तदा स तत्र धनस्वामी तद्दत्तं ग्रहीतुमर्हति ३१ अवेदयान
इत्यादि नष्टद्रव्यस्य देशकालौ अस्मिन्देशे अस्मिन्कालेन प्रमिति तथा वर्णेषु कृद्याकारकटकत्वादिपरिमाणचयबावदज्ञाननष्टद

व्यसमदंडमर्हति देशकालादिसंवादेः पुनः ३२ आददीतेति यदेतद्वाजाप्रनष्टद्रव्यं प्राप्तं तस्मात्सद्भागादं दशमं द्वादशं चारं वादिनि
 मित्तं पूर्वेषां साधूनामयं धर्म इति जानन्न राजा गृणहीयात् धनस्वाभिन्नो निर्गुणत्वापेक्षया यं षड्भागादिग्रहणविकल्पः अवशिष्टं स्वामि
 ने समर्पयेत् ३३ प्रनष्टेति यद्द्रव्यं कस्यापि प्रनष्टं स त् राजपुरुषैः प्राप्तं रक्षा युक्तैः रक्षितं कृत्वा स्थाप्यं तस्मिन् द्रव्ये यांश्चोरा न् गृणहीया
 तान् हस्तिनायातयेत् गोविंदराजस्तु शताभ्यधिके वध इति दर्शनात् अत्रापि शतस्रवर्णस्य मौल्यादिकत्रय हरणे वधमाह तन्न त
 त्रसंधि कृत्वा यच्चौर्यमिति यत्स्वाम्येपि प्रनष्टराज रक्षितं द्रव्यं हरणे नैव विशेषेण वधविधानात् शतादभ्यधिके वध इत्यस्य विशेषोपदि
 ष्टवधतरविषयत्वात् ३४ ममायमिति योमानुष स्वयन्निधिलब्ध्वा अन्येन वानिधौ प्राप्ते ममायन्निधिरिति वदति सत्येन प्रमाणे

अवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दंडमर्हति ३२ आददीताथ षड्भागां
 प्रनष्टाधिगतान् नृपः दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ३३ प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठित
 म् यास्तत्र चोरा न् गृणहीयात्तान् राजेभ्यो नयातयेत् ३४ ममायमिति यो ब्रूयान्निधिसत्येन मानवः तस्या
 ददीत षड्भागां राजा द्वादशमेव वा ३५ अनृतं तु वृद्धं दंड्यः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् तस्यैव वानिधानस्य
 संख्यायां ल्पीयसी कलाम् ३६ विद्वांस्तु ब्राह्मणो ह्यष्ट्वापूर्वापि निहितनिधिमू अशेषतोऽप्याददीत स
 र्वस्याधिपतिर्हिंसः ३७ यतु पथ्ये निधिं राजा पुराणनिहितं क्षितौ तस्मात् हि जेभ्यो दत्वा ह्यमर्द्धकोशे प्र
 वैशयेत् ३८

न च स्वसंबंधं बोधयति तस्य पुरुषस्य निर्गुणत्वं स गुणत्वापेक्षया ततो निधानात् अष्टभागं द्वादशभागं च राजा गृणही
 यात् अवशिष्टं तस्यार्पयेत् ३५ अनृतमिति अस्तीयं स्वीयमिति ब्रुवन् स्वधनस्याष्टभागं दंड्यः यद्वा तस्यैव निधेरत्यंतात्पभागं गुणयि
 त्वायेनावसादनगच्छति न विषयश्च लभते तदंड्यः अल्पीयसीमितीयकनंत निर्देशात् पूर्वस्मादन्योयं दंडः विकल्पश्च निर्गुणसगुणापेक्षा
 ३६ विद्वांस्तु विद्वांसु न ब्राह्मणः पूर्वमुपहितं निधिं दृष्ट्वा सर्वं गृणहीयात् न षड्भागं दद्यात् यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य प्रकृतः अत
 एवोक्तम् सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदमिति तस्मात्परनिहितविषयमेतद्वचनम् तथा च नारदः परेण निहितं लब्ध्वा राजा त्यपहरेन्निधिमू रा

जा स्वामीनिधेः सर्वसर्वेषां ब्राह्मणादृते याज्ञवल्क्यो व्याह राजालब्धानिधिं दद्यात् द्विजेभ्योर्द्विजः पुनः विद्वानशेषमादद्यात्सर्वं
 स्वयंप्रकृत्यतः अतोयन्मेधातिथिगोविंदराजाभ्यां ममायमिति यो ब्रूयादित्युक्तं राजदेयार्थं निरासार्थं पित्रादिनिहितविषयत्वमेवास्य-
 व्याख्यातम् तदनार्पम् नारदादिभिरन्यास्याविपरीतं स्वकल्पितम् न मेधातिथिगोविंदराजव्याख्यानमाद्रिये ३७ यंत्विति यं पुनर-
 स्वात्मिकं पुरातनं भूम्यंतर्गतं निधिं राजालभते तस्माद्ब्राह्मणेभ्योर्द्विजानां ३८ इमांस्त्रीयधनागारे च प्रवेशयेत् ३८ निधीनामिति निधीनां
 पुरातनानां अस्वकीयानां विद्वद्ब्राह्मणैरलब्धानां सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानानां चार्द्धहरो राजायस्मादसौरक्षतिभूमेऽथ प्रभुः ३९ दातव्य-
 मिति पदं न चोर्द्धोक्तानामपदं ततश्चाज्ञाचोरेभ्य आहृत्य धनस्वामिभ्यो देयम् तद्धनं राजा स्वयमुपयुजानश्चौरस्य पापं प्राप्नोति ४० जाति-
 जानेति धर्मान् ब्राह्मणादिजातिनियतान् याजनादीन् जानपदांश्च नियतं देशव्यवस्थितान् आत्मीयाविरुद्धान् देशजातिकुलधर्माश्च

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ अर्द्धभायक्षणाद्राजाभूमेरधिपतिर्हिसः ३९ दातव्यं सर्ववर्ण-
 भ्यो राज्ञाचोर्द्धतं धनम् राजा तु दुपयुजानश्चौरस्य पापं प्राप्नोति किल्बिषम् ४० जातिजानपदान् धर्मान् च
 णीधर्माश्च धर्मवित् समीक्ष्य कुलधर्माश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ४१ स्वान्निकर्माणि कुर्वाणा दूरे संतो
 पि मानवाः प्रियाभवंति लोकस्य स्वस्वेकं मण्यवस्थिताः ४२ नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजानाप्यस्य पूरुषः
 न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथंचन ४३ यथा नयत्यसृकृपाते मृगस्य मृगसुः पदम् नयेत्तथानुमानेन ध-
 मस्य नृपतिः पदम् ४४

आम्नायैरप्रतिषिद्धाः प्रमाणमिति गोतमस्मरणात् श्रेणीधर्माश्च वणिगादिधर्मान् प्रतिनियतकुलव्यव-
 स्थितान् ज्ञात्वा तदविरुद्धान् राजा व्ययहारेषु तद्धर्मान् व्यवस्थापयेत् तस्मात् ४१ स्वानीत्यादि जातिदेशकुलधर्मादिन्यात्मीयकर्माणि
 तेषु तः स्वैस्त्वेनित्यनैमित्तिकादौ कर्मणि वर्तमानाः दूरेपि संतोऽस्मान्निध्यानिबन्धनस्नेहाभावोऽपि लोकस्य प्रियाभवंति प्रासंगिक-
 दमप्रिधाय पुनः प्रकृतमाह ४२ नोत्पादयेदिति राजा राजनिषुक्तो वा धने लोभादिना कार्यमृणादिविवादं नोत्पादयेत् तदाह कात्यायनः
 राजा तु वशित्वेन धनलोभेन वा पुनः स्वयं कर्माणि कुर्वन्त राणां विवादिनाम् न चार्थिना प्रत्यर्थिना वा आवेदितं विवादं धनादिलोभेनो-
 वेष्टेत् ४३ यथेत्यादि यथा मृगस्य शस्त्रहतस्य रूधिरपातेः व्याधयपदं स्थानं प्राप्नोति

सत्यमित्यादि व्यवहारदर्शनमृत्तोरजाच्छलमपहायसत्यं पश्येत् तथार्थं च अर्थादित्यान्मत्तार्थयोः च अर्थवन्तं गोहिरण्या-
दिधनविषयस्थं व्यवहारं पश्येत् न त्वहमनेनाक्षिणिकोत्तनोपहसितइत्यादिस्वल्पापराधं आत्मानं च तत्तन्निर्णये स्वर्गादिफलभाषि-
नं साक्षिणः सत्यवादिनाः देशकालं च देशकालोचितं स्वरूपं व्यवहारस्वरूपं गुरुलघुतादिकं पश्येत् ४५ सद्भिरित्यादि विद्वद्भिर्हर्म-
प्रधानैर्हिजातिभिर्यदृश्यमानशास्त्रमनुष्ठितं तद्देशकुलजात्यविरुद्धमादाय व्यवहारनिर्णयं प्रकल्पयेत् एतत्सकलव्यवहारसाधार-
णं परिभाषात्मकमुक्तं संप्रतिक्रियादानमधिकृत्याह ४६ अधमर्णेति अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थं प्रयुक्तधनसिद्ध्यर्थं धनस्वामिनाराजा-
बोधितो वक्ष्यमाणलेख्यादिप्रमाणप्रतिपादितं धनमुत्तमर्णस्याधमर्णं प्रदापयेत् अधमर्णादुत्तमर्णाय दापयेदित्यर्थः कथं दापयेदिति

सत्यमर्थं च संपश्येदात्मानमथ साक्षिणः देशं रूपं च कालं च व्यवहारविधौ स्थितः ४५ सद्भिराचरितं
यत्स्याद्भार्मिकैश्च हिजातिभिः तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ४६ अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तम-
र्णेन चोदितः दापयेद्भनिकस्यार्थमधमर्णादिसावितम् ४७ यैर्यैरुपायैर्यैस्वंप्राप्तुयादुत्तमर्णिकः
तैस्तेरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ४८ धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च प्रयुक्तसाधयेदर्थं
पंचमेन बलेन च ४९ यत्स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् न स राजाभियोक्तव्यः स्वकं ससाधयेधनम्

आह ४७ यैर्यैरिति यैर्वक्ष्यमाणैरुपायैः संप्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णो लभते तैस्तेरुपायैर्वशीकृतमर्थं दापयेत् तात्तुपायानाह ४८ धर्मेणो-
त्पादि धर्मादिना प्रयुक्तमर्थं साधयेत्तत्र धर्मानाह बृहस्पतिः क्रुद्धत्वं संविधिं सदिष्टैः सास्त्राचारुगमेन च प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एष उदा-
हृतः देये धने धर्मेण स्यादिति पत्तो व्यवहारेण तथा च वक्ष्यति अर्थे पश्यमानं सति मेधातिथिस्तु निस्त्वोयः स व्यवहारेण दापयित्त-
व्यः अन्यत्तमोपकरणं धनं दत्त्वा कृषिवाणिज्यादिना व्यवहारयित्तव्यः तदुत्पन्नं धनं तस्मात्तु गृह्णीयादित्याह छलादीनि त्रीण्याह बृहस्प-
तिः छयनायाचितं चार्थं गानीय ऋणिका इली अन्याह तादिना हृत्य दाप्यते तत्र सोपधिः दासपुत्रपशून् हत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम् यज्ञा-
र्थं दाप्यते तर्ह्येतत्तद्वरितमुच्यते बध्नासंगृह्णीयताडनाद्यैरुपक्रमैः ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्तितः ४९ यदित्यादि यत्

म. म.
१२६

तमर्णः संप्रतिपन्नमर्थमधमर्णात्स्वयंबलादिनासाधयतिसस्वीयंधनंसम्यक्साधयन् अस्मास्वनिवेद्य किमिति बलादिकंकृतवान्
सीतिनराज्ञानिषेद्धयः ५० अर्थइति नाहमस्मैधारयामीति धनविषये अपङ्गवानं अधमर्णकरणेन लेख्यसाक्षिदिव्यादिनाप्रतिपा
दितमर्थमुत्तमर्णस्यराजाप्रदापयेत् दंडलेशंच अपङ्गवेतु द्विगुणमिति वक्ष्यमाणदशभागदंडान्यूनमपि दंडं पुरुषशक्त्यादापयेत्
५१ अपेति उत्तमर्णस्य धनं देहीति सभायां प्राड्विवाकेन उक्तस्याधर्मणस्य नास्मैधारयामीति अपलापे सति अभियोक्ताद्यदि श्यं ध
नप्रयोगदेशवर्तिसाक्षिणनिर्दिशेत् प्रायेण साक्षिभिरेव स्त्रीमूर्खादिसाधारणकरणनिर्णयात्साक्ष्यपुण्यासः अन्यद्वाकरणं
पत्रादिकथयेत् ५२ अदेश्यमिति अपदिश्येति असंभाष्यइति ब्रूहीत्यादि अदेश्यं यत्र देशो अधर्मणस्यकरणग्रहणकाले सर्व
दावस्थानन्तसंभवतीति निर्दिश्य चादेशादिकन्वैतन्यानिर्दिष्टमिति अपनयति यश्च पूर्वोक्तानर्थान् स्वार्थान् स्वीकृतान् विरुद्धान्

अर्थः पच्यमानं तु करणेन विभावितम् दापयेद्भनिकस्यार्थं दंडलेशंच शक्तिः ५१ अपङ्गवेऽध
मणस्य देहीत्कृतस्य संसदि अभियोक्तादिशोद्देश्यकरणवान्यदुद्दिशेत् ५२ अदेश्यं यश्च दिशति
निर्दिश्यापङ्गुतेचयः यश्चाधरोत्तरानर्थान् विगीतान्नावबुध्यते ५३ अपदिश्यापदेश्यं च पुनर्यस्त्वप
धावति सम्यक्प्रणिहितं चार्थं पृष्ठः सन्नाभिर्न दति ५४ असंभाष्ये साक्षिभिश्च देशो संभाषते मिथः
निरुच्यमानं प्रश्ने च नेच्छेद्यश्चापि निष्यतेत् ५५

वावगच्छति यश्च समहस्तात्स्ववर्णस्य पलमनेन गृहीतमिति निर्दि
ष्टं निर्दिश्य मत्सुत्रहस्ताद्गृहीतमिति एवमादिनायः पुनरपसरति यश्च सम्यक्प्रतिज्ञातमर्थं कस्मात्स्वयारात्रावसाक्षिकं द
दि प्राड्विवाकेन पृष्ठः सन्त समाधत्ते यश्च संभाषणानर्हनिर्जनादिदेशो साक्षिभिः सहान्योन्यं संभाषते यश्च भाषार्थस्थि
यनितराभ्युच्यमानं प्राड्विवाकेन प्रश्ने च नेच्छेत् यश्च निष्यतेत् उक्ताश्च व्यवहारान्पुराऽनारव्याययथास्थानात्स्थानांत
त् यश्च ब्रूहीत्कृतो न किंचिद्ब्रवीति उक्तसाध्यं न प्रमाणे प्रतिपादयति पूर्वसाधनं अपरसाध्यं तद्योनजानाति असाधनमेव साध
नत्वेन निर्दिशति असाध्यमेव मानेन शशशृंगगतं धनुर्जेयमित्यादिसाध्यत्वेन निर्दिशति सतस्मात्साध्यादर्थोद्दिश्यते ५३ ५४

५६ साक्षिणः संतीति साक्षिणो मम विद्यंत इत्युक्ता तान्निर्दिशेत्कृतो यो नो निर्दिशति तं पूर्वोक्तैरेभिः कारणैर्हर्मस्थः प्राड्विवाकः
 पराजितं कथयेत् ज्ञातारः संति मेत्युक्ता इति वा पाठः अत्र छांदसमिकारस्य परस्वरूपत्वम् ५७ अभियोक्तेति योऽर्थसिन् राजस्थाने
 निवेद्य भाषायां न ब्रूयात्तदा विषयगौरवापेक्षया बध्यो लघुनिविषये दंड्यश्च धर्मतः स्यात्सत्यर्थी पुनर्यदि पक्षत्रयमध्येन ब्रूयात्तदा ध-
 र्मत एव पराजितः स्यात्तत्तु छलेन ५८ यदिति यः प्रत्यर्थीयत्परिमाणधनमपनयति अर्थी वा यत्परिमाणधने मिथ्या वदति तावधा-
 र्भिको अपन्नुत मिथ्योक्त धनाद्दिगुणं दंडरूपं दापनीयो अर्थमज्ञातिवचनान्न ज्ञानपूर्वापन्नुव मिथ्योक्तिविषयमिदम् प्रमादादिना
 पलापमिथ्यानि योगापन्नुवेद्दिगुणमिति शतदशमभागां वक्ष्यति ५९ पृष्टइति धनार्थिनोत्तमर्णेन राजपुरुषापकर्षकृता व्हानः प्राड्वि-

ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयात् उक्तं च न विभावयेत् न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थोऽस्ति हीयते ५६ साक्षिणः
 संति मेत्युक्ता दिशेत्युक्ता दिशेन्नयः धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनितमपि निर्दिशेत् ५७ अभियोक्तान
 चेद्ब्रूयाद्दंड्यश्च धर्मतः न चेन्निपसात्स ब्रूयाद्मम प्रतिपराजितः ५८ योऽप्यवन्निह्वीतार्थमिथ्या
 यार्थेति वा वदेत् तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञो दाप्यो तद्दिगुणं दमम् ५९ पृष्ट उपव्ययमानस्तु कृतावस्थोधने
 षिणा अचरैः साक्षिभिर्भाव्यान् नृपब्राह्मणसन्निधौ ६० यादृशा धनिभिः कार्याव्यवहारेषु साक्षिणः ता-
 दृशान्संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतचर्तैः ६१ गृहिणः पुत्रिणो मोलाः क्षत्रविद्व्यूदयो नयः अर्थ्युक्ताः
 साक्ष्यमर्हति नये केचिदनापदि ६२

वाकेन पृष्टः स न्यदानधारयामीत्यपन्नुवानो भवति तदानृपस्य धि कृतब्राह्मणसमस्त
 अचरैः साक्षिभिः त्रयो वरान्पूनायेषां तैरेरिर्थाभावनीयः ६० यादृशा इति धनिभिरुक्तमर्णादिभिः ऋणादानादिव्यवहारेषु यथा-
 विधाः साक्षिणः कर्तव्याः तथा विधान्पदिष्यामि यथा च तैरेपि वक्तव्यं तमपि प्रकारं वक्ष्यामि ६१ गृहिण इति कृतदारपरिग्रहाः
 पुत्रवंतः तद्देशजाः क्षत्रियशूद्रवैश्यजातीयाः अर्थि निर्दिष्टाः संतः साक्षित्वयोग्या भवन्ति तैर्हि कृतपरिकरपुत्रभयात्तद्देशवासिना वि-
 रोधाच्च नान्यथा वदंति न तु ये केचित् ऋणादानादिव्यवहारेषु साक्षिणः स्युः आपदि तु वा दंडपाक्यस्त्रीसंयहणादिषूक्तव्यतिरिक्ताः सा-
 क्षिणो भवंति ६२

आत्ताइत्यादि क्षत्रविद्वृद्धयोर्नयइतिउक्तत्वान्ततोब्राह्मणपरिग्रहार्थं सर्वेषु वर्णेषु इत्यभिधानं सर्ववर्णेषु मध्ये ये यथार्था वरागतवा-
दिनः सर्वधर्मज्ञानोत्तरसाहिताः ते साक्षिणः कर्तव्याः उक्तविपरीतांस्तत्कर्जयेत् ६३ नार्थसंबंधिनत्वादि भ्रूणाद्यर्थसंबंधिनोऽ-
मर्णाद्याः आत्तानिभिन्नाणि सहायास्तत्परिचारकाः शत्रवः स्थानांतरावगतकौटसाक्ष्याः रोगपीडिता महापातकादिदूषिताः साक्षि-
णो न कर्तव्याः लोभरागद्वेषस्मृतिभ्रंशादेनामन्यथाभिधानहेतूनां संभवात् ६४ न साक्षीति प्रकृता साक्षिधर्मेण प्रेषु मयोग्य-
त्वात् न राजा साक्षी कार्यः कारुः सूपकारादिः कुशीलवोनटादिः तयोः स्वकर्मव्यग्रत्वात् प्रायेण धनलोभवत्वाच्चा साक्षित्वम् श्रोत्रियो-
प्यध्ययनाग्निहोत्रादिकर्मव्यग्रतयान साक्षी लिंगस्थो ब्रह्मचारी संगनिर्गतः परिव्राजकः तयोरपि स्वकर्मव्यग्रत्वात् ब्रह्मा-
च्चा साक्षित्वम् श्रोत्रियग्रहणादध्ययनाग्निहोत्रादिव्यग्रतरा ब्राह्मणस्यानिषेधः ६५ नाध्यधीनइति अध्यधीनोत्यंतपरतंत्रोग

आत्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः सर्वधर्मविदोलुब्धा विपरीतांस्तत्कर्जयेत् ६३ नार्थसंब-
ंधिनो नात्तानसहायानयैरिणः न दृष्टदोषाः कर्तव्यानव्याध्यात्तानदूषिताः ६४ न साक्षी नृपतिः कार्यो-
न कारुककुशीलवो न श्रोत्रियो न लिंगस्थो न संगेभ्यो विनिर्गतः ६५ नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्फ-
नं विकर्मकृत् न दृष्टो न शिशु नैको नांत्यो न विकलेंद्रियः ६६ नात्तो निसत्तो नोन्मत्तो न क्षत्तृष्णो पपीडि-
तः न श्रमार्त्तो न कामार्त्तो न क्रुद्धो नापितस्करः ६७

दासो न वक्तव्यो विहितकर्मत्यागाच्छोकविगर्हितः दस्फः क्रूरकर्मा-
नचौरो नापितस्कर इति वक्ष्यमाणत्वात् विकर्मकृत् निषिद्धकर्मकारी एतेषां रागद्वेषादिसंभवात् न दृष्टः प्रायेण स्मृतिभ्रंश-
भवात् न बालोऽप्राप्तव्यवहारत्वात् नैको विनाशप्रवासशंकाया तस्य व्यवहार इति विधानात् अर्थप्रतिषेधसिद्धौ कस्याचिदव-
स्थायादयोरभ्यनुज्ञानार्थनिषेधवचनम् अंत्यश्वांडालादिः कर्मानभिज्ञातत्वात् विकलेंद्रिय उपलब्धिवैकल्यात् न साक्षी का-
र्यः ६६ नात्तइति आर्त्तो बंधुविनाशादिना मत्तो मद्यादिना उन्मत्त उच्छ्वेषधूतावेशादिना क्षत्तृष्णापिपासादिना पीडितः श्रमार्त्त-
वर्त्तगमनादिना भित्तः कामार्त्त उत्पन्नक्रोधः चौरश्च न साक्षी कार्य इति सर्वत्र संबध्यते तत्रार्त्तादिर्बुद्धिवैकल्यात् चौरस्तथा धार्मिक-
त्वात् ६७

स्त्रीणामित्यादि स्त्रीणामन्योन्यव्यवहारेऽङ्गणादानादौ स्त्रियः साक्षिण्यो भवन्ति द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रियविशांसदृशाः सजातीयः साक्षिणः स्युः एवं शूद्राः साधवः शूद्राणां चांडालादीनां चांडालादयः साक्षिणो भवेयुः एतच्च सजातीयसाक्ष्यभिधानमुक्तलक्षणसजातीयसाक्ष्यसंभवे विजातीया अपि साक्षिणो भवन्ति अतएव याज्ञवल्क्यः यथाजातियथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ६८ अनुभावीति गृह्णाम्यन्तरेऽरण्यादौ वाचौ रादिकृतो पद्वेदे होपघाते वा तताध्यादिकृतेयः कश्चित् उपलभ्यते स चादिनो रेव साक्षी भवति न तु ऋणादानादिवदुक्तलक्षणोपेतः तदेवोदाहरणात् स्पष्टयति ६९ स्त्रियापीति अंतर्वेशमादावुक्तसाक्ष्यभावे सति स्त्री बालवृद्धशिष्यबंधुदासकर्मकरा अपि साक्षिणः स्युः न च स्थिरबुद्धिस्तादिना स्त्री बालादीनां कथमप्यत्रापि साक्षित्वमित्यत्राह ७० बालवृद्धेति बालवृद्ध-

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानां सदृशा द्विजाः शूद्राश्च संतः शूद्राणामेत्यानामंत्ययोनयः ६८ अनुभावीतुयः कश्चित् कुख्यात्साक्ष्यविवादिनाम् अंतर्वेशमन्यरण्यावाशरीरस्यापि चात्यये ६९ स्त्रियाप्यसंभवे कार्ये बालेन स्थविरेण वा शिष्येण बंधुना वा पिदासेन भृतकेन वा ७० बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां मुषा जानीयादस्थिरां वा च सुस्मिक्तमनसां तथा ७१ साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च वाग्दंडयात्रापाकृष्येन परीक्षेत साक्षिणः ७२ बहुलं परिगृह्णीयात्साक्षिद्वेधेन राधिपः समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वेधे द्विजोत्तमान् ७३

व्याधितानां उपप्लुतमनसां च साक्ष्ये अनृतं वदतां अस्थिरावा भवति अतस्तामनुमानेन जानीयात् यथोक्तम् वाग्भिर्विभावये छिं गौरिति ७१ साहसे धिति गृहदाहादिषु साहसे वाचार्यस्त्रीसंग्रहणे वाग्दंडपाकृष्ये च गृहिण इत्युक्तसाक्षिपरीक्षानकार्या स्त्रियाप्यसंभवे कार्यमित्यस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ७२ बहुलमित्यादि साक्षिणां परस्परविरुद्धानां बहुभिर्यदुक्तं तदेव निर्णयार्थत्वेन राजा गृह्णीयात् समेषु तु विरुद्धानां भिन्नाधिषु गुणवतः प्रमाणी कुर्यात् गुणवतामेव विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान् द्विजेषु ये उत्तमाः क्रियावंत इत्यर्थः अतएव बृहस्पतिः गुणिद्वेधे क्रियायुक्ता इति गोविंदराजस्तु गुणवतां विप्रतिपत्तौ द्विजोत्तमान् ब्राह्मणान् प्रमाणी कुर्यादित्याह ७३

समक्षेति चक्षुर्ग्राह्ये साक्षाद्दर्शनात् श्रोत्रग्राह्ये श्रवणात् साक्ष्यं सिध्यति तत्र साक्षी सत्यं वदन् धर्मार्थाभ्यां न मुच्यते सत्यवचनेन धर्मोपपत्तेर्दंडाभावे र्थहान्यभावात् ७४ साक्षीत्यादि साक्षी दृष्टश्रुतादन्यादृशं साधुसभायां वदन् अधोमुखेन रक्तं गच्छति परलोके च कर्मोत्तरजन्यस्वर्गरूपफलादनेन पापेन हीयते ७५ यत्रेत्यादि त्वमस्मिन् विषये साक्षी भव इत्येवमकृतोपि यत्किं त्त्रणादानादिपश्यति वाक्पारुष्यादिकं शृणोति तत्रापि साक्षी संपृष्टः सन् यथोपलब्धं कथयेत् अयं ललितसाक्षी सामान्येन मनोक्तः अस्य ग्रामश्च प्राद्विवाकश्च राजान्वेत्यादिना नारदादिभिः प्राद्विध्यमुक्तम् ७६ एक इत्यादि एकोऽलुब्ध इत्यत्राकारग्रन्थेऽप्यो द्रष्टव्यः एकोपि साक्षी लोभादिरहितः स्यात् अतएव व्यासः शुचिर्निश्चयश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक् प्रमाणमेकोपि भवेत् साहसोपविशेयतः मेधातिथिगोविंदराजाभ्यामेको लुब्धस्त्वसाक्षी स्यादिति पठितम् व्याख्यातं च लोभात्सक एकः साक्षी न भवति एवं-

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति तत्र सत्यं ब्रुवन् साक्षी धर्मार्थाभ्यां न हीयते ७४ साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन् धर्मसंसदि अवाङ्मरकमभ्येति प्रेत्य स्वर्गोच्च हीयते ७५ यत्रानिबन्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किञ्चन पृष्टं तत्रापि तद्व्याख्यादृष्टयथाश्रुतम् ७६ एको लुब्धस्तसाक्षी स्यात् इत्युच्योपि न स्त्रियः स्त्रीबुद्धरस्थिरूत्तुदोषैश्चान्येपियेष्टताः ७७ स्वभावेनैव यद्ब्रूयुस्तद्वाद्यव्यवहारिकम् अतो यदन्यद्विब्रूयुर्धर्मार्थे तदपार्थक्यम् ७८

पि भवतीति स्त्रियः पुनरात्मशौचादियुक्ता बह्वोप्यस्थिरबुद्धित्वात् त्रणादानाद्यैः पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिण्येन भवन्ति अ पर्यालोचिते तु स्तेयवाग्दंडपारुष्यादौ स्त्रियाप्यसंभवे कार्यमिति साक्षित्वमुक्तम् अन्येपियेस्तेयादिदोषैर्ध्यातास्तेपि पर्यालोपि तव्यवहारे साक्षिणो न स्युः ७७ स्वभावेनेति यत्साक्षिणो भयादिव्यतिरेकेण स्वभावाद्यद्ब्रूयुः तद्व्यवहारनिर्णयार्थं ग्राह्यं यत् पुनः साभावितादन्यत् कुतोपिकारणाददंति तद्धर्मविषये निःप्रयोजनं तन्मग्राह्यम् ७८ सभांतरित्यादि सभामध्यं साक्षिणः संपातान् आर्थप्रत्यर्थिसमक्षराजाधिकृतो ब्राह्मणः प्रियोक्तिरचयन् वक्ष्यमाणप्रकारेण पृच्छेत् ७९

यहूयोरिति यहूयोरर्थिप्रत्यर्थिनोरनयोः परस्परमस्मिन्कार्येचैष्टितं जानीयत सर्वसत्येन कथयत यतोयुष्माकमत्र साक्षित्वम् ८०
सत्यमिति साक्षी साक्ष्ये कर्मणि सत्यं वदन् सन् उक्तवान् ब्रह्म लोकान् प्राप्नोति पुष्कलानि हलोके पुष्कलं लब्धं व्याप्तिं लभते यस्मा
देषा सत्याक्षिकावाक्चतुर्मुखेन पूजिता ८१ साक्ष्य इत्यादि यस्मात्साक्षीमृषावाक् कथयन् वरुणसंबन्धिभिः पाशैः सर्परज्जुभिः ज
लोदरेण परतंत्रोक्तः शतं जन्मानि यावत् अत्यर्थं पीडयते तस्मात्साक्ष्ये सत्यं ब्रूयात् ८२ सत्येनेत्यादि यस्मात्सत्येन पूर्वाजिता द-
पिपाणा साक्षीमुच्यते धर्मश्चास्य सत्याभिधानेन वृद्धिमेति तस्मात्सर्ववर्णविषये साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम् ८३ आत्मैवेति यस्मा
त्शुभाशुभकर्मप्रतिष्ठा आत्मैवात्मनः शरणं तस्मादेवं स्वमात्मानं नराणां मध्यमादुत्तमं साक्षिणं मृषाभिज्ञानेनावज्ञासीः ८४

समांतः साक्षिणः प्राप्मानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ प्राङ्निवाकोनुसुंजीत विधिना तेन सांत्वयन् ७९
यहूयोरनयोर्चेत्यकार्येऽस्मिन् चैष्टितं मिथः तद्भूत सर्वसत्येन युष्माकं त्वत्र साक्षिता ८० सत्यं साक्ष्ये
श्रुवन् साक्षी लोकानाप्नोति पुष्कलान् इह चानुत्तमो कीर्तिवागेषां ब्रह्म पूजिता ८१ साक्ष्येऽनृतं वदन्-
पाशैर्बध्यते वारुणेर्भृशम् दिवशाः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यं वदेदतस्तु ८२ सत्येन पूयते साक्षी ध-
र्मः सत्येन वदते तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ८३ आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा
तथात्मनः मावमस्याः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ८४ मन्यते वै पापकृतो न कश्चित्पश्यती-
ति नः तांस्तद्देवाः प्रपश्यति स्वस्यैवांतरपूरुषः ८५ द्यौर्मिरापो हृदयं चंद्राकांश्चिमानिलाः रा-
त्रिः सध्यै च धर्मश्च तज्ज्ञाः सर्वदेहिनाम् ८६

मन्यंत इति पापकारिण एव मन्यन्ते अस्मान् धर्मप्रवृत्तान् कश्चित्पश्यती-
तीति तान् पुनर्वक्ष्यमाणा देवाः पश्यन्ति स्वस्यांतरपूरुषः पश्यति ८५ द्यौरित्यादि द्युलोकपृथिवीजलहृदयस्थजीवचंद्रादित्या-
ग्नियमवासुरात्रिसंध्या ह्ययधर्माः सर्वशरीराणां शुभाशुभधर्मज्ञाः दिवादीनां चाधिष्ठातृदेवतास्ति सा च शरीरिण्येकत्रावस्थापि-
ता तत्सर्वजानातीति आगमप्रामाण्याद्देवांत दर्शनं तदंगीकृत्येदमुक्तम् ८६ देवब्राह्मणेति प्रतिमा देवता ब्राह्मणसन्निधाने सुवी-

नृदिजातिप्रभृतीन् प्राङ्मुखान् उदङ्मुखान् वा स्वयंप्रयतः प्राङ्मुखः पूर्वाण्हेकाले याथातथ्यं साक्ष्यं पृच्छेत् ७ ब्रूहीत्यादि ब्रूही
त्येवं शब्दमुच्चार्य ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यं ब्रूहीति पार्थिवं क्षत्रियं पृच्छेत् गोबीजस्तुवर्णापहारे यत्पापं तद्भवतोऽनृताभिधाने स्यादि-
त्येवं वैश्यम् शूद्रं पुनः सर्वैर्वक्ष्यमाणपापैः संबध्यदिमृषावदसीति पृच्छेत् ८ ब्रह्मभृति ब्राह्मणं हंतुः स्त्रीया
यातिनश्च येन रकादिलोकात्मभिः स्मृताः ये च मित्रद्रोहादिकारिणः ये चोपकर्तुरपकारिणस्ते तव मिथ्यावदतो भवेयुः ८९ जन्म
प्रभृतीत्यादि हे शूभाधारयत्तया जन्मत आरभ्य किंचित्कृतं कृतं तत्सर्वं त्वदीयं कुकुरादिकं संक्रामति यदि त्वमसत्यं ब्रवीषि ९०
एकोहमित्यादि हे भद्र एक एवाहमस्मि जीवात्मक इति यदात्मानं मन्यसे मेवमंस्थाः यस्मादेव पापानां पुण्यानां चंद्रं स मननान्शुनि

देव ब्राह्मण सान्निध्यै साक्ष्यं पृच्छेत् तं द्विजान् उदङ्मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वाण्हे वैश्वदेवैः शतृचीन्
८० ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् गोबीजकाचनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तृपातकैः ८८ अ-
समो ये स्मृता लोका ये च स्त्री बालघातिनः मित्रद्रुहः कृतघ्नस्तृते तस्युन्नुवतो मृषा ८९ जन्म प्रभृति-
यत्किंचित्पुण्यं भद्रं त्वया कृतम् तत्ते सर्वं शुभं नो गच्छेद्यदि ब्रूयास्त्वमन्यथा ९० एकोहमस्मीत्यात्मानं
यत्त्वं कल्याणमन्यसे नित्यं स्थितस्तु हृद्येषु पुण्यपापे क्षिता सुनिः ९१ यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष ह-
दिस्थितः तेन च देवि वादस्ते मागंगां माचुकुरुक्षेत्रगमः ९२

सर्वज्ञः तव हृदये परमात्मानित्यमवस्थितः तथा च श्रुतिः
ह्यस्तुपर्णा सहजा सरवाया समानं वृक्षं परिक्षत्कजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ९१ यम इति सर्वसंय-
मना घमः परमात्मा वैवस्वत इति दंडधारित्वात् देवना देवः यस्तवैष हृदि तिष्ठति तेन सह यथार्थं कथनेन यदि तवा विवादः यदा त्वन्म-
नोगतमसा वन्यज्जानाति त्वंचान्यथा कथयसितं दातव्यं मिना सह विप्रतिपत्तिः स्यात् एवं चात्र सत्याभिधाने नैव निःपापः कृतकृत्यो
सिपापनिर्हरणार्थं मागंगां माचुकुरुक्षेत्रं यासीः मनूक्तमेवात्र गंगान्तरं योः साम्यं मत्स्यपुराणे व्यासेन स्फुटीकृतम् कुरुक्षेत्रं
समागंगायत्रतत्रावगाहितेति मेधातिथिगोविंदराजौ तु विवस्वतः पुत्रो यो यमो दक्षिणदिक्पतिलोकतः कर्णगोचरीभूः

तवहृदयेपरिस्फुरतितेनसहयादितवाधर्मकारित्वादिवादीनास्तितदामागंगाभाकुरुक्षेत्रंयासीरिन्निव्याचक्षान्ते ९२ नग्नइति यःसाक्ष्यं
असत्यंवदेत्सन्नग्नः कृतमुंडनपरिभाषां धः कर्परेणोपलक्षितः भिक्षार्थी शत्रुकुलंगच्छेत् ९३ अवाकू इति यो धर्मनिश्चयनिमि-
त्तं पृष्टः सन् असत्यं ब्रूयात् स पापवान् अधोमुखो महांधकारे यो न रक्तं गच्छति ९४ अंध इति यः सभां प्राप्तः तत्त्वार्थस्यायथार्थस्या-
भिप्रायं अनुपलब्ध सुल्लोचादिस्फुरत्लेशेन कथयति स नरो ध्रुवसंकटकान् गत्स्यान् भक्षयति स्फुटवुल्या प्रवृत्तो दुःखमेव मह्यमते
९५ यस्येति यस्य वदतः सर्वज्ञो तिर्यागी भिक्षमयं सत्यं वदत्तानृतमिति न शंकेत किंतु सत्यमेवाप्यवदति निर्विशंकः स पद्यते तस्मादन्यं
प्रशस्ततरं पुरुषं देवानजानन्ति ९६ यावदिति यस्मिंस्तथानिमित्ते साक्ष्ये यत् संख्याकान् पित्रादिबांधवान् न रके योजयति तत्संख्य-

नग्नो मुंडः कपालेन भिक्षार्थं क्षिपिपासितः अंधः शत्रुकुलंगच्छेद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ९३ अवाकू शि-
रास्तमस्य धेकुल्लिपीन रक्तं व्रजेत् युः प्रश्रवितं ब्रूयात् पृष्टः सन् धर्मनिश्चये ९४ अंधो मत्स्यानिवाग्भा-
तिसन्नरः कटकैः सह यो भाषते तथैकल्पमप्रत्यक्षे सभागतः ९५ यस्य विहान्निवदतः क्षेत्रज्ञो नाभिशं-
कते तस्मान्न देवाः श्रेयांसल्लोकेन्यं पुरुषं विदुः ९६ यावतो बांधवान् यस्मिन् हंति साक्ष्ये नृतं वदन् ताव-
तः संख्यया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ९७ पंचपथ्यनृतं हंति दशहंति गवानृतं शतमथ्वानृतं हंति स-
हस्रं पुरुषानृतं ९८ हंति जातानजाताश्च हिरण्यार्थे नृतं वदन् सर्वभूम्यनृतं हंति मास्मभूम्यनृतं व-
दीः ९९

कान्क्रमेण परिगणनयामयोच्यमानान्साधोऽशृणु अथवा यावतो बांधवान् यस्मिन् हंति यावतां बांधवानां ह-
ननफलं प्राप्नोति तावत्संख्याकान् शृणु पक्षद्वयेनृतं निर्दार्थमिदम् ९७ पंचेति पक्षविषये नृते पंच बांधवान् न रके योजयति
पंचानां बांधवानां हननफलं प्राप्नोति एवं दशगोविषये संख्यागौरवं चेदं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ९८ हंतीति हिरण्यार्थे अनृतं व-
दन् जातान् प्रजातांश्च पुत्रप्रभृतीन् न रके योजयति एषां हननफलं प्राप्नोति भूमि विषये चानृतं वदन् सर्वप्राणिनां हननफलं प्राप्नोति
तस्माद्भूमि विषये नृतं मावदीरिति विशिष्याभिधानम् वैदूर्यादिषु अनृतं वदन् भूमिवद्दोषमाह ९९ ७३ ७३

म.स.
१३०

अ.
८

अप्स्विति तडागकूपयाहोदकविषयेऽनृतेस्त्रीणांचमैथुनाख्योपभोगविषये अङ्गेषुचरत्नेषुचसुक्तादिषुपाषाणसयेषुचैवदूरी
दिषुअनृतेभूमिबहोयसाह १०० एतानिति एतानसत्यभाषणदोषानधिगम्यदृष्टश्रुतानतिक्रमेणसर्वमेवांजसातत्त्वतोब्रूहि १०१
गौरक्षकानित्यादि गौरक्षणजीविनोचणिज्याजीविनःसूपकारादिकारुकर्मजीविनः दासकर्मजीविनः प्रतिषिद्धजीविनोब्राह्मणान्प्र
कृतसाक्ष्यदर्शनेशूद्रवत्पृच्छेत् १०२ तद्वदन्निति तदेतत्साक्ष्यमन्यथाफिजानन्मनुष्योधर्मेणदयादिनाच्यवहारेष्वन्यथावदन्स
र्गलोकान्नभ्रश्यतियस्माद्यदेतन्निमित्तविशेषेणासत्याभिधानंतांदेवसंबंधिनांवाचमन्यादयोवदंति कपुनस्तदसत्यंवक्तव्यमित्य
तआह १०३ शूद्रेति यस्मिन्च्यवहारेसत्याभिधानेसतिशूद्रवैश्यक्षत्रियब्राह्मणानांबधः संपद्यतेतत्रासत्यवक्तव्ययस्मात् य

अप्सूभूमिवदित्याहुःस्त्रीणांभोगेचमैथुने अङ्गेषुचैवरत्नेषुसर्वेष्वभ्रमयेषुच १०० एतान्दो
षानवेक्ष्यत्वसर्वांननृतभाषणे यथाश्रुतयथादृष्टंसर्वमेवांजसावद १०१ गौरक्षकान्वाणिजिका
स्तथाकारुकुशीलवान् प्रेष्यान्वात्सुषिकाश्चैवविप्रान्शूद्रवदाचरेत् १०२ तद्वदन्धर्मतोर्थ
पुजान्मप्यन्यथानरः नस्वर्गाच्चवत्लोकाद्देवीवाचंवदंतिताम् १०३ शूद्रविट्क्षत्रविप्राणाय-
त्रत्तौक्तोभवेद्धः तत्रवक्तव्यमनृततद्विसत्याद्विशिष्यते १०४ वारदेवत्यैश्चरुभिर्यजेरंस्तेसर
स्वतीम् अनृतस्येनसस्तस्यकुर्वीणानिष्कृतिपराम् १०५

तैएतच्चप्रमादसरलिताधर्मविषयत्वे नत्वत्यंताधार्मिकसंधिकारस्तेनादिविषये तथागोतमःनानृतवदनेदोषोयज्जीवनंचेत्तदधी
भेतुपापीयसोजीवनमिति नचनजातुब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेष्वपिस्थितमितिमनुनेववक्ष्यमाणलातूनब्राह्मणवधप्रसक्तिरितिवाच्य
म् उग्रदंडलादासःकथंचित्संभवात् अत्रवचनेशूद्रादिक्रमेणाभिधानंबधस्यामंगलत्वात् १०४ वारदेवेति तैसाक्षिणोऽनृताभि-
धायिनोवारदेवताकैश्चरुभिःसरस्वतींयजेरन् तस्यानृताभिधानजनितपापस्यप्रहृष्टांशुर्दिकुर्वीणाः साक्षिचंडुलापेक्षचेदम् नत्वे
कस्येयसाक्षिणः कर्पिजन्म्यायेनचरुत्रयम् यद्यपिवारदेवताकेचरौबाकूशब्देनैवदेवतात्वेनसरस्वतीशब्देनविधिशब्दस्यमत्रत्वम्

१३०

कः स्यादितिन्यायात्तथापिवाग्वैसरस्वतीति श्रुतेर्वाक्सरस्वत्योरेकार्थत्वात्सरस्वतीमित्यपसंहारः अत्रप्रकरणेचेदंप्रायश्चित्ताभिधा
 नंलाघवार्थम् तत्रक्रियमाणेशूद्रविट्क्षत्रियब्राह्मणवधविषयान्तवादिनइत्यपिक्तव्यंस्यात् १०५ कूष्मांडैरिति कूष्मांडमं-
 त्रायजुर्वेदिकायदेवादेवहेडनमित्येवमादयः तैर्मन्त्रिदेवतायैष्टतमग्नौजहुयात् यथाविधिपरिस्तरणादित्वात्त्वधर्मेणस्वगृह्योक्तेन
 उदुत्तमंवरुणपाशमित्येतयावरुणदेवताकया आपोहिष्ठादिति श्रुतेनवाद्धेवताकेनजुहुयात् दृष्टमग्नौवितिसर्वत्रानुषंगः १०६
 त्रिपक्षादिति अग्न्याधितःसाक्षीचरुणादानादिव्यवहारेत्रिपक्षपर्यंतंयदिसाक्ष्यंनवदेत्तद्विवादास्पदंसर्वमृणसुत्तमर्णस्यदद्यात्तस्य
 नसर्वस्वचरणस्यदशमंभागांराजोदंडंदद्यात् १०७ यस्येति यस्यसाक्षिणःउक्तसाक्ष्यस्यसप्ताहमध्येव्याध्यग्निदाहसन्निहितपु-
 त्रादिजातिमरणानामन्यतमंभवतिदेवसूचितमिथ्याभिदोषत्वादृणसुत्तमर्णस्यदंडंचराज्ञादाप्यः १०८ असाक्षिकेखिति अवि

कूष्मांडैर्वापिक्तहुयाद्दृष्टमग्नौयथाविधि उदित्यूचावावारुण्याश्रुतेनाद्धेवतेनवा १०६ त्रिपक्षा
 दनुवन्साक्ष्यमृणादिपुनरोद्गादः तदृणंप्राप्नुयात्सर्वदशबंधंचसर्वतः १०७ यस्यदृश्येतसप्ताहादुक्त
 वाक्यस्यसाक्षिणः रोगोग्निजातिमरणमृणदाप्योदमंचसः १०८ असाक्षिकेषुत्वर्थेषुमिथोविवद
 मानयोः अविदंस्तत्त्वतस्सत्यंशपथेनापिलभयेत् १०९ महर्षिभिश्चदेवैश्चक्रायांथशपथाः कृ-
 ताः वसिष्ठश्चापिशपथंशपेवैयचनेनृपे ११० नष्टथाशपथंकुर्यात्स्वल्पेप्यर्थेनरोबुधः दृथाहि
 शपथंकुर्वन्प्रेत्यचेहचनश्यति १११

द्यमानेषुसाक्षिकेषुव्यवहारेषुपरस्परंविवादमानयोस्तद्वतोर्बलादिव्यतिरेकेण
 सत्यमलभमानः प्राड्विवाकेनवक्ष्यमाणेनशपथेनउन्नयेत् १०९ महर्षिभिश्चेति सप्तर्षिभिर्देवैश्चइंद्रादिभिःसंदिग्धकार्यनिर्णया
 र्थंशपथाः कृताः वसिष्ठोप्यनेनपुत्रशतंभक्षितमिति विस्वामित्रेणाकुष्टः स्वपरिसुद्धयेपियवनापत्येस्तदाग्निराजनिशपथंचकार अ-
 नेकार्थत्वाद्भ्रातृनांशपिरपिकरोत्वर्थः ११० नष्टयेति स्वल्पेपिकार्येनष्टथाशपथंपंडितः कुर्यात् दृथाशपथंकुर्वन्परलोकेइहलो-
 केचनाशंशामोति दृथाशपथमतिप्रसवार्थमाह १११ कामिनोविति बहुभार्यस्यनान्यामहंकामयेत्वमेवमल्लेयसीतिएवंविशेषः

सुरतलाभार्थं कामिनीविषये विवाहविषये च मया अन्यत्र बोद्धव्येत्यादौ गवार्थं घासाद्युपहारे च अग्नीहोमार्थं मिधनाद्युपहारे च
ह्यणरक्षार्थं मंगीकृतधनादौ दृष्टाशपथे पापन्मभवति ११२ सत्येनेति ब्राह्मणसत्यशब्दोच्चारणेन शापयेत् क्षत्रियवाहनायुधं
मम निष्फलं स्यादित्येवं वैश्वंगोबीजकांचनानि च मम निष्फलानि स्फुः शूद्रं च सर्वाणि मे पातकानि स्युरित्येवं शापयेत् कार्यगौरवला
पवापेक्षया ११३ अग्निमिति अग्निसन्निभं पंचाशत्पलिकमष्टांगुलमयः पिंडं हस्तद्वयं विन्यस्तं सप्ताश्वत्थपत्रं शूद्रादिकं सप्त-
पदानि पितामहाद्युक्तविधानादाहारयेत् जलोकादिरहितजले चैनं निमज्जयेत् अशेषेति कर्त्तव्यता स्मृत्यंतरे ज्ञेया पुत्राणां दारा
णांच पृथक् शिरसि एनं स्पर्शयेत् ११४ यमिति यं प्रदीप्तोऽग्निर्न दहति आपश्च यन्तोर्ध्वं न यंति न चार्तिमेव महती प्राप्नोति स शप-

कामिनीषु विवाहेषु गवां मध्येतये धने ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथेनास्ति पातकम् ११२ सत्येन शाप
येद्दिप्रक्षत्रियवाहनायुधैः गोबीजकांचने वैश्वं शूद्रं सर्वे स्त पातकैः ११३ अग्निवाहारयेदैनमप्यन्ये
न निमज्जयेत् पुत्रदारस्य वाप्येन शिरांसि स्पर्शयेत्पृथक् ११४ यमिद्वोन दहत्यग्निरापानोन्मज्जयं-
ति च न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ११५ वत्सस्य ह्यभिशास्तस्य पुरास्त्रात्राय वीयसा ना
ग्निर्दुहाहरो मापि सत्येन जगतः स्पृशः ११६ यस्मिन् यस्मिन् विद्यादेतु कौटि साक्ष्यं कृतं भवेत् तत्तत्कार्यं
निवर्त्तत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ११७ लोभान्मोहाद्व्यान्मैत्रात्क्रामात्क्रोधात्तथैव च अज्ञानाद्बालभा
वाच्च साक्ष्यवितथमुच्यते ११८

विरुद्धो ज्ञेयः अत्र प्रकृतमर्थवादमाह ११५ वत्सस्येति यस्मात्पूर्वकाले वत्सनाम्नः चरन्-
त्वं ब्राह्मणः शूद्रापत्योसीत्येव कनीयसा वैमात्रेयेणाभिक्रुष्टस्य नैतदेवमिति स यथार्थमग्निं प्रविष्ट्वाग्निः सर्वस्य जगतः श्रमा-
कर्त्तव्ये चारुभूतः सत्येन हेतुनारोमैकमपि विहर्न दग्धवान् ११६ यस्मिन्निति यस्मिन् न्यस्मिन् व्यवहारे साक्षिभिरनृतमुक्तमिति-
निश्चितं भवेत्तत्कार्यं समाप्तमाहुर्वाकः पुनरपि निवर्त्तयेत् यदपि च दंडसमाप्तपर्यंतं तान्नीतं तदपि पुनः परीक्षेत् ११७ लोभा-
दिति वक्ष्यमाणविशेषार्थं लोभादीन्पृथक् निर्दिशति लोभेन विपरीतज्ञानेन भयेन स्वेहेन कामेन क्रोधेन ज्ञानेनानवधाने

एषामिति एषांलोभादीनांमध्यादन्यतमस्मिन्निमित्तेसतियोमिथ्यासाक्ष्यंकथयेत्तस्यदंडविशेषाणिक्रमशोबदिष्यामि ११९
लोभादिति लोभेनमिथ्याभिधानेसतिवक्ष्यमाणानांसहस्रदंडयः मोहेनप्रथमंसाहसंवक्ष्यमाणंभयेनचवक्ष्यमाणोमध्यमसाह-
सौमेत्रात्ययमसाहसंचतुर्गुणम् १२० कामादिति स्त्रीसंभोगरूपकामानुरोधेनमिथ्यावदन्प्रथमसाहसंदशगुणंदंडयः क्रो-
तुपरमध्यमसाहसंत्रिगुणंवक्ष्यमाणंअज्ञानत्वाद्दूशतेबालिश्यात्अनवधानात्पणशतमेवदंडयइतिसर्वत्रानुषंगः १२१ एतानिति
मत्परममध्यमसाहसपरिलोपार्थमसत्यरूपाधर्मस्यचवारणार्थमेतान्कोटसाक्ष्यविषयेपूर्वैर्मुनिभिरुक्तान्दंडान्मन्वायोआहुःएतच्चसर्व-
कोटसाक्ष्येभूयोभूयःकोटसाक्ष्यकरणेषुच १२२ कोटसाक्ष्यमिति क्षत्रियादीन्त्रीन्वर्णान्कोटसाक्ष्यात्पूर्वोक्तेनदंडयित्वाधार्मि-

एषामन्यतमेस्थानेयःसाक्ष्यमनृतंवदेत् तस्यदंडविशेषांस्तुप्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ११९ लोभात्सह-
स्रदंडयस्तमोहात्पूर्वतुसाहसम् भयाद्दोमध्यमोदंडोमेत्रात्पूर्वंचतुर्गुणम् १२० कामाद्दशगुणं
र्वंकोधात्तुत्रिगुणपरम् अज्ञानाद्दूशतेपूर्णेबालिश्याच्छतमेवतु १२१ एतानाहुःकोटसाक्ष्येप्रोक्ता
दंडान्मनीषिभिः धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमायच १२२ कोटसाक्ष्यंतु कुर्वाणांस्त्रीन्वर्णान्धा-
र्मिकोन्वृषः प्रवासयेद्दंडयित्वाब्राह्मणंतुविवासयेत् १२३ दशस्थानानिदंडस्यमनुःस्वायम्भुवोब्रवी-
त् त्रिपुवर्णेषुयानिस्तुरक्षतोब्राह्मणोऽक्रेत १२४ उपस्थमुदरजिह्वाहस्तोपादाचपचमम् चक्ष-
नासाचकणोचिधनंदेहस्तथैवच १२५

राजास्त्राष्ट्राद्विवासयेत् ब्राह्मणंतुधनदंडव्यतिरिक्तेनस्वराष्ट्रान्निःसारयेत् न-
गातुब्राह्मणंहन्यात्सर्वपापेनवस्थितम् राष्ट्रदेनंवाहः कुर्यात्समग्रधनमक्षतमित्तिधनसहितनिर्वासनस्याभिधास्यमानत्वात् गोविं-
दराजस्तु पूर्वदंडेनदंडयित्वाग्नं कुर्यात्इतिव्याचष्टे मेधातिथिस्तु ब्राह्मणस्यविवासस्तत्वासोपहरणंगृहभंगोचेत्याचष्टे १२३
दशोति हैरण्यगर्भोमनुर्दशदंडस्थानानिउक्तवान्पाणिस्त्रियादिवर्णत्रयविषयेभवन्तिब्राह्मणःपुनर्महत्पराधेअक्षतशरीरोदे-
शान्निःसार्यते १२४ उपस्थेति लिंगादीन्येतानिदशदंडस्थानानि अतस्तदंगेनापराधेसतिप्रतिषेधगौरवापेक्षयातदंगताडन-

वेदनादिकर्तव्यम् अल्पापराधेयथाश्रुतधनदंडः देहदंडोभारणमहापातकादौ १२५ अतुबंधमिति पुनः पुनरिच्छातोअप
राधकरणमपेक्ष्यग्राह्यादिनाऽवस्थानंरात्र्यादिकंचापराधस्थापेक्ष्यसारांचापराधकारिणोधनशरीरादिसामर्थ्यमपराधंचगु
रुलघुभावेनचालोक्यदंडनीयेषुदंडंकुर्यात् एतच्चाभिहिताभिधास्यमानदंडशेषभूतम् १२६ अधर्मोति जीवतःख्यातिर्यशः मृ
तस्यख्यातिः कीर्तिः यस्मादनुबंधाद्यनपेक्ष्यदंडनमिहयशोनाशनंमृतस्यचकीर्तिनाशनं परलोकेचधर्मतिरार्जितंस्वर्गप्रतिबंधकंत
स्मात्तत्परित्यजेत् १२७ अदंड्यानिनि राजादंडानहन्धनलोभादिनादंडयन् दंडाहंश्वात्तुरोधादिनाउत्सृजन्महतीमरख्यातिंया
मोति १२८ वाग्दंडमिति नसाधुक्रुतवानसिमैचंभूयः काषीः इत्येवंवाङ्मूर्त्तिर्नमथमापराधेगुणवतः कुर्यात् तथापियदिनोपशा
स्यतिनैदाधिकृजन्ममाजीवहानिस्तेपापस्यभूयादित्येवमादितस्यकार्यम् तदापियद्यसन्मार्गीन्निवर्ततेतदाधनदंडमस्यतृतीयंकु

अनुबंधंपरिज्ञायदेशकालौचतत्त्वतः सारापराधौचालोक्यदंडंदंडेषुपातयेत् १२६ अधर्मदंड
नंलोकेयशोमंकीर्तिनाशनम् अस्वर्ग्यंचपरत्रापितस्मात्तत्परिवर्जयेत् १२७ अदंड्यान् दंडयन्रा
जादंड्याश्चैवाप्यदंडयन् अयशोमहदाप्नोतिनरकचवगच्छति १२८ वाग्दंडं प्रथमंकुर्याद्विदंड
तदूनतरम् तृतीयधनदंडंतुवधदंडमतः परम् १२९ वधेनापियदात्वेतान्निग्रहीतुन्नशक्नुयात्
तदेषुसर्वमप्येतत्प्रयुजीतचतुष्टयम् १३० लोकेसंव्यवहाराधयाः सजाः प्रथिताभावि ताम्भिरू
प्यस्रवर्णानांताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः १३१ जालांतरगतेभानोयत्सूक्ष्मदृश्यतेरजः प्रथमतस्त्यमाणा
नान्यसरेणुप्रचक्षते १३२

यत् एवमपिचेन्नावतिष्ठतेतदातः परंवधदंडंताडनाद्यंगच्छेदरूपंतस्यकुर्यान्निभारणम्
तोवक्ष्यति वधेनापियदात्वेतानिति १२९ वधेनेति अस्तेनांगच्छेदेनापिदंड्यान्वशोर्कुर्वन्शक्नुयात्तदा एतेषुसर्ववाग्दंडादिच
तुष्टयंकुर्यात् १३० लोकेति ताम्भिरूप्यस्रवर्णानांयाः पणादिसंज्ञाः ऋयविक्रयादिलोकव्यवहारार्थं पृथिव्यांप्रसिद्धास्तादंडाद्युपयोगा
र्थंसाकल्येनकथयिष्यामि १३१ जालात्मेति गवाक्षविवरसूर्यरश्मिषुयत्सूक्ष्मदृश्यतेतदृश्यमानपरिमाणानांप्रथमंच्यसरेणुव

अथसेत्यादि अष्टौत्रयसरेणबोलिस्त्रैकापरिमाणेनज्ञेयातास्तिस्त्रोलिल्लाराजसर्षपोज्ञेयः तेराजसर्षपास्त्रयगौरसर्षपोज्ञेयः १३३
सर्षपाइति गौरसर्षपाः षट्मध्योनस्थूलोनापिसूक्ष्मोपवोभवतित्रिभिर्यवैः कृष्णलंरक्तिकेतिप्रसिद्धंपंचभिः कृष्णालैर्माषः षोड-
शमाषाः स्रवर्णः स्यात्पुंलिङ्गश्चायंपरिमाणवचनः १३४ पलमिति चत्वारः स्रवर्णाः पलं स्यात् दशपलानिधरणंकृष्णालद्वयंस
मंकृत्वातुलयाधृतंरूप्यमाषकोबोद्धव्यः १३५ तेषोडशेति तेषोडशरूप्यमाषकारौष्यधरणंपुराणश्चैवराजतः संबन्धीस्यात्
कार्षिकः ताम्रमयः कार्षपिणः पणइतिविज्ञेयः कार्षिकश्चाश्वत्थीयपलचतुर्यभागोबोद्धव्यः अतएवपलंकर्षचतुष्टयमित्याभिधा-
निकाः १३६ धरणेति दशरूप्यधरणानिरोष्यशतमानोज्ञातव्यः चतुर्भिः स्रवर्णैः निष्कः प्रमाणेनबोद्धव्यः १३७ पणेति पंचाशद-

अथसरेणबोष्टौविज्ञेयालिस्त्रैकापरिमाणतः ताराजसर्षपस्तिस्त्रस्त्रेयगौरसर्षपः १३३ सर्षपाः षट्मध्यवो
मध्यस्त्रियवत्लेककृष्णालम् पंचकृष्णालकोमाषस्तेस्रवर्णस्तृषोडश १३४ पलंस्रवर्णाश्चत्वारः पल्ला
निधरणंदश द्वेकृष्णालेसमधूतेविज्ञेयोरोष्यमाषकः १३५ तेषोडशस्याधरणंपुराणश्चैवराजतः कार्षा
पणंतुविज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकः पणः १३६ धरणानिदशज्ञेयः शतमानस्ताराजतः चतुःसौवर्णिकोनि
ष्कोविज्ञेयस्तुप्रमाणतः १३७ पणानांद्देशतेसाहस्रप्रथमः साहस्रः स्मृतः मध्यमः पंचविज्ञेयः सहस्रत्वे
वचोत्तमः १३८ ऋणेदेयेप्रतिज्ञातेपंचकशतमहीति अपन्ह्वेतद्विगुणंतन्मनोरनुशासनम् १३९ व-
सिष्ठविहितांवृद्धिसृजेद्विजिविद्धिनीम् अशीतिभागंगृण्णीयान्मासाद्द्वार्षिकः शते १४०

धिकेद्देशतेप्रथम

साहसोमन्वादिभिः स्मृतः पंचशतानिमध्यमः साहसोज्ञेयः पणसहस्रंतुउत्तमसाहसोज्ञेयः १३८ ऋणेति मयोत्तमर्णस्यधनंदेय
मिति सभायामधमर्णेनोक्तेसत्यधमर्णः पणशतात्पंचपणाइत्येवंदंडमहीतियदातुसभायामपिनकिंचिदस्मैधारयामीति एवमपल
पतितदापणशतादृशपणाइत्येवंदंडमहीतिइत्येवंमनुस्मृतौदंडप्रकारः १३९ वसिष्ठेति वसिष्ठेनोक्तांवृद्धिर्धर्म्यलाहूनवृद्धिकरी
वृद्धिजीवीगृण्णीयान्तामेवदर्शयति शतेप्रयुक्तेअशीतिभागंप्रतिमासंवृद्धिगृण्णीयात् १४०

द्विकमिति द्विकंशतंहिगृणहानोवृद्धिधनग्रहणेकिल्बिषीनभवति १४१ द्विकमिति ब्राह्मणादिवर्णानांक्रमेणद्विकं
तुक्पंचकंशतंसममितोनाधिकंमासस्यसंबंधिनीवृद्धिगृणहीयात् नन्वशीतिभागोलघुद्विकशतग्रहणं गुरुकथमिमौ ब्राह्मण
स्यलघुगुरुकस्यौ विकल्पेताम् अत्रमेधातिथिगोविंदराजौतु पूर्ववृत्त्यानिर्वाहासंभवेद्विकशतपरिग्रहइतिव्याचक्षाते इदं
तुवदामः संबंधकेषु शीतिभागग्रहणंबंधकरहितेतुद्विकशतवृद्धिपरिग्रहः तदाहयाज्ञवल्क्यः अशीतिभागोवृद्धिः स्यान्मासि
मासिसंबंधके वर्षकमाच्छतद्वित्रिचतुःपंचकमन्यथा वेदांतोद्गीतमहसोमुनेर्व्याख्यानमाद्रिये तद्विरुद्धंस्वबुद्ध्याचनिबद्धमधु
नातनैः १४२ नत्वेति भूमिगोधनादौभोगार्थंबंधकेदत्तेधनप्रयोगप्रवासनतरोक्तांवृद्धिसुत्तमर्णेनिलभतेकालसंरोधश्चिरका
लावस्थानात् हिगुणीभूतमूलधनप्रवेशेपिनिसर्गोऽन्यस्येदानन्नवान्यतोविक्रयः मेधातिथिगोविंदराजौतु आधेश्चिरकाला

द्विकंशतंवागृणहीयात्सतांधर्ममनुस्मरन् द्विकंशतंहिगृणहानोनभवत्यर्थकिल्बिषी १४१ द्विकंत्रि
कंचतुक्चपंचकचशतंसमम् मासस्यवृद्धिगृणहीयाद्गुणानामनुपूर्वशः १४२ नत्वेवाधौसोपकारे
कोसीदीवृद्धिमाप्नुयात् नचाधेः कालसंरोधान्निसर्गोस्तिनविक्रयः १४३ नभोक्तव्योबलादाधिर्भुं
जानोवृद्धिसुत्सृजेत् मूल्येनतोषयेच्चैनमाधिस्तेनोन्यथाभवेत् १४४ आधिश्चोपनिधिश्चोभोन
कालात्ययमर्हतः अवहायोभवेतांतोदीर्घकालमवस्थितौ १४५

वस्थानेपिनिसर्गोऽन्यत्रबंधकेनार्पण
मिति व्याचक्षाते अत्रतुसर्वदेशीयशिष्टाचारविरोधः बंधकीकृतमूल्यादेरन्यत्राधिकरणसमाचारात् १४३ नभोक्तव्येति गोप्या-
धिविषयंबचनमिदं वस्त्रालंकारादिगोप्याधिर्बलान्नभोक्तव्यः भंजानोवृद्धिसुत्सृजेत् प्राग्मूल्येनात्रेनतोषयेत् यद्वा भोगेनासा
रतामाधौनीतेसारावस्थाधिमूल्यदानेनस्वामिनंतोषयेत् अन्यथाबंधकचौरः स्यात् १४४ आधिश्चेति आधिर्बंधकः उपनिधि
यतइत्युपनिधिः प्रीत्याभोगार्थमर्पितंद्व्यंनारदस्मृतिलक्षितौचनिक्षेपोपनिधि तावेवात्रोपनिधिश्चोपनिधि तावेवात्रोपनिधिश्चोपनिधि
धीचिरकालवस्थितावपिनिकालात्ययमर्हतः यदैवस्वामिनाप्रार्थितौतदैवतस्यावहायोसिमर्पणीयावित्यर्थः १४५ ७९ ६३

संश्रित्येति यत्किंचिद्दशवर्षाणीत्यनंतरं भोगेन स्वत्वहानिं वक्ष्यति तदपवादार्थमिदम् दृश्यमाना गौरु श्वेत्स्वश्च व हन् दमनार्थं च प्र
युक्तो बलीवद्दीर्घः एते प्रीत्या अन्येन तु ऋज्यमानाः कदाचिदपि स्वाभिन्नो न नश्यति प्रदर्शनाय इदं प्रीत्योपपन्नं न नश्यतीति वि
वक्षितं सामान्योपक्रमं चेदं विशेषाभिधानमिति न पुंसकलिंगता १४६ यत्किंचिदिति यत्किंचिद्भूज्जातं समक्षमेव प्रीत्यादिव्यतिरेके
ण परैर्दशवर्षाणि ऋज्यमानं स्वामीप्रेक्षते मा ऋक्षेत्यादिप्रतिषेधोक्तिरन्ययतिनासौ तल्लब्धुं योग्यो भवति तस्य तत्र स्वाभ्यं निवर्तत इ-
ति भावः १४७ अजडेति जडो बुद्धिविकलः न्यूनपोदशवर्षः पोगंडः तथा च नारदः बालआषोडशादूर्ध्वस्यो गंडश्चापि शब्दितः स
धनस्वामी यदि जडः पोगंडश्च भवति तदीयदर्शनविषये च तद्भूज्ज्यते तदा स्वाभिन्नो व्यवहारेण नष्टं ततो भोक्तुरेव तद्भूज्ज्यते १४८
आधिरिति बंधो ग्रामादि स्यादा बालधनं निक्षेपो वासनस्थ मनारख्याय स मुद्रं यन्निधाय त इति नारदोक्त उपनिधिलक्षणः दास्यादि

संश्रित्या ऋज्यमानानि न नश्यति कदाचन धेनु रूश्वो व हन् न श्वो यश्च दम्यः प्रयुज्यते १४६ यत्किं-
चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ऋज्यमानं परे स्तूष्णीं न स तल्लब्धुमर्हति १४७ अजडश्च दपो
गंडो विषये चास्य ऋज्यते भग्नं तद्वा व्यवहारेण भोक्ता तद्भूज्यमर्हति १४८ आधिः सीमा बालधनं निक्षे-
पोपनिधिः स्त्रियः राजस्वश्चोत्रियस्वचन भोगेन प्रणश्यति १४९ यः स्वामिना अनुज्ञातमाधिभक्ते-
र्विचक्षणः तेनार्द्धरुद्धिर्मेक्तिव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः १५० कुसीदं रुद्धिर्हैरुण्यनात्येति सकृदाह
ता धान्यं स देलवे बाह्यनातिक्रामति पंचताम् १५१ स्त्रियो राजश्चोत्रियधनानि उक्तेन दशवर्षभोगेन न स्वाभिन्नो न

श्रपंति न भोक्तुः स्वत्वं भजंते १४९ यः स्वामिनेति यो रुद्ध्या दत्तं बंधं स्वाभ्यनुज्ञाव्यतिरेकेण मूर्खो निन्द्येन भक्ते तेन तस्य भोगस्य-
संग्रह्यं च मर्हदरुद्धिर्मेक्तिव्या बलभोगेन तु भोक्तव्ये बलाधिकं जाने सति सर्वं रुद्धित्याग एवोक्तः १५० कुसीदेति रुद्ध्या धनप्रयोगः
कुसीदं तत्र या रुद्धिः सकृद्गृहीता सा हेरुण्यनातिक्रामति मूलरुद्धिर्हैरुण्येव भवति प्रतिदिनं प्रतिमासादि ग्राह्या इति तात्पर्यम् धा-
न्ये पुनरुद्ध्यादिः प्रयुक्ते स देलक्षफले लूयत इति लवः ऊर्णालो मतस्मिन्वाहनीये च बलीवद्दीर्घो प्रयुक्ते चिरेणापि कालेन मूल-
धान्यादिना सह पंचगुणतां नातिक्रामेदिति १५१ कृतानुसारादिति कृताया रुद्धिर्द्विकं त्रिकमिति शास्त्रेण वर्णक्रमेणोक्ता तस्याः शास्त्रा

नुसारादधिकाव्यतिरिक्ताकृता अनोन्यावृद्धिरकृतेत्यर्थः किंतु कृता अपि वृद्धिः वर्णक्रमेण द्विकत्रिकशतादिरूपैर्यामासेयास्या त-
थाचविष्णुः वृद्धिंदधरकृता अपिवत्सरातिक्रमेयथाभिहितां वर्णक्रमेण द्विकत्रिकादिनेत्यर्थः किंत्वकृतवृद्धावपि विशेषांतरमाह कु-
त्सितात्सरात्ययं पंथा इति कुसीदपथः अयमधमर्णोयत्तूदविषयोक्तं पंचकंशतं द्विजातेरपि गृण्हातीत्येव कुत्सितः पंथाः पूर्वोक्ताह-
म्यवृद्धिकरादपकृष्टदस्येवंमन्वादय आहुः इयंचाकृता वृद्धिरुद्धारविषयेयाचनादूर्द्ध्वोद्भवात्तदाह कात्यायनः प्रीतिदत्तं नवर्द्धतयाचं
नप्रतियाचितम् याच्यमानन्नदत्तंचेद्वर्द्धते पंचकंशतम् १५२ नातीति ममेकस्मिन्मासिमासद्वयेमासत्रयेवागतेतस्य वृद्धिं विगण-
य्य एकदादातव्येत्येवंविधनियमपूर्वकं वृद्धिग्रहणसुत्तमर्णः संवत्सरपर्यंतं कुर्यात् नातिक्रान्ते संवत्सरे नियमस्य वृद्धिं गृण्हीयात् नचश-
स्त्राददृष्टा सुक्तधर्म्यद्विकत्रिकशताद्यधिकां गृण्हीयात् अधर्मत्वबोधनार्थो निषेधः चक्रवृत्त्यादिचतुष्टयीचाशास्त्रीयान्नगृण्ही-

कृतानुसारादधिकाव्यतिरिक्तानसिद्ध्यति कुसीदपथमाहुस्तं पंचकंशतमर्हति १५२ नातिसंवत्सरां
वृद्धिन्चादृष्टापुनर्हरत् चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिताकायिकाचया १५३ ऋणं दातुमशक्तोयः क-
र्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् सदत्वानिर्जितां वृद्धिकरणं परिवर्त्तयेत् १५४ अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परि-
वर्त्तयेत् यावतीसंभवेद्वृद्धिस्तावतीदातुमर्हति १५५

त्याचकालिका वृद्धेर्द्विवृद्धिश्चक्रवृद्धिः कारिताऋणिनाकृता तत्रचक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गार्हिता कालवृद्धीस्तद्विगुणाधिकग्रहणेन
यिकाचातिवाहदोहादि कारिताऋणिकेनयाऽनापकालएकउत्तमर्णपीडयाकृता चतस्रोपि वृद्धिरशास्त्रीयान्नगृण्हीयात् तथाचवृह-
स्पतिः भागोयत्तद्विगुणादूर्द्ध्वचक्रवृद्धिश्चगृह्यते पूर्णचसोदयंपश्चात्तदूर्द्ध्वतद्विगार्हितम् कात्यायनः ऋणिकेन कृता वृद्धिरधिका-
संमकल्पिता आपकालकृतानित्यं दातव्या कारिता तथा अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन १५३ ऋणं दातुमिति योऽधमर्णी
धनदानासामर्थ्यात्पुनर्नरेत्यादिक्रियां कर्तुमिच्छेत्सनिर्जितां उत्तमर्णः सत्यतया आत्ससात् कृतां वृद्धिं कृत्वा करणं लेख्यं पुनः कुर्यात्
१५४ अदर्शयित्वेति यदि देवगत्या वृद्धिं हिरण्यमपि समये दातुं न शक्नोति तदा तद्गृहीत्वा तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ वृ-

रण्यादिशेषमारोपयेत् यत्प्रमाणंचक्रवृद्धिधनंतदानींसंप्रवर्तितहातुमर्हति १५५ चक्रवृद्धिमिति चक्रवृद्धिशाब्देनात्रचक्रवृद्धि
कटादिभाररूपावृद्धिरभिमतचक्रवृद्धिमाश्रितउत्तमर्णोदेशकालव्यवस्थितः यदिवाराणसीपर्यंतलवणादिशकटेनवहामितदाम
मेदंयद्द्वन्द्वंदातव्यमितिवेतनरूपदेशव्यवस्थितिः यदिमासंयावद्दहामितदामासंयद्द्वन्द्वंदातव्यमितिकालव्यवस्थितिः एवमभ्युपगतदे
शकालनियमस्योदेशकालोद्देवादपूरयन्शकदादिनावहन्लाभरूपफलंसकलंनप्राप्नोत्यपितु १५६ समुदेति स्थलपथजलप
थयानेभिपुणादयद्देशपर्यंतंइत्यलालपर्यंतंऊह्यमानेसति एतावांल्लाभोगृहीतुंयुक्तइत्येवंदेशलाभधनज्ञावणिगादयोयांचृद्धितया
विषयेचावस्थापर्यंतसैवेतन्नव्यवस्थातत्राधिगमंधनप्राप्तिप्रतिप्रमाणम् १५७ योयस्येति योमनुष्योयस्यदर्शनायप्रतिभूस्तिष्ठे
त्धनदानकालेममायमधमर्णोदर्शनायइतिसंततस्मिन्कालउत्तमर्णस्यादर्शयन्तद्द्वन्द्वंदातुंयतेत् १५८ प्रातिभाष्यमिति प्र

चक्रवृद्धिसमास्तुदेशकालव्यवस्थितः अतिक्रामन्देशकालौनतत्फलमवाप्नुयात् १५६ समुद्
यान्कुशलादेशकालार्थदर्शिनिः स्थापयंतितुयांचृद्धिसातत्राधिगमंप्रति १५७ योयस्यप्रतिभूस्तिष्ठे
दर्शनायेहमानवः अदर्शयन्संततस्यप्रयच्छेत्स्वधनादृणम् १५८ प्रातिभाष्यं चयादानमाक्षिकंसी
रिकंचयत् दंडशुल्कावशेषंचनपुत्रोदातुमर्हति १५९ दर्शनेप्रातिभाष्येतुविधिः स्यात्पूर्वचोदितः दा
नप्रतिभविप्रतेदायादानपिदापयेत् १६० अदातरिपुनर्दाताविज्ञातप्रकृतावृणम् पश्चात्प्रातिभविप्र
तेपराप्तेनहेतुना १६१ निरादिष्टधनश्चेत्तुप्रतिभूः स्यादलधनः स्वधनादेवतद्दद्यान्निरादिष्टइतिस्थितिः

१६२ तिभूत्वेनयद्देयंधनंतस्यातिभाष्यं चयादानंपरिहासानिमित्तंपेडादिभ्योदेयत्वेनपित्रांगीकृतं द्यूतनिमित्तंस्तरानिमित्तंच
दंडंयद्देयंदंडंशुल्कंपट्टादिदेयंतदवशेषंचपितृसंबन्धिनंपितरिमृतेपुत्रोदातुन्नाहति १५९ दर्शनेति स्तरानिमित्तंचयद्देयंदंडं
प्रातिभाष्यन्पुत्रोदातुमर्हतीति योयंपूर्वपिदेशः सददर्शनप्रतिभूः पितुर्देयो ज्ञेयः दानप्रतिभवितुपितरिमृतेपुत्रं चरुणंदापयेत् १६०
अदातरीति अदातरिदानप्रतिभूयो अन्यस्मिन्दर्शनप्रतिभविप्रत्ययप्रतिभविवाविज्ञातप्रातिभाष्यकारणमूलशोधनोचितधनग्रहणं
यस्यतस्मिन्मृतेदातोत्तमर्णः पश्चात्केनहेतुनाधनंप्राप्तुमिच्छेत्प्रातिभूवोमृतत्वात्तत्पुत्रस्यचादानप्रतिभूत्वेनादातृत्वादित्याशंक्याह

निरादिष्टेति असौ दर्शनमिति भूः प्रत्ययप्रतिभूर्वायदिनिरादिष्टधनः अधमर्णेन निस्सृष्टधनः यावता धनेनासौ प्रतिभूस्तच्छोधन
पर्याप्तधनः तदात्मधनादेव तद्धननिरादिष्टोत्रनिरादिष्टधनपुत्रो लक्षणयोच्यते ऋणमुत्तमर्णयिदद्यादिति शास्त्रसंप्रदायः १६२
मत्तोन्मत्तेति मद्यादिना मत्त उन्मत्तो व्याध्यादिपाडितोपहृता स्वतंत्र बालवृद्धैरेस्वतंत्रत्वेन पितृभ्रातृनियुक्तादिव्यतिरेकेण कृतक्र
णादानव्यवहारो न सिद्ध्यति १६३ सत्येति इदं मया लुप्येयमित्येवमादिकाया भाषालेख्यादिना स्थिरीकृतापि यदिशास्त्र
स्यारंपर्यात्ताद्यवहाराच्च बहिर्भाष्यते सा सत्यान भवति तदर्थो नालुप्येयः १६४ योगाधमनेति योगशब्दश्छुल्लवार्त्त
कविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियतेन तत्त्वतोऽन्यत्रापि निःक्षेपादौ यत्र छद्मजानीयात् वस्तुतो निःक्षेपादिन कृतं तत्सर्वं निवर्त्तते १६५

मन्तोन्मत्तात्तार्थ्यधीनैर्बालेनस्थविरेणवा असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति १६३ सत्यानभा
षीभवति यद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता बहिःश्वेद्वाप्यते धर्मान्नि यता द्यावहारिकात् १६४ योगाधमनविक्री
तं योगदानप्रतिग्रहम् यत्र वाप्युपधिपश्येत्तत्सर्वविनिवर्त्तयेत् १६५ ग्रहाताय दिनष्टः स्यात् कुटुंबा
र्थे कृतो व्ययः दातव्यबाधवस्तत्स्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः १६६ कुटुंबार्थेऽध्यधीनोपि व्यवहारयमाच
रेत् स्वदेशो वा विदेशो वा तज्यायान्मविचालयेत् १६७ बलाद्भूतं बलाद्भूतं बलाद्भूतं बलाद्भूतं बलाद्भूतं
सर्वान्बलकृतान्थान्कृतान्मत्तुरग्रवीत् १६८ त्रयः परार्थे किञ्चन्यति सा क्षिणः प्रतिभूः कुलम् चत्वा
रस्तूपचीयन्ते विप्रआद्यावणिङ्गयः १६९

बसंवर्द्धनार्थं तद्वृणव्ययः कृतः तदा तद्वृणं विभक्तैरविभक्तैश्च स्वधनाद्वा तद्व्ययम् १६६ कुटुंबार्थे इति । अंतर
निसामिसंबंधिकुटुंबव्ययनिमित्तं दासोपियदृणादानादिकुर्यात्सामीतत्तथा प्रभुमन्येत १६७ बलादुत्तमित्यादि बलादुत्तमप्रति
प्रात्यादिबलादुत्तमस्य्यादिबलाद्धेरितं च क्रूरद्विषादिप्रदर्शनं चैतत्सर्वं नृपलंकृतान्वयवहारान्निवर्त्तनीयान्प्रभुराह १६८ त्रयः
परार्थे इति साक्षिणः प्रतिभूः कुलं च धर्मार्थव्यवहारदृष्टा त्रय एते परार्थे क्लेशप्रभु भवन्ति तस्मात्त्वनेन साक्ष्यं प्रातिभाष्यं व्यवहार ईक्षणं

चनान्गीकारयितव्याः चत्वारः पुनः ब्राह्मणोत्तमर्णवणिग्गजानः पदार्थदानफलोपादानकरणद्रव्यार्पणविक्रयव्यवहारेक्षणरूपं कु
र्वन्नाधनोपचयं प्राप्नुवन्ति तस्माद्विप्रोदातारं आदधोत्तमर्णवणिकृतेतारं राजाव्यवहृत्तरिं बलेन न प्रवर्तयेत् पूर्वश्लोकाभिहित
बलनिषेधस्यैवायं प्रपञ्चः १६९ अनादेयमिति क्षीणधनोपराजानाग्राह्यमर्थगृह्णीयात्समृद्धोपि स्वल्पमपि ग्राह्यं धनं न त्यजे
त्तस्मात् १७० अनादेयस्येति अग्राह्यग्रहणात् शास्त्रीयग्राह्यपरित्यागात्तुराज्ञः पौरैरेसामर्थ्यरव्याप्यते ततश्च सप्रेत्याधर्मे
ण न रकादिभोगादिहाकीर्त्या विनश्यति १७१ स्वादानादिति न्यायधनग्रहणादूर्णानां सजातीयैः शास्त्रीयपरिणयनादिसंबं
धात्तयद्वावर्णसंसर्गादूर्णसंकरादित्यत्रापिरक्षणादित्योजनीयं प्रजानां दुर्बलानां बलवद्भोरक्षणात्सामर्थ्यमुपजायते नृपस्य तत
श्चासाविहलोकपरलोकयोश्च वर्द्धते यत एवम् १७२ तस्माद्यमेति तस्माद्यम इव राजावशीकृतक्रोधोजितेन्द्रियः स्वकीयेपि प्रिया

अनादेयन्नाददोतपरिक्षीणोपि पार्थिवः न चादेयं समृद्धोपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् १७० अनादे
यस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् दोर्बल्यं रव्याप्यते राज्ञः सप्रेत्येह च नश्यति १७१ स्वादानादूर्णसं
गत्त्व बलानां च रक्षणात् बलं संजायते राज्ञः सप्रेत्येह च वर्द्धते १७२ तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रि
याप्रिये वर्त्तते याम्ययावत्त्याजितक्रोधोजितेन्द्रियः १७३ यस्त्वधर्मेण क्रायाणि मोहात्क्रूरान्नराधिपः
अचिरात्तदुरात्मानं वशं कुर्वति शत्रवः १७४ कामक्रोधौ तु संयम्य योऽथान्धर्मेण पश्यति प्रजास्तमनु
वर्त्तते समुद्रमिव सिंधवः १७५

प्रियेपरित्यज्ययमस्य चेष्टया सर्वत्र साम्यरूपया वर्त्तते १७३ यस्त्वधर्मेणेति यः पुनर्नृपति
लोभादिव्यवहारादधर्मेण व्यवहारादीनिकार्याणि कुरुते तं दुष्टचित्तं प्रकृतिपौरविरागात्सिद्धमेव शत्रवो निगृह्णन्ति १७४ काम-
क्रोधेति यो राजारागद्वेषो विहाय धर्मेण क्रायाणि निरूपयति तं राजानं प्रजाभजंते समुद्रमिव नद्यः नद्यो यथा समुद्रान्न निवर्त्तते तेनै
वैकतां यांति प्रजा अपि तस्मान् नृपाद निवर्त्तिन्यः तदेकतानाभवंतीति साम्यम् १७५ यः साधयंतमिति योऽधमणिराजबल्लभो ह
मिति गर्वाहुतमर्णस्तेऽप्याधनं साधयंतं नृपे निवेदयेत् सराज्ञाकरणचतुर्थभागं दंडं तस्य तद्धनं दापनीयम् १७६ ५ ५

कर्मणापीति समानजातिरपकृष्टजातिश्चाधमर्णो धनाभावे सति स्वजात्यनु रूपकर्मकरणेनापि समंकुर्यात् निवृत्तोत्तमर्णो धमर्णो
व्यपदेशतया धनिकसममात्मानंकुर्यात् समजातिरत्र ब्राह्मणेतरः कर्मणा क्षत्रविद्वृद्धान्समानजातीयान्हीनांस्तदापयेत् इति का-
त्यायनेन विशेषितत्वात् श्रेयान्पुनरुत्कृष्टजातिर्न कर्मकारयितव्यः किंतु शनैः शनैः यथासंभवं तद्गुणं दद्यात् १७७ अनेनेति
अनेन प्रोक्तप्रकारेण परस्परं विवदमानानामर्थिनां साक्ष्यादिप्रमाणेन निर्णयार्थानि कार्याणि विप्रतिपत्तिरवदनेन राजा समीकुर्यात् १७८
कुलज इति सत्कुलप्रसूते सदाचारवति धर्मवादिनस्तथाभिधायिनि बहुपुत्रादिपरिजने ऋजु कृतौ मनुष्ये व्यभिचाराभावात् निक्षेपं स्था-
पयेत् १७९ योयथेति योमनुष्योयेन प्रकारेण मुद्रा सहितं समुद्रं वा साक्षिकं यमर्थं स्रवणादियस्य हस्ते निक्षिपेत् सोऽर्थस्तेन निहं

यः साधयंतं छंदेन वेदयेद्भनिकं नृपे सराज्ञातचतुर्भागां द्राव्यस्तस्य चतुर्द्वनम् १७६ कर्मणापि समं
कुर्याद्भनिकाया धमर्णिकः समो व कृष्टजातिस्तदूद्याच्छ्रेयास्ततच्छनेः १७७ अनेन विधिनाराजामि-
थो विवदतां नृणाम् साक्षिप्रत्ययसिद्धानि कार्याणिसमतान्नयेत् १७८ कुलजे वृत्तसंपन्ने धर्मज्ञे स-
त्यवादिनि महापक्षधनिन्याये निक्षेपनिक्षिपेद्बुधः १७९ योयथा निक्षिपेद्भस्ते यमर्थं यस्य मानवः
सतथैव ग्रहीतव्यो यथादायस्तथाग्रहः १८० यो निक्षेपं याच्यमानो निक्षेपमुर्न प्रयच्छति स याच्यः प्राड्वि-
वाकेन तन्निःक्षेपसन्निधौ १८१ साक्ष्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमन्वितैः अपदेशैश्च संन्यस्य
हिरण्यतस्तत्ततः १८२

तथैव ग्राह्यो यस्मात्पुन्येन प्रकारेण समर्पणं तेनैव प्रकारेण ग्रहणं न्याय्यं समुद्रस्थापितस्रवणादेर्नि-
क्षेपतास्तयमेव मुद्रां भित्ताय दावदति ममेदंतु लयित्वा समर्पयेत्यभिधानं दंडाद्यर्थम् १८० यो निक्षेपेति यः पुरुषो देहिमे निक्षिप्तं
हिरण्यादिद्रव्यमित्येव निक्षेपप्राप्त्यर्थं मानस्तस्य यदानसमर्पयति तदानि क्षेपप्राज्ञापिते प्राड्विवाकेन तस्य निक्षेपसन्निधौ याचनी-
यः किं कृत्वा किं याचनीय इत्याह १८१ साक्ष्येति प्रथम निक्षेपे साक्ष्यभावे स्वकीयसमर्थे श्वारपुरुषैः अतिक्रांत बाल्यैः सौम्यादि-
भिर्नृपोपद्रवादिव्याजाभिधायिभिर्हिरण्यानि तत्त्वेन तत्र निक्षेपयित्वा तैरेव चारपुरुषैः स निक्षेपधारी प्राड्विवाकेन चारपुरुष निक्षिप्त

सुवर्णयान्यः १८२ सयदाति सनिक्षेपधारीयथान्यस्तंसमुद्रं चापथाकृतं कटकसुकुटाकारेण रचितं यदि तथैव प्रतिपद्येत सत्यमास्ति
 गृह्यतामिति तदा परेण पूर्वनिक्षेपे प्रादुर्भावे दिनायन्निक्षिप्तमित्यभिप्रेयुज्यते तत्र न किंचिदस्तीति ज्ञातव्यम् १८३ तेषामिति तेषां
 चारुपुरुषाणां यन्निक्षिप्तं हिरण्यं यथान्यस्तं यदि तन्न दद्यात्तदा ह्यपि निक्षेपो ज्ञापितचारसंबन्धिर्नो संपाद्यदापनीयः स्यादित्येवं रूपो
 धर्मनिश्चयः यो निक्षेपमित्यादि श्लोकोक्तं तु दृश्यस्य च दृश एव पाठक्रमो मेधातिथिभोजदेवादिभिर्निश्चितः गोविंदराजस्तु साक्ष्यभावे प्र
 णिधिभिरिति श्लोकोक्तं तत्राप्यपदितः तदा च नार्थसंगतिः न वा वृद्धास्मायादरः १८४ निक्षेप इति निक्षिप्यत इति निक्षेपः सुद्रोक्तम
 गणितं वा यन्निधीयते स उपनिधिः ब्राह्मणपरिभाषा कचदुपदेशो मेदः तौ निक्षेपोपनिधी निक्षेपपरिउपनिधातस्ति जीवति प्रत्यनंतरे
 तदीयपुत्रादौ तदनंतरे त्वनधिकारिणिकदाचिन्नदेयौ यतस्तस्य पुत्रादेरपि पितुरसमर्पणविना शो तौ निक्षेपोपनिधीनस्यतः निक्षेप

सयदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम् न तत्र विद्यते किंचिद्यत्परैरभियुज्यते १८३ तेषां न दद्या
 द्यादितु तद्विरण्यं यथाविधि उपो निगृह्यदाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा १८४ निक्षेपोपनिधीनस्य
 न देयौ प्रत्यनंतरे नश्यतो विनिपाते ताव निपाते त्वनाशिनौ १८५ स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनंत
 रं न स राज्ञानि योक्तव्यो न निक्षेपे तु श्रवणं धुभिः १८६ अच्छले नैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रातिपूर्वकम् विचा
 र्यतस्य वा वृत्तं साम्नेव परिसाधयेत् १८७ निक्षेपे धेपु सर्वेषु विधिः स्यात्परिसाधने समुद्रेनामुयात्किं
 चिद्यदितस्मान्नसंहरेत् १८८

धारिणा च देयो स्यातां पुत्रादेः पितुश्च पुनरविनाशो कदाचिदविनाशिनो स्यातां तस्मादनर्थं सं
 देहान्न देयो १८५ स्वयमेवेति निक्षेपे मृतस्य निक्षेपधारी तद्वनाधिकारिणः पुत्रादौ तदनन्तरं स्वयमेव यः समर्पयति स राज्ञानि
 क्षेपेः पुत्रादिभिर्विन्यदपि त्वनिः क्षिप्तमस्तीति नाक्षेपतयः यदि कयं चिद्भातिः स्यात्तदा १८६ अच्छले नैवेति तत्र स्थेधनांतरसद्
 वलक्षणवाक्यं सामादिपरिहारेणैव प्रातिपूर्वकं निश्चिनुयात् न तु द्वादिनिदिव्यादिदानेन निक्षेपधारिणः शीलमवेत्यधार्मिको यमि
 ति ज्ञात्वा साममयोगेन निश्चिनुयात् १८७ निक्षेपेति सर्वेषु निक्षेपेषु अपक्रियमाणेषु एष साक्ष्यभावेत्यादि पूर्वोक्तविधिनिर्णय

सिद्धोऽस्यात् सुद्रितादौ पुनस्तस्य निक्षेपधारी यदि भ्रममुद्रादिना न किमप्यपहरेत्तदा तस्मिन् अपितेन किंदूषणं प्राप्नुयात् १८८ चौरैरिति चौरैर्मुषितं उदकेन देशान्तरं प्रापितं अग्निना वा दग्धं निक्षेपनिक्षेपधारी न दद्यात् यदि स्वयंतस्मान् किंचिदप्यपहरति १८९ निक्षेपस्येति निक्षेपस्यापह्नोतारमनिक्षिप्य याचितारं सर्वैः सामादिभिः उपायैर्वैदिकैश्च शपथैरग्निहरणादिभिर्नृपो निरूपयेत् १९० यो निक्षेपमिति निक्षिप्तधनं योनिसमर्पयति यश्चानिक्षिप्तं प्रार्थयति तौ द्वौ स्वर्णमुक्तादौ महति विषये चौरवदंडयोस्वल्पविषये ताभ्यामदौ तत्समं दंडनीयौ १९१ निक्षेपेति निक्षेपापहारिणं निक्षिप्तसमधनं दंडयेत् समशिष्टत्वात् अनिक्षिप्य याचितारमपि न च पुनरुक्तिः महत्पराधे ब्राह्मणेतरस्य चौरवदिति पूर्वश्लोकेन शाश्वरदंडस्यापि प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमिदम् दापयेदिति

चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा न दद्याद्यदितस्मान् संहरति किंचन १८९ निक्षेपस्यापह्नोतारमनिक्षेपारमेव च सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः १९० यो निक्षेपन्नाप्ययति यश्चानिक्षिप्य याचते तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यो वा तत्समं दमम् १९१ निक्षेपस्यापह्नोतारं तत्समं दापयेद्दमम् तयोपनिधिहृत्तारमविशेषेण पाथिवः १९२ उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरन्नुतः स सहायः सहतव्यः प्रकाशां विविधैर्वधैः १९३ निक्षेपो यः कृतो येन यावाश्च कुलसन्निधौ तावानेव स विज्ञेयो विश्रुवन् दममहति १९४ मिथोदायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा मिथ एव प्रदातव्यो यथादायस्तथाग्रहः १९५

यस्मात् न चानेन पूर्वश्लोकवैयर्थ्यम् अस्य प्रथमापराधविषयत्वात् पूर्वोक्ते चाभ्यासे चौरोक्तमहासाहसादिधनदंडावरोधकत्वात् उपनिधिमुद्रादिविहितनिहितधनम् तस्यापह्नोतारं कथितविशेषणं राजा दंडयेत् १९२ उपधेति राजा त्वयिरुष्टः तस्मात्त्वारंक्षासिममधनं देहि धनकन्यालाभोपकरणं वा नृतमतिः यः परद्रव्यं गृह्णाति सच्छद्यधनसहकारिसहितो बहुजनसमक्षं करचरणाशिरच्छेदाभिर्नाना प्रकारैर्वधोपायैः राजा हंतव्यः १९३ निक्षेपेति यः स्वर्णादिर्यावत्परपरिमितो येन साक्षिसमक्षं निक्षेपः कृतः तत्र परिमाणदिविप्रतिपत्तौ साक्षिवचनात्तावानेव विज्ञातव्यः विप्रतिपत्तिं कुर्वन् अप्येतदुक्ताजुसारेण दंडं दाप्यः १९४ मिथोदाय इति रहसिं

निक्षेपोपितो निक्षेपधारिणा च रहस्येव प्रत्यर्पणीयः न प्रत्यर्पणे साक्ष्यपेक्षं यस्मात् येनैव प्रकारेण दानं तेनैव प्रकारेण प्रत्यर्पणं दातव्यं इति श्रवणा निक्षेपधारिणो यं नियमविधिः यो यथा निक्षेपे हस्त इति तु निक्षेपे मुनिर्नियमार्थं ग्रहीतव्य इति श्रवणात् अतो न पौनरुक्त्यम् १९५ निक्षिप्तस्येति राज्ञा निक्षिप्तस्य धनस्यासमुद्रस्य मुद्रादियुतस्य वा उपनिधि रूपस्य तथा प्रीत्या कतिचित् कालं भोगार्थं मापितस्यानेनोक्तप्रकारेण न्यस्तधनधारिणमपीडयन् निर्णयं कुर्यात् १९६ विक्रीणीते इति अस्वामीयः स्वामिना चाननुगतः परकीयं द्रव्यं विक्रीणीते वस्तुतश्चौरैर्मत्मानं मन्यमानं तं साक्षिलन् कारयेत् न कुत्रचिदपि प्रमाणा कुर्यादित्यर्थः १९७ अवहार्येति एष परस्वचिक्रयी यदि स्वामिनो भ्रात्रादि परत्वेन सान्वयः संबंधी भवति तदा षट्पणशतानि अवहार्ये दिंडनीयः यदि पुनः स्वामिनः संबंधी भवति अपसरश्च न स्यात् अपसरत्वेनास्मात् सकाशाद् न मिल्यपसरः प्रतिग्रहक्रयादिः स यस्य स्वामि संबंधी पुत्रादेः सकाशात्

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च राज्ञा विनिर्णयं कुर्यादक्षिणवन्त्या सधारिणम् १९६ विक्रीणीते परस्य संयोः स्वामी स्वाम्यसंमतः न तन्वयेत साक्ष्यं तु कृते न मस्तेन मानिनम् १९७ अवहार्यो भवेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम् निरन्वयोऽपसरः प्रातः स्याच्चौरकिल्बिषम् १९८ अस्वामिना कृतो यस्तु दायो विक्रय एव वा अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथा स्थितिः १९९ संभोगो दृश्यते यत्र न दृश्येतागमः क्वचित् आगमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः २०० विक्रयाद्यो धनं किंचिद्गृहीयात्कुलसन्निधौ क्रयेण स विशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम् २०१

नास्ति तदा चौरसंबंधिपापं प्राप्नोति दिंडनीय इत्यर्थः १९८ अस्वामिनेति अस्वामिना यत्कृतं यद्वत् विक्रीतं वा तदकृतमेव बोद्धव्यम् व्यवहारे यथा मर्यादा तथा कृतं न भवतीत्यर्थः १९९ संभोग इति यस्मिन् वस्तुनि संभोगो विद्यते क्रयादिरूपस्त्वागमो नास्ति तत्रागम एव प्रमाणं भोग इति शास्त्रमर्यादा २०० विक्रयादिति विक्रीयते अस्मिन्निति विक्रयदेशो विक्रयः ततो यः क्रयधनं किंचिद्वा बह्वर्हसमूहसमस्तं क्रियते क्रयेणेति क्रयो मूल्यं तेन यस्माद्गृहीयात्कुलसन्निधौ तान्यायत एवास्वामिने तत् सकाशात् क्रयणाद्विशुद्धं धनं लभते २०१ अथेति अयमूलमस्वामी विक्रेता मरणाद्वेशांतरादिगम

नादिना हर्तुं शक्यते प्रकाशक्रयणे चासौ निश्चितः तदा दंडानर्ह एव केताराज्ञा मुच्यते न पृथक् स्वामी च यदस्वामिना विक्रीतं द्रव्यं
 केतुर्हस्ताच्छभ्यते अत्र च विषयो र्दमूल्यं केतुर्दत्तास्वधनं स्वामिना ग्राह्यं तदा हर्तुहस्यतिः वणिग्वीथी परिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः अ
 विज्ञाता त्रयात्क्रीतं विक्रेता यत्र वामृतः स्वामी दत्तार्दमूल्यं तु प्रगृह्णीयात्स्वकंधनम् अर्द्धद्वयोरपहतं तत्र स्याद्वावहारतः २०२
 न्येति कुंकुमादिद्रव्यं कुंकुमादिना मिश्रीकृत्य न विक्रेतव्यन् न चासारसारमित्यभिधाय न च तुलादिनान्यूनन्मपरोक्षावस्थितन्मरोगा
 दिनास्य गितरूपं अत्रास्त्वामिविक्रयसादृश्यादस्वामिविक्रयदंड एव स्यात् २०३ अन्यांचेति शल्कदेयां शल्कव्यवस्था काले निरव
 यां दर्शयित्वा यदि सावद्यावराय दीयते तदा द्वे अपिकन्येते नैवैकेन शक्नुनासौ वरः परिणयत इति मनुराह शल्कग्रहणपूर्वक कन्या
 पादानस्य विक्रयरूपत्वादर्थक्रयविक्रयसाधर्म्येणास्यात्राभिधानम् २०४ नोन्मत्तेति उन्मत्तायास्तथा कुष्ठवत्याचा चानुभूतमैशु

अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितः अदंड्यो मुच्यते राजानाष्टिको लभते धनम् २०२ नान्यदं
 न्येन संसृष्टरूपं विक्रयमर्हति न चासारं न च न्यूनन्मदूरेण तिरोहितम् २०३ अन्यांचेद्दर्शयित्वा न्यावो
 ढः कन्या प्रदीयते उभेते एकशल्केन त्रहेदित्यब्रवीन्मनुः २०४ नोन्मत्तायानकुष्ठिन्या न च यास्पृष्टमैशु
 ना पूर्वदोषानभिरव्याप्य प्रदाता दंडमर्हति २०५ अस्त्रिग्यदि दृष्टौ यज्ञे स्वकर्म परिहापयेत् तस्य क
 मान्तरूपेण देयौऽशस्स ह कर्तृभिः २०६ दक्षिणास्तु च दत्तास्तु स्वकर्म परिहापयन् कृत्स्नमेव लभेतां
 शमन्येनैव च कारयेत् २०७ यस्मिन् कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यगदक्षिणाः स एव ता आददीत भजे
 रन्सर्व एव वा २०८

नातस्या ब्राह्मणादि विवाहात् पूर्वमुन्मादादीन्दोषान्नरस्य कथयित्वा दंडार्हेन भवति तेना कथने दंड इति ग
 म्यते यस्तदोषवती कन्या मिति वक्ष्यति अथ संभूय समुत्थानमाह २०५ अस्त्रिगिति यज्ञे कृतवरण अस्त्रिकथयदिकिंचित्कर्म कृ
 त्वा व्याध्यादिना कर्म त्यजति तदा तस्येतर अस्त्रिभिः पर्यालोच्य कृतानुसारेण दक्षिणां शोदेयः २०६ दक्षिणेति माध्यंदिन स
 दक्षिणा काले दक्षिणास्तु च दत्तास्तु व्याध्यादिना कर्म परित्यजन्नु शाब्दान् कृत्स्नमेव दक्षिणाभागं लभेत्कर्मशेषं प्रकृतमन्येन
 रयेत् २०७ यस्मिन्निति यस्मिन्कर्मण्याधानादौ अंगमंगं प्रति यादक्षिणा यत्संबंधेन श्रुताः स्युः स एव ता आददीत न तत्तद्भाग

मात्रं सर्वे विभज्य गृह्यते इति संशयः अत्र सिद्धांतमाह २०८ रथमिति केषांचित् शाखिनामाधानेऽध्वर्यवे रथो देयत्वेनास्मायते
 ग्रहणेष्वध्वः उद्गात्रे सोमक्रयवहनशकटमतो व्यवस्थान्नानसामर्थ्याद्यादक्षिणा यत्संबंधत्वेन श्रूयते स एवतामाददीत संप्रतिपत्तिवि
 धाने दक्षिणा विभागमाह २०९ सर्वेषामिति तंशतेन दीक्षयतीति श्रूयते तत्र सर्वेषां षोडशानां क्रतुलिजामध्ये ये मुख्यक्रतुलिजः होत्रध्व
 र्युग्रहोद्गातारः समग्रदक्षिणायास्ते अर्द्धहराः अष्टचत्वारिंशद्गोभ्राजो भवन्ति अतएव कात्यायनेन यद्वा दशाद्येभ्य इति प्रत्येकं दशगो
 दानं विहितम् यद्यपि तस्यार्द्धपंचाशद्व्यतितायापीह न्यूनार्द्धग्रहणेनापि इमे अर्द्धिन उच्यन्ते सामीप्यादपरे भेदाविरुणयोः प्रतिप्रस्थातृग्रा
 हाणाच्छसिप्रस्तोतारस्ते मुख्यर्त्तिकगृहीतदक्षिणार्द्धग्रहणेनार्द्धिन उच्यन्ते तृतीयिनोऽच्छावाकूने धाग्नीध्रप्रतिहर्तारः ते मुख्यर्त्तिक
 ग्रहीतस्य तृतीयमंशं लभन्ते पादिनस्तत्रावद्वन्नेतृपोतृस्तत्र ह्यप्या एते मुख्यर्त्तिकगृहीतस्य चतुर्थमंशं लभन्ते एतच्च षट् द्वितीयेभ्यः चत

रथं हरेत चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् होता वापि हरेदथ सुद्गाता चाप्यनः क्रये २०९ सर्वेषामर्द्धिनो
 मुख्यस्तदूर्ध्वनार्द्धिनोपरे तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थीशाश्च पादिनः २१० संप्रभूयस्त्रानिकर्माणि कुर्व
 ङ्गिरिहमानयैः अनेन विधियोगेन कर्त्तव्यांशप्रकल्पना २११ धर्मार्थयेन दत्तस्यात्कस्मैचिद्याचते धनम्
 पश्चाच्च न तथा तस्यान्नदेयं तस्य तद्वेत् २१२ यदि संसाधयेत्तत्तुदप्यल्लोभेन वा पुनः राज्ञा दाप्यः स
 वर्णस्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः २१३ दत्तस्यैषोदिताधर्म्या यथावदन्नपक्रिया अत ऊर्त्त्येव प्रवक्ष्यामि चेत्त
 न स्यान्नपक्रियाम् २१४

स्वस्तृतीयेभ्यस्तिस्त्रश्चतुर्थेभ्य इति सूत्रयता कात्यायनेन स्फुटीकृतम् २१० संप्रभूयेति मिलित्वा गृहनिर्माण
 दीनिस्तर्कमाणिलोके स्थपति सूत्रधार्यादिभिश्च मनुष्यैः कुर्वीद्विनेन यज्ञदक्षिणाविधिनाश्रयणेन व्यापाराद्यपेक्षया भागकल्पनाकार्या
 इदानीं दत्तानपक्रियाह २११ धर्मार्थमिति येन यागादिकर्मार्थकस्मैचिद्याचमानाय धनं दत्तं प्रतिश्रुतं चापश्चाच्च तद्वन्नमसौ यागार्थं न विनि
 युंजीत तदा तद्वत्तमपि ग्राह्यं प्रतिश्रुतं च न देयं यदाह गौतमः प्रतिश्रुत्याग्रेऽधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् २१२ यदिति यदि तद्वत्तमसौ गृहीत्वा
 लोभादहंकाराद्वा न त्यजति प्रतिश्रुतं बाधनं बलेन गृह्णाति तदा तस्य चौरप्रायस्य संशङ्कार्यं राज्ञा स्वर्णं दंडं दापनीयो भवति २१३ दत्तस्येति

एतद्वत्तस्याप्रतिपादनं धर्मादनपेतंतदुक्तं अतोऽनंतरं भूतेरसमर्पणादिकं वक्ष्यामि २१४ ऋत इति योऽमृतिपरिक्रान्तो व्याध्यपीडितो यथा निरूपितं कर्माहंकारान्न कुर्यात् कर्मानुरूपेण स्रवणीदिगुणालान्यष्टौ दंडनीयः वेतनं चास्य न देयम् २१५ आर्त्त इत्यादि यदा व्याध्यादिपीडया कर्म करोति यादृक् भाषितं तादृक् कर्म कुर्यात् वेतनं च चिरकालादपि लभते २१६ यथोक्तमिति यत्कर्म यथा भाषितं पीडितोऽन्येन कारयेत् सस्यो वान कुर्यात् नानापिकारयेत् तस्य किंचित् शेषस्य कृतस्य कर्मणो वेतनं न देयम् २१७ एष धर्म इति पाव्यवस्था वेतनादानास्य कर्मणो निःशेषेणोक्ता अतोऽनंतरं संविद्यति क्रमकारिणं दंडादिव्यवस्थां वदिष्यामि २१८ योग्रामेति मदेशशब्दाभ्यां तद्वास्मिनो लक्ष्यं तेषां वणिगादिसमूहः इदमस्माभिः कर्त्तव्यं परिहार्यतामित्येवं रूपं संकेतं सत्यादिशपथेन कृत्वा त-

ऋतो नात्तो न कुर्याद्योदपीत्कर्म यथोदितम् सदंड्यः कृष्णालान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम् २१५ आर्त्तस्तु कुर्यात् त्वस्थः सन्न यथा भाषितमादितः सदीर्घस्यापि कालस्य तल्लभं तेव वेतनम् २१६ यथोक्तमार्त्तः सस्यो वायस्तत्कर्म न कारयेत् न तस्य वेतनं देयमल्योनस्यापि कर्मणः २१७ एष धर्मोऽरिवलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः अतर्द्धमवस्थाभिर्धर्मसमयभेदिनाम् २१८ योग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् विम्वदेन्नरो लोभात्तं राष्ट्रादिप्रवासयेत् २१९ निगृह्य दापयेच्चैनसमयव्यभिचारिणम् चतुःस्रवणीन् षण्णिकान् चतुःस्रवणीन् राजतम् २२० एतद्वद्विधिकुर्याद् धार्मिकः पृथिवीपतिः ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् २२१ क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिद्व्यस्ये हानुशयो भवेत् सोऽतदशाहान्तद्वयं दद्याच्चैवाददीत च २२२

मध्ये यो नरो लोभादिना निःकामेत्तराजाराष्ट्रान्निर्वासयेत् २१९ निगृह्येति अथ चैनं संविद्यति क्रमकारिणं निबेचतुरः स्रवणीन् षण्णिकान् प्रत्येकं चतुःस्रवणीपरिमितान् राजतं च शतमानं विंशत्यधिकरक्तिकाशतत्रयपरिमाणं त्रयमेतद्विषयलघयगौरवापेक्षया समन्वितं व्यस्तं वाराजादंडं दापयेत् २२० एतद्विति ग्रामेषु ब्राह्मणजातिसमूहेषु संविद्यति क्रमकारिणामेतद्वद्विधिधर्मप्रधानो राजानुतिष्ठेत् २२१ क्रीत्वा विक्रीय वा किंचिद्व्यस्ये विनश्वररूपं स्थिरार्थं भूमिनाम्नादियस्य लोके पञ्चात्तापो

जायतेनसाधुमयाक्रीतमितिसक्रीतं दशाहमध्ये प्रत्यर्पयेत् विक्रीतं वा गृणहीयात् २२२ परेणेति दशाहादूर्द्ध्वक्रीतन्नत्यजेत्
 नापि विक्रीतं विक्रयिको बलेन दापयेत् विक्रीतं बलेन गृणहन् परित्यजन् राज्ञा षट्शतानि दंड्यः २२३ यस्त्विति नोन्मत्ताया इति सा
 मान्येनोक्तं दंडं विशेषाभिधानार्थमिदमुन्मादादिदोषानकथयित्वा दोषवतीं कन्यां वराय यः प्रयच्छति तस्य राजा स्वयमादरेण षण्णव
 तिपणान् दंडं कुर्यात् अनुशयप्रसंगेनैतल्लन्यागतमुच्यते २२४ अकन्येति नेयं कन्यास्तयो निरियमिति यो मनुष्यो द्वेषेण ब्रूया
 तस्या उक्तदोषमविभाषयन् पणशतं राजा दंडं प्रकल्पयेत् युक्तश्चास्याकन्येति वादिनो दंडो यस्मात् २२५ पाणिग्रहेति अर्यमणं नु
 देवं कन्या अग्निमयक्षतेत्येवमादयो वैदिकामनुष्याणां मंत्राः कन्याशब्दश्च वणात् कन्यास्त्वव्यवस्थितानां कन्याविषये क्वचित् शास्त्रे ध
 र्मे वा हिमिदमेव व्यवस्थिता असमवेतार्था स्यात् अतएवाह ताः क्षतयो न यो वैवाहिकमंत्रैः संस्क्रियमाणा अपि यस्मादपगतधर्मविवा

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् आददानो ददञ्चैव राजा दंड्यः शतानि षट् २२३ यस्तु दोष
 वतीं कन्यामनारब्धाय प्रयच्छति तस्य कुर्यान्नुपो दंडं स्वयं षण्णवतिपणान् २२४ अकन्येति तु यः क
 न्यां ब्रूया द्वेषेण मानवः स शतं प्राप्नुयाद् दंडं तस्या दोषमदर्शयन् २२५ पाणिग्रहणिकामंत्राः कन्यास्त्वे
 व प्रतिष्ठिताः नाकन्यास्तु क्वचित् नृणां तु तथमक्रियाहिताः २२६ पाणिग्रहणिकामंत्रानियतं दारल
 क्षणम् तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे २२७

हादिशालिन्यो भवन्ति नासौ धर्म्यो विवाह इत्यर्थः न तु क्षतयोने
 वैवाहिकमंत्रहोमादिनिषेधकमिदं यागार्भिणी संस्क्रियते तथा बोद्धुः कन्यासमुद्भवमिति क्षतयोने रपि मनुने वैवाहिकसंस्कारस्य व
 द्यमाणत्वात् देवलेन तु गांधर्वेषु विवाहेषु पुनर्न वैवाहिको विधिः कर्तव्यश्चात्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिक इति गांधर्वेषु विवाहेषु
 होममंत्रादिविधिरुक्तः गांधर्वश्चोपगमनपूर्वकोपि भवति तस्य क्षत्रियविषये स धर्मत्वं मनुनोक्तं अतः सामान्यविशेषन्यायात् इतर
 विषयो यं क्षतयो निविवाहस्याधर्मलोपदेशः २२६ पाणिग्रहणिकेति वैवाहिकामंत्रानियतं निश्चितं भार्यात्वे निमित्तमंत्रैर्यथा शा
 स्त्रप्रयुक्तैर्भार्यात्वेन निष्यत्तेः तेषां तु मंत्राणां सरवा सप्तपदी भवेति मंत्रेण कल्पनया सप्तमे दत्ते पदे भार्यात्वेन निष्यत्तेः शास्त्रज्ञैः निष्य

तिर्विज्ञेयाएवंचसप्तपदीदानात्प्राप्त्यर्थानिष्यन्तेः सत्यनुशयेजह्यान्नोर्त्तवम् २२७ यस्मिन्निति न केवलं क्रयएव अन्यत्रापि
यस्मिन् यस्मिन् संबंधितेनादौ कार्येयस्य पश्चात्तापो जायते तमनेन दशाहविधिना धर्मादनपेते मार्गे नृपः स्थापयेत् २२८ पशुद्वि
ति गवादिपशुविषये स्वामिनां पालानां व्यतिक्रमे जाते विवादं सस्यगधर्म्यं यथा तथा व्यवस्थया वक्ष्यामि २२९ दिवेति दिवा पशूनां
पालहस्तव्यक्तानां योगक्षेमविषये पालस्यगर्हणीयता राज्ञोऽपुनः पालप्रत्यर्पितानां स्वामिगृहस्थितानां स्वामिनो दोषोऽन्यथा तु य
दिरात्रापि पालहस्तगता भवन्ति तत्र दोष उत्पन्ने पालएवगर्हणीयतां प्राप्नोति २३० गोपः क्षीरेति योगोपालारव्यो भृत्यः क्षीरेण
न भक्तादिना स्वस्वाम्यनुज्ञया धर्षितो गोम्यः श्रेष्ठामेकां गां भृत्यैर्दुष्टात्सा भक्तादिरहिते गोपाले भृतिः स्यात् एवं चैकगवीक्षीर

यस्मिन् यस्मिन् कृते कार्येयस्येहानुशयो भवेत् तमनेन विधानेन धर्म्यं पथि निवेशयेत् २२८ पशु
पुस्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे विवादं सप्रवक्ष्यामि यथा वद्धमंतत्त्वतः २२९ दिवा वक्तव्यता
पाले राज्ञोऽस्वामिनि तद्गृहे योगक्षेमेऽन्यथा चैव पालो वक्तव्यतामियात् २३० गोपः क्षीरभृतो यस्तु स
दुष्टाद्दशतो वराभूः गोस्याम्यनुमते भृत्यः सास्यात्पाले भृते भृतिः २३१ नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं
विषमं मृतम् हीनपुरुषकारेण प्रदद्यात्पालएव तु २३२ विधुष्येतु दहतं चौरैर्न पालो दातुमर्हति यदि
देशे च काले च स्वामिनः सुखशांसति २३३ कर्णान् चर्म च बालान् च वस्त्रास्युचरोचनाम् पशुषु स्वामि
नो दद्यात्भृते घृणानि दर्शयेत् २३४

दानेन दशागाः पालयेदित्युक्तम् २३१ नष्टमिति नष्टं दृष्टिपथातीतं कृमिभिर्जीवि
तं श्वभिः स्वादितं हतं विचरादिपातं मृतं प्रदर्शनं चैतत्पालसंबन्धिरक्षकारव्यपुरुषव्यापाररहितं मृतं पलायितं गवादिपशुपाल
एव तु स्वामिने दद्यात् २३२ विधुष्येति चौरैः पुनः पटहादिविधुष्यद्दतं पालो दातुमर्हति विधुष्येति चौराणां बहुलप्रबल
लक्ष्यनपरसन्निहिते देशे हरणकालानंतरमेवात्मीय स्वामिनः कथयति २३३ कर्णाविति स्वयं मृतेषु पशुषु कर्णान् चर्मलांगूल
प्रवालान्नाभैरथोष्मागस्त्रासुरोचनाः स्वामिनां दद्यात् अन्यानि च चिन्हानि शृंगरसुरादीनि दर्शयेत् २३४

अजाविकेति अजाश्चअविकाश्चअजाविकंगवाश्चप्रभृतीनिचेति द्वंद्वैकवद्भावः तस्मिन्नजाविकेष्टकैः परिवृते सति पालेनाग-
 च्छनियामजामेडकांवावनेष्टकोहन्यात्सपालस्यदोषः स्यात् २३५ तासांचेति तासामजाविकानांपालेननियमितानांयत्नाद्यदि
 कश्चिकुतश्चिदुत्पुत्यालक्षितोयांकांचिद्वन्यात्तन्पालस्तत्रदोषभाक् २३६ धनुःशतमिति चतुर्हस्तोऽधनुः शम्यायष्टिः तस्याः
 पातः प्रक्षेपोग्रामसमीपेसर्वस्तिदक्षचत्वारिहस्तशतानित्रीन्यायष्टि प्रक्षेपान्पावत्यश्वप्रचारार्थं सस्यवपनादिसंरोधपरिहारः का-
 र्यः नगरसमीपेपुनरयंत्रिगुणः कर्तव्यः २३७ तत्रापरीति तस्मिन्परिहारस्थानेयदिकेनचिददत्तावृत्तिकंधान्युप्यतेतच्चैतशवोभ-
 क्षेयुः तत्रपशुपालानांनृपोदंडंनकुर्यात् २३८ वृत्तिमिति तत्रपरिहारस्थानेक्षेत्रेवृत्तिकंठकादिमपीतथाविधामुच्छ्रितांकुर्यात्तया

अजाविकेतुसंरुद्धेष्टकैः पालेत्तनायति यांप्रसह्यष्टकोहन्यात्पालेतत्किल्बिषंभवेत् २३५ तासांचे-
 दवरुद्धानांचरंतीनामिथोवने यामुत्पुत्यष्टकोहन्यात्तन्पालस्तत्रकिल्बिषा २३६ धनुःशतपराहारोग्रा-
 मस्यस्यात्समततः शम्यापातास्त्रयोवापित्रिगुणोनगरस्यतुः २३७ तत्रपरिवृतंधान्यविहिंस्युः पशवो
 यदि नतत्रप्रणयेद्दंडंनृपतिः पशुरक्षिणाम् २३८ वृत्तितत्रप्रकुर्वीतयामुष्टोनविलोकयेत् छिद्रच-
 वारयेत्सर्वश्वसूकरसुरवातुगम् २३९ पथिक्षेत्रेपरिवृतेग्रामांतोयेःथवापुनः सपालः शतदंडाद्दोविपा-
 लान्चारयेत्पशून् २४० क्षेत्रेष्वन्येषुतुपशुः सपादपणमर्हति सर्वत्रतुसदोदेयः क्षेत्रिकस्येतिधारणा
 २४१ अनिर्देशाहांगासूतावृषादेवपशूस्तथा सपालान्वाविपालान्वा नदंड्यान्मनुरब्रवीत् २४२

मपरपार्थ्येष्टोनविलोकयेत्तस्यांचयत्किंचिल्लिद्रंश्वसूकरसुरवप्रवेशयोग्यंतत्सर्वमावृणुयात् २३९ पथीति वर्त्तसमीपग्रामस-
 मीपवर्तिनिवापरिहारस्थेक्षेत्रेदत्तवृत्तौसपालः पशुः पालानिवारितोहारादिनाकथंचित्सविष्टोयदाभक्षयतितदापणान्तंदंड्यः प-
 शोश्चदंडासंभवात्पालपचदंड्यः विपालान्युनर्भक्षणप्रवृत्तान्क्षेत्ररक्षकोनिवारयेत् २४० क्षेत्रेधिति वर्त्तग्रामांतव्यतिरिक्तेषु-
 पशुर्भक्षयन्सपादपणंदंडमर्हति अत्रापिपालपचदंड्यः सर्वत्रक्षेत्रेपशुभक्षितंफलस्यामिनेपालेनस्वामिनावायथापराधंदातव्य-
 मितिनिश्चयः २४१ अनिर्देशाहमिति प्रसूतामनिर्गतदशाहांतथावचक्रशूलांकितोत्सृष्टवृषाह्रिहरादिप्रतिमासंबंधिपशून्

पालरहितान्वासस्यभक्षणप्रवृत्तान्मनुरदंडधानाहउत्सृष्टवृषाणामपिगर्भार्थंगोकुलैर्पालैर्हरिणात्सपालत्वसंभवः २४२ क्षे
त्रियस्येति क्षेत्रकर्त्ताथपशुसस्यभक्षणेअयथाकालंवपनादौवापराधेसतिधावतौराजभागस्यतेनहानिः कृतांततोदशगुणदं
डः स्यात्क्षेत्रिकाविदितेभृत्यानामुक्तापराधेक्षेत्रिकस्यैवदशगुणार्द्धदंडः क्षेत्रसस्यप्रसंगाच्चेदमुक्तम् २४३ एतदितिस्वामि
नांपालानांचारक्षणादपराधेपशूनांचसस्यभक्षणरूपेधर्मप्रधानोभूपतिरेतत्पूर्वोक्तकर्त्तव्यमनुतिष्ठेत् २४४ सीमामितिद्वयो
ग्रामयोर्मर्यादांप्रतिविप्रतिपत्तायुत्पन्नायांज्यैष्ठेमासिग्रीष्मरवितापसंशुक्लतृणत्वात्प्रकटीभूतेषुसीमालिंगेषुराजासीमांनिश्चि
नुयात् २४५ सीमावृक्षानिति न्यग्रोधादीन्वृक्षान्क्षीरिणउदुंबरादीन्चिरस्थायित्वात्सीमालिंगभूतात्कुर्वति २४६ गुल्मा

क्षेत्रियस्यात्ययेदंडोभागादशगुणोभवेत् ततोऽर्द्धदंडोभृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रियस्यतु २४३ ए
तदिधानमातिष्ठेद्भूमिकः पृथिवीपतिः स्वामिनांचपशूनांचपालानांचव्यतिक्रमे २४४ सीमां
तिसमुत्पन्नेविवादेग्रामयोर्द्वयोः ज्यैष्ठेमासिनयेत्सीमांक्रमकाशेषुसंतुषु २४५ सीमावृक्षांश्चकु
र्वीतन्यग्रोधाश्चथकिंसुकान् शाल्मलीन्सालतालांश्चक्षीरणश्चवपादपान् २४६ गुल्मान्वेणू
श्चविविधान्शमीवल्लीस्थलानिच शरान्कुञ्जकगुल्माश्चतथासीमाननश्यति २४७ तडागान्यु
दपानानिवाप्यः प्रस्त्रवणानिच सीमासंधिषुकार्याणिदेवतायतनानिच २४८ उपच्छन्नानिचान्या
निसीमालिगानिकारयेत् सीमाज्ञानेनृणांवीक्ष्यनित्यलोकेविपर्ययम् २४९

णूंश्चप्रचुरकंटकत्वात्प्रकंटकत्वादिभेदेननानाप्रकारान्सीमावृक्षान्वल्योलताः स्थानानिहृत्रिमोन्नतभूभागान्शरान्कुञ्जकगु
ल्माश्चप्रचुराः स्त्रवणानादरार्थंपृथक्निर्दिष्टान्सीमालिंगभूतान्कुर्यात् एवंकृतेसीमाननश्यति २४७ तडागानिति तडा
गकूपदीर्घिकाजलनिर्गममार्गदेवगृहाणिसीमारूपेणग्रामद्वयसंधिस्थानेषुकर्त्तव्यानि एतेषुसीमानिर्णयायविरव्याप्यकृते
उदकाद्यर्थिजनाअपिश्रुतिपरंपरयाचिरकालेपिसाक्षिणोभवति २४८ उपच्छन्नानीत्यादि सीमानिर्णयेसर्वदाऽस्मिन्लोके

मनुष्याणां विप्रममज्ञानं दृष्ट्वाऽभिहितव्यतिरिक्तानि गूढानि वक्ष्यमाणानि सीमाचिह्नानि कारयेत् २४९ अश्मेति यानीति प्रस्त
 स्थिगोवालतुषभस्मकपटिकाशु कगोमयपक्केष्टकां गारपाषाणकर्परसिकताअन्यान्यप्येवंप्रकाराणिकालांजनकार्यासाऽस्थिप्र
 तीनियानिविरकालेनापि भूमिरात्मसात् न करोति तानि ग्रामयोः संधिषु सीमायां प्रक्षिप्य कुंभे घेतानि सीमांतेषु निधापयेदिति बृह
 स्पतिवचनात् स्थूलपाषाणव्यतिरिक्तानि कुंभेषु कृत्वा प्रच्छन्नानि भूमौ निखायधारयेत् २५० २५१ एतैरिति विवदमानयो-
 ग्रामयोः प्रागुक्तैरेतैरुक्तचिह्नैराजासीमा मुनयेत् वसतोः पुनरविच्छिन्नया भक्त्या सीमानिर्णयोनतु त्रिषु कृषादिकतया तस्याधिः
 सीमेति पर्वदस्तत्वात् ग्रामद्वयसंधिस्थनद्यादिप्रवृहेन च पारावारग्रामयोः सीमानिश्चिनुयात् २५२ यदीति यदि पृच्छन्नप्रकाश

अश्मनोऽस्थीनिगोवालांस्तृषाभस्मकपालिकाः करीषभिष्टुङ्गां गारां च्छर्करावालुकास्तथा २५० या
 निचैवंप्रकाराणिकालाद्भूमिर्भूक्षयेत् तानिसंधिषु सीमायाम्प्रकाशानिकारयेत् २५१ एतैर्लिङ्गैर्न
 येत्सीमां राजा विवदमानयोः पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च २५२ यदि संशय एव स्यात् लिङ्गाना
 मपि दर्शने साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादानिर्णयः २५३ ग्रामीयककुलानां च समक्षं सीम्नि सा-
 क्षिणः प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानितयोश्चैव विवादिनोः २५४ ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चय
 म् निवधीयान्तु या सीमा सर्वा स्तांश्चैव नामतः २५५ शिरोभिस्ते गृहीत्वो वस्त्रं विणोरक्तवाससः स्रक्त
 तैः शापिताः स्वस्वैर्नयेयुस्ते समंजसम् २५६

लिङ्गं दर्शनेपि प्रच्छन्नां गारादितुषाभमीस्थानां तरेनां त्वानि स्वात्ताचार्य-

सीमातरुर्न्यग्रोधः इत्यादिसमस्त एव यदि संदेहः स्यात् तदा साक्षिप्रमाण एव सीमाविवादानिश्चयो भवेत् २५३ ग्रामीति ग्रामिक-
 जनसमूहानां ग्रामद्वयस्थानियुक्तयोर्वादिप्रतिवादिनोश्च समक्षं सीमाविषये सीमा लिङ्गसंदेहे लिङ्गानि साक्षिणः प्रष्टव्याः २५४ ते
 इति ते पृष्टाः साक्षिणः समस्ता द्वे घेन सीमाविषयेन येन प्रकारेण निश्चयं ब्रूयुः तेन प्रकारेणाविस्तरणार्थं पित्रे सीमां लिखेत् तांश्च स-
 वानेयसाक्षिणो नाम विभागतो लिखेत् २५५ शिरोभिस्ते तैसाक्षिण इति सामान्यश्रवणोपि रक्तस्त्रग्वाससः सीमानंयेयुरिति या

अत्रत्यवचनात्स्फुटपुष्पमालाधारिणो लोहितवाससो मस्तके मृच्छोष्णनिगृहीत्वा यदस्माकं स्फुटं तन्निष्कलं स्थादिति एवमा-
त्मीयैः स्फुटैः शापिताः संतः तांसीमां यथाशक्ति निर्णयेयुः २५६ यथोक्तेति ते सत्यप्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन विधानेन निर्णी-
यस्थानिष्पापमवन्ति अतश्चेन तु निश्चिन्वन्तः प्रत्येकं पणशतद्वयं देडं दाप्यामवेयुः २५७ साक्ष्येति तत्र संधिविवादसाक्ष्यभावे-
चतुर्दिशं समंतभवाः सामंतास्तस्वामिनः चत्वारोग्रामवासिनः साक्षिधर्मेण राजसमक्षं सीमानिर्णयंकुर्युः २५८ सामंतेति साक्षि-
धर्मेण राजसमक्षमनुभवैर्निर्णयमकुर्वतां ग्रामवासिनां ग्रामनिर्माणकालादारभ्य मौलानां पुरुषक्रमेण तद्ग्रामस्थानां सीमासाक्षि-
णामभावइमान्वक्ष्यमाणान्सन्निहितवनचारिणः पृच्छेत् २५९ व्याधेति लुब्धकान्पक्षिवधजीविनः गोपालान्मत्स्यजीविनो मूलं

यथोक्तेन न्यतस्ते पूर्यंते सत्यसाक्षिणः विपरीतं न्यतस्तदाप्याः स्युर्दिशतं दमम् २५७ साक्ष्यभा-
वे तु चत्वारोग्रामाः सामंतवासिनः सीमाविनिर्णयंकुर्युः प्रयत्नराजसन्निधौ २५८ सामंतानामभावे तु
मौलानां सीमासाक्षिणाम् इमानप्यः सुयुजीतपुरुषान्वनगोचरान् २५९ व्याधच्छाकुनिकान्गोपा-
नैवत्तान्मूलखानकान् व्यालग्राहान् श्ववृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः २६० ते पृष्टास्तथैवाब्रूयुः सीमा
संधिषु लक्षणम् तत्तथास्थापयेद्राजा धर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः २६१ क्षेत्रकूपतडागानां भारासस्य गृहस्य-
च सामंतप्रत्ययोजेयः सीमासेतुविनिर्णयः २६२ सामंताश्चेन्मृषाब्रूयुः सेतो विवदतां नृणाम् सर्वे पृथक्
पृथग्दंडयाराज्ञामध्यमसाहसम् २६३

लाटनजीविनः सर्पग्राहिणः शिलोच्छवृत्तीनन्यांश्च फलपुष्पे धनाद्यर्थे वनव्यवहारिणः
पृच्छेत् एते हि स्वप्रयोजनार्थं तेन ग्रामेण सर्वदा वनं गच्छेयुः तद्ग्रामसीमाभिज्ञाः संभवन्ति २६० ते पृष्टा इति ते व्याधादयः पृष्टास्सीमास्त-
पेषु ग्रामसंधिषु येन प्रकारेण चिह्नं ब्रूयुः तत्तेनैव प्रकारेण राजा द्वयोर्ग्रामयोः सीमां व्यवस्थापयेत् २६१ क्षेत्रेति एकग्रामेऽपि क्षेत्रकूप-
तडागान्गृहाणां सीमासेतुविवादे समस्तदेशवासिसाक्षिप्रमाणक एव सर्वादा विहनिश्च यो विज्ञेयोन व्याधादिप्रमाणकः २६२ सामंतो
सीमाचिह्ननिमित्तं विषदमानानां मनुष्याणां बहिसामंतादेशवासिनो मिथ्या ब्रूयुस्तदा ते सर्वे प्रत्येकं राज्ञामध्यमसाहसं दंडनीयाः ए

चासामंतस्त्रुणाणां पूर्वोक्तद्विशतोदमो ज्ञेयः २६३ गृहमिति गृहतडागो ज्ञानक्षेत्राणामन्यतमं मारणं बंधनादिभयकथनपूर्वमाक्र
हरणं पंचपणशतानि दंडनीयः स्यात्त्वातंत्र्या त्रिशतोदमः २६४ सीमेति लिंगसाक्ष्यभावे सीमायां परिच्छेत्तुमशक्यायां राजैव धर्म
ज्ञः पक्षपातरहितो ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादविषयां भूमिपेधामेव ग्रामवासिनां उपकारातिशयो भवति तद्व्यतिरेकेण च महा
दस्तेषामेव दद्यादिति शास्त्रव्यवस्था २६५ एष इति एष सीमानिश्चयो धर्मो निःशेषेण उक्तः अत ऊर्ध्वं वाक्पाकृष्यं वक्ष्यामि दंडपा
कृष्यात् वाक्पाकृष्यप्रवृत्तेः पूर्वमभिधानं अतुक्रमश्रुत्यां तु पाकृष्ये दंडवाचिके इति दंडशब्दस्यान्यायव्यवहारत्वात् पूर्वनिर्देशः २६६
शतमिति द्विजस्य चौरैर्याक्षेप रूपं पुरुषसुक्ता क्षत्रियः पणशतं दंडमर्हति एवं सार्द्धशतं देवाशते लाघवगौरवापेक्षया वैश्यः शू
द्रोप्येवं ब्राह्मणाक्रोशेताडनादिरूपं वधमर्हति २६७ पंचाशदिति ब्राह्मणः क्षत्रियस्योक्तस्त्रुणाक्षेपे कृते पंचाशत्पणान्दंड्यः वै

गृहंतडागमारामं क्षेत्रं वा भीषया हरन् शतानि पंचदंड्यः स्यादज्ञानाद्विशतोदमः २६४ सीमायाम
विषद्व्यायां स्वयं राजैव धर्मवित् यदि शोड्धमिमेतेषां सुपकारादिति स्थितिः २६५ एषोऽखिलेनाभिहि
ता धर्मः सीमाविनिर्णये अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पाकृष्यविनिर्णयम् २६६ शतं ब्राह्मणमाकुशयक्ष
त्रियादुदमर्हति वैश्योप्यर्द्धशतं देवाशूद्रस्तु वधमर्हति २६७ पंचाशद्ब्राह्मणो दंड्यः क्षत्रियस्याभिषा
सने वैश्ये स्यादर्द्धपंचाशच्छूद्रे द्वादशकोदमः २६८ समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे वा देशव
चनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् २६९ एकजातिद्विजातीस्तु वाचादारुणया क्षिपन् जिह्वायाः प्रासुयाच्छे
दं जघन्यप्रभवा हिंसः २७० श्वेदश्च योक्ताक्रोशे कृते पंचविंशतिर्द्वादशपणाः क्रमेण ब्राह्मणस्य दंडः स्यात् २६८

समेति द्विजातीनां समानजातिविषये योक्ताक्रोशे कृते द्वादशपणो दंडः अवचनीयेषु पुनराक्रोशवादिषु मातृप्रभिन्याद्यन्धाल
रूपेषु तदेवेति न पुंसकनिर्देशात् शतब्राह्मणमाकुशयेत्यादियदुक्तं तदेव द्विगुणं दंडरूपं भवेत् २६९ एकैति शूद्रो द्विजातीन् पा
तकादिना वाचाकुशयजिह्वाच्छेदं लभेत् यस्मादसौ पादारव्यान्निष्कृष्टांगज्जातः २७१ नामेति अभिद्रोह आक्रोशः ब्राह्मण
रेत्येव जदत्त ब्राह्मणापसद इत्याक्रोशेन नामजात्यादिग्रहणं कुर्वतो लोहकीलोऽग्निना प्रदीप्तो दशांगुलो मुखेषु क्षेप्तव्यः २७१

धर्मेति कथंचिद्धर्मलेशमवगम्यायंते धर्मेति ध्वेय इति ब्राह्मणस्याहंकारादुपदिशतोऽस्य श्रूद्रस्य मुखे कर्णयोश्च ज्वलन्तौ लंराजाप्रक्षे-
पयेत् २७२ श्रुतेति समानजातिविषयमिदं दंडलाघवात् ननु श्रूद्रस्य द्विजात्याक्षेपविषयम् न खयैतत् श्रुतन्नभवान्तद्देशजातो
नतवेयं जातिर्नतवशीरसंस्कारमुपनयनादिकर्मकृतमित्याहंकारेण मिथ्या ब्रुवन् द्विशतं दंडं दाप्यः स्यात् वितथेनेति तृतीयाविधा
नेम्रकृत्वादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया २७३ काणमिति एकाक्षिविकलं पादविकलं अन्यमपि वातथाविधं हस्ताद्यंगविकलं सत्ये
नापिकाणादिशब्देन ब्रुवन् अत्यंतोत्पंतदाकार्षीपणं दंडं दाप्यः २७४ मातेति आक्षारितः क्षारितोऽभिशात इत्याभिधानिकाः मा-
त्रादीन्यातकादिनाऽभिशापन् गुरोश्च पंथानमत्यजन् दंड्यः अत्राह भार्यादीनां गुरुपापाभिशापेन दंडसास्यं समाधेयम् मेधातिथिस्तु

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः निःक्षेप्योऽयोमयः शंकुर्ज्वलन्नास्येदं शंङ्गुलः २७१ धर्मोप-
देशदर्पणविप्राणामस्य कुर्वतः तप्तसासं चयेत्तैलं वल्के श्रोत्रे च पाथिवः २७२ श्रुतं देशं च जातिं च कर्मशा-
रीरमेव च वितथेन ब्रुवन् दण्डं दाप्यः स्याद्विशतं दण्डम् २७३ काणवाप्यथवारवज्रमन्यवापितथाविधम्
तथ्येनापि ब्रुवन् दण्डं दाप्यः दंडकार्षीपणावरम् २७४ मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् आक्षारयं छ-
तं दाप्यः पंथानं चाददगुरोः २७५ ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दण्डं कार्यो विजानता ब्राह्मणसाहसः पूर्वः क्ष-
त्रियैस्त्वेव मध्यमः २७६ विट् श्रूद्रयोरवमेव स्वजातिप्रतितत्त्वतः छेदवर्जप्रणयनन्दंडस्येति विनिश्चयः
२७७

आक्षारणं भेदनमित्युक्तामात्रपुत्रपित्रादीनां परस्परभेदनकर्तुरयं दंडविधिरिति व्याख्यातवान् २७५ ब्राह्मणेति
ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्परं पतनीयाक्रोशो कृते दंडशास्त्रज्ञेन राजा दंडः कार्यः दंडमेव विशेषेणाह ब्राह्मणेक्षत्रियाक्रोशनिप्रथ-
मसाहसः कार्यो ब्राह्मणाक्रोशनिषुनः क्षत्रिये मध्यमसाहसः २७६ विडिति वैश्यश्रूद्रयोरन्योन्यजातिप्रतिपतनीयाक्रोशो ब्राह्मण-
क्षत्रियवत् वैश्यश्रूद्राक्रोशनिप्रथमसाहसः श्रूद्रे वैश्याक्रोशनिमध्यमसाहस इत्येव रूपं दंडस्य प्रणयनं जिह्वाच्छेदरहितं यथाव-
कर्तव्यमिति शास्त्रनिश्चयः एवं चैकजातिर्द्विजातोऽस्ति तिस्रां गुणैर्जिह्वाच्छेदो वैश्येन वारितो ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशविषय एवावति-

एष इति एषोऽनंतरोक्तो वाक्पारुष्यस्य थावदंडविधिरुक्तोऽनंतरं ताडनादेर्दंडपारुष्यस्य निर्णयवक्ष्यामः २७८ येनेति अंत्यजः
 शूद्रो येन केनचित्करचरणादिनांगेन साक्षाद्दंडादिनाऽव्यवहितेन द्विजातिप्रहारे तदेवांगमस्य छेत्तव्यमित्ययमनोरुपदेशः मनुग्रहण
 मादरार्थं अस्मैवोत्तरः प्रपंचः २७९ पाणिमिति ग्रहं पाणिदंडं वोद्यस्य पाणिच्छेदं लभते पादेन कोपात्स हरणोपादच्छेदं प्राप्नोति
 २८० सहेति ब्राह्मणेन सहासनोपविष्टः शूद्रः कृत्यात्तलोहकृतचिन्होपदेशो निर्वासनीयः स्फिचं वास्ययथानम्रियते तया छेदये-
 त् २८१ अवनोति दर्पेण स्तेष्यणा ब्राह्मणानपमानयतः शूद्रस्य राजा हावो धौ छेदयेत् मूत्रप्रक्षेपेणापमानयतो मेद्रं शर्द्वनं कु-
 त्तितां गुदशब्दः तेनावमानयतो दर्पेण प्रमादात् गुदं छेदयेत् २८२ केशेषु गृणहो हस्तौ छेदयेत् दण्डविचारयन् पादयोर्दीडिका

एषदंडविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः अतर्हि प्रवक्ष्यामि दंडपारुष्यनिर्णयम् २७८ येन केन
 चिदंगेन हि स्याच्छेदं मत्यजः छेत्तव्यं तत्तदेवास्य तन्मनोरुशासनम् २७९ पाणिमुद्यम्य दंडवा
 पाणिच्छेदं लभति पादेन प्रहरन् कोपात्सादच्छेदं लभति २८० सहासनमभिप्रोक्ष्य कृत्यात्तलोहकृतचिन्होपदेशो निर्वासनीयः
 छजः कृत्यात्तलोहकृतचिन्होपदेशो निर्वासनीयः स्फिचं वास्ययथानम्रियते तया छेदये-
 त् २८१ अवनोति दर्पेण स्तेष्यणा ब्राह्मणानपमानयतः शूद्रस्य राजा हावो धौ छेदयेत् मूत्रप्रक्षेपेणापमानयतो मेद्रं शर्द्वनं कु-
 त्तितां गुदशब्दः तेनावमानयतो दर्पेण प्रमादात् गुदं छेदयेत् २८२ केशेषु गृणहो हस्तौ छेदयेत् दण्डविचारयन् पादयोर्दीडिका
 यांच ग्रीवायां वृषणेषु च २८३ स्वभेदकः शतं दंड्यो लोहितस्य च दशकः मांसमेता तुषणि फान्वा
 स्य स्तम्भे दकः २८४ वनस्पतीनां सर्वेषां सुपभांगयथा यथा तथा तथा दमः काचो हि सायामिति धार-
 णा २८५

शूद्रस्य पीडाऽस्य जातानजातेत्यविचारयन् हस्तौ छेदयेत् पादयोः श्वश्रुणि च ग्रीवायां वृषणेषु हिंसा र्थं गृणहो
 छेदमेव कुर्यात् २८३ स्वभेदेति चर्ममात्रभेदकस्तमानजातिर्न शूद्रः ब्राह्मणस्य दंडलाघवं पणशतं दंडनीयः तथारक्तोत्पादको
 पि शतमेव दंड्यः मांसमेदीषणि फान्वा देयोऽस्थिभेदकस्तद्देशान् निर्वास्यः २८४ वनस्पतीति वृक्षाद्युद्भिदां सर्वेषां येन येन प्रका-
 रेण उपभोगः फलपुष्पपत्रादिना उत्तममध्यमरूपो भवति तथा तथा हिंसायाम्पुत्तमसाहसादिर्दंडो विधेय इति निश्चयः त

फलोपभोगदुःखं चेदित्युक्तं संसाहसं पुष्पोपभोगच्छेदमध्यमं वल्लीगुल्मलतां चेदिकावर्षिपणशतं तृणच्छेदकं कावर्षिपणं च पणएव
मनुनाप्युक्तो वेदितव्यः २८५. मनुष्याणां पशूनां पीडोत्पादनाय प्रहारे कृते सति यथा यथा पीडाधिक्यं तथा तथा दंडमप्यधिकं कु-
र्यात् एवं मर्मस्थानादौ लक्ष्मैदनादिपुरुषेभ्यः शतं दंडं इत्युक्तं प्यधिको दुःखविशेषो वापेक्षया कर्तव्यः २८६. अंगेति अंगा-
नां क्रूरचरणानां व्रणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां समुत्थानव्ययं यावत् कालेन पूर्वावस्थाप्राप्तिः समुत्थानसंबंधो भवति तावत्काले-
न पशून् योषधादिनायावान्वययो भवति तमसौ दापनीयः अथ तं व्ययं पीडोत्पादको न दातुमिच्छति तदायः समुत्थानव्ययो यश्च दंड-
स्तमेन दंडलेन राज्ञा दाप्यः २८७. द्रव्येति द्रव्याण्युक्तविशेषदंडानिकटकानि तास्रघटादीनि यो यस्य ज्ञानादज्ञानादज्ञानाशये तस्य
स्य द्रव्यांतरादिना तुष्टिसुतादयेतराज्ञश्च विनाशितद्रव्यसमं दंडं दद्यात् २८८. चर्मैति चर्मणि चर्मघटितवरत्रादौ चर्मकाष्ठमृत्ति

मनुष्याणां पशूनां च दुःखाय प्रहते सति यथा यथा सह ह्रस्वं दंडं कुर्यात् तथा तथा २८६. अंगवपीडना-
यां च व्रणशोणितयोस्तथा समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदंडमथापि वा २८७. द्रव्याणि हिंस्याद्यो यस्य ज्ञा-
नतोऽज्ञानतोऽपि वा सतस्योत्पादयेत्तुष्टिराज्ञोदद्याच्च तत्समम् २८८. चर्मचामिकभांडेषु काष्ठलोष्टम-
येषु च मूल्यासंचगुणोदंडः पुष्पमूलफलेषु च २८९. यानस्य चैव यातुश्च यानस्वामिन एव च दशानि
वत्तनान्याहुः शेषे दंडो विधीयते २९०. छिन्ननास्ये भग्नयुगेति र्यक्प्रतिसुखागते अक्षभंगे च यान-
स्य चक्रमगतथैव च २९१. कानिर्मितेषु च भांडेषु पुष्पमूलफलेषु परस्परनाशितेषु मूल्यासंचगुणोदंडो राज्ञो देयः स्व

नश्च तुष्टिरुत्पादनीयैव २८९. यानस्येति यानस्य रथादेर्यातुः सारथ्यादेर्यनिस्वामिनश्च यस्य तद्धानं तेषां छिन्ननास्यादीनि दश-
निमित्तानि दंडमतिक्रम्य वर्त्तते एषु निमित्तेषु सत्कृपाणि मारणे द्रव्यनाशे च प्रकृते यानस्वामिनां दंडो न भवतीति मन्वादय आहुः एत-
द्यतिरिक्तनिमित्ते च पुनर्दंडोऽनुधीयते २९०. छिन्नेति छेदनेति नासायां भवन्नास्यं शरीरावयवत्वाद्यत् सा चैह बलीवर्ह-
तः प्रविष्टास्य काष्ठभंगे यंत्राणां चर्मबंधनानां छेदने योक्तस्य पशुग्रीवारज्जोरश्मैः प्रहरणस्य छेदने अपसरापसरेषु चैः शब्दे सा

व्यादिनाकृतेचयानेनप्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोः कृतयोः सारख्यादेर्दंडोनास्तीतिमनुराह २९१ यत्रेति यत्रसारथेरकौश
 लाद्यानमन्यथाव्रजतितत्रहिंसायामशिक्षितसारथ्यनियोगस्वामीद्विशतंदाप्यः स्यात् २९२ प्राजकेति यदिसारथिः कुशलः स्या
 तदासारथिरेवोक्तद्विशतं दमं वक्ष्यमाणं च मनुष्यमारण इत्यादिकं दंडमर्हतिनस्वामी अकुशले तु तस्मिन्सारथिस्वामिव्यतिरिक्ता
 अन्येपि पानारूढा अकुशलसारथिकयानारो हणात्सर्वे प्रत्येकं शतं शतं दंड्याः २९४ सचेति सचेत्याजकः संसुरवागतैः मत्तुरगवा
 दिभीरथांतरेण वा संरुद्धः स्वरथगमनानवधानास्त्यकसमर्पणा क्षमः संकटेपि स्वरथतुरगानूपेरयन् तुरगैरथेनवारथावयवैर्वि
 प्राणिनो व्यापादयति तत्राविचारितो दंडः कर्तव्य एव स कृदपराधे कीदृश इत्याह २९५ मनुष्येति तत्रमनुष्यमारणे प्राजकस्यान

छेदने चैव यंत्राणां योत्करश्म्योस्तथैव च आक्रंदे चाप्यपैहोति न दंडं मत्तुरगवात् २९२ यत्रापव-
 र्त्तते शुभं वै गुण्यात्प्राजकस्य तु तत्रस्वामी भवेद्दंड्यो हिंसाया द्विशतं दमम् २९३ प्राजकश्चैव वेदातः
 प्राजको दंडमर्हति युग्यस्थाः प्राजकैः नास्ते सर्वे दंड्याः शतं शतम् २९४ सचेत्तु पृथिसंरुद्धः पशुभिर्वा
 रथेन वा प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दंडो विचारितः २९५ मनुष्यमारणे क्षिप्तं चौरवत् किल्बिषं भवे-
 त् प्राणभृत्समहत्सर्द्धगोगजादिषु २९६ क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसाया द्विशतो दमः पंचाश
 तु भवेद्दंडः शुभेषु मृगपक्षिषु २९७ गर्दभाजा विकानां तु दंडः स्यात्सच माषिकः माषकस्तु भवेद्दंडः
 श्वसूकरनिपातने २९८

धानात् यानेन हत एव चौरदंडोत्तमसाहसं भवेत्तनुमारणरूपः प्राणभृत्समहत्सर्द्धमिति श्र-
 वणात् गोगजादिषु समहत्स प्राणिषु मारितेषु उत्तमसाहसस्यार्द्धपंचशतदंडो भवेत् २९६ क्षुद्रेति क्षुद्रकाणां पशूनां जातिवि-
 शेषोपदिष्टमवानां बालादीनां वयसा च किशोरादीनां मारणे द्विशतो दंडः स्यात् शुभेषु मृगेषु रुरुपृषतादिषु पक्षिषु च शुक्रहंससा
 रसादिषु पक्षिषु हतेषु पंचाशतदंडो भवेत् २९७ गर्दभेति गर्दभलगादेकादीनां पुनर्मारणे पंचरूप्यमाषकपरिमाणो दंडः स्यात्
 नचात्र हरेण्यमाषग्रहणं उत्तरोत्तरं लघुदंडाभिधानात् श्वसूकरमारणेषु पुनरप्यमाषपरिमाणो दंडः स्यात् २९८

भार्येति भार्यापुत्रादयः कृतापराधारज्ज्वावातिलघुवेणुशलाकयाताड्याभवेयुः शिक्षार्थताडनविधानादत्र दंडापवादः २९९ पृष्ठतइति रज्जादिभिरपि देहस्य पृष्ठदेशे ताडनीयाः न तु शिरसि उक्तव्यतिरेकेण ग्रहणो वागदंडधनदंडरूपंचौरदंडं प्राप्नुयात् ३०० एष इति एष दंडरूपस्य निर्णयोनिः शेषेणोक्तः अत ऊर्ध्वंचौरदंडविनिर्णये विधानं वक्ष्यामि ३०१ परमेति चौराणां नियमनराजा परममुत्कृष्टयत्नं कुर्यात् यस्माच्चौरनियं हाद्राज्ञः स्यात्तिनिरुपद्रवतयाराष्ट्रं दृष्टिमेति ३०२ अभयेति हि अवधारणे चौराणां नियमनेन यो नृपतिः साधूनामभयं ददाति स एव पूज्यः पूर्वेषां श्लाघ्यो भवति सत्रं गवायनादिकं तु विशेषं यत् यस्मात् सत्रमिव सत्रं तदभयदानाच्चौरनियं हारूपमभयदक्षिणं सर्वदेवतस्य दृष्टिमेति अन्यद्विनियतकालीनं नियतदक्षिणं च एतत् सर्वकालीनमभयदक्षिणं

भार्यापुत्रश्च दासश्च प्रेष्यो भ्राता च सोदरः प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यूरज्जावेणुदलेन वा २९९ पृष्ठतस्तु शरीरस्य नोत्तमांगे कथंचन अतो न्यथा तु ग्रहणं प्राप्तिः स्याच्चौरकिल्बिषम् ३०० एषो रिवलेनाभिहि तो दंडपारुष्यनिर्णयः स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिदंडविनिर्णये ३०१ परमं यत्नमातिष्ठेत् स्तेनानान्नि ग्रहे नृपः स्तेनानान्निग्रहादस्य यशोराष्ट्रं च वदते ३०२ अभयस्य हि यो दाता स पूज्यः स तत्तन्नृपः स गृहिर्वदते तस्य स देवाभयदक्षिणम् ३०३ सर्वतो धर्मषड्भागा राजा भवति रक्षतः अधर्मादिषु षड्भागात् ३०४ यदधीते यद्यजते यद्ददाति यद्वति तस्य षड्भागभाया राजा सस्य गभयति रक्षणात् ३०५ रक्षश्चर्मणभूतानि राजा वध्याश्च घातयन् यजते हरहयज्ञैः सह स्रशतदक्षिणैः ३०६ चैति वाक्यं

व्यतिरेककल्पनालंकारः ३०३ सर्वत इति प्रजारक्षतो राज्ञः सर्वस्य भृतिदातुर्वणिगादेर्भृत्यदातुश्च श्रोत्रियादेः सकाशात् धर्मषड्भागात् अरक्षतश्चाधर्मादिषु लोकेन कृतात् षड्भागः स्यात् तस्माद्यत्नतः स्तेननियं हेण राजारक्षणं कुर्यात् न च भृतिं क्रीतत्वात् रा मषड्भागो न युक्त इति वाच्यम् भृत्या धर्मषड्भागेन च परिक्रीतस्य शास्त्रीयत्वात् ३०४ यदेति यः कश्चिज्जपयागदानदेवताच्चादीनि करोति तस्य राजा पालनेन षड्भागं प्राप्नोति ३०५ रक्षेति भूतानि सर्वाणि स्थावरजंगमादीनि यथाशास्त्रं दंडप्रणयनरूपेण धर्मेण र

वध्यांश्चस्तेनादीन् ताडयन्मलयहंलक्षदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेतज्जन्यं पुण्यं प्राप्नोतीति भावः ३०६ योऽरक्षन्निति यो राजारक्षामकु-
र्वन्बलिधान्यादेः पद्मागं ग्रामवासिभ्यः प्रमिमासंवाभाद्रपौषनियमेन ग्राह्यं शक्यं स्थलजलपथादिनावणिज्याकारितेभ्योनियतस्त-
नेषुद्रव्याऽनुसारेण ग्राह्यं दानमिति प्रसिद्धं प्रतिभागं फलकुसुमशाकनृणाद्युपायनं प्रतिदिनग्राह्यं दंडं व्यवहारादौ गृण्हातिसमृतः
सन्सद्यैव नरकं याति ३०७ अरक्षितेति यो राजानरक्षति अथ च धान्यादिषड्भागं बलिरूपं गृण्हाति तं सर्वलोकानां सकलपापहा-
रिणं जानीयात् ३०८ अनपेक्षितमिति लंघितशास्त्रमर्यादं परलोकाभावशालिनमनुचितदंडादिना धनग्राहिणं रक्षणरहितम्
करंधान्यादेर्भक्षितारं राजानं नरकगामिनं जानीयात् ३०९ अधार्मिकमिति अधार्मिकचौरादिकमपराधापेक्षया त्रिभिरुपायैः प्र-
यत्नेन नियमयेत्तानाह कारागारप्रवेशनेन निगडादिबंधनेन करचरणछेदनादिनानाप्रकारहिंसनेन ३१० निग्रहेणेति पापशा-

योऽरक्षन्बलिमादत्ते करं शक्यं च पार्थिवः प्रतिभागं च दंडं च सद्यो नरकं व्रजेत् ३०७ अरक्षि-
तारं राजानं बलिषड्भागहारिणम् तस्माद्दुःसर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ३०८ अनपेक्षितमर्यादिना
स्तिकं विप्रलुपकम् अरक्षितारमत्तारं नृपविद्यादधोगतिम् ३०९ अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृणही-
यात्प्रयत्नतः निरोधनेन बंधनेन विविधेन बंधनेन च ३१० निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च द्विजा-
तयश्च ज्ञेयाभिः पूयते सततं नृपाः ३११ क्षतव्यं प्रफणानित्यक्षिपतां कार्यिणान् नृणाम् बालवृद्धा-
राणां च कुर्वताहितमात्मनः ३१२ यः क्षिप्तो मर्षयत्यात्तं स्तेनस्वर्गमहीयते यस्त्वैश्वर्यान्नक्षमते नर-
कं तेन गच्छति ३१३

लिनां निग्रहेण साधूनां संग्रहेण द्विजातयश्च महायज्ञादिभिः सर्वकालं नृपतयः पवित्रीकुर्वन्ति तस्या-
दधार्मिकान् निगृणहीयात्साधून् श्रानुगृणहीयात् ३११ क्षतव्यमिति कार्यार्थिप्रत्यर्थिनां दुःखेनाक्षेपोक्तिरचयतां तथा बालवृद्ध-
व्याधितानां वक्ष्यमाणमात्मायुष्युपकारमिच्छता प्रफणाक्षमणीयम् ३१२ यः क्षिप्तेति दुःखितैराक्षिप्तः सहते यः तेन स्वर्गलोके पू-
जालभते प्रफल्यदर्शनान्न सहते यः तेन नरकं गच्छति ३१३ राजेति स्कंधेति यद्यपि स्वर्णस्तेयकृद्दिप्रइत्यादिना प्रायश्चित्तप्रकर-

यन्स
१४६

णेनक्षयितितथापिस्त्वर्णस्तेयं प्रतिराजरूपदंडतामस्यदंडप्रकरणेदर्शयितुं पाठः ब्राह्मणस्त्वर्णस्यचौरैणमुक्तकेशेनवेगाद्गच्छताम
या ब्राह्मणस्त्वर्णमपहतमिति संख्यापयता सुसल्लख्यमासुधरवादिमयं वा दंडमुभयतस्तीक्ष्णांशक्तिलोहमयं वा दंडं स्कंधे गृही-
त्वा राजसमीपंगच्छेत्ततो ब्राह्मणस्त्वर्णहार्यहमतोऽनेन सुसल्लादिनामा व्यापादयत्येवं राज्ञेवक्तव्यम् ३१४ ३१५ शासनेति
कृत्वा सुसल्लादिप्रहारेण प्राणपरित्याजनान्मृतककल्पस्य जीवतोपि परित्यागात् वा सचौरस्तस्मात्पापमुच्यते अतएव याज्ञवल्क्यः
मृतकल्पः प्रहारात्तोजीवन्मपि विमुह्यतीति पुनस्तेन करुणादिभिरहत्वास्तेन स्य यत्पापं तद्राजाप्राप्नोति ३१६ अन्नादइति ब्रह्म
हायस्तत्संबंधियोन्ममत्तितस्मिन्सौस्वपापं संक्रामयति भ्रूणहान्ममोक्तुः पापं भवतीति एतदत्र विवक्षितं न तु ब्रह्मघ्नः पापन्नश्य
तितथा भार्याव्यभिचारिणीजारपतिं क्षममाणे भर्तृरिपापं संश्लेषयति शिष्यश्च संध्याग्निकार्याद्यकरणजन्यपापं गुरोसहमानेन्यस

राजास्तेनेन गंतव्यो मुक्तकेशेन धावता आचक्षणेन तत्स्तेयमेवं कर्मास्मिंशाधिमास् ३१४ स्कंधेमा
दायमुसल्लखगुडवापिरवादिमः शक्तिचोभयतस्तीक्ष्णा मायसदंडमेव वा ३१५ शासनाद्वा विमोक्षाद्वा
स्तेनः स्तेयादिसुच्यते अशासित्वा तु तं राजास्तेन स्याप्नोति किल्बिषम् ३१६ अन्नादेभ्रूणहामार्ष्टिपत्यौ प्रा
प्यापिचारिणी गुरोः शिष्यश्च याज्यश्च स्तेनो राजनिकिल्बिषम् ३१७ राजनिर्द्धूतदंडास्ते कृत्वा पापानि मा
नवाः निर्मलाः स्वर्गमायाति संतः सकृत्तिनो यथा ३१८ यस्त्वरज्जुघटं कृपाद्गुरोर्द्विधा च यः प्रपाम् स दं
डं प्राप्नुयान्माषन्तच्च तस्मिन्समाहरेत् ३१९ धान्यदशम्यः कुम्भेभ्यो हरतोऽभ्यधिकं वधः शेषेभ्येकादशगु
णं दाप्यस्तस्य चतश्च नम् ३२०

तियाज्यश्च विधिमतिक्रामन् याजके क्षममाणे पापं निःक्षिपति स्तेनश्च राजन्त्युपेक्ष्य साणे पापं
समर्पयति तस्माद्वा ज्ञास्तेनो निगृहीतव्यः ३१७ रजेति स्त्वर्णस्तेयादीनि पापानि कृत्वा पश्चाद्वा जभिर्विहितदंडमनुष्याः संतः मति
बंधकदुरिताभावात् पूर्वाज्जितपुण्यवशेन साधवः सकृत्तकारिण इव स्वर्गंगच्छन्ति एवं प्रायश्चित्तवदंडस्यापि पापक्षयहेतुत्वमुक्तम्
३१८ यस्त्विति कूपसमीपेरज्जुघटयोः जलोर्ध्वधारणाय धृतयोरज्जुघटं वा हरेत् यो वा पानीयदानगृहं विदारयेत्स सौवर्णभाषदंडं प्रा
प्नुयात् यन्निर्दिष्टं तु सौवर्णभाषं तत्र प्रकल्पयेदिति कात्यायनवचनात् तच्च रज्ज्वादितस्मिन्कूपे समर्पयेत् ३१९ धान्यमिति द्विपञ्चशतं

द्रोणो विंशति द्रोणश्च कुंभः दशसंख्येभ्यः कुंभेभ्योऽधिकं धान्यं हरतो वधः स च हर्तृस्वामिगुणवत्तापेक्षया ताडनांगच्छेदमारणो ज्ञे-
 शोपे पुनरेकस्मादारभ्य दशकुंभपर्यंतं हरणे निन्दुते कादशगुणं दाप्यः स्वामिनश्चापहतं दाप्यः ३२० तथेति यथा धान्येन वध उक्त-
 स्तथा तुलापरिच्छेद्यानां सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससां पश्चादीनां पञ्चशताधिके वधः कर्त्तव्य एव विषयसमीकरणं चात्र देश-
 कालापहर्तृजातिगुणापेक्षया परिहरणीयं एवं मुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ३२१ पंचेति पूर्वोक्तानां पञ्चाशदूर्द्ध्यावदपहारे कृते हस्तच्छेदनं
 मन्वादिभिरभिहितं शेषे श्वेकपलादारभ्य पञ्चाशत्सलपर्यन्तापहारे अपहतगुणादेकादशगुणं दंडं दाप्यः ३२२ पुरुषेति महाकुल-
 जातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां महाकुलप्रसूतानां श्रेष्ठानां चरत्तानां वज्रवैदूर्यादीनां अपहारे वधमर्हति ३२३ महेति महतां
 पशूनां हस्तस्यादिगोमहिष्यादीनां तथा खड्गादीनां शस्त्राणां कल्याणघृतादेश्चौषधस्य च दुर्भिक्षादिरूपं कालं कार्यं प्रयोजनं च संदस-

तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ३२१ पञ्चाशतस्त्वभ्य-
 धिके हस्तच्छेदनमिष्यते शेषे त्वेकादशगुणं मूल्या दंडं प्रकल्पयेत् ३२२ पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां
 च विशेषतः सुरन्यानां चैवरत्नानां हरणे वधमर्हति ३२३ महापशूनां हरणे शस्त्राणां मोषधस्य च काल-
 मासाद्य कार्यं च दंडराजा प्रकल्पयेत् ३२४ गाधुब्राह्मणसंस्थां सुखीरिकायाश्च भेदने पशूनां हरणे चैव
 सद्यः कार्यं ३२५ सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य
 तृणस्य च ३२६ वैष्णवे दलभांडानां लवणानां तथा च मृत्तयानां च हरणे मृदोभस्मन एव च ३२७

द्विभियोगरूपं निरूप्य राजा ताडनांगच्छेदरूपं दंडं प्रकल्पयेत् ३२४ गोप्तेति ब्राह्मणसंबन्धिनानां गवामपहारे वंध्यायाश्च गोर्वाह-
 नार्थनामा छेदने पशूनां चाजैः उक्तानां दंडं मूयस्ताद्यागाद्यर्थानां हरणेऽनंतरमेव छिन्नार्द्धपादकः कार्यः ३२५ सूत्रेति वैष्णवे दलेति
 गत्येति अन्येति ऊर्णादि सूत्रकार्पासिकस्य च किण्वस्य स्रग्बीजद्रव्यस्य च स्थूलवैष्णवेणुखंडनिर्मितजलाहरणभांडादीनां यदप्यन्यत्प-
 रुषं भवमृगचर्मखट्वग्रादि अन्येषामप्येवं विधानमसारप्रायाणामनः शिलादीनां पक्वानानां मोदनव्यतिरिक्तानामप्यपूपमोद-
 कादीनां च कार्पासादिशब्दार्थानां प्रसिद्धानां चापहारे कृतमूल्या द्विगुणो दंडः कार्यः ३२६ ३२७

३२८ ३२९ पुष्पेष्विति पुष्पेषु हरिते क्षेत्रस्थे धान्ये गुल्मलता वृक्षेषु परिचृतेषु अनपावृत वृक्षेषु वक्ष्यमाणश्चोके धान्या-
दिषु निर्देशात्परिवपनसंभवाच्च धान्येषु अन्येषु समर्प्य पुरुषभारहार्येषु हृतेषु देशकालाद्यपेक्षया सुवर्णस्य रौप्यस्य चापंच क-
ण्डालमाषपरिमाणो दंडः स्यात् ३३० परीति अपासितेषु वृक्षेषु धान्येषु शाकादिषु चापहृतेषु अन्वयो द्रव्यस्वामिनां संबंधः ये-
न सह कश्चिदपि संबंधो नास्ति एकग्रामवासादिः तत्र शतं दंडयः सान्वये तु पंचाशत्तणो देयः खलस्थेषु च धान्येषु अयं दंडः तत्र हि-
रिपूयंते गृहेष्वेकादशगुणो दंडः प्रागुक्तः ३३१ स्यादिति यद्धान्यापहारादिकं कर्म द्रव्यस्वामिसमक्षं बलात् हृतं तत्साहसं स्या-
त्सहो बलंतद्भवं साहसं अत इह स्तेयदंडो न कार्यः एतदर्थं स्तेयप्रकरणस्य पाठः यत्पुनः स्वामिपरोक्षापहृतं तत्स्तेयं भवेत्तदयच्च ह-

मृत्तानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च मांसस्य मधुन चैव यच्चान्यत्पशुसंभवम् ३२८ अन्येषां
चैव मादीनामद्यानामोदनस्य च पक्वान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्या द्विगुणो दमः ३२९ पुष्पेषु हरिते धान्ये गु-
ल्मवल्लीनगेषु च अन्येषु परिपूतेषु दंडः स्यात्पंच कण्डालः ३३० परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च
निरन्ययेशतं दंडः सान्वये ऽर्द्धशतं दमः ३३१ स्यात्साहसन्तन्वयवत्प्रसभं कर्म यत्कृतम् निरन्यय-
भवेत्तत्पहृत्वापव्ययते च यत् ३३२ यस्त्वेतान्युपकृतानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः तमाद्य दंडयेद्राजाय
आग्निचोरयेद्गृहात् ३३३ येन येन यथांगेन स्तेनो नृषु विचेष्यते तत्तदेव हरत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः
३३४ पिताचार्यः स हन्माताभार्यापुत्रः पुरोहितः नादंड्यानामराज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मेन तिष्ठति ३३५

तेन दपि स्तेयमेव ३३२ यस्त्वेतानि यः पुनरेतानि सूत्रादि द्रव्याणि उपभोगार्थं कृतसंस्काराणि मनुष्यश्चैरियेत् यश्चैतानि
चाग्निगृहाचोरयेत्तं राजा प्रथमं साहसं दंडयेत् अग्निस्वामिनश्चाधानोपक्षयो दातव्यः गोविंदराजस्तल्लौकिकाग्निचोरयतो दंडः
त्याहृतदयुक्तम् अल्पापराधे गुरुदंडस्यान्याप्यत्वात् ३३३ येनेति येन येनांगेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण संधिच्छेदादिना चो-
रो मनुष्येषु विरुद्धधनापहारादिकं चेष्टते तस्य तदेवांगं प्रसगनिवारणाय राजा दंडयेत् तत्र धनस्वाभ्युत्कर्षापेक्षया ऽयमंगच्छेदः
३३४ पितेति पिताचार्यमित्रभ्रातृमातृपत्नीपुत्रपुरोहितानां मध्यात्स्वधर्मे यो नावतिष्ठते स राजा दंडनीयो नास्ति अपि तु दंडनीया

कार्षीति यत्रापराधेराजव्यतिरिक्तोजनः कार्षीपणंदंडनीयो भवेत्तस्मिन्पराधेराजापणसहस्रंदंडनीय इति निश्चयः स्वार्थदंडतु
 पक्षप्रवेशयेत् ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यात् ईशोदंडस्य वारुण इति वक्ष्यमाणत्वात् ३३६ अष्टेति ब्राह्मणेति तद्वेषगुणविद्विष इति स
 यंत्रसंघट्यते यस्मिन्स्तेये यो दंडोक्तः सस्तेयगुणदोषज्ञस्य भूदस्याष्टभिरापाद्यते गुण्यते इति अष्टगुणः कर्त्तव्यः षोडशगुणो गु-
 णदोषज्ञस्य वैश्यस्य द्वात्रिंशद्गुणस्तथा विधक्षत्रियस्य चतुःषष्टिगुणो गुणदोषविदुषो ब्राह्मणस्य शतगुणो वा अष्टाविंशत्यधिक
 शतगुणो वा गुणातिशयापेक्षया ब्राह्मणस्यैव ३३७ ३३८ वानस्पत्यमिति अविर्बुद्धवनस्पतीनां पुण्याणि स्वदाददीत फला
 निचापरिचरानां इति गौतमवचनात् अपरिचरवानस्पत्यादीनां मूलफलं होमीयाग्न्यर्थं च दारुगोघ्रासार्यं च तृणं परकीयं मस्तेयं

कार्षीपणं भवेदंडो यत्रान्यः प्राकृतोजनः तत्र राजा भवेदंड्यः सहस्रमिति धारणा ३३६ अष्टापाद्य-
 तु भूदस्य स्तेये भवति किल्बिषम् षोडशो वतु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ३३७ ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः
 पूर्णवापिशतं भवेत् द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्वेषगुणविद्विषः ३३८ वानस्पत्यमूलफलं दारुग्न्यर्थं तथै-
 व च तृणं च गोभ्यो घ्रासार्यं मस्तेयं मत्तुरत्र वात् ३३९ यो दत्तादायिनो हस्तास्त्रिभ्यस्तं ब्राह्मणो धनम् या
 जनाध्यापनेनापि यथास्तेन स्तथैव सः ३४० द्विजो धृगः क्षीणवृत्तिर्द्विविद्ब्रह्मचरमूलके आददानः पर-
 स्त्रैवान्न दंडं दातुमर्हति ३४१ असंघितानां संघातासंघितानां च मोक्षकः दासांश्चरय हत्तं चि प्राप्तः स्या
 चौरकिल्बिषम् ३४२

मत्तुराहतस्यान्नदंडो नाप्यधर्मः ३३९ यो दत्तेति अदत्तादायिनश्चौरस्य हस्तात् यो ब्राह्मणो या-
 जनाध्यापनप्रतिग्रहैरपि परकीयधनं जालालव्युमिच्छेत् स चौरवच्चौरतुल्यो ज्ञेयः अतः स इव दंड्यः ३४० द्विजेति द्विजाति-
 पथिकः क्षीणपाथेयः द्वाविद्दंडो द्वेगामूलके परकीयक्षेत्रादृणहन् दंडदानयोग्यो न भवति ३४१ असंघीति अंबद्धानामश्व-
 दीनां परकीयानां यो दर्पणवंधयिता वद्धानां मंदुरादौ मोचयिता यो दासांश्चरयापहारी स चौरदंडं प्राप्नुयात् स्वगुरुलघ्वपराधानु-
 सारेण मारणां गच्छेद न धनाय पहाररूपो बोद्धव्यः ३४२ अनेनेति अनौनोक्तविधानेन राजा चौरनिग्रमनं कुर्वाणः इह लोके

ख्यातिं परलोके चोत्कृष्टं संप्राप्नुयात् इदानीं साहसमाह ३४३ ऐंद्रमिति सर्वाधिपत्यलक्षणं पदं रत्यातिं चाविनाशिनी मत्तुपक्षया
नातिशयेन प्राप्तुमिच्छन् राजा बलेन गृहदाहधनग्रहणकारिणं मनुष्यं क्षणमपि नोपेक्षेत् ३४४ वागिति वाक्पारुष्यकृता चौराच्च
दंडपारुष्यकारिणश्च मनुष्यासाहसकन्मनुष्योऽतिशयेन पापकारी बोद्धव्यः ३४५ साहसइति यो राजा साहसे प्रवर्तमानं क्षमते स पा
पकृतामुपेक्षणादधर्मबुद्ध्या पि नश्यति उपक्रममाणे राष्ट्रे तथा स जनविद्वेषं च गच्छति ३४६ नमित्रेति मित्रवाक्येन बहुधनप्राप्त्या
या सर्वभूतभयजनकान् साहसिकान् राजानं त्यजेत् ३४७ शस्त्रमिति आत्मनेति ब्राह्मणादिभिस्त्रिभिर्वर्णैः खड्गाद्यासु धंयहीत
अयं स्मिन्काले वर्णानामाश्रमिणां च साहसकारादिभिर्धर्मैः कर्तुं न दीयते तथा चैवर्णिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परचक्रागमनादि

अनेन विधित्वा राजा कुर्वाणस्तेन निग्रहम् यशोऽस्मिन् प्राप्नुयाद्धोके प्रेत्य चानुत्तमं संसरवम् ३४३ ऐंद्रं
स्थानमभिप्रेक्ष्य शस्त्राक्षयमव्ययम् नोपेक्षेत् क्षणमपि राजा साहसिकन्मनुष्यम् ३४४ वारदुष्टात्तस्म
राच्चैव दंडेनैव च हिंसतः साहसस्य नरः कर्त्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ३४५ साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति
पार्थिवः स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ३४६ नमित्रकारुणाद्राजा विपुला द्वाधना गमात् स
मुत्सृजेत् साहसिकान् सर्वभूतभयावहान् ३४७ शस्त्रं हि जातिभिर्ग्राह्यन्धर्मो यत्रोपकुर्यते हिजातीनां
च वर्णानां विपुलैकालकारिते ३४८ आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सगरे स्त्रीविप्राभ्युपपत्तो च मन्थ
मरणं दुष्यति ३४९ गुरुवा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुभक्तम् आततायिनमायातं हन्याद्देवा विचारयन्
३५०

कालजनि ते स्त्रीसंगरादौ प्राप्ते तथा त्मरक्षार्थं दक्षिणाधनगवाद्यपहारनिमित्ते च संग्रामे स्त्री ब्राह्मणरक्षार्थं च धर्मसुद्धे
नन्यगतिकतया परान् हिंसन् न दोषभागी भवति परमारणेऽप्यत्र साहसं दंडो न कार्यः ३४८ ३४९ गुरुं चेति गुरुबालवृद्धबहुभु
त ब्राह्मणानामन्यतमं वधो द्यतमा गच्छंतं विद्यावितादिभिरुच्छृण्वलायनादिभिरपि स्वनिस्तृणाशक्तौ निर्विचारं हन्यात् अत
एकउशनाः गृहीतशस्त्रमाततत्प्यनं हलान दोषः कात्यायनश्च गुरुशब्दो ह्येवेन मन्तुक्तः श्लोकमेव व्यक्तं व्याख्यातवान् आतता

यिनिचोत्कृष्टेतयः स्वाध्यायजन्तः वधस्तत्रतुनैवस्यात्पापं हानेवधोभूगुः मेधातिथिगोविंदराजौतुरुक्षीविप्राभ्युपपत्तौचघ्नन्धर्म
 णनदुष्यतातिपूर्वस्यायमनुवादः गुर्वदिकमपिहत्यात्किमुतान्यमपीतिव्याचक्षाते ३५० नानतेति जनसमक्षरहसिवावधोह
 तस्यमारणेहंतुनैकश्चिदपिअधर्मदंडःप्रायश्चित्ताख्योदोषोभवतियस्माद्धंतृगतोमन्युः क्रोधाभिमानिनीदेवताहन्यमानगतंक्रोधं
 विवर्द्धयतिसाहसेचामराधगौरवापेक्षयामारणांगच्छेदनधनग्रहणादयोदंडाःकार्याः इदानींरुक्षीसंग्रहमाह ३५१ परदारैति पर
 दारसंभोगायमरुतान्मनुष्यगणानुद्देजनकरैर्दंडैर्नीसौष्ठकर्तनादिभिरंकयित्वादेशान्निःसारयेत् ३५२ तदिति यस्मात्परदारा
 भिगमनात्संभूतोवर्णस्यसंकरः संपद्यतेयेनवर्णसंकरेणविशुद्धपत्नीकयजमानाभावात् अज्ञोप्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठ
 त्यस्याभावेसतिरुक्ष्यात्स्वजगन्मूलविनाशोऽधर्मेजगन्नाशायसंपद्यते ३५३ परस्येति तत्स्त्रीप्राथनादिदोषैः पूर्वमुत्सन्नाभि

नाततायिवधेदोषोहंतुर्भवतिकश्चन प्रकाशंवाप्रकाशंवामन्युस्तन्मन्युमृच्छति ३५१ परदाराभि
 मर्षेषुमरुतान्मन्युहोपतिः उद्देजनकरैर्दंडैश्छिन्नयित्वाप्रवासयेत् ३५२ तत्समुत्थोहिलोकस्य
 जायतेवर्णसंकरः येनमूलहरोऽधर्मः सर्वनाशायकल्पते ३५३ परस्यपत्न्यापुरुषः सभाषांयोजय
 त्परहः पूर्वमाक्षारितोदोषःप्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ३५४ यस्तनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेतकारणात्
 नदोषप्राप्नुयात्किंचिन्नहितस्यव्यतिक्रमः ३५५ परस्त्रियंयोभिवदेत्तीर्थेऽरण्येवनेऽपिवा नदीनां
 वापिसंभेदससंग्रहणमाप्नुयात् ३५६

रपवादप्रार्थनाभिशापादिभिः पुरुषउचितकारणव्यतिरेकेणपरप्रार्थयासंभा
 षणंनुर्वन्मयमसाहसंदंडंप्राप्नुयात् ३५४ यस्त्विति यःपुनः पूर्वतत्स्त्रीप्रार्थनाभिशापरोहतः केनचित्कारणेनजनसमक्षम
 भिभाषणंरुपान्सपुनर्दंड्यत्वादिदोषंप्राप्नुयात्तस्मान्नकाश्चित्तस्यापराधोस्ति ३५५ परेति तीर्थाद्यरण्यवनादिकनिर्ज्जनदे
 शोपलक्षणमात्रंयःपुरुषः परस्त्रियमुदकभरणमार्गेऽरण्येग्रामाद्दहिरुल्मलताकीर्णोनिर्ज्जनेदेशेवनेबहुवृक्षसंततेनदीनांसंग
 मेपूर्वमनाक्षारितोपिकारणादपिसंभाषेत्ससंग्रहणंसहस्रपणंदंडवक्ष्यमाणंप्राप्नुयात् सम्यग्गृह्यतेज्ञायतेयेनपरस्त्रीसंभोगा

मिलाषइतिसंग्रहणम् ३५६ उपचारेति स्वर्गंधानुलेपनप्रेषणाक्षपचारकरणंकेलिः परिहासालिङ्गनादिः अलंकारवस्त्राणां
स्पर्शनिमेकरवद्वासनमित्येतत्सर्वसंग्रहणंमन्वादिभिःस्मृतम् ३५७ स्त्रियमिति यःस्पर्ष्टुमनुचितेस्तनजघनादिदेशेस्त्रियंस्पृशे
त्तयावाचस्पृष्टादिकेस्पृष्टः क्षमतेतदाऽन्योन्यांगीकरणेसर्वसंग्रहणंमन्वादिभिःस्मृतम् ३५८ अब्राह्मणेति अब्राह्मणोऽब्र
ह्मदुः दंडभूयस्त्वात् ब्राह्मण्यामनिच्छंत्वासुत्तमंसंग्रहणं प्राणांतदंडं प्राप्नोतिचतुर्णामपिब्राह्मणादीनांवर्णानांधनपुत्रादीना
मतिशयेन दाराः सर्वदारक्षणीयाः तेनप्रसंगनिवृत्त्यर्थेउल्लेखसंग्रहणादपिसर्ववर्णैर्भार्यारक्षणीया ३५९ भिक्ष्विति भिक्षा
जीविनः स्तुतिपाठकाः यज्ञार्थं कृतर्क्षकाः सूपकारादयः भिक्षादिस्वकार्यार्थं गृहीस्त्रीभिः सहसंभाषणमनिवारिताः कुर्व्युः

उपचारक्रियाकेलिः स्पर्शोष्णवससाम् सहरवद्वासनंचैव सर्वसंग्रहणंस्मृतम् ३५७ स्त्रियं
स्पृशेददेशीयः स्पृष्टोवांमर्षयेत्तया परस्परस्यानुमतेसर्वसंग्रहणंस्मृतम् ३५८ अब्राह्मणः संग्र
हणं प्राणांतदंडमर्हति चतुर्णामपिवर्णानांदारारक्ष्यतमाः सदा ३५९ भिक्षुकावन्दिनश्चैवदाक्षि
ताः कारयस्तथा संभाषणसहस्त्रीभिः कुर्व्युरप्रतिवारिताः ३६० नसंभाषापरस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः स
माचरेत् निषिद्धोभाषमाणस्तस्त्वर्णदंडमर्हति ३६१ नैषचारणदारेषु विधिर्नात्सोपजीविषु सज्ज
यंति हि तेनारीन्निगूढाश्चारयति च ३६२ किंचिदेवतु दाप्यः स्यात्संभाषाताभिराचरन् प्रेष्यात्सर्वकर्म
क्तसुरहः प्रव्रजितास्त च ३६३

एवंचैषांसंग्रहणाभावः ३६० नसंभाषामिति स्वामिनानिषिद्धः स्त्रीभिः संभाषणान्नकु
र्यात्प्रतिषिद्धः संभाषणमाचरन् राज्ञः षोडशमाषात्मकस्त्वर्णदानयोग्यो भवति ३६१ नैवइति परस्त्रियं यो भिवदेदित्यादिसंभाषण
निषेधविधिर्नटगायनादिदारेषु नास्ति तथा भार्यापुत्रः स्वर्कान्तनुरित्युक्तत्वात् भार्येवात्माऽनया उपजीवन्ति धनलाभाय तस्याला
भंक्षमं ते येतेषु नटादिव्यतिरिक्तेष्वपि ये दारास्तेष्वप्येवंनिषेधविधिर्नास्ति यस्माच्चारणा आत्सोपजीविनश्च परपुरुषानानीयतैः स्व
भार्यासंश्लेषयते स्वयमागताश्च पुरुषान् प्रच्छन्नाभूत्वा स्वज्ञानं विभावयंतो व्यवहारयन्ति ३६२ किंचिदिति निर्जनदेशोच्चारणा

नोपजीविभिर्भूभिः संभाषणं कुर्वन्स्वल्पदंडं उच्छेदं शिराज्ञादाप्यः तासांमपि पदं दारत्वात्तथा दासीभिरवद्वाभिर्बौद्धाभिर्ब्रह्मचारि
 णाभिः संभाषणं कुर्वन् किंचिदंडमात्रं दाप्यः स्यात् ३६३ यो कामेति यस्तुल्यजातिरनिच्छंती कन्यां गच्छति स तत्क्षणादेव ब्राह्मणे
 रो लिंगच्छेदनादिकं वधमर्हति इच्छंती पुनर्गच्छन् वधाहं मिनुष्योन भवति ३६४ कन्यामिति कन्यां संभोगार्थमुत्कृष्टजातिपुरुषं
 सेवमानां स्वल्पमपि दंडं न दापयेत् हीनजातिं पुनः सेवमानां यत्नात् स्थापयेत् पृथग्यावनिवृत्तकामास्वात् ३६५ उत्तमामिति ही
 नजातिरुत्कृष्टामिच्छंती जात्यपेक्षया गच्छेद न मारणात्मकं वधमर्हति समानजातीयां पुनरिच्छंती गच्छन् यदि पिता मन्यते तदापि
 तुः शुल्कानुरूपमर्थं वा दद्यान् न च दंड्यः सा च कन्या तेनैव बोद्धव्या ३६६ अप्रीतिरिति यो मनुष्यः प्रसह्य बलात्कारेण समानजातीयां
 गमनं वर्ज्यमहं कारेणांगुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशयेत् तस्य शीघ्रमेवांगुलिद्वयच्छेदः कर्तव्यः षट्पणशतानि चायं दंड्यः स्यात्

योऽ कामां दूषयेत् कन्यां सद्यो वधमर्हति सकामान्दूषयंस्तुल्योन वधं प्राप्नुयान्नरः ३६४ कन्यां भजं
 ती सुत्कृष्टन्ने किंचिदापि दापयेत् जघन्यं सेवमानां तु सयता वा सयेद्गृहे ३६५ उत्तमां सेवमानं स्तुज्य
 न्यो वधमर्हति शुल्कदद्यात् सेवमानः समाभिच्छेदिताय दि ३६६ अभिषह्य तु यः कन्यां कुर्याद्दुर्पणमा
 नवः तस्यां शक्यं अंगुल्या दंडं चार्हति षट्शतम् ३६७ सकामान्दूषयंस्तुल्यो नांगुलिच्छेदमाप्नुयात्
 द्विशतं तु दमं दाप्यः प्रसंगविनिवृत्तये ३६८ कन्यैव कन्याया कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतोदमः शुल्कं च हि
 गुणदद्याच्छिफाश्चैवा सुयादृश ३६९ या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौड्यमर्हति अंगुल्योरववाच्छे
 दं स्वरेणोद्गृह्णंतया ३७० ३६७ सकामामिति समानजातिरिच्छंती कन्यां मंगुलिप्रक्षेपमात्रेण नाशयन्नांगुलिच्छे

दमाप्नोति किं त्वऽतिप्रसक्तिनिवारणाय द्विशतं दंडं दाप्यः ३६८ कन्यैवेति या कन्यैव परामंगुलिप्रक्षेपेण नाशयेत् तस्याद्विश
 तोदंडः स्यात् कन्या शुल्कं च कन्यापितुर्दद्यात् शिफाप्रहारांश्च दशमाप्नुयात् ३६९ या लिति या पुनः कन्या अंगुलिप्रक्षेपेण स्त्री
 नाशयेत्सा तत्क्षणादेव शिरसु दंडं अंगुल्याः क्षेपादंगुल्योरेव च्छेदनं गर्दमेण च राजमार्गं वहनमर्हति ३७० भर्त्तीति या स्त्री प्रब
 लधनिकापित्रादिबांधवदर्पणशीर्ष्यादिगुणदर्पणचपतिं पुरुषांतरोपगमनाच्छंययेत् ताराजा बहुजनाकीर्णदेशे भर्त्ती-

क्षयेत् ३७१ पुंसांमिति अनंतरोक्तज्ञारं पापकारिणं पुरुषमयोमयशयने प्रज्वलितो राजा दाहयेत्तत्र शयने बध्यधातिनः
घानिनिःक्षिपेयुः यावत्पापकारी दग्धः स्यात् ३७२ संवत्सरेति परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसोऽदंडितस्य च संवत्सराति क्रमेणा-
भिशास्तस्य पूर्वदंडा द्विगुणोदमः कार्यः तथा ब्राह्मजाया गमने योदंडः परिकल्पितः चांडाल्यासह निर्देशात् चांडाली गमनरूपः
तथा चांडाली गमने योदंडः सहस्रं त्वंस्त्रयमिति संवत्सरे त्वतीते यदीतामेव ब्राह्मजायां तामेव चांडाली पुनर्गच्छति तदा
णः कर्त्तव्यः एतत्सर्वस्यैवोदाहरणद्वयं ब्राह्मजाया गमने पिचांडाली गमनदंडप्रदर्शनार्थं सर्वस्यैव तु पूर्वाभिशास्तदंडितस्य से-
रानि क्रमेण पुनस्तामेव गच्छतः पूर्वा द्विगुणोदंडो बोद्धव्यः ३७३ शूद्र इति भर्त्रादिभारक्षिता मरक्षिता वा द्विजातिस्त्रियं यदि शूद्रो
गच्छेत्तदा अरक्षितारक्षारहितांगच्छन् लिंगं सर्वस्वाभ्यां वियोजनीयः अत्रांगविशेषा अवगोप्ये आर्यस्य भिगमने लिंगोद्धारः सर्व

भर्त्रां लंघयेद्यात्तु स्त्रीज्ञातिगुणदर्पिता तांश्च भिः स्वादयेद्वाजासंस्थाने बहु संस्थिते ३७१ पुमांसं दाह
येत्पापशयने तत्त आयसे अभ्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत् पापकृत् ३७२ संवत्सराभिशास्तस्य दुष्टस्य
द्विगुणोदमः ब्राह्मजासहसं वासे चांडाल्या तावदेव तु ३७३ शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वेजातं वर्णमावसन् अ-
गुप्तमगुप्तं सर्वस्यैव गुप्तं सर्वेण हीयते ३७४ वैश्यः सर्वस्य दंडः स्यात्संवत्सरनिरोधतः सहस्रं क्षत्रियोदंडो
मोड्यमूत्रेण चाहति ३७५ ब्राह्मणीयं दगुप्ता तु गच्छेता वैश्यपार्थिवौ वैश्यं पंचशतं कुर्व्यात्क्षत्रियं तु सह
स्त्रिणम् ३७६

स्वहरणं गोप्तांचेदधो अधिक इति गोतमवचनाल्लिंगच्छेदः रक्षितायां तु गच्छन् शरीरधनहीनः कर्त्तव्यः
३७४ वैश्य इति वैश्यस्य ब्राह्मणी गमने संवत्सरं बंधादनंतरं सर्वस्वग्रहणरूपोदंडः कार्यः क्षत्रिया गमने तु वैश्यश्च क्षत्रिया-
तिवक्ष्यति क्षत्रियो गुप्ता ब्राह्मणी गमने सहस्रं दंडनीयः स्वरमूत्रेण चास्य मुंडनं कर्त्तव्यम् ३७५ ब्राह्मणीमिति अरक्षितां तु ब्रा-
ह्मणीयं दिवैश्यक्षत्रियौ गच्छतः तद्वैश्यं पंचशतं सुक्तं कुर्व्यात् क्षत्रियं पुनः सहस्रं दंडोपेतं वैश्ये चायं पंचशतदंडः शूद्रा फ्रमा-
दिना निर्गुणजातिमात्रोपजीवि ब्राह्मणी गमने विषयः तदितर ब्राह्मणी गमने वैश्यस्यापि सहस्रं दंड एव ३७६ ७१ ७२

उमेति तावेवोत्तावपि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मण्यारक्षितया सह कृतमैकनोऽशूद्रवत्सर्वेण हायेते इति दंड्यो य हाकंठे आवेक्ष्य द
 ग्धव्योतत्र वैश्यलोहितदमैः क्षत्रियं शरपत्रैर्विवेक्ष्य इति वसिष्ठोक्तो विशेषो ग्राह्यः पूर्वसहस्रं क्षत्रियो दंड्यो वैश्यः सर्वस्वमिह
 कत्वादयं प्राणांतिकदंडो गुणवद्ब्राह्मणीविषयो बोद्धव्यः ३७७ सहस्रमिति रक्षिताविभ्रा ब्राह्मणो बलेनोपगच्छन्सहस्रं दंड्य
 स्यात् इच्छंत्यापुनः सक्तमैकनोऽपंचशतानि दंडनीयो भवेत् ३७८ मौड्यमिति ब्राह्मणस्य मारणवधस्थाने शिरोमुंडनं दंडः
 शास्त्रेणोपदिश्यते क्षत्रियादीनां पुनरुक्तेन घतिन दंडो भवति ३७९ नजात्वित्यादि ब्राह्मणं सर्वपापकारिणमपि कदाचिन्नह
 न्यात् अपितु सर्वस्वयुक्तमक्षतशरीरं प्राप्नुविसयेत् ३८० न ब्राह्मणेति ब्राह्मणवधान्महान्पृथिव्यामधर्मो नास्ति तस्माद्वा-

उत्तावपितु तावेव ब्राह्मण्यागुप्तया सह विष्णुतौऽशूद्रवत्सर्वेण हायेते इति दंड्यो दग्धव्यो वा कटाग्निना ३७७ सहस्रं ब्राह्म
 णो दंड्यो गुप्ताविभ्रा बलाद्भजन् शतानि पंच दंड्यः स्याद्विच्छंत्या सहस्रगतः ३७८ मौड्यं प्राणांतिको द
 ङो ब्राह्मणस्य विधीयते इतरेषां तु वर्णानां दंडः प्राणांतिको भवेत् ३७९ नजातु ब्राह्मणं हन्यात्सर्वपापे
 ष्वपि स्थितम् राष्ट्रादेन बहिः कुर्यात्समग्रधनमक्षतम् ३८० न ब्राह्मणवधान्महान्पृथिव्यामधर्मो विद्यते ऋषि त
 स्मादस्य वधराजामनुसापि न चिंतयेत् ३८१ वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् यो ब्राह्म
 ण्यामगुप्तायां तावुमो दंडमहंतः ३८२ सहस्रं ब्राह्मणो दंडं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् शूद्रायां क्षत्रियविशोः
 सहस्रं वैश्ये दंडः ३८३

जासर्वपापकारिणो ब्राह्मणस्य मनसापि वधन्नचिंतयेत् ३८१ वैश्यश्चेति रक्षितां क्षत्रियां
 यदि वैश्यो गच्छेत्क्षत्रियो वा यदि रक्षितां वैश्यां तदा तयो ब्राह्मण्यामगुप्तायां गमने यो दंडावुक्तो वैश्यं पंचशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सह
 स्रमिति हायेव दंडो वैश्यक्षत्रियो भवेत् अयंच वैश्यस्य रक्षितक्षत्रिया गमने पंचशतरूपो दंडो लघुत्वात् गुणवद् वैश्यस्य निर्गु
 णजातिमात्रोपजीवि क्षत्रियायाः शूद्राणां त्यादिगमनविषयो बोद्धव्यः क्षत्रियस्य रक्षितवैश्यायां ज्ञानतो युक्तः सहस्रं दंडः ३८२
 सहस्रमित्यादि क्षत्रिया वैश्ये रक्षिते ब्राह्मणो व्रजन्सहस्रं दंडं दापनीयः शूद्रायां रक्षितायां क्षत्रियवैश्ययोर्गमने सहस्रमेव दंडः स्यात्

क्षत्रियेति अरक्षितक्षत्रियागमनेवैश्वस्यपंचशतानिदंडः स्यात् क्षत्रियस्य अरक्षितागमने गर्दभमूत्रेण सुंडनं पंचशतरूपं वा
दंडमाप्नुयात् ३८४ अगुमेति अरक्षिताक्षत्रियां वैश्यां शूद्रां वा ब्राह्मणो गच्छन् पंचशतानिदंडयः स्यात् अंते भवोऽत्यजः यस्मा
दधमो नास्ति चांडालादिस्तस्य क्षिप्रं गच्छन्सहस्रं दंडयः ३८५ यस्येति यस्परज्जोराष्ट्रे चौरः परदारगामी परुषवादी गृहदाहादि
साहसकारी दंडप्राकृत्य कर्त्ता च नास्ति स राजाशक्रपुरयाति ३८६ एतेषामिति एतेषां स्तेनादीनां पंचानां स्वराष्ट्रे निग्रहः समानजा-
तीयेषु राजसमर्थे राजा साम्राज्यं कृत् इह लोके च यशस्करो भवति ३८७ ऋत्विजमिति यो याज्यः ऋत्विजं कर्मास्तु धानसमर्थं अति
पातकाद्विदोषरहितमृत्विग्वयाज्यमदुष्टं त्यजति तयोः शतं शतं दंडः कार्य इति दंडप्रसंगादिदमुक्तम् ३८८ नमातेति यातृपितृभा

क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्वे पंचशतं दमः मूत्रेण मौं ड्यमिच्छेत् क्षत्रियो दंडमेव वा ३८४ अगुमेति क्षत्रि
या वैश्वे शूद्रां वा ब्राह्मणो ब्रजन् शतानि पंच दंडयः स्यात्सहस्रं त्यजस्त्रियम् ३८५ यस्य स्तेनः पुरेना
स्ति नान्यस्त्रीगोन दुष्टवाक् न साहसिक दंडघ्नो स राजाशक्रलोकाभाक् ३८६ एतेषां निग्रहो राज्ञः पंचा
नां विषये स्वके साम्राज्यं कृत्सजात्येषु लोके च यशस्करोः ३८७ ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं च त्वित्य
जैद्यदि शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दंडः शतं शतम् ३८८ नमातानपितान् स्त्रीनपुत्रस्यागमर्हति त्यज
न्पतितानेतान् राजा दंडयः शतानि षट् ३८९ आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां भियः न विब्रूयान् नृ-
पो धर्मचिकीर्षन् हितमात्मनः ३९० यथार्हमेतान् भ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः सालेन प्रशमय्यादौ स्वध-
र्मं प्रतिपादयेत् ३९१

यपुत्राः त्यागमपोषणशुश्रूषणाद्यकरणात्मकं नार्हति तस्मादेतान्पातकादिरहितान्परित्यजन् एके
कपरित्यागे राजा षट्शतानिदंडयः ३८९ आश्रमेति द्विजातीनां गार्हस्थ्याश्रमविषये कार्ये अयं शास्त्रार्थो नायं शास्त्रार्थ इति
परस्परं जातविवादानं राजा स्वीयहितं चिकीर्षुरयं शास्त्रार्थ इति सदृशान् विशेषेण न ब्रूयात् ३९० यथार्हंति यो यादृशीं पूजा
मर्हति तं तथा पूजयित्वा अन्ये ब्राह्मणैस्सह प्रथमं प्रीत्या अपगतकोपं कृत्वा तत एवायः स्वधर्मः तं बोधयेत् ३९१ ध ध

प्राप्तीति निरंतरगृहवासीप्रातिवेश्यः तदंतरगृहवासी अनुवेश्यः यस्मिन्नुत्सवे विंशतिरन्ये ब्राह्मणा भोज्यं ते तत्र प्रातिवेश्यानुवेश्यौ
प्रातिवेश्य ब्राह्मणातिक्रमकाराचेति विष्णुवचनात् ब्राह्मणो भोजनाहविभोजयन् ब्राह्मण उत्तरत्र हरिण्यादिग्रहणादिहोष्यमाषदंड
मर्हति ३९२ ओत्रियेति विद्याचारवान्तथाविधमेव गुणवंतं विभवकार्येषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात् प्रातिवेश्यानुवेश्यौ एव भोजयं
तदन्तं भोजिता द्विगुणमन्नं दाप्यो हिरण्यमाषकंचराज्ञः ३९३ अंध इति अंधो वधिरः पंगुः संपूर्णसप्ततिवर्षः सप्तत्येति प्रकृत्यादिभ्य
उपसंख्यानमिति तृतीया ओत्रियेषु धनधान्यशुश्रूषादिनोपकारकाः केनचिदपि क्षीणकोषेणापिराज्ञात्वात् प्रात्याकरं नादापनीयाः
३९४ ओत्रियमिति विद्याचारवंतं ब्राह्मणं रोगिणं पुत्रविद्योगादिदुःखितं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलप्रसूतोदारचरितान् राजादानसा

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणो विंशतिद्विजे अहविभोजयन् विप्रो दंडमर्हति माषकम् ३९२ ओत्रियः ओ
त्रियसाधुभूतिरुत्थे च भोजयन् तदन्तं द्विगुणं दाप्यो हिरण्यं चैव माषकम् ३९३ अंधो जडः पाठसर्पसि
तत्यास्यविरश्चयः ओत्रियेषूपकुर्वन् अनुदाप्याः केनचित्करम् ३९४ ओत्रियं व्याधितात्तौ च बालवृद्धावकिं
चनम् महाकुलीनमाय्यचराजासंपूजयेत्सदा ३९५ शाल्मलीफलकेऽप्लक्षणे ने निज्यान्नेजकः शनैः शनैः न च
वासांसि वासाभिर्निहरेन्न च वासयेत् ३९६ तंतुवायो दशपलं दद्यादेकपलाधिकम् अतो न्यथा वर्तमानो
दाप्यो द्वादशकंदमम् ३९७ शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः कुप्युरंधयथापण्यं ततो विंशं
नृपो हरेत् ३९८

नहितकरणैः संपूजयेत्सदा ३९५ शाल्मलीति शाल्मल्यादिरक्षसंबंधिफलके अपरुषेरजकः शनैः शनैः
र्वासांसि प्रक्षालयेत्तन्परकायेर्वस्त्रैरन्यवस्त्राणि नयेत्तच्चान्यवासांसि अन्यपरिधानार्थं दद्यात्तद्यैवं कुर्यात्तदा सौंदर्यः स्यात्
३९६ तंतुवाय इति तंतुवायो वस्त्रनिर्माणार्थं दशपलानि सूत्रं गृहीत्वा पिष्ट्वा दद्याद्यप्रवेशादेकादशपलं वस्त्रं दद्याद्यदिततो न्यूनं द
द्यात्तदा द्वादशपलान् राजा दाप्य स्वाभिनश्चतुष्टिः कर्तव्ये ३९७ शुल्केति स्थलजलपथव्यवहारतोरजप्राप्तो भागः शुल्कं ते स
भवस्थानेषु कुशलाः तयामर्षपण्यानां सारासारज्ञाः तेषु पण्येषु यमर्षमूल्यमनु रूपं कुर्युः ततो लाभधनादिंशति भागं राजा गृण्हीयात्

राज्ञ इति राज्ञः संबंधितयायानि विक्रेयद्रव्याणि प्रख्यातानि राजोपयोगानि हस्त्यश्वादीनि च तद्देशोद्भवानि च प्रतिषिद्धानि च यथा दुर्भिस्ते
धान्यं देशान्तरं नैयमिति तानि लोभाद्देशान्तरं न यतो वणिजः सर्वहरणं राजा कुर्यात् ३९९ शतलकमिति शुल्कमोक्षाय उत्पद्येन गच्छ
ति अकाले प्रात्रादौ वा क्रयविक्रयं करोति शतलकसंज्ञं नार्थं विक्रेयद्रव्यस्य अल्पां संख्यावति राजदेयमप्युपनिषत्पुणं दंडरूपतया दाय्यः
४०० आगममिति कियतो दूरादागतमिति देशान्तरं यद्रव्यस्यागमनं कियदूरं नीयत इति स्वदेशोद्भवस्य निर्गमं कियत्कालस्थितं किय-
न्मूल्यं लभत इति स्थितं तथा कियती वृद्धिरित्यत्र कर्मकाराणां भक्ताच्छादनादिना कियानपक्षय इत्येवं विचार्य तत्रावणिजां क्रेतॄणां
यथा पीडानभवति तथा सर्वपण्यानां क्रयविक्रयो कारयेत् ४०१ पंचरात्र इति आगमनिर्गमोपाययोगादेः पण्यनामनियतत्वात्

राज्ञः प्रख्यातभांडानि प्रतिषिद्धानि यानि च तानि निर्हरतौ लोभात्सर्वहारं हरेन्नृपः ३९९ शतलकस्या
नपरिहरन्नकाले क्रयविक्रयो भिष्यावादी च संख्याने दाय्योऽष्टगुणमत्ययम् ४०० आगमनिर्गमं
स्थानं तथा वृद्धिस्तथा च भौ विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयो ४०१ पंचरात्रे पंचरात्रे पक्षे प-
क्षे वागते कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्थसंस्थापनं नृपः ४०२ तुल्यमानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्कलक्षि-
तम् षट्सप्तदशमासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ४०३ पण्यनामनतरे दाय्यं पौरुषोऽर्द्धपणंतरे पादपशु-
श्रयो विच्छेदादार्द्धरिक्तकः पुमान् ४०४ भांडपूर्णानि यानि नितार्थं दाय्यानि सारतः रिक्तभांडानि य-
त्किंचित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ४०५

अस्थिरार्थादीनां पंचरात्रे पंचरात्रे गते स्थिरप्रायार्थाणां पक्षे पक्षे गते वणिजामर्थविदं
प्रत्यक्षं नृपतिराप्तपुरुषैर्व्यवस्थां कुर्यात् ४०२ तुलेति तुल्यमानं सवर्णदीनां परिच्छेदार्थं यत्क्रियते तत्सर्वं स्वनिष्कृतं यथा स्यात्
षट्सप्तदशमासेषु गतेषु पुनस्तत्सर्वं सभ्यपुरुषैर्नृपतिः परीक्षयेत् ४०३ पण्यमिति भांडपूर्णानि यानि नितिवस्यति तेन रिक्तश-
कटादियानंतरे विषये पणं दाय्यं एवं पुरुषभारेर्द्धपणंतरे पणं दाय्यः पशुश्रयगवादिः पणनतुर्थभागं भाररहितो मनुष्यः पणाष्टभागं
दापनीयः ४०४ भांडेति पण्यद्रव्यपूर्णानि शकटादीनि द्रव्यगतो लक्ष्मिपेक्षया द्रव्यरहितानि गोनी कंबलादिषु यत्किंचित्तार्थं दा-

अपरिच्छदादरिद्राउक्तपदार्थदानापेक्षयायत्किंचिद्वापनीयाः ४०५ शीर्षेति पूर्वपारावारेतरणार्थमुक्तं दानानं दीमार्गे दूराध्वनि
 गंत्ये प्रबलवेगस्थिरोदकनद्यादिदेशाश्रयवर्षादिकालापेक्षयातरमूल्यंकल्पनीयं एतच्च नदीतीरे वा ह्यसमुद्रे तु वा ताधीनपोत
 गमनत्वात्स्यायत्तत्वाभावेतरपण्यविशेषज्ञापकं नदीवह्नियोजनादिकं नास्ति ततस्तत्रोचितमेव तरपण्यं ग्राह्यम् ४०६ गर्भिणीति
 संजातगर्भास्त्रीमासद्वयादूर्द्ध्वतथाप्रजितोभिस्सुनिर्वाणप्रस्थो ब्राह्मणाश्चलिंगिनो ब्रह्मचारिणः तरमूल्यं तरेन दाप्याः ४०७
 यन्नाविति नौका रूढानां यत्किंचिन्नाविकापराधेन नष्टं द्रव्यं तन्नाविकैरेव मिलित्वा यथाभागं दातव्यम् ४०८ एषनाविति नाविका
 पराधात्पदुदकेनष्टं तन्नाविकैरेव दातव्यं पूर्वोक्तमनूदितं देविकेनास्ति निग्रह इति विधातुं नौयायिनामेषव्यवहारस्य निर्णयउक्तः
 देवोपजातवातादिनानौ भंगेन धनादिनाशेनायिकानां नदंडः ४०९ वाणिज्यमिति वाणिज्यं कुसीदं कृषिपशुरक्षणानिवेश्यंकारयेत्

शीर्षाध्वनियथादेशं यथाकालं तरो भवेत् नदीतीरेषु तद्विद्यात्समुद्रे नास्ति लक्षणम् ४०६ गर्भिणी तु
 हिमारादिस्तथाप्रजितो सुनिः ब्राह्मणालिंगिनश्चैव न दाप्यास्तारिकंतरे ४०७ यन्नाविकिंचिद्वासा
 नां विशीर्येतापराधतः तद्वासेरेव दातव्यं समागम्यस्तो शतः ४०८ एषनौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य नि
 र्णयः दासापराधतस्तोयदेविकेनास्ति निग्रहः ४०९ वाणिज्यं कारयेद्देश्यं कुसीदं कृषिमेव च पशूनां
 रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं हि जन्मनाम् ४१० क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्राह्मणो वृत्तिकर्षितो विभूयादानृशं
 स्येन स्यान्निकर्माणिकारयन् ४११ दास्यं तु कारयच्छोभा ब्राह्मणः संस्कृतान् हि जान् अनिच्छतः प्राप्त
 वत्याद्राज्ञादंड्यः शतानि षट् ४१२ शूद्रं च राजा हिजातीनां दास्यं कारयेत् अकुर्वाणो वैश्यश्च शूद्रो राज्ञो दंड्यावित्येव

मर्यादमिहोपदेशः ४१० क्षत्रियमित्यादि ब्राह्मणः क्षत्रियवैश्यौ मृत्यभावेन पीडितौ करुणया स्यान्निकर्माणिरक्षणं कृष्यादीनिकार
 यन्ग्रासाच्छादनादिनापोपयेत् एवं बलवान् ब्राह्मण तातुपगताय विघ्ननृराज्ञादंडनीय इति प्रकरणसामर्थ्याद्गम्यते ४११ दास्यं निति
 प्रमयतो भाव प्राप्तव्यं ब्राह्मणः कृतोपनयनात् हिजातीनमिच्छतः प्रकलेन लोभा दास्यं कर्मपादधावनादिकारयन् षट् शतानि दंड्यः
 ४१२ शूद्रं निति शूद्रं पुनर्भक्तादिभृतमभृतं वा दास्यं कारयेत् यस्मादसौ ब्राह्मणस्तदास्यायेव प्रजापतिना सृष्टः ४१३ ६५ ६५

नस्वामीति यस्मादसौ ध्वजाहृतत्वादिना दासत्वं गतः स तेन त्यक्तः स्वदास्याभावेऽपि शूद्रो ब्राह्मणस्य दास्यान् विमुच्यते तस्माद्दास्यं शूद्र-
स्य सहजं कः शूद्रत्वजातिमिव दास्यमपनयति अदृष्टार्थमप्यवश्यं शूद्रेण ब्राह्मणादि हि जन्तुः शूद्राणां कर्तव्येत्येव परमेतत् अन्यथा वक्ष्य-
माण दास्यकरणपरिगणनमनर्थकं स्यात् ४१४ ध्वजेति संग्रामसकाशाज्जितो भक्तलाभाद्युपगतो भक्तदासः तथा दासीपुत्रः मूल्ये-
न क्रीतोऽन्येन दत्तः पित्रादिक्रमागतः दंडादि धनशुद्धयर्थं स्वीकृत दास्यभावः इत्येतानि सप्त ध्वजाहृतत्वादीनि दासत्वं करणानि ४१५
भार्येति पुत्रभार्या दासास्त्रयोऽमीनिर्द्विजा एव मन्वादिभिः स्मृता यस्मात्त्यज्जनंते र्जयंति यस्य ते भार्यादयस्तस्य तद्धनं भवति एतच्च-
भार्यादीनां पारतंत्र्यप्रदर्शनार्थं परं अध्ययनादेः षड्विधस्य स्त्रीधनस्य वक्ष्यमाणत्वात् धनसाध्यादृष्टार्थकमपि देशार्थं च भार्यादीनां
पत्यधिकरणे पत्यर्थे पियागाधिकारस्य उक्तत्वात् स्त्रीपुंसयोर्मध्य एकधने चातु मतिद्वारेण स्त्रिया अपि कर्तृत्वात् ४१६ विस्वब्ध

शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा दास्यायेव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयं भवा ४१३ नस्वामिन्नानि
सृष्टोऽपि शूद्रो दास्याद् विमुच्यते निसर्गजं हितं तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ४१४ ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः
क्रीतदन्विमो पैत्रिको दंडदासश्च स मेते दासयो नयः ४१५ भार्यापुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः य-
त्ते समधिगच्छंति यस्य ते तस्य तद्धनम् ४१६ विस्वब्धं ब्राह्मणः शूद्राद्व्योपादानमाचरेत् न हितस्यास्ति
किंचित्त्वं भर्तृहार्थं धनो हि सः ४१७ वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः
क्षोभयतामिदं जगत् ४१८ अहन्य हन्य वेक्षत कर्मात्तान् वाहनानि च आयव्ययोच्च नियता वाकराचक्रौ
धमेव च ४१९ मिति निर्विचिकित्समेव प्रकृता द्वास शूद्राद्धनग्रहणं कुर्यात् ब्राह्मणो यतस्तस्य किंचिदपि स्वं नास्ति यस्माद्भर्तृ-

ग्राह्यधनोऽसौ एवं चापदिबलादपि दासात् ब्राह्मणो धनं गृह्णन् राजा दंडनीय इत्येवमर्थमेतदुच्यते ४१७ वैश्येति वैश्यं कृष्यादि-
नि शूद्रं च हिजातिशुश्रूषादीनि कर्माणि यत्नतो राजा कारयेत् यस्मात्तोऽस्वकर्मभ्यश्च्युता वशास्त्रीयो पार्जितधनग्रहणमदादिना ज-
गदाकुलीकुर्याताम् ४१८ अहनीति प्रत्यहंतदधिकृतद्वारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थकर्मणान् निष्पत्तिं नृपतिर्निरूपयेत् तथा हस्त-
श्वादीनि किमद्यप्रविष्टं किं निःसृतमिति सूचयन् रत्नोत्पत्तिस्थानानि निर्मादागारं चावेक्ष्य तद्यवहारदर्शनासक्तोऽपि राजा धर्मान् परि-

त्यजेदिति दर्शयितुमुक्तस्यापि पुनर्वचनम् ४१९ एवमिति एवमुक्तप्रकारेण एतान्सर्वानृणां दानादीन् व्यवहारान् तत्त्वतो निर्णयेनान्
 तन्वयन् पापसर्वमपहाय स्वर्गादि प्राप्तिरूपा मुक्त्यङ्ग गतिं लभते ४२० इति श्रीकुल्लुकभट्टविरचितायामन्ययसुक्तावल्यामष्ट
 योऽध्यायः ८ ७ ७ ७ ७ पुरुषेति पुरुषस्य पत्न्याश्च धर्मायहितेऽन्योन्याः अभिचारिलक्षणे वत्से निवर्त्तमानयो
 संयुक्तविपुक्तयोश्च धर्मान् पारंपर्यागतत्वेन नित्यान्वक्ष्यामिदं पत्योः परस्परधर्मव्यतिक्रमे सत्यन्यतरज्ञाने दंडेनापि स्वधर्मव्यवस्थानं
 राज्ञा कर्तव्यमिति व्यवहारमध्येऽस्योपदेशः १ अस्तेति स्त्रियैर्भर्त्रादिभिः सदा स्त्रियः स्वाधीनाः कार्या अनिषिद्धे धर्मिरूपरसादिवि
 पयेषु प्रसक्ता अपि आत्मवशाः कार्याः २ पितेति पिता विवाहात् पूर्वस्त्रियं रक्षेत्यश्वाङ्गीर्त्तनदम्भावे पुत्राः तस्मान्न स्त्रीकस्यां विदप्य
 वस्यायां स्वातंत्र्यं भजेत् भर्तारक्षितियौवने इत्यादि प्राधिकमभर्तृपुत्रायास्सन्निहितायाः पित्रादिभिरपिरक्षणात् ३ कालेति प्र

एवं सर्वानिमान् राजा व्यवहारान्संभाषयन् व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ४२० ३
 तिमानवेधमशास्त्रेभ्युग्राह्यां संहितायामष्टमोऽध्यायः ८ ७ ७ ७ ७ पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्मवत्संनिविष्टताः संयोगविप्रयोगेन धर्मान्वक्ष्यामि शास्त्रान् १ अस्वतंत्राः
 स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वेद्विवा निशम् विषयेषु च सज्जत्यः सस्थाप्या आत्मनो वशे २ पितारक्षति कौ
 मारे भर्तारक्षति यौवने रक्षति स्थ विरेपुत्रान् स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ३ काले दाता पिता वाच्यो वाच्यश्चा
 नुपयन्यतिः मृते भर्तारि पुत्रस्तवाच्यी मातुररक्षिता ४ सूक्ष्मभ्योऽपि प्रसंगेभ्यः स्त्रियोरक्ष्या विशेषतः
 दपोर्हि कुलयोः शोकभावहेतुररक्षिताः ५

दानकाले पिता तामददन् गृह्यो भवति प्रदानं प्रागृतो रिति गोतमवचनान्
 भूतोः प्राकप्रदानकालः पतिश्च भूतकाले पत्नी भगच्छन् गृहीणीयो भवति पत्यो मृते मानसमरक्षन् पुत्रो निघः स्यात् ४ सूक्ष्मेभ्य
 इति स्वल्पेभ्योऽपि दुःसंगेभ्यो दौःशील्यसंपादकेभ्यो विशेषेण स्त्रियोरक्षणीयाः किंपुनर्महद्भ्यः यस्मादुपेक्षितरक्षणाद्भ्योऽपि तृ
 भर्तृगणयोः संतापदापयेषुः ५ इममिति सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां भार्यारक्षणलक्षणं धर्मवत्स्यमाणश्लोकरात्सर्वधर्मेभ्यः

उत्कृष्टं जानंतो अंधपंगवा दयोपि भार्यारक्षितुं यतेरन् ६ स्वाभिति यस्माद्भार्यारक्षितो रक्षणं असंकीर्णविशुद्धापत्योत्पादानेन स्व-
संततिं तथा शिष्टसमाचारं पितृपितामहाद्यन्वयं आत्मानं विशुद्धसंताननिमित्तोद्देहिकलाभेन स्वधर्मच विशुद्धभार्यस्याधानादाय
प्याधिकाराद्रक्ष्यति तस्मात्स्त्रियोरक्षितुं यतेतेति पूर्वस्य विशेषः ७ पतिरिति पतिः शक्त्यरूपेण भार्यसिंप्रविश्य गर्भमापाद्य तस्यां भा-
र्यायां पुत्ररूपेण जायते तथा च श्रुतिः आत्मा वै पुत्रनामासीति जायायास्तदेव जाया त्वयतोऽस्यां पतिः पुनर्जायते तथा च बह्वच ब्रा-
ह्मणं पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वे ह मातरं तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ततश्चा-
सौ रक्षणीयेत्येतदर्थं नाम निर्वचनम् ८ यादृशमिति यस्माद्यादृशं पुरुषं शास्त्रेण विहितं प्रतिषिद्धं वा तादृशं शास्त्रोक्तपुरुषसेव-

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यंतो धर्ममुत्तमम् यतं ते रक्षितुं भार्यं भर्तारो दुर्वला अपि ६ स्वांप्रसूतिं च रित्रं च
कुलमात्मानमेव च स्वच धर्मं यत्नेन जायारक्षन् हिरक्षति ७ पतिभार्यासिंप्रविश्य गर्भो भूत्वे ह जायते
जायायास्तद्विजाया त्वयदस्यां जायते पुनः ८ यादृशं भजते हि स्त्री स्तुतं स्तुते तथा विधम् तस्मात्सजा विश्वा-
द्यर्थस्त्रियोरक्षेत्ययत्नतः ९ न कश्चिद्दोषितः शक्तः प्रसह्य परि रक्षितुम् एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः
परिरक्षितुम् १० अर्थस्य संग्रहे चैव न व्यये चैव नियोजयेत् शौचे धर्मे च पत्न्यां च पारिणाह्यस्य च क्षणे
११ अरक्षितो गृहे रुद्धः पुरुषो राक्षकारिभिः आत्मानमात्मना यास्तु रक्षितुस्तुः सुरक्षिताः १२

नेनोत्कृष्टं निषिद्धपुरुषसेवनेन च निरुद्धं पुत्रं जनयति तस्मादपत्यविशुद्धयर्थं पत्नी यत्नतोरक्षेत्यं रक्षणीयेत्यत आह ९ जैति क-
श्चिद्बलात्संरोधादिनापि स्त्रियोरक्षितुं न शक्तस्तत्रापि व्यवभिचारदर्शनात् किंलैतैर्वक्ष्यमाणैरक्षणोपायप्रयोगैस्तारक्षयितुं सम-
र्थाः तानुपायानाह १० अर्थेति धनस्य संग्रहणे विनियोगे च द्रव्यशरीरशुद्धौ भर्तुं श्च शुश्रूषादिकेऽन्साधने पारिणाह्यस्य गृहोप-
करणस्य शय्यासनकुंडकटाहादेरवेक्षणे एनान्नियोजयेत् ११ अरक्षिता इति आत्मा श्रुते आज्ञाकारिणश्च तैः पुरुषैर्गृहे
अप्यरक्षिता भवन्ति यादुःशीलतया नात्मानं रक्षन्ति यास्तु धर्मज्ञतया आत्मानमात्मनारक्षन्ति ता एव सुरक्षिता भवन्ति अतो धर्माध्य-

फलस्वर्गनरकप्राप्त्याद्युपदेशेन आसांसंयमः कार्यइति सुखरक्षणोपायकथनपरमिदम् १२ पानमिति मद्यपानं असत्पुरुषसंसर्गं मर्त्रासहविरह इतस्ततश्च भ्रमणं अकालस्वापः परगृहनिवास इत्येतानि षट् स्थियाव्यभिचाराण्य दोषजनकानि तस्मादेतेभ्यो एतारक्षणीयाः १३ नैता इति नैताः कमनीयं रूपं विचारयति न चासां यौवनादिके वयसि आदरो भवति किंतु स्वरूपं कुरूपं वा पुमानि त्येतावतैव तमुपभ्रंजते १४ यौ श्रुत्येति पुंसो दर्शने संभोगाद्यभिलाषशीलत्वात् चित्तस्थैर्यभावात् स्वभावतः स्नेहरहितत्वाच्च एतायत्नेनापिलोके रक्षिताः सत्यो व्यभिचाराश्रयणेन भर्तृषु विक्रियांगच्छति १५ एवमिति एवं श्लोकद्वयोक्तमासां स्वभावं हिरण्यगर्भसृष्टिकालजनितं जालारक्षणां प्रकृतं यत्नं पुरुषः कुर्यात् १६ शय्येति शयनोपवेशनालंकरणशीलत्वं कामक्रोधानाज्जं

पानंदुर्जनसंसर्गः पत्याचविरहोदनम् स्वप्नोन्यगोहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् १३ नैतारूपं परीक्षंते नासावयसि संस्थितिः स्वरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भ्रंजते १४ यौ श्रुत्याच्चलचित्ताच्च नैस्नेह्याच्च स्वभावतः रक्षितायत्नतोपीह भर्तृष्वेताविकुर्वते १५ एवमिति जालारक्षणां प्रजापतिनिसर्गजम् परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो रक्षणं प्रति १६ शय्यासनमूलकारं कामक्रोधमनाजं वसूद्रोहभावं कुचयीचस्त्रीभ्यो मनुरकल्पयत् १७ नास्ति स्त्रीणां क्रियामत्र रिति धर्मे व्यवस्थितः निरिद्रिया ह्यमत्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः १८ तथाच श्रुतयो वक्ष्यो निगीतानि गमेषुपि स्वालक्ष्यं परीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः १९

वपरिहंसाकुलिताचारत्वा निसर्गादौ मनुः स्त्रियः कल्पितवान् तस्माद्यत्नतोरक्षणीयाः १७ नास्तीति जातकर्मादिक्रियस्त्रीणामत्रैर्नास्ति इत्येषा शास्त्रमर्यादा व्यवस्थिता ततश्च मंत्रवत्संस्कारगणाभावाच्च निष्पापांतः करणा इद्रियं प्रमाणं धर्मप्रमाणं श्रुतिस्मृतिरहितत्वाच्च धर्मज्ञा अभंत्राः पापापनोदनमंत्रजपरहितत्वाच्च जातेऽपि पापे तन्निर्णेजिना क्षमाः अनृतवदशक्ताः स्त्रिय इति शास्त्रमर्यादा तस्माद्यत्नतोरक्षणीया इत्यत्र तात्पर्यम् १८ तथाचेति व्यभिचारशीलत्वं स्त्रीणां स्वभाव इत्युक्तं तत्र श्रुतिप्रमाणतयोपन्यस्यतितथा वक्ष्यः श्रुतयो वक्ष्यो निगीतानि गमेषुपि स्वालक्ष्यं परीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः

चारशीलत्वं तत्परिज्ञानार्थं पठितानि तासां श्रुतीनां मध्ये पानिष्ठतिरूपाव्यभिचारप्रायश्चित्तभूतास्ताः श्रुतीः शृणुत एकस्याः श्रुतेर्व
 द्यमाणत्वात् श्रुतिं शृणुतेत्यर्थः स्तुपां स्तुपो भवंतीति द्वितीयैकवचने बहुवचनम् १९ यदिति काश्चित्पुत्रो मातुर्मनिसव्यभिचारम
 वगम्य द्यूते मनोवाक्कायकर्मभिः पतिव्यतिरिक्तं पुरुषं यानकामयते सा पतिव्रता ततोऽन्या अपतिव्रता मममाता अपतिव्रता सती परगृ
 हान् गच्छतीत्यत्र प्रलुलुभे परपुरुषं प्रति संजातलोभा अभूत्तत्पुरुषसंकल्पदुष्टं मातृजोरूपं रेतो मम पिता शोधयत्स्वित्यस्त्रिया
 व्यभिचारशीलत्वं स्यैतदितिकरणान्तं मंत्रपादत्रयं ज्ञापकं अयं च मंत्रश्चातुर्मास्यादिषु विनियुक्तः संप्रतिमानसव्यभिचारप्रायश्चित्त
 रूपतामस्य मंत्रस्याह २० ध्यायेति भर्तुरभियं यत्किंचित्पुरुषांतरगमनं रूमी मनसा चिंतयति तस्य मानसस्य व्यभिचारस्य एष प्रकृ
 तो मंत्रः सम्यक्शोधनो मन्वादिभिरुच्यते मातेति श्रवणात्पुत्रस्यैवायं प्रायश्चित्तरूपो मंत्रो मातुः २१ यादृग्गुणेनेति यथा रूपेण भ-

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरं त्यः पतिव्रता तन्मे रेतः पिता वृत्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् २० ध्यायत्यनि
 ष्टयत्किंचित्पाणिग्राहस्य चेतसा तस्यैष व्यभिचारस्य निहवः सम्यगुच्यते २१ यादृग्गुणेन भर्तुरा
 संयुज्येत यथाविधि तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणो वनिष्मगा २२ अक्षमालावसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयो-
 निजा शारंगी मंदपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् २३ एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन् प्रकृष्टप्रसूतयः उ
 त्कर्षयोषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः श्रुतैः २४ एषोदिता लोकयात्रानित्यं स्त्रीपुंसयोः श्रुता येत्येह च
 सरगोदकान् प्रजाधर्मान्निबोधत २५

त्रासाधुनाऽसाधुनावस्त्रीविवाहविधिना संयुज्यते सा भर्तृसदृशगुणा भवति य
 था समुद्रेण संयुज्यमानानदीत्वादूदकापि क्षारजला जायते भर्तुराक्षसममानस्य स्त्रीरक्षणी पायांतरोपदेशार्थमिदं अत्रोत्कर्षदृष्टां-
 तमाह २२ अक्षोति अक्षमालाख्यानिकृष्टयोनिजावसिष्ठेन परिणीता तथैव दकामंदपालाख्येन ऋषिणा संगता पूज्यतांगता २३
 एता इति यद्यपि द्वे प्रकृते तथापि प्रदर्शनार्थं त्वमनयोर्मत्वा एता इति बहुवचनं कृतं एताश्चान्याश्च सभ्यवत्यादयो निरुष्टप्रसूतयः स्व
 भर्तृगुणैः प्रकृष्टैरस्मिन्लोकेऽल्लुष्टां प्राप्ताः २४ एषेति एषलोकचारोजायापतिविषयः सदाशुभोक्तः इदानीमिह लोके परलो

केचउत्तरकालशुभसखहेतून्किंक्षेत्रिणोऽपत्यसुतबीजिनइत्यादीन्यजाधर्मान्शृणुत २५ प्रजेति यद्यप्यासारक्षणाथंदोषा
उक्तास्तथापियद्यप्रतीकारात्तेषांएतास्त्रियोमहोपकारागर्भेत्यादनार्थंबहुकल्याणभाजनभूताः वस्त्रालंकारादिदानेनसंमानाहीः
स्वगृहेषोभाकारिण्यः स्त्रियःश्रियश्चगेहेषुतुल्यरूपानानयोर्विशेषोविद्यतेयथानिःश्रीकंगृहन्नराजत्येवंनिःस्त्रीकमितिअपिच
२६ उत्पादेति अपत्यस्यजननंजातस्यपरिपालनंप्रतिदिनंचातिथिमित्रभोजनादेर्लोकव्यवहारस्यप्रत्यक्षंभायैर्विनिदानम् २७
अपत्यमिति अपत्योत्पादनमुक्तमप्येतत्अभ्यर्हिततत्त्वज्ञापनार्थंपुनरभिधानंधर्मकार्याणिअग्निहोत्रादीनिपरिचर्याउत्कृष्टरति
पितृणामात्मनश्चापत्यजननादिनास्वर्गइत्येतत्सर्वंभार्याधानम् २८ पतिमिति पारुष्यामनोवाग्देहसंयतासतीतिविशेषणोपादानसा
मर्थ्यान्मनोवाग्देहेरेवनव्यभिचरतिसामर्थासिंहार्जितान्स्वर्गादिलोकानामोतिइहलोकेविशिष्टैः साध्वीत्युच्यते २९ व्यभिचारेति

प्रजनार्थंमहाभागाःपूजाहंगृहदीप्तयः स्त्रियःश्रियश्चगेहेषुनविशेषोऽस्तिकश्चन २६ उत्पादनमपत्य
स्यजातस्यपरिपालनम् प्रत्यहलोकयात्रायाःप्रत्यक्षंस्त्रीनिबधनम् २७ अपत्यधर्मकार्याण्युश्रूषा
रतिरुत्तमा दाराधीनस्तथास्वर्गःपितृणामात्मनश्चह २८ पतियानाभिचरतिमनोवाग्देहसंयता साम
र्तृलोकानामोतिसिद्धिःसाध्वीतिचोच्यते २९ व्यभिचारात्तुभर्तुःस्त्रीलोकेप्राप्नोतिनिंद्यताम् सृगाल
योनिंचाप्नोतिपापरोगेऽप्यपीड्यते ३० पुत्रंप्रत्यदित्सद्धिःपूर्वजैश्चमहर्षिभिः विश्वजन्यमिमंपुण्यमुप
न्यासन्निबोधत ३१ भर्तुःपुत्रंविजानंतिश्रुतिर्द्वैधतुभर्तुरि आहुस्तपादककेचिदपरेक्षेत्रिणविदुः ३२

पुरुषांतरसंपर्कात्स्त्रीलोकेनिंद्यतांजन्मांतरेचसृगालजातिंप्राप्नोतिपापरोगादिभिश्चपीड्यन्नेपंचमाध्यायेस्त्रीधर्मउक्तमा
तृल्लोकद्वयंतदपत्यत्येनमहाप्रयोजनतयापुनःपरितम् ३० पुत्रमिति पुत्रमधिकृत्यशिष्टैर्मन्त्रादिभिः पूर्वमुत्पन्नैश्चमहा
अभिहितमिमंवक्ष्यमाणंसर्वजनहितंविचारंशृणुत ३१ भर्तुरिति भर्तुःपुत्रोभयतीतिमुनयोमन्यन्तेभर्तुरिहिः प्रकारात्युतिर्वर्त्त
तेकेचिदुत्पादकमनोदारमपिभर्तुरितेनपुत्रेणपुत्रिणमाहुः अन्येतयोदारंभर्तुरिभतुत्पादकमपिअन्यजनितेनपुत्रेणपुत्रिणमाहुः
३२ क्षेत्रेति श्रीत्याद्युत्पत्तिस्थानंक्षेत्रंतुल्यास्त्रीमुनिभिः स्मृतापुरुषश्चब्रीह्यादिबीजतुल्यः स्मृतः यद्यपिरेतोबीजंतथापित

दधिकरणत्वात्पुरुषो बीजमिति व्यपदिश्यते क्षेत्रबीजसमायोगात्सर्वप्राणिनामुत्पत्तिः एवं चोभयोः कारणत्वस्याविशिष्टत्वात्-
 युक्ताविप्रतिपत्तिः किंयत्संबन्धि क्षेत्रतस्यापत्यं उत यदीयं बीजंतस्येति ३३ विशिष्टेति क्वचिद्बीजं प्रधानं जायते यदर्थमुत्पायामिति
 न्यायेनोत्पन्नो बीजिनो ब्रूयद्वसो मस्य तथा व्यासक्रम्य भृगादयो बीजिनामेव कृताः क्वचित् क्षेत्रस्य प्राधान्यं यथायंतल्पजः प्रसीत
 स्पृष्ट इति वस्यति अतएव विचित्रवीर्यक्षेत्रे क्षत्रियायां ब्राह्मणोत्पादिता अपि धृतराष्ट्रादयः क्षेत्रियाः क्षत्रिणा एव पुत्रावभूवुः यत्रं पु
 न बीजयो न्योः साम्यं तत्र बोदेव जनयितान् तदपत्यं भवति तत्र बीजप्रधान्यापेक्षं तावदाहुः ३४ बीजेति बीजक्षेत्रयोर्बीजप्रधानम-
 भिधीयते यस्मात्सर्वेषां भूतारब्धानां उत्पत्तिर्बीजगतवर्णस्वरूपादिचिन्हैः उपलक्षिता दृश्यते ३५ यादृशमिति यज्जातीयं बीजं

क्षेत्रभूतास्मृतानारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् क्षेत्रबीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम् ३३ विशि
 ष्टकुत्रचिद्बीजस्त्रीयोनिस्त्वेव कुत्रचित् उभयतु समं यत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते ३४ बीजस्य चैव यो-
 न्याश्च बीजमुत्सृष्टमुच्यते सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ३५ यादृशात्प्यते बीजक्षेत्रे कालो
 पपादिते तादृग्रोहति तत्तस्मिन् बीजस्यैव्यं जिते गुणैः ३६ इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वती योनिरुच्यते
 न च योनिगुणान्काश्चिद्बीजपुष्टतिपुष्टिषु ३७ भूमावप्येककेदारे कालोत्तानि कृषीबलैः नानारूपा
 पिजायते बीजानीह स्वभावतः ३८ ग्रीहयः शालयो सुद्धास्तिलाभाषास्तथायवाः यथा बीजं प्ररोहति
 लघुनानीक्षवस्तथा ३९

ग्रीह्यादिग्रीष्मादिकाले वर्षादिना संस्कृते क्षेत्रे उपपद्यते तज्जातीयमेव तद्बीजमालीयैर्वर्णादि
 भिरुपलक्षितं तस्मिन् क्षेत्रे जायते एवमन्वयप्रकारेण बीजप्राधान्यं प्रदर्श्य व्यतिरेकमुखेन दर्शयितुमाह ३६ इयमिति हिरण्य
 रणे इयमेव भूमिर्भूतारब्धानां तरुगुल्मलतादीनां नित्यायोनिः कारणं क्षेत्रात्सर्वलोके रूच्यते न च भूम्या रत्ययोनिधर्मो
 अत्रिदपि भूतैरूपत्वादीन् बीजस्य विषयेषु करकांटाद्यवस्थास्तु भजते भजत्यर्थत्वात्पुष्टतेः सकर्मता तस्माद्यो
 मावात्तं क्षेत्रप्राधान्यं अपि च ३७ भूमाविति भूमावेकस्मिन् अपि केदारे कर्षकेर्वपनकालोत्तानि ग्रीहि सुद्धादीनि नानारूपाण्ये
 व बीजसमावाज्जायंते न तु भूमेरेकत्वादेकरूपानि भवन्ति तथाहि ३८ ग्रीहीति ग्रीहयः षटिकाः शालयः कलमाद्याः तथासु

दयोबीजस्वभावानतिक्रमेणनानारूपाणिजायन्तेएवंचसति ३९ अन्यदिति श्रीहिरुसोमुद्रादिर्जायतेइत्येतन्नसंभवतियस्मा
द्यदेवर्वाजिउप्यतेतत्तदेवजायतेएवंबीजगुणानुवर्तनात्क्षेत्रधर्मानुवृत्तेश्चब्रीह्यादौमनुष्येष्वपिबीजप्राधान्यम् संप्रतिक्षेत्रप्राधान्य
मोहं ४० तदिति तद्बीजं स हजमज्ञावतापित्रादिवत्शिष्टेनज्ञानंवेदः एवंविज्ञानमपितदंगादिशास्त्राणितद्देदिना आयुरिच्छत
नकदाचित्परजायायां वपनीयम् ४१ अत्रेति अतीतकालज्ञाअस्मिन्नर्थेवायुमोक्तागाथाः छंदोविशेषयुक्तानिवाक्यानि कथयं
तियथापरपुरुषेणपरपत्न्यांबीजनवसत्यमिति ४२ नश्यतीति यथान्येनविद्धंमृगं कृष्णासारंतस्मिन्नेवच्छिद्रेपश्चादन्यस्यविध्यतः-
आविद्धः क्षिप्तः शरोनिष्कलोभवतिपूर्वहंत्रैवहतत्वात्तस्यैवतन्मूललाभात्एवंपरपत्न्याउतंबीजंशीघ्रमेवनिष्कलंभवतिगर्भग्रह-

अन्यदुसंजातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते उप्यतेयद्विद्यहीजंतत्तदेवप्ररोहति ४० तस्याज्ञेनविनीतेनज्ञान
विज्ञानवेदिना आयुष्कामेनवसत्यन्नजातुपरयोषिति ४१ अत्रगाथावायुगीताः कीर्तयन्तिपुराविदः
यथाबीजनवसत्यपुसापरपरिग्रहे ४२ नश्यतीत्युच्यथाविद्धःस्वेविद्धमनुविद्धात् तथानश्यतिवैक्षि
यंबीजंपरपरिग्रहे ४३ पृथोरपीमापृथिवीभार्यापूर्वविदोविदुः स्थाणुच्छदस्यकेदारमाहुः शल्यवतो
मृगम् ४४ एतावानेवपुरुषोयज्जायात्माप्रजेतिह विप्राः प्राहुस्तथाचैतद्योभत्तीसास्मृतांगना ४५

णानंतरंक्षेत्रिणःसद्यःफललाभात् ४३ पृथोरिति इमासपिपृथ्वीपृथुनापूर्वपरिगृहीतत्वात् अनेकराजसंबंधेष्वपिपृथोभार्या
मित्यतीतज्ञाजानंतितस्मात्स्थाणुच्छिदतिस्थाणुच्छेदः कर्मण्यण्येनस्थाणुमुत्पाद्यक्षेत्रंकृतंतस्यैवतत्क्षेत्रंवदंतितथाशरादि
शल्ययेनपूर्वमृगोक्षितंतस्यैवतंसृगमाहुः एवंचपूर्वपरिगृहीतुःस्वामित्वाद्दोदुरेवापत्यंभवतिनजनयितुः ४४ एतावानिति नैकः
पुरुषोभवतिअपितुभार्यास्वदेहमपनीयापत्नानीत्येतत्परिमाणेवपुरुषः तथाचवाजसनेयब्राह्मणम् अर्द्धोहवाएषआत्मनस्त
स्मात्पज्जायांविदत्तेनैतावत्प्रजायतेअसर्वोहितावद्भवतिअथयदेवजायांविदतेऽथप्रजायतेतर्हिअसर्वोभवति तथाचैतद्देदवि
दोविभावदंतियोभत्तीसैवभार्यास्मृतेतिएवंचतस्यामुत्पादितंभर्तुरेवापत्यंभवतीतियतश्चदंपत्योरैक्यमतः ४५ ४६ ४७

नेति निष्क्रयविक्रयः विसर्गस्त्यागः नताभ्यांस्त्रीभर्तुर्भार्यायादप्येत्येवं पूर्वप्रजापतिनास्मृतं नित्यं धर्ममन्यामहे एवं च क्रयादिना
पिपरस्त्रियमात्मसात् कृत्वा तदुत्पादितापत्यं क्षेत्रिण एव भवति न वीजिनः ४६ सकृदित्यादि पित्रादिधनविभागोऽस्मात्प्राप्तः धर्मतः
कृतः सकृदेव भवति न पुनरन्यथा क्रियत इति तथा कन्यापित्रादिना सकृदेकस्मै दत्तानपुनरन्यस्मै दीयते एवं च अन्येन पूर्वमन्यस्मै
दत्तायां पश्चात्पित्रादिभिः प्राप्तायां सपिजनितमपत्यं न वीजिनो भवतीत्येतदर्थमन्योपन्यासः तथा कन्यातो न्यस्मिन्नपि गवादि
द्रव्ये सकृदेव ददानीत्याह न पुनस्तदन्यस्मै दीयत इति त्रीण्येतानि साधूनां सकृद्वन्ति यद्यपि कन्यादानस्य सकृत्करणं प्रकृतोपपु
क्तं तथापि प्रसंगादंशदानयोरपि सकृत्ताभिधानं सकृदाह ददानीत्यनेनैवं कन्यादानस्यापि सकृत्करणसिद्धौ प्रकृतोपयोगित्वादेव
पृथगभिधानम् ४७ यथेति यथा गवादिषु परकीयेष्वामादिकन्नि युज्यवत्सोत्सादको न तद्वागीतथा परकीयभार्यास्वपि

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्याविमुच्यते एवं धर्मविजानीमः प्राक् प्रजापतिनिर्मितम् ४६ स-
कृदंशो निपतति सकृत्कन्याप्रदीयते सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतासकृत् ४७ यथा गोश्वौ
घृदासीषु महिष्यजाविकासु च नोत्सादकः प्रजाभागी तथैवान्यांगनास्वपि ४८ यैः क्षेत्रिणो वी-
जवतः परक्षेत्रप्रवापिणः तैर्वसस्यस्यजातस्य न लभते फलं क्वचित् ४९ यदन्यगोषु वृषभो वत्सा
नाज नयेच्छतम् गोमिनामेव ते वत्सामो धस्कादित आषभम् ५०

नोत्सादकः प्रजाभागी भवति ४८ ये इति

क्षेत्रस्वामिनो येन भवंति अथ वीजस्वामिनः संतः परक्षेत्रे वीजं वपन्ति ते तत्र क्षेत्रजातस्य धान्यादेः फलं क्वचिदपि देशेन लभन्त
इति प्रकृतस्य दृष्टान्तः ४९ यदन्येति यदन्यदीयगवीषु वृषभो वत्सशतानपि जनयेत्सर्वे ते वत्साः स्त्रीगवीस्वामिनो भवंत्येव न
वृषभस्वामिनः वृषभस्य यत्सु क्रसेचनं तद्वृषभस्वामिनो निष्फलमेव भवति यथा गोश्वौ घृत्यने नोत्सादकस्य प्रजाभागीत्यन्त
भवतीत्येतत्परत्वेन दृष्टान्तोक्तः अपंतु क्षेत्रस्वामिनः प्रजाभागित्वं भवतीत्येतत्परत्वेन अतो न पुनरुक्तिः ५० तथैवेति यथा
गवादिगर्भेषु तथैवापत्यरहिताः संतः परकीयभार्यायां वीजं वपन्ति ते क्षेत्रस्वामिनामेवापत्यलक्षणमर्थं कुर्वन्ति वीजसेन.

लपत्याख्यं फलं लभते ५१ फलमिति यदस्यासुखस्यतेऽपत्यं तदा वयोरुभयोरेवैवं यत्र नियमो न कृतस्तत्र निःसंदिग्धमेव क्षे-
 णोऽपत्यं उक्तरीत्या बीजाक्षेत्रं बलवत् ५२ क्रियेति यदत्रापत्यं भाविष्यति तदा वयोरैवेति नियम्येतत्क्षेत्रं स्वामिना बीजवपनार्थं य-
 द्बीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजक्षेत्रे त्रिणो ह्यवपि भागिनौ दृष्टौ ५३ ओघेति यद्बीजं जलवेगवाताभ्यां अन्यदीयक्षेत्रादानी-
 तं यस्य क्षेत्रे जायते तत्क्षेत्रं स्वामिन एव तद्बीजं भवति न तु येन बीजमुत्सतत् फलं लभते एवं च स्वभार्यापित्रमेणापरभार्यागमने ममा-
 यं पुत्रो भवितेत्येवागमेपि क्षेत्रे त्रिण एवापत्यमित्यनेन दर्शितम् ५४ एषेति एषैव व्यवस्था गवाश्वादीनां संततिं प्रतिज्ञातव्या यत्-
 क्षेत्रं स्वाम्येव गवाश्वादेः संततिस्वामी न तु वृषभादि स्वामी नियमे तु कृते सत्ये तयोरेव संततिस्वाम्यम् ५५ एतेति एतद्बीजयो-

तयैवाक्षेत्रे त्रिणो बीजं परक्षेत्रं प्रवापिणः कुर्वन्ति क्षेत्रे त्रिणामर्थेन बीजो लभते फलम् ५१ फलं त्वनभि-
 संधाय क्षेत्रे त्रिणो बीजिनां तथा प्रत्यक्षं क्षेत्रे त्रिणामर्थे बीजाद्यो निर्गणयसी ५२ क्रियापस्युपगमात्क्षे-
 तद्बीजार्थं यत्पदीयते तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजक्षेत्रे त्रिक एव च ५३ ओघवाताहतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररो-
 हति क्षेत्रे त्रिकस्यैव तद्बीजं न वसालभते फलम् ५४ एषधर्मा गवाश्च स्वदास्युष्ट्राजाविकस्य च विह-
 गमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ५५ एतद्द्वयं फलं लभते बीजयोर्न्योः प्रकीर्तितम् अतः परं प्रवक्ष्या-
 मियोषितां धर्ममापदि ५६ भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्याया गुरुपत्यं नुजस्य सा यद्वीयसंस्तथा भार्या स्तुषा
 ज्येष्ठस्य सा स्मृता ५७ ज्येष्ठो यवीर्यसो भार्याय वीर्यान्वाग्रजस्त्रियम् पतितौ भवतौ गत्वानियुक्तावप्य-
 नापदि ५८

न्योः प्राधान्या प्राधान्यं युष्माकमुक्तं अतोऽन्तरं स्त्रीणां संतानाभावे यत्कर्तव्यं तद्दृष्ट्वाभि ५६ भ्रातुरि-
 ति ज्येष्ठस्य भ्रातुर्न्योः भार्या सा कनिष्ठस्य भ्रातुर्गुरुपत्नी भवति कनिष्ठस्य च भ्रातुर्न्योः भार्या सा ज्येष्ठभ्रातुः स्तुषा सुनिभिः स्मृ-
 ता ५७ ज्येष्ठ इति ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरावितरेतरभार्या गत्वा संतानाभावं विनानियुक्तावपि पतितौ स्याताम् ५८ देवरेति सं-
 तानाभावे स्त्रियापत्यादि गुरुनियुक्त्या देवरादन्यस्माद्वासिपिंडादस्य माणघृताक्तादि नियमवत्पुरुषगमनेनेष्टाप्रजा उत्पाद-

धितव्यादिसितेत्यभिधानमर्थकार्याक्षमपुत्रोत्पत्तौ पुनर्गमनार्थम् ५९ विधवेति विधवायामित्यपत्योत्पादनयोग्यपत्यभाव
परमिदं जीवत्यपित्यो अयोग्यपत्यादिगुरुनिपुक्तो घृताक्तसर्वगात्रो मौनोरात्रावेकपुत्रं जनयेत् न कथं नित् द्वितीयम् ६० द्वितीये
ति अन्येषु नराचार्या नियोगात्पुत्रोत्पादनविधिज्ञा अपुत्र एकपुत्र इति शिष्टप्रवादादनिव्यन्तनियोगप्रयोजनमन्यमानाः स्त्रीषु पु-
त्रोत्पादनं द्वितीयं धर्मतो मन्यते ६१ विधवेति विधवादिकायान्नियोगप्रयोजने गर्भधारणे यथाशास्त्रं संपन्ने सति ज्येष्ठो भ्राता क
निष्ठ भ्रातृभार्या च परस्परं गुरुवत्स्नुषावच्च व्यवहरेताम् ६२ निपुक्ताविति ज्येष्ठकनिष्ठ भ्रातरौ यौ परभार्यायान्निपुक्तौ घृताक्तादि
विधानं त्यक्त्वा स्वेच्छातो वत्तयातांतौ स्नुषाग गुरुदारगौ पतितौ भवेतां एव न्नियोगमविधाय दूषयितुमाह ६३ नान्येति ब्राह्मणादि

देवराहासपिंडाहास्त्रियासम्यङ्निपुक्त्या प्रजेप्सिताधिगंतव्या संतानस्य परिहृत्ये ५९ विधवायान्नि
युक्तस्तु घृताक्तो वाग्यतो निशि एकमुत्पादयेत्पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ६० द्वितीयमेकं प्रजननं मन्यते स्त्री
षु तद्विदः अनिर्वृतन्नियोगार्थं पश्यतां धर्मतस्तयोः ६१ विधवायान्नियोगार्थं निर्वृते तु यथाविधि
गुरुवच्च स्नुषावच्च वत्तयातां परस्परम् ६२ निपुक्तौ यौ विधिहत्वा वत्तयातां तु कामतः तावुभौ पतितौ
स्यातां स्नुषाग गुरुतल्पगौ ६३ नान्यस्मिन् विधवानारीनियोक्तव्या द्विजातिभिः अन्यस्मिन् न हि निपुज्या-
ना धर्महन्तुः सनातनम् ६४ नो हाहिकेषु मंत्रेषु नियोगः कर्तव्यते क्वचित् न विवाहविधास्तुक्तविधवावेद
नं पुनः ६५ अयद्विजैर्हिविद्वद्भिः पशुधर्मो विगर्हितः मनुष्याणामपि प्रोक्तो वनराज्यप्रशासति ६६

भिर्विधवास्त्रीभर्तुरन्यस्मिन् देवरादौ न नियोजनीया स्त्रियमन्यस्मिन् निपुज्यानाः ते स्त्रीणामेकपतित्वधर्ममनादिसिद्धन्नाशयेयुः
६४ नो हाहिकेषु अयमणत्तु देवमित्येवमादिसुविवाहप्रयोजनकेषु मंत्रेषु क्वचिदपिशारवायान्नियोगः कथ्यते न च विवाहवि-
धायकशास्त्रे अन्येन पुरुषेण सपुनर्विवाह उक्तः ६५ अयमिति यस्मादयं पशुसंबंधी मनुष्याणामपि व्यवहारो विद्वद्भिर्निर्दिष्टः
यो यमधार्मिके बने राज्ञिराज्यं कुर्वाणे तेन कर्तव्यतया प्रोक्तः अतो वेनादारभ्य प्रवृत्तो यमादिमानिति निर्णयते ६६ ७ ८

समहीमिति सवेनोमहींसमयां पूर्वपालयन् अतएवराजर्षिश्चेन्नतु धार्मिकत्वात्कामोपहतबुद्धिर्भानृभार्यागमनरूपवर्णसंकरं
 रं प्राकर्तयत् ६७ तत इति वेनकालात्प्रभृतियोमृतभर्तृकादिस्त्रियंशास्त्रार्थज्ञानादपत्यनिमित्तं देवरादौ नियोजयतितंसाधवो
 नियतंगर्हयन्ते अप्यंचस्वोक्तनियोगनिषेधः कलियुगविषयः तदा हृदहस्यतिः उक्तानियोगासु निनानिषिद्धाः स्वयमेव तु युगक्रमा
 दशक्योर्यकर्तुमन्यैर्विधानतः तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगेनराः द्वापरेचकलौचृणांशक्तिहानिर्हिनिर्मिता अनेकधाकृताः
 पुत्राकपिभिश्चपुरातनैः नशक्यन्तेधुनाकर्तुंशक्तिहीनैरिदंतनैः अतोयज्ञोविंदराजेनयुगविशेषव्यवस्थामज्ञात्वासर्वदैवस
 भावेनियोगादनियोगपक्षः श्रेयानितिसुमनीषयाकल्पितं तन्मुनिव्याख्याविरोधान्नादियामहे प्रायशोमनुवाक्येषुमुनिव्यस्य
 नमेयहि नापराध्योस्मिचिदुपांकाहंसर्वविदःकुधीः नियोगप्रकरणत्वात्कन्यागतंविशेषमाह ६८ यस्याइति यस्याः कन्याया

समहीमखिलां संजन्मराजर्षिप्रवरःपुरा वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ६७ ततः प्रभृतियो
 मोहात्प्रसीतपतिकारिभ्यम् नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हति साधवः ६८ यस्याभ्रियेत कन्याया वा
 चासत्यं कृतपतिः तामनेन विधानेन निजो विदेत देवः ६९ यथाविध्यधिगम्येनां शकुवस्त्रांश्चित्र
 ताम् मिथो भजेता प्रसवात्स कृत्स्नकृतावृता ७० नदत्वा कस्यचित्कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः दत्त्वा
 पुनः प्रयच्छन् हि प्रामोति पुरुषानृतम् ७१ विधिवत्पतिगृह्यापित्यजेत्कन्यां विगर्हिताम् व्याधितां
 विप्रदुष्टां च दानात्पपादिताम् ७२

वाग्दाने कृते सति भर्तृभ्रियते तामनेन वक्ष्यमाणेनानुष्ठानेन भर्तुः सोदरभ्रा
 तापरिणयेत् ६९ यथेति सदेवरो विवाहविधिना एनां स्त्री कृत्य शकुवस्त्रां कायवाङ्मनः शौचशालिनी भागर्भग्रहणात्तरहसिन्
 तावृता वैकैकगारंगच्छेत् एवं कन्यायानियोगप्रकारत्वात् विवाहस्याग्रहाच्च गमनोपदेशाद्यस्मै वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यं भवति ७०
 नदत्वेति कस्मैचिद्वाचा कन्यां दत्त्वा तस्मिन्मृते दानगुणदोषज्ञस्तामन्यस्मै न दद्यात् यस्मादेकस्मै दत्तान्यस्मै दत्तपुरुषानृतं सहस्र
 लक्षदोषं प्राप्नोति सप्तपदीकरणस्याजातत्वात् भार्यान्वानिष्यतेः पुनर्दानां शंकायाभिदं वचनम् ७१ विधिवदिति अद्विरेव हि जाग्या

एतामित्येवमादिविधिनाप्रतिगृह्यापिकन्यांवैधव्यलक्षणोपेतांगेगिणीक्षतयोनिस्त्वाद्यभिशापवतीमधिकांगादिगोपनच्छ
द्योपपादितांसप्तपदीकरणात्माकृजातांत्यजेत्ततश्चतत्यागेदोषाभावइत्येतदर्थंननुत्यागार्थम् ७२ यस्त्विति यःपुनर्दोषव
तीकन्यांदोषाननभिधायददातितस्यकन्यादातुर्दुरात्मनोदानंतत्पत्यर्पणेनव्यर्थंकुर्यात् एतदपित्यागेदोषाभावकथनार्थम्
७३ विधायेति कार्येसतिमनुष्यःपत्न्याग्रासाच्छादनादिप्रकल्प्यदेशांतरंगच्छेत् यस्माद्ग्रासाद्यभावपीडितारूपीशीलवत्यपि
पुरुषांतरसंपर्कभजेत् ७४ विधायेति भक्ताच्छादनादिदत्तापत्न्योदेशांतरंगतेदेहप्रसाधनपरगृहगमनरहिताजीवेत् अद
त्वापुनर्गतेसूत्रनिर्माणादिभिरभिनंदितशिल्येनजीवेत् ७५ प्रोषितइति गुर्वज्ञासंपादनादिधर्मकार्यनिमित्तंप्रोषितःपतिर-
द्यौवर्षाणिपत्न्याप्रतीक्षणीयःऊर्ध्वपतिसन्निधिगच्छेत् तदाहवसिष्ठः प्रोषितपत्नीपंचवर्षाण्युपासीतऊर्ध्वपतिसकाशांग

यस्तुदोषवतीकन्यामनारव्याद्योपपादयेत् तस्यतद्वितथंकुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ७३ विधायवृ
त्तिप्रार्थयाःप्रवसेत्कार्यवान्नरः अवृत्तिकर्षिताहिरूनीप्रदुष्येत्स्थितिमत्यापि ७४ विधायप्रोषित
वृत्तिजीवेन्नियममास्थिता प्रोषितेत्त्वविधायैवजीवेच्छिल्यैरगाहैतैः ७५ प्रोषितोधर्मकार्यार्थंप्रती
क्ष्योद्यौनरःसमाः विद्यार्थंपद्वयशोऽर्थवाकामार्थत्रैस्तवत्सरान् ७६ संवत्सरप्रतीक्षेत्द्विषतीयोषि
तपतिः ऊर्ध्वसंवत्सरास्तेनादायहत्वानसंचसेत् ७७ अतिक्रामेत्प्रसक्त्यामत्तरोगार्त्तमेववा सात्रीन्
मासान्परित्याज्याविभूषणपरिच्छदा ७८ उन्मत्तपतितक्लृप्तमबीजपापरागिणम् नत्यागोऽस्तिद्विष
त्याश्चनचदायापवर्त्तनम् ७९ च्छेदिति विद्यार्थंप्रोषितः षड्वर्षाणिप्रतीक्ष्यः निजविद्याविभाजनेनयशोर्थमपिप्रोषितः

पतिः षडेवभार्यंतरोपप्रोगार्थंगतरूणीणिवर्षाणि ७६ संवत्सरमिति पतिर्विषयसंजातदोषांस्त्रिधंवर्षावत्यतीक्षेत्ततऊर्ध्वम
पिद्विषतीस्वदत्तमलंकारादिधनंहत्वानोपगच्छेत् ग्रासाच्छादनमात्रंतुदेयमेव ७७ अतीति यास्त्राद्युतादिप्रमादवंतंसदजन
कपानादिनामत्तंव्याधितंवासुश्रूपाद्यकरणेनावजानातिसाविगतालंकारशय्यादिपरिच्छदात्रीन्मासान्प्रोगंतव्या ७८ उन्मत्त
मिति यातादिक्षोभादप्रकृतिस्थपतितमेकादशाध्यायेवक्ष्यमाणन्पुंसकमबीजंवाधरेतस्त्वादिनाबीजरहितंकुष्ठाद्युपेतंच

लप्रदर्शनपरन्तु नियमार्थं प्रायेणैतावता कालेन गृहीतवेदो भवति त्रिभागवयस्कान्च कन्यावोदुर्धनो यो ग्येति गृहीतवेदश्चाप्रकु
 र्वाणको गृहस्थाथमस्ति नितिविलंबेतेति सत्तर इत्यस्यार्थः ९४ देवेति भगोर्यमासवितापुरंधिर्मह्यत्वादुर्गार्हपत्यापदेवा इत्यादिम
 त्रलिङ्गात्त्यादेवेदंताभ्यां तां पतिर्ह्यभतेन तुस्नेच्छया तां सतां देवानां प्रियं कुर्वन्त्यासाच्छादनादिना सदा देवाद्युत्पन्नामपि पोषयेत्
 ९५ प्रजनेति यस्माद्गर्भग्रहणार्थं स्त्रियः सृष्टागर्भाधानार्थं च मनुष्याः तस्माद्गर्भोसादनमेवानयोरग्राधानादिरपि धर्मः पत्यासह
 साधारणः क्षीमेवसानावर्गनादधीयाताभित्यादिवेदेऽभिहितः तस्माद्गर्भविभृयादिति पूर्वोक्तस्य शेषः ९६ कन्येति कन्या
 यादत्तशुल्कायां सत्यामसंजातविवाहायां यदि शुल्कदोषो भ्रियते तदा देवरायपित्रादिभिर्वाऽसौ कन्यादातव्यायदिसास्वीकरोति
 यस्याभियत इति प्रागुक्तं नियोगरूपं इदं तु शुल्कग्रहणविषयम् ९७ आददीतेति शास्त्रानभिज्ञः शूद्रोऽपि पुत्रोददत्तशुल्कं न गृ

देवदत्तां पतिर्भार्यां विंदतेनेच्छयात्मनः तां साध्वीं विभृया न्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ९५ प्रजनार्थं
 स्त्रियः सृष्टाः संतानार्थं च मानवाः तस्मात्साधारणधर्मः श्रुतोऽप्युत्पत्त्यासहोदितः ९६ कन्यायादत्त
 शुल्कायां भ्रियत यदि शुल्कदः देवरायप्रदातव्यायदिकन्यानुमन्यते ९७ आददीत न शूद्रोऽपि शु
 ल्कदुहितरददन् शुल्को हि गृह्णन् कुरुते छन्नं दुहितृविक्रयम् ९८ एतत्तु न परे च कुन्नीपरे जातु
 माधवः यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ९९ नानुशुश्रुम जाते तत्पूर्वेऽपि हि जन्मस्य शुल्क
 सत्तेन मूल्येन छन्नं दुहितृविक्रयम् १००

गृहीत्यात् किंपुनः शास्त्रविहिजातिः यस्मात् शुल्कं गृह्णन्तं दुहितृविक्रयं
 कुरुते न कन्यायाः पितेत्यनेन निषिद्धमपि शुल्कग्रहणं कन्यायामपि गृहीतशुल्कायां शास्त्रीयनियमदर्शनात् शुल्कग्रहणे शास्त्री
 यत्वशंकायां पुनस्तन्निषिध्यते ९८ एतदिति यतस्तुनः पूर्वशिष्टानकदाचित्कृतवन्तो नाप्यपरे वर्त्तमानकालाः कुर्वन्ति यदन्यस्य क
 न्यामंगीकृत्य पुनरन्यस्मै दीयत इति एतच्च गृहीतशुल्ककन्यामदत्ता कस्यचि कन्यायामिति तु गृहीतशुल्कविषयम् ९९ नेति पूर्व
 कल्पेऽप्येतद्वृत्तमिति कदाचित् वयन्नश्रुतवन्तो यत् शुल्काभिधानेन मूल्येन कश्चित्साधुर्गृहं दुहितृविक्रयमकाशीदिति शुल्कनि
 षेधार्थवादः १००

अन्योन्येति भार्यापत्योर्मरणांतंयावत्तु धर्मार्थकामेषु परस्पराव्यभिचारः स्यादित्येव संक्षेपतः स्त्रीपुंसयोः प्रकृष्टोधर्मो ज्ञात-
व्यः तथान्वसति १०१ तथेति स्त्रीपुंसौ कृतं विवाहो तथा सदा यत्नं कुर्यातां यथा धर्मार्थकामविषये विद्युक्तौ परस्परन्नव्यभिचरे-
ताम् १०२ एष इति एष भार्यापत्योरन्योन्यानुरागयुक्तो धर्मो युष्माकमुक्तः संतानाभावे चापत्यप्राप्तिरुक्ता इदानीं दीयत इति
दायः पित्रादिधनं तस्य विभागव्यवस्थां शृणुत १०३ ऊर्त्यमिति भ्रातरौ मिलित्वा पितृमरणादूर्ध्वविभागहेतुमाह यस्मात्ते
पुत्रा जीवतोः पित्रोस्तदा यधने स्वाभिन्नो न भवंति मातुरपि प्रकृतत्वात्पितृकमित्यनेन मातृकस्यापि ग्रहणं अयं च पितृमर-
रविभागो जीवतः पितुश्चिच्छाभावे दृष्टव्यः पितुश्चिच्छया जीवत्यपि तस्मिन् विभागः तदा ह याज्ञवल्क्यः विभागं चेत्सिता कुर्यादि

अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणांतिकः एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः १०१ तथानि-
त्ययते याता स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियो यथानाभिचरेतां तो विद्युक्ता वितरेतरम् १०२ एष स्त्रीपुंसयो-
रुक्तो धर्मो चोरतिसंहितः आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागनिबोधत १०३ ऊर्त्यपितुश्च मातुश्च स-
मेत्य भ्रातरः समम् भजेरन्पितृकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः १०४ ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पि-
त्र्यधनमशेषतः शेषास्तमुपजीवयुयथैव पितरतथा १०५ ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रो भवति मान-
वः पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति १०६ यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानत्यमश्नुते स एव ध-
मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः १०७

छया विभजेत्कृतानिति यदा पुनर्ज्येष्ठो धार्मिको भवति तदा १०४ ज्येष्ठेति
ज्येष्ठ एव पितृसंबन्धिधनं गृह्णीयात्कनिष्ठाः पुनर्ज्येष्ठं भक्ताच्छादनाद्यर्थं पितरमिव उपजीवेयुः एवं च सर्वेषां सहेवावस्थानम्
१०५ ज्येष्ठेति उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहितेनापि मनुष्यः पुत्रवान् भवति ततश्च नापुत्रस्य लोकोस्तीति श्रुतेः तथा प्रजया
पितृम्यदतिश्रुतेः पुत्रेण जातमात्रेण पितृणामनृणश्च स इति अतो ज्येष्ठ एव धनमर्हति पूर्वस्य अनुजास्तेन साम्ना वत्तेरन्-
१०६ यस्मिन्निति यस्मिन् जाते ऋणं शोधयति येन जातेनामृतत्वं प्राप्नोति तथा च श्रुतिः ऋणमस्मिन्समुन्नयत्यमृतत्वं च ग-

पतिमपरिचरंतास्यागोन करणीयोनचधनग्रहणं करणीयम् ७९ मद्येति निषिद्धमद्यपानरता असाध्याचाराभर्तुः प्रति-
 कृताचरणशीलाकुप्रादिव्याधिसुक्तामृत्यादिताडनशीलासततमतिव्ययकारिणीयाभार्याभवेत्साधिवेत्तव्यातस्यांसत्यामन्योविवा-
 हः कार्यः ८० वंध्येति प्रथमऋतुमारभ्याविद्यमानमसूताअष्टमेवर्षेऽधिवेदनीयामृतापत्यादशमेवर्षेरूपीजनन्येकादशेऽप्रियवा-
 दिनीसद्यएवपद्यपुत्राभवतिपुत्रवत्यांतुतस्यांधर्मजासंपन्नेदारेनान्यांकुर्वितान्यतरापायेतुकुर्वितेत्यापस्तंबनिषेधादधिवेद-
 नन्मकार्यम् ८१ येति यापुनर्व्याधितासतीपत्करनुकूलाभवतिशीलवतीचस्यात्तामनुज्ञाप्यान्योविवाहः कार्यः कदाचिच्चा-
 सौनावमाननीया ८२ अर्थाति यापुनः कृतवेदनास्त्रीकुपितानिर्गच्छति सातदहरेवरज्ज्वादिनावत्त्वास्थापनीयाआकोप-

मद्यपासाधुवृत्ताचप्रतिकूलाचयाभवेत् व्याधितावाधिवेत्तव्याहिंसाऽर्थमीचसर्वदा ८० वंध्याष्ट-
 मेऽधिवेद्याब्देदशमेतुमृतेमजा एकादशेरूपीजननीसद्यस्त्वप्रियवादिनी ८१ यारोगिणीस्यात्तुहिता
 संपन्ताचैवशीलतः सातुज्ञाप्याधिवेत्तव्यानावमान्याचकहिंचित् ८२ अधिविन्नातुयानारीनिर्गच्छे
 दुषितागृहात् सासद्यःसन्निरोद्धव्यात्याज्यावाकुलसन्निधौ ८३ प्रतिषिद्धापिचेद्यातुमद्यमभ्यदये
 धपि प्रेक्षासमाजगच्छेद्वासादड्याकृष्णालानिषट् ८४ यदिस्वाश्यापराश्रयेवविदेरन्योषितोहिजाः
 तासावृणक्रमेणस्याज्येष्वपूजाचवेश्मच ८५ भर्तुः शरीरसुश्रूषाधर्मकार्यचनेत्यकम् स्वाचैवकु-
 यात्सवेषान्नास्वजातिः कथंचन ८६

निरुत्तेः पित्रादिकुलसन्निधौवात्याज्या ८३ प्रतीति यापुनः क्षत्रियादिकारु-
 भर्त्रादिनिवारिताविवाहाद्युत्सवेषपिनिषिद्धमद्यपिबेत्तृत्यादिस्थानजनसमूहोवागच्छेत्सासर्वणकृष्णालानिषट्व्यव-
 हारभकरगाद्राज्ञादडनीया ८४ यदाति यदिहिजातयः स्वजातीयाविजातीयाश्चउद्धेसुस्तदातासाहिजातिक्रमेणवाकृ-
 मानदायशिभागोलक्षार्थज्येष्ठलंपूजाचवस्त्रालंकारादिदानेनगृहंचप्रधानंस्यात् ८५ भर्तुरिति भर्तुर्देहपरिचर्यामन्नदाना-
 दिरूपान्धर्मकार्यचभिक्षादानातिथिपरिवेशनहोमीयद्रव्योपकल्पनादिशालाहिकंसर्वेषां हिजातीनांसजातिभार्यैवकुर्यात्तत्तु कदा

चिद्विजातीयेति ८६ यस्त्विति यः पुनः स्वजातीयया सन्निहितया देहशुश्रूषादिकं कर्तव्यं विजातीयया मोर्यात्कारयेत्स यथा-
ब्राह्मण्याः शूद्राज्जातो ब्राह्मणचांडालः तथैव पूर्वैर्ऋषिभिर्दृष्टइति पूर्वात्तु वादः ८७ उत्कृष्टेति कुलान्वारादिभिरुत्कृष्टायस्वरू-
पाय समानजातियाय वराया प्राप्तकालासपि विवाहयेदष्टवर्षमेव धर्मो न हीयते इति दक्षस्मरणात् तस्मादपि कालात्यागपिकन्या
ब्राह्मणविवाहविधिना दद्यात् ८८ काममिति संजातार्त्तवापिकन्यावरं मरणपर्यंतं पितृगृहेति श्रुत्वा पुनरेनां विद्यागुणरहिताय
कदाचित्पित्रादिर्दद्यात् ८९ त्रीणीति पित्रादिगुणवन्तराया दीयमाना कन्या संजातार्त्तवासती त्रीणि वर्षाणि प्रतीक्षेत वर्षत्रया-
त्पुनरुत्तर्यमधिकगुणवरा लाभे समानजातिगुणं वरं स्वयं वृणीत ९० अदीयेति पित्रादिभिरदीयमाना कुमारी यथोक्तकाले यदि

यस्तत्तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयान्यया यथा ब्राह्मणचांडालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ८७ उत्कृष्टाया
भिरूपाय वराय सुदृशाय च अप्राप्तामपितांतस्मै कन्या दद्याद्यथाविधि ८८ काममामरणान्तिष्ठेद्गृहे क-
न्यत्तु मत्स्यपि न चैवं नाप्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कहिंचित् ८९ त्रीणि वर्षाण्युदाक्षेत कुमार्युत्तमतीसती
ऊर्त्येतु कालादेतस्माद्दिदेतसदृशं पतिम् ९० अदीयमाना मत्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् नैनः किं
चिदवामोति न च यसाधिगच्छति ९१ अलंकारनाददीतपित्र्यं कन्या स्वयं वरा मातृकृष्णात् दत्तवासे
नास्याद्यदितं हरेत् ९२ पित्रे न दद्याच्छुल्लं कन्यामृतुमती हरन् सहिस्वाम्यादति कामं हतुना प्र-
तिरोधनात् ९३ त्रिंशद्वर्षादिहेतुन्याद्दद्याद्दशवाषिकीम् अष्टवर्षाष्टवर्षाधिर्मेसीदतिसत्त्व
रः ९४

मत्तारिं स्वयं वृणुते तदा सान किंचित्पापं प्राप्नोति न च तत्पतिः पापं प्राप्नोति ९१ अलमिति स्वयं वृतपतिः का कन्यावरं स्व-
करणात् पूर्वपितृमातृभ्रातृभिर्दत्तमलंकारं तेभ्यः समर्पयेत् यदानार्पयेत् दत्तचौरी स्यात् ९२ पित्रे नेति श्रुत्वा पुनर्ना कन्यावरः परि-
णयन् पित्रे कुन दद्यात् यस्मात्पिता श्रुत्वा कार्यपत्योत्पत्तिनिरोधात् कन्यायाः स्वामित्वाद्दीयते ९३ त्रिंशदिति त्रिंशद्वर्षः पु-
मान् द्वादशवर्षवयस्कामनोहारिणी कन्या सद्दहेत्तत्तत्त्रिंशतिवर्षोवाष्टवर्षागार्हस्थ्यधर्मे वसादंगच्छति तत्रावाच् एतच्च योग्यका

अतिपितापुत्रस्यजातस्यपश्येच्चजीवतोसुरसमिति स एव पितुर्द्वैर्मेण हेतुना जातः पुत्रो भवति तेनैकेन एव अणुपनयनाद्युपकारस्य कृ-
 तत्वात् इतरांस्तन्नामजान् अनुयोजनं तिततश्च सर्वे धनं गृण्हीयादित्यस्यैवायमपि विशेषः १०७ पिते वेति ज्येष्ठो भ्राता विभागाभावे-
 अनुजान् त्वात् नृक्तान् आदितिभिः पिते वधिष्टयात् अनुजाश्च भ्रातरः पुत्रा इव ज्येष्ठे भ्रातरि धर्माय वर्तेरन् १०८ ज्येष्ठ इति अकृत-
 विभागो ज्येष्ठो यदि धार्मिको भवति तदा अनुजानामपि तदनुयायित्वेन धार्मिकत्वात् ज्येष्ठः कुलं च हिन्यति यद्यधार्मिको भवति तदा अनु-
 जानामपि तदनुयायित्वात् ज्येष्ठः कुलं न्नाशयति तया गुणवान् ज्येष्ठो लोके पूज्यतमः साधुभिश्चागर्हितो भवति १०९ योज्येष्ठ इति
 योज्येष्ठो अनुजेषु भ्रातृषु पितृवद् वर्तेत स पितेव माते वा गर्हणीयो भवति यः पुनस्तथा न वर्तेत स मातुलादि बंधुवद्वर्जनीयः ११० एवमिति
 एवमपि भक्ता भ्रातरः सहसंवसेयुः यदि वा धर्मकामनया कृतविभागाः पृथग्वसेयुः यस्मात्पृथग्वस्थाने सति पृथक्पृथक् पंचमहाय-

पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन् यवीयसः पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः १०८ ज्येष्ठः कु-
 लं च हिन्यति विनाशयति वा पुनः ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिर्गर्हितः १०९ योज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः
 स्यान्मातेव सपितेव सः अन्येष्ठवृत्तियस्तु स्यात्सं पूज्यस्तु बंधुवत् ११० एवं सहवसेयुर्वा पृथग्वा ध-
 र्मेकाभ्युया पृथग्विवर्द्धते धर्मस्तस्माद्भूम्या पृथक् क्रिया १११ ज्येष्ठस्य विशुद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्वरम्
 ततोऽर्द्धमध्यमस्य स्यात्तुरीयतु यवीयसः ११२ ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च सहरता ययोदितम् ये अन्ये ज्येष्ठक-
 निष्ठाभ्यातेषां स्यान्मध्यमधनम् ११३

साद्यनुष्ठानधर्मः तेषां वर्द्धते तस्माद् विभागक्रिया धर्मार्या तथा च ब्रह्मस्यतिः ए-
 कपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् एकं भवेद्दिभक्तानां तदेव स्याद्ब्रह्मे गृहे १११ ज्येष्ठस्येति उद्भिन्न इत्युक्तधारः ज्येष्ठस्याविभक्त-
 साधारणधना दुर्दृष्ट्यं विंशति तमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यत्त्रयेष्टं हातव्यम् मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमो भागो देयः कनिष्ठस्य पुनर-
 शीति तमो भागो दातव्यः अवशिष्टं धनं समं कृत्वा विभजनीयम् ११२ ज्येष्ठश्चेति ज्येष्ठकनिष्ठौ पूर्वश्लोके यथोक्तमुद्धारं गृण्हीया-
 तौ ज्येष्ठकनिष्ठव्यतिरिक्तौ ये मध्यमास्तेषां मेवां तर्ज्येष्ठकनिष्ठतामनपेक्ष्य मध्यमस्योक्तचत्वारिंशद्भागः प्रत्येकं दातव्यः मध्य-
 मानां तर्ज्येष्ठकनिष्ठदेयभागौ वैषम्यवारणार्थमिदम् ११३ सर्वेषां भिति सर्वेषां धनप्रकाराणां मध्यात् यत्त्रयेष्टं धनं ज्येष्ठः

तद्गुणहीयात्सर्वद्रव्याच्चयहरमित्युक्तमनुदितंसमुच्चयबोधनाययच्चैकमपिप्रकृतंद्रव्यंविद्यतेतदपिज्येष्ठएवगुणहीयात्तथाद-
शतःपञ्चानामितिगोतमस्मरणात् दशभ्योगवादिपशभ्यएवैकंश्रेष्ठज्येष्ठेालभ्यतेइदंचयदिज्येष्ठोगुणवानितरेनिर्गुणास्तादृश्यंसा-
र्वपासमगुणत्वेत् ११४ उद्धारइति दशतःप्राप्तुयाहरमितीयोयमुद्धारस्तुक्तःसोयमभ्ययनादिकर्मसमुद्धानांभ्रातृणांज्येष्ठस्यनास्ति
तत्रापियत्किंचिदस्यदेयमितिद्रव्यंपूजारुद्धिकरज्येष्ठायदेयंएवंचसमगुणेपूद्धारमतिषेधदर्शनात्पूर्वत्रगुणोत्कर्षाविशेषापेक्षयोद्धार-
सर्वेपभ्यंवोद्ध्यम् ११५ एवमिति एवमुक्तप्रकारेणसमुद्भूतविंशद्भागधिकेधनेसमान्भागान्भ्रातृणांकल्पयेत् विंशतितमभा-
गादौपुनरनुद्भूतद्रव्यंक्षयमाणभागकल्पनामवेत् ११६ एकेति एकाधिकमंशंद्वावशावितियावत्ज्येष्ठपुत्रोगुणहीयात् अधिक-
मर्ह्यत्राशोसाहर्मंशज्येष्ठादनंतरजातोगुणहीयात्कनिष्ठाःपुनरैकैकमंशंगुणहीयुरितिव्यवस्थितोधर्मःइदंतुज्येष्ठतदनुजयोर्वि-

सर्वेषांधनजातानामादृताभ्यमयजःयच्चसातिशयंकिंचिद्दशतश्चाप्तुयाहरम् ११४ उद्धारोन्दश-
स्वस्तिसंपन्नानास्वकर्मस्तु यत्किंचिदेवदेयंतुज्यायसमानवर्द्धनम् ११५ एवसमुद्भूतोद्धारसमानंशा-
यंकल्पयेत् उद्धारोन्दशतत्वेष्टामियस्यादशकल्पना ११६ एकाधिकंहरज्येष्ठःपुत्रोध्यर्द्धततोऽनुजः अं-
शमंशंपुत्रीयांसइतिधर्मव्यवस्थितः ११७ स्वेभ्योऽशेषस्तुकन्याभ्यःप्रदद्युभ्रातरःपृथक् स्वात्स्वादंशा-
चतुर्भागपतिताःस्युरदित्सवः ११८

दानदर्शनात् ११७ स्वेभ्यइति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यभूद्राश्रितारोभ्रातरःस्वजात्यपेक्षयास्वेभ्यश्चतुरोऽंशान्हरेशुः विप्रइत्या-
दिनावक्ष्यमाणेष्योभागेभ्य आत्मीयात्मीयाद्भागचतुर्यभागंपृथक्कन्याभ्योऽनूदाभ्योभगिनीभ्यःयायस्यसौदर्याभगिनी-
सत्तस्याएवसंस्कारार्थमितिएवंदद्युःतथाचयाज्ञवल्क्यःअसंस्कृतास्तसंस्काराभ्रातृभिःपूर्वसंस्कृतैःभगिन्यश्चनिजादं-
दत्तांशंतुतुरीयकम् यदिभगिनीसंस्कारार्थंचतुर्भागंदातुंनेच्छतितदापतितामवेयुःएतेनैकजातीयवैमात्रेयभगिनीसद्भावे-
पिसौदर्यभगिनीभ्यश्चतुर्यभागदानमवगंतव्यम् ११८ अजेति एकशफाअम्बादयःछागमेवादि एकशफसहितंविभागका

लेसमं कृत्वा विभक्तुमशक्यं तन्मविभजेत् किंतु ज्येष्ठस्यैव तत्स्यात् न तु तत्तुल्यद्रव्यांतरदानेन समो कृत्यविक्रीयवा तन्मूल्यं विभजे
 त् अजाविकमिति पशुद्वंद्वद्विभाषैक्यद्वावः ११९ यवीति कनिष्ठो यद्विज्येष्ठश्चात् भार्यायां नियोगेन पुत्रं जनयेत्तदा तेन पि-
 तृपितृव्येन सह तस्य क्षेत्रजस्य समो विभागः स्यान्न तु पितृवत्सोद्धारो भवति इति विभागव्यवस्थानियता अनियोगोत्पन्नस्यानंशि
 त्वं वक्ष्यति यद्यपि समेत्यश्चातरः सममित्युक्तं तथाप्यस्मादेव लिङ्गात्सौत्रस्यापि स्मृतपितृकस्य पितृव्यविभागोऽस्तीति गम्यते १२०
 उपेति ज्येष्ठश्चात् क्षेत्रजः पुत्रोऽपि पितेव सोद्धारविभागीत्युक्तं इमांशं कानिराकृत्य पूर्वोक्तमेव ददयति अप्रधानं क्षेत्रजः पुत्रः प्रधान-
 नस्य क्षेत्रिणः पितुर्द्धर्मेण सोद्धारविभागग्रहणरूपेण संबध्यते क्षेत्र्यपि पिता तद्दारेणापत्योत्पादने प्रधानं तस्मात्पूर्वोक्तेनैव धर्मेण
 विभागव्यवस्थारूपेण पितृव्येन सह तं क्षेत्रजविभजेदिति पूर्वस्यैव शेषः १२१ पुत्र इति यदि प्रथमो दायां कनीयात्पुत्रो जातः प-

अजाविकं सैकशफल्नजातु विषमं भजेत् अजाविकं तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ११९ यवीयान् ज्ये-
 ष्ठभार्यायां पुत्रसुत्यादयेद्यदि समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः १२० उपसर्जनं प्रधानस्य
 धर्मतो नोपपद्यते पिता प्रधानं जनते तस्माद्धर्मेण तं भजेत् १२१ पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च
 पूर्वजः कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत्संशयो भवेत् १२२ एकं वृषभमुद्धारसंहरतः स पूर्वजः ततोऽपरेऽ-
 ज्येष्ठवृषभास्तदूनानां स्वमातृतः १२३ ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरिहृषभषोडश ततः स्वमातृतः शेषाभ-
 जेरन्मिति धारणा १२४

आदूदायां ज्येष्ठः तदा तत्र कथं विभागो भवेदिति संशयो यदि स्यात् किं मातुरुद्वाहक्रमेण पुत्र-
 स्य ज्येष्ठत्वमुत स्वजन्यक्रमेणो तितदाह १२२ एकमिति पूर्वस्यां जातः पूर्वजः उद्धारोऽसंज्ञा छंदसोर्बहुलमिति हस्तत्वं सकनिष्ठोप्येकं
 वृषभमुद्धारं गृणहीयततः श्रेष्ठवृषभादन्ये ये संलप्याः श्रेष्ठवृषभाः ते तस्माज्ज्येष्ठिने यात्मातृतजनानां कनिष्ठेयानां प्रत्येकं ए-
 कं कशो भवेतीति मातृद्वाहक्रमेण ज्येष्ठम् १२३ ज्येष्ठ इति प्रथमो दायां पुनर्ये जातो जन्मना च फात्पुत्रो ज्येष्ठः स वृषभः षोडशो या-
 सां गवां तां गृणहीयात् पंचदशगा एकं वृषभमित्यर्थः ततो नंतरं येऽन्ये च द्वाभ्यो जातास्ते स्वमातृभागात् ऊर्द्धज्येष्ठापेक्षया शेषाभागा

दिविभजेरन्नितिनिश्चयः १२४ सदृशेति समानजातीयस्त्रीषुजातानांपुत्राणांजातिगतविशेषाभावेसतिनमातृक्रमेणज्यैष्ठ्यमृषिभिरुच्यतेजन्मज्यैष्ठ्यानांतुपूर्वोक्तएवविंशतिभागादिरुद्धारोबोद्धव्यः एवंचमातृज्यैष्ठ्यस्यविहितप्रतिषिद्धत्वात्षोडशीग्रहणाग्रहणवह्निकल्पः सचगुणवन्निगुणतयात्मातृणांगुरुलघुत्वावगमाद्यवस्थितः अतएवजन्मविद्यागुणज्यैष्ठ्योच्यंशोदायादवाभुवात्इतिबृहस्पत्यादिभिर्जन्मज्यैष्ठ्यस्यविद्याद्युक्तर्षिणोद्धारोक्तर्षोक्तः निगुणस्यैकरुषभमितिभंदगुणस्यैकरुषभषोडशादितिमातृज्यैष्ठ्याग्रयणेनरुद्धारोबोद्धव्यः मातृज्यैष्ठ्यविधित्वनुवादमेधातिथिरवदत्तगोविंदराजस्तन्यतमजगोनकेवलंविभागेजन्मज्यैष्ठ्यंकिंतु १२५ जन्मेति स्वब्राह्मण्याख्योमंत्रोज्योतिष्टोमइतिइंद्रस्याह्वानार्थम्युज्यतेतत्रप्रथमपुत्रेणपितरमुपविश्याह्वानंक्रियतेअमुकपितायजतइत्येवमृषिभिः स्मृतंतथायमयोर्गर्भेएककालंनिषिक्तयोरपिजन्मक्रमेणएकज्यैष्ठ्यतास्मृतागर्भेधितिबहुवचनंरुद्ध

सदृशस्त्रीषुजातानांपुत्राणामविशेषतः नमातृतो ज्यैष्ठ्यमस्तिजन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते १२५ जन्मज्यैष्ठ्येनचाह्वानंस्वब्राह्मण्यास्वपिस्मृतम् यमयोश्चैवगर्भेषुजन्मतो ज्यैष्ठ्यतास्मृता १२६ अपुत्रोऽनेनविधिनासुताकुर्वतिपुत्रिकाम् यदपत्यमवेदस्यातन्ममस्यात्स्वधाकरम् १२७ अनेनतुविधानेनपुत्राचक्रेयपुत्रिकाः विद्युत्त्यर्थस्ववशस्यस्वयदक्षः प्रजापतिः १२८ ददोसदशधर्मायकथ्यपायत्रयोदश सोमायराज्ञेसत्कृत्यप्रीतात्मासप्तविंशतिम् १२९

पत्यंजायतेतन्ममआह्वयोर्देहिककरंस्यादितिकन्यादानकालेजामात्रासहसंप्रतिपत्तिरूपेणविधानेनदुहितरंपुत्रिकांकुर्वीत् अत्रपरप्रतिपत्तिरूपमनुवादमाह १२७ अनेनेति दक्षः प्रजापतिः पुत्रोत्पादनविषयज्ञः स्ववशवृद्ध्यर्थमनेनोक्तविधानेनकृत्वादुहितरः पूर्वपुत्रिकाः सयंकृतवान्कालस्यै अथशब्दः १२८ ददाविति सदसोभाविपुत्रिकापुत्रलाभेनप्रीताअलंकारादिनासत्कृत्यदशपुत्रिकाधर्मायत्रयोदशकथ्यपायसप्तविंशतिंचंद्रायद्विजानामोषधीनांचराज्ञेदत्तवान्सन्नेयामपिपुत्रिकाकरणेतिगंदशोखादिचबन्दीनामपिपुत्रिकाकरणज्ञापकम् १२९.

ययैवेति आत्मस्थानीयः पुत्र आत्मावेपुत्रनामासीति संत्रलिंगान्तत्समाचदुहितातस्या अप्यंगोभ्यउत्पादनात् अतस्तस्यापुत्रिका
यापितुरात्मस्वरूपायां विद्यमानायामपुत्रस्य मृतस्य पितुर्द्वनं पुत्रिकाव्यतिरिक्तः कथमन्यो हरेत् १३० मातुरिति मातुर्यद्वनंतत्तस्यां मृता
यां कुमारी भागएव स्यात् पुत्राणां तत्र भागः कुमारीत्वा नूदाभिप्रेता तथा गोतमः स्त्री धनं दुहितृणामदत्तानामप्रतिष्ठितानां च अपुत्र-
स्य च मातामहस्य दौहित्र एव प्रकृतत्वात् पौत्रिकेयः समग्रं धनं गृण्हीयात् १३१ दौहित्रेति दौहित्रः प्रकृतत्वात् पौत्रिकेय एव तस्य मातामह
धनग्रहणं अनंतरोक्तं जनकधनग्रहणं पिंडदानार्थं यस्मात् पितृशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धत्वात् अन्यस्य पौत्रिकेयः पुत्रांतररहितस्य जन-
कस्य समग्रं धनं गृण्हीयात् एव पितृ मातामहाभ्यां दौपिंडो दद्यात् पिंडदानं ब्रह्मोपलक्षणां पौत्रिकेयत्वेन जनकधनग्रहणं पिंडदानं च

ययैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा तस्यामात्मनिति श्रुत्या कथमन्यो धनं हरेत् १३० मातुस्तु यो
तं कथं त्याकुमारी भाग एव सः दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्याखिल धनम् १३१ दौहित्रो ह्यखिलं कथं
मपुत्रस्य पितुर्हरेत् स एव दद्याद्दौपिंडो पितृ मातामहाय च १३२ पौत्रदौहित्रयोर्लोकेन विशेषो ऽस्ति
धर्मतः तयोर्हि मातापितरौ संभूतो तस्य देहतः १३३ पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रो ऽनुजायते समस्त
त्रिविभागः स्याज्ज्येष्ठतानास्ति हि स्त्रियाः १३४ अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन धनं तस्य पुत्रिका
भत्ता हरेत्तया विचारयन् १३५

मोहनिरासार्थं वचनम् १३२ पौत्रेति पौत्रपौत्रिकेययोर्लोके धर्मकृत्येन कश्चिद्दिशे
पौस्तियस्मात्तयोर्भातापितरौ तस्य देहादुत्पन्ना इति पूर्वस्यैवानुवादः १३३ पुत्रिकेति कृतायां पुत्रिकायां यदि तत्कर्तुः पुत्रो ऽनंतरं जा-
यते तदा तयोर्विभागकाले समो विभागो भवेत् नोद्धारः पुत्रिकायै देयः यस्माज्ज्येष्ठया अपितस्या उद्धारविषये ज्येष्ठतानादरणीया
१३४ अपुत्रेति अपुत्रायां पुत्रिकायां कथंचन मृतायां तदीय धनं तद्भर्तृवा विचारयन् गृण्हीयात् पुत्रिकायाः पुत्रसमत्वेनानपत्यस्य प-
त्नीरहितस्य मृतपुत्रस्य पितुर्धनग्रहणं प्रसक्तौ तन्निवारणार्थं मिदं वचनम् १३५ अकृतंति अकृता वा कृतावेति पुत्रिकाया एव द्वे
विध्यं तत्र यदपत्यं भवेदस्या तन्मम स्यात्त्वधा करमित्यभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्याया क्रियते सा कृताभि संधिमात्रकृता वाग्य

दिविभजेरन्नितिनिश्चयः १२४ सदृशोति समानजातीयस्त्रीपुजातानांपुत्राणांजातिगतविशेषाभावेस्तत्तन्मातृक्रमेणज्यैष्ठ्य
मृषिभिरुच्यतेजन्मज्यैष्ठ्यानांतु पूर्वोक्तएवविंशतिभागादिरुद्धारो बोद्धव्यः एवंच मातृज्यैष्ठ्यस्य विहितप्रतिषिद्धत्वात् षोडशीग्रहणा
ग्रहणवद्विकल्पः सचगुणवन्निगुणतया भ्रातृणां गुरुलघुत्वावगमाद्वावस्थितः अतएवजन्मविद्यागुणज्यैष्ठ्योच्यंशंदार
तइतिबृहस्पत्यादिभिर्जन्मज्यैष्ठ्यस्य विद्याद्युत्कर्षणोद्धारो लक्ष्योक्तः निर्गुणस्यैकवृषभमिति मंदगुणस्य वृषभ षोडशा इति मातृज्यै
ष्ठ्याग्रयणेनरुद्धारो बोद्धव्यः मातृज्यैष्ठ्यविधिलुवादं मेधातिथिरवदत्तगोविंदराजस्तन्मत्तमजगौनकेवलविभागेजन्मज्यैष्ठ्यं किं
तु १२५ जन्मेति स्वब्राह्मण्यारव्योमंत्रोज्योतिष्टोम इति इदं स्याद्धानां यमस्युज्यंते तत्र प्रथमपुत्रेण पितरसुपविश्याद्धानं क्रियते अ
मुकपिताय जत इत्येवमृषिभिः स्मृतं तथा यमयोर्गर्भे एककालं निषिक्तयोरपि जन्मक्रमेण एव ज्यैष्ठ्यता स्मृता गर्भे धितिबहुवचनं स्त्री

सदृशस्त्रीपुजातानांपुत्राणामविशेषतः न मातृतो ज्यैष्ठ्यमस्ति जन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते १२५ जन्म
ज्यैष्ठ्येन चाद्धानं स्वब्राह्मण्यारव्यपि स्मृतम् यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्यैष्ठ्यता स्मृता १२६ अपुत्रोऽनेन
विधिना सतां कुर्वति पुत्रिकाम् यदपत्यं भवेदस्या तन्मम स्यात्स्वधाकरम् १२७ अनेन तु विधानेन पु
त्राचक्रेथ पुत्रिकाः विद्युत्स्यर्थस्ववशस्य स्वयं दक्षः प्रजापतिः १२८ ददौ सदशधर्माय कन्यपायत्रयोद
श सोमाय राज्ञे सत्कृत्य प्रीतात्मा सप्तविंशतिम् १२९

पत्यं जायते तन्मम स्याद्वाद्यौर्देहिककरणस्यादितिकन्यादानकाले जामात्रासहसं प्रतिपत्तिरूपेण विधानेन दुहितरं पुत्रिकां कु
र्वति अत्र परप्रतिपत्तिरूपमनुवादमाह १२७ अनेनेति दक्षः प्रजापतिः पुत्रोत्पादनविषयज्ञः स्ववशवृन्ध्यर्थमनेनोक्तविधा
नेन कृत्स्नादुहितरः पूर्वपुत्रिकाः सयंकृतवान् कालस्ये अथशब्दः १२८ ददाविति सदसोभाविपुत्रिकापुत्रत्वाभेन प्रीतात्मा
अलंकारादिना सत्कृत्य दशपुत्रिकाधर्मायत्रयोदशकश्यपायसप्तविंशतिं चंद्राय द्विजानामोषधीनांच राज्ञे दत्तवान् सत्कारवचनम
न्येषामपि पुत्रिकाकरणे लिङ्गदशोत्पादिचबद्धानामपि पुत्रिकाकरणज्ञापकम् १२९.

यथेनेति आत्मस्थानीयः पुत्र आत्मा वै पुत्रनामासीति मंत्रलिङ्गात्तत्समाचदुहितातस्या अप्यङ्गोभ्यउत्पादनात् अतस्तस्यां पुत्रिका
यां पितुरात्मस्वरूपायां विद्यमानायामपुत्रस्य मृतस्य पितुर्द्वन्द्वं पुत्रिकाव्यतिरिक्तः कथमन्यो हरेत् १३० मातुरिति मातुर्यद्वन्द्वं तत्तस्यां मृता
यां कुमारी भाग एव स्यात् पुत्राणां तत्र भागः कुमारी चानूदाभिप्रेता तथा गोतमः स्त्री धनं दुहितृणामदत्तानामप्रतिष्ठितानां च अपुत्र-
स्य च मातामहस्य दौहित्र एव प्रकृतत्वात्सौत्रिकेयः समग्रं धनं गृह्णीयात् १३१ दौहित्रेति दौहित्रः प्रकृतत्वात्सौत्रिकेय एव तस्य मातामह
धनग्रहणं अनन्तरं कर्तुं जनकधनग्रहणं पिंडदानार्थं यस्मात्तस्य पितृशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धत्वात् अन्यस्य पौत्रिकेयः पुत्रांतरं रहितस्य जन-
कस्य समग्रं धनं गृह्णीयात्स एव पितृ मातामहाभ्यां दौहित्रेण पिंडदानं प्राप्त्योपलक्षणार्थं पौत्रिकेयत्वेन जनकधनग्रहणं पिंडदानाया

यथेवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा तस्यामात्मनिति चत्वां कथमन्यो धनं हरेत् १३० मातुस्तु यो
त कथं तस्या कुमारी भाग एव सः दौहित्र एव च हरेत् पुत्रस्याखिलं धनम् १३१ दौहित्रो ह्यखिलं च यथा
मपुत्रस्य पितुर्हरेत् स एव दुद्यादौ पिंडो पितृमातामहाय च १३२ पौत्रदौहित्रयोर्लोकेन विशेषो ऽस्ति
धर्मतः तयोर्हि मातापितरौ संभूतो तस्य देहतः १३३ पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रो ऽनुजायते समस्त
त्रिविभागः स्याज्ज्येष्ठतानास्ति हि स्त्रियाः १३४ अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथं च धनं तत्पुत्रिका
भक्तो हरेत्तया विचारयन् १३५

मोहनिरासार्यवचनम् १३२ पौत्रेति पौत्रपौत्रिकेययोर्लोके धर्मकृत्येन कश्चिद्दिशे
योऽस्ति यस्मात्तयोर्मातापितरौ तस्य देहादुत्पन्ना विनिर्मुक्त्यैवानुवादः १३३ पुत्रिकेति कृतायां पुत्रिकायां यदि तत्कर्तुः पुत्रोऽनन्तरं जा-
यते तदा तयोर्विभागकाले यमो विभागो भवेत् नोद्वारः पुत्रिकायां देयः यस्माज्ज्येष्ठया अपितस्या उद्धारविषये ज्येष्ठतानादरणीया
१३४ अपुत्रेति अपुत्रायां पुत्रिकायां कथं च धनं मृतायां तदीयं धनं तद्भर्तुः वा विचारयन् गृह्णीयात्पुत्रिकायां पुत्रसमत्वेनानपत्यस्य पा-
त्नीरहितस्य मृतपुत्रस्य पितुर्धनग्रहणं प्रसक्तौ तन्निवारणार्थं भिद्वचनम् १३५ अकृतेति अकृतायां कृतावेति पुत्रिकाया एव दे-
विध्यंतत्र यदपन्यं भवेदस्या तन्मम स्यात्त्वधा करमि सन्निधाय कन्यादानकाले च रानुमत्याया क्रियते सा कृताभि संधिमात्रकृतावागव्य

वहारेणनकृता तथागोतमः अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकामेकेषामिति अतएवपुत्रिकाधर्मशंकयेति भागवित्वाद्येतिमुक्तम् पुत्रिकेयकृ
ताभ्रकृतापुत्रसमानजातीयाहोदुरुदादयेतैनदौहित्रेणपौत्रकार्यकरणात्पौत्रिकेयवान्मातामहः पौत्रीतथाचासौतस्मैपिंडं दद्यात्
गोविंदराजस्वकृतावेत्यपुत्रिकेवदुहितातत्पुत्रोपिमातामहधनेपौत्रिकेयइवमातामह्यादिसलेष्यधिकारीत्याह तन्नपुत्रिकायाःपु
त्रतुल्यत्वादपुत्रिकापुत्रिकयोरतुल्यत्वेनतत्पुत्रयोस्तुल्यत्वायोग्यत्वादिति १३६ पुत्रेणेति पुत्रेणजातेनस्वर्गादिलोकान्प्राप्नोती
तिपौत्रेणतेष्वेवचिरकालमवतिष्ठतेतदनंतरंपुत्रस्यपौत्रेणादित्यलोकंप्राप्नोतिअस्यचदायभागप्रकरणेअभिधानंपितुर्दनेप-
त्यादिसद्भावेपिपुत्रस्यतदभावेपौत्रस्यइत्येवंपुत्रसंतानाधिकारबोधनार्थम् १३७ पुन्नास्तेति यस्मात्पुन्नामधेयनरकास्ततःपि
तरंत्रायतेतस्मात् त्राणात्आत्मनैवब्रह्मणापुत्रइतिप्रोक्तः तस्मान्माहोपकारकत्वात्पुत्रस्ययुक्तंतदीयपुंसंतानस्यदायभागित्वमि

अंकृतावाकृतावापियंविंदेत्सदृशात्कृतम् पौत्रीमातामहस्तेनदद्यात्पिंडंहरेद्भनम् १३६ पुत्रेणलो
कान्जयतिपौत्रेणानत्यमेश्रुते अथपुत्रस्यपौत्रेणब्रधस्याप्नोतिविष्टयम् १३७ पुन्नास्तेननरका
द्यस्मात्त्रायतेपितरंरक्तः तस्मात्पुत्रइतिप्रोक्तः स्वयमेवस्वयंक्त्वा १३८ पौत्रदौहित्रयोर्लोकेविशे
षानोपपद्यते दौहित्रोपिह्यमुत्रैनसतारयतिपौत्रवत् १३९ मातुःप्रथमतःपिंडंनिर्वपेत्पुत्रिकाकृ
तः द्वितीयतुपितुस्तस्यास्तृतीयतसितुःपितुः १४० उपपन्नोगुणैःसर्वैःपुत्रोयस्यतुदत्रिमः सहरेते
वतद्विषयसंप्राप्तौप्यन्यगोत्रतः १४१ तिपूर्वदादर्यार्थमिदम् १३८ पौत्रेति दौहित्रःपुत्रिकापुत्रःपुत्रदौहित्रयोर्लोकेक

श्चिद्विशेषोनसंभाव्यतेयस्मादौहित्रोपिमातामहंपरलोकेपौत्रवन्निस्तारयतिएतच्चपौत्रिकेयस्यपौत्रेणसास्यप्रतिपादनार्थंपुत्रिका
करणानंतरजातपुत्रेणसहधनेतुल्यभागबोधनार्थम् १३९ मातुरित्यादि पौत्रिकेयःप्रथमंभावेपिंडंद्वितीयंमातुःपित्रेतृतीयंमातुः
पितामहायदद्यात् पित्रादीनांतुपित्रेमातामहायचेत्कृत्वापितृक्रमेणैवपिंडदानम् १४० उपपन्नेति पुत्रात्प्रसूतहराःपितु-
रेवेतिद्वादशपुत्राणामेवब्रह्महरत्वंवक्ष्यतिदशापरेतुक्रमशइतिऔरसस्तेत्रजाभावेदत्तस्यपितुर्ब्रह्महरत्वंप्राप्तमेवअतःसत्य-
योरसपुत्रेदत्तकस्यसर्वगुणोपपन्नस्यपितृक्रमेणभागप्राप्त्यर्थमिदंवचनंयस्यदत्तकःपुत्रोअध्ययनादिसर्वगुणोपपन्नोभवति

सोऽन्यगोत्रादागतीपिसत्यप्यौरेसेपितृरिक्त्वभागं गृह्णीयात् अतएव औरसः पुत्रः पित्र्यस्य वस्त्रनः प्रकरिति औरसस्य सर्वोक्त
 परिधिधानात्तेन नास्य समभागित्वं किंतु क्षेत्रजोक्तषष्ठभागित्वमेवास्य न्याय्यम् गोविंदराजस्त औरसक्षेत्रजाभावे सर्वगुणोपपन्न
 स्यैव दत्तकस्य पितृव्यस्य भागित्वार्थमिदं वचनमिष्यवोचत्तन्महर्षिमादेनान्निर्गुणानां पितृव्यस्य भागित्वं दत्तकस्य तु तत्पूर्वपदि
 तस्यापि सर्वगुणोपपन्नस्यैवेत्यन्याय्यत्वात् १४१ गोत्रेति गोत्रधने जनकसंबन्धिनीदत्तकोनकदाचिदप्यामुयात् पिंडश्च गोत्रस्य
 तु गामीयस्य गोत्रस्यैव जनेतस्यैव सपिंडो दीयते तस्मात्सुबंददतो जनकस्य स्वधापिंडश्चाह्लादितत्पुत्रकर्तृकान्निवर्तते १४२ अनि
 युक्तेति योरुर्वीदिनियोगं विना जातो यश्च स पुत्राया नियोगेनापि देवरादेः कामादुत्पादितस्तावुभौ क्रमेण जारोत्सन्न कामाभिलाषजो
 धनभागन्नाहृतः १४३ नियुक्तेति नियुक्तायामपि स्त्रियं घृताभ्यक्तत्वादितिनियोगेति कर्तव्यतां विना पुत्रो जातः स क्षेत्रिकस्य पितुर्जनं

गोत्ररिक्त्ये जनयितुर्न हरेद्द्विभः क्वचित् गोत्रस्य न्यानुगः पिंडो व्यपैति ददतः स्वधा १४२ अनियु
 क्तस्तस्यैव पुत्रिण्यास्य देवरात् उभौ तौ नाहृतौ भागं जारजातककामजौ १४३ नियुक्तायामपि
 पुमान्नास्य जातो विधानतः नैवाहः पितृकृत्यं पतितोत्पादितो हि सः १४४ हरेत्तत्र नियुक्तायां
 जातः पुत्रो य औरसः क्षेत्रिकस्य तु तद्भोजधर्मतः प्रसवश्च सः १४५ धनयो विभृयाद्भ्रातृमृतस्य स्त्रिय
 मेव च सोऽपत्यं भ्रातुरुत्पाद्य दद्यात्तस्यैव तद्भनम् १४६

लक्ष्यन्नाहृतियस्मादसौ पतितेनोत्पादितः नियुक्तो यो
 विधिं हितेन नेन पतितस्योक्तत्वात् १४४ हरेदिति तत्र नियुक्तायां यो जातः क्षेत्रजः पुत्र औरस इव धनं हरेत्त्यस्मात्तत्तस्य कार
 णभूतं वीजं तक्षेत्रस्तामिन एव तत्कार्यं करणत्वात् अपत्यमपि च धर्मतस्तदीयं तत्परीयान्न्येष्टभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदीत्य
 नेन क्षेत्रजस्य पितामहधने पितृव्येन सह समभागस्य भोक्तृत्वात् गुणवतः क्षेत्रजस्य औरस वत्सोद्धारभागमास्यर्थमिदं औरस
 तुल्यलाभिधानम् १४५ धनमिति यो मृतस्य भ्रातुः स्थावरजंगमं धनं पत्न्यारक्षणा क्षमया समर्पितं रक्षेत्तां च पुष्ण्यायात्स
 नियोगधर्मेण तस्यामुत्पादितस्य भ्रातुरपत्यस्य दद्यात् एतच्च धनयो विभृयात् भ्रातुरित्यभिधानात् विभक्त्यभात्विषयं यवीयान्

ज्येष्ठभार्यायामितिसमभ्रागाभिधानात् १४६ येति यास्त्रीगुर्वादिभिरनुज्ञातादेवराहाऽन्यतोवासपिंडात्पुत्रसुत्यादयेत्सुयदिक-
मजो भवति तदा तमक्रुथभाजमन्वादयो वदति अकामज एव क्रुथभागी सचव्याहृतो नारदेन सुखात्सुखपरिहरन्गात्रैर्गात्रा-
ण्यसंस्पृगन् कुले तदवशेषे संतानार्थेन कामत इति १४७ एतदिति समानजातीयास्तुभार्यास्तु एकेन भर्त्रा जातानामेष विभागवि-
धिर्चोदित्यः इदानीं नानाजातीयास्तुभार्याषु बन्दीषु उत्पन्नानां पुत्राणां विभागं शृणुत १४८ ब्राह्मणेति ब्राह्मणस्य यदिक्रमेण ब्राह्म-
ण्याद्याश्चतस्रो भार्या भवेयुः तदा तासां त्रिषूत्पन्नेषु अयं व्यवस्थाणो विभागविधिर्मन्वादिभिरुक्तः १४९ कीनाशोति कीनाशः कर्ष-
कः गवांसक्तो वृषो यानमश्वादिजलंकारो अंगुरीयकादिवेशमगृहं च प्रधानं यावंत आंशास्तौ श्वेकः प्रधानं भूतोऽश इत्येतद्ब्राह्मणी-
पुत्रस्योद्धारार्थं देयं अयं गृहं व्यवस्थाणरीत्या विभजनीयम् १५० अंशमित्यादि त्रीनंशान् ब्राह्मणो धनाद्गृहणीयात् द्वौ क्षत्रि-

यानिसुक्तान्यतः पुत्रं देवराहाप्यवासुयात् तं कामजमक्रुथीयं च योत्पन्नं प्रचक्षते १४७ एत-
दिधानं पित्रेयविभागस्यैकयानिषु बन्दीषु चैकजातानानां स्त्रीषु निबोधत १४८ ब्राह्मणस्यानु-
पूर्व्येण चतस्रस्तु यदिक्रियः तासां पुत्रेषु जातेषु विभागोऽयं विधिः स्मृतः १४९ कीनाशो गोवृषो यान-
मलंकारश्च वेशमत्र विप्रस्योद्धारिकदेयमेकाशश्च प्रधानतः १५० अंशं दद्याद्दूरे द्विप्रोद्धारं शोक्षत्रि-
यास्तुतः वैश्याजः सार्द्धमेकाशमंशं शूद्रास्तो हरेत् १५१ सर्वं वा क्रुथजातं तद्दशधा परिकल्प्य च ध-
र्म्यं विभागं कुर्वति विधिनानेन धर्मवित् १५२ चतुरोशान् हरे द्विप्रस्त्रीनशान् क्षत्रियास्तुतः वैश्यापुत्रो
हरे द्व्यंशमंशं शूद्रास्तो हरेत् १५३

या पुत्रः सार्द्धं वैश्यापुत्रः अंशं शूद्रास्तुतः एवं च यत्र ब्राह्मणी क्षत्रियापुत्रौ द्वौ वेव विद्येते
तत्र पंचधा कृते धने त्रयोभागा ब्राह्मणस्य द्वौ क्षत्रियापुत्रस्य अन्ये वेदिशा ब्राह्मणी वैश्यापुत्रादौ च कल्पना कार्या १५१ सर्वमिति
यहा सर्वमक्रुथप्रकारमनुद्धृतोद्धारं दशधा कृत्वा विभागधर्मज्ञो धर्मादनपेत्तं विभागं अनेन व्यवस्थाणविधिना कुर्वति १५२ चतुर इति
चतुरो भागान् ब्राह्मणो गृहणीयात् त्रीन् क्षत्रियापुत्रो द्वौ वैश्यापुत्रः एकं शूद्राजः अत्रापि ब्राह्मणी क्षत्रियापुत्रसद्वेससंसाधने कृते
चत्वारो भागा ब्राह्मणस्य त्रयः क्षत्रियापुत्रस्य एवं ब्राह्मणी वैश्यापुत्रादौ द्विबहुपुत्रेषु च कल्पना कार्या १५३

यद्यपीति यदि ब्राह्मणो हि जातिस्त्रासु सर्वस्वविद्यमानपुत्रः स्यात् अविद्यमानपुत्रो चातथापि शूद्रापुत्राद्यानंतराधिकारायः तन्नष्टे
सदशमभागादधिकं धर्मतो न दद्यात् अयंच शूद्रापुत्रविषये निषेधादविद्यमानसजातिपुत्रस्य क्षत्रिया वैश्यापुत्रौ सर्वत्र स्थहरी-
स्याताम् १५४ ब्राह्मणेति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां शूद्रापुत्रो धनभाक् न भवति किंतु यदेव धनसंस्तैः पिता दद्यात्तदेव तस्य भवेत् ए-
तच्च पूर्वोक्तविभागनिषेधात् विकल्पः सच गुणवदगुणापेक्षः अथवा अनूदशूद्रापुत्रविषयो यदशमभागानिषेधः १५५ संभवर्णेति
हिजातीनां समानजातिभार्यासूये पुत्रा जातास्ते सर्वे ज्येष्ठस्योद्धारं दत्त्वा अवशिष्टं समभागे कृत्वा ज्येष्ठेन सहान्ये विभजेरन् १५६ शूद्रेति
शूद्रस्य पुनः समानजातीयैव भार्यापदिरयते नोक्तं अथ कृत्वा न तस्यां च ये जातास्ते यदि पुत्रशतमपि न दास्यमभागा एव भवेयुः तेनोद्धार-

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोऽप्यसत्पुत्रोऽपि वा भवेत् नाधिकं दशमाह द्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः १५४ ब्राह्मण
क्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न ऋक्श्रमाक् यदेवा स्य पिता दद्यात्तदेवा स्य धनं भवेत् १५५ सूत्रवर्णासूये जा-
ताः सर्वे पुत्रा हि जन्मनाम् उद्धारं ज्येष्ठस्य दत्त्वा भजेरन् नितरं समम् १५६ शूद्रस्य तु सवर्णवना न्याभा-
या विधीयते तस्या जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् १५७ पुत्रान् ह्यदशयानां हनृणां स्वायं फ-
लो मनुः तेषां षड्धुदायादाः षड्दायादबाधवाः १५८ औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च गू-
ढोत्पन्नोऽपि हि शूद्रादायादा बाधवाश्च षट् १५९ कानीनश्च स होढश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा स्वयंद-
त्तश्च शूद्रश्च षड्दायादबाधवाः १६०

रः कस्य चिन्नदेयः १५७ पुत्रानिति यान् ह्यदशपुत्रान् हरेण्यगर्भो मनुरा हतेषां

मध्यादायाः षड्बाधवाः गोत्रदायादाश्च तस्मात् बाधवत्वेन संपिंडसमानोदकानां पिंडोदकदानादिकुर्वंत्यनंतराभावे च गोत्रदायं गृहं
ति पितृ ऋक्श्रमाक्तस्य पुत्रं ऋक्श्रमाहाराः पितुरिति दशविधपुत्राणां सेवकस्यमाणत्वात् उत्तरे षट् न गोत्रधनं हरा भवति बाधवास्त-
मयं तिततश्च बांधुकार्यसु दकक्रियादिकुर्वन्ति मेधातिथिस्तु षड्दायादबाधवा इत्यादि उत्तरं षट्स्य दायत्वमबाधवत्त्वात् न तन्म-
धायनेन बांधुत्वस्याभिहितत्वात् तदाह कानीनं च सहोदं च क्रीतं पौनर्भवं तथा स्वयंदत्तं निपादं च गोत्रभाजः प्रचक्षते १५८ औरसद-
ति औरसादयो वक्ष्यमाणाः षट् ऋक्श्रमाजो बाधवाश्च भवन्ति १५९ कानीनश्चेति कानीनादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः षट् गोत्रं ऋक्श्रमा

शानभवन्ति बांधवाश्च भवंतीति व्याख्यातं औरसेनसहस्रेत्रजो दीनां पादां तुल्यत्वां कार्यान्निर्वासाय माह १६० यादृशमिति तृणा-
दिनिर्मितकुलितोदुपादिभिरुदकं तरुं यथाविधं फलं प्राप्नोति तथाविधमेव कुपुत्रैः क्षेत्रजादिभिः पारलौकिकंदुःखंदुरुत्तरं प्राप्नोति
इत्यनेन क्षेत्रजादीनां सुरज्योरसपुत्रवत्संपूर्णं कार्यकरणं समत्वेन भवतीति दर्शितम् १६१ यदीति अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादि-
तः सतः उभायोरप्यसौत्रकथी पिंडदाता च धर्मत इति याज्ञवल्क्योक्तविषये यदा क्षेत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजानंतरमौरसः पुत्रो भवति
तदा तावोरसक्षेत्रजौ एकऋत्विजौ एकस्य पितुर्घृष्टपित्रकथ्याहो भवतः तथापि यद्यस्य जनकसंबन्धितदेवसगृह्णीयात् न क्षेत्रजः क्षे-
त्रिकपितुः यत्तु वक्ष्यति पृष्टं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् तृकाहनात् औरसो विभजन् दायमिति तत्पुत्रबहुलस्य यत्तु याज्ञवल्क्यः उ-
भयसंबन्धित्रकथहरत्नमुक्तं तत्क्षेत्रिकपितुरौरसपुत्राभावे बोद्धव्यम्- सैधातिथिगोविंदराजौ तु औरसमनियुक्तापुत्रं च विषयी-

यादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः संतरं न जलम् तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः संतरं स्तम्भः १६१ यद्येकऋत्वि-
जो स्यात्तामौरसक्षेत्रजोक्तौ यस्य यत्पितृकऋत्विजसतद्गृह्णीतत्तेतरः १६२ एकएवोरसः पुत्रः पित्र्यस्य च
सुनः प्रभूः शोषाणामानुशस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् १६३ षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् तृकाहनात्
औरसो विभज दायं पित्र्यं पंचममेव वा १६४ औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृकऋत्विजस्य भागिनौ दशापरंतु क्र-
मशो गोत्रकऋत्विजस्य भागिनः १६५ स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्वियम् तमौरसं विजानीयात् पुत्रं
प्रथमकाल्यतम् १६६ कृत्ये मन्त्रोक्तं व्याचक्षते तन्न अनियुक्तापुत्रस्याक्षेत्रजत्वादनियुक्तासक्तश्चेत्यनेन तस्य कऋत्विजस्य ह-

णनिषेधात् यद्येकऋत्विजो विलयनं यच्छ १६२ एक इति व्याख्यादिना प्रथमौरसपुत्राभावे क्षेत्रजादिषु कृतेषु पश्चादौषधादिना विम-
तव्याधे रौरसजत्वेन सती दमुच्यते औरस एवैकः पुत्रः पितृधनस्वामी शोषाणां क्षेत्रजव्यतिरिक्तानां तस्य षष्ठांशादेव दयमाणत्वात् पाप-
संबन्धपरिहाराय यासाच्छादनं दद्यात् १६३ षष्ठमिति औरसः पुत्रः पितृसंबन्धिदायं विभजन् क्षेत्रजस्य षष्ठमंशं पंचमं वा दद्यात् निर्-
णायगुणापेक्षया विकल्पः १६४ औरसेति औरसक्षेत्रजौ पुत्रावुक्तप्रकारेण पितृधनं हरो स्यातां अन्ये पुनर्दशं दत्तकादयः
त्रभाजो भवन्ति पूर्वभावे परः पर इत्येवं क्रमेण धनं शहराश्च १६५ स्व इति स्वभार्यायां कन्यायां च मेव कृतविवाहसंस्कारायां च

स्वयमुत्पादयेत्तत्पुत्रं औरसं मुख्यं विद्यात्सवर्णायां संस्कृतायां सुखादित्मौरसपुत्रं विद्यादिति बोधायनदर्शनात्सजातीययायामेव
 स्वयमुत्पादित औरसो ज्ञेयः १६६ यदिति योमृतस्मृत्युपसक्तस्य प्रसवविरोधिव्याध्युपेतस्य भार्यायां घृताक्तत्वादिति योगधर्मेण गुरु
 नियुक्तायां जातं सक्षेत्रजं पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः १६७ मातेति शुक्रशोणितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकः तस्य प्रदानविक्रय
 परित्यागेषु मातापितरौ भवत इति विसिष्ठस्मरणात् मातापितावापरस्परानुज्ञायां पुत्रं परिग्रहीतुः समानजातीयं तस्यैव पुत्राभा
 वनिमित्ताया मापदि प्रीतियुक्तं न तु भयादिना उदकपूर्वदद्यात्सद्विमाख्यः पुत्रो विज्ञेयः १६८ सदृशमिति यं पुनः समानजातीयपि
 नोः पारलौकिक आद्यादिकरणाकरणाभ्यामुणदोषो भवत इत्येवमादिज्ञपुत्रगुणैश्च मातापित्रोरसाधनादियुक्तपुत्रं कुर्यात्सहृत्रि-

यस्तल्पजः प्रसीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा स्वधर्मेण नियुक्तायां सपुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः १६७ मातापि
 तो वा दद्यात्तायमग्निः पुत्रमापदि सदृशप्रीतिसंयुक्तसंज्ञेयो दविमः स्मृतः १६८ सदृशं तु प्रकुर्याद्यंगुण-
 दोषविचक्षणम् पुत्रपुत्रगुणैश्चैतत्संज्ञेयश्च विमः १६९ उत्पद्यते गृहे यस्य न च जायेत कस्यस्य स
 गृहे गूढ उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः १७० मातापितृभ्यामुत्सृष्टतयोरन्यतरणवा यपुत्रपरिगृही
 यादपविद्धः स उच्यते १७१ पुत्रवेशमनिकन्यातयं पुत्रजनयेद्ब्रह्मः तं कानीनं वदेन्नाम्ना बोधः कन्या
 समुद्भवम् १७२ यागर्भिणी सस्त्रियते ज्ञाता ज्ञातापि वासती बोधः सगर्भो भवति सहोद इति चो-
 च्यते १७३

मारज्यः पुत्रो वाच्यः १६९ उत्पद्यते इति यस्य गृहे अवस्थिताया भार्याया पुत्रमुत्पद्यते सजातीयो यं भवतीति ज्ञा-
 नेनैकस्मात्सुखविशेषाज्जातो सावितिन ज्ञायते स गृहे अप्रकाशं सुत्यन्नस्तस्य पुत्र स्याद्यदीयायां भार्याया जातः १७० मातेति मा
 तापितृभ्यां त्यक्ततयोरन्यतरं मरणेन अन्यतरेण वा त्यक्तपुत्रं स्वीकुर्यात्सोपविद्धाख्य पुत्र उच्यते १७१ पित्रेति पितृगृहे कन्या
 यं पुत्रं अप्रकाशं जनयेत्तं कन्यापरिणेतुः पुत्रेन्नाम्ना कानीनं वदेत् १७२ येति यागर्भवती अज्ञातगर्भावापरिणीयते सगर्भस्त-
 स्याज्जातः परिणेतुः पुत्रो भवति सहोद इति व्यपदिश्यते १७३ क्रीणीयेति यः पुत्रार्थमातापित्रो सकाशात् यं क्रीणीयात्स क्रीत-

कस्तस्यपुत्रोभवति केतुर्गुणैस्तत्त्वोहीनोवाभवेत्तत्रजातितः सादृश्यवैसादृश्ये सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तान्वेषुमथाविधिरिति याज्ञ
वल्क्येन सर्वेषामेव पुत्राणां सजातीयत्वाभिधानत्वेन मनावधिकृतव्यतिरिक्ताः सर्वे पुत्राः सजातीयवोद्भूताः १७४ येति याभर्त्रापरि
त्यक्तामृतमर्चकावास्वेच्छया अन्यस्य पुनर्भार्याभूत्वायमुत्पादयेत्स उत्पादकस्य पौनर्भवः पुत्र उच्यते १७५ साचेदिति सास्त्रोपपत्त्या
तयोनिः सत्यन्यमाश्रयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्त्रापुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हति यद्वा कौमारपतिमुत्सृज्यान्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्या
गता भवति तदा तेन कौमारेण भर्त्रापुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हति १७६ मातेति यो मृतमातापितृकस्त्यागोचितकारणं विना हेवादि
माताभ्यां त्यक्तो वा आत्मानं यस्मै ददाति स त्वयं दत्ताख्यः तस्य पुत्रो भवति इति स्मृतः १७७ यमिति विन्नास्वेषविधिः स्मृत इति या

क्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थमातापित्रोर्यमंतिकात् सङ्कीर्तकः स्तुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोपि वा १७४ या
पत्यावापरित्यक्ताविधवा वा स्वयं च या उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते १७५ साचेदस्ततयोनिः
स्याद्गतप्रत्यागतापि वा पौनर्भवेन भर्त्रासापुनः संस्कारमर्हति १७६ मातापितृविहीनो यस्य त्यक्तो वा
स्यादकारणात् आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै त्वयं दत्तस्तसः स्मृतः १७७ यद्वा ह्यणस्तृशूद्रायां कामादत्या
दयेत्स्तुतम् स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः १७८ दास्यां वा दासं दास्यां वायः शूद्रस्य स्तुतो भ
वेत् सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः १७९ क्षेत्रजादीन् स्तुताने तानेकादशायथोदितान् पु
त्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः १८०

तवल्क्यदर्शनात्परिणीताया मेव शूद्रायां ब्राह्मणः कामार्थं पुत्रं जनये
त्सजीवन्नेव शवस्तुल्य इति पारशवः स्मृतः यद्यप्ययं पितृपकारार्थं आत्मादिकरोत्येव तथाप्यसंपूर्णोपिकारकत्वात् शवव्यपदेशः
१७८ दास्यामिति धजाहताद्युक्तलक्षणायां दास्यां दाससंबन्धिनां वा दास्यां शूद्रस्य यः पुत्रो जायते स पित्रा परिणीतापुत्रैः समां
शभागो भवान् भवति अनुज्ञातस्तुल्यभागं भवति इति शास्त्रव्यवस्थानियता १७९ क्षेत्रजेति एतान् क्षेत्रजादीन् एकादश
पुत्रान् पुत्रोत्पादनविधिलोपः पुत्रकर्तव्यशब्दादिलोपश्च माभूदित्येवमर्थं पुत्रप्रतिच्छेदकान्मुनय आहुः १८० ७ ७

यइति यएतेक्षेत्रजादयोऽन्यबीजोत्पन्नाः पुत्रा औरसपुत्रप्रसंगेनोक्ताः तेयद्बीजोत्पन्नास्तस्यैवपुत्राभवंतिनक्षेत्रिकादेरितिसत्यो
रसेपुत्रेपुत्रिकायांचसत्यांनतेकर्त्तव्याइत्येवंपरमिदंअन्यबीजजाइत्येकादशपुत्रोपलक्षणाथंस्वबीजजातावपिपौनर्भवशौद्रौनक
र्त्तव्यौअतएववृद्धवृहस्पतिः आन्यंविनायथातैलंसद्भिःप्रतिनिधिःस्मृतः तथैकादशपुत्रास्तपुत्रिकौरसयोर्विना १८१ भ्रातृणा
मिति भ्रातृणामेकमातापितृकाणांमध्येयद्येकः पुत्रवान्स्यात् अन्येषुपुत्ररहितास्तदातेनैकपुत्रेणसर्वान्भ्रातृन्सपुत्रान्मनु
राहततश्चतस्मिन्सतिअन्येषुत्रप्रतिनिधयेनकर्त्तव्याः सएवपिंडदोशहरश्चभ्रवतीत्यनेनोक्तंएतच्चपत्नीदुहितरश्चैवपितरौभ्रात
रस्तथा तत्कृताइतियाज्ञवल्क्यवचनाद्भातृपर्यंताभावेबोद्धव्यः १८२ सर्वासामिति एकपतिकानांसर्वासारूपाणांमध्येयद्येका
पुत्रवतीस्यात् तदातेनपुत्रेणसर्वास्ताः पुत्रपुत्रामनुराह १८३ श्रेयसइति औरसादीनांसर्वेषांपुत्राणांप्रकृतत्वात् औरसादी

यएतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसंगादन्यबीजजाः यस्यतेबीजतोजातास्तस्यतेनेतरस्यतु १८१ भ्रातृणा
मेकजातानामेकश्चपुत्रवान्भवेत् सर्वास्तास्तेनपुत्रेणपुत्रिणामनुरब्रवीत् १८२ सर्वासामेकप
त्नीनामेकाचेत्पुत्रिणीभवेत् सर्वास्तास्तेनपुत्रेणग्राहपुत्रवतीमनुः १८३ श्रेयसः श्रेयसोलाभेपा
पीयानृक्थमहति बहवश्चेत्तुसदृशाः सर्वेऽत्रक्थस्यभागिनः १८४ नभ्रातरोनपितरः पुत्रात्रक्थह
राःपितुः पिताहरेदपुत्रस्यत्रक्थभ्रातरएवच १८५

सुपक्रम्यतेषांपूर्वः पूर्वः श्रेयान्सएवदायहरः सचान्यान्विभृया

दिति विष्णुवचनात् औरसादीनांपुत्राणांपूर्वपूर्वाभावेपरः परक्थमहतिपूर्वसद्भावेपरसंवर्द्धनंसएवकुर्यात् एवंचसिद्धेयूदा-
पुत्रस्यद्वादशपुत्रमध्येपारः क्षेत्रजादिसद्भावेधनानर्हत्वापनार्थत्वेनसाधकः अन्यथातुक्षत्रियावैश्यापुत्रवदौरसत्वात् क्षेत्रजादि
सद्भावेपिधनंलभेत्पूर्वस्यपरसंवर्द्धनमात्रंचापवादेतरविषयेदृष्टव्यं क्षेत्रजगुणवद्भक्तपुत्रयोः पंचमंषष्ठंवाभागं औरसोदद्यादिति
विहितत्वात् यदितुसमानरूपाः पौनर्भावादयोबहवः पुत्रास्तदासर्वेएवविभज्यत्रक्थगुणहायुः १८४ नेति नसोदरभ्रातरोन-
पितरः किंतु औरसाभावेक्षेत्रजादयोगौणपुत्राः पितृत्रक्थहराभवंतीतिअनेनोच्यते औरसस्यतुएकएवौरसः पुत्रइत्यनेनैवसि

इत्यात् अविद्यमानसुरत्यासुरत्यपुत्रस्यपत्नी दुहितरहितस्यचपिताधनं गृणहीयात्तेषामभावेऽन्तरोधनं गृणहीयुः एतच्चानेतरं प्रपंच
यिष्यामः इदानीं क्षेत्रज्ञानामप्यपुत्रपितामहादिधनेष्वधिकारं दर्शयितुमाह १८५ त्रयाणामिति त्रयाणां पित्रादीनां उदकदानं का
र्यं त्रिभ्य एव च तेभ्यः पिंडो देयः चतुर्थ्यपिंडो दकयोर्दाता पंचमस्यात्र संबंधो नास्ति तस्माद्युक्तोऽपुत्रपितामहादिधने गौणपौत्राणाम-
धिकारः औरसपुत्रपौत्रयोश्चपुत्रेण लोकान्जयतीत्यनेनैवात्रपितामहादिधनभागित्वमुक्तम् १८६ अनंतर इति अस्य सामान्यव-
चनस्योक्तौ रसादिसपिंडमात्रविषयत्वे वैयर्थ्यात्तत्रानुक्तपत्न्यादिदायप्राप्त्यर्थमिदम् सपिंडमध्यात्सन्निकृष्टतरोयः सपिंडः पु-
मान् स्त्री वा तस्य मृतधनं भवति तत्रैक एव औरसः पुत्र इत्युक्तत्वात्स एव मृतधने स्वाधिकारी क्षेत्रज्ञगुणवद्दत्तकयोस्तु यथोक्तं पंचमं पक्षं
वा भागं दद्यात् क्षेत्रज्ञादिपुत्राणां संवर्द्धनमात्रं कुर्यात् औरसाभावे पुत्रिका तस्य पुत्रश्च दौहित्र एव च हरेदपुत्रस्यास्त्रिलं धनमित्युक्तत्वात्
दौरसपुत्ररहित एव तत्रापुत्रो विवक्षितः तदभावे क्षेत्रज्ञादय एकादशपुत्राः क्रमेण पितृधनाधिकारिणः परिणीतश्च द्वापुत्रस्तदश
मभागमात्राधिकारीनाधिकदशमाह द्यात् शूद्रापुत्रायेत्याद्युक्तत्वात् दशमभागावशिष्टधनं सन्निकृष्टसपिंडो गृणहीयात्त्रयोदशवि

त्रयाणां सुदकं कार्यं त्रिषु पिंडः प्रवर्तते चतुर्थः संप्रदातेषां पंचमो नोपपद्यते १८६ अनंतरः सपिंडा
द्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् अत ऊर्त्यसकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा १८७ धपुत्राभावे पत्नी सर्वभर्तृधनभा

गिनी यदा हयाजवल्क्यः पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा तत्कृतो गोत्रजो बंधुः शिष्यस्स ब्रह्मचारिणः एषामभावे पूर्वस्य
धनभागोत्तरः स्वर्णीतस्य त्वपुत्रस्य सर्ववर्णेष्वयं विधिः बृहस्पतिरप्याह आभ्यायस्मृतितंत्रे च लोकाचारे च सूरीभिः शरीराहं स्मृ-
ताजायापुण्यापुण्यफले समा यस्य नोपरता भार्या देहाहं तस्य जीवति जीवत्यहं शरीरे तु कथमन्यः समाप्नुयात् सकुल्ये विद्यमानैस्तु-
पितृमातृसनाभिभिः अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी पूर्वप्रणीताग्निहोत्रं भूते भर्तृरित-हृतम् विदेत्यतिव्रतानारीधमे
पसनातनः जंगमं स्थावरं हेमकुप्यंधान्यमथांबरम् आदाय दापयेच्छ्राद्धं मासषात्मासिकादिकम् पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तृस्व-
स्त्रीयमातुलान् पूजयेत्कथं पूताभ्यां वृद्धानायातिथीं स्त्रियः तत्सपिंडा बांधवावायेतस्याः परिपंथिनः हिंस्युर्धनानि तान् राजा
औरदंडेन शासयेत् बृहस्पतिः अपुत्राशयनं भर्तुः पालयंती व्रते स्थिता पत्येव दद्यात्तसिंडं कृत्स्नमर्थं लभेत्तत्र यदुक्तम् स्त्रीणां

तुजीवनंदद्यादिति सर्वेद्धनेमात्रवचनंतत्त्वशालाधार्मिकसविकारयोवनस्थपत्नीविषयं अतो यन्मैधातिथिनापत्नीनामंशभागित्वं
निषिद्धमुक्तं तदसंबद्धम् पत्नीनामंशभागित्वं ह्यहस्यादिसंसतम् मेधातिथिर्निराकुर्वन्नृणातिसंतोमनः पत्यभावेप्युपिका
दुहितानदभावेपितामाताचतयोरभावेसौदर्यभ्रातातदभावेतत्कृतः मातर्यपिच वृत्तायां पितुर्माताहरेद्धनं इति वक्ष्यमाणत्वात्-
पितृमाता तदभावे अन्योपि सन्निकृष्टसंपिंडो मृतधनं गृणहीयात् तद्यथापितामहसंताने विद्यमाने प्रपितामहसंतान एव तद-
प्युक्तम् अत ऊर्ध्वं संपिंडसंतानाभावे समानोदक आचार्यः शिष्यश्चक्रमेण धनं गृणहीयात् १८७ सर्वेषामिति एषामभाव इति
वक्तव्ये सर्वेषामभाव इति यदुक्तं तत्स ब्रह्मचार्यादेरपि धनहारित्वा र्यं सर्वेषामभावे ब्राह्मणावेदत्रयाध्यायिनो बाल्यांतरशौचमुक्ता
जितेन्द्रिया धनहारिणो भवन्ति त एव च पिंडदाः तथा सति धनिनो मृतस्य आह्वादिधर्महानिर्न भवति १८८ अहार्यमिति ब्राह्म
णसंबंधि धनं न राजा कदाचिद्वा त्यमिति शास्त्रमर्यादा किं तूक्तलक्षणभावे ब्राह्मणमात्रेभ्योपि देयं क्षत्रियादि धनं पुनः पूर्वोक्तं नृक्ष्य

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा नृक्ष्यभागिनः त्रैविद्याः शूचयो दातास्तथा धर्मे न हीयते १८८ अ
हार्य ब्राह्मणद्रव्यराज्ञानित्यमिति स्थितिः इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः १८९ सुस्थितस्या
न पत्यस्य सगोत्रात्पुत्रमाहरेत् तत्र यद्वक्ष्यजातं स्यात्तत्तस्मिन् प्रतिपादयेत् १९० द्वौ तु यौ विवदेया-
तां ह्यभ्याजातौ स्त्रिया धने तयो र्यद्यस्य पित्र्यस्यात्तत्स गृणहीतनेतरैः १९१ हराभावे राजा गृणहीयात् १८९ सं

स्थितेति अनपत्यस्य मृतस्य भार्या समानगोत्रात्पुंसो गुरुनिमुक्ता सती नियोगधर्मेण पुत्रमुत्पादयेत् तत्तस्मिन् मृतविषये यत्
धनजातं भवेत्तत्तस्मिन् पुत्रे समर्पयेत् देवराहा संपिंडा ह्येतत्कृत्वा तु सगोत्रान्नियोगप्राप्त्यर्थं तज्जन्यं नृक्ष्यभागित्वार्थं भिदम्
१९० ह्यविति यद्येकं नृक्ष्यनो स्यातामित्योरसक्षेत्रजयोरुक्तमिदं त्वोरसपौनर्भवविषयं यदोत्पन्नो रसमर्तुं मृतत्वात् बालाप
त्यतया स्वाभिधनं स्वीकृत्य पौनर्भवमर्तुः सकाशात्पुत्रांतरं जनयेत् तस्यापि च पौनर्भवस्य मर्तुं मृतत्वात् नृक्ष्यहराभावात् धनं गृह
तवती पश्चात्तौ ह्यभ्याजातौ यदि विवदेयातां कुर्या हस्तगतधनं तया तयो र्यस्य यज्जनकस्य धनं संतदेव गृणहीयात् न त्वन्यपितृजन्यज
नकस्य १९१ जनन्यामिति मातरि मृतायां सौदर्यभ्रातरो भगिन्यश्च सौदर्या अनूतामातृधनं समं कृत्वा गृणहीयुः ऊदास्त धनानु-

रूपं संमानं लभते तदा ह च हस्पतिः स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी अपुत्रा चेत्समूदा तु लभते मानमात्रकम् तत
 श्वानूदानां पितृधनं दानां मातृधनं भ्रात्रा स्वाच्चतुर्थभागो देयः १९२ यादिति तासां दुहितृणां या अनूदा दुहितरः ताभ्योऽपि
 तामहीधना दद्यात्तासां पूजा भवति तथा प्रीत्या किंचिद्दातव्यम् १९३ अध्येति अध्यग्नीत्यव्ययं विभक्तिसमीपेत्यादिनासु
 त्रेण समीपार्थे अव्ययीभावः विवाहकाले अग्निसन्निधौ यस्मिन्नादिदत्तं तदध्यग्निस्त्रीधनं तदा ह कात्यायनः विवाहकाले यत्पु
 ष्यो दीयते तदध्यग्निस्त्र्यधौ तदध्यग्नि कृतं सङ्गिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् यत्पु पितृगृहात् इर्गृहं नीयमानया लब्धं तदध्यावाह
 निकम् तथा च कात्यायनः यत्पु नर्लभते नारी नीयमाना तु पैतृकात् अध्यावाहनिकन्नामतत्स्त्रीधनं सुदाहृतम् यत्पु प्रीति-

जनन्यां संस्थिता यां तु समं सर्वे सुहोदराः भजेरन्मातृकं च वक्ष्यं भगिन्यश्च सुनाभयः १९२ यास्ता
 सां सुदुहितरस्तां सामपि यथा हतः मातामह्याधनात् किंचित् देयं प्रीतिपूर्वकम् १९३ अध्यग्न्य
 ध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि भ्रातृमातृपितृभ्रातृषड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् १९४ अन्वाधेयं च
 यदत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् पत्यो जीवति तृत्तायाः प्रजायास्तद्दनं भवेत् १९५ ब्राह्मदेवा वर्षगाधवं
 प्रजापत्येषु यदस्य अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते १९६ यत्त्वस्याः स्याद्दनं दत्तं विवा
 हेषां सखादिषु अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते १९७

हेतुकर्मणि भर्त्रादिदत्तं तथा भ्रात्रापि

च समयांतरे यदत्तं एवं षट्प्रकारकं स्त्रीधनं स्मृतम् १९४ अन्वेति अन्वाधेयं व्याख्यातं कात्यायनेन विवाहात्परतो यत्तु लब्धं
 भर्तृकुले स्त्रिया अन्वाधेयं तदुक्तं तु सर्वबंधु कुले तथा विवाहाद्दूर्ध्वं भर्तृकुले पितृकुले वा यत् स्त्रिया लब्धं भर्त्रा च प्रीतेन द
 तं यत् अध्यग्न्यादि पूर्वश्लोके उक्तं तद्वर्तिजीवति स्मृतायाः स्त्रियाः सर्वधनं तदपत्यानां भवति १९५ ब्राह्मेति ब्राह्मादिषु पं
 चसु विवाहेषु कलक्षणेषु यत्स्त्रियः षड्विधं धनं तदपत्यानां स्मृतायां भर्तुरेव संत्वादिभिरिष्यते १९६ यदिति यत्पु नः स्त्रिया
 आसुरराक्षसपैशाचेषु कलक्षणेषु यत्स्त्रियाः षड्विधं धनं पितृदत्तं पत्यानां स्मृतायां मातापित्रोरिष्यते १९७ छ छ

स्त्रियामिति ब्राह्मणस्य नानाजातीयास्तस्मात्पुंस्त्रियादिस्त्रियामनपत्यपतिकार्यामृतायांतस्याः पितृदत्तं धनं सजातिविजातिसापत्य
 कन्यापुत्रसद्भावेपि ब्राह्मणी सापत्येयी कन्यागृणहीयात्तदभावेतदपत्यस्य तद्वनं भवेत् १९८ नेति श्वाद्यादि बहुसाधारणात् कुटुंबध
 नात् भार्यादिभिः स्त्रीभिरलंकारार्थं धनसंचयनं न कर्तव्यं नापि च भर्तुराज्ञां विना भर्तुर्धनादपिकार्यं ततश्च नेदं स्त्रीधनम् १९९
 पत्यावित्यादि भर्तुरिजीवित्तत्संमताभिर्योऽलंकारः स्त्रीभिर्दृतः तस्मिन् मृते विभागकाले तं पुत्रादयो न भजेरन् भजमानाः पापिनो
 वन्ति २०० अनंशाविति न पुंसकपतितजात्यंधश्च विकलोन्मत्तजडमूकाश्च ये च कुणिपंग्वादयो विकलेंद्रियास्ते पित्रादिधनहरान्
 भवन्ति किंतु ग्रासाच्छादनभागिनस्तदेवाह २०१ सर्वेषामिति सर्वेषामेषां क्लीबादीनां शास्त्रज्ञेन ऋत्वेहारिणां यावज्ज

स्त्रियांतु यद्भवेद्विद्वत्पित्रादत्तं कथंचन ब्राह्मणी तद्वरेत्कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् १९८ न निर्हारं स्त्रि
 यः कुर्युः कुटुंबाद्बहुमध्यगात् स्वकादपि च वित्ताद्विस्वस्य भर्तुरनाज्ञया १९९ पत्यो जीवति यः स्त्रीभि
 रलंकारो धृतो भवेत् न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतति २०० अनंशो क्लीबपतितो जात्यंधवधि
 रेत्या उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्भिरिन्द्रियाः २०१ सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा
 ग्रासाच्छादनमत्यंतपतितो ह्युदददयेत् २०२ यद्यथित्तु दारुः स्यात् क्लीबादीनां कथंचन तेषां
 मुत्पन्नतत्तनामपत्यं दायमहेति २०३ यत्किंचित्स्थितरिप्रेतधनं ज्येष्ठाधिगच्छति भागो यवीयसात
 त्रयदिविद्यानुपालितः २०४ अविद्यानां तु सर्वेषां मीहातश्चेद्वनं भवेत् समस्तत्र विभागः स्यादपि
 व्यदतिधारणा २०५

ग्रासाच्छादनं देयं अददत्तापी स्यात् २०२ यदिति कथंचनेत्यभिधानात् क्लीबादयो विवाहानर्हा इ
 सूचितं यदिकथंचिदेषां विवाहेच्छा भवेत् तदा क्लीबस्य क्षेत्रज उत्पन्ने अन्येषां मुत्पन्नापत्यानामपत्यं धनं भागं भवति २०३ यत्किं
 दिति पितरिमृते सति भ्रातृभिः सहा विभक्तो ज्येष्ठः किंचित्स्वेन पौरुषेण धनं लभते ततो धनात् विद्याभ्यासवतां कनिष्ठभ्रातृणां
 भागो भवति नेतरेषाम् २०४ अविद्यानामिति सर्वेषां भ्रातृणां कृषिवाणिज्यादि चैष्ट्यायदि धनं स्यात् तदापि च्यवर्जिते तस्मिन्

धर्मेस्तार्जितेसमोविभागः स्यात्तन्तद्द्वारः अपिच्यइतिनिश्चयः २०५ विद्येति विद्यामैत्रीविवाहार्जितंमाधुपर्किकंमधुपर्क-
लेप्यतयायल्लब्धंतस्यैवतत्स्यात्त्यक्त्विषितशेक्तुक्तंयमपवादः विद्याधनंचव्याहृतंकात्यायनेन परभक्तप्रदानेनप्राप्ता
विद्यायदान्यतः तयाप्राप्तंचविधिनाविद्याप्राप्तंतदुच्यते उपन्यस्तेचयल्लब्धंविद्यायापणपूर्वकम् विद्याधनंतुतद्विद्यात्विभागे
नविभज्यते शिष्यादार्जित्यतःप्रश्नात्संदिग्धप्रश्ननिर्णयात् अज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धंप्राज्यधनाच्चयत् विद्याधनंतुतत्साहु
र्विभागेनविभज्यते अतोयन्मेधातिथिगोविंदराजाभ्यांमाधुपर्किकमार्जित्यधनंव्याख्यातंतदयुक्तम् विद्याधनत्वात् २०६ आ-
तृणामिति राजानुगमनादिकर्मणायोधनमर्जितुंशक्तोऽप्रातृणांसाधारणधननेच्छतिसस्वीयादंशात्किंचिदुपजीवनंदत्वाप्रा-
तृभिःपृथक्कार्यःतेनतत्प्रास्तत्रधनेकालांतरेनविबदंते २०७ अनुपपन्निति पितृधनानुपघातेनयत्तृष्णादिक्लेशादर्जयेत्

विद्याधनंतुयद्यस्यतत्तस्यैवधनंभवेत् मैत्र्यमौहिकंचैवमाधुपर्किकमेवच २०६ आतृणांय-
स्तनहतधनुशक्तःस्वकमुणा सनिभाज्यःस्वकादंशात्किंचिद्वत्तुपजीवनम् २०७ अनुपपन्न-
पितृद्रव्यभ्रमणयदुपाज्जितम् स्वयमीहितलब्धतन्नाकामोदातुमर्हति २०८ पैतृकंतुपिताद्र-
व्यमनुवाप्तयद्वामुयात् नतत्पुत्रेभजेत्साद्रुमकामःस्वयमर्जितम् २०९ विभक्ताःसहजीवतो-
विभजेरन्युनयदि समस्तत्रविभागःस्याज्येष्ठतत्रनविद्यते २१० येषांज्येष्ठःकुनिष्ठोवाहीयेतांश-
प्रदानतः स्त्रियेतान्यतरावापितस्यभागोनलुप्यते २११ सोदर्याविभजेरस्तसमेत्यसहिताःसमसू-
प्रातरायेचसंस्तृष्टाभगिन्यश्चसनाभयः २१२ तत्स्वच्छेष्टाप्राप्तमनिच्छन्प्रातृभ्योदातुन्नार्हति २०८ पैतृकमिति य-

त्पुनःपितृसंबंधिधनंतेनासामर्थ्येनोपेक्षितत्वादनर्वाप्तंपुत्रःशक्त्याप्राप्तुयाजत्स्वयमर्जितमनिच्छन्पुत्रैःसहनविभजेत् २०९ विभ-
क्तादिति पूर्वसोत्थारनिरुद्धारंवाविभक्ताप्रातरःपश्चादेकीकृत्यधनंसहजीवतोयदिपुनर्विभागंकुर्वतितदातत्रसमोविभागःज्ये-
ष्ठस्योद्गारेणदेयः २१० येषामिति येषांप्रातृणांमध्येकश्चिद्विभागकालेप्रव्रज्यादिनास्वाशाहीयेन्मृतोवाभवेत्तस्यभागोनलुप्येत्
किंतु २११ सोदर्याइत्यादि सोदर्याप्रातरःसमागम्यसहिताःभगिन्यश्चसोदर्यास्तमंशंसमं कृत्वा विभजेरन्योदर्याणांसाप्त्या

नामपिमध्यात्त्वमिष्टीकृतधनत्वेनैकयोगक्षेमास्तेविभज्येयुःसमंसर्वेसोदर्याःसपत्न्यावाएतच्चपुत्रपत्नीपितृमात्रभावेद्वष्ट्यम्
 २१२ योज्येष्टइति योज्येष्टोष्मातालोभाक्तनीयसोष्मातृन्वंचयेत्सज्येष्टभातृपूजाश्रुत्यःसोद्धारभागरहितश्वराजदंड्यश्वस्यात्
 २१३ सर्वएवेति अपतिताअपियेष्मातरोद्युतवेश्यासेवादिविकर्मसत्तास्तेत्रस्त्येनाहंतिनचकनिष्ठेभ्योऽननुकल्प्यज्येष्टः
 धनादात्मार्यमसाधारणधनंकुर्यात् २१४ ष्मातृणामिति ष्मातृणांपित्रासहावस्थितानांअविभक्तानांयदिसहधनार्जनार्थमुत्थानं
 भवेत्तदीविभागकालेनकस्यचित्पुत्रस्याधिकंपिताकदाचिद्दद्यात् २१५ ऊर्ध्वमिति यदाजीवतैवपित्रापुत्राणामिच्छयाविभागःकृ-
 तः तदाविभागादूर्ध्वंजातःपुत्रःपितरिमृतेपितृभक्त्यमेवगृणहीयात् येकृतविभागाःपित्रासहपुनर्मिष्टीकृतधनास्तैःसहासोपितरि

योज्येष्टोविनिकुर्वीतलोभाद्भातृन्वयवीयसः सोज्येष्टःस्यादभागाश्रुनियंतव्यश्वराजभिः २१३ स
 र्वएवविकर्मस्थानाहंतिष्मातरोधनम् नचादत्त्वाकनिष्ठेभ्योज्येष्टःकुर्वीतयौतकम् २१४ ष्मातृणा
 मविभक्तानांयद्युत्थानंभवेत्सह नपुत्रभागाविषमंपितादद्यात्कथंचन २१५ ऊर्ध्वंविभागाज्जात-
 स्तपित्र्यमेवहरेद्भनम् संसृष्टास्तेनवायस्युविभजेतसतैःसह २१६ अनपत्यस्यपुत्रस्यमातादायम
 वाश्रुयात् मातर्यपिचरुत्तायापितुमाताहरेद्भनम् २१७ ऋणधनेचसर्वस्मिन्प्रविभक्तेयथावि-
 धि पश्चाद्दृश्येतयत्किंचित्तत्सर्वंसमतानयेत् २१८ वस्त्रपत्रमलकारकृतान्नमुदकस्त्रियः योग-
 क्षेमप्रचारचनविभाज्यप्रचक्षते २१९

मृतेविभजेत् २१६ अनपत्येति अनपत्यस्यपुत्रस्यधनंमातागृणहीयात्पूर्वंपिता
 हरैदपुत्रस्यभक्त्यमित्यक्तत्वात्इहमाताहरेदित्यादियज्ञवल्क्येनपितरावित्येकशेषकरणात् विष्णुनाचअपुत्रस्यधनंपत्यभिगा-
 मितदभावेदुहितृगामितदभावेपितृगामीत्येकशेषस्यैवकृतत्वात्मातापितरौविभज्यगृणहीयाताम् मातरिमृतायांपत्नीपितृभ-
 तृष्मातृजाभावेपितुर्माताधनंगृणहीयात् २१७ ऋणइति ऋणेपित्रादिधार्यमाणेधनेचदेयसर्वस्मिन्प्रयथाशास्त्रविभक्तेसतिप-
 द्यत्किंचित्यैतृकंऋणधनंवाविभागकालेऽसात्सुपलभ्येततत्सर्वंसमंकृत्वाविभजनीयंतुशोध्यात्त्यन्त्रवाज्येष्टस्योद्धारोदेयः २१८
 वस्त्रमिति वस्त्रंवाहनमाभरणंअविभागकालेयद्येनोपभक्तंतत्तस्यैवविभाज्यंएतच्चनातिन्यूनाधिकमूल्यविषयंयत्तुबहुमूल्य

माभरणादिकं तद्विभाज्यमेव तद्विषयमेव विधीयवत्याभरणमिति बृहस्पतेर्विभागवचनं कृतान्नमोदनसत्कादितन्नविभजनीयं
तत्रातिप्रचुरतरमूल्यसत्कादितावन्मात्रमूल्यधनेन कृतान्नं चाकृतान्नेन परित्यज्य विभज्यत इति बृहस्पतिवचनाद्विभजनीयमेव उ
दकं कृपादिगतं सर्वरूपभोग्यमविभजनीयम् स्त्रियो दास्याद्यायास्तुल्यभागा न भवंति तान विभाज्याः किंतु तुल्यं कर्मकारयितव्याः
योगक्षेमं त्रिपुरोहितादियोगक्षेमहेतुत्वात् प्रचारोगवादीनां प्रचारमार्गः एतत्सर्वमन्वाहयोऽविभाज्यमाहुः २१९ अयमिति एष
दापभागः पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रमेण विभागकरणप्रकारोऽयम् आकमुक्तः इदानीं द्यूतं व्यवस्थां शृणुत २२० द्यूतमिति द्यूतसमाह्वयौ व
क्ष्यमाण लक्षणा राजा स्वराष्ट्रान्निवर्त्तयेत् यस्मादेतौ द्वौ दोषौ राज्ञां विनाशकारिणौ २२१ प्रकाशमिति प्रकटे मेतच्चौर्ध्वयत् द्यूतसमा
ह्वयौ तस्मान्निवारणे राजानित्यं यत्नमुक्तः स्यात् २२२ अप्राणीति अक्षकुशलादिभिरप्राणैर्यत् क्रियते तच्छोके द्यूतं कथ्यते यः

अयं सुक्तो विभागो वः पुत्राणां च क्रियाविधिः क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मं निबोधत २२० द्यूतं स
माह्वयं चैव राजाराष्ट्रान्निवारयेत् राजा तत्करणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् २२१ प्रकाशमेत
त्तास्कर्ययद्वेचनसमाह्वयौ तयोर्नित्यं प्रतीघाते चृपति यत्नवान् भवेत् २२२ अप्राणिभिर्यत् क्रियते त
च्छोके द्यूतमुच्यते प्राणिभिः क्रियते यस्तत्सविज्ञेयः समाह्वयः २२३ द्यूतसमाह्वयं चैव यः कुर्यात्कार
येत वा तान्सर्वान् द्यूतयेद् राजा शूद्रांश्च द्विजलिगिनः २२४ कितवान् कुशीलवान् कूरान्याषडस्थान्श्च मा
नवान् विकर्मस्थान् शौडिकान्श्च क्षिप्रनिवासयेत्पुरात् २२५

ससमाह्वयो ज्ञेयः लोकप्रसिद्धयोरप्यनयोर्लक्षणकथनं परिहारार्थम् २२३ द्यूतमिति द्यूतसमाह्वयौ यः कुर्यात् यो वा स भिक्
कारयेत्तेषामपराधापेक्षया राजा हस्तच्छेदादिवधं कुर्यात् यज्ञोपवीतादिद्विजचिह्नधारिणः शूद्रान् हन्यान् २२४ कितवेति
द्यूतादिसेविनो नर्त्तक गायनान्वेदविद्विषः श्रुतिस्मृतिबाह्यव्रतधारिणः अनापदिपरकर्मजीविनः शौडिकान् दृपान् मनुष्यान् क्षिप्रं
राजाराष्ट्रान्निवासयेदिति कितवप्रसंगेनान्येषामप्यभिधानमत्र हेतुमाह २२५

एतदिति एतेकितवादयोगूढचौराज्ञोराष्ट्रेवसंतोभित्यं चंचनार्थकक्रिययासज्जनान् पीडयंति २२६ द्यूतमिति नैदानामेवपरं किंतु
 पूर्वस्मिन्नपिकल्पे द्यूतमेतदतिशयेन वैरकरं दृष्टं अतः प्राज्ञः परिहासार्थमपितन्नसेवेत २२७ प्रच्छन्नेमिति योमनुष्यः तत् द्यूतं
 गूढप्रकटं वा कृत्वा सेवेतस्य यथानृपतेरिच्छामवतितथाविधोदंडोभवति इदानींपराजितानां धनाभावे सतीदमाह २२८ क्षत्रेति
 क्षत्रवैश्यशूद्रजातीयो निर्द्वन्द्वेन दंडं दातुमसमर्थः तदुचितकर्मकरणेन दंडशोधनं कुर्यात् ब्राह्मणः पुनः यथा लाभं क्रमेण दद्या
 त् न कर्मकारयितव्यः २२९ स्त्रीति स्त्रीबालादीनां पुनः शिफावेणुदलप्रहाररज्जुबंधनादिभिर्हर्मनं राजा कुर्यात् २३० येनियुक्तास्ति
 ति ये व्यवहारावेक्षणदिषु कार्येषुराज्ञानियुक्ता उक्तोचधनतेजसाधिकारं लभंतः स्वाभ्यादीनां कार्यन्नाशयेयुः तान् गृहीतसर्वस्वा

एतेराष्ट्रेवर्तमानाराज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः विकर्मक्रिययानित्यं बाधंते भद्रिकाः प्रजाः २२६ द्यूतमेत-
 द्युराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् तस्माद्यूतन्नसेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् २२७ प्रच्छन्नेवाप्रकोशां वा
 तन्निषेवेत योनरः तस्य दंडविकल्पः स्थोद्यथेष्टनृपतेस्तथा २२८ क्षत्रविद्व्यूद्रयोनिस्तदंडं दातुम
 शक्नुवन् आनृण्यकर्मणा गच्छेद्दिप्रोदद्याच्छर्नः शर्नः २२९ स्त्रीबालान्मत्तद्यूतानां दरिद्राणां च रा-
 गिणाम् शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम् २३० येनियुक्तास्तत्कार्येषु हन्त्युः कार्याणि का-
 र्यिणाम् धनोष्माणापच्यमानास्तान्निस्वान्कारयेन्नृपः २३१ कूटशासनकतृश्च प्रकृतीनां च दूषकान्
 स्त्रीबालब्राह्मणघातिनां शत्रुसेविनश्च राजा हन्यात् २३२ तीरितमिति यत्र क्वचिद्विहणादानादिव्यवहारे यत्कार्यं धर्मतस्तीरितं पार-
 धर्मतो विद्यान्तद्व्योनिवर्तयेत् २३३

नृराजाकारयेत् २३१ कूटेति कूटराजाज्ञालेखकान् अमात्यानां च भेदकान्

स्त्रीबालब्राह्मणघातिनां शत्रुसेविनश्च राजा हन्यात् २३२ तीरितमिति यत्र क्वचिद्विहणादानादिव्यवहारे यत्कार्यं धर्मतस्तीरितं पार-
 तीरकर्मसमाप्ताविति चुरादौ पठ्यते शास्त्रव्यवस्थानिर्णयिते अनुशिष्टदंडपर्यंततां च नीतं स्यात् तत्कृतमंगीकुर्यात् न पुनर्निवर्तये
 त एतच्चाकारणात् अतः कारणकृतं विवर्तयेदेव २३३ अमात्या इति राजामात्याः प्राड्विवाको वा व्यवहारे क्षणेनियुक्तो यदसम्य

गव्यवहारनिर्णयंकुर्युः तत्त्वयं राजा कुर्यात्पणसहस्रं तान् दंडयेत् इदं चोक्तो च धनग्रहणेतरविषयं उक्तो च ग्रहणे येन युक्तास्ति ल्य
क्तत्वात् २३४ ब्रह्महेति यो मनुष्यो ब्राह्मणं हतवान् स ब्रह्महास्रापो हि जातिः पैथ्याः पाता ब्राह्मणश्च पैथीमाध्वगौडीनांतस्तस्रो
ब्राह्मणस्तवर्णहारी मनुष्यः कश्चिद्गुरुपत्नीगामीत्येते सर्वे प्रत्येकमहापातकिनो बोद्धव्याः २३५ चतुर्णामिति चतुर्णामप्येषां म-
हापातकिनां प्रायश्चित्तमकुर्वतां शारीरधनग्रहणेन च धनसंबंधं अपराधानुसारेण धर्मदिनयेतं वक्ष्यमाणं दंडंकुर्यात् २३६ गुरु
तल्प इति नां क्याराज्ञाललाटे स्फः इति वक्ष्यमाणत्वात् ललाटे मेवां कनस्थानमवगम्यते तत्र गुरुपत्नीगमने यावज्जीवस्थापितस्त-
लोहेन ललाटे भगाकृतिं गुरुपत्नीगमनचिह्नं कार्यं एवं स्रापाने कृते पातुर्द्विर्धिस्राध्वजाकारं स्रवर्णापहारे सत्यपहर्तुः कुक्कुरपा-

अमात्याः प्राड्विवाको वायल्लुर्युः कार्यमन्यथा तत्त्वयं नृपतिः कुर्यान्ति तान्सहस्रं च दंडयेत् २३४ ब्र-
ह्महाचस्रापश्च स्तैथीचगुरुतल्पगः एते सर्वे पृथक् कृते यामहापातकिनो नराः २३५ चतुर्णामपि चै-
तेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् शारीरधनसंयुक्तं दंडधर्म्यप्रकल्पयेत् २३६ गुरुतल्पे भगः कार्यः स्रा-
पाने स्राध्वजः स्तैथीचश्च पदकार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् २३७ असंभोज्या ह्यसंयाज्या असं पा-
ठ्या विवाहिनः चरेयुः पृथिवीदीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः २३८ ज्ञातिस्वबंधिभिस्त्वेतत्प्रकृत्याः कृत-
लक्षणाः निर्दयानिर्भेमस्कारास्तन्मनोरनुशासनम् २३९ प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्ववर्णायिथोदि-
तम् नां क्याराज्ञाललाटे स्युर्दाप्यास्तूतमसाहसम् २४०

मोज्या इति अन्नादिकं नैते भोजयितव्याः न चैते याजनीयाः नाप्येते अध्यापनीयानाप्येतेः कन्यादानसंबंधः कर्तव्यः एते च निर्द्वि-
खान्द्याचनादिभ्योऽप्युक्ताः सर्वश्रौतादिकर्मवर्जिताः पृथिवीपर्यट्टेयुः २३८ ज्ञातीति ज्ञातिभिः संबंधिभिर्मातुलाद्यैरेते कृतां
कास्त्यजनीयाः न चैषां दयाकार्यानाप्येतेन मस्कारादतीयं मनोराज्ञा २३९ प्रायश्चित्तमिति शास्त्रविहितं प्रायश्चित्तं पुनः कुर्वा-
णा ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णाराज्ञाललाटे अकनीयानभवेयुः उत्तमसाहसपुनर्दंडनीयाः २४०

आगइति इतरेकृतवन्तस्त्वित्तरश्लोके श्रूयमाणमकामतइतिचात्रापियोजनीयं तेनाकामतइति एषपराधेषुगुणवतो ब्राह्मणस्य
मध्यमसाहसोदंडः कार्यः पूर्वोक्तस्तुतमसाहसो निर्गुणस्य द्रष्टव्यः कामतस्तेष्वपराधेषु धनधान्यादिपरिच्छदसहितो ब्राह्मणो देशान्ति
र्वास्यः २४१ इतरइति ब्राह्मणादन्येषुनः क्षत्रियादयः एतानि पापानि अनिच्छन्तः कृतवन्तः सर्वस्वहरणमर्हति इदंच सर्वस्वहरणं पूर्वो
क्तेनोत्तमसाहसेन वृत्त्यपेक्षया व्यवस्थापनीयं इच्छया पुनरेषामेतेष्वपराधेषु प्रवासनं वधोर्हति प्रवासनं परासनं निःसूदनं हिंसनमि
ति वधपर्यायं प्रवासनशब्दं पठंत्याभिधानिकाः २४२ नाददीतेति धार्मिको राजामहापातकसंबन्धिधनं न गृणहीयान् लोभात् पुनः
संगृह्णन् महापातकदोषेण संयुज्यते कातर्हि दत्तधनस्य प्रतिपत्तिरित्येतदर्थमाह २४३ अप्स्विति तदंडधनं न दद्यादिजले प्रक्षि

आगः स ब्राह्मणस्यैव कार्यो मध्यमसाहसः विवास्यो वा भवेद्वा द्वात्सद्रव्यः स परिच्छदः २४१ इतरे
कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः सर्वस्वहारमर्हति कामतस्तु प्रवासनम् २४२ नाददीत नृपः साधु-
र्महापातकिनो धनम् आदूदानस्तु लोभात्तेन दोषेण लिप्यते २४३ अप्सू प्रवेप्रयतं दंडवरुणाद्यो
पपादयेत् श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् २४४ ईशो दंडस्य वरुणो राजा दंडधरो हिंसः ई-
शाः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः २४५ यत्र वर्जयते राजा पापकृद्ध्यो धनं रागमम् तत्र कालेन जाय-
ते मानवा दीर्घजीविनः २४६ निष्पद्यते च सस्यानि यथा तानि विशांपृथक् बालाश्च न प्रमीयन्ते विह-
तन् च जायते २४७

पेद्वरुणा यदद्यात् श्रुतसंपन्न ब्राह्मणाय वा दद्यात् २४४ ईश इति महापातकिं दंडधनस्य वरुणः
स्यामीयस्माद्राजामपि दंडधारित्वात् प्रफः तथा ब्राह्मणः समस्तवेदाध्यायी सर्वस्य जगतः प्रफः अतः प्रफत्वात्तो दंडधनमर्हति
२४५ यत्रेति निष्पद्यत इति यत्र देशे प्रकृतं महापातकिं धनं राजानं गृणहीत तत्र परिपूर्णेन कालेन मनुष्या उत्पद्यन्ते दीर्घा सुषश्च प्राव-
न्ति वैश्यानां च यथैव धान्यादि सस्यान्युत्पानितयैव पृथक् पृथक् जायन्ते अकालेन बाला अभियन्ते दीर्घजीविन इत्युक्तेष्व्यादृशं बालानां सु-
नर्वचनं व्यंगं च न किंचित् भूतमुत्पद्यते २४६ २४७ ब्राह्मणानिति शरीरपीडा धनग्रहणादिना शूद्रमिच्छातो ब्राह्मणान् बाधमा-

नंछेदादिभिरुद्देशकरैर्वधोपायैर्नृपोहन्यात् २४८ यावानिति अवध्यस्यवधेयावानधर्मो नृपतेः शास्त्रेण ज्ञातः तावानेव वध्यस्य
त्यागोपयथाशास्त्रं दंडं कुर्वतो धर्मः स्यात्तस्मात्तत्कुर्यात् २४९ उदित इति अष्टादशक्रणादानादिषु व्यवहारपदेषु परस्परं विवदमा
नपोरर्थिप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयोयं विस्तरेणोक्तः २५० एवमिति अनेनोक्तप्रकारेण धर्मादनपेतान् निर्णयं कुर्वन् राजानानुरा
गात् देशानलब्धभूमिच्छेतलब्धांश्च सम्यक्पालयेत् एवं सम्यग्व्यवहारं लब्धप्रदेशास्यर्थमुक्तम् २५१ सम्यगिति जांगलं सस्यसं
पन्न इत्युक्तरीत्या सम्यगाश्रितदेशस्तत्र सतमाध्यायोक्तप्रकारेण कृतदुर्गश्चौरसाहसिकादिकं कनिराकरणे प्रकृत्यत्वं सदा कुर्यात्

ब्राह्मणान्वाधमानं तु कामादवरवर्णजम् हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्देशजनकरैर्नृपः २४८ यावानवध्य
स्यवधेतावान्वध्यस्यमोक्षणे अधर्मो नृपतेर्दृष्टो धर्मस्तविनियच्छतः २४९ उदितोयं विस्तारशोभितो
विवदमानयोः अष्टादशक्रमागेषु व्यवहारस्य निर्णयः २५० एवमस्मिन्निर्णयकार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीप
तिः देशानलब्धभूमिच्छेतलब्धांश्च परिपालयेत् २५१ सम्यङ्निर्विष्टदेशस्तत्कृतदुर्गश्च शास्त्रतः कट
कोद्धारणेनित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् २५२ रक्षणादाय वृत्तानां कटकानां च शोधनात् नरद्रास्त्रिदिव्या
तिप्रजापालनतत्पराः २५३ अशासंस्तस्करान्यस्तु बलिगृणहातिपार्थिवः तस्य प्रक्षम्यते राष्ट्रस्वर्गा
च्च परिहीयते २५४ निर्भयतु भवेद्यस्य राष्ट्रबाहुबलाश्रितम् तस्य तद्दृढतेनित्यं सिच्यमान इव दुमः
२५५ द्विविधास्तस्करान् विद्यात्परद्रव्यापहारकान् प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च चारचक्षुर्महीपतिः २५६

२५२ रक्षणादिति यस्मात्साध्याचाराणां रक्षणाच्चौरादीनां च शासनात् प्रजापालनमुक्ता राजानः स्वगंगच्छन्ति तस्मात्कटककोद्धारणेय
त्वं कुर्यात् २५३ अशासन्निति यथा पुनर्नृपतिश्चौरादीन निराकुर्वन् वज्रागाद्युक्तं करं गृणहाति तस्मै राष्ट्रवासिनो जनाः कुप्यंतिक
मतिराजिताप्यस्य स्वर्गाग्रातिरनेन दुर्कृतेन प्रतिबध्यते २५४ निर्भयमिति यस्य राज्ञो बाहुवीर्याश्च येन राष्ट्रं चौरादिभ्यः रहितं भ
वति तस्य नित्यं तद्दृढं गच्छति उदकसेकेनेव वृक्षः २५५ द्विविधेति चार एव चौरज्ञाने हेतुत्वात् चक्षुरिव यस्यासौ राजाचारैरेव

दत्तयादिप्रकारान्यायेन परधनग्राहिणो जानीयात् २५६ प्रकाशेति तेषां पुनश्चोरादीनां मध्याद्येतुलाप्रतिमानलोष्टचयादिना हि
 रण्यादिपण्यविक्रयिणः परधनमनुचितेन गृण्हन्ति ते प्रकाशवंचकास्तेनाः चौराः सदिच्छेदादिना गुप्ताऽटव्याश्रयाश्च परधनं गृण्हन्ति ते
 प्रच्छन्नवंचकाः किंच २५७ उल्कोचका इति असम्यगिति एवमिति उल्कोचकाये कार्यम्यो धनं गृहीत्वा कार्यमयुक्तं कुर्वन्ति औपाधि-
 काभयदर्शनात् ये धनमुपजीवंति वंचका ये सवर्णादिद्रव्यं गृहीत्वाऽपद्रव्यप्रक्षेपेण वंचयन्ति कितवा द्यूतसूमाह्वयदेविनः धनपुत्र-
 लाभादिमंगलममलमादिश्ययेवर्तन्ते ते मंगलदेशवृत्ताः भद्राः कल्याणाकारप्रच्छन्नपापाये धनग्राहिणः ईक्षणिकाहस्तरैरवाद्यवले-
 कनेन शस्त्राभयफलकयनजीविनः महामात्राहस्तिशिक्षाजीविनः चिकित्सकाः चिकित्साजीविनः असम्यक्कारिण इति महामात्रचि-
 कित्सकविशेषणं शिल्ययुक्ताश्चित्रलेखाद्युपायजीविनः तेऽप्यनुपजीव्यमानशिल्योपायप्रोत्साहनेन धनं गृण्हन्ति पण्यस्त्रियश्च पर-

प्रकाशवंचकास्तेषां नानापण्योपजीविनः प्रच्छन्नवंचकास्ते ते ये स्तेनादविकादयः २५७ उल्कोच-
 काश्चोपधिकावंचकाः कितवास्तथा मंगलादेशवृत्ताश्च भद्राश्च ईक्षणिकैः सह २५८ असम्यक्का-
 रिणश्च महामात्राश्च चिकित्सकाः शिल्योपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययाधितः २५९ एवमादी-
 नि जानीयात् प्रकाशां लोककटकान् निगूढचारिणश्चान्याननार्यनार्यलिङ्गिनः २६० तान्चिदित्वा
 सचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः चारैश्चानेकैस्तस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् २६१ तेषां दोषानभि-
 रव्याप्य स्वे स्वे कर्मणितत्त्वतः कुर्वीत शासनराजा सम्यक्सारापराधतः २६२

वशीकरणकुशलादित्येवमादीन् प्र-

काशं लोकवंचकान् चारैर्जानीयात् अन्यानपि प्रच्छन्नचारिणः शूद्रादीन् ब्राह्मणादिवेषधारिणो धनग्राहिणो जानीयात् २५८
 २५९ २६० तानिति तानुक्तान्वंचकान्सम्यक् प्रच्छन्नैस्तत्कर्मकारिभिर्विनिर्वाण्य एवमादिभिः पुरुषैरेतद्व्यतिरिक्तैः सप्तमाध्या-
 योपदिष्टकापरिकादिभिश्चारैरेकैस्तस्थानस्थैर्ज्ञात्वा प्रोत्साद्य स्ववशान् कुर्यात् २६१ तेषामिति तेषां प्रकाशाप्रकाशतत्कराणां स्वक-
 र्मणिर्चौर्यादौ ये पारमार्थिकादोषाः संधिच्छेदादयः तान् लोकैः परव्याप्य तद्गतधनशरीरादिसामर्थ्यापेक्षया च राजा दंडं कुर्यात् २६२

नदीति यस्माच्चौराणां पापाचरणबुद्धीनां विना तवेषेण पृथिव्यां चरतां देव्यतिरेकेण पापक्रियायां नियमं कर्तुमशक्यं अतएवां देवं
कुर्यात् २६३ समेति जीर्णेति एवमिति सभाग्राममगरादौ नियतं जनसंमूहस्थानं प्रपाजलदानगृहं अपूपविक्रयवेशमपण्यरूपगृ
हमद्यान्नविक्रयस्थानानि चतुष्पथाः प्रख्यातवृक्षमूलानि जनसंमूहस्थानानि जीर्णवाटिका अटव्यः शिल्पगृहाणि शून्यगृहाणि आ
म्नादिवनानि रुन्निमोद्यानानि एवं प्रकारान्सेन्यैः पदाति संमूहेः स्थावरजंगमैः एकस्थानस्थितैः प्रचारिभिश्चान्यैश्चारेस्तत्स्करनिवार
णार्थं चारयेद्वायेणैवं विधेः जनपानरूपी संभोगस्वप्रहर्षाद्यच्छेपणार्थं तत्स्करा अवतिष्ठते २६४ २६५ २६६ तदीति तेषां साहा
य्यं प्रतिपाद्यमानं स्तच्चरितानुवृत्तिभिः संधिच्छेदादिकमनुष्ठानवेदिभिः पूर्वचौरैश्चाररूपैश्चौरमायानिपुणैः तत्स्करान्जानीयादु

नहिदंडादृतेशक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः स्तेनानां पापबुद्धीनान्निभृतं चरतां क्षितौ २६३ सभाग्राम
पूपशालावेशमद्यान्नविक्रयाः चतुष्पथाश्चैत्यवृक्षाः समाजाः प्रेक्षणा निच २६४ जीर्णोद्यानान्य
रण्यनिकारुकावेशनानि च शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च २६५ एवं विधान् नृपो देशान्
लभैः स्थावरजंगमैः तत्स्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् २६६ तत्सहायेरनुगतैर्नानाकर्मप्रवे
दिभिः विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतत्स्करैः २६७ भक्ष्यभोज्यापदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः
शौर्यकमापदेशैश्च कुयुक्तेषां समागमम् २६८ ये तत्र नोपसर्पयुमूलप्रणिहिताश्च ये तान्प्रसह्यन्
पोहन्यात्समित्रज्ञातिबाधवान् २६९

त्सादयेच्च २६७ भक्ष्येति तेषां पूर्वचौराश्चरन्तु आगच्छन्तस्मिद्गच्छामः तत्र
गोदकपांयसादीन्यभोमः इत्येवं भक्ष्यभोज्यव्याजेनास्माकं देशे ब्राह्मणोक्ति सोभिल धितार्थं सिद्धिजानाति तं पश्याम इत्येवं ब्राह्मणा
नां दर्शनैः काश्चिदेक एव बहुभिः सह योत्स्यते तं पश्याम इत्येवं शौर्यकर्म व्याजेन तेषां चौराणां राज्ञो दंडधारकपुरुषैः समागमं कुर्यात्
हयं युश्च २६८ ये इति ये चौरास्तत्र भक्ष्यभोज्यादौ नियहणशंक्या नोपसर्पति ये च मूले राजनियुक्तपुराणचौरवधेप्रणिहिताः सा
वधानमृताः न संगतिं भजन्ते तांश्चौरां स्तेभ्य एव ज्ञात्वा तदेकतापन्नमित्रपित्रादिज्ञातिस्वजनसहितान्बलादाक्रम्य राजा हन्यान्

नहोदेनेति धार्मिको राजा हतद्रव्यसंधिच्छेदोपकरणव्यतिरेकेणानिश्चितचौरभावनघातयेत्किंतुद्रव्येणचौर्योपकरणेनचनिश्चि-
तचौरभावमविचारयन्घातयेत् २७० ग्रामेति ग्रामादिष्वपियेकेचिच्चौराणांचौरत्वंज्ञात्वाभक्तदाः चौर्योपसुक्तभांडादिगृहाव-
स्थानयेददतितानपिनैरंतर्याद्यपराधगोचरापेक्षयाघातयेत् २७१ राष्ट्रेति येषां राष्ट्रेषुरक्षानियुक्ताः येचसीमांतवासिनोभूराः सं-
तः चौर्योपदेशोमध्यस्थाभवंतितान्चौरवस्त्रिमंडयेत् २७२ यश्चापीति याजनमतिग्रहादिनापरस्ययागदानादिधर्ममुत्पाद्ययो-
जीवतिसधर्मजीवनोब्राह्मणः सोपियोधर्ममर्यादायाश्च्युतोभवतितमपिस्वधर्मस्तिरिक्त्वहृदंनोपतापयेत् २७३ ग्रामेति
ठनेतस्करादित्रयमाणेहिताभंगोजलसेतुभंगोजातेक्षेत्रोपपन्नसंस्थनाशनेवृत्तिभंगेचेतिमेधातिथिः पथिचौरदर्शनेतन्निकटं

नहोदेनविनाचौरंघातयेद्धार्मिकोनृपः सहोदंसोपकरणंघातयेदविचारयन् २७० ग्रामेद्यपिचये-
केचिच्चौराणांभक्तदायकाः भांडावकाशदाश्चैवसर्वेस्तानपिघातयेत् २७१ राष्ट्रेषुरक्षाधिकृतान्
सामंतान्चैवचोदितान् अप्याघातेषुमध्यस्थान्शिष्याच्चौरानिवदुतम् २७२ यश्चापिधर्मसमयात्प-
च्युतोधर्मजीवनः दंडेनैवतमप्योषेत्स्वकाहमीन्द्रिविच्युतम् २७३ ग्रामघातेहिताभंगेपथिमोषाभि-
दर्शने शक्तितानाभिधावतोनिर्वास्याः सपरिच्छदाः २७४ राज्ञः कोपापहर्त्तृश्चप्रतिकूलेषुचस्थिता-
न् घातयेद्विविधैर्दंडैरराणांचोपजापकान् २७५ संधिछित्वातुयेचौर्यरात्रौकुर्वतितस्कराः तेषांछि-
त्वाचनृपोहस्तोतीक्ष्णशूलनिवेशयेत् २७६

वर्त्तिनोयथाशक्तितोयेरक्षान्कुर्वतितेशय्यागवाश्वादिपरिच्छदसहितादे-
शान्निर्वासनीयाः २७४ राज्ञ इति राज्ञोपनगृहात्धनापहारिणस्तथातदाज्ञाव्याघातकारिणः शत्रूणांचराज्ञासहवैरितृद्विकारि-
णोअपराधापेक्षयाकरचरणजिह्वाछेदनादिभिर्नीनाप्रकारदंडैर्घातयेत् २७५ संधिमिति योरात्रौसंधिच्छेदंरुत्वापरधनंतस्कर-
रामुष्णंतितेषां राजा हस्तद्वयंछित्वातीक्ष्णशूलेआरोपयेत् २७६ अंगुलीरिति पटभांतादिस्थितंरुवर्णादिकंग्रंथिमोक्षणेनयश्चो-
रयतिसयंथिभेदः तस्यपथमेद्रव्यग्रहणेअंगुलीश्लेदयेत् तेषांगुष्ठतर्जन्यौ उत्क्षेपकग्रंथिभेदौकरसंदंशहीनकावितिया

वचनात् द्वितीयेग्रहणेहस्तपादौछेदयेत्तृतीयेग्रहणेवधाहोमिवति २७७ अग्निदानिति ग्रंथिभेदादिकारिणोविज्ञायअग्निभक्त
शस्त्रावस्थानप्रदान्मुष्यतइतिमोषश्चौरधनंतस्यावस्थापकान्चौरवद्राजानिगृणहीयात् २७८ तडागोति यः स्नानदानादिनाज
लोपकारकंभागंसेतुभेदादिनाविनाशयतितमप्समज्जनेनप्रकारांतरेणवाहन्यात् यद्वायदितडागं पुनः संस्क्रुयतिदोत्तमसाहसंदं
ड्यः २७९ कोष्ठेति राजसंबंध्यादिपुधनागारायुधगृहयोर्देवप्रतिमागृहस्यबहुधनव्ययसाध्यस्यविनाशकान् हस्त्यश्वरथस्यवाप
हर्तृन्प्राग्मेवहन्यात् यत्तुसंक्रमध्वजंयष्टिंप्रतिमाभेदिनः पंचशतदंडं वक्ष्यतिसोऽस्मादेव देवतागारभेदकस्यवधविधानान्मृन्मयं पू
जितोक्षितदेवताप्रतिमाविषयीत्रद्रष्टव्यः २८० यस्तिति यः पुनः प्रजार्थपूर्वकेनचित्कृतस्यतडागस्यउदकमेवगृणहानिहृत्तनतडा

अंगुलीग्रंथिभेदस्यछेदयेत्प्रथमेग्रहे द्वितीयेहस्तचरणौतृतीयेवधुमर्हति २७७ अग्निदान्भ
क्तदायैवतथाशस्त्रावकाशदान् सन्निधात्तृथमोषस्यहन्याच्चौरमिवेश्वरः २७८ तडागभेदकह
न्यादुष्कश्वधनवा यद्वापिप्रतिसंस्क्रुयद्वाप्यस्तूतमसाहसम् २७९ कोष्ठागारायुधागारदेवता
गारभेदकान् हस्त्यश्वरथहर्तृश्चहन्यादवाविचारयन् २८० यस्तुपूर्वनिविष्टस्यतडागस्योदकह
रेत् आगमवाप्यपाभिद्यात्सदाप्यः पूर्वसाहसम् २८१ समुत्सृजेद्राजमार्गयस्तुमेध्यमनापदि स
होकाषापणोदद्यादमेध्यचाशुशोधयेत् २८२ आपद्गतोऽथवावृद्धागर्भिणीबालएववा परिभा
षणमर्हति तच्चशोधयमितिस्थितिः २८३ चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः अमानुषेषु प्र
थमोमानुषेषु तु मध्यमः २८४

गोदकनाशनेवधदंडः प्रागुक्तः तथोदकगमनमार्गंसेतुबंधादिनायोनाशयतिसप्रथम-
साहसंदंड्यः २८१ समुत्सृजेति अनार्तः सन् योराजपथेषुपुत्रीषंकुर्यात्सपण हयंदंडं दद्यात्सचामेध्यंशीघ्रमेवापसारयेत् २८२
आपद्गतइति व्याधितवृद्धगर्भिणीबालानंदंडनीयाः किंतुतेपुनः किं कृतमिति परिभाषणीयाः तच्चांमेध्यशोधनीयाइतिशास्त्रमयी
दा २८३ चिकित्सकेति सर्वेषांकायशल्योदिभिषजांदुश्चिकित्सांकुर्वतांदंडः कर्त्तव्यः तत्रगवाश्वादिषियेदुश्चिकित्सायांप्रथम

हसदंडो मातुषविषये पुनर्मध्यमसाहसः २८४ संक्रमेति संक्रमोजलोपरिगमनार्थं काष्ठशिलादिरूपः ध्वजः चिन्हं राजद्वारादौ यष्टि-
 पुष्करिण्यादौ प्रतिमाश्चक्षद्रामृन्मय्यादयस्तासां विनाशकः पंचशतपणान्दद्यात् तच्च विनाशितं द्रव्यं पुनर्नवंकुर्यात् २८५ अदूषिते-
 ति अदुष्टद्रव्याणां अपद्रव्यप्रक्षेपेण दूषणे मणीनां चमाणक्यादीनां अभेदानां विद्रावणे वेध्यानां मणिमुक्तादीनां मनवस्थानवेधने प्र-
 थमसाहसोदंडः कार्यः सर्वत्र परकीयद्रव्यनाशो द्रव्यांतरदानादिना स्वामितुष्टिः कार्यी २८६ समैरिति समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृ-
 ष्ठापकृष्टद्रव्यदानेन यो विषमं च वहरति सममूल्यं द्रव्यं दत्तायः कस्यचिद्दुःखमूल्यं कस्यचिदल्पमूल्यं गृह्णाति सोऽर्थबंधविशेषापेक्षया
 प्रथमसाहसदंडं प्राप्नुयात् २८७ बंधनेति प्राकारेति बंधनगृहाणि सर्वजनदृश्ये राजगृहपुरादिसंबंधिनः प्राकारस्य भेदकं तदीया

संक्रममध्यजयधीनां प्रतिमाभान्च भेदकः प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पंचदद्याच्छतानि च २८५ अदूषिता-
 नां द्रव्याणां दूषणे भेदेनेतया मणीनां मणवेधे च दंडः प्रथमसाहसः २८६ समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्दे-
 मूल्यतोऽपि वा स प्राप्नुयाद्दमपूर्वन्नरो मध्यममेव वा २८७ बंधनानि च सर्वाणि राजाभारगे निवेशयेत् दुः-
 खितं तायत्र हृष्येरन् विहृताः पापकारिणः २८८ प्राकारस्य च भेदात्परिखाणां च पूरकम् द्वाराणां च
 वभक्तारक्षिप्रमेव प्रवासयेत् २८९ अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्यो द्विशतोदमः मूलकर्मणि चानासेः कृ-
 त्यास्तु विविधास्तु च २९० अबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टतथैव च मयादा भेदकं चैव विकृतप्राप्नुया-
 द्दधम् २९१

नामेव परिखाणां पूरयितारं तद्गतानां द्वाराणां भंजकं शीघ्रमेव देशान्निर्वसयेत् २८८ २८९ अभिचारइति अ-
 भिचारहोमादिषु शास्त्रीयेषु भारणोपायेषु लौकिकेषु च मूलनिरसनपदपांशुग्रहणादिषु कृतेषु अन्तुत्तन्नमरणफलेषु द्विशतपण-
 ग्रहणरूपोदंडः कर्तव्यः मरणेतु मातुषमारणदंडः एव मातृपितृभार्यादिव्यतिरिक्तैः असत्यैर्वीमोहधनग्रहणाद्यर्थवशीकरणेन
 याकृत्या सूच्चाटनापाटवादिहेतुषु क्रियमाणास्तनानां प्रकारास्तु द्विशतपणदंड एव कर्तव्यः २९० अबीजेति अबीजं बीजप्ररोहास-
 मर्थं बीज्यादिप्ररोहसमर्थमिति कृत्वा पोविक्रीणीतेतयातिशयमेव कतिचित् उल्लृष्टप्रक्षेपेण सर्वमिदं सोलर्षमिति कृत्वा यो विक्रीणी

म.स.
१७६

अ
९

तेयश्च ग्रामनगरादिसीमां विनाशयति स विहृतनासाकरचरणकर्णादिरूपवधं प्राप्नुयात् २९१ सर्वेति सर्वकंटकानां मध्ये अतिशयेन पापतमं स्रवर्णकारं तुलाच्छद्य कषपपरिचर्त्तयिष्य प्रक्षेपादिना हे मादिचौर्व्ये प्रवर्त्तमानं अनुबन्धापेक्षयांगाविशेषेण सर्वदेहं वारखंडशः च्छेदयेत् २९२ सीतेति हृष्यमाणभूमिद्रव्याणां हलकुहालादीनामपहरणैरवद्वादीनां च शस्त्राणां औषधस्य च कल्याणघृतादेः चौर्व्ये सत्कषययोगकाले तरकालापेक्षया प्रयोजनापेक्षया च राजा दंडं कुर्यात् २९३ स्वास्येति स्वामी राजा अमात्यो मंत्र्यादिः पुरं राज्ञः कृतदुर्गनिवासनगरं राष्ट्रं देशः कोषो वित्तनिचयः दंडो हस्त्यश्वरथपादातं मित्रं विविधं सतमाध्यायोक्तमित्येताः सप्तप्रकृतयो अंगानि सप्तांगमिदं राज्यामित्युच्यते ततः किमित्याह २९४ सप्तेति आसाराज्यप्रकृतीनां सप्तानां क्रमः

सर्वकंटकपापिष्टं हेमकारं तु पार्थिवः प्रवर्त्तमानमन्यायेच्छेदयेत् लवणशः क्षरैः २९२ सीताद्रव्यापहरणशस्त्राणामौषधस्य च कालमासाद्य कार्यं च राजा दंडं प्रकल्पयेत् २९३ स्वास्यमात्यो पुरं राष्ट्रं कोषदंडोक्तहृत्तया सप्तप्रकृतयो ह्येताः सप्तांगराज्यमुच्यते २९४ सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यास्यासायथाक्रमम् पूर्वपूर्वगुरुतरजानीयाद्वासनमहत् २९५ सप्तांगस्य हरान्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदंडवत् अन्योन्यगुणवैशेष्यान्ना किंचिदतिरिच्यते २९६

रस्य विनाशमपेक्ष्य पूर्वस्याऽपूर्वस्या विनाशविषये गरीयो व्यसन्नं जानां यात् तथा हि मित्रव्यसनात्स्वबलव्यसनं गरीयः संपन्नबलस्यैवानुग्रहे सामर्थ्यात् एवं बलात्कोपो गरीयान्कोषनाशो बलस्यापि नाशान् कोपाद्वाष्ट्रगरीयः शत्रूनां शोकः कोषो सतिः एवं राष्ट्रं दुर्गनाशोऽपि दुर्गादेव यवसंधनादिसंपन्ना राज्या रक्षासिद्धिः दुर्गादमात्यो गर्यान्प्रधाना मात्यनाशो सर्वांगवैकल्यात् अमात्यादपि आत्मा सर्वस्यात्मा र्थत्वात्तस्मादुत्तरापेक्षया पूर्वयत्नतोरक्षेत् २९५ सप्तेति उत्तसप्तांगचतोलोके राष्ट्रस्य त्रिदंडवदन्योन्यसंबंधस्य परस्परविलक्षणोपकारणान्ना किंचिदंगमधिकं भवति यद्यपि पूर्वश्लोके पूर्वपूर्वांगस्याधिव्यसुक्तं तथाप्येतामंगानां मध्यादन्यस्यांगसंबंधिनमपकारमन्यदंगं कर्तुं न शक्नोति तस्मादुत्तरोत्तरांगमप्यपेक्षणीयमित्येवं परायमाधिक्यनिषेधः अभ्यप्रसिद्धयति त्रिदंडमेव ह्येतः तद्विचतुरंगुलगोवालवेष्टनादन्योन्यसंबंधन्नचतन्मध्ये त्रिदंड

१७६

धारणशास्त्रार्थैकश्चिदंशोधिकोभवति २९६ तेष्विति यस्मात्तेषु तेषु संपाद्येषु कार्येषु तत्तदंगस्यातिशयोभवतितत्कार्यमन्येन कर्तुम
 शक्तः एवं च येनांगेन यत्कार्यसंपाद्यते तस्मिन् कार्ये तदेव प्रधानमुच्यते ततश्चान्योन्यगुणविशेषादियदुक्तं तदेवानेन स्फुटीकृतम्
 २९७ चारेणोति सप्तमाध्यायोक्तकापटिकादिना बलस्योत्साहयोगेन कर्मणां च हस्तिबधवणिकपयादीनामनुष्ठानेन जातां शत्रोरात्म
 नश्च शक्तिराजासदाजानीयात् २९८ पीडनेति पीडनानिमारकादीनिक्रमक्रोधोद्भवानिदुःखानि च स्वपरचक्रगतानि तेषां च गुरुल
 युष्मावं पर्यालोच्य संधिविग्रहादिकार्यमारभेत् २९९ आरभेतेति राजा स्वराज्यवृद्धिपरमपचयनिमित्तानि कार्याणि कथंचिदिदं सजा
 तमिति च्छलान्यपि आरभ्यात्सनाखिन्नः पुनः पुनस्तान्यारभेत्तैव यस्मात्कर्माणि सृज्यमानं पुरुषं श्रीर्निर्तरांसेवते तथा नात्राह्मणेनाना
 थये श्रीरस्तीति प्ररोहितापिशेषमेति न च युगात्सुरूपेण कर्माणि फलतीति राज्ञो दासितव्यं यतः ३०० कृतमिति कृतत्रेता ह्यपरकलयोरा

तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदंगं विशिष्यते येन यत्साध्यते कार्यं तत्तस्मिन् श्रेष्ठमुच्यते २९७ चारेणोत्साह
 योगेन क्रिययेव च कर्मणाम् स्वशक्तिपरशक्तिचिन्त्यविद्यान्महीपतिः २९८ पीडनानि च सर्वाण्य
 सनानि तथैव च आरभेत ततः कार्यं संचित्य गुरुलाघवम् २९९ आरभेत्तैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः
 पुनः कर्माण्यारभमाणो हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ३०० कृतत्रेता युगं चैव ह्यपरकलिरेव च राज्ञो वृत्तानि
 सर्वाणि राज्ञो ह्ययुगमुच्यते ३०१ कलिः प्रसूतो भवति सजाग्रद्वापरयुगम् कर्मस्वप्नुद्यतं स्मृता वि
 चरस्तु कृतयुगम् ३०२ इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजो वृत्तं नृ
 पश्चरेत् ३०३ ज्ञा एव चेष्टितविशेषाः तैरेव सत्यादिविशेषप्रवृत्तेः तस्माद्राजैव कृतादियुगमभिधीयते कीदृक्चेष्टितः कृता
 दियुगमित्यत आह ३०१ कलिरिति अज्ञानालस्यादिनायदानिरुद्यमो राजा भवति तदा कलिः स्यात् यदा जानन्नपि नास्ति तृप्ति
 तदा ह्यपरम् यदा कर्मानुष्ठाने अवस्थितस्तदा त्रेता यथा शास्त्रं पुनः कर्माप्यनुतिष्ठन् विचरति तदा कृतयुगं तस्माद्राज्ञा कर्मानु
 ष्ठानपरेण भाव्यमिति अत्र तात्पर्यं ननु वास्तव्यं कृतयुगाद्यपलापे ३०२ इन्द्रस्येति इन्द्रादिवीर्यसंबन्धिनोऽस्यात्सुरूपं चरितं राजा
 सुतिष्ठेत्तथा च राजा कंदकोद्वारेण प्रतापानुरागाभ्यां संयुज्येद्रस्य चरितमनुतिष्ठेदित्याह ३०३ वार्षिकेति ऋतुसंवत्सरपक्षाश्च य-

णेन इदमुच्यते यथा व्यावणादींश्चतुरो मासानिन्द्र सस्मादिस्मिहयेवर्षति एवमिन्द्रचरितं अनुतिष्ठन् राजा स्वदेशायातसाधूनभिल
 पितायैः पूरयेत् ३०४ अष्टाविति यथासूर्योर्मार्गशीर्षाद्यैश्च मासान् रश्मिभिस्तो कंस्तो कं रसमीपत्तापेमादत्ते तथाराजा शास्त्री
 यकरानपीडया स दारा द्वा दृण्हीयात् यस्मादेतदस्या कर्कशं व्रतम् ३०५ प्रविश्येति यथा प्राणारव्यो वायुः सर्वजंतु चंतः प्रविश्य विचरति
 एवं चारहारेण स्वपरमंडलजालेषु चिकीर्षिता रथज्ञानार्थमंतः प्रवेष्टव्यम् यस्मादेतन्मारुतं चरितम् ३०६ यमेति यद्यपि यमस्य श
 त्रुभिन्नेन स्तस्तथापि तन्निन्दकार्क्योः शत्रुभिन्नयो र्यथापनः शत्रुभिन्नमरणकाले तु त्यवन्नि यमयति एकांज्ञाः पराधकाले प्रजाः
 पणीयाः यस्मादेतदस्य याम्यं व्रतम् ३०७ वरुणेनेति यो वरुणस्य रज्जुभिर्बन्धयितुमिष्टः स यथा तेना विशंकितः पार्श्वे बद्ध एव लस्य

वार्षिकांश्चतुरो मासान् यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति तथा भिवर्षेत्स्वराष्ट्रं कामैरिन्द्रं व्रतं चरन् ३०४ अष्टौ
 मासान् यथादित्यस्तोयहरति रश्मिभिः तथा हरेत् कुररा द्वा न्नित्यमर्कं व्रतं हितम् ३०५ प्रविश्य सर्व
 भूतानि यथा चरति मारुतः तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्विमारुतम् ३०६ यथा यमः प्रियद्वेष्यो प्राप्ते
 काले नियच्छति तथा राजानि यत व्याः प्रजास्तद्विषमं व्रतम् ३०७ वरुणेन यथा पाशो बद्ध एवाभि
 दृश्यते तथा पापान्निगृण्हीयाद् व्रतमेतद्विवारुणम् ३०८ परिपूर्णं यथा चंद्रहृद्व्या दृष्यति मानवाः
 तथा प्रकृतयो यस्मिन् स चाद्रवति को नृपः ३०९ मृतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु दुष्टसामं
 तहिस्त्वथ तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ३१० यथा सर्वाणि भूतानि धराधारयते समम् तथा सर्वाणि भूता
 नि विभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ३११

ते तथा पापकारिणोऽविशंकितन्नेव यावन्न पारयंते तावच्छासयेत् यस्मादेतदस्य वारुणं
 व्रतम् ३०८ परिपूर्णमिति यथा पूर्णेन्दुदर्शनेन मनुष्या हर्षं सुखादयं त्येव ममात्मा दयो यस्मिन् दृष्टे तुष्टि सुपगच्छंति स चंद्राचारचारी
 नरेन्द्रः ३०९ मृतापयुक्त इत्यादि पापकारिषु सदा दंडपातेन प्रचंडोऽनलसः स्यात्तथा प्रति कूलामात्य हिंसनशीलो भवेत्तदस्याग्नि
 संबंधि व्रतं स्मृतम् ३१० यथेति यथा पृथिवी सर्वाणि उच्चावचानि स्याव रजंगमानि उत्कृष्टापकृष्टानि समं कृत्वा धारयते तद्वत् विद्वद्

निकरुणवद्वृत्तानि तदितराणि च दीनानायादिसर्वसूतानि रक्षणधनदानादिना सामान्येन धारयतः पृथिवी संबंधि व्रतं भवति ३११
 एतैरिति एतैरुक्तोपायैरन्यैश्चानुक्तैरपि स्वबुद्धिप्रयुक्तो राजा भलसः सन् स्वराष्ट्रे येन चौरावसंति ये च परराष्ट्रे संतस्तद्देशमागत्य सुष्णं
 तितान् उभयप्रकारान्निगूणहीयात् सोऽग्निर्भवति वायुश्चेत्यादिना पूर्वसिद्धवदुक्तमग्न्यादिरूपत्वं दहतु तद्गुणत्यागेन स्फुटीकृतमि-
 त्यनुनरुक्तिः ३१२ परामिति कोषक्षयादिना प्ररुष्टमप्यापदं प्राप्तो राजा ब्राह्मणान् प्रकोपयेत् यस्मात्ते रुष्टाः सबलवाहनं सद्य ए-
 वशापाभिचाराभ्यां हन्तुः तथा हि ३१३ यैरिति यैर्ब्राह्मणैरभिशापेन सर्वभक्ष्योग्निः कृतः समुद्रश्चापेयजलं चंद्रश्च क्षययुक्तः प-
 श्यात्पूरितः तान् कोपयित्वा को न नश्येत् किंच ३१४ लोकानामिति ये स्वर्गादिलोकान् परानन्यांश्च लोकपालान् सृजंतीति सं-

एतैरुपायैरन्यैश्चानुक्तो नित्यमतं दितः स्तेनान् राजानि गूणहीयात् स्वराष्ट्रे पर एव च ३१२ परामप्याप-
 दं प्राप्तो ब्राह्मणान् प्रकोपयेत् ते ह्येन कुपिता हन्तुः सद्यः सबलवाहनम् ३१३ यैः कृतः सर्वभक्ष्योग्नि-
 रपेयश्च महोदधिः क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत् कोप्यतान् ३१४ लोकानन्यान् सृजेत् सुर्यलोक-
 पालांश्च कोपिताः देवान् कुर्युरदेवांश्च कः क्षिण्वस्तान् समृद्धयात् ३१५ यान्नुपाश्रित्यातिष्ठेत् तिलो-
 का देवाश्च संपदा ब्रह्मचैव धनं यथा को हि स्यात्तान् जीजीविषुः ३१६ अविद्याश्चैव विद्याश्च ब्राह्मणो-
 देवतं महत् प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निदेवतं महत् ३१७ श्मशानेऽपि तेजस्वी पावकाने वदु-
 ष्यति ह्यमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्द्धते ३१८

भाष्ये ते देवांश्च मानुषादीन् कुर्वंतीति तान् पाडयन् कः समुद्दिं मासु

यात् अपि च ३१५ यानित्यादि यान् ब्राह्मणान् यजनयाजनकर्तृकान्नाश्रित्याग्नीं प्रास्ताहुतिं रितिन्यायेन पृथिव्यादिलोका देवाश्च-
 स्थितिं लभंते वेद एव च येषां अभ्युदयसाधनतया याजनाभ्यापनादिना धनोपायत्वाच्च तान् जीवितुमिच्छन् को हि स्यात् एवं तर्हि
 विद्यां ब्राह्मणं संपेत्य न आह ३१६ अविद्या इति यथाहितो नाहितो याग्निर्महती देवता एवं मूर्खो विद्वांश्च प्ररुष्टा देवतेति ३१७
 श्मशाने चित्यादि एवं यद्यपि निष्ठेवंतं ते सर्वकर्मकृत्यापि ब्राह्मणाः पूज्याः परमं देवतं हितं यथाग्निर्महातेजाः श्मशाने शवदहनकार्ये

पि नैव दुष्टो भवति किंतु पुनरपि ज्ञेयं ह्यमानोऽभिवर्द्धते ३१८ एवं यद्यपीति एवं कुत्सितकर्मस्वपि सर्वेषु यद्यपि ब्राह्मणाः प्रवर्तन्ते
तथापि सर्वप्रकारेण पूज्याः तथा प्रकृतं देवतं स्तुत्यर्थत्वाच्चास्य न यथाश्रुतार्थविरोधः शङ्कनीयः ३१९ क्षत्रस्येति क्षत्रियस्य
णान् प्रति सर्वथा पीडा तु एतस्य ब्राह्मणा एव शापाभिचारादिनासम्यग्नियतारः यस्मात्क्षत्रियो ब्राह्मणात्संभूतः ब्राह्मणबाहुप्रसूत
त्वान्न थाच ३२० अद्भ्य इति जलब्राह्मणपाषाणेष्वोऽग्निक्षत्रियशस्त्राणि जातानि तेषां संबंधितैजः सर्वत्र दहनाभिभवच्छेदना
र्थं कार्यं करोति स्वकारणेषु जलब्राह्मणपाषाणारव्येषु दहनाभिभवच्छेदनरूपं कार्यं न करोति ३२१ नेति ब्राह्मणरहितक्ष-
त्रियो रद्विन् यतिशान्तिकपोष्टिकव्यवहारे क्षणादिधर्मविरहान् एवं क्षत्रियरहितोपि ब्राह्मणो न वर्मते रक्षां विना यागादिकर्मा-

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तते सर्वकर्मसु सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं देवतं हितम् ३१९ क्षत्रस्यातिप्रवृद्ध
स्य ब्राह्मणान् प्रति सर्वशः ब्रह्मैव सन्नियतृ स्यात्क्षत्रहि ब्रह्मसम्भवम् ३२० अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रम-
श्मनो लोहमुत्थितम् तेषां सर्वत्र गतेजः स्वास्त्योनिषु शास्यति ३२१ नाब्रह्मक्षत्रमृधोतिनाक्षत्रं ब्रह्म
वर्द्धते ब्रह्मक्षत्रच संपृक्तमिह चासुत्रवर्द्धते ३२२ दत्त्वा धनं तु विप्रैः सर्वदंडसमुत्थितम् पुत्रराज्यं
समाप्त्युक्तीति प्रायणरणे ३२३ एवं चरसदा युक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः हितेषु चैव लोकस्य सुवर्तिष्ठ-
त्यान्नियोजयेत् ३२४ एषोऽखिलः कर्मविधिस्तुतो राज्ञः सनातनः इमं कर्मविधिविद्यात्कर्मशो वैश्यभूद्
योः ३२५

निष्पत्तेः किंतु ब्राह्मणः क्षत्रियश्च परस्परसंबद्ध एवेह लोके परलोके च धर्मार्थकाममोक्षावाप्त्या दृष्टिमेति दंडप्रक-
रणे चैवं ब्राह्मणस्तुतिः ब्राह्मणानामेवाधिपानामपिलघुदंडप्रयोगनियमार्था यदा तु विशिष्टदर्शनेनाधिकित्सव्याधिना वा आसन्नमृ-
त्कर्मवर्तितदा ३२२ दत्तेति महापातकव्यतिरिक्तविनिष्कृतावशिष्टसर्वदंडधनब्राह्मणेष्वोदत्तापुत्रराज्यं समर्प्य सन्नमृतः फला-
तिशायप्राप्तये संग्रामे शरणत्यागं कुर्यात् संग्रामसंभवे त्वनशनादिनापि ३२३ एवमिति एवमध्यायत्रयोत्तराजधर्मेषु व्यवहार्यमाणो
राजा सर्वदा यत्नवान् प्रजाहितेषु सर्वान् मृत्यान् विनियोजयेत् ३२४ एष इति एतद्वाज्ञः कर्मास्तु नान्तरं पर्यागततपानित्यं समग्रमुक्तं इ-

दानी वैश्यश्च द्रुक्रमेण वक्ष्यमाणं इदं कर्मानुष्ठानं जानीयात् ३२५ वैश्यस्तिति वैश्यः कृतोपनयनपर्यंत संस्कारः विवाहादिकं कृत्वा जी-
पिकायां वक्ष्यमाणायां कृष्यादिकार्यं पशुपालनेन च सदा समायुक्तः स्यात् पशुरक्षणस्य वार्त्तालि पिपाधान्यस्यापनार्थं पृथग्विधानंत-
थाचोत्तरश्लोकाभ्यां प्राधान्यं दर्शयति ३२६ प्रजापतिरिति यस्माद्ब्रह्मापशून्सृष्ट्वा रक्षणार्थं वैश्याय दत्तवान् अतो वैश्येन रक्षणी-
या इति पूर्वोक्तुवादः प्रजापत्यसर्वाः सृष्ट्वा ब्राह्मणा यराज्ञे च दत्तवानिति प्रसंगादेतदुक्तम् ३२७ नचेति पशुरक्षणं न करोमीति वैश्येन
इच्छानकार्या अतः कृष्यादिरुत्तिसंभवेऽपि वैश्येन पशुरक्षणं भवश्यं करणीयं वैश्ये च पशुरक्षणं कुर्वत्यन्यः पशुरक्षणं न कारयितव्यः
किंच ३२८ मणीति मणिमुक्ताविद्रुमलोहवस्त्राणां गंधानां कपूरादीनां रसानां लवणादीनां उत्तममध्यमानां देशकालापेक्षया मू-

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वादारपरिग्रहं चार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनां चैवरक्षणो ३२६ प्रजापति
हिवैश्याय सृष्ट्वा परिददपशून् ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ३२७ नच वैश्यस्य कामः स्या-
न्नरक्षेयपशूनि निति वैश्ये च छतिनान्येन रक्षितव्याः कथंचन ३२८ मणिमुक्ताप्रबालानां लोहानां तां-
तवस्य च गंधानां च रसानां च विद्यादर्थबलाबलम् ३२९ बीजानां सुप्तिविच्छेत्तस्यात्क्षेत्रदोषगुणस्य च
मानयोगं कजानीयात्तुलायां गांश्च सर्वशः ३३० सारांसारचभांडानां देशानां च गुणगुणान् लप्ताल्ला-
भं च पण्यानां पशूनां परिवर्द्धनम् ३३१

ल्योक्तर्षपिकर्षवैश्यः जानीयात् ३२९ बीजेति बीजानां सर्वेषां वपनविधिज्ञः
स्यात् इदं बीजमस्मिन्काले तत्र संहतं चोत्तं प्ररोहतीत्येवं तथेदमूपरमिदं सस्यप्रदमित्यादि क्षेत्रदोषगुणज्ञश्च स्यात् मानोपा-
यांश्च प्रस्थद्रोणादीनां तुलोपायांश्च सर्वांस्तत्त्वतो जानीयात् यथान्येन वंचयति ३३० सारेति इदमुत्कृष्टमेतदपकृष्टमित्येकजा-
तीनामपि द्रव्याणां विशेषं जानीयात्तथा देशानां प्राक्पश्चिमादीनां क्वचिद्द्रुहमूल्यं चेत्त्यादि देशगुणदोषो बुध्येत विक्रेयद्रव्याणां चे-
यता कालेन द्रव्यानपचय उपचयो वेति विधानं तस्मिन् देशे काले अनेन च तृणोदकयवादिना पशवो वर्द्धन्ते अनेन क्षीयन्ते इति एतदपि
जानीयात् ३३१ मृत्येति गोपालमहापालानां मित्तीदमस्य देयमिति देशकालकर्मानुरूपं वेतनं जानीयात् गौडदाक्षिणात्यादीनां च

मनुष्याणामानाप्रकाराभावाविक्रयाद्यर्थे विद्यात्तथा इदं द्रव्यमेवंस्थाप्यते अनेन च संयुक्तं चिरंतिष्ठतीति बुद्ध्येत तथेदं द्रव्यं
मस्मिन्देशकालेन चेत्यता विक्रीयत इति एतदपि जानीयात् ३३२ धर्मेणेति धर्मेण विक्रयादिना उक्तप्रकारेण धनचूडोपकृष्टं य
ल्लंकुर्यात् हिरण्यादिदानमपेक्ष्यान्ममेव प्राणिभ्यो विशेषेण दद्यात् ३३३ विमेति शूद्रस्य पुनर्वेदविदां गृहस्थानां स्वधर्मानुष्ठा
नेन यशोयुक्तानां अपरिचर्यासैव प्रकृष्टस्वर्गादिश्रेयोहेतुर्धर्मः ३३४ श्रुचिरिति ब्राह्मण्यन्तरशौचोपेतः स्वजात्यपेक्षया उत्कृष्ट
हिजातिपरिचरणशीलोऽपरुषभाषानिरहंकारः प्राधान्येन ब्राह्मणादयः तदभावे क्षत्रियवैश्यास्त्रयोपि स्वजाति तत्तत्कृष्टास्तदाश्र
य उत्कृष्टां जातिं ग्रामोति ३३५ एष इति एषवर्णानामनापदित्तुर्णामपि कर्मविधिर्धर्मोक्तः आपद्यपि यस्तेषां धर्मः संकीर्णश्च इ-

मृत्यानां च मृतिं विद्याद्वा पाश्च विविधानृणाम् मृत्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ३३२ ध
र्मेण च द्रव्यचूडावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् दद्याच्च सर्वमृतानामन्ममेव प्रयत्नतः ३३३ विप्राणां वेदवि-
दुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् सुश्रूषेव तु शूद्रस्य धर्मानेः श्रेयसः परः ३३४ श्रुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मु-
दवागने हकृतः ब्राह्मणायाश्चानित्यसुत्कृष्टा जातिमश्नुते ३३५ एषोऽनापदिवर्णानामुक्तः कर्म
विधिः शुभः आपद्यपि हियस्तेषां कर्मशस्तन्निबोधत ३३६ इति मानवधर्मशास्त्रे मृगुप्रो
क्तायां संहितायां नवमोऽध्यायः ९ अधीयारस्त्रयो वर्णाः स्वकर्मस्था
हिजातयः प्रभूया ब्राह्मणस्तेषां नेतराविति निश्चयः ९

विरचितायां मन्वर्थसुक्तावल्यां नवमोऽध्यायः ९ अधीयारस्त्रयो वर्णाः स्वकर्मस्था
संभवमिति तस्मिन्नाच्ये वर्णेभ्य एव संकीर्णानामुत्पत्तेः वर्णानुवादाय त्रैवर्णिकस्य प्रधानधर्ममध्ययनं ब्राह्मणस्य चाध्यापन
मनुवदति ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णाः अध्ययनात् मृतस्वकर्मतिष्ठतारो वेदं पठेयुः एषां पुनर्मध्ये ब्राह्मण एवाध्यापनं कुर्यात् न क्ष-
त्रियवैश्यावित्ययं निश्चयः प्रभूया ब्राह्मणः पुनस्तेषां नित्येनैव क्षत्रियवैश्ययोरध्यापननिषेधसिद्धौ नेतराविति पुनर्निषेधव

चनंप्रायश्चित्तगौरवार्यकिंच १ सर्वेति सर्वेषां वर्णानां जीवनोपायं यथाशास्त्रं ब्राह्मणो ज्ञानी यार्त्तम्यत्रोपदिशेत्स्वयंच यथोक्तवन्नि
 यममनुतिष्ठेत् अत्रानुवादः २ वैशेष्यादिति जातकल्पर्याप्तकृतिः कारणं हिरण्यगर्भोत्तमां गुरुकारणोत्कर्षान्नियम्यते ३ नेनेति तथा
 वेदाध्ययनाध्यापनव्याख्यानादियुक्तसातिशयवेदधारणात् अतएव ब्राह्मणश्चैव धारणादितिसातिशयवेदधारणेनैव ब्राह्मणोत्कर्षोक्तः
 गोविंदराजस्तस्मात्कव्रतानां धारणादितिव्याख्यातवान् तन्नक्षत्रियादिसाधारणादिस्थिरस्योपनयनारव्यस्य क्षत्रियाद्यपेक्ष
 याधानस्यैव विधाने विरोधात् वर्णानामध्यापनवृत्तपदेशयोर्ब्राह्मणएवैश्वरः ३ ब्राह्मणइति ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा हि जास्तेषां सुपन
 यनविधानात् शूद्रः पुनश्चतुर्वर्ण एकजातिरुपनयनाभावात्संचमः पुनर्वर्णो नास्ति संकीर्णजातीनां त्वत्तरवत्मातापितृजातिव्य
 तिरिक्तजातंतरत्वं अयंच वर्णलोपदेशः शास्त्रे संव्यवहरणार्थः ४ सर्वेति ब्राह्मणादिषु वर्णेषु चतुर्वर्णसमानजातीयास्तथाशास्त्रोप

सर्वेषां ब्राह्मणो विद्याहृत्कपायान्यथाविधि प्रब्रूयादितरेभ्यश्च स्वयंचैव तथा भवेत् २ वैशेष्यात्
 कृतिश्चैष्यात् नियमस्य च धारणात् संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभूः ३ ब्राह्मणः क्षत्रियो वै
 श्यस्त्रयो वर्णा हि जातयः चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पंचमः ४ सर्ववर्णेषु तुल्या रूपत्वात् क्ष
 तयोनिषु आनुलोम्येन संभूता जात्याज्ञेयास्त एवेते ५

रिणीतासु अक्षतयोनिषु आनुलोम्येन ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां

क्षत्रियेण क्षत्रियायां इत्यनेनानुक्रमेण ये जातास्ते मातापित्रोर्जात्या युक्तास्तज्जातीया एव ज्ञातव्याः आनुलोम्यग्रहणचात्रमंदोपयुक्त
 सुत्तरस्योक्तेषु योक्ष्यते गवात्यादिवदवयवविशेषस्य ब्राह्मणजात्यभिव्यंजकाभावादेतद्ब्राह्मणादिलक्षणमुक्तम् अत्र च पत्नीग्र
 हणादन्यपत्नीजनितानान्न ब्राह्मणादिजातिलम् तथा च देवलः द्वितीयेन तु यः पित्रासवर्णायां प्रजायते अवावटइति स्थातः शूद्र
 धर्मासजातितः व्रतहीनानसंस्कार्याः सतंत्रास्यपि ये कृताः उत्सादिताः सवर्णेन ब्राह्म्यादिव बहिष्कृताः व्यासः ये तु जाताः समानासु स-
 स्कार्यास्तुरतो न्यया यातवल्क्योपि सवर्णेभ्यः सवर्णास्तु जायंते हि सजातयः इत्यभिधाय विन्नास्वेषविधिः स्मृत इति ब्रूवाणः पत्क-
 सादितस्येव ब्राह्मणादिजातिल निश्चिकाय ५ स्वीधिति आनुलोम्येनाव्यवहितवर्णजातीयास्तुभार्यास्तु हि जातिभिर्युत्सादिताः

पुत्राः यथा ब्राह्मणेन क्षत्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां तान्मातुर्हनिजातीयत्वदोषान्गर्हितान् पितृसदृशान् न तु पितृसजातीयान्
मन्वादय आहुः पितृसदृशग्रहणान्मातृजातेरुक्तृष्टाः पितृजातितो निरुष्टाज्ञेयाः एतेषां च नामानि मूर्द्धाभिषिक्तमाहिष्यकरणा-
ख्यानि याज्ञवल्क्यादिभिरुक्तानि वृत्तयश्चैषां लक्षणेनोक्ताः हस्तस्वरयशिक्षा अस्त्रधारणं च मूर्द्धाभिषिक्तानाम् नृत्यगीतनक्षत्र-
जीवनं सस्यरक्षा च माहिष्याणां द्विजातिश्च शूपाधनधान्याध्यक्षताराजसेवां भतः पुररक्षा त्वपारशयोय करणानामिति ६ अनंतरेति
एवं पारंपर्यागततयानि सोविधिरनंतरभायेत्यन्माना मुक्तः एकेन द्वाभ्यां च व्यवहिता सूत्यन्मानां यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां क्षत्रियेण
शूद्रायां ब्राह्मणेन शूद्रायां मिमं वस्यमाणं धर्मादनपेतं विधिं जानीयात् ७ ब्राह्मणादिति कन्याग्रहणादत्र ऊदायामित्यध्याहार्यं विन्ना
स्तेषां विधिः स्मृत इति याज्ञवल्क्येन स्फुटीकृतत्वाच्च ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायां ऊदायामं वधारव्यो जायते शूद्रकन्यायां मूढायां निषाद उत्स

स्त्रीधनं तत्सजाता सुहृजैरुत्पादितांस्ततान् सदृशानेव तानाहुर्मतृदोषविगर्हितान् ६ अनंतरा
सजातानां विधिरेष सनातनः द्वौकांतरा सजातानां धर्म्यविद्यादिमविधिम् ७ ब्राह्मणाद्वैश्यकन्या
यामं वधो नाम जायते निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ८ क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूरचार
विहारवान् क्षत्रशूद्रवपुजंतुरुग्रानामप्रजायते ९ विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः वैश्य
स्युवर्णचैकस्मिन्पुत्रेऽप्यसदाः स्मृताः १० क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः वैश्यान्मागध
वैदेहो राजविभागनास्तीति ११

द्यतेयतः संज्ञांतरेण पारशव उच्यते ८ क्षत्रियादिति क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां मूढायां क्रूर
चेष्टः क्रूरकर्मरजिम्ब क्षत्रशूद्रस्वभाक् उग्रारव्यः पुत्रो जायते ९ विप्रस्येति ब्राह्मणस्य क्षत्रियाद्विप्रस्य त्रिषु क्षत्रियस्य वैश्यादिवर्ण
स्त्रियाः वैश्यस्य च शूद्रायां वर्णत्रयाणां एतेषु षट्पुत्राः सवर्णपुत्रकार्यापेक्षया अपसदा अवसन्नानि रूष्टाः स्युः एवमनुलोमा लुक्ता
गति लोमानाह १० क्षत्रियादिति अत्र विवाहासंभवात् कन्याग्रहणं स्त्रीमात्रप्रदर्शनार्थम् ब्राह्मण्याक्षत्रियाज्जात्या सूतनामा सं
जायते वैश्याद्यथाक्रमं क्षत्रिया ब्राह्मण्योर्मगधवैदेहारव्योऽपुत्रो भवतः एषां च वृत्तयो मनुनैवाभिधास्यते ११

शूद्रादिति शूद्राद्वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणेषु क्रमेणायोगवः क्षत्तानृणामधमश्चांडालश्च वर्णानां संकरो येषु जनयितव्येषु ते वर्णसंकरा जा-
यन्ते १२ एकांतर इति एकांतरे पिवर्णे ब्राह्मणा द्वैश्यकन्यायां वधः क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां सुग्रः एतावानुलोम्येन यथास्पर्शाद्यहोतिह देकां-
तरे प्रतिलोमजनने पिशूद्राक्षत्रियायां क्षत्ता वैश्या ब्राह्मण्यां वैदेहः एतावपि स्पर्शादियोग्यौ विज्ञेयौ एकांतरोत्पन्नयोः स्पर्शाद्यनुज्ञाना-
दनंतरोत्पन्नानां स्पर्शादियोग्यत्वं सिद्धं भवति अतश्चांडाल एवैकः प्रतिलोमतः स्पर्शादौ निरस्यते १३ पुत्रा इति मातृदोषादितितृपन्य-
सेत् अनंतरग्रहणमनंतरवच्चैकांतरं द्वानंतरजातिस्त्रीषु आनुलोम्येन उत्पन्नाः पूर्वसुक्ताः पुत्रास्तान् हीनजातिमातृदोषान्मातृदोष-
व्यपदेश्यानां च क्षते मातृपितृव्यतिरिक्तसंकीर्णजातित्वेपि एषां मातृजातिव्यपदेशकत्वं मातृजातिसंस्कारादिधर्ममाह्वयम् १४

शूद्रादायोगवः क्षत्ताचंडालश्चाधमो नृणाम् वैश्यराजन्यविप्रास्रजायन्ते वर्णसंकराः १२ एकांतरेत्वा-
नुलोम्यादवधोग्रैयथास्मृतौ क्षत्तृवैदेहकोत्तद्वत्प्रतिलोम्ये पिजन्मनि १३ पुत्राय नंतरस्त्रीजाः क्रमे-
णाक्ता हि जन्मनाम् ताननंतरनाम्नरक्तमातृदोषात्स च क्षते १४ ब्राह्मणादुग्रकन्यायां मातृतो नाम जाय-
ते आभीरोऽवधकन्यायां मायोगव्यातु धिग्वणः १५ आयोगवश्च क्षत्ताचंडालश्चाधमो नृणाम् प्राति-
लोम्येन जायते शूद्रादपसदास्त्रयः १६ वैश्यान्मागधवैदेहो क्षत्रियात्सूत एव तु प्रतीपमेते जायन्ते परेष्वप-
सदास्त्रयः १७ जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुंसः शूद्राज्जातो निषाद्यालुस वैकुक्कुटकः स्मृ-
तः १८

ब्राह्मणादिति क्षत्रियेण शूद्राया सुत्यन्ना उग्रानृणां सौ कन्याचेति उग्रकन्या तस्यां ब्राह्मणादावृतनामा जायते ब्राह्मणेन
वैश्याया सुत्यन्ना अवधतस्यां ब्राह्मणादाभीरास्वो जायते शूद्रेण वैश्याया सुत्यन्ना आयोगवीतस्यां ब्राह्मणाद्विग्वणो जायते १५
आयोगेति आयोगवः क्षत्ताचंडालश्च मनुष्याणां मधम इत्येते त्रयो व्युक्रमेण वैश्याक्षत्रियाब्राह्मणेषु पुत्रकार्यादपगतास्त्रयः शू-
द्राज्जायन्ते पुत्रकार्याक्षमत्वं प्रतिपादनार्थं सुक्तानामप्येषां पुनर्वचनं एव सुत्तरभ्यो के उक्तानामपि १६ वैश्यादिति क्षत्रियाब्राह्मणयोर्म-
गधवैदेहो क्षत्रिया ब्राह्मण्यां सूत इत्येवं प्रातिलोम्येनापरेपित्रयः पुत्रकार्यादपजायन्ते १७ जात इति निषादाच्छूद्रायां जातो जात्या-

सुकसोभवति निषादांपुनः शूद्राद्योजातः सकुक्कुटकनामा स्मृतः १८ क्षत्त्रुरिति शूद्रेण वैश्यायां जातः क्षत्ताक्षत्रियेण शूद्रायां जा-
ता उग्रातेन तस्यां जातः श्वपाक इत्युच्यते वैदेहकेन अंबध्यां ब्राह्मणेन वैश्यां जातायां वेण इति कथ्यते १९ द्विजातय इति द्विजातयः
सवर्णास्तस्मिन् पुत्रान् पुत्रानुत्सादयन्ते ते चेदुपनयनारव्यव्रतहीना भवेति तदा तान् कृतोपनयनान् ब्राह्मण इत्यनया संज्ञया व्यपदिशेद
तत्तत्संज्ञयोर्योऽप्येते इत्युक्तमपि ब्राह्मणलक्षणाप्रतिलोमजपुत्रवदस्यापि उपकाराक्षमपुत्रत्वप्रदर्शनार्थमस्मिन् संकीर्णप्रकरणे अनूदितम्
२० ब्राह्मणादिति ब्राह्मणाद्ब्राह्मणात्सवर्णास्त्वित्यनुवृत्तेः ब्राह्मण्योपापस्वभावो भूज्जकंदको जायते तथा आवंत्यवाटधानपुष्पधशौरैवा
जायन्ते एकस्य चैतानि देशभेदप्रसिद्धानि नामानि २१ सल्लोमल्लश्चेति क्षत्रियाद्ब्राह्मणात्सवर्णायां सल्लमल्लनिच्छिविनटकरणखसद-

क्षत्तुर्जातस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते वैदेहकेन त्वंबध्यामुत्पन्नो वेण उच्यते १९ द्विजातयः
सवर्णास्तज्जनयत्युग्रतां स्तयान् तान्सावित्रीपरिष्वगान् ब्राह्मणानिति विनिर्दिशेत् २० ब्राह्मणात्तु जायते
विप्रात्पापात्मा भूजकंदकः आवंत्यवाटधानोऽप्युष्पधः शौरैरेव च २१ सल्लोमल्लश्च राजन्याद्ब्राह्मणानि
च्छिविरेव च नटश्च करणश्चैवरवसोऽद्रविड एव च २२ वैश्यात्तु जायते ब्राह्मणस्तद्धन्वाचार्य एव च कारु
षश्च विजन्ममैत्रः सात्वत एव च २३ व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च स्वकर्मणां च त्यागेन
जायन्ते वर्णसंकराः २४ संकीर्णयोनयोऽप्येतु प्रतिलोमानुलोमजाः अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान्यवस्था
म्यशेषतः २५ सूतो वैदेहकश्चैव चंडालश्च नराधमः मागधः क्षत्तुर्जातिश्च तथाऽयोगव एव च २६

विदारव्याजायन्ते एतान्यप्येकस्यैव नामानि २२ वैश्यालिति वैश्यात्पुनर्ब्राह्मणात्सवर्णायां सधन्वाचार्यकारुषविजन्ममैत्रसात्वतारव्याजा
यन्ते एकस्य चैतान्यपि नामानि २३ व्यभिचारेणेति ब्राह्मणादिवर्णानामन्योन्यस्त्रीगमनेन संगोत्रादिविवाहेन उपनयनरूपस्वकर्मत्या
गेन वर्णसंकरो नाम जायते अतोऽयुक्तमस्मिन् प्रकरणे ब्राह्मणानामभिधानम् २४ संकीर्णमिति ये संकीर्णयोनयः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च
परस्परसंबंधात् जायन्ते तान् विशेषेण वक्ष्यामि २५ सूत इति एते यदुक्तलक्षणाः सूतादयः उत्तरार्थमनूद्यन्ते २६ छ छ

एते इति एते पूर्वोक्ताः षट्प्रतिलोमजाः स्वयोनिषु कृतोत्पत्तिं कुर्वन्ति यथाशूद्रेण वैश्यायां जात आयोगवः आयोगव्यामेव मातृजातो वैश्यायां प्रवरास्तस्त्रिया ब्राह्मणयोनिषु चकारादपक्रष्टा यामपिशूद्रजातो सर्वत्र सदृशान् वर्णान् जनयन्ति सदृशत्वं च न पित्रपेक्षया किंतु मातृजात्यादिषु चातुर्वर्ण्यस्त्रीष्वेव पितृतो अधिकगर्हितेषु चोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् तत्सदृशान् पितृतोऽधिकगर्हितान् स्वजातावपि जनयन्तीत्येतावदेवा प्राप्तत्वात् अनेन विधीयते किंतु यद्यन्यवर्णेनोत्तमवर्णस्त्रीषु जनितत्वात् क्रियादुष्टा आयोगवाद्याः प्रतिलोमजाः क्रियादुष्टाभ्यां च मातापितृभ्यां तुल्याभ्यामपि जनिते आयोगवादिषु च ब्रह्महं च नंतरं जनितो ब्रह्महंतृ मातापितृजनितवत् अधिकदुष्ट एव न्याय्यः शुद्धब्राह्मणादिजातीयेन शुद्धब्राह्मण्यादिसजातीयायां जनितः न तु क्रियादुष्टो भयजनि तोपि २७ यथेति यथात्रयाणां वर्णानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणां मध्या ह्योर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्गमने ब्राह्मणस्थालुलोभ्या हि जडस्य ते सजातीयायां च

एते षट्सदृशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरास्तु च योनिषु २७ यथात्रयाणां वर्णानां ह्योरात्मास्य जायते आनतर्यात्स्वयोन्यात्तु तथा बाह्येषु पित्रमातृ २८ तेषां पिबाह्यान् स्तु ब्रह्मस्ततोऽप्यधिकदूषितान् परस्परस्यद्वारेषु जनयन्ति विगर्हितान् २९ यथैव शूद्रो ब्राह्मण्या बाह्यं जनुं प्रसूयते तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्यं प्रसूयते ३०

हिजो जायते एवं बाह्येषु पित्रमातृवैश्याभ्यां वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रिया ब्राह्मण्या जते पूल्लर्षिपत्रमो भवति शूद्रजातप्रतिलोमापेक्षया हि जाद्युत्पन्नप्रतिलोमप्रशस्त्यर्थमिदम् मेधातिथिस्तु हि जलप्रतिपादकमेतत् एषां वचनमुपनयनार्थमिच्छा इत्यन्तप्रतिलोमजास्तु धर्महीना इति गौतमेन संस्कारनिषेधात् २८ तेषां पीति तेषां योगवादयः षट्परस्परजातीयास्तु भार्यास्तु च हून् आनुलोम्येऽप्यधिकदुष्टान् सत्क्रियावहिर्भूतान् जनयन्ति तद्यथा आयोगवः स्वजात्याया मात्मनो हीनतरं जनयति तथा क्षत्राप्यायोगव्यामात्मनो हीनतरमुत्पादयति एवमन्येषु पिप्रतिलोमेषु दृष्टव्यम् २९ यथैवेति यथा ब्राह्मण्या शूद्रोऽपक्रष्टं चंडालास्थं प्राणिनं प्रसूयते जनयति एवं बाह्यश्चंडालादिवर्णं च तुष्ट्ये चंडालादिभ्योऽप्यपक्रष्टं पुत्रं प्रसूयते

एतदेव विस्तारयति ३० प्रतिकूलमिति अत्रमेधातिथिगोविंदराजयोर्व्याख्यानंचातुर्वर्ण्यबाह्यश्रृंङ्गालक्षत्रायोगवाः शूद्रप्रभवा
स्त्रयश्चातुर्वर्ण्यगच्छंत आत्मनो हीनतरान् परस्परापेक्षया पृष्ठेत्कृष्टपंचदशप्रभवंत्वात् वर्णान्संपादयंति तद्यथाचंडालः शूद्रा
यामात्मनो हीनतरं वैश्याक्षत्रिया ब्राह्मणीजातेभ्य उत्कृष्टं जनयति एवं वैश्यायां ततोप्यपसदं क्षत्रियायां ब्राह्मणीजाता दुत्कृष्टं ज
नयति ततोपसदं क्षत्रियायां ब्राह्मणीजाता दुत्कृष्टं ततोपि हीनं ब्राह्मण्यां जनयति एवं क्षत्रायोगवावपि चातुर्वर्ण्ये चतुरश्रतुरो जन
यत इत्येते शूद्रेतरेभ्यश्चंडालक्षत्रायोगवैभ्यः चातुर्वर्ण्यद्वादशप्रभेदा उत्पद्यंते आत्मना च चंडालक्षत्रायोगवास्त्रय इत्येवं शूद्रप्र
भवाः पंचदश उत्पद्यंते एवं वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाः प्रत्येकं पंचदश संभवन्ति एवं षष्ठिश्चातुर्वर्ण्ये न सहचतुः षष्ठिप्रभेदा भवन्ति ते तु
परस्परगमनेन नाना वर्णान् जनयंतीति नैतन्मनो हरं पूर्वश्लोके षण्णां प्रतिलोमजानां प्रकृतत्वात् हिंस्तारकथनत्वाच्चास्य अत्रापि श्लो
के प्रति कूलं वर्तमाना इत्युपादानात् प्रतिलोममात्रविषयो यं श्लोको नानुलोमजविषयः तथाच वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाश्च पंचदश

प्रतिकूलं वर्तमानां बाह्या बाह्यतरान् पुनः हीना हीनान्यसूयंते वर्णान् पंचदशैव तु ३१

संभवत्येवं षष्ठिरिति संगच्छते न च संभवमात्रेणैव इयं षष्ठिरुक्तान दुष्टतया शूद्रप्रभवा योगवस्तु चंडाला एव चातुर्वर्ण्यसंतानोपेताः
पंचदशगर्हिता इति वाच्यं यतो वैश्यक्षत्रियाभ्यामपि प्रतिलोमत उत्पादितानां त्रयाणां हीनत्वात् तैरपि चातुर्वर्ण्ये जनितानां गर्हितस्य तथा
बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयत इति मनुने वाचनं तरं स्फुटमुक्तत्वात् युवाभ्यामपि तथैव व्याख्यातत्वात् चातुर्वर्ण्ये न सहचतुः षष्ठिरिति
सर्वे नैव प्रकृतम् न हि संकीर्णप्रकरणे शूद्रचातुर्वर्ण्यगणनोचिता किंच वर्णान् पंचदश प्रसूयंते इति श्रूयमाणं द्वादशजनानुक्ता ते चात्स
ना चंडालक्षत्रायोगवास्त्रय इत्येवं शूद्रप्रभवाः पंचदशोतिन युक्तम् अपि चात्मना सह पंचदश संपादयंतीति न संगच्छते असं पाद्यद्वाद
शात्मनः पंचदश संपद्यंत इति च व्याख्यानेऽध्याहार एव दोषः तस्मादेवं व्याख्यायते प्रति कूलं वर्तमानाः प्रतिलोमजाः बाह्या हि ज प्रति
लोमजेभ्यो निरुद्धत्वात् शूद्रप्रभवा योगवस्तु चंडालास्त्रयः पूर्वश्लोकादनुवर्तमाने चातुर्वर्ण्ये स्वजातौ एते षट्सदृशानित्यत्र स-

जात्कलन्मस्यपितृतो गहिन्ल्लाभिधानात् आत्मापेक्षया बाह्यं तान् प्रत्येकं पंचदशपुत्रान् जनयति तद्यथा आयोगवश्चातुर्वर्ण्य-
 स्त्रीपुत्रायोग्या आत्मनो निरुद्धान् पंचपुत्रान् जनयति एवं क्षत्रचांडालावपि प्रत्येकं पंचपुत्रान् जनयति इत्यं बाह्यास्त्रयः पंचदशपुत्रान्
 जनयति तथा तुलोमजैभ्यो हीना वैश्यक्षत्रियप्रभवा मागधवैदेहसूता आत्मापेक्षया हीनान् पूर्ववच्चातुर्वर्ण्यस्त्रीपुंसजातो प्रत्येकं पंच
 पुत्रान् जनयंती हीना अपित्रयः पंचदशैवपुत्रान् जनयति एवं त्रिंशदेते भवंति अथवा बाह्यशब्दो हीनशब्दश्च भ्रूवप्रतिलोमजाना
 ह अत्र बाह्याश्चंडालक्षत्रायोगववैदेहमागमधसूताः षट्यथोक्तमुत्कर्षान् प्रातिलोम्येन स्त्रीषु वर्तमाना बाह्येतरान् पंचदशैवपुत्रा
 न् जनयंति तद्यथा चंडालाः क्षत्रियादिषु पंचसूत्राषु क्षत्रायोग्यादिषु चतसृषु आयोगवो वैदेह्यादिति सूषु वैदेहो मागधीसू
 त्योः मागधः सूत्यां सूतस्तु प्रतिलोमाभावात् प्रातिलोम्येन पंचदशैवपुत्रान् जनयति पुनरिति निर्देशात् हीनाः सूतादयश्चंडालांताः

प्रसाधनोपचारं मदासंदासजीवनम् सैरिंधंवागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ३२ मैत्रेयकंतुवैदेहो
 माधूकसंप्रसूयते नृन्प्रशंसत्यज्ञस्त्रयोघटाताडोरुणोदये ३३ निषादो मार्गवंसूते दासन्नो कर्मजी
 विनम् कैवर्त्तमिति यथाहुरार्यावर्त्तनिवासिनः ३४ मृतवस्त्रपृत्तनारीगर्हितान्नाशनासकच भवत्या
 योगवीधेर्तेजातिहीनाः पृथक्त्रयः ३५

षट्यथोत्तरमपकर्षात् आतुलोम्येनापि प्रतिलोमोक्तरीत्या स्वापेक्षया हीनान्
 पंचदशैवपुत्रान् जनयति एवं त्रिंशदेते भवंति ३१ प्रसाधनेति केशचरणादिप्रसाधनांगसंवाहनादि दासकर्मजीवनं पाशबंधनेन मृ
 गादिवधारव्यवृत्त्यंतरजीवनं सैरिंधनामानं मुखबाहुरुपज्जानामिति श्लोके वस्यमाणो दस्युरायोगवश्चातुर्वर्ण्यस्त्रीजातो मूढ्रेण वैश्याया सुत्य-
 न्नायं जनयति तच्चास्यमृगादिमारणं देवपित्रोषधार्थं वेदितव्यम् ३२ मैत्रेयेति वैश्याद्वाह्यण्यां जातो वैदेहः प्रकृतायामायोग्यामैत्रेया
 रव्यं मधुरभाषिणं जनयति यः प्रातर्घटा माहृत्य राजप्रभृती त्सततं वृत्त्यर्थं स्तोति ३३ निषाद इति ब्राह्मणेन मूढ्रायां जातो निषादः प्रागु
 क्तायामायोग्यां मार्गवंदासापरनामान्नो व्यवहारजीविनं जनयति आर्यावर्त्तदेशवासिनः कैवर्त्तशब्देन कीर्त्तयंति ३४ मृतेति सैरिं
 धमैत्रेयमार्गवाहीनजातीयास्त्रयः मृतवस्त्रपरिधानासकचूरासूच्छिष्टादिमृत्तान्नाशनायोगवीधुपितृभेदाद्भिन्ना भवंति ३५ ६२

एतदेव विस्तारयति ३० प्रतिकूलमिति अत्रमेधातिथिगोविंदराजयोर्व्याख्यानंचातुर्वर्ण्यबाह्यश्चंडालक्षत्रायोगवाः शूद्रप्रभवा
स्त्रयश्चातुर्वर्ण्यगच्छंत आत्मनो हीनतरान्परस्परपेक्षया परुषोत्कृष्टपंचदशप्रभवत्वात् वर्णान्संपादयंति तद्यथा चंडालः शूद्रा
यामात्मनो हीनतरं वैश्याक्षत्रिया ब्राह्मणीजातेभ्य उत्कृष्टं जनयति एवं वैश्यायां ततोप्यपसदं क्षत्रियायां ब्राह्मणीजाता दुत्कृष्टं ज
नयति ततोपसदं क्षत्रियायां ब्राह्मणीजाता दुत्कृष्टं ततोपि हीनं ब्राह्मण्यां जनयति एवं क्षत्रायोगवावपि चातुर्वर्ण्ये चतुरश्वतुरोजन
यत इत्येते शूद्रे तरेभ्यश्चंडालक्षत्रायोगवेभ्यः चातुर्वर्ण्यद्वादशप्रभेदा उत्पद्यंते आत्मना च चंडालक्षत्रायोगवास्त्रय इत्येवं शूद्रप्र
भवाः पंचदश उत्पद्यंते एवं वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाः प्रत्येकं पंचदशसंभवंति एवं षष्ठिश्चातुर्वर्ण्ये न सहचतुःषष्ठिप्रभेदा भवंति ते तु
परस्परगमनेन नाना वर्णान् जनयंतीति नैतन्मनो हरं पूर्वश्लोके षण्णां प्रति लोमजानां प्रकृतत्वात् तद्विस्तारकथनत्वाच्चास्य अत्रापि श्लो
के प्रति कूलं वर्त्तमाना इत्युपादानात् प्रतिकूलमत्र विषयो यं श्लोको नानु लोमजविषयः तथा च वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाश्च पंचदश

प्रतिकूलं वर्त्तमाना बाह्या बाह्यतरान् पुनः हीना हीनान् प्रसूयंते वर्णान्यंच दशैव तु ३१

संभवंत्येवं षष्ठिरिति न संगच्छते न च संभवमात्रेणैव इयं षष्ठिरुक्तानुदुष्टतया शूद्रप्रभवा योगवक्षतृचंडाला एव चातुर्वर्ण्यसंतानोपेताः
पंचदशगर्हिता इति वाच्यं यतो वैश्यक्षत्रियभ्यामपि प्रतिकूलमत उत्पादितानां त्रयाणां हीनत्वात् तैरपि चातुर्वर्ण्ये जनितानां गर्हितस्य तथा
बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयत इति मनुर्नैवानंतरं स्फुटमुक्तत्वात् युवाभ्यामपि तथैव व्याख्यातत्वात् चातुर्वर्ण्ये न सहचतुःषष्ठिरिति
सर्वे नैव प्रकृतम् न हि संकीर्णप्रकरणे शब्दश्चातुर्वर्ण्यगणनोचिता किंच वर्णान् पंचदश प्रसूयंते इति श्रूयमाणं द्वादशजननं नुत्कृते चात्
ना चंडालक्षत्रायोगवास्त्रय इत्येवं शूद्रप्रभवाः पंचदश इति न युक्तम् अपि चात्मना सह पंचदशसंपादयंतीति न संगच्छते असंपाद्यद्वाद
शात्मनः पंचदशसंपद्यंत इति च व्याख्यानेऽध्याहार एव दोषः तस्मादेवं व्याख्यायते प्रति कूलं वर्त्तमानाः प्रतिकूलमजाः बाह्यादिजप्रति
लोमजेभ्यो निरुहत्वात् शूद्रप्रभवा योगवक्षतृचंडालास्त्रयः पूर्वश्लोकादनुवर्त्तमाने चातुर्वर्ण्ये स्वजातौ एते षट्सहशानित्यत्र स-

तादयः प्रतिलोमजास्तेऽदृग्दर्माणो नैषा सुपनयनमस्ति ४१ तप इति सजातिजनंतरजास्तपः प्रभावेण विश्वामित्रवह्नीजप्रभावे
 ण अथ्यशृंगादिवत्कृतचेतादौ मनुष्यमध्ये जातकृत्कर्षगच्छंति अपकर्षच वक्ष्यमाणहेतुनायांति ४२ शनकैरिति इमावक्ष्यमाणाः
 क्षत्रियजातयः उपनयनादिक्रियालोपेन ब्राह्मणानां च याजनाध्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थं दर्शनाभावेन शनैः शनैर्लोकेऽदृग्दर्शनाः ४३
 पौंड्रेति पौंड्रादिदेशोद्भवाः क्षत्रियाः संतः क्रियालोपादिनाऽदृग्त्वमापन्नाः ४४ सुखेति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां क्रियालोपादि
 नायाजातयो बाह्याजातास्तेऽच्छभाषासुक्ता आर्यभाषोपेता वा ते दस्यवः सर्वे स्मृताः ४५ ये इति ये हि जानासात्तुलोम्येन उत्पन्नाः पंडे
 तेऽपसदाः स्मृता इति तेषामपि पितृतेजघन्यत्वेनापसदशब्देन प्रागभिधानादपध्वंसजास्ते हि जात्युपकारकैरेव निर्दिते वैक्ष्यमाणैः

तपो बीजप्रभावैस्तु ते गच्छंति युगोयुगे उत्कर्षं चापकर्षं च मनुष्येषु हि जन्मतः ४२ शनकैस्तु क्रियालो
 पादिमाः क्षत्रियजातयः वृषलत्वगतालोके ब्राह्मणादर्शनेन च ४३ पौंड्रकाश्चौड्रविडाः कौबीजायव
 नाः शकाः पारदापल्हवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ४४ सुखबाहुरुपज्ञानाया लोके जातयो बहिः स्ते
 च्छवाचश्चायवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ४५ ये हि जानामपसदायै चापध्वंसजाः स्मृताः ते निर्दिते वर्तते
 युहि जानामेव कर्मभिः ४६ सूतानामश्वसारथ्यमंबष्ठानां चिकित्सनम् वैदेहकानां स्त्रीकार्यमागधानां
 वणिक्पथः ४७ मत्स्यघाता निषादानां त्वष्टिस्त्रायागवस्थश्च मूढाश्चुचुमद्भूनां मारण्यपशुहिसनम्
 ४८ क्षत्रुग्रपुक्कसानां तु बिलोको बधबधनम् धिग्वणानां च मेकार्यवैणानां भोडवादनम् ४९

कर्मभिर्जीवि

युः ४६ सूतेति सूतानामश्वदमनयोजनादिरथसारथ्यं जीवनार्थं अंबष्ठानां माकायशल्यादिचिकित्सा वैदेहकानां मंतः पुरं मागधानां
 स्थलपथवणिज्या ४७ मत्स्येति निषादानां सुक्तानां मत्स्यवधः आयोगवस्य काष्ठतक्षणं मेदां भुञ्जुमद्भूनां मारण्यपशुमारणम्
 चुचुमद्भूनां मारण्यवैदेहकबंदिस्त्रियो ब्राह्मणेन जातो बौधायनेनोक्तौ बौद्धव्यौ बंदी स्त्री च क्षत्रियेण शूद्रायां जातो सोऽयैव ग्राह्या ४८ क्ष-
 त्रुयेति क्षत्रादीनां बिलनिवासिगोधादिवधबंधनं धिग्वणानां तद्विक्रयजीवनं च धिग्वणानां मिल्योशनसदर्शनात् अतएव कारव

कारावरइति वैदेह्यामेवजायतइतिउत्तरत्रश्रवणात् अत्राप्याशंकायांसेवसंबध्यतेनिषादाहैदेह्यांजातः कारावरारख्यश्चर्मच्छेदन
काशेजायतेअतएवऔशनसेकारावाराणांचर्मच्छेदनाचरणमेववृत्तित्वेनोक्तम् वैदेहकसैरिंध्रभेदारख्योग्रामबाहिर्वासिनोअंत
रानिर्देशाहैदेहकेनचवैदेह्यांजातस्यगर्हितवैदेहकस्याप्युचितत्वात् कारावरनिषादजात्योश्चात्रश्लोकेसन्निधानात्कारावरनि
षादस्त्रियोरेवक्रमेणजायते ३६ चंडालादिति वैदेह्यांचंडालात्पांडुसोपाकारख्योवेणुव्यवहास्जीवीजायतेनिषादेनचवैदेह्या
मेवहिंडिकारख्योजायतेअस्यचबंधनस्थानेषुबाह्यसरक्षणदाहिंडिकोनामित्यौशनसेवृत्तिरित्युक्ता समानमातापितृकलेपिका
रावराहिंडिकयोर्वृत्तिभेदसंश्रवणात्व्यपदेशभेदः ३७ चंडालेनेति शूद्रायान्निषादेनजातायांपुक्कस्यांचंडालेनजातः सोपाका
रखः पापात्मसर्वदासाधुभिर्निर्दितोमारणोवितापराधस्यमूलभूतस्यव्यसनंराजादेशेनमारणंतेनवृत्तिर्यस्यसजायते ३८ निष

कारावरोनिषादात्तुचर्मकारः प्रसूयते वैदेहिकादंध्रभेदौबहिर्ग्रामप्रतिश्रयो ३६ चंडालात्पांडु
सोपाकरख्यवसारव्यवहारवान् आहिंडिकोनिषादेनवैदेह्यामेवजायते ३७ चंडालेनतुसोपाका
मूलव्यसनवृत्तिमान् पुक्कस्यांजायतेपापःसदासज्जनगर्हितः ३८ निषादस्त्रीतुचंडालात्पुत्रमं
त्यवसायिनम् श्मशानगोचरसूतेबाह्यानामपिगर्हितम् ३९ संकरजातयस्त्वताःपितृमातृपृद-
शिताः प्रच्छन्नावाप्रकाशावावेदितव्याःस्वकर्मभिः ४० सजातिजानंतरजाःषट्सृताहिजधर्मिणः
शूद्राणांतुसधर्माणःसर्वेऽपध्वंसजाःसमृताः ४१

वासिनंतवृत्तिंचजनयति ३९ संकरइति वर्णसंकरविषयेएताजातयोयस्वेयंजनयित्रीअयंजनकःसएवंजातीयःपितृमातृकथनपूर्व
कंदर्शिताः तथागूढाःप्रकटावातज्जात्फदितकर्मानुष्ठानेनज्ञातव्याः ४० सजातीति हिजातिसमानजातीयासृजाताः तथानुलो-
म्येनोत्पन्नाः ब्राह्मणेनक्षत्रियावैश्ययोःक्षत्रियेणवैश्यायामेवंषट्पुत्रादिजधर्मिण उपनेयाः ताननंतरजास्त्वितियदुक्तंतत्तज्जा
तिव्यपदेशार्थं संस्कारार्थमिति कस्यचिद्भ्रमः स्यात् अतएवाहिजातिसंस्कारार्थमिदंक्वचनम् येषुनरन्येहिजात्कल्याणाअपिस्व-

तादयः प्रतिलोभजास्तो दूधधर्माणो नैषासुपनयनमस्ति ४१ तप इति सजातिजानं तस्मास्तपः प्रभावेण विश्वाभिन्नवद्भिजप्रभावे
 ण च त्र्यम्बगादिवत्कृतत्रेतादौ मनुष्यमध्ये जातकल्पर्षगच्छन्ति अपकर्षच वक्ष्यमाण हेतुना यांति ४२ शनकैरिति इमावक्ष्यमाणाः
 क्षत्रियजातयः उपनयनादिक्रियालोपेन ब्राह्मणानां च याजनाध्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थं दर्शनाभावेन शनैः शनैर्लोके शूद्रतां प्राप्ताः ४३
 पौंड्रेति पौंड्रदिदेशोद्भवाः क्षत्रियाः संतः क्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्नाः ४४ सुखेति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां क्रियालोपादि
 नायाजातयोवात्याजातास्ते च भाषासुक्ता आर्यभाषोपेता वा ते दस्यवः सर्वे स्मृताः ४५ ये इति ये द्विजानामानुलोभ्येन उत्पन्नाः षडे
 तेऽपसदाः स्मृता इति तेषामपि पितृतेजधन्यत्वेनापसदशब्देन प्रागभिधानादपध्वंसजास्ते द्विजासु पकारकैरेव निर्दिते वैश्यमाणोः

तपोचीनप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगोयुगे उत्कर्षे चापकर्षे च मनुष्ये धिहृजन्मतः ४२ शनकैस्तु क्रियालो
 पादिमाः क्षत्रियजातयः दृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ४३ पौंड्रकाश्चोड्रविडाः कौबोजायव
 नाः शकाः पारदापल्हवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ४४ सुखबाहुरुपज्जानाया लोके जातयो बहिः स्ते
 च्छत्राच आर्यवाचः संवते दस्यवः स्मृताः ४५ ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः ते निर्दिते वर्तये
 यु द्विजानामेव कर्मभिः ४६ सूतानामश्वसारथ्यमद्यष्टानां चिकित्सनम् वैदेहकानां स्त्रीकार्यमागधाना
 वणिक्पथः ४७ मत्स्यघाता निपादानां त्वष्टिस्त्रायोगवस्य च मृदाध्वज्जुम्भनामारण्यपशुहिसनम्
 ४८ क्षत्रियपुक्कसानां तु विलोकोचधनं धिग्वणानां च मेकायवणानां भीडवादनम् ४९

कर्मभिर्जीवि
 युः ४६ सूतेति सूतानामश्वदमनयोजनादिरथसारथ्यं जीवनार्थं अं वष्टानामाकायशल्यादिचिकित्सावैदेहकानामंतः पुरं मागधानां
 स्थलपथवणिज्या ४७ मत्स्येति निपादानां सुक्तानां मत्स्यवधः आयोगवस्य काष्ठतक्षणं मेदां धत्तुं जुम्भनां आरण्यपशुमारणम्
 जुम्भं जुम्भं वैदेहक्यं दिस्त्रियो ब्राह्मणेन जातो बोधायनेनोक्तो बोद्धव्यो चंदीस्त्री च क्षत्रियेण शूद्रायां जातो सोऽयं वशास्त्रा ४८ क्ष-
 त्र्येति क्षत्रादीनां चित्रनिवाभिगोधादिवधबंधनं धिग्वणानां तद्विक्रयजीवनं च धिग्वणानां मिल्योशनसदर्शनात् अतएव कारत्वं

रेभ्यः एषां वृत्तिच्छेदः वेणानां कांस्यमुरजादिवाद्यभांडवादनम् ४९ चैत्येति ग्रामादिसमीपेख्यातवृक्षश्चैत्यद्रुमः तन्मूलेभ्यश्च
नपर्वतवनसमीपेषु चामीप्रकाशकाः स्वकर्मभिर्निर्वृतो वसेयुः ५० चंडालेति वासांसीति प्रतिश्रयोनिवासः चंडालश्चपाकानांतु
ग्रामाद्दहिर्निवासः स्यात् पात्ररहिताः कर्तव्यापत्रलोहादिपात्रैर्ते भक्तं तत्संस्कृत्यापिन व्यवहर्त्तव्यं धनं चैषां कुक्कुरस्वरं न वृषभादि
वासां सिचशववस्त्राणि भिन्नशरावादिषु च भोजनं लोहवलयदिचालकरणं सर्वदा च भ्रमणशीलत्वम् ५१ ५२ नतैरिति ध
र्मास्तु धानसमये चंडालश्चपाकैः सह दर्शनादिव्यवहारं न कुर्यात् तेषां च क्रूरणदानग्रहणादिव्यवहारं विवाहश्च समानजातीयैः स-
हान्यान्यस्यात् ५३ अन्नमेषामिति अन्नमेषां परायत्तकार्यसाक्षादेभ्यो न देयं किंतु ग्रैथ्यैर्भिन्नपात्रे दातव्यम् ते च रात्रौ ग्रामनगरयो

चैत्यद्रुमश्मशानेषु शौलेषूपवनेषु च वसेयुरेते विज्ञानावर्त्तयंतः स्वकर्मभिः ५० चंडालश्चपचानांतु
बहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः अपपात्राश्च कर्तव्याधनमेषां श्वगर्दभम् ५१ वासां सिमृतचेलानि भिन्नभांडेषु
भोजनम् काष्ठायसमलकारः परिव्रज्याचनित्यशः ५२ नतैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् व्यव-
हारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ५३ अन्नमेषां पराधीनदेयस्याङ्गिन्नभाजने रात्रौ न विचरेयुस्ते-
ग्रामेषु नगरेषु च ५४ दिवाचरेयुः कार्यार्थं चिह्निताराजशासनैः अबाधवशवच्चैव निर्हरेयुरिति स्थि-
तिः ५५ वध्याश्च हन्त्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया वध्यवासांसि गृण्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ५६
वर्णापेतमविज्ञातन्नरकलुषयानिजम् आयरूपमिवानार्यक्रमभिः स्वैर्विभावयेत् ५७

नर्पर्यटयुः ५४ दिवेति दिवा ग्रामादौ क्रयविक्रयार्थं राजाज्ञया चिह्नांकितः संतः पर्यटयुः अनार्यं च शवं ग्रामान् निर्हरेयुरिति शा-
स्त्रमर्यादा ५५ वध्याश्चेति वध्याश्च शास्त्रानतिक्रमेण शूलारोपणादिना सर्वदा राजाज्ञया हन्त्युः तद्भस्त्रशय्यालंकारांश्च गृण्णीयुः
५६ वर्णेति वर्णत्वादपेतं मनुष्यसंकरजातं लोकतस्तथात्वेनाविज्ञातं अतएव अर्यसदृशं वस्तुतः पुनरनार्यनिर्दिष्टानुरूपं भि-
द्यभिर्वक्ष्यमाणाभिर्निश्चिनुयात् ५७ अनार्यतेति निष्ठुरत्वरूपमाधिलहिंस्त्रत्वविहिताः ननु शान्तत्वात् निसंकरजातित्वं प्रसि

नलोके प्रकटीकृतं नित्यस्मात् ५८ पित्र्यं वेति असौ संकरजातो दुष्टयोनिः पितृसंबन्धि दुष्टस्वभावत्वं सेवते मातृसंबन्धि बोभयसंबन्-
धिवानकदाचिदसावात्यकारणं गोपयितुं शक्नोति ५९ कुलेति महाकुलप्रसूतस्यापि यस्य योनिः संकरः प्रच्छन्नो भवति समनुष्योजन-
कस्तु भावंस्तो कं प्रतुरवा सेवत एव ६० यत्रेति यस्मिन्नाद्वै एते वर्णसंकरा वर्णानां दूषका जायन्ते तद्वाधुराध्रुवांसि जनैः सह शीघ्रमेव ना-
शमिति तस्माद्वाजा वर्णानां संकरो निरसनीयः ६१ ब्राह्मणेति गोब्राह्मणरूपी बालानामन्यतरस्यापि परित्राणार्थं दुष्टप्रयोजनानपे-
क्षः प्राणत्यागः प्रतिन्योमज्जानां स्वर्गप्राप्तिकारणम् ६२ अहिंसोत्पादि हिंसात्यागो यथार्थाभिधानम् अन्यायेन परधनस्याग्रहणं मु-
ञ्जलादिना विरुद्धि रं द्विष्यन्तं यम इत्येवं धर्मसंक्षेपतश्चातुर्वर्ण्यानुष्ठेयं मनुराह प्रकरणसामर्थ्यात्संकीर्णानामप्यः यंधर्मो विदितव्यः

अनार्यनानि धूरता क्रूरतानि क्रियात्माता सुकृषं व्यंजयती ह लोके कलुषयोनिजम् ५८ पित्र्यं वा भज-
ने शीलमातुर्बोभयमेव वा न कथंचन दुष्टयोनिः प्रकृतिस्त्वान्निगच्छति ५९ कुले सुरस्ये पिजातस्य य-
स्य स्याद्योनि संकरः स अयत्नवतच्छीलन्नरीत्यमपि वा बहु ६० यत्र त्वेते परिध्वंसाज्जायन्ते वर्णदूषकाः
राष्ट्रिकैः सह तद्वाधुराध्रुवांसि प्रमेव विनश्यति ६१ ब्राह्मणार्थगुवायं वा देहत्यागो नुपस्कृतः स्त्रीबालाभ्युप-
सौ च वाह्यानां सिद्धिकारणम् ६२ अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः एतस्मात्प्राप्तिकृषं धर्मश्चातुर्व-
र्ण्यः प्रवीच्यतुः ६३ शूद्राया ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्तज्जायते अश्रेयान् श्रेयसी जातिगच्छत्यासत्त-
माद्युगात् ६४

इदानीं सर्ववर्णेषु तुल्यास्त्विह कलुषक्षणाव्यतिरेकेणापि ब्राह्मण्यादिदर्शयितुमाह ६३ शूद्रेति शूद्रायां ब्रा-
ह्मणाज्जातः पारशवो न्यो वर्णः प्रजायत इति सामर्थ्यात् रूपरूपः स्यात् सायदि स्त्री ब्राह्मणो नो दासतो यस्तूयते सो दाहितरमेव ज-
नयति साप्यन्येन ब्राह्मणेनो दासतो दुहितरमेव जनयति साप्येवमेवं सत्तमे सुगेजन्मनि स पारशवो न्यो वर्णो बीजमाधान्यात् ब्रा-
ह्मण्यं प्राप्नोति आसत्तमाद्युगादित्यभिधानात् सत्तमे जन्मनि ब्राह्मणः संपद्यत इत्यर्थः ६४ शूद्र इति एवं पूर्वश्लोकोक्तरीत्या शूद्रो
ब्राह्मणतां याति ब्राह्मण शूद्रतामेति ब्राह्मणो ब्राह्मणान् शूद्राया मुत्पन्नः पारशवो ज्ञेयः स यदि पुमान्केवलं शूद्रो द्वाहेन तस्यां पुमां

समेव जनयति सोपि केचन शूद्रोद्वाहेनापरंपुमांसमेव मेजनयति सोप्येवंतदा सत्राह्णः सप्तमे जन्म प्रातः केवलं शूद्रतां क्रमेण प्राप्नोति एवं क्षत्रियाद्वैश्याच्च शूद्रायां जातस्योत्कर्षापकर्षौ जानीयात् किंतु जातेरपकर्षात् जातकर्षोऽपि युगे ज्ञेयः सप्तमे पंचमे पिवा इति याज्ञवल्क्यदर्शनाच्च क्षत्रियाज्जातस्य पंचमे जन्म नि उत्कर्षापकर्षौ बोद्धव्यौ वैश्याज्जातस्य ततोऽप्युत्कर्षात् याज्ञवल्क्येनापिशब्देन पक्षांतरस्य संगृहीतत्वात् च द्रव्यास्वानुरोधाच्च तृतीये जन्म नि उत्कर्षापकर्षौ ज्ञेयौ अनेनैव न्यायेन ब्राह्मणेन वैश्यायां जातस्य पंचमे जन्म नि उत्कर्षापकर्षौ क्षत्रियायां जातस्य तृतीये क्षत्रियेण वैश्यायां जातस्य तृतीय एव ६५ अनार्येति एकः शूद्रायां दृच्छया अनूदायामपि ब्राह्मणादुत्पन्नो अन्यश्च ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातः द्वयोर्मध्ये कचोत्पन्नस्य श्रेयस्त्वमिति चेत्संशयः स्यात् संशयबीजं च यथा बीजोत्कर्षात् ब्राह्मणात् शूद्रायां जातः साधुः शूद्रः एवं क्षेत्रोत्कर्षाद्वाह्यामपि शूद्रेण जातः किमिति साधुः शूद्रेण स्यात् तत्र-

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् क्षत्रियाज्जातमेवंतु विद्याद्वैश्यान्तथैव च ६५ अनार्यायांसमुत्पन्नो ब्राह्मणात्तु यदृच्छया ब्राह्मण्यामप्यनार्यास्तु श्रेयस्त्वमिति चेद्भवेत् ६६ जातो नार्यामिना यो यामार्यादा यो भवेद्गुणैः जातोऽप्यनार्यादा र्यायामनार्य इति निश्चयः ६७ तावुभावावप्यसंस्कार्याविति धर्मो व्यवस्थितः वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वोत्तरः प्रतिलोमतः ६८ स्रबीजं चैव स्रक्षेत्रे जातं संपद्यते यथा तथाऽप्यज्जात आर्यायांसर्वसंस्कारमर्हति ६९ निर्णयमाह ६६ जात इति शूद्रायां स्त्रियां ब्राह्मणाज्जातः स्मृत्युक्तैः पाकयज्ञादिभिर्गुणैरनुधीयमानैर्लुक्तः प्रशस्यो भवति शूद्रेण पुन ब्राह्मण्यां जातः प्रतिलोमत उत्पन्नतया शूद्रधर्मैर्ध्वनधिकारादप्रशस्य इति निश्चयः न्यायप्राप्तोप्यथैव च न प्राप्ताप्यादत्र बोध्यते ६७ तावुभाविति पारशवचंडालोद्वावप्यनुपनेयापिति व्यवस्थिता शास्त्रमर्यादा पूर्वः पारशवः शूद्राजातत्वेन जातिवैगुण्यादनुपनेयः प्रतिलोम्येन शूद्रेण ब्राह्मण्यां जातत्वात् इत्युत्तरत्वेनानुपनेयः ६८ स्रबीजमिति यथा शोभनबीजं शोभनक्षेत्रे जातं समृद्धं भवति एवं हि जातिर्हि जातिस्त्रियांसवर्णायां मानुलोम्येन च क्षत्रियावैश्ययोर्जातः सवर्णसंस्कारं क्षत्रियवैश्यसंस्कारं च सर्वं श्रौतस्मार्तं चार्हति न च पारशवचंडालादिवि

क्तदादर्थ्यमेतत् दर्शनांतराण्युक्तस्यैवार्थस्य स्थैर्यमाह ६९ बीजमिति केचित्संदिता बीजं स्तुवंति हरण्यादुत्पन्नं च त्र्यभुं

गादेर्बहसुनितदर्शनात् अपरेपुनः क्षेत्रंस्तवंति क्षेत्रस्वामिपुत्रलदर्शनात् अन्येपुनर्बीजक्षेत्रेउभेअपिस्तवंतिस्वबीजस्थसुक्षेत्रे
समृद्धिदर्शनात् एतस्मिन्भेदेवक्ष्यमाणेयं व्यवस्थाज्ञेया ७० अक्षेत्रेइति ऊषरप्रदेशेबीजमुसंफलमददंतसालएवविनश्यति
शोभनमपि क्षेत्रेबीजरहितस्थंडिलमेवकेवलंस्यात् न तु सस्यमुत्पद्यतेतस्मात्प्रत्येकं निंदयास्वबीजं चैवैकक्षेत्रेइति प्रागुक्तं उभयमा
धान्यमेवाभिहितम् इदानीं बीजप्राधान्यपक्षेष्टांतमाह ७१ यस्मादिति यस्माद्बीजमाहात्येनतिर्यग्जातिहरिण्यादिजाता अपि
अस्यशृंगादयो मुनित्वासाः पूजिताश्च अभिवाद्यत्वादिनावेदज्ञानादिनाप्रशस्तावाचासंस्कृताः तस्माद्बीजं प्रस्तूयते एतच्च बीजप्रा
धान्यनिगमनं बीजयोन्योर्मध्ये बीजोत्कृष्टाजातिः प्रधानमित्येवं परतया बोद्धव्यम् ७२ अनार्यमिति शूद्रं हि जातिकर्मकारिणं हिजा

बीजमेकेप्रशंसंति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयं तु व्यस्यति ७० अक्षेत्रे बीजमु
त्सृष्टुमंतरैव विनश्यति अबीजकमपि क्षेत्रं केवलं स्थंडिलमवेत् ७१ यस्माद्बीजप्रभावेणतिर्यग्जातः
षयोऽभवत् पूजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजप्रशस्यते ७२ अनार्यमार्यकर्मणि मार्यं चानार्यकर्मिण
संप्रधार्या ब्रवीद्भ्रातानसमौ नासमाविति ७३ ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ते सस्यगु
पूजिवेयुः षट्कर्मणि यथाक्रमम् ७४ अध्यापनमध्ययनयजनयाजनं तथा दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्क
र्मण्ययजन्मनः ७५ षण्णा तु कर्मणामस्य त्रीणिकर्मणि जीविका याजनाध्यापनं चैव विशत्वाच्च प्रतिग्र
हः ७६

तिंच शूद्रकर्मकारिणं ब्रह्मविचार्यनसमौ नासमावित्यवोचन् यतः शूद्रो हि जातिकर्मापि न हि जातिसमः तस्यानधिकारि
णो हि जातिकर्माचरणे पितृसाम्याभावात् एवं शूद्रकर्मापि हि जातिः न शूद्रसमः निषिद्धसेवनेन जातृत्वं कर्षस्यानपायात् नाप्यसमौ
निषिद्धाचरणे नोभयोः साम्यात् तस्माद्यद्यस्य विगर्हितं तत्तेन न कर्तव्यमिति सकरपर्यंतवर्णधर्मोपदेशः इदानीं ब्राह्मणानामापद्ध
र्मप्रतिपादयिष्यन्निदमाह ७३ ब्राह्मणा इति ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्राप्तिकारणं ब्रह्मध्याननिष्ठाः स्वकर्मानुष्ठाननिरताश्च ते षट्कर्मणि
वक्ष्यमाणान्यध्यापनादीनि क्रमेण सम्यगनुतिष्ठेयुः तानि कर्माण्याह ७४ अध्येति अध्यापनाध्ययने सांगस्य वेदस्य तथा यजन
याजने दानं प्रतिग्रहौ चैति एतानि षट्कर्मणि ब्राह्मणस्य वेदितव्यानि ७५ षण्णामिति अस्य ब्राह्मणस्य एषामध्यापनादीनां ष

एणां कर्मणां मध्याद्याजनमध्यापनं हि जातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो हि जइति वचननिर्देशाद्भिजातेः प्रतिग्रह इत्येतानि त्रीणि कर्माणि जीवनार्थानि ज्ञेयानि ७६ त्रयोधर्मा इति ब्राह्मणापेक्षया क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रह इत्यर्थानि त्रीणि कर्माणि निवर्त्तते अध्ययनयागदानानितु तस्यापि भवंति ७७ वैश्यं प्रति ति यथा क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहानि वर्त्तते तथा वैश्यस्यापि ति शास्त्रव्यवस्था यस्मान्मनुः प्रजापतिः तौ क्षत्रियवैश्यौ प्रति तानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि कर्त्तव्यत्वेन नोक्तवान् एवं वैश्यस्याप्यध्ययनयागदानानि भवंति ७८ शास्त्रास्त्रेति शास्त्रं रवद्भादि अस्त्रं बाणादि एतद्धारणं प्रजारक्षणाय क्षत्रियस्य च वृत्त्यर्थम् वाणिज्यपशुपक्ष्ण कर्माणि वैश्यस्य जीवनार्थानि धर्मार्थाः पुनरनयोर्दानाध्ययनयागा भवंति ७९ वेदेति वेदाभ्यासोऽध्यापनवृत्त्यर्थं भ्यांसहोप

त्रयोधर्मानि वर्त्तते ब्राह्मणास्तत्रियं प्रति अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ७७ वैश्यं प्रति तथैवेति निवर्त्तेरन्निति स्थितिः न तो प्रति हि तान् धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ७८ शास्त्रास्त्रभृत्त्वं क्षत्रस्य च णि क्पशुकृषिर्विशः आजीवनार्थं धर्मे स्तदानमध्ययनयजिः ७९ वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् वार्त्ता कर्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मस्त ८० अजीवं स्तयथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा जीवेत् क्षत्रियधर्मेण सहस्य प्रत्यनतरः ८१ उभाभ्यामप्यजीवं स्त कथं स्यादिति चेद्भवेत् कृषिगोरक्षमास्थाय जीवं वैश्यस्य जीविकाम् ८२

देशात्तद्ब्राह्मणस्य प्रजारक्षणं क्षत्रियस्य वाणिज्यं पशुपक्ष्णत्वं वैश्यस्य एतान्येतेषां वृत्त्यर्थं कर्मस्तथेष्टानि अधुना आपद्धर्ममाह ८० अजीवन्निति यथोक्तेनाध्यापनादि स्वकर्मणा ब्राह्मणो नित्यकर्म तु शानकुटुंबसंवर्द्धनपूर्वकमजीवन् क्षत्रियकर्मणा ग्रामनगररक्षणादिना जीवेत् यस्मात्क्षत्रियधर्मे स्थितिरुपपत्तिः ८१ उभाभ्यामिति ब्राह्मण उभाभ्यां स्ववृत्तिभ्यामजीवन्केन प्रकारेण वर्त्तते तित्यदिसंशयः स्यात्तदा कृषिपशुरक्षणे आश्रित्य वैश्यस्य वृत्तिमनुतिष्ठेत् कृषिगोरक्षं वाणिज्यं दर्शनार्थं तथाच विक्रेयाणि वक्ष्यति स्वयं कृतं चेदं कृष्यादि ब्राह्मणापहृतिः अस्वयं कृतस्य व्रतामृतानां जीवेत् इत्यादिनापद्येव विहितत्वात् संप्रति कृष्यादेर्बलावलमाह ८२ वैश्येति ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वाचैश्यवृत्त्यापि जी

वन्मूमिष्ठजंतुहिंसाबहुलांबलीवर्हादिपराधीनांकृषियत्नतस्त्यजेत् अतः पशुपालनाद्यभावेऋषिः कार्येतिदृष्टव्यम् क्षत्रियोपि
 वेत्कपादानां क्षत्रियस्याप्यात्मीयवृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिरस्तीत्यभिगम्यते ८३ कृषिमिति साध्विदंजीवनमिति कृषिकेचिन्मन्यते-
 सायुनर्ज्जविकासाधुभिर्निदितायस्मान्दलकुहालादिलो हमांतंकाष्ठमूमिष्ठमूमिष्ठजंतूश्च हंति ८४ इदंतुष्टतीतिब्राह्मणस्यक्षत्रि-
 यस्यचात्मीयवृत्तेरसंभवेधर्मप्रतियथोक्तनिष्ठातत्त्वजतोवैश्येनयद्विक्रतव्यद्रव्यजातंतद्वर्जितंवक्ष्यमाणं वर्जनीयं धनवृद्धिकरं
 विक्रेयं तानि वर्जनीयान्याह ८५ सर्वेति सर्वान्चोद्यमानानधर्मान्यथासिद्ध्यर्थतिलपाषाणलवणपशुमनुव्यान्नविक्रीणीत
 रसत्तेनैवलवणस्यनिषेधसिद्धौविशेषेणनिषेधोदोषगौरवज्ञापनार्थं तच्चप्रायश्चित्तगौरवार्थमेवमन्यस्यापिपृथग्निषेधोव्या-

वैश्यवृत्त्यापिजीवंस्तब्राह्मणःक्षत्रियोपिवा हिंसाप्रायांपराधीनांकृषियत्नेनवर्जयेत् ८३ कृषिंसा-
 ध्वितिसन्यतेसावृत्तिःसद्दिगहिता मूमिष्ठमिशयाश्चैवहृतिकाष्ठमयोसुरवम् ८४ इदंतुष्टतिर्वैकल्या-
 त्यजतोधर्मनैपुणम् विट्पण्यमुद्धतोद्धारविक्रेयवित्तवृद्धन्म् ८५ सर्वान्नुस्नानपीहतकृतान्नंचतिलैः
 सह अश्वमनोलवणचैवपशवोद्यन्मानुषाः ८६ सर्वेचतातवरक्तशाणक्षौमाविकान्निच अपिचेत्सु-
 ररक्तानिफलमूलतयोषधीः ८७ अपःशरूविषमांससोमंगंधाश्चसर्वशः क्षीरक्षौद्रदधिघृततैल-
 मधुगुडकुशान् ८८ आरण्याश्चपशून्सवान्दक्षिणश्चवयांसिच मद्यन्नीलचलाक्षाचसवाश्चैकशफा-
 स्तथा ८९

ख्येयः ८६ सर्वमिति सर्वंतंतुनिर्मितं वस्त्रं कुसुंभादिरक्तं वर्जयेत् शणक्षमातंतुमयान्याविकलो मभवानि-
 चयद्यलोहितान्यपिभवेयुः तथापिनविक्रीणीततथाफलमूलगुडूच्यादीनि वर्जयेत् ८७ अपदति जललोहविषमांससोम-
 क्षीरदधिघृततैलगुडदधानूतथागंधवन्तिसर्वाणिकर्पूरादीनि क्षौद्रमाक्षिकंमधुमधूच्छिष्टं सप्तामरसधूच्छिष्टेति याज्ञवल्क्येनप-
 दितं वर्जयेत् ८८ आरण्यानिति आरण्यान्सर्वान् हस्त्यादीन् दक्षिणः सिंहादीन् तथापक्षिजलजंतून् मद्यादीन् एकशफाश्चाश्वादी-
 न् नविक्रीणीत ८९ काममिति कर्षकः स्वयमेव कर्षणेन तिलानुत्पाद्यद्रव्यांतरेण भिन्नान् उत्पत्यनंतरमेव न तुलासार्थं कालांतरं प्र-

तादृश्यधर्मनिमित्तमिच्छतो विक्रीणीतनिषिद्धस्य तिलविक्रयस्य धर्मार्थमयं प्रतिप्रसक्तः ९० भोजनेति भोजनाभ्यंगदानव्यतिरिक्तं यदन्यन्निषिद्धं विक्रयादिति खानां कुरुते तेन पितृभिः सह कृमिलं प्रातः कुकुरपुरीषे मज्जति ९१ सद्य इति मांसलो क्षालवणा विक्रये ब्राह्मणस्तत् क्षणादेव पततीति दोषगौरवव्याख्यानार्थमेतत् पंचानामेव महापातकिनां पातित्यहेतूनां वक्ष्यमाणत्वात् क्षीरविक्रयात् अहणशूद्रताप्राप्तेति एतदपि दोषगौरवात्प्रायश्चित्तगौरवस्यापनार्थम् ९२ इतरेषामिति ब्राह्मणउक्तेभ्यो मांसादिभ्यो पांयतिषिद्धानां पण्यानां इच्छातो न तु प्रमादात् द्रव्यान्तरसंस्निधानां सप्तरात्रविक्रयणेन वैश्यत्वं गच्छति ९३ रसेति रसागुडादयोरसौ घृतादिभिः परिवर्त्तनीयाः लवणं पुनः रसांतरेण न परिवर्त्तनीयं सिद्धान्तं नामान्तेन परिवर्त्तनीयं तिलाधान्येन धान्यप्रस्थेनेत्येवंत-

कामसुत्याद्य कृष्यांतु स्वयमेव कृषी बलः विक्रीणीततिलान् शूद्रान् धर्मार्थमचिरस्थितान् ९० भोजनाभ्यंगदानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः कृमिभूतः श्वविष्टायां पितृभिः सह मज्जति ९१ सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च अहणशूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ९२ इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह का मतः ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावन्ति यच्छति ९३ रसारसे निर्मातव्यानत्वेवलवणं रसैः कृतान्तेन च कृतान्तेन तिलाधान्येन तत्समाः ९४ जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयंगतः नत्वेव ज्यायसी रृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ९५ योलोभादधमो जात्या जीवेदुलूकपृक्कर्मभिः तराजानिधनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ९६ वरस्वधर्मा विगुणो न पारक्यः स्वसुष्ठितः परधर्मेण जीवद्भिसद्यः पतति जातिनः ९७

तस्माः परिवर्त्तनीयाः ९४ जीवे

दिति क्षत्रियः आपदं प्रातः एतेनेत्यभिधाय सर्वेणेत्याभिधानात् ब्राह्मणगोचरतया निषिद्धेनापिरसादिविक्रयणेन वैश्यवज्जीवन् पुनः कदाचिद्ब्राह्मणजीविकामाश्रयेत् न केवलं क्षत्रियः क्षत्रियवदन्योपि ९५ योलोभादिति योनि कृष्टजातिः सन् लोभादुलूकजातिविहितकर्मभिर्जीवेत् तराजागृहीतसर्वस्वं कृत्वा तदानीमेव देशान्निःसारयेत् ९६ वरमिति विगुणमपि स्वकर्मकतुन्याय्यं न परकीयं संपूर्णमपि समाज्जात्यन्तरविहितकर्मणा जीवन्तं क्षणादेव स्वजातिनः पततीति दोषोक्त्यर्थः ९७

वैश्य इति वैश्यः स्ववृत्त्या जीवितुमशक्नुवन् शूद्रवृत्त्यापि हिजातिशुश्रूषया उच्छिष्टभोजनादीन्यकुर्वन् वर्त्तते न स्तीर्णापलम्भः शूद्रवृत्तितो निवर्त्तते ९८ अशक्नुवन्निति शूद्रः हिजातिशुश्रूषां कर्तुमक्षमः क्षुद्रवसन्नपुत्रकलत्रः सूपकारादि कर्मभिर्जीवेत् ९९ यैरिति पूर्वोक्तकारुकर्मविशेषाभिधानार्थं इदं यैः कर्मभिः कृतैर्हिजातयः परिचर्यन्ते तानि च कर्माणि तक्षणादीनि शिल्पानि च चित्रलिखितादीनि नानाप्रकाराणिकुर्यात् १०० वैश्येति ब्राह्मणो वृत्त्यभावपीडितो अवसादं गच्छन् क्षत्रियवैश्यवृत्तिमनुतिष्ठेत् स्वधर्मो विगुण इत्युक्तत्वात् स्ववृत्तावेव वर्त्तमान इमां वक्ष्यमाणान् वृत्तिमनुतिष्ठेत् अतश्च विगुणप्रतिग्रहादिस्ववृत्त्यसंभवे परवृत्त्याग्रयणं ज्ञेयम् १०१ सर्वत इति ब्राह्मण आपदं प्रातः सर्वेभ्योऽपि निन्दिततमेभ्यः क्रमेण प्रतिग्रहं कुर्यात् अत्रार्थान्तरन्यासो नामालंकारः यस्मात्पवित्र

वैश्यो जीवन् स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्त्तयेत् अनाचरन् न कार्याणि निवर्त्तते च शक्तिमान् ९८ अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं हिजन्मनाम् पुत्रदारात्ययं प्राप्नोतीति च कारुकर्मभिः ९९ यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते हिजातयः तानि कारुकर्माणि शिल्पानि विविधानि च १०० वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वपथि स्थितः अवृत्तिकर्षितुः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् १०१ सर्वतः प्रतिगृणहीयाद्वा ब्राह्मणस्त्वनयगतः पवित्रदुष्यतीत्येतत् धर्मतो नोपपद्यते १०२ नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाद्युसमाहिते १०३ जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः आकाशमिव पकेन न स पापेन लिप्यते १०४ अजीगर्तः सुतं हंतुं सुपासयन् दुःसुक्षितः न चालिप्यत पापेन क्षत्यतीकारमाचरन् १०५

गंगारय्योदकादिना हु

प्यतीत्येतत् शास्त्रस्थित्या नोपपद्यते यस्मात् १०२ नाध्यापनादिति ब्राह्मणानामापदि गर्हिताध्यापनयाजनप्रतिग्रहैरधर्मो न भवति यस्मात् स्वभावतः पवित्रत्वेनाग्न्युदकतुल्यास्ते १०३ जीवितेति यः प्राणात्ययं प्रातः प्रतिलोभजादन्नमश्नाति सोऽत रिक्षमिव कर्दमेन पापेन न संबध्यते अत्र परकृतिरूपोऽर्थवादः १०४ अजीगर्त इति ऋषिरजीगर्तारय्यो बुधक्षितः स च पुत्रं शनः शोफनामानं सपं विक्रीतं यद्गोशतल्लभाय विशसिताभूत्वा हंतुं प्रचक्रमेन च क्षत्यतीकारार्थं तथा कुर्वन् पापेन लिप्तः एतच्च बह्वच ब्राह्मणेभ्यः शोफारय्यानेषु व्यक्तमुक्तम् १०५

श्वमांसमिति वामदेवारव्यत्ररिर्धर्माधर्मज्ञः क्षुधातः प्राणत्राणार्थं श्वमांसं खादितुमिच्छन् दोषेण न लिप्तवान् १०६ भरद्वाजः
इति भरद्वाजस्यैव मुनिः महातपस्वी पुत्रसहितो निर्जने वने अरण्ये उषित्वा क्षुत्पीडितो वृधनाम्नस्तक्ष्णो बद्धीर्गाः प्रतिगृहीतवान्
१०७ क्षुधातः इति ऋषिर्विश्वामित्रो धर्माधर्मज्ञः क्षुत्पीडितः चंडालहस्ताद्गृहीत्वा कुक्कुरजघनमांसं प्राक्षितुमध्यवसितवान् १०८
प्रतिग्रहादिति गर्हितानामप्यध्यापनयाजनप्रतिग्रहाणामध्यात्वा ब्राह्मणस्यासत्यतिग्रहो निरुद्धः परलोके नरकहेतुः ततश्चापदि
प्रथमं निर्दिताध्यापनयाजनयोः प्रवर्तितव्यं तदसंभवे तस्य तिग्रह इत्येवं परमेतत् अत्र हेतुमाह १०९ याजनेति याजनाध्यापने
आपद्यनापदि च उपनयनसंस्कृतात्मनां द्विजातीनामेव क्रियते प्रतिग्रहपुनर्निरुद्धजातेः शूद्रादपि क्रियते तस्मादसौ ताभ्यां गर्हितः ११

श्वमांसमिच्छन्नातर्तोऽतुं धर्माधर्मविचक्षणः प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् १०६ भरद्वाजः क्षु
धातस्तप्तपुत्रो विजने वने बद्धीर्गाः प्रतिग्रहाहृत्वा स्तक्ष्णो महातपाः १०७ क्षुधातश्चात्तुमुभ्यागाद्विश्व
मित्रः श्वजाघनीमु चंडालहस्ताद्दादाय धर्माधर्मविचक्षणः १०८ प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि
प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रत्यविप्रस्य गर्हितः १०९ याजनाध्यापने नित्यं क्रियते संस्कृतात्मनाम् प्रतिग्रहस्तु क्रि
यते शूद्रादप्यात्यजन्मनः ११० जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तप
सैव च १११ शिलोच्छेदमुप्याददीत किं जीवन्त्यतस्ततः प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयास्ततोऽप्युच्छः प्रशस्यते ११२
सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्नृनवापृथिवीपतिः याच्यः स्यात्स्नातकैर्विप्रैरदित्सस्त्यागमहति ११३

णादसत्यतिग्रहयाजनाध्यापनैर्यदुपपन्नं तस्याप्यभित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणक्रमेण जपहोमैर्नश्यति असत्यतिग्रहजनितं पुनः प्रतिग्रह
हीतद्रव्यत्यागेन मासंगोष्ठेपयः पीत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसाऽपगच्छति १११ शिलोच्छेति ब्राह्मणः स्ववृत्त्या जीवन्त्यतस्ततो
पिशिलोच्छेदगृणहीयात् न तु तत्संभवे असत्यतिग्रहं कुर्यात् यस्मात् प्रतिग्रहात् शिलः प्रशस्तः संजयति कानेकधान्योन्नयनं शि
लस्ततोऽप्युच्छः श्रेष्ठः एकेकधान्यादिगुडकोच्चयनमुच्छः ११२ सीदेति स्नातकैर्ब्राह्मणैर्धनमांवात् धर्माधर्मकुटुंबावसादंगच्छद्भिः

सनर्णरिजतव्यतिरिक्तं धान्यवस्त्रादिकुप्यधनंयागाद्युपयुक्तं हिरण्याद्यपि आपत्तकरणात्सत्रियोष्युत् शस्त्रवर्तयिष्वित्यः स्यात्
 पश्यदातुंनेच्छति कृपणत्वेनावधारितः सत्याज्योनयाचनीय इत्यर्थः मेधातिथिगोविंदराजौ तु त्यागमहतीति तस्य त्यागेन वस्तव्यमिति
 व्याचक्षाते ११३ अकृतं चेति अकृतमनुष्ठसस्यं क्षेत्रं तत्कृता दुस्तसस्यात्यतिग्रहेदौ परहितं तथा गोछागमेष हिरण्यधान्यसिद्धार्था
 नामध्यात्पूर्वपूर्वं अदुष्टम् ततश्चैषां पूर्वपूर्वसंभवे परः परोक्षेयः ११४ सप्तेति दायाद्याः सप्तधनांगमाः यथाधनाधिकारं धर्मादनपेतास्त
 त्रदायोऽन्वयागतधनलाभो निध्यादेः मैत्र्यादिलब्धस्य च ऋयः प्रसिद्धः एते त्रयश्चैतुर्णामपि चैर्णां धर्म्याः जयधनं विजयत्वेन क्षत्रि
 यस्मर्धर्मा प्रयोगो ह्यस्यादिधनस्य कर्मयोगश्चरूपिवाणिज्ये एतौ प्रयोगौ वैशेषधर्म्यौ सत्वेति ग्रहो ब्राह्मणस्य धर्म्यः एवं चैतेषां धर्मत्ववच
 नादेतदभावे अन्येषां नापदिहितेषु वृत्तिकर्मसु प्रवर्तितव्यं तदभावे चापदिहितेषु प्रकृतेष्वित्येतदर्थमेतदिहोच्यते ११५ विद्येति आ

अकृतं च कृतास्त्रे त्रद्वोरजायिकमेव च हिरण्यं धान्यमन्वच पूर्वपूर्वमदोषवत् ११४ सप्तवित्तागमाध
 म्यादायोलाभः ऋयोज्ञयः प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्सतिग्रह एव च ११५ विद्याशिल्पं भृतिः सेवागोरक्ष्यं वि
 पणिः कृषिः धृतिर्भक्ष्यकुसीदं च दशजीवनहेतवः ११६ ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिर्नैव प्रयोजयेत्
 कामं तुरवस्तुधर्मार्थं दद्यात्सापीयसेऽल्पिकाम् ११७ चतुर्थमाददानोपि क्षत्रियो भागमापदि प्रजारक्षन्
 परशक्त्या किल्बिषात्प्रतिमुच्यते ११८

पसकरणाज्जीवनहेतव इति निर्देशात् एषां मध्ये ययावृत्त्यायस्यानापदिनजीवनं तथा
 तस्यापद्यभ्यनुज्ञायते यथा ब्राह्मणस्य भृतिसेवादि एव शिल्पादावपि ज्ञेयं विद्यावेदविद्याव्यतिरिक्ता वैद्यतर्कविषापनयनादिविद्या
 सर्वेषामापदिजीवनार्थं न तु धृतिशिल्पंगंधपुत्त्यादिकरणं भृतिः प्रैष्यभावेन चेतनग्रहणं सेवापराज्ञासंपादनं गोरक्ष्यं पशुपाल्यं
 विपणिर्वणिज्या कृषिः सप्तकृता धृतिः संतोयः तस्मिन्सति अल्पकेनापि जीव्यते भैक्ष्यं भिक्षासमूहः कुसीदं ह्यस्याधनमयोगः स्वयं
 कृतोपि इत्येभिर्दर्यभिरापदिजीवनीयम् ११६ ब्राह्मण इति ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्ध्यादिधनमापद्यपि न प्रयुंजीत किंतु निरुष्ट
 कर्मणा धर्मार्थमनुकलितयावृत्त्यामयुंजीत इदानीं राज्ञा मापद्धर्ममाह ११७ चतुर्थमिति राज्ञो धान्यादानां मष्टम इत्याद्युक्तं स

आपदिधान्यादेश्वतुर्थमपिभागंकरार्थं गृह्णन्परयाशक्त्याप्रजारक्षण अधिककरग्रहणपापेननसंबध्यतेकस्मात्पुनरापद्यपि
शोपिरक्षणमुच्यतेयस्मात् ११८ स्वधर्मोदिति राज्ञः शत्रुविजयः स्वधर्मोविजयफलं युद्धमित्यर्थः प्रजारक्षणप्रयुक्तः यदि कुतश्चिद्भयं
स्यात्तदानयुद्धपराङ्मुखो भवेत् एवं च शस्त्रेण वैश्यान् दस्युभ्योरक्षित्वा तेभ्यो धर्मादनपेतमासपुरुषैर्बलिमाहारयेत्कोसौ बलिस्त
माह ११९ धान्येति धान्ये विंश उपचये वैश्यानामष्टमं भागं सुल्कमाहारयेत् धान्यानां द्वादशोपिभाग उक्तः आपद्यमष्टम उच्य
ते अत्यन्तापदि प्रागुक्तं श्वतुर्थो वेदितव्यः तत्रापि विंशं ग्राह्यं तथा हि बल्यादीनां कार्षापणस्थानानां विंशति तमं भागं शल्कं गृहीया
त्तत्रापि पंचाशद्भाग आदेयो राज्ञापशहिरण्ययोरित्यादि पंचाशद्भाग उक्तः आपद्यं विंश उच्यते तथा शूद्राः कारवः सूपकारादयः
शिल्पिनः तक्षादयः कर्मणो वोपकुर्वन्ति न तु तेभ्य आपद्यपिकरो ग्राह्यः १२० शूद्रस्त्विति शूद्रो ब्राह्मणश्च शूषया जीवन्त्यदिरिति

स्वधर्मो विजयस्तस्य नाहवे स्यात्पराङ्मुखः शस्त्रेण वैश्यान् रक्षित्वा धर्म्यमाहारयेद्वलिम् ११९ धान्ये
ष्टमं विंशं सुल्कं विंशं कार्षापणावरम् कर्मपकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा १२० शूद्रस्तु वृत्ति-
माकाक्षन् क्षत्रमाराधयेद्यदि धनिनवाप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् १२१ स्वर्गार्थं भयार्थं
वा विप्रानाराधयेत्तु सः जातब्राह्मणशब्दस्य साह्यस्य कृतकृत्यता १२२ विप्रसं वैवशूद्रस्य विंशं कर्म
कौत्स्यते यदतोऽन्यद्विकुरुते तद्वत्यस्य निष्फलम् १२३ प्रकल्येतस्य ते वृत्तिः स्वकुटुंबाद्यथार्हतः श
क्तिचावेक्ष्य दाक्ष्य च मृत्यानां च परिग्रहम् १२४

माकाक्षेत्तदा क्षत्रियं परिचर्येत दमावेधनिनं वैश्यं परिचर्य जीवितुमिच्छेत्
द्विजातिश्च शूषणासामर्थ्यं तु प्रागुक्तानि कर्माणि कुर्यात् १२५ स्वर्गार्थमिति स्वर्गप्राप्त्यर्थं स्ववृत्तिलिप्सा र्थं वा ब्राह्मणानेव शूद्रः परिचरे
तस्माज्जातो ब्राह्मणाश्रितो यमिति शब्दो यस्य शाकपार्थिवादित्वात्समासः सास्य शूद्रस्य कृतकृत्यता तद्व्यपदेशतया असौ कृतकृत्यो
भवति यत एवमतः १२२ विप्रैति ब्राह्मणपरिचर्यैव शूद्रस्य कर्मतिरेभ्यः प्रकृतं कर्म शस्त्रेऽभिधीयते यस्मादेतद्व्यतिरिक्तं यदसौ कर्म-
कुरुते तदस्य निष्फलं भवतीति पूर्वस्तत्पर्यन्तं न च न्यनिवृत्तये पाक्यज्ञादीनामपि तत्तस्य विहितत्वात् १२३ प्रकल्येति तस्य परिचार .

दस्यपरिचर्यासामर्थ्यं कर्मोत्साहेषु च दारादिभर्तव्यपरिमाणं चावेक्ष्यते ब्राह्मणैः स्वगृहादनुकूलं जीविकाकल्पनीया १२४ उच्छिष्ट
 मिति तस्मै प्रकृताश्रितशूद्राय भक्तावशिष्टान्नं ब्राह्मणैर्देयं एवं च न शूद्राय गतिं दद्यात् नोच्छिष्टमित्यनाश्रितशूद्रविषयमवतिष्ठ
 ते तस्माज्जीर्णवस्त्रासारधान्यजीर्णवस्त्रपरिच्छदोस्मै देयः १२५ न शूद्र इति लक्षणादिभक्षणेन शूद्रेण किंचित्पातकं भवति न तु ब्र-
 ह्मवधादावपि अहिंसासत्यमित्यादेशात्तुर्वर्ण्यसाधारणत्वेन विहितत्वात् न चाप्युपनयनादिसंस्कारमर्हति नास्याग्निहोत्रादिधर्मैश्च
 धिकारोऽस्ति अनिहितत्वात् न च शूद्रविहितत्वात्पातक्यज्ञादिधर्मादस्य निषेधः एवं चास्य सर्वस्य सिद्धार्थत्वात् अयं श्लोक उक्तार्थवादः
 १२६ धर्मेति येषु न शूद्राः स्वधर्मवेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्तैर्वर्णिकानामाचारमनिषिद्धमाश्रिताः ते न मस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञान्न
 हापयेदिति याज्ञवल्क्यवचनात् न मस्कारमंत्रेण तत्रांतररहितं पंचयज्ञादिधर्मस्तुर्वर्णानामत्यवयवतिरव्यातिचलोकेलभ्यते १२७

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानिवसनानि च पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः १२५ न शूद्रे पा-
 तकं किंचिन्न च संस्कारमर्हति नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधेन न १२६ धर्मेऽप्यवस्तु धर्मज्ञाः
 सतां वृत्तमनुष्ठिताः मंत्रवृज्जन्मुदुष्यति प्रशसायामुवति च १२७ यथा यथा हि स हतमातिष्ठत्यनसू-
 यकः तथा तथैव च मुचलोकप्राप्त्यनिर्दितः १२८ शक्तेनापि हि शूद्रेण न कुर्यादधनसंचयः शूद्रो हि ध-
 नमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते १२९ एते चतुर्णां वर्णानामापद्धमोऽपकीर्तिताः यान्सम्यगनुतिष्ठतां
 व्रजति परमा गतिम् १३०

यथेति परगुणानिंदकः शूद्रो यथा यथा हि जात्याचारमनिषिद्धमनुतिष्ठति तथा तथानैर-
 निर्दित इह लोके उच्छिष्टः स्मृतः स्वर्गादिलोकं च प्राप्नोति १२८ शक्तेनापीति धनार्जनसमर्थेनापि शूद्रेण पोष्यवर्गसंबर्द्धनपंचय-
 ज्ञाद्विज्ञादधिकबहुधनसंचयोनकर्तव्यः यस्मात् शूद्रो धनं प्राप्य शास्त्रानभिज्ञत्वेन धनमदात्तु शूद्रायाश्चाकरणात् ब्राह्म-
 णानेव पीडयतीत्युक्तस्यानुवादः १२९ एते इति अमी चतुर्णां वर्णानां आपद्यनुष्ठेयाधर्मा उक्ता यान्सम्यगाचरंतो विहितानुष्ठाना-
 त्र निषिद्धानाचरणाच्च निष्पापतया ब्रह्मज्ञानलाभेन परमा गतिमोक्षलक्षणालभ्यते १३०

एषधर्मेति अयंचतुर्णावर्णानामाचारः समग्रतः कथितः अंतर्जल्यप्रोयश्चित्तात्तुष्टानं शुभमभिधास्यामि १३१ इति श्रीकुल्लूक
भट्टविरचितायामन्यर्थसुक्तावल्यां दशमोऽध्यायः १० ७ ७ ७ सांतानिकमिति नवैतानिति नन्वतः परमं प्रवक्ष्यामि
प्रायश्चित्तविधिं शुभमिति प्रायश्चित्तस्य वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वात् सांतानिकादिभ्यो देयमित्यादेः कः प्रस्ताव उच्यते दानेनाकार्यकारिण
इति प्रागुक्तत्वात् दानेन वधनिर्णयं सर्पादीनामशकुवन्नित्यादेश्ववक्ष्यमाणत्वात् प्रकृष्टप्रायश्चित्तार्थकदानपात्रोपन्यासः प्रकृतोपयुक्त
एव यणोभमधर्मादिव्यतिरिक्तप्रायश्चित्तादिनैमित्तिकधर्मकथनार्थत्वाच्चाध्यायस्य अन्यस्यापि नैमित्तिकधर्मस्यात्रोपन्यासो युक्तः स
प्रयोजनत्वाद्वा हस्यसांतानिको विवाहार्थस्यमाणो अवश्यं कर्तव्यज्योतिष्टोमादियागं चिकीर्षुः अध्वगः पांथः सर्ववेदसः कृतसर्वस्व
दक्षिणविश्वजित् याग विद्यागुरोर्ग्रासाच्छादनाद्यर्थः एवं पितृमात्रार्थवपि स्वाध्यायार्थस्वाध्यायाध्ययनकालीनाच्छादनाद्यर्थमिहान्ता

एषधर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् १३१ इति-
मानवेधमंशास्त्रेभृगुप्रोक्तायां संहितायां दशमोऽध्यायः १० ७ ७ ७ सांतानिकं यक्ष्यमाण
मध्यगं सर्ववेदसम् गुर्वथं पितृमात्रार्थं स्वाध्यायाद्युपतापितः १ नवैतान् स्नातकान् विद्या ब्राह्मणान् धर्म
भिक्षुकान् निःस्वभ्यां देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः २ एतेभ्यो हि हिजां ग्र्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् इ
तरेभ्यो बहिवेदि कृतान्नं देयमुच्यते ३ सर्वरत्नानिराजा तु यथाहं प्रतिपादयेत् ब्राह्मणान् वेदविदुषो य
ज्ञार्थं च वेदक्षिणाम् ४ कृतदारोऽपरान् दारान् भिक्षित्वा योधि गच्छति रतिमात्रं फलतस्य द्रव्यदातुस्तु-
संततिः ५ शिउपतापीरोगी एतान्नं ब्राह्मणान् धर्मभिक्षाशीलान् स्नातकान् जानीयात् एतेभ्यो निर्द्दनेभ्यो गोहिरण्यादिदीय

त इति दानं विद्याविशेषात्सु रूपेण दद्यात् १ २ एतेभ्य इति एतेभ्यो न ब्राह्मणश्चेभ्यो अंतर्वेदिसदक्षिणमन्नं दातव्यम् एत
द्यतिरिक्तेभ्यः पुनः सिद्धान्नं बहिवेदि देयत्वेनोपदिश्यते धनदाने त्वनियमः ३ सर्वेति राजापुनः सर्वस्वानिमाणि सुक्तादीनि यागोपयो
ग्यानि च दक्षिणार्थं धनं विद्यात्सु रूपेण वेदविदो ब्राह्मणान् स्वीकारयेत् ४ कृतोति यः सभार्यः संतत्यर्थादिनिमित्तं मंतरेणापरान् दा-
रान् भिक्षित्वा करोति तस्य रतिमात्रं फलं धनदातुः पुनस्तदुत्सन्नान्यपत्यानि भवंतीति निंदातिशयः नैव विधेन धनं याचित्वाऽन्यो विवाहः

कर्त्तव्यं नाप्येवंविधायनियमतो धनं देयमिति ५ धनानीति धनानि गोमूहिरण्यादीनि शक्त्यनतिक्रमेण ब्राह्मणेषु वेदज्ञेषु विविक्तेषु
 पुत्रकलत्राद्यवसक्तेषु प्रतिपादयेत् इति शास्त्रं स्वर्गाभिर्भवतीति ६ यस्येति यस्यावश्यं पोष्यभरणार्थं वर्षत्रयपर्याप्तं तदधिकं वा भक्ता
 दि स्यात्सकाम्यसोमयागं कर्त्तुमर्हति नित्यस्य पुनर्यथा कथंचिदवश्यं कर्त्तव्यत्वात् नान्यनिषेधः अतएव समांते सोमिकैर्मरैरिति नि-
 त्यविषयत्वमुक्तवान् ७ अत इति त्रैवार्षिक्यनादल्पधने सति यः सोमयागं करोति तस्य प्रथमसोमयागो नित्योऽपि न संपन्नो भवति स
 तरां द्वितीययागं काम्यः ८ शक्त इति यो बहुधनत्वाद्दानशक्तः सन् अवश्यभरणीये पितृमात्रादिज्ञातिजने दौर्गत्यात् दुःस्वोपेते स
 तियशो र्थमन्येष्वोददाति स तस्य दानविशेषो धर्मप्रतिरूपको न तु धर्म एव मध्यापातो मधुरोपक्रमः प्रथमं यशस्करत्वात् विषास्वादश्चा

धनानितुं यथा शक्तिविशेषेषु प्रतिपादयेत् वेदवित्तं विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते ६ यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पं
 यां संप्रत्युत्तये अधिकं वापि विद्येत सोमं पातुमर्हति ७ अतः स्वल्पीयसिद्रव्येयः सोमं पिबति द्विजः
 सपीतसोमं पूर्वापि न तस्याभोति तत्फलम् ८ शक्तः पूजने दाता स्वजने दुःस्वजीविनि मध्यापातो विषास्वादः
 स धर्मप्रतिरूपकः ९ मृत्यानां सुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् तद्भवत्यसंख्योदकं जीवतश्च मृतस्य च १०
 यज्ञश्चेत्यतिरुद्धः स्यादकेनांगेन यज्वनः ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ११ यो वैश्यः स्याद्बहुप
 शूहीनः क्रतुरसोमपः कुटुंबात्तस्य तद्भ्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये १२

तेन रक्तफलत्वात्तस्मादेतन्मकार्यम् ९ मृत्यानां मि-

ति पुत्रदाराद्यवश्यं भर्त्तव्यपीडनेन यत्पारलौकिकधर्मं बुद्ध्या दानादिकरोति तस्य दातुर्जीवितो मृतस्य च तद्दानं दुःस्वफलं भवतीति पू
 र्वैकीर्त्यादिदृष्टार्थदानप्रतिषेधः अयं तद्दृष्टार्थदानप्रतिषेधः १० यज्ञश्चेति यो वैश्य इति क्षत्रियादेर्यजमानस्य विशेषतो ब्राह्मण-
 स्य यदि यज्ञ इतरांगसंपत्तौ सत्यामेकेनांगेनासंपूर्णः स्यात् तदा यो वैश्यो बहुपश्चादिधनः पाकयज्ञादिरहितो असोमयाजीतस्य गृहा
 तदंगोचितं द्रव्यं बलेन चौर्येण वाहरेत् एतच्च धर्मप्रधाने सति राजनिकार्यं सहिशास्त्रार्थमनुतिष्ठंतं निगृह्णाति ११ १२ आहरे
 दिति यज्ञस्य द्विधांगवैकल्ये सति तानि त्रीणि चांगानि द्वे चांगे वैश्यादलाभे सति निर्विशकं द्रव्यं गृहात् बलेन चौर्येण वाहरेत् य

स्माच्छूद्रस्य कृषिदपियज्ञसंबंधो नास्ति न यज्ञार्थं धनं शूद्रा हि मोक्षो भिक्षो तेति वक्ष्यमाण प्रतिषेधः शूद्राद्याचनस्य न तु बलग्रहणादेः
१३ य इति योनाहिताग्निः गोशतपरिमाणधन आहिताग्निर्वाऽसौ मया जीगोसहस्रपरिमितधनः द्वयोरपि गृहाभ्यां प्रकृतमंगद
यंत्रयं वा शीघ्रं ब्राह्मणेन ब्राह्मणमाहरणीयं ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामपि ब्राह्मण आहरेत् क्षत्रियस्य तु अदस्य स्वहर
णं नियेधयिष्यति १४ आदानेति प्रतिग्रहादिना आदानं धनग्रहणं नित्यं स्यात्सौ आदाननित्यः ब्राह्मणः तस्मादिष्टा पूत दानर-
हितात् यज्ञांगद्वयत्रयार्थायां च नायांकृतायां अददतो बलेन चौर्येण वा हरेत् तथा कृते अपहर्तुः ख्यातिः प्रकाशते
द्विमेति १५ तथैवेति सायंप्रातर्भोजनोपदेशात् त्रिरात्रोपवासो वृत्ते चतुर्थेऽहनि प्रातः सप्तमे भक्ते दानादि धर्मरा
मर्ये चौर्यादिना हर्तव्यम् १६ खलादिति धान्यादिमर्दनस्थानात्क्षेत्राद्वा गृहाद्यायतो वा अन्यस्मात्प्रदेशात् धान्यं हीनकर्मसंबधि

आहरेत्त्राणि वा हेवाकामं शूद्रस्य वेष्मनः न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः १३ योनाहिताग्निः
शतगुरयश्चाचसहस्रगुः तयोरपि कुटुंबाभ्यामाहरद्विचारयन् १४ आदाननित्याच्चादातुराहरेदप्र
यच्छतः तथा यशोस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्द्धते १५ तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनभता अश्वस्तन-
विधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः १६ खलात्क्षेत्राद्गाराद्यायतो वाप्युपलभ्यते आख्यातव्यतु तत्तस्मै पृच्छे
ते यदि पृच्छति १७ ब्राह्मणस्त्वन हर्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन दस्युनि क्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्तुमर्ह-
ति १८ योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति सकृत्वा पुन मात्मानं सतारयति तावुभौ १९

लभ्यते ततो हर्तव्यं यदि वा सौ धनस्वामी पृच्छति किन्मि त्तं कृतं इति पृच्छते निमित्तं चौर्यादेर्वक्तव्यम् १७ ब्राह्मणेति
पिनिमित्तेषु क्षत्रियेण ब्राह्मणस्य धनं ततो परं कृत्वा तन् हर्तव्यं समानन्यायतया तु वैश्यशूद्राभ्यां तु
दुरुहिहिताननुष्ठायिनोऽपुन ब्राह्मणक्षत्रिययोरत्यंतापदि क्षत्रियो हर्तुमर्हति १८ योऽसाधुभ्य इति यो हीनकर्मादिभ्यः उ-
त्कृष्टेभ्योऽभिहितेषु पिनिमित्तेषु उक्तानुरूपं यज्ञागादिसाधनं कृत्वा साधुभ्य उत्कृष्टेभ्यः कृत्वा दुःस्वाम्योचयति १९ छ. छ.

यद्भनमिति यज्ञशीलानां यद्भनंतद्यागादौ विनियोगात् देवस्वविद्वांसो मन्यन्ते यागादिभूत्यानां तु यद्भनंतर्द्धमविनियोगाभावादास्तस्य
सुच्यते अतस्तदप्यपहृत्य यागसंपादनात् देवस्वकर्तव्यम् २० नतस्मिन्निति तस्मिन्नुक्तनिमित्ते चौर्यबलात्कारं कुर्वाणे धर्मप्रधानो रा
जादंभनकुर्यात् यस्माद्वाज्ञो मूढत्वाद्वा ह्यणः क्षधावसादं प्राप्नोति ततश्च २१ तस्येति तस्य ब्राह्मणस्यावश्यमरणाय पुत्रादिवर्गज्ञात्वा
श्रुतानां रोचिततदनुकूलां वृत्तिकल्पयेत् २२ कल्पयित्वेति अस्य ब्राह्मणस्य जीविकां विधाय शत्रुचौरादेः सर्वतोरक्षयेत् यस्माद्वा
ह्यणाद्रक्षितानस्य धर्ममेषद्वागं प्राप्नोति २३ नयज्ञार्थमिति यज्ञसिद्धये धनं ब्राह्मणः कदाचिन्नशूद्राद्याचेत् यस्माच्छूद्राद्याचि
त्वाय जं कुर्वाणो मृतश्च डालो भवति अतो याचननिषेधात् शूद्राद्याचितोपस्थितं यज्ञार्थमप्यविरुद्धम् २४ यज्ञार्थमिति यज्ञसिद्धये

यद्भनं यज्ञशीलानां देवस्वतद्दिदुर्बुधाः अयज्वनांतु यद्विदितमास्तरस्वतं दुच्यते २० नतस्मिन्धारयेद्दंड
धार्मिकः प्रथिवोपतिः क्षत्रियस्याहिबालिभ्याद्वा ह्यणः सीदति क्षधा २१ तस्य मृत्युजन्मज्ञात्वा स्वकुटु
बान्महापातः श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिधर्मो प्रकल्पयेत् २२ कल्पयित्वा अस्य वृत्तिचरक्षेदेन समततः रा
जाहिधर्ममेषद्वागतस्मात्प्राप्नोति रक्षितात् २३ नयज्ञार्थं धनं शूद्रादिभ्यो भिक्षेत कर्हिचित् यजमानो हि भि
क्षित्वा च डालः प्रेत्य जायते २४ यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा योनसंवेप्रयच्छति स्याति भासता विप्रः काकता वा
शतसुमाः २५ देवस्वब्राह्मणस्वबालो भेनोपहितस्तियः स पापात्मा परलोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति २६
इष्टिर्वैश्वानरी नित्यन्निर्वपेदब्धूपर्चये कृतानां पुशसोमानानि श्रुत्यर्थमसंभवे २७ आपत्कल्पेन यो
धर्मं कुरुते नापदि हिजः सनामोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् २८ धंधनं याचित्वा यो यज्ञे सर्वन्नविनियुक्ते
स शतं वर्षाणि भासत्वं का फलं वा प्राप्नोति २५ देवस्वमिति प्रतिमादिदेवतार्थमुत्सृष्टं धनं देवस्वब्राह्मणस्वंच यो लोभादपहरति स पा
पस्वभावोजन्त्यांतरे गृध्रोच्छिष्टेन जीवति २६ इष्टमिति समाप्ते वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरशब्दपर्ययं चैत्रशुक्लादिवर्षप्रवृत्तिः तत्र सं
स्थेर्वैश्वानरी भिक्षुं विहितसोमयागासंभवे तदकरणदोषनिर्हरणार्थं सर्वदा शूद्रादित उक्तधनग्रहणरूपा भिक्षुं कुर्यात् २७ आपदि
ति आपदिहितेन विधिना योऽनापदि धर्मं लुप्तानं हिजः कुरुते तस्य तत्परलोके निष्फलं भवतीति मन्वादिभिर्विचारितम् २८ ७५

विश्वेति विश्वेदेवाग्न्येदेवैः साध्येऽथ तथामहर्षिभिर्ब्राह्मणैर्मरणाद्भौतैरापत्कमुख्यस्य विधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिः प्रतिनिधिर-
नुष्ठितोऽसौ मुख्यासंभवे कार्यः न तु मुख्यसंभवे २९ प्रभुरिति यो मुख्यानुष्ठानसंपन्नः सन् आपद्बिहितेन प्रतिनिधिना अनुष्ठानं-
करोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलौकिकं अप्युदयरूपं प्रत्यवायपरिहारार्थं फलं च न भवति आपत्कल्पेन यो धर्ममित्यनेनोक्तमप्येतत् शास्त्रा-
दराध्यं न रुच्यते ३० नेति धर्मज्ञो ब्राह्मणः किंचिदप्यपकृतन्नराजः कथयेत् अपितु स्वशक्त्यैव वक्ष्यमाणान्भिचारादिनापका-
रिणो मनुष्यान् निगृणहीयान् ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादपकृष्टापराधकरणे सत्यभिचारादिन दोषायेत्येवं परमतमेतत् न त्वभि-
चारो विधीयते राजनिवेदनं वा निषिध्यते ३१ स्ववीर्यादिति यस्मात्स्वसामर्थ्याद्वाजसामर्थ्याच्च पराधीनराजसामर्थ्यापेक्षया .

विश्वेऽथ देवैः साध्येऽथ ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः आपत्कमरणाद्भौतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः २९ प्रभुः प्रथम-
कल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते न सांपरायिकं तस्य दुर्मते विद्यते फलम् ३० न ब्राह्मणो वेदयुतं किंचिद्वाज-
निधर्मवित् स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ३१ स्ववीर्याद्वाजवीर्याच्च स्ववीर्यबलवत्तरस्म-
तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृणहीयादरीन् द्विजः ३२ श्रुतीरथर्वांगिरसीः कुर्यादित्यभिचारयन् वाक्शस्त्र-
कैर्ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् द्विजः ३३ क्षत्रियो वाहुवीर्येण तरेद्वापदमात्मनः धनेन वैश्यश्चूद्रौ तु जपहो-
मैर्द्विजोत्तमः ३४ विधाता शासितावक्ता भैत्रो ब्राह्मण उच्यते तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुक्लांगिरमोरयेत् ३५

मर्थमेव स्वाधीनत्वाद्बलीयः तस्मात्स्वेन वीर्येणैव शत्रून् ब्राह्मणो निगृणहीयात् तत्किं स्ववीर्यमित्याह ३२ श्रुतीरिति अथर्ववेदं
गिरसीर्दृष्टाभिचारश्चुतीरविचारयत्कुर्यात् तदर्थमभिचारमनुतिष्ठेत् इत्यर्थः यस्मादभिचारमंत्रोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य वागेव
शस्त्रकार्यकरणात् शस्त्रेणैव ब्राह्मणः शत्रून् हन्यात् ३३ क्षत्रिय इति क्षत्रियः स्वपौरुषेण शत्रुतः परिभवत् क्षणात्मात्मन आपदन्नि-
स्तरेत् वैश्यश्चूद्रौ पुनः प्रतिकर्षे धनदानेन ब्राह्मणस्तत्क्षेत्रात्मकैर्जपहोमैः ३४ विधातेति विहितकर्मणामनुष्ठाता पुत्रशिष्या-
दानां शास्ता प्रावश्चित्तादिधर्माणां वक्ता सर्वभूतभैत्रो मयानो ब्राह्मण उच्यते तस्मै निगृह्यतामयमित्येवं अनिष्टं ब्रूयात् नाप्याक्रो-

शंवाचं वागदं डधिदंडरूपांतस्थोच्चारयेत् ३५ नवैदिति कन्या अनूदापितरूपांतस्था अल्पाध्यायिभूर्व्याध्यादिपाडिता लुपनीताः
 श्रोतान्सायं प्रातर्होमान् कुर्वुः हावयेदिति प्रसक्ता वयं कन्यादीनां प्रतिषेधः ३६ नरक इति एते कन्यादयो होमं कुर्वीणानरकं गच्छंति
 यस्य तदग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वीत सोऽपि नरकं गच्छति तस्मात् श्रोतकर्म प्रवीणः समस्त वेदाध्यायी होता कार्यः ३७ प्राजाप
 त्यमिति आधाने प्राजापत्यमन्त्रं प्रजापतिदेवता कंधनसंपत्तौ सत्यां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्त्वा कृते व्याधाने अनाहिताग्निर्भवति आधा
 नफलं न लभते तस्मादाधाने अश्वं दक्षिणां दद्यात् ३८ पुण्यानीति श्रद्धावान्वशी कृतेन्द्रियः यज्ञव्यतिरिक्तानि तीर्थयात्रादीनि क
 र्माणि पुण्यानि कुर्वीत न तु शास्त्रोक्तदक्षिणातोऽल्पदक्षिणैर्यजेत यज्ञोपकारार्थत्वाद् दक्षिणायाः स्वल्पेनाप्युद्देगादिदोषनिषेधार्थं

नवैकन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्त्तो नासंस्कृतस्तथा ३६ नरको हि पतंत्येते
 जुहुतः स च यस्य तत् तस्माद्देवान् कुशलो होता स्याद्देवपारगः ३७ प्राजापत्यमदत्त्वा श्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणा
 म् अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ३८ पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्धावान् जोतिन्द्रियः न त्वल्पदक्षिणै
 र्यज्ञैर्यजेते ह कथंचन ३९ इन्द्रियाण्यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून् हंत्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पध
 नो यजेत् ४० अग्निहोत्रं पविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः चोद्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हितम् ४१
 येशूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ऋत्विजस्तो हि येशूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ४२

मिदं वचनम् ३९ इन्द्रि

याणीति जक्षरादीनि इन्द्रियाणि जीवतः ख्यातिरूपं यशः स्वर्गायुषी मृतस्य ख्यातिरूपां कीर्तिमपत्यानि पशून् श्वाल्यदक्षिणोच
 तः नाशयति तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागं न कुर्यात् ४० अग्निहोत्रीति अग्निहोत्री ब्राह्मणः इच्छातोऽग्निषु सायं प्रातर्होमान् कृत्वा
 मासं चोद्रायणं चरेत् यस्माद् वीरः पुत्रः तस्य हत्याहननं न तुल्यमेतत् तथा च श्रुतिः वीरहावा एष देवानां भवति योऽग्निमुद्दासयते अन्येतु मा
 समपविध्येति समर्थयंति ४१ येशूद्रादिति येशूद्रादधिगम्यार्थं प्राप्य सामान्याभिधानेन याचनेन वा अर्थस्ती कृत्य वृषलाग्न्युपसेविना
 मिति यस्य माणसिगादाधानपूर्वकमग्निहोत्रमनुतिष्ठंति ते येशूद्राणां मेव याजकाः न तु ते पातकलं भवति अतस्ते वेदादिषु निर्दिताः ४२

तेषामिति तेषां शूद्रधनाहिताग्निपरिचारिणां मूर्खाणां मूर्खिणां दंष्ट्राशूद्रः तेन दानेन सततं परलोके दुःखेभ्यो निस्तरति न तु यज
मानानां फलं भवति ४३ अकुर्वन्मिति नित्यं यद्विहितं संध्योपासनादिनैमित्तिकं च शिवस्पर्शादौ स्नानादितदकुर्वन् तथा प्रतिषिद्धं हिं
साद्यनुतिष्ठन्नविहितनिषिद्धेषु अत्यंतासक्तिं कुर्वन्नरो भन्तुष्यं जातिमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति न निन्दित्यार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतद
तिनिषेधात् निन्दितपदेनैव प्रसक्तश्चेदियार्थेषु पिसंगृहीतं अतः पृथक् न वक्तव्यं उच्यते अस्मिन्नात कवतेषु पाठान्तव्रतानीमानि
धारयेदित्युक्तमन्वायं प्रतिषेधः किंतु व्रतविधिः तर्ह्यकुर्वन्मिति न कर्मत्वेनेव प्राप्तत्वात् पृथक् न वक्तव्यमिति चेन्न स्नातकेतरविषय-
त्वेनास्यसविषयत्वात् ४४ अकामत इति अबुद्धिरुतेपापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः पंडिताः एके पुनराचार्याः कामतैः कृतेपापे प्रायश्चि
तं भवतीत्याहुः एतच्च पृथक् शुल्यभिधानं प्रायश्चित्तगौरवार्थं श्रुतिनिदर्शनादिति इन्द्रो यतीन् सालां रुकेभ्यः प्रायच्छत् तमश्चाला

तेषां सततमज्ञानां वृषलां गत्युपसोविनाम् पदामस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणिसंतरेत् ४३ अकुर्वन्मिति
कर्मनिन्दितचसमाचरन् प्रसक्तश्चेदियार्थेषु प्रायश्चित्तीयतेनरः ४४ अकामतः कृतेपापे प्रायश्चित्तं वि
दुर्बुधाः कामकारकृतप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ४५ अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन सुहृयति काम
तं कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ४६ प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य देवात्पूर्वकृतेन वा न ससर्गं व्रजेत्सद्भिः
प्रायश्चित्तेऽकृते हिजः ४७

वागैत्यवदत्समजापतिमुपाधावत्तस्मात्तमुपह्वयं प्रायच्छदिति अस्यार्थः इन्द्रो यतीन् बुद्धि
दत्तवान् समप्रायश्चित्तार्थं प्रजापतिसमीपमगमत् तस्मै प्रजापतिरुपह्वारव्यं कर्म प्रायश्चित्तं दत्तवान् अतः कामकारकृतप्य प्रायश्चि
तम् ४५ अकामत इति अनिच्छातः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शक्यं ह्यतिनश्यति वेदाभ्यासेनेति कामकृतविषयप्रायश्चित्तापेक्षया लघु
प्रायश्चित्तोपलक्षणार्थं प्रायश्चित्तांतरेणापि विधानात्सागद्देशादिव्यामूढतया पुनरनिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्रायश्चित्तैर्विधाधनत-
पोभिः सुहृयतीति गुरुप्रायश्चित्तपरं अतः पूर्वोक्तस्यैवायमध्याहारः यद्यपि अधिकारनिरूपणं प्रकृतप्रायश्चित्तं त्वनंतरं वक्ष्यति तथा
प्यज्ञानात् लघुप्रायश्चित्ताधिकारी ज्ञानात् गुरुप्रायश्चित्ते अधिक्रियत इति अधिकारनिरूपणमेवेदम् ४६ प्रायश्चित्तीयतामिति

देवात्प्रमादादन्यशरीरकृतेन पूर्वजन्मार्जितदुष्कृतेन क्षयरोगादिभिः सूचितेन प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य अकृते प्रायश्चित्ते साधुभिः सह-
 याजनादिनासंसर्गं गच्छेत् ४७ इहेति इहजन्मनि निषिद्धाचरणैः केचित्पूर्वजन्मकृतैः दुष्टस्वभावमनुष्याः कौनरव्यादिकरूपविप-
 र्ययं प्राप्नुवन्ति ४८ स्वर्णैति पिशुन इति अन्नहर्त्तेति एवं कर्मैति ब्राह्मणसुवर्णचौरैः कुलितनखत्वं प्राप्नोति निषिद्धसूरापः श्यावदंतं
 तां ब्रह्महाक्षयरोगित्वं गुरुभार्यागामाधिकोपमेहनत्वं पिशुनो विद्यमानदोषाभिधायी दुर्गंधिनासत्वं अविद्यमानदोषाभिधायको दुर्ग-
 धिसुखत्वं धान्यचौरोंऽगहीनत्वं धान्यादेरपद्रव्येण मिश्रणकर्त्ता अतिरिक्तागत्वं अन्नचौरोंमेदानलत्वं अननुज्ञाताध्यायी मूकत्वं वस्त्र-
 चौरैः श्वेतकुट्टलम् अश्वचौरैः खंजत्वं एवं बुद्धिवाक्चक्षुश्च विकला विकृत रूपाः साधुविगर्हिताश्च प्राग्जन्मार्जितोपभक्तदुष्कृत-

दीपहर्त्ता भवेदंधः काणो निर्वापकस्तथा हिंसारुचिः सदारोगी वातांगः पारदारिकः

इह दुश्चरितैः केचित्केचित्पूर्वकृतेस्तथा प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरारूपविपर्ययम् ४८ स्वर्णचौरैः कौन-
 रव्यसूरापः श्यावदंतताम् ब्रह्महाक्षयरोगित्वं दोश्चरित्यं गुरुतल्यगः ४९ पिशुनः पौतिनासिक्वसूचकः
 पूतिवत्कृताम् धान्यचौरोंऽगहीनत्वमातिरेक्यतु मिश्रकः ५० अन्नहर्त्ता भियाविलं मोक्ष्यवागपहारकः
 वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यं पशुतामश्चहारकः ५१ एवं कर्मविशेषेण जायते सुद्विगर्हिताः जडमूका धर्माधिरा वि-
 कृताकृतयस्तथा ५२ चरितव्यमतो नित्यप्रायश्चित्तविशक्त्यये निद्ये हिलक्षणे युक्ता जायते निष्कृतेन
 सः ५३

शेषेणोत्पद्यन्ते ४९ ५० ५१ ५२ चरितेति यस्मादभिष्कृतमनाशितमेनोयैस्ते अनिष्कृतेनंसः अकृतप्रायश्चि-
 ताः परलोकोपभक्तदुष्कृतशेषेण निन्द्यैर्लक्षणैः कुनखिलादिभिर्जायन्ते तस्माद्विशक्त्यये पापनिर्हरणार्थं प्रायश्चित्तं सदा कर्तव्यं एवं भि-
 न्नेषु होतीति वतूनमौमितिकमात्रं प्रायश्चित्तं किं निष्कृतेन स इत्कपादानात् तया विशुद्धये चरितव्यमित्कपदेशात् पापक्षयार्थि न ए-
 वाधिकारः तथा हि प्रायश्चित्तं हि चरितव्यमिति विधावधिकारापेक्षायां फलभावेन निर्देशादितिरात्रिसन्न्यायेन श्रूयमाणमेव विशुद्धये
 इति फलमधिकारिविशेषणं युक्तं इममेवार्थं स्फुटयति याज्ञवल्क्यः विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् अनिग्रहाच्चन्द्रियाणां
 नरः पतनमृच्छति तस्मात्तेनेह कर्त्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये पतनमृच्छति पापं प्राप्नोतीत्यर्थः विशुद्धये पापविनाशाय बहून्वर्षग-

णान्धोरान्नरकान्धाप्यतस्वयात् संसारान्प्रतिपद्यंते महापातकिनस्त्वमानित्यादिनामहापातक्यादीनान्नरकादिप्राप्तिर्वैक्ष्यति नंत-
नैमित्तिकमात्रत्वं प्रायश्चित्तानां संगच्छते तस्माद्ब्रह्मवधादिजनितपापक्षयार्थिने एव प्रायश्चित्तविधावधिकार इति ज्ञेयम् ५३ ब्रह्महत्वेति
ब्राह्मणप्राणवियोगफलको व्यापारो ब्रह्महत्या न च साक्षादन्यस्वामिनि युज्यते तथा गोहिरण्यग्रहणादिनिमित्तकार्यकस्यापि तदुद्देशेन
ब्राह्मणमरणे ब्रह्महत्या न चैवमिषु कारस्यापीषूत्यादनद्वारेण तथा वध्यस्यापि हंतृगतमन्युत्यादनद्वारा ब्रह्महत्यास्यात् अन्ये शास्त्रतो
यस्य ब्राह्मणहंतृत्वप्रतीयते स एव ब्रह्महंता अत एव शातातपः गोभूहिरण्यग्रहणे स्त्रीसंबंधकृतेऽपि वा यमुद्दिश्य त्यजेत्याणां स्तमाहुर्ब्र-
ह्मघातकं एवं चान्यान्यपि शास्त्रायाण्येव ब्रह्मवधनिमित्तानि ज्ञेयानि तथारागात् द्वेषात् समादाहास्ततः परत एव वा ब्राह्मणघातयेद्यस्त-
तमाहुर्ब्रह्मघातक इति प्रयोजकस्यापि हंतृत्वं शास्त्रीयम् तथानिषिद्धस्तरापानं ब्राह्मणस्रवर्णहरणं गुरुभार्यागमनं एतेऽश्वसहसंसर्गः

ब्रह्महत्यां स्तरापानं स्तेयं गुर्वंगनागमः महांति पातकान्याहुः संसर्गश्चापितैः सहः ५४ अनृतं च समुल-
घैराजगामि च पृथक् नम् गुरोश्चालीकनिर्बंधः समानि ब्रह्महत्या ५५ ब्रह्मोऽस्मता वेदनिदा कौटसाक्ष्यं
सहृदयः गृहीतानाद्य योजधिः स्तरापानसमानि षट् ५६ निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च भूमि-
वज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ५७ रेतः सैकः स्वयोनीषु कुमारीष्वत्यजास्तु च सरव्युः पुत्रस्य च-
स्त्रीषु गुरुतल्यसमं विदुः ५८ संवत्सरेण पतति इत्येतानि महापातकान्याहुः महापातकसंज्ञा चैवं वैक्ष्यमाणस्योपपातका-

दिसंज्ञालाघवार्थम् ५४ अनृतमिति जात्युल्लर्षनिमित्तमुल्लर्षभाषणं यथा ब्राह्मणो हमिति अब्राह्मणो ब्रवीति राजनिवास्तेनादीनां-
परेषामरणफलकं दोषाभिधानं गुरोश्चानृताभिर्शंसनं तथा च गोतमः गुरोरनृताभिर्शंसनमिति महापातकसमानीति एतानि ब्रह्महत्या-
समानीति ५५ ब्रह्मोऽस्मतेति ब्राह्मणअधीतवेदस्यानप्यासेन विस्मरणं असत्शास्त्राश्रयणेन वेदकुलनं साक्ष्यमृषाभिधानं
ब्राह्मणस्य वधः निषिद्धस्य लशनादेर्भक्षणं अनाद्यस्य पुरीषादेरदनम् मेधातिथिस्तनभोक्ष्यत इति संकल्प्य यदुज्यते तदनाद्यमित्या-
चष्टे एतानि स्तरापानसमानि ५६ निक्षेप इति ब्राह्मणस्रवर्णव्यतिरिक्तानिःक्षेपस्य हरणं तथा मनुष्यतुरगरूप्यभूमिहीनकमणीनां ह-
रणं स्रवर्णस्तेयतुल्यम् ५७ रेतः सैक इति सोदर्यमग्निचंडालीसरिवपुत्रभार्यास्तयोरेतः सैकस्तं गुरुभार्यागमनसमानमाहुः एतेषां

भेदेन समीकरणं यद्येन समीकरणं तस्य तेन प्रायश्चित्तार्थं यत्कोटसाहस्रहृदयोः सत्प्रापनसमीकरणं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं वक्ष्यति त
 द्विकृत्यार्थं यत्पुनर्गुरोरलीकनिर्वधस्य ब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्टाद्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तनिर्देशः समीकृतानां न्यूनप्रायश्चित्तं भव
 तीति ज्ञापनार्थं तथा च लोके राजसमः स विवदत्कत्ते स विवस्य न्यूनतैव गम्यते अत्रोपदेशिकप्रायश्चित्ते अतिदिश्यतां प्रायश्चित्तं तन्म्यूनं
 प्रायश्चित्तं समीकृतानां च इदानीं सुपपातकान्याह ५८ गोवध इत्यादि परिवर्तितानुजेनोदइति कन्यायादूषणमिति ब्रह्मतेति स
 र्वेति इधनेति अनाहितेति धान्येति गोहननं जातिकर्म दुष्टानां याजनं परपत्नीगमनं आत्मविक्रयः मातृपितृगुरूणां च सुश्रूषाद्यकरणं
 सर्वदा ब्रह्मपुत्रत्यागः नवेदविस्मरणं ब्रह्मोश्शतेत्यजेनोक्तत्वात् अग्नेश्च स्मार्त्तस्य त्यागः श्रौतानां मग्निहोत्रपविध्याग्नीनित्कत्वात्
 त्कृतस्य च संस्कारभरणाद्यकरणं कन्याया आदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवर्तितत्वं भवति दाराग्निहोत्रसंयोग इत्यादिना प्रागुक्तं कनिष्ठ
 स्य परिवेत्तुं तयोश्च कन्यायादानं तयोरेव विवाहो मादियागे चार्त्तिज्यं कन्यायामैकनवर्जमंगुलीप्रक्षेपादिनः दूषणं रेतः सेकपर्यंत
 मैथुनेषु सुरेतः सेकः स्वयोनीषु कुमारी घंत्यजासु च इत्कत्वात्प्रतिषिद्धं दृष्टिजीवनं ब्रह्मचारिणो मैथुनं तडागोद्यानं भार्यापत्यानां विक्र

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च ५९

यः यथा कलमनुपनयनं ब्राह्मणं तथा चोक्तं अत ऊर्ध्वं त्रयोप्येते यथा कालमसंस्कृताः इति बांधवानां पितृव्यादीनां अननुवृत्तिः प्रतिनि
 यतवेतनग्रहणपूर्वकमध्यापनं प्रतिनियतवेतनप्रदानपूर्वकमध्ययनं च अविक्रय्यादीनां तिलादीनां विक्रयः स्ववर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजा
 ज्ञयाधिकारः महतां प्रवाहप्रतिबंधहेतूनां सेतुबंधादीनां प्रवर्तनं औषधीनां जातिमात्रादीनां हिंसनं एतच्च ज्ञानपूर्वकाभ्यासक्रियायां
 प्रायश्चित्तगौरवात्पक्षलृष्टजानां औषधीनामित्यादिना वक्ष्यति तत्सहस्रं सायां प्रायश्चित्तलाघवाद्वाग्यादिस्त्राणां वेश्यात्वं कृत्वा तदुप
 जीवनं श्येनादियज्ञेनानपराहस्यमारणं मंत्रौषधिनावशीकरणं पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थमात्रमेव वृक्षच्छेदनं अनातुरस्य देवपित्राद्युद्देश
 मन्तरेण पाकाद्यनुष्ठाननिदिनान्नस्य लशुनादेः सहृदनिच्छया भक्षणं इच्छा पूर्वकाभ्यासभक्षणेषु पुनर्गर्हितानाद्ययोज्येति स्मृतिविरुद्धत्वात्
 सत्यधिकारे अन्यनाथानं स्ववर्णादन्यस्य सारद्रव्यस्यापहारणं ऋणानां च ऋणोऽस्त्रिभिर्ऋणवान्नरो जायते तदनपकरणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात्
 स्वशिक्षणं नृत्वं गीतवादित्रोपसेवनं धान्यताम्रलोहादेः पशूनां च चौर्यं हिंजातीनां पीतमद्यायाः स्त्रियागमनं स्त्रीभूद्वैश्यक्षत्रियहननं अ

दृष्टार्थकर्मभावबुद्धिः एतत्सत्येकमुपपातकं बांधवत्यागइत्यनेनैवमात्रादीनां त्यागप्राप्तौ पृथग्वचनमिदं धर्मपितृव्यादिबांधवत्यागेनाव-
श्यमेव प्रायश्चित्तं भवति किंतु मात्रादित्यागप्रायश्चित्तात् न्यूनमपि भवति ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ब्राह्मणस्ये-
ति ब्राह्मणस्य देहहस्तादिना पीडा क्रियायदतिशयदुर्गंधितया ध्रैयं लक्षणपुरीषादितस्य मद्यस्य चाघ्राणं कुटिलत्वं कृतापुंसि च मुखा-
दौ मेथुनइत्येतत्सत्येकं जातित्रिशकं स्मृतम् ६७ स्वरति गर्हभतुरगोष्ट्रमृगहस्तिछागमेघमत्स्यसर्पमहिषाणां प्रत्येकं च धः संकरीकर-

परिवित्तितासु जेनो देपरिवेदनमेव च तयोर्द्वानि च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ६० कन्यायादुषणं चै-
व चात्सु ध्येयं तत्त्रयं पनम् तडागारा मदारानामपत्यस्य च विक्रयः ६१ आत्यता बांधवत्यागो भृत्या ध्यापन-
मेव च भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानत्वं विक्रयः ६२ सर्वाकरेष्वधीकारो महायंत्रप्रवर्तनम् हिंसोषधी-
नारुत्या जीवो भित्तारो मूलकर्म च ६३ इधनार्थमसुकाणां दुमाणां उपपातनम् आत्मार्थं च क्रियारंभो-
निदितान्नादन तथा ६४ अनाहितान्नितास्त्येयमृणानामेनपक्रिया असच्छास्त्राधिगमनं कोशील-
व्यस्य च क्रिया ६५ धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् स्त्रीभूद्रविद्वत्सत्रबधोनास्ति क्यंचोप-
पातकम् ६६ ब्राह्मणस्य रुजः कृत्याघातिरुधेयमद्ययोः जेत्यच मेथुनपुंसि जातित्रिशकं स्मृतम् ६७
खराश्वोष्ट्रमृगभानामजाविकवधस्तथा संकरीकरणं जेयमीनाहिमहिषस्य च ६८ निदितेभ्यो धना-
दानवाणिज्यं भूद्रसेवनम् अपात्रीकरणं जेयमसत्यस्य च भाषणम् ६९ कृमिकीटवयो हत्या मद्यालु-
गतं भोजनम् फलधः कुसुमस्तेयमर्धैर्यचमलावहम् ७० एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक्पृथक्
ये ये वै तैरपोद्घाते तानि सम्यङ्निबोधत ७१ गंजेयम् ६८ निदितइति अप्रतिग्राह्यधनेभ्यः प्रतिग्रहोवाणिज्यं भूद्रस्य परिच-

र्या अनुताभिधानं इत्येतत्सत्येकं मपात्रीकरणं जेयम् ६९ कृमीति कृमयः कृद्रजंतवः तेष्वर्धत्स्यूलाः कीटाः तेषां वधः पक्षिणां
गतं यद्रो ज्यमपि शाकाद्येकपि दंकादौ कृत्वा मघेन सहानीतं तस्य भोजनम् मेधातिथिस्तु मद्यालुगतं मद्यं संस्पृष्टमाह तन्मतत्र प्राय-
श्चात्फलकाष्टपुष्पाणां च चौर्यं अत्यैः पचयेपि अत्यंतवैकृत्यं एतत्सर्वसत्येकं मलिनीकरणम् ७० एतानीति एतानि ब्रह्महत्यादीनि पापानि भो-

देनयथोक्तानियैर्यैर्व्रतैः प्रायश्चित्तरूपेणैर्यतेतानि शृणुत ७१ ब्रह्महेति यो ब्राह्मणं हतं बान्धवने कुटीं कृत्वा हतस्य शिरः कपालं त
 दभावे अन्यस्यापि निहंतुं कृत्वा अरण्ये भौक्ष्यात्मानः पापनिर्हरणाय द्वादश वर्षाणि वसेत् व्रतं कुर्यात् अत्रापि कृतवपनो निवसेदिति व
 स्यति अनंतरं तरोक्ता अपि विशेषा ग्राह्याः तथा च यमः सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंकल्पितानि च संविशेत्तामिश्रानकैर्विधूमे भुक्तवज्जने भू
 णमेदेहि मे भिक्षामेनो विख्याप्य संवरेत् एककालं चरेद्भैक्ष्यंतदलब्धोदकं पिबेत् अपंच द्वादश वार्षिकविधिः ब्राह्मणस्याज्ञानकृतब्रा
 ह्मणवधे इयं विशद्विदुः कृताप्रमाप्या कामतो द्विजमिति वक्ष्यमाणत्वात् क्षत्रियवैश्यक्षूद्राणां तु क्रमेणैतं द्वादशवर्षिकं द्विगुणं त्रिगुणं
 चतुर्गुणं च द्रष्टव्यम् यथोक्तं भविष्यपुराणे द्विगुणाः क्षत्रियानां त्रिगुणाः स्मृताः चतुर्गुणास्तूद्राणां पर्वदुक्तमहात्मनाम्
 पर्वदुक्तव्रतं प्रोक्तं शान्द्वये पापकर्मणाम् यावद्भिर्ब्राह्मणैर्ब्राह्मणानां सप्ताततो द्विगुणैः क्षत्रियाणां द्रष्टव्यव्यवहारदर्शनाद्यर्थं सप्ताभ
 वे त्रिगुणैर्वैश्यैर्वैश्यानां चतुर्भिः शूद्रैः शूद्राणामिति सप्तमात्रं क्षत्रियादीनां त्रयाणां व्रतमपि द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणमित्यर्थः एतानि च म-

ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् भौक्ष्यात्मा विशद्विदुः कृत्वा शवशिरो ध्वजम् ७२ लक्ष्यं शस्त्र
 मृतावास्या हि दुषामिच्छयात्मनः प्रास्येदात्मानमग्नीं वासमिदं त्रिरवाकृशिराः ७३ सूक्तब्रह्मवधप्रायश्चित्तवचना

निगुणवत्कृतनिर्गुणब्राह्मणहननविषयत्वेन भविष्यपुराणे व्याख्यातानि हंताचेत्तु गुणवान्वीर अकामान् निर्गुणो हतः कर्तव्यानि मनूक्त
 नि कृत्वा वै आश्रमेधिकम् ब्रह्महा द्वादशाब्दनि कुटीं कृत्वा वने वसेत् गच्छेदवभृथं वापि अकामाग्निर्गुणे हते जातिशक्तिगुणापेक्षं स-
 कृदुद्धि कृतं तथा अनुबंधाद्विज्ञाय प्रायश्चित्तप्रकल्पयेत् इति विश्वामित्रवचनात् प्रायश्चित्ताधिक्यमूहनीयम् कामकृते तु ब्राह्मणव-
 धे द्विगुणं ब्रह्मवधप्रायश्चित्तं चतुर्विंशतिवर्षं तदा हांगिराः अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्व-
 के ७२ लक्ष्यमिति धनुःशराद्यायुधधारिणां ब्रह्मवधपापस्यार्थमयं लक्ष्मीभूत इत्येवं जानतां स्वेच्छया बाणलक्ष्यभूतो वा वतिष्ठेत् याव
 न्भूतो मृतकल्पो वा विशद्विदुः कृत्वा हयाजवल्गयः संग्रामे वा हतोलक्ष्यभूतः शूद्रियवापुयात् मृतकल्पः प्रहारार्ते जीवन्नापि विशद्विदुः कृत्वा अ-
 ग्नीं प्रदीप्ते वा धोमुस्वरूपान् वारान् शरीरं प्रक्षिपेत् तथा प्रास्येत् तथा श्रियेतेत्यापस्तंबवचनात् एवं प्रक्षिपेत् एतत्प्रायश्चित्तद्वयमनंतरं रे-
 यस्य भाणं च यजेत वा श्वमेधेनेत्येव प्रायश्चित्तत्रयमिदं कामतः क्षत्रियस्य ब्राह्मणवधविषयं मनुष्यैः कमेव लिखिता यथा व्याख्याने भविष्य

पुराणे लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्यात् विदुषा भिच्छयात्मनः प्राप्स्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे त्रिर वा कृशिराः यजेत वा श्वमेधेन क्षत्रियो विप्रया-
तकः प्रायश्चित्तत्रयं स्येत् क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् क्षत्रियो निर्गुणो धीरं ब्राह्मणं वेदपारगम् निहृत्य कामतो वारं लक्ष्यः शस्त्रभृतो भवेत्
न तुर्वेदविदं धीरं ब्राह्मणं चाग्निहोत्रिणम् निहृत्य कामादात्मानं क्षिपेदग्नाववाक्शिराः निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो गुणवान्गुहं यष्टु-
वा अश्वमेधेन क्षत्रियो यो महीपतिः ७३ यजेतेति यजेत वा श्वमेधेन त्यनंतरं व्याख्यातं स्वर्जितायागविशेषेण गोसवेन वा अभिजितायि-
श्वजिता वा त्रिवृता अग्निष्टुता वा याजयेत् एतानि चाज्ञानतो ब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानि त्रैवर्णिकस्य विकल्पितानि तदुक्तं भविष्यपुराणे स्वर्जि-
तादे श्वयद्वीरकर्मणां पृतनापते अनुष्ठानं द्विजातीनां वधेऽत्यमतिपूर्वके ७४ जपन्निति वेदानां मध्यादेकं वेदं जपन् स्वल्पाहारः संयतेति
यो ब्रह्म हत्यापापनिर्हरणाय योजनानां शतं गच्छेत् एतदप्यज्ञानकृते जातिमात्रब्राह्मणवधे त्रैवर्णिकस्य प्रायश्चित्तं तथा च भविष्यपुरा-

यजेत वा श्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा अभिजिह्वि श्वजिह्वी वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ७४ जपन्वान्यत-
मं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ब्रह्म हत्यापनोदाय मितमुद्भिन्यते द्वियः ७५ सर्वस्ववेदविदुषे ब्राह्मणायोप-
पादयेत् धनवाजीवनायालगृहवासपरिच्छदम् ७६ हविष्यभगवाऽनुसरेत् प्रतिस्त्रोतः सरस्वतीम् ज-
पेद्वा नित्यताहारस्त्रिर्वेदस्य संहिताम् ७७

गोअयमेव श्लोकः परितो व्याख्यातश्च जातिमात्रं यदा विप्रं हन्यादमतिपूर्व-
कम् वेदविच्छाग्निहोत्राच्च तदा तस्य भवेद्विदम् ७५ सर्वस्वमिति सर्वस्ववावेदविदे ब्राह्मणाय दद्यात् यावद्दूने जीवनाय समर्थं गृहं वा गृ-
होपयोगि धनधान्यादियुत अतः सर्वस्ववागृहवासपरिच्छदं दद्यात् जीवनायालमिति वचनात् जीवने पर्याप्तं सर्वस्वं गृहं वा दद्यात् न ततो-
ऽल्प एतच्च जातिमात्रब्राह्मणवधे ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तम् तथा च भविष्यपुराणम् जातिमात्रं यदा हन्यात् ब्राह्मणं ब्राह्मणो गुहं वेदा-
भ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः प्रायश्चित्तं तदा कुर्याद्विदं पापविशुद्धये धनवाजीवनायालगृहवासपरिच्छदम् ७६ हविष्येति
नीवारादिहविष्यान्नभोजी विख्यातप्रसरणादारभ्य पश्चिमादवस्त्रोतः प्रतिसरस्वतीयायात् एतच्च जातिमात्रब्राह्मणवधे ज्ञानपूर्वके
तथा भविष्यपुराणे जातिमात्रे हते विप्रदेवेन्द्रमतिपूर्वकम् हंतायदा वेदहीनो धनेन च भवेद्दुतः तदैतत्कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तं निबो-
धमे हविष्यमुकरेद्वापि प्रतिस्त्रोतः सरस्वतीम् अथवा परिमिताहारस्त्रीन्वाग्रन्वेदसंहिताम् संहिताग्रहणात् पदक्रमच्युदासः

अत्रापिमाविष्यपुराणीयोविशेषः जातिमानंतुयोहन्यात्विप्रत्यमतिपूर्वकम् ब्राह्मणोत्पत्तगुणवान्तेनेदंपरिकल्पयेत् जपेहा
नियताहारस्त्रिवेदेस्यसंहिताम् ऋचोयजूषिसामानित्रैविद्यारव्यंस्रोतम् ७७ कृतेति इदानींसमाप्तेद्वादशोवर्षेइत्कपदेशात्द्वाद
शवार्षिकस्यविशेषमाह लूनकेशनस्वशमशुर्गोब्राह्मणहितेरतः गोब्राह्मणोपकारान्कुर्वन्ग्रामसमीपेगोष्ठपुण्यदेशवृक्षमूलान्यतमे
निचसेत्तवनेकुटीरकृत्वेत्यस्यविकल्पार्थमिदम् ७८ ब्राह्मणार्थइति प्रक्रांतेद्वादशवार्षिकेऽंतरान्युदकहिंसकाद्याक्रांतब्राह्मणस्यगो
र्वपरित्राणार्थप्राणान्परित्यजेत् ब्रह्महत्यायामुच्यते गोब्राह्मणानांतत परित्राणायामृतोपिमुच्यते ७९ अथरइति स्तेनादिभिर्ब्रा
ह्मणसर्वस्वेऽपहियमाणेतदानयनार्थेनिर्व्याजंयथाशक्तिप्रयत्नंकुर्वन्तत्रत्रिवारान्सुद्धेप्रवर्त्तमानोनानीतेपिसर्वस्वेब्रह्महत्यापापास्त

कृतवापनोनिचसेद्ग्रामांतगोव्रजेपिवा आश्रमेवृक्षमूलेवागोब्राह्मणहितेरतः ७८ ब्राह्मणार्थेगवार्थे
वासद्यःप्राणान्परित्यजेत् सुच्यतेब्रह्महत्यायागोतागोब्राह्मणस्यच ७९ त्रिवारंप्रतिरोद्वावासर्वस्व
मवर्जित्यवा विप्रस्यतन्निमित्तेवाप्राणालाभेविमुच्यते ८० एवंइदव्रतोनित्यंब्रह्मचारीसमाहितः स
माप्तेद्वादशोवर्षेब्रह्महत्याव्यपोहति ८१ शिष्टावाभूमिदेवानानरदेवसमागमे स्वमेनाऽवभृथस्नातो
हयमेधेपिमुच्यते ८२

मुच्यते अथवाप्रथमवारएवविप्रसर्वस्वंपरुतंतजिलाअर्पयतितथापिमुच्यते यद्वा धनापहारक
स्तेनः स्वेनैवब्राह्मणसंवर्द्धनमरणप्रवर्त्ततेतथादायाद्यपरुतधनदानेनतंजीवयतितदापितन्निमित्तेतस्यप्राणालाभेब्रह्महत्यापापा
मुच्यतेएतदितरप्रकारांतरेणतुरक्षणगोतागोब्राह्मणस्यचेत्यपुनरुक्तिः ८० एवमिति एवमुक्तप्रकारेणसर्वदानियमोपहितःस्त्रीसं
योगादिभृत्यसंपतमनाःसमाप्तेद्वादशोवर्षेब्रह्महत्यापापंनशयतिएवंब्राह्मणार्थइत्यादिसर्वप्रक्रांतद्वादशवार्षिकस्यबोद्धव्यम् ८१
शिञ्जेति अश्वमेधेब्राह्मणानामृत्विजांसत्रियस्ययजमानस्यसमागमेषुब्रह्महत्यापापंशिष्टानिवेद्यअवभृथस्नातोब्रह्महत्यापा
पान्मुच्यतेद्वादशवार्षिकस्योपसंस्कृतत्वात् अतंत्रमेवेदंप्रायश्चित्तंतथाचभविष्यपुराणे यदातुगुणवान्निमोहत्वाविप्रंतुनिर्गुणम्
अकामतस्तदागच्छेत्त्वानंचैवाश्वमेधिकम् गोविंदराजस्तुअश्वमेधविबर्जितसकलप्रायश्चित्तशेषतअस्यप्रक्रांतद्वादशवार्षिक

प्रायश्चित्तस्यांतराऽवभृथस्नानेतेनैवशक्तिरित्याह तदयुक्तंभविष्यपुराणवचनविरोधात् ८२ धर्मेति यस्माद्ब्राह्मणो धर्मस्थकारणं
ब्राह्मणेन धर्मोपदेशोक्तते धर्मानुष्ठानात्तस्मात्तस्याग्रं प्रातमं च्चादिभिस्त्वर्त्तेताभ्यां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां संभूताग्रधर्मतरुनिष्पत्तेः तस्मात्तेषां
समागमे अश्वमेधेपापं निवेद्यावभृथस्नानः श्रुत्यंतीति अस्पृशेव विशेषः ८३ ब्राह्मण इति ब्राह्मण उत्पत्तिमात्रेणैव किंपुनः श्रुतादिभिर्देवा
नामपि पूज्यः स्मृतरामनुष्याणालोकस्य च प्रत्यक्षवत्प्रमाणं तदुपदेशस्य प्रामाण्यात् यस्मात्तत्र वेद एव कारणं वेदमूलकत्वादुपदेशस्य यत एवम
तः ८४ तेषामिति तेषां विदुषां ब्राह्मणानां मध्ये वेदज्ञास्त्वयोपि किं मुताधिकाः यत्तापनिर्हरणाय प्रायश्चित्तं ब्रूसुः तस्यापि नाविशद्द्वये भवति
यस्मादिदुषां वाक्पावयित्री ततश्च प्रकाशप्रायश्चित्तार्थं विदुषामपि परिषदवश्यं कार्यरहस्य प्रायश्चित्ते पुनरेतन्नास्ति रहस्यत्वविरोधात् ८५

धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं राजन्य उच्यते तस्मात्समागमे तेषामेनो विख्याप्य श्रुत्यति ८३ ब्राह्मणः संभवे
नैव देवानामपि देवतम् प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हिकारणम् ८४ तेषां वेदविदो ब्रूयुस्त्रयोप्येनः
सूनिष्कृतिम् सातेषां पावनानयस्यात्यवित्रं विदुषा हि वाक् ८५ अतो न्यतममास्थाय विधि विप्रः स
माहितः ब्रह्म हत्या कृतं पापं च पोहत्यात्मवत्तया ८६

संयतमना आश्रित्य प्रशस्तार्थतया ब्रह्म हत्याकृतं पापमपनुदति एतच्च ब्रह्मवधादिप्रायश्चित्तविधानं सकृत्प्रापकरणविषयं पापावृत्तौ-
त्वावर्त्तनीयं एनसिगुरुणिगुरुणिलघुनिलघूनिइतिगोतमस्मरणान् पूर्णैवानस्यनस्यंतात्पूदहत्याभतंचरेत् इति बहुभारणोप्रायश्चि-
तं बहुलस्यवक्ष्यमाणत्वाच्चविधेः प्राथमिकादस्माद्द्वितीयेद्दिगुणं स्मृतम् तृतीयेद्दिगुणं प्रोक्तं इतिगोतमस्मरणान् गृहदाहादिनायु-
गपदनैकब्राह्मणहननेतुमविष्यपुराणीयोविशेषः ब्राह्मणो ब्राह्मणं वीर ब्राह्मणो वा बहून्गृह निहत्ययुगपद्दीरएकंप्राणांतिकं च-
रेत् कामतस्तर्प्यदाहेन्याद्ब्राह्मणान्सूतसत्तम तदात्मानंदहेदरनौ विधिनायेन तच्छृणु एतच्चाज्ञानविषयं सर्वमेवेतत् तथा अका-
मतीयदाहंयात् ब्राह्मणान् ब्राह्मणो गृह चरेदनेतयाधोरेयावत्याणपरिस्सयम् एतच्चाज्ञानवधे प्रकृतत्वाद्युगपन्प्राणविषयं क्रम-
मारणोतुविधेः प्राथमिकादस्मादित्यावृत्तिविधायकं वेदवचनात् ८६

हत्वेति प्रकृतत्वाद्वाह्यगर्भविषयं स्त्रीपुंनपुंसकत्वेनाविज्ञातं सत्रियं वैश्यं च यागप्रवृत्तं हत्वा आत्रेयीं च स्त्रियं ब्राह्मणीं तथा त्रैयीं च
 ब्राह्मणीमिति यमस्मरणात् हत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं कुर्यात् आत्रेयीचरजस्वलाऋतुस्नातो च ते रजस्वलां ऋतुस्नातामात्रेयीमिति
 वसिष्ठस्मरणात् एवं चानात्रेयी ब्राह्मणीवधे त्रैवार्षिकं उपपातकं यथोक्तं स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवध इति यत्तत्तरश्लोके कृत्वा च स्त्रीसहृद्
 धमिति तदाहिताग्निब्राह्मणस्य ब्राह्मणीभार्याविषयम् तथा चांगिराः आहिताग्नेर्ब्राह्मणस्य हत्वा पत्नीमनिंदिताम् ब्रह्महत्याव्रतं
 कुर्यात् आत्रेयीभ्रस्तथैव च ८० उक्तेति हिरण्यभूम्यादियुक्तसाक्ष्ये अनृतसुक्तागुरोश्च भिष्याभिशापसुत्याद्यनिक्षेपं च ब्राह्मणस्य
 वर्णादन्यदजनादिद्रव्यं क्षत्रियादेः सवर्णमपि चापहृत्य स्त्रीवधं च यथा व्याख्यातं कृत्वा भिन्नं च ब्राह्मणं हत्वा ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं कुर्यात्
 त् ८८ इयमिति एतत्तु प्रायश्चित्तविशेष उपदेशमन्तरेणाकामतो ब्राह्मणवधे अभिहितं कामतस्तु ब्राह्मणवधेनेयन्निष्कृतिः नैतस्या

हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतं चरेत् राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम् ८७ उक्ता चैवानृतं
 साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुतया अपहृत्य च निक्षेप कृत्वा च स्त्रीसहृद् धम् ८८ इयं विशद्विरुदिता प्र-
 माध्याकामतो द्विजम् कामतो ब्राह्मणवधे निष्कृतिर्न विधीयते ८९ स्ररापीत्वा द्विजो मोहादग्निवर्णा
 स्ररापिबेत् तथा स काये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः ९०

यश्चित्तं किं त्वतो द्विगुणादिकमरणात् सकमिति प्रायश्चित्त-

गौरवार्यं न तु प्रायश्चित्ताभावार्थम् कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः इति पूर्वोक्तविरोधात् ८९ स्ररामिति स्रराशब्दः पैथी
 मात्रे सुख्यो न तु गौडीमाधीषु त्रितया नुगतैक रूपाभावात्त्यक्तं च शक्तिकल्पने शक्तित्रयकल्पना गौरवप्रसंगात् गौड्यादिमदिरासुगुणा
 वृत्त्यापि स्रराशब्दप्रयोगोपपत्तेः अतएव भाविष्यपुराणे स्रराचपैथीमुख्योक्तानतस्यास्तितरे समे पैथ्याः पानेन चैतासां प्रायश्चित्तनिबो-
 धत यमेनोक्तम् महाबाहो समाः सर्वमदिरासदयोगतः एतासां पिति निर्द्धारणेषु एतासां गौडीमाधीपैथीनां प्रकृतानां मध्ये पैथी-
 पानेन नूतं प्रायश्चित्तं स्ररापीत्वा द्विजो मोहादिति निबोधितेत्यर्थः मुख्यां स्ररापैथीरागादिव्यामूढतया द्विजो ब्राह्मणादिश्च पीत्वा अग्नि-
 वर्णां स्ररापिबेत् तथा स्रराशरीरे निर्दग्धे सति द्विजस्तस्मात्पापान्मुच्यते एतच्च गुरुत्वात् कामकारकृतस्ररापानविषयम् तथा च दृहस्पतिः

सुरापानेकामकृतं ज्वलंतीं तां विनिःक्षिपेत् सुरवेतया सनिर्दग्धो मृतः शतद्विभवा मुयात् ९० गोमूत्रमिति गोमूत्रजलगोक्षीराव्यघ्र
तगोमयस्रानामन्यतममग्निस्पर्शकृत्वा यावन्मरणं पिवेत् ९१ कणान्वेति अथवा विहृतवासाजटावान् सुराभाजनचिह्नः सूक्ष्म
वयवान् आकृष्टतैलं तिलं वारात्रावेकवारं संवत्सरपर्यंतं सुरापानपापनाशनार्थं भक्षयेत् इदमबुद्धिपूर्वकं असुरव्यसुरापाने दृष्टव्यम् न
तु गुणान्तरवैकल्ये कलपुत्वात् ९२ सरेति यस्मात्तुल्यपिष्टसाध्यत्वात् स्राग्ज्वलंतीं तां विनिःक्षिपेत् अन्नमलमलशब्देन ज्ञेयं पापमुच्यते तस्माद्वा ह्यणक्षत्रियवैश्या
पैथीसूत्रां पिवेयुः इत्यनेन प्रतिषेधे सति एतदतिशयेन सुरापीलेति शायश्चित्तं अन्नमलानुवादाच्च पैथीनिषेध एव स्फुटः त्रैवर्णिकस्य मनुने
वोक्तः ९३ गौडीति यागुडेन कृतासागौडी एवं पिष्टेन कृतापैथीमधुकचक्षोमधुः तत्पुष्पैः कृतासामाध्वी एवं त्रिः प्रकारा सुराजा

गोमूत्रमग्निवर्णं वापि वेदुदकमेव वा पयो घृतं वा मरणाद्गोशकृद्रसमेव वा ९१ कणान्वामक्षयेदब्दं पिण्या
कं वा स कृन्निशि सुरापाना पतुत्यर्थं वालवासाजटीध्वजी ९२ सुरावैमलमन्नानां पाप्मात्त्वमलमुच्यते त
स्माद्वा ह्यणराजन्यो वैश्यश्चन सुरां पिवेत् ९३ गौडीपैथीचमाध्वीचविज्ञेयात्रिविधा सुरा यथैवैका तथा
सर्वानपातव्याह्विजोत्तमैः ९४ यक्षेति पिशाचान्नमद्यं मांसं सुरासवम् तद्वा ह्यणेन नान्तव्यं देवानाम-
भताहविः ९५

रासाम्निबोधनमितरसुरापेक्षया ब्राह्मणस्य गौडीमाध्वीपाने प्रायश्चित्तं गोविवर्णं यथावैकापैथीसु
सुरापूर्ववाक्यनिषिद्धत्वात् त्रैवर्णिकस्यापेक्षया तथा पूर्वागौडीमाध्वीचह्विजोत्तमैर्नपातव्या ९४ यक्षेति मद्यमत्र निषिद्धं पैथीगौडीमा
ध्वीव्यतिरिक्तं न विधेयं योद्धव्यं तान्याह पुलस्त्यः पानसद्राक्षमाध्वीकं सर्वाङ्गूरतालमैक्षवम् माध्वीकं टांकमाहीकमैरेयन्नामिकेरजम्
सामान्यानि हिजातीनां मद्यान्येकादशैव च द्वादशानुसुरासद्यं सर्वेषामधमस्मृतम् मांसं च प्रतिषिद्धं सुराचित्रप्रकाराप्रोक्ता असूयत इ
ति आसवो मद्यानामवस्थाविशेषः मद्यः कृतसंसाधनो संजातमद्यस्वभावः यमधिरुत्य इदं पुलस्त्योक्तमायश्चित्तम् द्वादशैकं करवर्जं रूपन
सादेश्यपोरसः सद्योजातं तु पीत्वा तु व्यहृच्छुद्धो हिजोत्तमः एवं मद्यादिचतुष्टयं यक्षरक्षः संबंध्यन्तं तत्तद्वा ह्यणेन देवानां हविर्भक्षय
तानाशिनव्यम् निषिद्धायाः सुराया इहोपादानं यक्षरक्षः पिशाचान्नतया निंदार्थम् अत्र केचिद्देवानामभताहविरिति पुंलिंगनिर्देशा-

ब्राह्मणस्य पुंसोऽप्यमद्यप्रतिषेधो न स्त्रिया इत्याहुः न दसन् पतिलोकं न सायाति ब्राह्मणो यास्य संविबेत् इहैव साशनी गृध्रां सूक्रीचो
 पनायते इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिविरोधात् ९५ अमेध्य इति ब्राह्मणो मद्यपानमदमूढबुद्धिः सन् अशुचौ वापते तत्वेदवाक्यं वा उच्चार
 येत् ब्रह्महत्याद्यकार्यं वा कुर्यात् अतस्तेन मद्यपानं न कार्यमिति पूर्वस्यैवानुवादः ९६ यस्येति यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्मजीवात्मा एक
 यारमपि मद्येनाप्राप्यते तया चैकवारमपि यो ब्राह्मणो मद्यपि पित तस्य ब्राह्मण्यं व्यपैति शूद्रतां समाप्नोति तस्मान्मद्यं सर्वथैवेन पातव्यं ९७
 एषेति इदं स्नापनजनितपापस्य नानामकारं प्रायश्चित्तमभिहितं तस्मात्परं ब्राह्मणस्य वर्णहरणपापस्य निष्कृतिं वक्ष्यामि ९८ सुवर्णेति
 अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य यतः स्वयमिति शातातपस्वरणात् ब्राह्मणस्य वर्णचोरो ब्राह्मणो राजानं गत्वा ब्राह्मणस्य वर्णपि हारं स्वीयं क
 र्मेकथयन् मम निग्रहं करोति त्वयात् ब्राह्मणग्रहणं मनुष्यमात्रप्रदर्शनार्थम् प्रायश्चित्तीयतेन र इति प्रकृतत्वात् क्षत्रियादीनां च प्राय-

अमेध्येनापतेन्मत्तो वैदिकं वाप्युदाहरेत् अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ९६ यस्य काय
 गतं ब्रह्म मद्येनाप्राप्यते सकृत् तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च स गच्छति ९७ एषा विचित्राभिहिता
 स्नापनस्य निष्कृतिः अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ९८ सुवर्णस्तेयकृद्दिप्रो राजानम
 भिगम्य तु स्वकर्मरत्वापयन् ब्रूयान्मां भूयान्तु शास्ति ९९ गृहीत्वा सुसलराजा सह हन्यात्तु तस्य
 यम् वधेन शक्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसेवतु १०० श्रित्ताभिधानात् ९९ गृहीत्वेति संध्येनादाय सुसलमित्यादेरु

कृत्वा तूतेनार्पितमुसलादिकं गृहीत्वा स्तेयकारिणं मनुष्यमेकवारं राजा स्वपह्न्यात् स च स्तेनो वधेन सुसलाभिधातेन हतो मुक्तोऽपि वास्तु
 निरितियाज्ञवल्क्यस्मरणात् मृतो वा मृतकलो वा जीवन्तस्मात्पापान्मुच्यते ब्राह्मणः पुनस्तपसेव वेत्येव कारदर्शनात् तथा च न जातु ब्रा
 ह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितमिति तपसेव सुल्यति अत एव मन्वर्थव्याख्याने परे भविष्यपुराणे यदेतद्वचनं वीर ब्राह्मणस्तपसेव वा त
 नैव नृपराणादि हन् ब्राह्मणस्य सत्तापि तपसेवैत्यनेनेह प्रतिषेधो वधस्य तु वाशब्दश्च क्षत्रियादीनामपि तपो विकल्पार्थः ब्राह्मणस्य तु
 तप एवेति नियमो न तु ब्राह्मणस्यैव तपः अत एव भविष्यपुराणे इतरेषामपि भोतपो न प्रतिषिध्यत इति तदेव तप आह १०० तपसेति
 तपसा स्वर्णस्तेये उत्पन्नपापं हि जौनिर्हर्तुं इच्छन् अरण्यग्रहणादप्यप्युच्यते ब्रह्महण्य इतमुक्तं कुर्यात् एतच्च द्वादशवार्षिकं

केशगौरवान् सत्रियादीनां मरणेन विकल्पितत्वाच्च ब्राह्मणसंबन्धिनः स्रवर्णापहरणे पंचरूपाळकोमाधस्ते स्रवर्णस्तु बोद्धव्येति
स्रवर्णपरिमाणं द्रष्टव्यं न ततो न्यूनस्य परिमाणापेक्षया मन्त्रोक्तपरिमाणस्य ग्रहीतुं न्याय्यत्वात् यत्तदधिकपरिमाणं भविष्यपुराणे श्रू-
यते तत्तत्तानुबन्धविशिष्टापहारे तस्याविधेः प्रायश्चित्तविषयमेव तथा भविष्यपुराणे सत्रियाद्यास्तु यो वर्णानिर्गुणा ह्ययत्तत्पराः गुणा
व्यस्यतु विप्रस्य पंचनिष्कान् हरन्ति चेत् निष्कानेकादशतथा दग्धात्मानं तु पावके सुद्धेयुर्मरणाद्वापचरेद्ब्रह्मात्मशुद्धये १०१ ए-
तैरिति ब्राह्मणस्रवर्णस्ते यजनिता पापमेभिर्ब्रतैर्द्विजो निर्हरेत् तत्र तत्पसो ह्येयोरुक्तत्वात् एतैरिति बहुवचनसंबन्धः
मपि प्रायश्चित्तकल्पनीयमिति ज्ञापनार्थम् गुरुस्त्रीगमनं निमित्तपुनः पापमेभिर्वक्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तैर्निर्हरेत् १०२ गुा ति

तपसाऽपतुल्यं तत्स्रवर्णस्ते यजं मलम् चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्म हं णो ब्रतं १०१ एतैर्ब्रतैरे-
पाहेत पापस्ते यस्तु द्विजः गुरुस्त्रीगमनीयतु ब्रतैर्भिरपातु देत् १०२ गुरुतल्यभिभाष्येन स्तमसे
प्यादयो मयूः सूमीज्वलती स्वाश्लिष्यन्मृत्कनासविश्रुत्यति १०३ स्वयं वा शिश्वरूषणा वृत्तत्वा धाय
चांजली नैर्भृती न्दिशमातिष्ठेदानी पातादजिह्मगः १०४ खट्वांगी चीरवासा वाऽश्मश्रुलो विजने वने प्रा-
जापत्य चरेत्कच्छ्रमब्दमेकं समाहितः १०५ चांद्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतं द्विजः हविष्येण यवा-
ग्वावा गुरुतल्यापनुत्तये १०६

दीनिकर्माणीत्युक्तत्वात् गुरुः पिता तत्पंभार्या गुरुतल्यं गुरुभार्या तद्गामी गुरुभार्या ग-
विरव्याप्यलोहमयेतमशयने स्वप्यात्लोहमयी रूपाप्रकृतिं कृत्वा ज्वलती मालिङ्गमृत्कनात्मा विश्रुद्धो भवति १०३ स्वयं वेति
वचालिङ्गवृषणोष्ठित्वा अंजली कृत्वा यावत् शरीरपातमवक्रगतिः सन्न दक्षिणपश्चिमां दिशं गच्छेत् एवं च उक्तप्रायश्चित्तद्वयं गुरुत्वा
स्रवर्णगुरुभार्याविषयं ज्ञानतोरेतो विसर्गपर्यंतं मैथुनविषयम् १०४ खट्वांगीति खट्वांगी भृद्ब्रह्मवधलां च्छनः केशान् खलोम-
धारी संयतमना निर्जने वने वर्षमेकं प्राजापत्यं ब्रतं चरेत् एवं च वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तं चलघुत्वा तत्र भार्यादिभ्यमेणा ज्ञानविषयं बोद्धव्यं
१०५ चांद्रायणमित्यादि यद्वा गुरुभार्यापापनिर्हरेणाय संयतं द्विजः फलमूलादिना हविष्येण नीवारादिरुतयवाग्वावा त्रीन्मासान् चांद्रा-

पणान्याचरेत् एतच्च पूर्वोक्तादपिलघुत्वात् असाध्वीमसवर्णाचारुभायगच्छतो द्रष्टव्यम् १०६ एतैरित्यादि अभिरुक्तवर्तैर्ब्रह्महत्या
दिमहापातकारिणः पापं निर्हरेयुः गोवधाद्युपपातकारिणः पुनर्वक्ष्यमाणप्रकारेणानेकरूपवर्तैः पापानि निर्हरेयुः १०७ उपेति अ
नेनविधिनायस्त्विति यावत्कुलकं उपपातकयुक्तागोपाती शिथिलयवागूरूपेण प्रथममासंयवान्पिबेत् शिरसंमुंडितशिरालूनश्च्युः तेन
हतगोचर्मणाच्छादितदेहोमासत्रयमेवगोष्ठेवसेत् गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं संयतेन्द्रियः कृत्रिमलवणवर्जितं हविष्यमन्नमेकाहं भुक्त्वा द्वितीये
न्हिसाद्यद्वितीयतृतीयमासावभ्रीयात् मासद्वयमेव दिवा प्रातस्तमनुगच्छेत्तासांच गवांसुरग्रहारादूर्ध्वस्थितं रजस्तिष्ठन्नास्वादयेत्कं-
डूयनादिनात्ताः परिचर्य्य प्रणम्य चराचौ भित्त्यादिकमनुवेक्ष्य उपविष्ट आसीत तथा शक्तिर्विगतक्रोधः उस्थितास्तगोषु पश्चादुत्तिष्ठेत् च नेच

एतैर्वर्तैरुपोहेयुर्महापातकिनो मूलम् उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्वर्तैः १०७ उपपातकसंयुक्तो
गोघ्नो मासंयवान्पिबेत् कृतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः १०८ चतुर्थकालमभ्रीयादक्षारलवणमि
तम् गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं होमासो नियतेन्द्रियः १०९ दिवानुगच्छेद्भास्तास्ततिष्ठन्तूर्ध्वरजः पिबेत् शुश्रू
षित्वानमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ११० तिष्ठतीषु नु तिष्ठेत्तु व्रजतीषु नु व्रजेत् आसीनास्तथासी-
नो नियतो वीतमत्सरः १११ आतुरामभिशस्तावाचौरव्याघ्रादिभिर्भयैः पतितापंकलग्ना वा सर्वपापैर्वि-
मोचयेत् ११२ उष्णो वर्षति शीते चामारुते वाति वा पृथग् न कुर्वीतात्स न स्त्राणं गौरकृत्वा तु शक्तिः ११३
आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रे वा खले मक्षयंतीन् कथयेत् पिबंतं चैव वत्सकम् ११४ अनेन विधिना
यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति सगोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मामैर्व्यपोहति ११५

परिचर्य्य मंतां पुपश्चात्ततः परिचर्य्य मेतु उ

पविशस्तगोषूपविरोत्त्याधितांचौरव्याघ्रादिभयहेतुभिराक्रांतां पतितां कर्हमलग्नां वा यथाशक्तिमोचयेत् तथा उष्णो आदित्ये
तपति मेघे च वर्षति शीते चोपस्थिते मारुते चात्यर्यं वातिगौर्यथाशक्तिरक्षामकृत्वा आत्मन स्त्राणं न कुर्वीति या आत्मनो अन्येषां वा
हे दो चैव नैषु सस्यादिमक्षयं कुर्वंतीं वत्स च क्षीरं पिबंतं न कथयेत् अनेनोक्तविधानेन योगोघ्नो गामोः परिचर्य्य निसगो वधजनितपा-
पं त्रिभिर्मामैरप्युदति १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ६५ ६५ ६५

वृषभेति वृषएकादशोयासांताः सम्यगनुष्ठितप्रायश्चित्तोदघात् अविद्यमानेतावतिधनेसर्वस्ववेदज्ञेभ्यो ब्राह्मणेभ्योदघात्
११६ एतदेवेति अपरेतूपपातकिनोचस्यमाणावकीर्णवर्जिताः पापनिर्हरणार्थमेतदेवगोवधप्रायश्चित्तंचांद्रायणंवालपुत्रालुकुयुःचां
द्रायणंतुल्युत्पुपातकेजातिशक्तिगुणाद्यपेक्ष्यवायोजनीयम् ११७ अवेति अवकीर्णविष्यमाणः काणेनगर्दभेनरात्रौच
यत्सेनतंत्रेणानिर्गत्याख्यांदेवतांयजेत् ११८ हुलेति ततोनिर्गत्यैगर्दभवपादिहोमानूपथावच्चतुष्यथेरुत्वातदंतेसमासिंचतुमारुत
इत्येतयाश्रुत्वामारुतंद्रवहस्पत्यग्नीनांघृतेनाहुतीर्जुहुयादप्रसिद्धत्वादवकीर्णवतोऽक्षणासाह ११९ कामतइति इच्छातोद्विजः अव
कीर्णभवेद्गत्वाब्रह्मचारीचयोषितमितिक्वनात्त्रोथानोशुक्रोत्सर्गं ब्रह्मचर्यस्यातिक्रममनकीर्णरूपंसर्वज्ञावेदविदः प्राहुः १२० मारुत

वृषभैकादशागाश्वदघात्सत्त्वरितव्रतः अविद्यमानेसर्वस्ववेदविद्भ्यो निवेदयेत् ११६ एतदेवव्रतंकुर्यु
रुपपातकिनोद्विजाः अवकीर्णवर्ज्यं शुद्धार्थंचांद्रायणमथापिवा ११७ अवकीर्णातिकाणेनगर्दभेनच
तुष्यथे पाकयज्ञविधानेनयजेतनिर्गतिं निशि ११८ हुत्वाग्नौविधिवद्दोमानंततश्चसमेत्युचा व्रातंद्रशु
रुवन्हीनांजुहुयात्सर्पिषाहुतीः ११९ कामतरेतसः सैकव्रतस्थस्यद्विजन्मनः अतिक्रमव्रतस्याहुर्दमज्ञा
ब्रह्मवादिनः १२० मारुतंपुरुहूतंचगुरुपावकमेवच चतुरोव्रतिनोभ्येति ब्राह्मतेजोऽवकीर्णिनः १२१ एत
स्मिन्नेनसिप्राप्तेवसित्वागर्दभाजिनम् सप्तागारांश्चरेद्दक्षस्वकर्मपरिकीर्तयन् १२२ तेभ्योलब्धेनभैक्षेण
वर्तयन्नेककालिकम् उपस्पृशस्त्रिषवणत्वेनसविशक्त्यति १२३

नः तदवकीर्णिनः सतोमरुदिंद्रवहस्पतिपावकांश्चतुरः संक्रामतिअतस्तेभ्यआहुतीर्जुहुयात्इत्याज्याहुतेरयमनुवादः १२१ एतस्मि
न्निति एतस्मिन्नवकीर्णविषेपापउत्पन्नेपूर्वोक्तंगर्दभयागादिहुत्वागर्दभचर्मपरिधायेति हारीतस्मरणात्सगर्दभसंबंधिचर्मप्राप्तोव
र्णोअहमितिस्वकर्मस्वापनंकुर्वन्सप्तगृहाणिभैक्ष्यंचरेत्तैभ्योलब्धेनभैक्षेणवर्तयन्नेककालिकमिति १२२ तैभ्यइति तैभ्यःसप्त
गृहेभ्योलब्धेनभैक्षेणएककालमाहारंकुर्वन्सायंप्रातर्मध्यदिनेषुचरुमानमाचरन्संवत्सरेणैवविशक्त्यति १२३

जातीति ब्राह्मणस्य रुजः कृत्वेत्यादिजातिभ्रंशकर्मोक्तं तन्मध्यादन्यतमं कर्मविशेषं दृष्ट्यातः कृत्वा वक्ष्यमाणं सांतपनं समाहसाध्यं कुर्यात्
 त्वअनिच्छातः पुनः कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्यमाणं चरेत् १२४ संकरेति स्वराश्वोष्ट्रेत्यादिना संकराकरणान्युक्तानि निंदितेभ्यो धनादानमि
 त्यादिना चापात्रीकरणान्युक्तानि तेषां मध्यादन्यतममिच्छातः कृत्वा चांद्रायणं मासं शक्यं कुर्यात् कृमिकोटवयो हत्येत्यादिना मलिनीक
 रणान्युक्तानि तन्मध्यादेकमिच्छातः कृत्वा त्रिरात्रं वगूं कथिता मधीयात् १२५ तुरीय इति ब्रह्महत्या तुरीयो भागः त्रैवार्षिकरूपः हा
 दशवार्षिकस्य चतुर्थो भागः एतच्च प्रायश्चित्तं स्त्रीभूद्रविटक्षत्रवध इति उपपातकत्वेनोपदिष्टं त्रैवार्षिकत्वापेक्षया गुरुत्वात् वृत्तस्थस्य भि
 यस्य कामतो वधे दृष्ट्यं वैश्ये साध्याचारं कामतो हते अष्टमो भागः सार्द्धं वार्षिकं व्रतं शूद्रे वृत्तस्थे हते कामतो द्रष्टव्यं न वसासिकम् १२६
 अकामत इति अबुद्धिपूर्वकं पुनः क्षत्रियं निहत्य वृषभेनाधिकं सहस्रं यासांगवांता आसुस्थ्यर्थं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् १२७ अयमिति

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वा न्यतममिच्छया चरेत् सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया १२४ संकरापात्रकृ
 त्यासु मासं शोधनमेवम् मलिनीकरणीयेषु ततः स्याद्यावकैर्यहम् १२५ तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रि
 यस्य वधे स्मृतः वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः १२६ अकामतस्तुराजन्यविनिपात्य द्विजोत्त
 मः वृषभैकसहस्रागादद्यात्क्षत्रित्वतः १२७ अयमिति चरेद्द्वानियतो जटीब्रह्महणो व्रतम् वसंदूरतरेया
 माहृक्षमूलनिकेतनः १२८ एतदेव चरेद्द्वप्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैकशत
 गवाम् १२९ एतदेव व्रतं कृत्स्नघणमासान् शूद्रहाचरेत् वृषभैकादशावापि दद्याद्विप्रायगाः सिताः १३०

यद्वा संयतो जटावान् ग्रामादिप्रकृष्टवृक्षमूले कृतनिवासो ब्रह्महणियदुक्तं ब्रह्महाहादशसमा इत्यादितद्वर्षत्रयं कुर्यात् ननु तुरीयो
 ब्रह्महत्याया इत्यनेन पुनरुक्तिर्वाच्या जटी दूरतरेग्रामात् वृक्षमूलनिकेतन इति वचनात् व्यतिरिक्तश्वशरोध्वजधारणादिसकल
 धर्मनिवृत्त्यत्वात् स्य ग्रंथस्य अकामाधिकाराच्च इदमकामतः अतएवांगलाघवाद्युचितम् १२८ एतदिति एतदेव ब्रह्मादशवार्षि
 कव्रतमकामतः साध्याचारं वैश्यं निहत्य वर्षमेकं ब्राह्मणादिः कुर्यात् एकाधिकं वा गोशतं दद्यात् १२९ एतदिति एतदप्यकामतः
 इदमेव व्रतं शूद्रहाषण्मासं चरेत् वृषभैकादशो यासांगवांताः सुकृवर्णा ब्राह्मणाय दद्यात् १३० मार्जार इति बिडालनकुलचाप

मोकुरु कुरगोधापेचककाकानामेकैकं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं स्त्रीशूद्रवध इत्युपपातकप्रापश्चित्तंगोवधव्रतं चांद्रायणं चरेत् न तु शूद्रं दैत्यं च
पोडशोत्तादिप्रापश्चित्तं पपास्यलघुत्वात् चांद्रायणमप्येतत्कामतो अभ्यासादिविषये द्रष्टव्यम् १३१ पयं इति अबुद्धिपूर्वकं मार्ज-
रादीनां वधे त्रिरात्रं क्षीरं पिबेत् अथ मंदानलत्वादि नाना समर्थः त्रिरात्रं प्रतियोजनमध्वनो व्रजेत् अत्राशक्तस्त्रिरात्रं नद्यां स्नायात् तत्रा-
यक्षमस्त्रिरात्रं आपो ही घृतादिस्तूतं जपेत् यथोत्तरं लघुत्वात् पूर्वपूर्वां संप्रवेत्तयेत् उत्तरपरिग्रहः न तु वैकल्पिकः १३२ अग्निमिति सर्पह-
त्वा ब्राह्मणाय दीपनाय लोहदंडं दद्यात् नृपुंसकं हत्वा पलालभारं सीसकंचमाषकं ब्राह्मणाय दद्यात् १३३ घृतेति सूकरे हते घृतपूर्णं
घटं ब्राह्मणाय दद्यात् तितिरिसंज्ञिनिपक्षिणि हते च तुरादकपरिमाणं तिलं दद्यात् शुके हते द्विपर्यवत्संक्रौंचाख्यं पक्षिणं हत्वा त्रिवर्षं वत्
ब्राह्मणाय दद्यात् १३४ हत्वेति हंसबलाकामयूरवानरश्येन भासाख्यं पक्षिणामन्यतमं हत्वा ब्राह्मणाय गां दद्यात् १३५ वास इति अ-

मार्जविन्कुलौ हत्वा चाषं मंडुकमेव च श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् १३१ पयः पिबेत् त्रिरात्रं
वायोजनं वा अध्वनो व्रजेत् उपेस्पृशेत् स्नयंत्या वा स्तूतं वा बद्धे व्रतं जपेत् १३२ अग्निकायाय सीदद्यात् सर्वं
हत्वा द्विजांस्तमः पलालभारकषं देसीसकंचकमाषकम् १३३ घृतकुंभं वराहे तु तिलद्रोणं तु तितिरौ शुके
द्विहायनवत्संक्रौंचं हत्वा त्रिहायनम् १३४ हत्वा हंसबलाकं च बकं बहिर्णमं च वानरश्येन भासां च स्य
शयिद्राह्मणाय गाम् १३५ वासो दद्याद्भयं हत्वा पचनीलान् पृथानाजम् अजमं घावनं द्वाहरं च हत्वे कहाय
नम् १३६ क्रव्यादां रक्तमृगान् हत्वा धेनुं दद्यात् यस्मिन् अक्रव्यादान् वत्सतरीं सुहृत्वा तु कृष्णालम् १३७
जीनकामुकवस्तावीन् पृथग् दद्याद् द्विशुद्धं चतुर्णामपि वणान् नारी हत्वा ऽनवस्थिताः १३८

स्यं हत्वा वस्त्रं दद्यात् हस्तिनं हत्वा पंचनीलान् पृथग्मान् दद्यात् सत्येकं छागमेघौ हत्वा वृषभं दद्यात् गर्दभं हत्वा एकवर्षं वत्सं दद्यात् १३६
क्रव्यादानिति आममांसं पक्षिणो मृगान् व्याघ्रादीन् हत्वा बहुक्षीरं धेनुं दद्यात् आममांसं पक्षकान् हरिणादीन् हत्वा भौंदवत्सिकां दद्यात्
तु उग्रं हत्वा कृष्णं कृष्णालं रक्तिकां दद्यात् १३७ जीनेति ब्राह्मणादिवर्गस्त्रियो लोभा दुल्लुप्य पुरुषस्य भिचारिणी हत्वा ब्राह्म-
णादिक्रमेण चर्मपुटधनुः छागमेघान् शुल्यर्थं दद्यात् १३८ दानेति अभिममृतीनामभावाद्दानेन सर्वपापनिर्हरणं कर्तुमसमर्थो ब्रा-

णादिः प्रत्येकं वधे कृच्छ्रं प्रायस्यात् प्राजापत्यं हि जः पापनिर्हरणार्थं चरेत् सर्पादयश्चाङ्घ्रिकाष्ठायासीदद्यादित्येवमारभ्यैतत्पर्यं तागृह्यं ते
 १३९ अस्थिति अनस्थिसाहचर्यात् अस्थिमतां प्राणिनां कृकलासादीनां सहस्रस्य वधे शूद्रवधप्रायश्चित्तमोपदेशिकं कुर्यात् अस्थिरहि
 तानां च शकटपरिमितानां वधे तदेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् १४० किंचिदिति अस्थिमतां कृद्रजंतूनां कृकलासादीनां प्रत्येकं वधे किंचिदेव द
 द्यात् अस्थिमतां वधे पणो देयः स्वर्णस्यैति स्मरणा किंचिदेवेति पणो बोद्धव्यः अनस्थिमतां तु यूक्तामकुणादीनां प्रत्येकं वधे प्राणायामेन
 शूलो भवति प्राणायामश्च सव्याहृतिकां सप्रणवांसावित्रां शिरसा सह त्रिः पदे दायत प्राणः प्राणायामः स उच्यते इति वसिष्ठमौक्तिकक्षणाया
 ह्यः १४१ फलेति फलदानां मायादीनां वृक्षाणां गुल्मानां कुल्लकादीनां वल्लीनां गुडुच्यादीनां लतानां वृक्षशारवासक्तानां पुष्पितानां च वी
 रुधां कुष्मांडादीनां प्रत्येकं छेदने पापप्रमोचनार्थं सावित्र्यादि च कृशतं जपनीयं दधनार्थं मशुष्काणां दुष्माणां भवपातनमिह्यादेरुपपातक

दानेन वधनिर्णयकं सर्पादीनां शकुवन् एकैकशश्चरेत् कृच्छ्रं हि जः पापापनुत्तये १३९ अस्थिमतां तु सत्वा
 नां सहस्रस्य प्रमापणे पूर्णचानस्य न स्थातु शूद्रहत्या वतं चरेत् १४० किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे
 अनस्थ्या चैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति १४१ फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृकशतम् गुल्मवल्लीलता
 नां च पुष्पितानां च वीरुधाम् १४२ अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानां च सर्वशः फलपुष्पाद्भवानां च घृतप्राशो वि
 शोधनम् १४३ कृष्टजानां मोषधीनां जातानां च स्वयं वने दृष्ट्या लभेत्तुगच्छेद्वा दिनमेकं पयो व्रतः १४४ ए
 तैर्वर्तैरपो ह्यस्यादेनो हिंसा समुद्रवम् ज्ञाना ज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानां दधमक्षणे १४५ मध्ये पठितस्य गुरुप्रायश्चि
 ताभिधानात् इदं फलवृक्षादि छेदने लघुप्रायश्चित्तं सकृदबुद्धिपूर्वकविषयं वेदितव्यम् १४२ अन्नाद्येति अन्नादिषु जातानां गुडा
 दिरसजातानां च उतुंबरादिफलसंभवानां मधूकादिपुष्पोद्भवानां च सर्वप्राणिनां वधे घृतप्राशनं पापशोधनम् १४३ कृष्टेति कर्षणपूर्व
 कजातानां मोषधीनां षष्टिकादीनां वने च स्वयं सुत्पन्नानां निःप्रयोजनच्छेदने क्षीराहारः एषेकमहोगोरनुगमनं कुर्यात् १४४ एतैरिति
 एभिर्मुक्तपापैर्हिंसाजनितपापं ज्ञाना ज्ञानकृतं निर्हरणीयं इदानीं ममस्य मक्षणा प्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणं शृणुत १४५ अज्ञानादिति म
 हापातकप्रकरणव्यवधानेनास्याम्नानात्नेदं मुख्यपैथीसुराविषयं वचनम् किंतु तदितरविषयं तत्र यथाचैकातया सर्वांगोडीमाध्योसु

श्यमद्यस्तरासंस्पृष्टं भक्तादिरसंवाप्राश्य हिजातयस्त्रयोवर्णा पुनरुपनयनमर्हति १५० वपनमिति शिरोमुंडनमेवत्यधामणंद
 उधारणमौष्ठाणि व्रतानि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तानि पुनरुपनयने हिजातीनान्भवन्ति १५१ अपोज्याइति अपोज्या
 भानान्नाश्रौत्रियकृतैयज्ञे इत्याद्युक्तानामन्नभक्ताजलमिश्रितसत्तुक्पेणवागूरूपेणवायवान्यानयोग्यान्कृत्वा सप्तरात्रं पिबेत् अ
 मुष्मिन्नेव विषये मत्स्यभक्ताचरेत् रुच्छमिति चतुर्थ्यायाये प्रायश्चित्तमुक्ततेन सह वै कल्पितविकल्पश्च कर्तृशक्त्यपेक्षः तथा हि जातिस्त्री
 णासुच्छिष्टमूत्रोच्छिष्टं वा भक्ता एतदेव कुर्यात्तथा क्वद्यादसूकरो द्राणाभिर्त्यादिनायदिशेषप्रायश्चित्तं तन्निषिद्धमांसं भक्ता इदमेव कुर्या
 त् १५२ शुक्तेति पामिस्वभायतो मधुमादिरसानि कान्तयोगेनोदकपरिणामादिनास्त्वभावव्रजं तितानि शुक्तानि कषायान् विभीतकादीन्
 कथितानि अप्रतिषिद्धान्यपि पीत्वा वा वन्नजीर्णानि भवंति तावदशुचिः पुरुषो भवति १५३ विदुराहेति ग्राम्यसूकरस्वरो द्रष्टृगालवानर

वपनं मेखलादंडोभौक्ष्य च यत्र तानि च निवर्तते हिजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि १५१ अपोज्यानां तु शु
 क्तान् स्त्रीमूत्रोच्छिष्टमिव च जग्ध्वा मांसमभक्ष्य च सप्तरात्रं यवान् पिबेत् १५२ शुक्तानि च कषायांश्च पी
 त्वा मेध्यान्यपि हिजः तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न व्रजत्यधः १५३ विदुराहस्वरो द्राणागोमायोः कपिकाकयोः
 प्राश्य मूत्रपुरीषाणि हिजश्चाद्रायणचरेत् १५४ शुक्लाणि शुक्तामांसानि भौमानि कवकानि च अज्ञात-
 चैव सूनां स्थमेतदेव व्रतं चरेत् १५५ क्वद्यादसूकरो द्राणां कुक्कुटानां च भक्षणे नरकाकरवराणां च तस-
 क्च श्रविशोधनम् १५६

काकानां मूत्रपुरीषं वा हिजातिभक्ताणां द्रायणं कुर्यात् शोधनं यत्तुच्छत्राकं विदुराहं चेत्यनेन विदुरा
 हग्रामकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणेपचमाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं इदं त्वनभ्यासविषये तस रुच्छमित्यविरोधः
 १५४ शुक्लाणीति गान्धादिनाशोषितानि मांसानि शुक्ताभूत्यादिमभवानि च्छत्राकानि भक्ताभूमिजं वा वृक्षजं वा छत्राकं भक्षयंतिये
 अस्य भोक्तान् विजानीयात् इति यमेन वृक्षस्यापि निषेधात् हरिणमांसं वा अस्य मांसमिति भक्ष्याभक्ष्यतवायन्नज्ञातं तथा हि सास्थानं-
 सूनात तोयदानीत तद्रुक्ताच्चाद्रायणमेव कुर्यात् १५५ क्वद्यादेति आममांसभक्षिणां ग्राम्यसूकरो द्रष्टृग्राम्य कुक्कुटानां तथा मालुषका-
 कगर्दमानां प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं मांसभक्षणे वक्ष्यमाणं तत्त रुच्छं प्रायश्चित्तम् १५६ मासिकेति यो ब्रह्मचारी ब्राह्मणो मासिकयाह संवत्

रव्यसुरासाम्यवोधनमितरमद्यापेक्षया ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तगौरवार्थमित्युक्तं गौडीमाध्वीचपीत्वा गोतमोक्तं तत्तत्कृच्छ्रं कृत्वा पुनः सं-
स्कारेणैव शुल्यति तथाच गोतमः अमत्यामद्यपानेपयो घृतमुदकं वायुं प्रत्यहंत तत्कृच्छ्रः ततोऽस्य संस्कारः इत्यमेव व्याख्यातं भविष्यपु-
राणे अकामतः कृते पाने गौडीमाध्वोर्नराधिप तत्कृच्छ्रविधानं स्यात् गोतमेन यथोदितम् बुद्धिपूर्वकं तु पैथीतरमद्यपाने प्राणांतिकं
अनिर्देश्यमिति शास्त्रमर्यादा तथा गौडीमाध्वोर्ज्ञानात्पाने मरणनिषेधादितरमद्यापेक्षया गुरुत्वाच्च मानवमेव कृणान् वा भक्षयेददमि-
ति मायश्चित्तमुक्तं अतएव गौडीमाध्वोः कामतः पानानुवृत्तौ भविष्यपुराणे यद्वाऽस्मिन्नेव विषये मानवीवं प्रकल्पयेत् कृणान्वाभक्ष-
येददं पिण्याकं वा स कृन्निशि कुरापापापनुत्तर्य बालवासाजरीध्वजीति पैथी गौडीमाध्वी व्यतिरिक्तपुलस्त्योक्तपानसादिनवविधम-
द्यस्य प्रत्येकं पाने लघुत्वात् संस्कारमात्रमेव केवलं अन्यं ह्यलघुत्वात् प्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्य युक्तम् बुद्धिपूर्वपानसादिमद्यपानेतु मतिपू-

अज्ञानाद्धारुणीपीत्वा संस्कारेणैव शुल्यति मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणांतिकमिति स्थितिः १४६ अपः सुरा-
भाजनस्थामद्यभांडस्थितास्तथा पंचरात्रपिवेत्पीत्वा शंखपुष्पीश्रितं पयः १४७ स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदि रां वि-
धिवत्सति गृह्यच शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः कुशवारिपिवेत्त्यहं १४८ ब्राह्मणस्तु कुरापस्य गंधमाघ्रायसो-
मपः प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशृद्ध्यति १४९ अज्ञानात्प्राश्य विष्णुमूत्रं कुरापस्य गंधमाघ्रायसो-
स्कारमर्हति त्रयोवर्णादि जातयः १५० वै कुरापाने कृते वैज्ञानतोगुह कृच्छ्रं कृच्छ्रौ भवतः पुनः संस्कार एव हीति भविष्य-

पुराणीयमन्यद्विविधं मुन्यंतरोक्तम् १४६ अप इति पैथी कुराभांडे तदितरमद्यभांडेऽयं स्थिता अपः सुरारसगंधवर्जिताः पीत्वा शंखपु-
ष्पाख्यौषधिप्रक्षेपेण पक्वक्षीरान्नतूदकं शंखपुष्पीविषकेन क्षीरेण वर्तयेदिति बौधायनस्मरणान् पंचरात्रपिवेत् कुरापस्य गंधमाघ्रायसो-
मपः प्राणानप्सु त्रिरायम्य घृतं प्राश्य विशृद्ध्यति १४७ स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदि रां वि-
ति धिराह १४७ स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदि रां वि-
गौदमर्हति मुदकं च हंपिबेत् १४८ ब्राह्मणस्तित्यादि ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः कुरापस्य मुखसंबन्धिनं गंधं प्रात्वा नलमध्यप्राण-
यामत्रपुल्लाघृतं प्राश्य विशृद्ध्यति १४९ अज्ञानादिति विद्वराद्वादीनां वक्ष्यमाणत्वात् अस्तुद्धिपूर्वकं मनुष्यसंबन्धि मूत्रं सुराघं वाप

रयमद्यसरासंस्पृष्टं च भक्तादिरसंवापारपहिजातयस्त्रयोवर्णा पुनरुपनयनमर्हति १५० वपनमिति शिमोमुंडनमेखलाधानणं
 उधानणमैष्ठाणित्रतानिचमधुमांसरूपीवर्जनयुतानिमायश्चित्तानिपुनरुपनयनेहिजातीनान्नभवन्ति १५१ अभोज्याइति अभोज्या
 न्नानान्मात्रोत्रियकृतयेज्ञेइत्याद्युक्तानामन्नभक्ताजलमिश्रितसत्तुल्यैणयवागूरूपेणवायवान्यानयोग्यान्नुत्वासतरात्रापिबेत् अ
 मुषित्वेवविषयेमत्याभक्ताचरेत्कृच्छ्रमित्तुर्थाध्यायेप्रायश्चित्तमुक्तंतेनसहर्वैकस्यितंविक्लव्यश्चकर्तृशान्त्यपेक्षः तद्याहिजातिस्त्रो
 णासुच्छिद्रुद्रोच्छिष्टंवाभक्ताएतदेवकुर्यात्तथाक्रव्यादसूकरोष्ट्राणाभिर्त्यादिनायद्विशेषप्रायश्चित्तंतन्निषिद्धमांसंभक्ताइदमेवकुर्या
 त् १५२ शुक्तेति यानिस्वभापतोमपुरादिरसानिकालयोगेनोदकपरिणामादिनास्त्वभावव्रजंतितामिशुक्तानिकषायान्निषीतकादीन्
 कथितानिअप्रतिषिद्धान्यपिपीत्वायावन्नजीर्णानिभवन्तितावदशुचिःपुरुषोभवति १५३ विदुराहेति ग्राम्यसूकरस्वरोष्ट्रमृगालवानर

वपनमेखलादंडोभैक्ष्यचर्याव्रतानिच निवर्ततेहिजातीनांपुनःसंस्कारकर्मणि १५१ अभोज्यानांतुमु
 क्तान्नस्त्रोष्ट्रोच्छिष्टमेवच जग्धमांसमभक्ष्यचसतरात्रयवान्पिबेत् १५२ शुक्तानिचकषायांश्चपी
 त्वामेध्यान्यपिद्विजः तावद्भवत्यप्रयतोयावत्तन्नव्रजत्यधः १५३ विदुराहस्वरोष्ट्राणागोमायोः कपिकाकयोः
 प्राय्यमूत्रपुरीषाणिद्विजश्चाद्रायणचरेत् १५४ शुक्लाणिमुक्तामांसानिभोमानिकवकानिच अज्ञात-
 चैवसूनास्यमेतदेवव्रतंचरेत् १५५ क्रव्यादसूकरोष्ट्राणांकुक्कुटानांचभक्षणे नरकाकरवराणांचतस-
 कृच्छ्रविशोधनम् १५६ काकानांमूत्रंपुरीषंवाहिजातिभक्ताच्चाद्रायणंकुर्यात्शोधनंयत्तुच्छत्राकंविदुराहंचेत्यनेनविदुरा

हग्रामकुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकभक्षणेपचमाध्यायेप्रायश्चित्तमुक्तंतदप्यासविषयेव्याख्यातंदंतलनप्यासविषयेतसकृच्छ्रमित्यविरोधः
 १५४ शुक्लाणिनि वाद्यादिनाशोषितानिमांसानिमुक्तामृष्यादिप्रभवानिच्छत्राकानिभक्तामृमिजंवावृक्षजंवाछत्राकंभक्षयतिये
 ब्रह्ममांस्तान्निजानीयात्इतियमेनरक्षस्यापिनिषेधात्हरिणमांसंवाभक्ष्यमांसमितिभक्ष्याभक्ष्यतयायन्नज्ञातंतथाहिंसास्थानं-
 सूनाततोयदानीततदुक्ताच्चाद्रायणमेवकुर्यात् १५५ क्रव्यादेति आममांसभक्षिणांग्राम्यसूकरोष्ट्रग्राम्यकुक्कुटानांतथामानुषका-
 कर्गदमानांप्रत्येकबुद्धिपूर्वकंमांसभक्षणेवक्ष्यमाणंततकृच्छ्रमायश्चित्तम् १५६ मासिकेति योब्रह्मचारीब्राह्मणोमासिकब्राह्मसंवे

ध्वन्नमभ्याति एतच्च सपिंडी करणात्पूर्वैको द्विष्ट आस्थायोपलक्षणं सत्रिरात्रमुपवसेत् त्रिरात्रमध्य एकस्मिन् हनिजलमावसेत् १५७ ब्रह्मचारीति यो ब्रह्मचारी मासिकं मांसं वा अनिच्छात् आपदि वाऽद्यात् स प्राजापत्यं कृत्वा मारुतं ब्रह्मचर्यं यत् शेषं समापयेत् १५८ बिडालेति बिडालकाकमूषिककुङ्कुरनकुलानामुच्छिष्टं केशकीटरूपसंसर्गदुष्टं वा अकृतमृत्सेपविशुद्धिकं ज्ञात्वा फल्का ब्रह्मसर्व्वलाकृतितमुदकं पिबेत् १५९ अपोज्यमिति आत्मनः शतद्विकामेन प्रतिषिद्धमन्नं नादनीयं प्रमादान्तु भक्तं वमितव्यत दसं प्रवेष्टाय श्वितैः क्षिप्य शोधनीयं वसनपक्षे तु लघुप्रायश्चित्तं प्रवत्येव ज्ञानतः पुनः पूर्वोक्तं प्रायश्चित्तम् १६० एष इति अन्नस्य भक्षणं यानि प्रायश्चित्तानि तेषामेतन्नाना प्रकारमुक्तं स्तेयपापकारिणां विधानमधुना श्रूयताम् १६१ धान्येति ब्राह्मणो ब्राह्मण

मासिकान्तं तु योऽश्रीयादसमावर्त्तको द्विजः स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहं चोदके वसेत् १५७ ब्रह्मचारी तु योऽश्रीयान्माधुमांसकथंचन सकृत्वा माकृतं कृच्छ्रं व्रतं शेषं समापयेत् १५८ बिडालकाकारमुच्छिष्टं जग्धाश्वनकुलस्य च केशकीटावपन्नंच पिबेद्ब्रह्मसर्व्वलाम् १५९ अपोज्यमन्नं न्नात्तव्यमात्मनः शुद्धिं मिच्छता अज्ञानभक्तनृत्ताय शोध्यं वाप्याशशोधनैः १६० एषो नाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः स्तेयदोषापहर्तृणां व्रतानां श्रूयतां विधिः १६१ धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तमः स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राद्धेन विसुल्यति १६२ मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च कूपवापीजलानां च शतद्विश्वा द्रायणं स्मृतम् १६३ द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्मतः चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं तन्निर्वात्यात्मशुद्धये १६४

मक्ताद्यन्नरूपाणि धनचौर्याणि दृष्ट्वातः नत्वात्मीयं प्रांत्यानीत्वा संवत्सरं प्राजापत्यं व्रतान् चरणेन शतस्थिति एतच्च देवाकालद्रव्यपरिमाणं स्वाभिगुणाद्यपेक्षया महत्वादिबोद्धव्यं एव मुत्तरं चापि १६२ मनुष्याणामिति पुरुषस्त्रीक्षेत्रगृहाणामन्यत हरणे कूपजलस्ववापीजलस्य वा समस्तस्य वा हरणे चां द्रायणं प्रायश्चित्तमन्वीदिभिः स्मृतम् १६४ द्रव्याणामिति द्रव्याणामल्पमयोजनां चानुक्तं प्रायश्चित्तं विशेषाणां त्रयसो सकादीनां परगृहाच्चौर्यं कृत्वा तदपहृतं द्रव्यं स्वाभिनेदत्वा सांतपनं कृच्छ्रं

प्रायश्चित्तवक्ष्यमाणं चात्सुदये कुर्यात्तामिने ३ पृहत्तं द्रव्यं निर्यात्येति सर्वस्तेयप्रायश्चित्तशेषः १६४ भक्ष्येति भक्ष्यस्य मोदकादेः भोज्यस्य
पायसादेः पानस्य शकटादेः शय्याया आसनस्य च पुष्पमूलफलानां च प्रत्येकमपहरणे पंचगव्यपानं विशोधनम् १६५ तृणोति तृणकाष्ठदुमाणां
पांशु फलान् स्य च तंडुलादेः वस्त्रचर्ममांसानां मध्ये एकस्याप्यपहरणे त्रिरात्रमुपवासं चरेत् १६६ मणीति मणिमुक्ताविद्रुमताम्ररूप्यलो
हकांस्योपलानां च प्रत्येकमपहरणे द्वादशाहं तंडुलकणभक्षणं कुर्यात्सर्वत्रात्र स हृदय्यासदेशकालद्रव्यस्वामिगुणादौ शतं यपेक्षया उत्त
रापकृष्टद्रव्यापहारि विषयसमीकरणं समाधेयम् १६७ कार्पासिति कार्पासकृमिकोष्ठजोनीनां वस्त्राणां हि शफैकशफस्य गौरश्वादेः पक्षि
णां शुकादीनां गंधानां च दंनप्रभृतीनां रज्ज्वाश्च प्रत्येकं अहरणे च हं क्षीराहारस्यात् अत्रापि पूर्ववद्विषयसमीकरणपरिहारः स्वामिनश्चो

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च पुष्पमूलफलानां च पंचगव्यं विशोधनम् १६५ तृणकाष्ठदुमाणां
च शकृफलान् स्य गुडस्य च चैलचर्ममिषाणां च त्रिरात्रस्यादभोजनम् १६६ मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रज
तस्य च अयः कांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता १६७ कार्पासं कीटजोनीनां हि शफैकशफस्य च पक्षि
गंधौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव च हपयः १६८ एतैर्ब्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः अगम्यागमनीयतु ब्रतैर
भिरपानुदेत् १६९ गुरुतल्यं ब्रतं कुर्याद्देतः सिक्तास्वयोनिषु सरस्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीषु तल्यजासु च
१७० पैतृष्वस्यैव भगिनीस्वस्त्रीयामातुरेव च मातुश्च भ्रातुस्तनयागत्वा चांद्रायणं चरेत् १७१

तृणकाष्ठदुमाणां
समर्पणादपि वचनादेकरूपप्रायश्चित्ताविरोधः १६८ एतैरिति एतैरुक्तैः स्तेयजनितपापं हि जातिरपानुदेत् अगम्यागमननिमित्तं पुन
एभिर्वक्ष्यमाणैर्ब्रतैर्निर्हरेत् १६९ गुरुतल्येति स्वयोनिषु सोदर्यभगिनीषु तथा भिन्नभार्यासु पुत्रपत्नीषु कुमारीषु चांडालीषु मल्यैकरे
तः सिक्तागुरुदारगमनप्रायश्चित्तं कुर्यात् अत्रापि ज्ञानाभ्यासाद्यनुबंधापेक्षया मरणांतिक अतएव रेतः सिक्ताकुमारीषु चांडालीषु च त
नासु च सपिंडापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते इति यमेन मरणांतिकमुपदिष्टं अज्ञानात्तद्व्रतम् १७० पैतृष्वस्यैव भगिनीस्वस्त्रीयामातुरेव च मातुश्च भ्रातुस्तनयागत्वा चांद्रायणं कुर्यात् १७१ ३

एतादिति तिस्रएताः पौतृधसेव्याद्याः भार्यार्थे प्राज्ञो नोदहेतुज्ञातित्वेन बांधवत्वेन तानोपेतव्याः यस्मादेतानुपयन्तुपागच्छन्तरकंयाति
असपिंडाचयामातुरित्यनेन निषेधः सिद्धोदाक्षिणात्याचारदर्शननिषेधदादर्थपुनर्वचनम् १०२ अमेति अमानुषीषु वडवाद्यामु
नगवि तया गोष्ववकीर्णसिंघत्सरं प्राजापत्यं चरेत् इति शांखलिखितादिभिर्गुरुप्रायश्चित्ताभिधानात् तथारजस्यलायां योनितश्चान्य
त्रस्त्रियां जले रेतः सेकं कृत्वा पुरुषः सातपनं कृच्छ्रं कुर्यात् १०३ मैथुनमिति यत्र देशोक्तापि पुरुषे मैथुनं सेवित्वा स्त्रियां गोयाने शक-
रादौ जले दिवा काले मैथुनं च सेवित्वा सवस्त्रश्च स्नायात् १०४ चंडालेति चंडालस्यात्यजानां च म्लेच्छशरीरादीनां अज्ञानतो ब्राह्म-
णः स्त्रियोगत्वात् तेषां चान्नं भक्तातेभ्यः प्रतिगृह्य पतति पतितस्य प्रायश्चित्तं कुर्यात् एतच्च गुरुत्वाच्चाप्यासतो भोजनं प्रतिग्रहविषयम्

एतास्तिस्मृक् भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ज्ञातित्वेनानुपेयास्ताः पतति स्तूपयन्मूढः १०२ अमानु-
षीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु रेतः सिक्ताजले चैव कृच्छ्रं सातपनं चरेत् १०३ मैथुनं तु समासे व्यपु-
सियापिति वा द्विजः गोयानेष्कदिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् १०४ चंडालां त्यक्त्वा योगत्वा मुक्ता-
चमति गृह्य च पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति १०५ विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्तानिरुद्ध्या देकवेष्मनि
यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनाचारयेद्भूतम् १०६ साचेत्युनः प्रदुष्येत्तु स दृशे नोपयन्ति कृच्छ्रं चाद्रायणं चैव
तदस्याः पावनं स्मृतम् १०७ यत्करोत्येक रात्रेण वृषली सेवना द्विजः तद्देहं भस्मपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षे त्यपो
हति १०८

ज्ञानात्तु तेषां गमनं कृत्वा समानतां गच्छति एतच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थम् १०५ विप्रदुष्टमिति विशेषेण प्रदुष्टमिच्छया
व्यभिचारिणीमित्यर्थः भर्तानिरुद्ध्या तत्कार्येभ्यो निवर्त्य नियतबद्धा मि व एक गृहे धारयेत् यच्च पुरुषस्य सजातीय परदारगमने प्राय-
श्चित्तं तदेवैनां कारयेत्ततश्च स्त्रीणां मर्दं प्रदातव्यमिति यदसिद्धादिभिरुक्तं तदनिच्छया व्यभिचारेण कर्तव्यम् १०६ साचेदिति सा-
द्रायणं च मन्वादिभिः स्मृतम् १०७ यदिति वृषत्यत्र चंडालो प्रायश्चित्तगौरवात् चंडालो गमने यदेक रात्रेण ब्राह्मणः पापम्

द्वैक्षाशमित्यंसावित्र्यादिकं जपन् त्रिभिर्वर्षैरपनुदति तथाचापस्तंबः यदेकरात्रेण करोति पापं कृष्णवर्णं ब्राह्मणः सेवमानः चतुर्थका
 उदक आत्मजापी त्रिभिर्वर्षैस्तद्यपोहति पापम् मेधातिथिस्त इत्यमेव व्याख्यातवान् गोविंदराजस्त अक्रमपरिणीत श्रूद्रागमनमा
 यश्चित्तमिदमाह १७८ एषेति इयं हि साऽभक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनकारिणां चतुर्णामपि पापकृतां विशद्विरुक्ता इदानीं साक्षा
 त्पापकृद्भिः सह संसर्गिणां मिमांसावक्ष्यमाणाः संसृद्धीः शृणुत १७९ संवत्सरेणेति पतितेन सह संसर्गमाचरन् एकयानगमन एकासनोपवे
 शन एकपंक्तिभोजनरूपान्संसर्गानाचरन् संवत्सरेण पतितेन तु याजनाध्यापना द्यौनात्संवत्सरेण पतति किंतु सद्य एवेत्यर्थः अध्यापनम
 त्रोपनयनपूर्वकं सावित्रीयावणं याजनादीनां च सद्यः पातित्यमाह देवलः याजनं योनि संबंधं स्वाध्यायं सह भोजनम् कृत्वा सद्यः पतत्येते
 पतितेन न संशयः विष्णुः आसंवत्सरात्यतति पतितेन सह चरन् सहयानासनाभ्यासं योनौ च सद्य एव हि बोधायनः संवत्सरेण पतति

एषां पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः १७९ संवत्सरेण प
 तति पतितेन सह चरन् याजनाध्यापना द्यौनात्संस्तुयानासनाशनात् १८० योयेन पतितेनैषां संसर्गिया
 तिमानवः सतस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशद्भ्यः १८१ पतितस्योदककार्यसमिपेऽर्वाधवैर्बहिः निदिते ह
 नि सायान्हेजात्युतिगुरुसन्निधौ १८२ दासीघटमपां पूर्णपर्यस्येत्येतवत्पदा अहोरात्रमुपासीरन् शौचं
 बांधवैः सह १८३ पतितेन सह चरन् याजनाध्यापना द्यौनात्सद्यो न शयनासनादिति गोविंदराजस्त याजनादीनां त्रयाणां संव

त्सरेण पातित्यहेतुत्वं सहासनादीनां लघुत्वान्न संवत्सरेण किंतु तस्मादूर्ध्वमपीति व्याचष्टे अस्मदीयमनुव्याख्यासु निव्याख्यानुसारिणी
 नैनां गोविंदराजस्य कल्पनामनुसंधाहे १८० योयेनेति पतितशब्दोऽयं पापकारिवचनः सकलपापिनामविशेषपाठात् एषां पतितानां मध्ये
 योयेन पापकारिणां सह पूर्वोक्तसंसर्गं करोति सतस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशद्भ्यः १८१ पतितस्योदककार्यसमिपेऽर्वाधवैर्बहिः निदिते ह
 नि सायान्हेजात्युतिगुरुसन्निधौ १८२ दासीघटमपां पूर्णपर्यस्येत्येतवत्पदा अहोरात्रमुपासीरन् शौचं बांधवैः सह १८३ पतितेन सह चरन् याजनाध्यापना द्यौनात्सद्यो न शयनासनादिति गोविंदराजस्त याजनादीनां त्रयाणां संव

णाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् पथासमिरुदको भवति तदनु ते सपिंडास्मानोदकैस्सहा होरात्रमशौचमाचरेयुः १८३ निवर्त्तेरन्निति त
स्मात्पतितात्सपिंडादीनां संभाषणमेकासनोपवेशनंच तस्यैव अस्थमदानं सांबत्सारिकादौ निमंत्राणादिरूपो लोकव्यवहार एतानि निवर्त्ते
रन् १८४ ज्येष्ठतेति ज्येष्ठस्य यत्कल्याणादिकं कार्यं तत्तस्य न कार्यं ज्येष्ठलभ्यं च तस्य विंशत्कद्वारादिकं धनं न देयं यद्यपि अस्थमदानम
तिषेधा देवाप्युद्धारप्रतिषेधः सिद्धः तथापि यवीयसस्तत्सात्यर्थमनूद्यते तस्यैव ज्येष्ठस्य संबंधिधनं सोद्धारं शतं दत्तुं जोगुणाधिको लभते
१८५ प्रायश्चित्त इति कृते पुनः पतितेन प्रायश्चित्ते सपिंडसमानोदकास्तेनैव कृतप्रायश्चित्तेन सह पवित्रेजलाधारे स्नात्वा जलपूर्णं न्नवं
घटं प्रक्षिपेयुः इह न वधं घटं हणां ह्यसी घटः कृतोपयोगि घटः प्रतीयते १८६ सत्विति स कृतप्रायश्चित्तः तं पूर्वोक्तघटं जलमध्ये क्षिप्वा ततः
स्वकीयभवनं प्रविश्य यथापूर्वं सर्वाणि ज्ञाति कर्माणि कुर्यात् १८७ एतदिति स्त्रीष्वपि पतितास्त एवमेव पतितस्योदकं कार्यमित्यादि

निवर्त्तेरंश्च तस्मात्तु संभाषणसहासने दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रा चैव हिलौकिका १८४ ज्येष्ठता च निव
र्त्तेति ज्येष्ठा वाप्यं च यद्भनू ज्येष्ठां प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान् गुणतोधिकः १८५ प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकु
म्भमपान्नवम् तेनैव सार्द्धं प्रास्येयुः स्नात्वा पुण्येजलाशये १८६ सत्वप्राप्तं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकम्
सर्वाणि ज्ञाति कार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् १८७ एतदेव विधिं कुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि वस्त्रान्नपाने
देयं तु वसेयुश्च गृहातिके १८८ एनस्तिभिरनिर्णिक्तेर्नार्थी केचिस्सहाचरेत् कृतनिर्णेजिनांश्चैव न
जुगुप्सत कर्हिचित् १८९ बालघ्नाश्च कृतघ्नाश्च विशुद्धानपि धर्मतः शरणागतं हतृश्च स्त्रीहितृश्च
न संवसेत् १९० विधिं भर्त्रादिसपिंडसमानोदकवर्गः कुर्यात् आसाच्छादनानि पुनराभ्योदेयानि गृहसमीपे चासां वा सार्थं कु
रीदयुः १८८ एनस्तिभिरिति पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तेः सह दानप्रतिग्रहादिकमर्थं किंचिन्नात्तु तिष्ठेत् कृतप्रायश्चित्तान्नैव कदाचि
दपि पूर्वकृतपापत्वेन निंदेत् किंतु पूर्ववद्वाचरेत् अस्यापवादमाह १८९ बालघ्नानिति बालं यो हतवान् कृतोपकारं अपकाराचर
णेन यो विनाशितवान् प्राणरक्षार्थं भागतं यो हतवान् स्त्रियं च यो व्यापादिनवान् एतान्यथावक्तुं प्रायश्चित्तानपि संसर्गितयानपरिव
सेत् १९० येषामिति येषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां आनुकल्पिककाले उपनयनं यथाशास्त्रेन कृतवान् तान्याजापत्यत्रयं कारयित्वा यथा

शास्त्रमुपनयेन् यत्तु यो न्नवल्ल्यादिभिर्वास्तोमादिप्रायश्चित्तमुक्तं तेन सहास्यगुरुलाघवमनुसंधायजातिशक्त्याद्यपेक्षो विकल्पो संतव्यः
 १९१ प्रायश्चित्तमिति ये प्रतिषिद्धशूद्रसेविनो द्विजास्ते चोपनीता अपि अनधीतवेदाः प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छन्ति तेषामप्येतत्प्राजापत्यादि
 त्रयमुपदिशेत् १९२ यदिति गृहीतेन कर्मणानिषिद्धदुःप्रतिग्रहादिना ब्राह्मणाय हनमर्जयित तस्य धनस्य त्यागेन जपतपोभ्यां वक्ष्य
 माणाभ्यां शुद्धति धन त्यागेन च प्रायश्चित्तविधानात् बहुमूल्ये च कपितुरगादौ अल्पमूल्ये च लोहादौ परिगृहीते तु लघु प्रायश्चित्ताभिधानं
 मुपपन्नं गवमविक्रय्य विक्रयादावपि १९३ जपिलेति त्रीणि सावित्री सहस्राणि जपित्वा गोष्ठे वा मांसं क्षीराहारो असत्यतिग्रहजनिता त्या
 पान्मुक्तो भवति शूद्रप्रतिग्रहादावपि एतदेव प्रायश्चित्तं द्रव्यदोषेण च दातृदोषेणापि प्रतिग्रहस्य गृहीतत्वा विशेषादिति १९४ उपवासेति

ये पां द्विजानां सावित्रीनानुच्येत यथाविधि तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत् १९१ प्रायश्चि
 त्तं निवार्यति विकर्मस्थास्तये द्विजाः ब्राह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् १९२ यद्गृहीतेनार्जयति
 कर्मणा ब्राह्मणा धनम् तस्योत्सर्गेण शुल्यंति जप्येन तपसे च १९३ जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि
 समाहितः मांसं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यते सत्यतिग्रहान् १९४ उपवासकृशतंतुगो व्रजात्पुनरागतम् प्रण
 तं प्रतिपृच्छेयुः साम्यं सोम्येच्छसीति किम् १९५ सत्यमुक्ता तु विप्रेषु विकिरेद्यवसंगवाम् गोभिः प्रवर्ति
 ते तीर्थे कुप्युस्तस्य परिग्रहम् १९६ ब्राह्मणानां यजनकृत्वा परेषामत्यकर्म च अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृ
 ष्णैर्व्यापाहति १९७

केवलक्षीराहारेण इतरभोजनव्यापृत्या कृशदेहं गोष्ठात्पत्यागतं प्रणतं नभीभूतं किमस्माभिः सह साम्यमिच्छ
 सि पुनरसत्यतिग्रहं न करिष्यसीति एवमर्थं ब्राह्मणाः परिपृच्छेयुः १९५ सत्यमिति सत्यमेतत्पुनरसत्प्रतिग्रहं न करिष्यामीत्येवं ब्राह्म
 णेषूक्ताया संगवां दद्यात् तस्मिन् यवसंभक्ष्यमाणे देशे गोभिः पवित्रीकृतत्वात्तीर्थभूते ब्राह्मणास्तस्य संव्यवहारे स्वीकारं कुर्युः १९६
 भ्रातृनामिति ब्राह्मणानामर्तुर्व्यवोप्येते इत्युक्तानामादियजनं कृत्वा पितृगुर्वादित्यतिरिक्तानां च निषिद्धौर्ध्वदेहिकदाह आत्यादिकृ
 ता अभिचारं च न्येनादिकं अभिचारोऽभिचारणायस्य अहीनं यागविशेषः अहीनयजनमशुचिकरमिति श्रुतेः त्रिरात्रादितस्य यजनं कृत्वा

त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति १९७

शरणागतमिति शरणागतं परित्राणार्थमुपगतं शक्तः सन्नुपेक्षते हि जातिरनध्याप्यं च वेदमध्याप्यतज्जनितं पापं संवत्सरं वाहारो
 १९८ पतुदति १९८ श्वश्रृगालेति कुकुरश्रृगालगर्दभनरअश्ववराहाद्यैर्ग्राम्यैश्चाममांसादैर्मज्जिरादिभिर्दंष्ट्रैः प्राणायामेन शक्यति
 १९९ षष्ठान्नेति अपांक्त्यायेपतिताः स्तेनक्रीबा इत्यादिनोक्तास्तेषां विशेषतोऽनुपदिष्टप्रायश्चित्तानां माससंख्यहमभक्तात्तृतीयेऽङ्गि
 सायंभोजनं वेदसंहिताजपो देवकृतस्यैनसो अवयजनमसीत्यादिना उद्गात्राः षष्ठिर्मन्त्रैर्होमः प्रत्येकं कार्यः एतत्समुद्दिष्टं पापशोधनम्
 २०० उष्ट्रयानमिति उष्ट्रेषु क्तयानं शकदादि एव खरयानमपितत्कामत आरुह्य अव्यवधान उष्ट्रवराभ्यां याने प्राणायाम बहुल्यन्
 ग्रश्वकामतः स्नानं कृत्वा प्राणायामेन सुप्तो भवति २०१ विनेति असन्निहितजलोजलमध्ये चामूत्रं पुरीषं वा कृत्वा स वासा बहिर्ग्रा-
 मात्तत्र घादौ स्नात्वा गां च स्पृष्ट्वा विशुद्धो भवति २०२ वेदेति वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादीनां अनुपदिष्टप्रायश्चित्तविशेषाणां

शरणागतं परित्यज्य वेदं विष्ठाप्य च हिजः संवत्सरं वाहारस्तस्यापमपसेधति १९८ श्वश्रृगालरवरेर्दंष्ट्रो
 ग्राम्यैः कल्याद्विरेव च नरास्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शक्यति १९९ षष्ठान्नकालतामाससंहिताजप एव
 वा होमाश्च सकलानित्यमपांक्त्यानां विशेषनम् २०० उष्ट्रयानसमारुह्य खरयानतु कामतः स्नात्वा तु विप्रो
 दिग्वासाः प्राणायामेन शक्यति २०१ विनाद्भिरपूकवाप्यार्त्तः शारीरसन्निवेश्य च सचैलो बहिरा पुत्यगा
 मालभ्य विशुध्यति २०२ वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे स्नातकवतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्
 २०३ हुंकारं ब्राह्मणस्योक्तात्वं कारच गरीयसः स्नात्वा नश्नन्नहः शेषमभिवाद्य प्रसादयेत् २०४ ताडयित्वा
 तृणैर्नापिकंठे वा बध्य वा ससा विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् २०५ अवगूय्य त्वद्विशतं सहस्र-
 मभिहत्य च जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते २०६ चपरिलोपे स्नातकवतानां चतुर्थाध्यायोक्तानामतिक्रमे सत्ये

काहोपवासं प्रायश्चित्तं कुर्यात् २०३ हुंकारमिति हूंतूष्णीं स्थीयतामित्याक्षेपं ब्राह्मणस्य कृत्वा त्वं कारं च विद्याद्यधिकस्य उक्ता अभिवाद
 नकालादारभ्याहः शेषं यावत्स्नात्वा भोजनं निवृत्तः पादोपग्रहणेनापगतकोपकुर्यात् २०४ ताडयित्वेति प्रकृतं ब्राह्मणं तृणेनापिताडयित्वा
 कंठे वा बध्य वा ससा वा क्लृप्तं हेनजित्वा प्रणिपातेन प्रसादयेत् २०५ अवेति ब्राह्मणस्य हनने च याददमुद्यम्य वर्षशतं नरकं प्राप्नोति दंडा

दिनापुनः प्रहृत्य वर्षसहस्रं नरकं प्राप्नोति २०६ शोणितमिति प्रहृत्य स्याद्वाहणस्य रुधिरं यावत् संख्यकान्तरजः कणान् भूसौपंड्यकरो
 तितावत् संख्यकानि वर्षसहस्राणि तत् शोणितोत्पादको नरके वसेत् २०७ अवेति ब्राह्मणस्य हननेच्छया दंडाद्युद्यमने कृच्छ्रं कुर्यात्तदं
 उदिमहारे दत्ते अति कृच्छ्रं बक्ष्यमाणं चरेत् रुधिरमुत्पाद्य कृच्छ्राति कृच्छ्रो कुर्यात् २०८ अनुक्तेति अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथाप्रतिष्ठो
 मवधादि कृतानां निर्हरणार्थं कर्तुः शरीरधनानि सामर्थ्यमवेक्ष्य पापंच प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् २०९ यैरिति यैर्हंतुभिर्मनुष्यैः पापान्यपत्तुदतितान् पापनाशहेतून् देवर्षिपितृभिरनुष्ठितान् सुष्माकवद्व्यामि २१० अहमिति प्राजाप
 त्याख्यं कृच्छ्रं मत्वरन् हिजातिराद्यदि न त्रयं मातृभोजितं प्रातः शब्दोयं भोजनानामौचित्यमाप्तदिवा कालपरः अतएव वसिष्ठः अहंदि

शोणितं यावतः पांसून् संगृह्णाति महीतले तावत्त्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्तान्नरके वसेत् २०७ अवगूर्य
 चरेत् कृच्छ्रमति कृच्छ्रं निपातने कृच्छ्राति कृच्छ्रो कुर्यात् विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् २०८ अनुक्तनिष्कृतानां
 तु पापानामपत्तये शक्तिं चावेक्ष्य पापंच प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् २०९ यैरभ्युपायैरेनां सिमानवो व्यपकर्ष
 ति तान् वोऽभ्युपायान्वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् २१० अहं प्रातरुहं सायं अहमद्यादया चितम् अहं
 परं च नाश्रियात् प्राजापत्यं चरन् हिजः २११ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् एकरात्रोपवासश्च कृ
 च्छसातपनं स्मृतम् २१२

शक्तेन क्तमस्ति त्वय्यहं अहं अयाचितं त्रयं अहं न भक्त इति च कृच्छ्रः आपस्तंबो व्याहं अहं न क्तमशी
 दिवाशी च तत्तत् अहं अहमयाचितं त्रयं अहं न भक्तिं च न इति कृच्छ्रं द्वादशरात्रस्य विधिः अपरं च दिनत्रयं सायं सध्यामतीतायां भोजित
 अन्यदिनत्रयमयाचितं तावदन्तुं जीतशेषं च दिनत्रयं न किंचिदश्रियात् अत्र ग्राससंख्या परिमाणापेक्षायां पराशरः सायं द्वात्रिंशति
 यासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा अयाचिते चतुर्विंशत् परं चानशनं स्मृतम् कुक्कुटांडप्रमाणं च यावांश्च पविशेन्मुखम् एतं ग्रासं विजानीया
 त्सु अर्थं ग्रासशीघ्रं नमू हविष्यं चान्नमश्रियाद्यथारात्रौ ते आदिवा श्रीरूप्यहानि शास्त्राणान् ग्रासान्संख्या कृतान् पयसा अयाचि
 तं तथैवाद्यादुपवासश्च अहं वसेत् २११ गोमूत्रमिति गोमूत्रादिकी कृत्य एकैकस्मिन् हनि भक्षयेत् नान्यत् किंचिदद्यात् अपरदिने चो

पवास इत्येतत्सांतपनं कृच्छ्रं मृत्युं ददातु गोमूत्रादिषट्प्रत्येकं षट्दिनान्युपमज्ज्य सप्तमे दिने चोपवासः तदा महासांतपनं भवति तथा च
याज्ञवल्क्यः कुशोदकं च गोक्षीरं दधि मूत्रं शकृद्दूतम् अग्न्यापरे ह्युपवसेत् कृच्छ्रं सांतपनं चरन् पृथक् सांतपनं द्वयैः षडहः सौपवासि
कः सप्ताहेन तु कृच्छ्रो यमहासांतपनं स्मृतम् २१२ एकैकमिति अतिकृच्छ्रं द्विजातिरनुतिष्ठन् प्रातः सायमयाचितादिरूपेण त्र्यहाणि
त्रीणि त्रीणि पूर्ववत् अन्यच्च त्र्यहं न किंचिदुज्जीत २१३ तसेति तत्कृच्छ्रं चरन् द्विजातिः त्र्यहमुष्णोदकं त्र्यहमुष्णाक्षीरं त्र्यहमुष्णाघृतं
त्र्यहमुष्णावायु एकवारं स्नानं कुर्वन् संयतवान् पिवेत् अत्र पराशरोक्तो विशेषः षट्पलं तु पिवेदं भस्त्रिपलं तु पयः पिवेत् पलमेकं पिवे
त्सर्पित्ततृच्छ्रं विधीयते २१४ यतात्मन इति विगतानवधानस्य संयतेन्द्रियस्य द्वादशाहमभोजनमेव पराकारव्यः कृच्छ्रः सकृदाद्यतिता
रतस्येन गुरुलघुसमफलपापापनोदनः २१५ एकैकमिति सायंप्रातर्मध्याह्नेषु स्नानं कुर्वाणः पौर्णमास्यापंचदशग्रासान् शित्वा ततः ।

एकैकं ग्रासमभ्यायात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् त्र्यहं चोपवसेदं त्यमति कृच्छ्रं चरन् द्विजः २१३ तत्कृच्छ्रं चर
न्विप्रोजलक्षीरघृतानिलान् प्रतित्र्यहं पिवेदुष्णान्सकृत्स्नायांसमाहितः २१४ यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशा
हमभोजनम् पराकानामकृच्छ्रो यस्य पापापनोदनः २१५ एकैकं ग्रासयेत्पिंडं कृष्णशुक्लं च बर्हयेत् उपस्पृश
स्त्रिषवणमेतच्चाद्रायणं स्मृतम् २१६ एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे शुक्लपक्षादिनियतश्चरन् चाद्राय
णव्रतम् २१७ अष्टावष्टौ समभ्यासादिना मध्यं दिने स्थिते नियतात्मा हविष्याशीयति चाद्रायणं चरन् २१८

प्रतिपल्लभेणैकैकं ग्रासं हासयेत् तथा च तदुद्देश्यामेकं ग्रासः संपद्यते ततोऽभावास्थायामुपोष्य शुक्लप्रतिपत्तमभृतिभिरेकैकं च द्विनयेत्
एवं पौर्णमास्यापंचदशग्रासाः संपद्यन्ते एतत्सिध्दौ लिकामध्यारव्यं चाद्रायणं स्मृतम् २१६ एतमिति एतमेव पिंडं हासयद् द्वित्रिषवणस्ना
नात्सकं यवमध्याख्यं चाद्रायणं शुक्लपक्षमादितः कृत्वा संयतेन्द्रियश्चाद्रायणमनुतिष्ठन् आचरेत् ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकैकं
पिंडं बर्हयेत् यथा पौर्णमास्यापंचदशग्रासाः संपद्यन्ते ततः कृष्णप्रतिपदमारभ्य एकैकं पिंडं हासयेत् यथा अभावास्थायामुपवासो भ
वति २१७ अष्टाविति यतिचाद्रायणमनुतिष्ठन् शुक्लपक्षात्कृष्णपक्षाद्वा आरभ्य मासमेकं संयतेन्द्रियः प्रत्यहमष्टावष्टौ ग्रासान् म
ध्यं दिने कंजीत मध्यं दिन इति गृहस्थ ब्रह्मचारिणोः सायं भोजनं निवृत्यर्थम् २१८

चतुरः प्रातरिति प्रातश्चतुरोग्रासान्भोयात् अस्तमिते च सूर्ये चतुरोग्रासान्भोजीत एतच्छिष्टां द्रायणं सुनिभिः स्मृतम् २१९ यथे
ति नीवारादिहविष्यसंवेदिनां ग्रासानां देशते चत्वारिंशदधिके कदाचित्सोऽशकदाचिदुपवास इत्येवमाद्यनियमेन यथा कश्चिद्विडां
सेन सप्ततवान् सुजानश्चंद्रसलोकतां याति एवं पापक्षयार्थमभ्युदयार्थं च इदमुक्तं अतएव याज्ञवल्क्यः धर्मार्थयश्चरे देतच्चंद्रस्यैतिसलो
कताम् रुच्छं रुतुशर्म कामरुतमहतीश्रियमाभुयात् अतः प्राजापत्यादिरुच्छमपि अभ्युदयफलमिति याज्ञवल्क्येनोक्तम् २२० एतदि
ति एतच्चांद्रयणारख्यं व्रतं रुद्रादित्यवस्तुमरुतश्च महर्षिभिः सह सर्वपापनाशाय गुरुलघुपापापेक्षया सकृदावृत्तिप्रकारेण कृतवन्तः २२१
महेति महाव्याहृतिभिर्होमैः स्वरेताभिः आज्यहविरनादेशो जुहोतिषु विधीयते इति परिशिष्टवचनात् आज्येन मत्स्यहं होमं कुर्यात्

चतुरः प्रातरभोयात् पिंडान्विप्रः समाहितः चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुं चांद्रायणं स्मृतम् २१९ यथा क
थंचिद्विडां तिस्रोऽशीतोऽसमाहितः मासेनाभन् हविष्यस्य चंद्रस्यैतिसलोकताम् २२० एतद्रुद्रास्त
यादित्यावसवश्चाचरन् व्रतम् सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः २२१ महाव्याहृतिभिर्होमैः कर्त्त
व्यः स्वयमन्वहम् अहिंसासत्यमक्रोधमार्जवंच समाचरेत् २२२ त्रिरहस्त्रिंशत्याच सवासाजलमा
विशत् रुद्राश्चंद्रपतितांश्च वनाभिभाषेत कहंचित् २२३ स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा
ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवदिजाचर्कः २२४ सावित्रीच जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तिः सर्वेष्वेव व्रतेष्वेव
प्रायश्चित्तार्थमाहृतः २२५ अहिंसासत्याक्रोधाकौटिल्यानि चानुतिष्ठेत्तृयद्यप्येतानि पुरुषार्थतया विहितानि तथापि व्रतांग

तयाय सुपदेशः २२२ त्रिरिति अहनि रात्रौ वादिमध्यावसानेषु क्तानार्थं सचेलोनद्यादिजलं प्रविशेत् एतच्च पिपीलिकामध्ययवमध्यचा
द्रायणेतरचांद्रायणविषयम् तयोरुपसर्गत्रिषवणमित्युक्तत्वात् रुद्राश्चंद्रपतितांश्च सहस्रावद्व्रतं कदाचित्संभाषणं कुर्यात् २२३ स्वा
नेति अहनि रात्रौ कुतश्चित् आसीत् स्यात्तनुशयीत असामर्थ्ये तु स्थंडिले शयीत न स्वप्नादौ ब्रह्मचारी रुद्रासंयोगरहितव्रतः व्रती मो
जीदंडादियुक्तः पालाशधारयेद्दंडं सुविमौजीच मेखलाभितयमवचनस्मरणात् गुरुदेवब्राह्मणानां च पूजको भवेत् २२४ सावित्री
मिति सावित्रीच सदा जपेत्पवित्राणि चायमर्षणादीनियथाशक्तिजपेत् एतच्च यथाचांद्रयणे तथा प्राजापत्यादिरुच्छेषपित्तवान् प्राय
श्चित्तार्थमनुतिष्ठेत् २२५

एतौ रिति लोकविदितपापादिजातयः अभिरुज्जमायश्चित्तैर्वस्यमाणपरिषदाशोधनीयाः अप्रकाशितपापांस्तु मानवान्मंत्रैर्होमैश्च परिषदे
वशोधयेत् यद्यपि परिषदि निवेदने रहस्यत्वं स्यात् तथाप्यमुकपापे कृते केनापि लोकाविदिते किं प्रायश्चित्तं स्यादिति सामान्यप्रश्नेन विरो
धः २२६ स्यापनेति पापकारीनरो लोकेषु निजपापकथनेन धिक्कामतिपापकारिणमिति पश्चात्तापेन शुद्ध्यति तपसा चोद्यरूपेण सावित्री
जपादिना च पापान्मुच्यते तपस्य सक्तो दानेन च पापान्मुक्तो भवति स्यापनं चेदं प्रकाशमायश्चित्तो गभूतं न रहस्यप्रायश्चित्तो गम् रहस्यत्वं
हानिप्रसंगात् अनुतापश्च प्रकाशरहस्यांगमेव २२७ यथेति यथायथा स्तुत्यं पापं कृत्वा नरो भ्राष्टते लोके स्यापयति तत्थातथा तेन पापेन स
र्पिश्कजीर्णत्वा मुच्यते इति रव्यापनविधेरनुवादः २२८ यथेति तस्य पापकारिणो मनो यथायथा दुष्कृतं कर्म निंदति तत्थातथा शरीरं

एतौर्हिजातयः शोध्याग्रतैराविष्कृतैः संः अनाविष्कृतपापांस्तमंत्रैर्होमैश्च शोधयेत् २३६ ख्यापनेनानुना
पेनतपसाध्ययनेनच पापकृत्सुच्यते पापात्तथादानेनचापदि २३७ यथायथा मनसो धर्मस्त्वय कृत्वानुष्ठाप
ते तस्यात्थात्वचेवाहिस्तेनाधर्मणमुच्यते २३८ यथायथा मनस्तस्य दुष्कृतकर्मगर्हति तथातथा शरीरं तते
नाधर्मणमुच्यते २३९ कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापस्य मुच्यते नैव कुर्यात्पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः २४०
एवं संचित्य मनसाप्रेत्य कर्म फलोदयम् मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शतं कर्म समाचरेत् २४१ अज्ञानाद्यदि वाज्ञा
नात्कृत्वा कर्म विगर्हितम् तस्मादिमुक्तिमन्विच्छन् द्वितीयन् न समाचरेत् २४२

जीवात्मातेनाधर्मेणमुक्तोभवतिअयम
 उतुपानुवादइति २३९ ह्रस्वेति पापंरुतापश्चात्संतप्यतस्मात्पापान्मुच्यतेइत्युक्तमपिनैचंकुर्यपुनरित्येवमनूदितंयदातुपश्चात्तापो
 नैवंपुनः करिष्यामीति एवरूपंनिवृत्तिरूपसंकल्पफलकः स्यात्तदासुतरांतस्मात्पापान्मुच्यतेभवतीति एतच्चनिवृत्तिसंकल्पस्यप्रकाशाप्रका
 शमायश्चित्तंगविधानार्थम् २३० एवमिति एवंशुभाशुभानां कर्मणांपरलोकइष्टानिष्टफलं मनसा विचार्य मनोवाक्कायैः शरभमेव
 सर्वकर्मकुर्यात् इष्टफलत्वात् नानुभंनरकादिदुःखहेतुत्वात् २३१ अज्ञानादिति प्रमादादिच्छातोवानिषिद्धं कर्म कृत्वा तस्मात्पाप
 मुक्तिमिच्छत्युनस्तन्नकुर्यात् एतच्चपुनः करणोपमायश्चित्तगौरिवार्थम् अतएवदेवलः विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीयेद्दिगुणं भवेदिति

यस्मिन्निति अस्यपापकारिणोयस्मिन्मापश्चित्ताख्येऽनुष्ठितेनचित्तस्यसंतोषःस्यात्तस्मिन्तदेवमापश्चित्तंतावदावर्त्तयेत्यावन्न
संतोषःप्रसादश्चास्यात् २३३ तप इति यदेतत्सर्वदेवानामनुष्ठ्याणोऽस्मिन्तस्यतपः कारणंतपसैवचतस्यस्थितिः तपोऽतंचबुधैःप्रति
नियतदेवादिसत्त्वस्यतपसाजननादादिष्टंवेदार्थैर्कृतंउक्तंआजापत्यादिप्रायश्चित्तात्मकंतपःप्रसंगेनचेदंबस्यमाणंचसर्वतपोमाहात्म्य
कथनम् २३४ ब्राह्मणस्येति ब्राह्मणस्यब्रह्मचर्यात्मकवेदांतावबोधनंतपोराजन्यस्यरक्षणंतपःवैश्यस्यकृषिवाणिज्यपाशुपाल्या-
दिकंतपःशूद्रस्यब्राह्मणपरित्यज्यतप इतिवर्णविशेषेणोत्कर्षबोधनार्थम् २३५ ऋषय इति ऋषयोवाङ्मनःकायनियमोपेताः फ-
लमूलजायुमहाः तपसैवजंगमस्यावरसाहितं पृथिव्यंत रिक्षस्वर्गात्मकंलोकत्रयमेकदेशस्थाः संतोनिध्यापांतः करणाःप्रकर्षेणपश्यंति

यस्मिन्कर्मण्यस्यकृतेमनसःस्यादलाघवम् तस्मिंस्तावत्तपःकुर्याद्यावत्तुष्टिकरंभवेत् २३३ तपोमूल
मिदसर्वदेवमानुषकस्मरवम् तपोमध्यबुधैःप्रोक्ततपोतवेददर्शिभिः २३४ ब्राह्मणस्यतपोज्ञानतपःक्ष-
त्रस्यरक्षणम् वैश्यस्यतुतपोयात्ततपःशूद्रस्यसेवनम् २३५ ऋषयःसंयतात्मानःफलमूलानिलाशनाः
तपसैवप्रपश्यंतित्रैलोक्यसत्त्वरात्तरम् २३६ औषधान्यगदोविद्यादैवाच्चविविधास्थितिः तपसैवप्रसि-
द्यंतितपस्तपोहिसाधनम् २३७ यदुत्तरयद्दृशयद्दृग्यच्चदुष्करम् सर्वतुतपसासाध्यंतपोहिदुरति-
क्रमम् २३८ महापातकिनश्चैवशेषाश्चाकार्यकारिणः तपसैवसुतमेनमुच्यतेकिल्बिषात्ततः २३९
कीटाश्चाहिपतंगाश्चपशवश्चवयांसिच स्थावराणिचभूतानिदिवयातितपोबलात् २४०

२३६ औषधानीति
औषधानिआधुपशमनहेतुकानिअगदोगदाभावोनेरुज्यमितियावत्विद्याब्रह्मधर्मचर्यात्मकवेदांतज्ञानंचेदसंबंधिनीचनानारू-
पाग्नर्गादावयस्त्रितिः इत्येतानितपसैवप्राप्यंते यस्मात्तपणंप्राप्तिनिमित्तम् २३७ यदिदं यद्दुःस्वेनतीर्यतेग्रहदोषसूचितपदानि
यद्दुःस्वेनप्राप्यतेक्षत्रियादिनातेनेयशरीरेणबलब्राह्मण्यादियद्दुःस्वेनगम्यतेमेरुपृष्ठादियद्दुःस्वेनकैयतेगोःप्रचुरदानादितत्सर्वतपसा-
साधितंशक्यते यस्मादतिदुष्करकार्यकरणंसर्वतपसासाध्यतेतपोवर्द्धनशक्ति २३८ महति ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणोऽन्येऽपपा-
तकाद्यकार्यकारिणः तपसैवउत्तररूपेणानुष्ठितेनतस्मात्पान्धुच्यंतेउत्तरस्यापिपुनर्वचनंप्रायश्चित्तस्तुत्यर्थम् २३९ कीटा इति कीटसर्पशल

अपनुपक्षिणः स्थावराणि च वृक्षगुल्मादीनि भूतानि तपोमाहात्म्येन स्वर्गं यांति इति हासादौ कपोतो प्राख्यानादिषु पक्षिणो व्यग्निरवे
शादिकृतं पक्षिपतीति श्रूयते कीदृशां यज्जाति सह हृत्स्वंतस्मत्तपः तेन च क्षीणकल्मषा अविकारिकजन्मांतरकृतेन स कृतेन दिव्या
२४० यत्किंचिदिति यत्किंचित्पापमनोवाग्देहैर्मानवाः कुर्वन्ति तत्सर्वं पापं निर्दहन्ति तपसैव तपोधना इति तप एव धनमिव रक्षणाय येषां ते
तपोधनाः २४१ तपसैवेति प्रायश्चित्ततपसा क्षीणपापस्य ब्राह्मणस्य यागो हवींषि देवाः प्रतिगृणहन्ति अभिलषिता यंश्च प्रयच्छन्ति २४२
प्रजापतिरिति हि रुप्यगर्भः सकललोकोत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रभुः तपःकरणपूर्वकमेवेमं ग्रंथं प्रकरोत् तथैव अथ यो वसिष्ठादयस्तपसैव म
वंतः संपन्नाः २४३ इत्येतदिति सर्वस्यास्य जंतोर्यहर्लभं जन्मतपसः प्रकाशात् इत्येवं देवाः प्रपश्यन्तः तपोमूलमिदं सर्वमित्यादितपोमाहा
त्म्यं प्रवदन्ति २४४ वेदिति यथाप्राप्तिमत्यहं वेदाध्ययनं पंचमहायज्ञानुष्ठानमपराधसहिष्णुत्वमित्येता निमहापातकजनिता न्यपि पापा-

यत्किंचिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्तिभिर्जनाः तत्सर्वं निर्दहन्त्याश्रुतपसैव तपोधनाः २४१ तपसैव विशुद्धस्य
ब्राह्मणस्य दिवोक्तः इत्याश्च प्रतिगृणहन्ति कामान्संवरयन्ति च २४२ प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवास्मृजत्
भुः तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे २४३ इत्येतत्तपसो देवामहाभाग्यं प्रचक्षते सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्त
पसः पुण्यमुत्तमम् २४४ वेदाभ्यासाच्च ह शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा नाशयत्याशु पापानि महापातक
जान्यपि २४५ यथैधस्तेजसावन्निः प्रातर्निर्दहति क्षणात् तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित्
२४६ इत्येतदेन सासुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि अत ऊर्ध्वं रहस्यान्नाप्रायश्चित्तं निबोधत २४७ सव्याह-
तिप्रणवकाः प्राणायामास्तपोऽष्टा अपि भूणहणमासात्पुनस्त्यहरहः कृताः २४८

निशीघ्रं नाशयन्ति किमुतान्यानि

२४५ यथैति यथाग्निः काष्ठान्वाहन्ना निक्षणेनैव तेजसानि शोषं करोति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं वेदार्थज्ञो ब्राह्मणो नाशयति इत्येत
त्परमार्थज्ञानस्यैतत्पापक्षयोत्कर्षजापनार्थमेतत् २४६ इत्येतदिति इत्येतद्ब्रह्महत्यादीनां पापानां प्रकाशानां प्रायश्चित्तं यथावि
ध्यभिहितं अत ऊर्ध्वं प्रकाशानां पापानां प्रायश्चित्तं शृणुत अयं श्लोको गोविंदराजेनालिखितः मेधातिथिना तु लिखित एव २४७
सव्याहतीति सव्याहति संप्रणवाः सावित्री शिरोमुक्ताः पूरककुंभकरचकादिविधिना प्रत्यहं षोडशप्राणायामाः कृताः मासात् ब्रह्म

मपि निष्पापं कुर्वति अपिशब्दात् आतिदेशिकब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताधिकृतमपि एतच्च प्रायश्चित्तं द्विजातीनामेव न स्वीयूदादेर्मन्त्रानधिकारात् २४८ कौत्समिति कौत्सेन ऋषिणा अपनः शोशुचदधमिति एतत्सूक्तं वसिष्ठेन ऋषिणा दृष्टं च प्रतिस्तोमेति रुषमनुशिष्य इत्येवं ऋचं माहित्रं माहित्रीणामवोस्तित्येतत्सूक्तं शुद्धवत्य एतोन्विदं स्तवामसुद्धमित्येतास्ति रुक्चः प्रकृतं मासमहरहः षोडशकृत्योपि जपित्वा सुरापोपि विशुध्यति अपिशब्दात् आतिदेशिकसुरापानप्रायश्चित्ताधिकृतोपि २४९ सकृदिति ब्राह्मणसुवर्णमपहत्य अस्य वामस्य पलितस्य एतत्सूक्तं प्रकृतत्वात् मासमेकं प्रत्यहमेकवारं जपित्वा शिवसंकल्पं च यज्जाग्रतो दूरमित्येतद्वाजसनेयके यत्पठितं तज्जपित्वा सुवर्णमपहत्य क्षिप्रमेव निष्पापो भवति २५० हवीति हविष्यांगमजरस्वर्विदामेकोनविंशतिः त्रित्वः नतमं होनदुरितमित्यष्टौ इति वा

कौत्सं जप्त्वा पठत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्युचम् माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोपि विशुध्यति २४९ सकृज्जप्त्वा अस्य वामाय शिवसंकल्पमेव च अपहत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्मलः २५० हविष्यं तोयमभ्यस्य नतमं ह इतीति च जपित्वा पौरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः २५१ एनसां स्थूलसूक्ष्माणान् चिकीर्षन् न पनोदन् अवेत्युचं जपेदब्दयस्त्रिंशदिति वा २५२ प्रतिगृह्याप्रतियोत्यभक्त्वा चान्धविगर्हितम् जपेत्तरत्नमदीयं पूयते मानवरुच्यहात् २५३ सोमारौ दंतु बद्धेना मासमभ्यस्य शक्त्यतिस्ववत्या माचरन् स्नानमर्थ्यगामिति च त्यूचम् २५४

इति मेमनः शिवसंकल्प इति च सूक्तं सहस्रशीर्षा पुरुष इति

एतच्च षोडशर्चं सूक्तं मासमेकं प्रत्यहमभ्यस्येति श्रवणात् प्रकृतत्वात् षोडशाभ्यासात् जपित्वा गुरुदारुगः तस्मात्पापान्मुच्यते २५१ एनसांमिति स्थूलानां पापानां महापातकानां सूक्ष्माणान् उपपातकादीनां निर्हरणं कर्तुमिच्छन् अवते हेब्बो वरुण नमो भिरित्येतामृचं यस्मिन्नेदं वरुण देव्ये जने इत्येतत्त्रित्वं इति वा इति मेमन इत्येतत्सूक्तं संवत्सरमेकवारं प्रत्यहं जपेत् २५२ प्रतिगृह्येति स्वरूपतो महापातकिधनत्वादिना वा प्रतियोत्यभक्त्वा चान्धविगर्हितं संपर्गदुष्टं भक्त्वा तत्समं दिधाय तीत्येतां त्रचश्च तस्त्रो जपित्वा च हतस्मात्पापान्मुच्यः पूतो भवति स्नानमर्थ्यगामिति ऋक् त्यूचं वा २५३ सोमेति सोमारुद्राधारये श्यामस्वयमिति च तस्त्रः अर्यमा वरुणं

मित्रं चेति क्रूरहृदयं नद्यां च स्नानं कृत्वा मासमेकं मत्स्येकमभ्यस्य च हुपापोविश्रुत्यतिबहुषपिपापेषु तत्रैकं प्रायश्चित्तं कार्यमिति ज्ञापकः
 मिदम् २५४ अर्द्धमिदमिति एनस्तीत्यविशेषात्सर्वेष्वेव पापेषु इन्द्रमित्रवरुणमग्नित्रय इति एताः सप्त ऋत्विषण्मासं जपेत् अभिशस्तं सूत्र
 पुरीषोत्सर्गादिकं जले कृत्वा मासं भैक्षभोजीभवेत् २५५ मंत्रैरिति देवकृतस्येत्यादिभिः शाकलहोमैः संवत्सरं घृतहोमं कृत्वा नम इन्द्र
 श्रद्धयेतां चाऋत्वं संवत्सरं जपित्वा महापातकमपि पापं द्विजातिरपहंति २५६ महापातकेति ब्रह्महत्यादि महापातकयुक्तो भिक्षाल
 आहारो वर्षमेकं संयतेन्द्रियोगवामनुगमनं कुर्वन् नयः पावमानीर्विद्यादिऋत्विञ्चोऽन्वहमभ्यासेन जपित्वा तस्मात्पापादिशुद्धो भवति
 २५७ अरण्य इति त्रिभिः पराकैः पूतो मंत्रब्राह्मणात्मिकां वेदसंहितां अरण्ये वा रत्रयं अभ्यस्य वा प्रयतो वा ह्याभ्यन्तरशौचं युक्तं सर्वै

अर्द्धमिदमिदमित्येतदेन स्त्री सप्तकं जपेत् अभिशस्तं तु कृत्वा षुमासमासीत भैक्षभक्त २५५ मंत्रैः शा
 कलहोमीये रब्दहुत्वा घृतद्विजः सगुर्वप्यपहृत्य नोजस्वावानम इत्युच्यते २५६ महापातकसंयुक्तोऽनु
 गच्छेद्वाः समाहितः अभ्यस्याद्दपावमानी भैक्षहारो विशुद्ध्यति २५७ अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेद
 संहिताम् सुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः २५८ अहंतु पवसे द्युक्तस्त्रिरहोऽभ्युपयन्त
 यः सुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिजपित्वाऽघमर्षणम् २५९ यथाश्वमेधः क्रतुरादसर्वपापापनोदनः तथाऽघ
 मर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् २६० हत्वा लोकानपीमास्त्रान् भ्रन्तपियतस्ततः ऋग्वेदधारयन् विप्रो
 नैनः प्राप्नोति किंचन २६१ ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषा वा समाहितः साम्ना वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमु
 च्यते २६२ महापातकैः सुच्यते २५८ अहमिति त्रिरात्रमुपवसन् संयतः मत्स्यहं प्रातर्मध्याह्नसायंकालेषु स्नानं कुर्वन् त्रिषवणस्ना-

नकाल एव जले निमज्ज्य ऋतं च सत्यं चेति सूक्तमघमर्षणं त्रिराहृतं जपित्वा सर्वैः पापैर्मुच्यते तत्र गुरुलघुपापापे क्षयापुरुषशक्त्या यपेक्ष
 याचावर्त्तनीयम् २५९ ययेति यथाऽश्वमेधयागः सर्वयागश्रेष्ठः सर्वपापक्षयहेतुस्तथाऽघमर्षणं सूक्तमपि सर्वपापक्षयहेतुरिति अघमर्ष
 णं सूक्तोत्कर्षः २६० हत्वेति भूरादिलोकत्रयमपि हत्वा महापातक्यादीनामभ्यन्तमभ्यन्तं ऋग्वेदधारयन् विमादिः न किंचित्पापं प्राप्नोति ऋ
 ग्वेदरहस्वमायश्चित्तार्थमुत्तरहस्यपापे कृते ऋक्संहितां मंत्रब्राह्मणात्मिकां अभ्यसेत्तदाह २६१ ऋगिति ऋक्संहितां मंत्रब्राह्मणात्मिकां

कान्तुमंत्रात्मिकां अनंतरं वेदे विरुति त्रितयवमर्षात् यजुषां चामंत्रब्राह्मणानां संहितां सामानां ब्राह्मणोपनिषत्संहितां वारत्रयमभ्य-
स्य सर्वपापैः प्रमुक्तो भवति २६३ यथेति अगाद्यात्मना विरावर्त्तत इति विरुतयथा महाहृदं प्रविश्य लोष्टं विचार्यते तथा सर्वदुश्चरितं वि-
रुतिवेदे विनश्यति विरुत्त्वमेवाह २६३ ऋच इति ऋचऋद्धं त्राः यजुंषि यजुर्मंत्राः सामानि बृहदथतरादीनि नाना प्रकाराणि अन्यान्ये-
षां त्रयाणां पृथक् पृथक् मंत्रब्राह्मणानि एष विरुद्दे दोज्ञातव्यो य एनं वेदसवेद विद्भवति २६४ आद्यमिति सर्ववेदानामाद्यं ब्रह्म वेद-
सारं अकारोकारमकारात्मकत्वेन न्यक्षरं यत्र त्रयो वेदाः स्थिताः सोन्यस्त्रिरुद्देदः प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयः वेदमंत्रश्रेष्ठत्वात् परमा-
र्थभिधायकत्वात् परमार्थकत्वेन धारणजपाभ्यां मोक्षहेतुत्वाच्च यस्तं स्वरूपतोः र्थतश्च जानाति सवेदवित् प्रायश्चित्ते बहुमुनिमतालो

यथा महाहृदं प्राप्य क्षितं लोष्टं विनश्यति तथा दुर्यारतं सर्ववेदे विरुतिमज्जति २६३ ऋचो यजुंषि चान्यानि सामानि विविधानि च एष ज्ञेयस्त्रिरुद्देदो या वेदेन सवेदवित् २६४ आद्यं यजुष्यक्षरं ब्राह्मणं य-
स्मिन् प्रतिष्ठिताः सगुह्योऽन्यस्त्रिरुद्देदो यस्तवेदसवेदवित् २६५ इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रो-
क्तायां संहितायां एकादशोऽध्यायः ११ ७२ ७३ ७४ ७५ चातुर्वर्ण्यस्य क्लृप्तो यमुक्तो धर्मस्तथा न-
य कर्मणा फलनिवृत्तिं शंसनस्तत्ततः पराम् १ सतानुवाच धर्मात्मा महर्षिर्निम्नमवो भृगुः अस्य सर्वस्य शृ-
णुत कर्मयोगस्य निर्णयम् २ शुभाशुभफलकर्ममनोवाग्देहसम्भवे कर्मजागतयान् नृणां सुतमाधमम-
ध्यमाः ३ चनाद्यन्मयोक्तं सद्धारण्यं न स्वस्तु मुनिगिरांतद्भजध्वं गुणज्ञाः नैतन्मेधातिथिरभिदधेनापि गोविंदराजो व्याख्यातारो न

जगुरपरेष्वन्यतो दुर्लभं वः २६५ इति श्रीकुक्षूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां भृगुवृत्तावेकादशोऽध्यायः ११ ७२ ७३ ७४ ७५
चातुर्वर्ण्यस्येति हे पापरहितब्राह्मणा दिवर्णं चतुष्टयस्य सांतरं प्रभवस्याप्यधर्मः त्वयोक्तः इदानीं कर्मणां शुभाशुभफलमाप्तिं परां ज-
न्मांतरप्रभवां परमार्थरूपां मस्माकं ब्रूहीति महर्षयो भृगुमवोचन् १ सतानिति सधर्मप्रधानो मनोरपत्यात्मा भृगुरस्य सर्वस्य कर्म-
संबंधस्य फलनिश्चयं शृणुतेति तान् महर्षिर्ब्रवीत् २ श्रुतेति मनोवाग्देहहेतुकं कर्म विहितनिषिद्धकृतं सुखदुःखफलकं तज्ज-
न्या एवमनुप्यतिर्यगादिभावेनोत्कृष्टमध्यमाधमापेक्षया मनुष्याणां गतयोजन्मांतरप्राप्तयो भवन्ति कर्मशब्दश्चात्र न कायचेशया-

मेव किंतु ममेदं स्वमिति संकल्प रूपयोगादि ध्यान रचनादावपि क्रिया मात्रे वर्तते ३ तस्येति तस्य देहि संबंधिनः कर्मणः उत्कृष्टमध्य
माधमतया त्रिप्रकारस्यापि मनोवाक्कायाश्रितस्य व्यवस्थमाण दशलक्षणोपेतस्य मन एव प्रवर्तकं जानीयात् मनसा हि संकल्पितमुच्यते
क्रियते च तथा तैत्तिरीयोपनिषदितस्मात् यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचावदति तत्कर्मणा करोतीति तानि दशलक्षणानि कर्माणि द
र्शयितुमाह ४ परद्रव्येति कथं परधनमन्यायेन गृह्णामीत्येवं चिंतनं मनसा ब्रह्मवधादि निषिद्धा कांक्षानास्ति परलोकः देह एवात्मैति
अतद्ब्रह्म इत्येवं त्रिप्रकारमशुभफलं मानसं कर्म एतन्नयविपरीतबुद्धिश्च त्रिविधं शुभफलं मानसं कर्म शुभाशुभफलकर्मैतुभयस्यैव प्र
क्रांतत्वात् ५ पारुष्यमिति अभियाभिधानमसत्यभाषणं परोक्षे परद्रुषणकथनं सत्यस्यापिराजदेशपौरेवार्त्तादेर्भिः प्रयोजनं वर्ण
न इत्येवं चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्म भवेत् एतद्विपरीतं प्रियसत्यपरगुणाभिधानं श्रुतिपुराणादोचराजादि चरितु कथनं शुभफलं

तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः दशलक्षणयुक्तस्य मनोविद्यात्वं वर्तकम् ४ परद्रव्येषु भि
ध्यानमनसानिष्टचित्तनम् वितयाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ५ पारुष्यमनृतं चैव पेशून्यचापि
सर्वशः असंबद्धप्रलापश्च वाङ्मयस्याच्चतुर्विधम् ६ अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः परद्रा
रोपसेवा च शरीरं त्रिविधं स्मृतम् ७ मानसमनसेवायमुपशुक्तं शुभाशुभम् वाचा वाचाकृतं कर्म कार्य
नैव च कायिकम् ८ शरीरजैः कर्मदोषैर्व्याप्तिस्थावरतान्तरः वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरत्यजातिता
म् ९ ६ अदत्तानामिति अन्यायेन परस्वग्रहणमशास्त्रोपहिंसा परदारगमनमित्येवं त्रिप्रकारमशुभफलं शरीरं कर्म एतद्विपरी

तं त्रयं शुभफलम् ७ मानसमिति मनसा यत्कृतं तदु कृतं वा कर्म कृतं तत्फलं सखदुःखरूपमिह जन्म निजन्मांतरे वा मनसैवायमु
पशुं कृते एवं वाचा कृतं शुभाशुभं वागद्वारेण मधुरगद्गदभाषित्वादिना शरीरं शुभाशुभं शरीरद्वारेण सूक्ष्मं च दनादिभिर्योषभोगव्याधित
त्वादिना लुभयति तस्मात्प्रयत्नेन शरीरमानसवाचिकानि धर्मरहितानि च वर्जयेन्नुक्त्या च ८ शरीरेति यद्यपि पापिष्ठानां शरीर
वाचिकमानसिकान्येव त्रीणि पापानि संभवन्ति तथापि सयदि प्रायशो अधर्ममेव सेवते धर्ममत्यमिति बाहुल्याभिप्रायेण इति व्याख्या
तं बाहुल्येन शरीरकर्मजपापैर्युक्तः स्थावरत्वं मानुषः प्राप्नोति बाहुल्येन वाक्कृतैः पक्षित्वं मृगतत्वं वा बाहुल्येन मनसा कृतैः श्वाडालादित्वं
प्राप्नोति ९

वागिति दमनंदं दंडः वाङ्मनः कायानां दंडः निषिद्धाभिधानासत्संकल्पप्रतिषिद्धव्यापारत्यागेन बुद्धाववस्थिताः सत्रिदंडात्फच्यतेन
 नुदंडत्रयमात्रेण इत्याभ्यन्तरदंडत्रयप्रशंसा १० त्रिदंडमिति एवन्निषिद्धवागादीनां सर्वभूतगोचरतया दमनं कृत्वा एतद्दमनात्मक
 मेव कामक्रोधौतुनियम्यततो मोक्षावातिलक्षणं सिद्धिमनुष्यो लभते कोसौ सिद्धिमाप्नोतीत्यत आह ११ यदिति अस्यालोकसिद्ध
 स्यात्प्रापकारकत्वादात्मनः शरीरारव्यस्य यः कर्मसंप्रवर्तयिता तं क्षेत्रज्ञं पंडितावदति यः पुनरेष व्यापारान्करोति शरीरारव्यः स पृथि
 व्यादिभूतारव्यत्वात् भूतात्सैवेति पंडितैरुच्यते १२ जीवेति जीवशब्दोऽयं महत्परः येनेतिकरणविभक्तिनिर्देशात् उत्तरश्लोके च तावु
 मो भूतसंपृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव चेति तत् शब्देन प्रत्यक्षमर्षात् शरीरक्षेत्रज्ञातिरिक्तोऽंतः शरीरं आत्मारव्यत्वादात्मा जीवारव्यः

वागदंडोऽथ मनोदंडः कायदंडस्तथैव च यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदंडातिस उच्यते १० त्रिदंडमेतन्निक्षि
 प्य सर्वभूतेषु मानवः कामक्रोधौतुसंयम्यततः सिद्धिर्नियच्छति ११ योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रच
 क्षते यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मा च्यते बुद्धेः १२ जीवसंज्ञोऽंतरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् येन वेदय
 त सर्वसंखदुःखं च जन्मसु १३ तावुभौ भूतसंपृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव च उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्यति
 षुतः १४ असंख्यं भूतं यस्तस्य निष्यतं तिशरीरतः उच्चावचानि भूतानि सततं च घटयति याः १५ पंचभ्य ए
 व मात्राभ्यः प्रत्यदुष्कृतिनान्भृणाम् शरीरयातनाथीयमन्यदुत्पद्यतेऽथैवम् १६

सर्वक्षेत्रज्ञानां सहज आत्मा तस्या
 मेः तस्य विनियोगात् येनाहंकारं द्रियरूपतया परिणतेन कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रतिजन्मसंखदुःखं चानुभवति १३ ताविति तौ द्वौ मह
 क्षेत्रज्ञौ पृथिव्यादिपंचभूतसंपृक्तौ वक्ष्यमाणं सर्वलोकवेदस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धतया तमिति निर्दिष्टं परमात्मानमुत्कृष्टापकृष्टसत्तेषु
 व्यवस्थितमाश्रित्यतिष्ठतः १४ असंख्येति अस्या परमात्मनः शरीरादसंख्यभूतं योजीवाः क्षेत्रज्ञशब्देनांतरमुक्तालिङ्गशरीरावच्छि
 न्नावेदांत उक्तप्रकारेणाग्नेरिव स्फुलिङ्गानिःसरं तिया भूतं यत्कृष्टापकृष्टभूताग्निदेवरूपतया परिणतानि सर्वदा कर्मसु प्रेरयंति १५
 पंचभ्य इति पंचभ्य एव पृथिव्यादिभूतेभ्यो दुष्कृतकारिणां मनुष्याणां पीडानुभवप्रयोजकं जरायुजादिदेहव्यतिरिक्तदुःखसहिष्णुशरी
 रं परलोके जायते १६ ७२

तेनेति तेननिर्गतेनशरीरेणतायमकारितायातनादुच्छतिनोजीवाः सूक्ष्मानुभूतस्थूलशरीरनाशोते धेवारंभक्तभूतभागेषुयथा
संप्रलीयतेतत्संयोगिनोभूत्वाअवतिष्ठंतइत्यर्थः १७ सोऽनुभूयेति शरीराभूतसूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नेनिषिद्धशब्दस्पर्शरू
परसंगधारव्यविषयोपभोगजनितयमलोकदुःखाद्यनुभूयानंतरंभोगादपहतपाप्मभावेनमहत्परमात्मानोमहावीर्योद्वावाश्रयति१
ताविति तौमहत्परमात्मानोअनलसौतस्यजीवस्यधर्मभुक्तशेषंचपापंसहविचारयतःयाभ्यांधर्मधर्मिभ्यांयुक्तोजीवः परलोकेहलो
कयोःसखदुःखेप्राप्नोति १९ यदीति सयदिजीवोमानुषदशायांबाहुल्येनधर्ममनुतिष्ठतिअल्यंचाधर्मतदातेरेवपृथिव्यादिभूतैः
स्थूलशरीररूपतयापरिणतैर्युक्तःस्वर्गसखमनुभवति २० यदीति यदिपुनःसजीवोमानुषदशायांबाहुल्येनपापमनुतिष्ठतिअल्यंच

तेनानुभूयतायामीःशरीरेणेहयातनाः तास्वेवभूतमात्रासंप्रलीयंतेविभागशः १७ सोऽनुभूयासखोद
कुन्दिषान्विषयसंगजान् व्यपेतकल्मषोभ्येतितावेवोभौमहोजसौ १८ तौधर्मपश्यतस्तस्यपापंचातंदि
तौसह याभ्यांप्राप्नोतिसंपृक्तःप्रेत्येहचसुखासुखम् १९ यद्याचरतिधर्मसंप्रायशोऽधर्ममल्पशः तैरेव
चावृताभूतैःस्वर्गसखमुपाश्रुते २० यदिदुप्रायशोधर्मसेवतेधर्ममल्पशः तैर्भूतैःसपरित्यक्तोयामीःप्रा
प्नोतियातनाः २१ यामीस्तायातनाःप्राप्यसजीवोवीतकल्मषः तान्येवपंचभूतानिपुनरप्येतिभागशः
२२ एतादृक्सास्यजीवस्यगतीःस्वेनैवचेतसा धर्मतौधर्मतश्चैवधर्मदध्यात्सदाभनः २३ सत्त्वरजस्तमश्चैव
त्रीन्विद्यादात्मनोगुणान् यैर्याप्यमान्स्थितोभावान्महान्सर्वानशेषतः २४ पुण्यंतदातेरेवभूतैर्मनुषदेहरूपत
यापरिणतैस्त्यक्तोभूतःसन्नंतरंपंचभ्यएवमात्राभ्यइत्युक्तरीत्यायातनानुभवोचितसंपातकठिनदेहोयामीःपीडाअनुभवति २१
यामीरिति सजीवोयमकारितास्ताःपीडास्तेनकठिनदेहेनानुभूयततोभोगेनापहतपाप्मातान्यंचजरायुजादिशरीरारभकान्पृथि
व्यादिभूतभागानधितिष्ठतिमानुषंशरीरंगृण्हातीत्यर्थः २२ एतादिति अस्यजीवस्यएताधर्माधर्महेतुकाःस्वर्गनिरकाद्युपभोगोचित
प्रियाप्रियदेहप्राप्तिरंतरःकरणेज्ञात्वाधर्मानुष्ठानेभनःसदासंगतंकुर्यात् २३ सत्त्वमिति सत्त्वरजस्तमांसित्राणिवस्वमाणगुणलक्ष
णानिआत्मोपकारकत्वादात्मनोमहतोगुणान्जानीयात्यैर्याप्तोमहानिमान्स्थावरजंगमरूपान्यदार्थान्निःशेषेणव्याप्यस्थितः २४

यइति यद्यपिसर्वमेवेदं त्रिगुणं तथापि यत्र देहे एषां गुणानां मध्ये यौगुणो यदा सा कल्पेनाधिको भवति तदा तद्गुणलक्षणबहुलं तं दे-
हिनं करोति संप्रतिसत्त्वादीनालक्षणमाह २५ सत्त्वमिति यथार्थो वभासो ज्ञानं तत्सत्त्वस्थलक्षणं एतद्विपरीतमज्ञानं तत्तमोलक्षणं वि-
षादाभिलाषमानसकार्प्यरजोलक्षणस्वरूपं तु सत्त्वरजस्तमसा प्रीत्य प्रीतिविषादात्मकतथा च भवंति प्रीत्य प्रीतिविषादात्मका प्रका-
शवृत्तिनिवमार्था अन्योन्याभिभवजननमित्युनवृत्त्यश्च गुणा एतच्चैषां स्वरूपमनंतरश्लोकेन त्रयेण वक्ष्यति एतेषां सत्त्वादिगुणानामेत-
त्ज्ञानादिसर्वप्राणिव्यापकं लक्षणम् २६ तत्रेति तं स्मिन्नात्मनियत्सवेदनप्रोतियुक्तं प्रत्यस्तमितकुशं प्रकाशरूपमंतर्भवेत् तत्सत्त्वं
ज्ञानीयात् २७ यत्त्विति यत्पुन संवेदतंदु र्वार्यवृत्तमतएव सत्त्वशुद्धात्मप्रीतेरजनकं सर्वदा च शरीरेणाविषयस्पृहोत्पादकं तत्त्वनि-
वारकत्वात् प्रतिपक्षं रजोजानीयात् २८ यत्त्विति यत्पुनः सदसद्विवेकशून्यं अस्फुटविषयाकारस्वभावमतर्कणीयस्वरूपमंत करण

यो यदैषां गुणो देहे सा कल्पेनातिरिच्यते सतदा तद्गुणमायंतं करोति शरीरेणम् २५ सत्त्वं ज्ञानं तमोः
ज्ञानरूपा द्वेयोरजः स्मृतम् एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः २६ तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं किंचिदात्मनि-
लक्षयेत् प्रशातमिव शुद्धाभसत्त्वतदुपधारयेत् २७ यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः तद्रजो-
प्रतिपविद्यात्सततं हारिदेहिनाम् २८ यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तविषयात्मकम् अमृतं कर्मविज्ञेयं
तमस्तदुपधारयेत् २९ त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः अग्नौ मध्यो जघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्य-
शेषतः ३० वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः धर्मक्रियात्मचित्ताचसात्त्विकगुणलक्षणम् ३१

बहिः करणाभ्यादुज्जातं तत्तमोजानीयात् एषा च गुणानां स्वरूपसकयनं सत्त्ववृत्त्यवस्थितो यद्भवता भवितव्यमित्येतत्प्रयोजनक-
म् २९ त्रयाणामिति एतेषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां यथाक्रममुत्तममध्यमाधमरूपो यः फलोत्पादकः तद्विशेषणवक्ष्या-
मि ३० वेदेति वेदाभ्यास प्राजापत्यानुष्ठानं शास्त्रार्थविबोधमृद्वायीदशौचमिन्द्रियसंयमोदानादिधर्मानुष्ठानमात्मध्यानपर-
ता एतत्सत्त्वारव्यगुणस्य कार्यम् ३१ आरंभेति फलार्थं कर्मानुष्ठानशीलता अल्पेऽप्यर्थे वैकल्यनिषिद्धकर्मचरणं अजस्रं शब्दा-
दिषिषयोपभोगइत्येतद्रजोभिधानगुणस्य कार्यम् ३२ लोभइत्यादि अधिकाधिकधनस्पृहानिद्रात्मता कार्पण्यं पेशून्यं पर-

लोकाभावबुदिरान्तरपरिलोपः याचनशीलत्वं धर्मादिधनवधानं इत्येतत्तामसाभिधानस्य गुणस्य लक्षणम् ३३ त्रयाणामपीति ए
पासत्तादीनां त्रयाणामपि गुणानां त्रिषु कालेषु भूतभविष्यदुत्तमानेषु विद्यमानानामिदं वक्ष्यमाणं साक्षेपिकं क्रमेण गुणलक्षणं ज्ञात
व्यम् ३४ यदिति यत्कर्म कृत्वा कुर्वन् करिष्यन्श्च लज्जावान् भवति कालत्रये ह्योरन्यत्र चेति विवक्षितं तत्सर्वतमः कार्यत्वात्तमोभिधानं
गुणलक्षणं शास्त्रविदा बोद्धव्यम् ३५ येनेति इह लोके महतीं श्रियं प्राप्नोतीत्येतदर्थमेव यो यत्कर्म करोति न परलोकार्थं न च तत्कर्म फ
लासंपत्तौ दुःखी भवति तद्वजः कार्यत्वाद्गुणलक्षणं विज्ञेयम् ३६ यदिति यत्कर्म वेदार्थं ज्ञातुमिच्छति यच्च कर्म चरन् कालत्रये पि
न लज्जति येन येन कर्मणा स्यात्तुष्टिर्जायते तत्सत्त्वाख्यस्य गुणस्य लक्षणं ज्ञेयम् ३७ तमस इति कामप्रधानता तमसोलक्षणं अर्थ

आरंभरुचिता धैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः विषयोपसेवाचाजस्वराजसंगुणलक्षणम् ३२ लोभः स्वमोऽध
तिः क्रौर्यं चास्तिक्यमिन्नवृत्तिता याचिष्युता प्रमादश्च तामसंगुणलक्षणम् ३३ त्रयाणामपि चैतेषां गु
णानां त्रिषु तिष्ठताम् इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशोगुणलक्षणम् ३४ यत्कर्म कृत्वा कुर्वन् करिष्यन्श्च ल
ज्जति तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वतामसंगुणलक्षणम् ३५ येनास्मिन्कर्मणालोके स्वार्तिमिच्छति पुष्कलां न
च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयं तुराजसम् ३६ यत्सर्वेण च्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् येन तुष्यति चात्मास्य
तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ३७ तमसोलक्षणं कामोरजसस्तत्त्व उच्यते सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठ्यमेषां यथो
त्तरम् ३८ येन यस्तु गुणे नैषां ससारान्पतिपद्यते तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ३९ देवत्वं
सात्त्विकायां तिमनुष्यत्वं च राजसाः वृत्तिर्यत्कृतामसानित्यमित्येषां त्रिविधा गतिः ४०

सत्त्वस्य एषां च कामादीनां उत्तरोत्तरस्य श्रेष्ठत्वं कामादर्थः श्रेयान् अर्थमूलत्वात्कामस्य ताप्याच धर्मः तन्मूलत्वात्तयोः ३८ येनेत्या
दि एषां सत्त्वादीनां गुणानां मध्ये येन गुणेन सर्वकार्येण यागतीर्जविः प्राप्नोति ताः सर्वस्यास्य जगतः क्रमेण वक्ष्यामि ३९ देवत्वमि
ति ये सत्त्ववृत्ताववस्थिताः ते देवत्वं यांति ये तुरजो वृत्त्यवस्थिताः ते मनुष्यत्वं ये तमो वृत्तिस्थाः ते तिर्यक्त्वंच इत्येषां त्रिविधा जन्म
प्राप्तिः ४० त्रिविधेति यासत्त्वादिगुणत्रयानि भिन्ना त्रिविधा जन्मांतरप्राप्तिरुक्ता सा देशकालादिभेदेन ससारभूतकर्मभेदाच्चा

धममध्यमोत्तमभेदेन पुनस्त्रिविधा बोद्धव्या ४१ स्थावरा इति स्थावरा वृक्षादयः रुमयः सूक्ष्माः प्राणिनः तेभ्य ईषत्स्थूलाः कीटाः त
 यामत्यसर्पकूर्मपशुमृगाश्चेत्येषां तमो निमित्ता जघन्या गतिः ४२ हस्तिनश्चेति हस्त्यश्च शूद्रस्तेच्छसिंहव्याघ्रसूकराः तमो गुणनिमित्ता
 मध्यमा गतिः गर्हिता इति स्तेच्छानां स्वरूपा अनुवादः ४३ चारणाश्चेति चारणानटादयः सपर्णाः पक्षिणः छद्मना कर्मकारिणः पुरुषाराक्ष
 साः पिशाचाश्चेत्येषां तमसीषूत्तमा गतिः ४४ झल्ला इति झल्लामल्लाः क्षत्रियात्त्रात्यात्सवर्णाया सुत्पन्ना दशमाध्यायोक्ता ज्ञेयाः तत्र झ-
 ल्लायपिग्रहरणाः मल्ला बाहुयोधिनः रंगावतारकानटाः शास्त्रजीवि द्यूतपानप्रसक्ताश्च पुरुषा अधमाराजसी गतिर्ज्ञेया ४५ राजान इति
 राजानो अभिषिक्तजनपदेश्वराः तथा क्षत्रियाराजपुरोहिताश्च शास्त्रार्थकलहप्रियाश्च एषाराजसी गतिर्मध्यमा बोद्धव्या ४६ गंधर्वा

त्रिविधा त्रिविधेषां तु विज्ञेया गौणिकी गतिः अधमामध्यमा उच्चा च कर्मविद्याविशेषतः ४१ स्थावराः रुमिका
 टाश्च मूत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः पशवश्च मृगाश्चेव जघन्या तामसी गतिः ४२ हस्तिनश्च तुरंगाश्च शूद्रास्तेच्छा
 श्वगहिताः सिंहव्याघ्रावराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ४३ चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्च वेदाभिकाः रक्षा
 सिच पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः ४४ झल्लामल्लानटाश्चैव पुरुषाः शास्त्रवृत्तयः द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघ
 न्याराजसी गतिः ४५ राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञांचैव पुरोहिताः वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमाराजसी गतिः ४६
 गंधर्वा गुह्यकायक्षा विबुधानुचराश्च ये तथैवाप्सरसः सवराजसीषूत्तमा गतिः ४७ तापसायतयो विप्रायै
 चैव मानिकागूणाः नक्षत्राणि च देत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ४८ यज्वानः ऋषयो देवा वेदाज्योतीषिव
 त्सराः पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ४९

इति गंधर्वागुह्यकाराक्षसाजातिविशेषाः पुराणादिप्रसिद्धाः ये च
 देवानुयापिनो विद्याधरादयः अप्सरश्च देवगणिकाः सर्वा इत्येषाराजसी मध्ये उक्तश्रुतिगतिः ४७ तापसा इति वानप्रस्थाभिक्षवो ब्राह्मणा
 श्च अप्सरसो व्यतिरिक्ता पुष्यकादि विमानचारिणो नक्षत्राणि देत्याश्चेत्येषास्तत्त्वनिमित्ताः अधमा गतिः ४८ यज्वान इति यागशीलाः
 तथर्षयो देवा वेदाभिमानिन्यश्च देवताविग्रहवत्यः इति हासप्रसिद्धाः ज्योतीषि भ्रवादीनि वत्सरा इति हासदृष्ट्या विग्रहवन्तः पितरः सो

मपादयः साध्याश्च देवयोनिविशेषा इत्येषासत्त्वनिमित्तामध्यमागतिः ४९ ब्रह्मेति चतुर्वदनो विवस्वसृजश्चमरीत्यादयः धर्मे
वान् अव्यक्तं च सारं व्यप्रसिद्धं च तत्तद्व्ययं तदधिष्ठातृदेवताद्वयमिह विवक्षितं अचेतनगुणत्रयमात्रस्योत्तमसात्त्विकगतित्वालुपपत्तेः
एतांचतुर्वदनाद्यात्मिकं सत्तन्निमित्तामुल्लङ्घ्य गतिं पंडितावदंति ५० एष इति एषमनोवाक्कायरूपत्रयभेदेन त्रिः प्रकारस्य कर्मणः स
त्तरजस्तमोभेदेन त्रिविधः पुनः प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रिविधः सर्वप्राणिगतः समग्रो गतिविशेषः कात्स्न्येनोक्तः सार्वभौतिक इत्यभि
धानात् अनुक्ता अप्यत्र गतयोद्भूत्याः उक्तगतयस्तु प्रदर्शनार्थाः ५१ इंद्रियाणां प्रसंगेन निष्कृष्टा चरण
प्रायश्चित्तादिधर्मनिष्ठानेन मूढामनुष्यापसदाः कुस्मिता गतीः प्राप्नुवन्ति ५२ यांयांमिति अयं जीवो येन येन पापेन कर्मणा इह लोके च
तेन यद्यज्जन्म प्राप्नोति तत्सर्वकर्मणश्च शृणुत ५३ बहूनि इति ब्रह्महत्यादिमहापातकारिणो बहून् वर्षसहस्रान् भयं क

ब्रह्मा विवस्वसृजो धर्मो महानव्यक्तमेव च उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ५० एष सर्वः समुद्दिष्ट
स्त्रिप्रकारस्य कर्मणः त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः ससारः सार्वभौतिकः ५१ इंद्रियाणां प्रसंगेन धर्मस्यासेवने
न च पापान्संयाति संसारान् विद्वांसो नराधमाः ५२ यांयां योनिं तु जीवो येन येनैह कर्मणा क्रमशो याति
लोके स्मिंस्तत्तत्सर्वं निबोधत ५३ बहून् वर्षगणान्योरात्तरकान्याप्यतत्सयात् संसारान्प्रतिपद्यते महा
पातकिनस्त्रिमान् ५४ श्वसूकरस्वरोष्ट्राणां गोविमृगपक्षिणाम् चंडालपुंसानां च ब्रह्महायोनिमृ
च्छति ५५ कृमिकीटपतंगानां विडुजांचैव पक्षिणाम् हिंसाणांचैव सत्त्वानां सरापो ब्राह्मणो व्रजतु ५६
लूता हि सरदानांच तिरश्चांचाक्षुचां रिणाम् हिंसाणांच पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ५७

तदुद्धृतं शेषेण वक्ष्यमाणान् जन्मविशेषान् प्राप्नुवन्ति ५४ श्वेति कुकुरसूकरगर्दभउष्ट्रगोच्छागमेषमृगपक्षिचंडालाणां पु
निषादेन शूद्रायां जातानां संबन्धिनीजातिं ब्रह्महाप्रामोति तत्र पापदेशगौरवापेक्षया क्रमेण सर्वयोनिप्राप्तिर्बोद्धव्या एव सुत्तरत्रापि
५५ कृमि इति कृमिकीटशलभानां पुरीषपक्षिणां हिंसनशीलानांच व्याघ्रादीनां प्राणिनां जातिं स्त्रापो ब्राह्मणो गच्छति ५६ लूता हीति
ऊर्णानां सर्पकृकलासानां जलचराणांच तिरश्चांकुभीरादीनां पिशाचादीनां हिंसनशीलानांच योनिं सुवर्णहारी ब्राह्मणः सहस्रवा
न्यामोति ५७

तृणेति तृणानां दुर्वादीनां गुल्मानां प्रकांडादीनां लतानां गुडुच्यादीनां आमसां सप्तक्षिणां गृध्रादीनां दंष्ट्रिणां सिंहानां क्रूरकर्मशा-
लिनां च धशीलानां च व्याघ्रादीनां जातिशतवारान्नामोति गुरुदरगामी ५८ हिंसा इति येषां णिवधशीलास्ते आमसां सांशिनो मार्ज-
रादयो भवन्ति अभक्ष्यभक्षिणो ये ते कृमयोजायन्ते महापातकव्यतिरिक्ताश्चौरास्ते परस्परं मांसस्यादिनो भवन्ति येषां डालादिरुग्रा-
भिः ते प्रेताख्याः प्राणिविशेषा जायन्ते प्रेतान्तरुन्नीनिषेविण इति छंदः समानत्वात् स्मृतीनां सर्वे विधयश्छंदसि विकल्प्यन्ते इति वि-
सर्गलोपे च यद्वा यलोपे च सवर्णदीर्घः ५९ संयोगमिति यावत् कालीनपतितसंयोगेन पतितो भवति तावन्तं कालं ब्रह्महादिभिश्चतु-
र्भिः सह संसर्गं कृत्वा परेषां च स्त्रियं गत्या ब्राह्मणस्त्वर्णादन्यदपहृत्य एकैकपापकारेण ब्रह्मराक्षसो भूतविशेषो भवति ६० मणीति
मणीन्माणिष्यादीनि सुक्ता विदुर्मोचनानां विधानि चरत्नानि वैदूर्यहीरादीनि लोभेन हत्वा त्सायन्माहिनास्तुवर्णकारयोर्नौ जायते

तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि क्रूरकर्मरुतां चैव शतशो गुरुतल्पगः ५८ हिंसा भवन्ति
क्रव्यादाः कृमयोऽभक्ष्यभक्षिणः परस्युरादिनस्तेनाप्रेताऽत्यरुन्नीनिषेविणः ५९ संयोगं पतितैर्गुत्वा
परस्यैव च योषितम् अपहृत्य च विप्रसृज्य भवति ब्रह्मराक्षसः ६० मणिमुक्ताप्रवालानि हत्वा लोभेन
मानवः विविधानि चरत्नानि जायते हेमकर्तृषु ६१ धान्यं हत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलप्लवः मधु-
दंशः पयः काकोरसंश्चानकुलो घृतम् ६२ मांसं गृध्रो वपां महुस्ते लंतैलपकः खगः चीरी वा कस्तुर-
वणं बलाकाशकुनिर्दधि ६३ कौशोयमिति तिरिहत्वा क्षीमं हत्वा तु ददुरः काप्यासिता तवक्रौचो गोधागां
वाग्गुदो गुडम् ६४ केचित्तु हेमकारपक्षिणमात्रं हन्ते ६१ धान्यमिति धान्यमपहृत्य मूषिको भवति कांस्यं हत्वा हंसः ज-
लं हत्वा प्लवारव्यः पक्षीमाक्षिकं हत्वा दंशः क्षीरं हत्वा काकः विशेषोपदिष्टगुडलवणादिव्यतिरिक्तमिदं हत्वा भवति घृतं
हत्वा नकुलो भवति ६२ मांसमिति मांसं हत्वा गृध्रो भवति वपां हत्वा महुना माजलचरो भवति तैलं हत्वा तैलपायिकारव्यः पक्षील-
वणं हत्वा चीराख्य उच्चैस्वरः कीटः दधि हत्वा बलाकारव्यः पक्षी जायते ६३ कौशोयमिति कीटकोषनिर्मितं वस्त्रं हत्वा तित्तिरिर्नामा
पक्षी भवति क्षीमं हतं वस्त्रं हत्वा मंडूकः काप्यासमयं पटं हत्वा क्रौञ्चारव्यः प्राणो गुडं हत्वा वाग्गुदनामाशकुनिर्भवति ६४ ७

बुच्छुंदरिषिति सगंधिद्रव्याणिकस्तूर्यादीनिहृत्वाबुच्छुंदरिभवति वास्तूकादिपत्रशाकंहृत्वाभयूरःसिद्धान्नमोदनसत्कादिना
नामकारकंहृत्वाभ्याविधारव्यः प्राणी अकृतान्नंतुबीहियवादिकंहृत्वाशल्यकसंज्ञो जायते ६५ बकइति अग्निहृत्वावकारव्यः पक्षी
जायतेगृहोपयोगिशूर्पमुसत्कादिहृत्वाभित्यादिषुमृत्तिकादिगृहकारीसपक्षः कीटोभवतिकुसंभादिरक्तानिवासांसिहृत्वाचकोर
स्थः पक्षीजायते ६६ टकइति मृगहस्तिनंवाहृत्वाटकास्थोहिंस्रपशुर्भवति घोटकंहृत्वाव्याघ्रोभवतिफलमूलंहृत्वाभर्कटोभ
वतिस्त्रियंहृत्वाभक्षूकोभवतिपानार्थमुदकंहृत्वाचानकारव्यः पक्षीयानानिषाकटादीनिहृत्वाउष्ट्रोभवति यश्चून्उक्तेत
गोभवति ६७ यद्देति यत्किंचिदसारमपिपरद्रव्यमिच्छातोमानुषोअपहृत्यपुरोडाशादिकंतु हविरहुतंभक्तालिरिवतंति ५

बुच्छुंदरिःशुभान्तराधान्पत्रशाकंतुवर्हिणः श्वाविकृतान्नंविधिमकृतान्नंतुशल्यकः ६५ बकोभव
तिहृत्वाग्निगृहकारीत्युपस्करम् रक्तानिहृत्वावासांसिजायतेजीवजीवकः ६६ टकोमृगेभंव्याघ्रोऽश्वफल
मूलतुमर्कटः स्त्रीमृक्षःस्तोककोवारियानान्युष्टुःपशूनजः ६७ यद्वातहापरद्रव्यमपहृत्यबलान्तरः अव
श्यंयातिनित्यंकृत्वजग्ध्वाचैवाहुतंहविः ६८ स्त्रियोप्येतेनकल्पेनहृत्वादोषमवाभुयुः एतेषामेवजतुना
भायात्समुपयातिताः ६९ स्वेभ्यःस्वेभ्यस्तुकर्मभ्यश्च्युतावर्णाहिनापदि पापान्संसृत्यसंसारान्प्रेष्यतांयांतिश
तुषु ७० वांताःश्रुत्कामुरवःप्रेतोविप्रोधर्मस्त्वकाच्युतः अमेध्यकुणपाशीचक्षत्रियःकटपूतनः ७१ मैत्रा
क्षज्योतिकःप्रेतोवैश्योभवतिपूयभक् चैलाशकश्चभवतिशूद्रोधर्मस्त्वकाच्युतः ७२

ति ६८ स्त्रियोपीति स्त्रिये

प्येतेनपकारेणइच्छातः परस्वमपहृत्यपापंभाभुवंतितेनपापेनउक्तानांजंतूनांभार्यात्वंप्रतिपद्यंते एवंनिषिद्धाचरणफलान्यभि
धायअधुनाविहिताकरणफलविपाकमाह ६९ स्वेभ्यइति ब्राह्मणादयंअलारोवर्णाआपदंविनापंचयज्ञादिकर्मत्याग्निोवक्ष्यमाणा
कुलितायोनीःप्राप्यततो जन्मान्तरेशत्रुदासत्वंभाभुवंति ७० वांताशीति ब्राह्मणःस्वकर्मभ्रष्टश्छर्दितफक्ज्वालासुरवःप्रेतविशो
पोजायते क्षत्रियःपुनर्नष्टकर्मपुरीषशवभोजीकटपूतनारव्यःप्रेतविशेषोभवति ७१ मैत्रेति वैश्योभ्रष्टकर्ममैत्राक्षज्योतिकना

मापूयप्रसूः प्रेतोजन्मांतरे भवति मित्रदेवता कलान्मैत्रः पायुस्तदेवाक्षं कर्मैद्वयंतत्रज्योतिर्यस्य समैत्रा क्षज्योतिकः पृषोदरादित्वात्
 ज्योतिषः षकारलोपः शूद्रः पुनर्भृष्टकर्मचैलाशकारव्यः प्रेतो भवति चेलं वस्त्रं तत्संबन्धिनीयूकामभ्रातीति चैलाशकः गोविंदराजस्तु
 चैलाशकारव्यः कीटश्चैल इत्युच्यते तद्भक्षश्च स भवतीत्याह तदुक्तं प्रेतारव्यप्राणिविशेषप्रकरणान् ७२ यद्येति यथायथाशब्दा
 दिविषयान्विषयलोपुपानितांतं सेवंते तथात आविषयेष्वेव तेषां प्रावीण्यं भवतीति ततः ७३ तदिति तेऽल्पधियस्तेषां निबद्धविषयो
 पसोगानामभ्यासतारतम्यात्तासुतासुगर्हितगर्हिततरगर्हिततमासुतिर्यगादयो निषुदुःखमनुभवन्ति ७४ तामिस्त्रादिस्थिति सं
 प्राप्नुवन्ति इति पूर्वश्लोकस्थमिहोत्तरत्रानुवर्तते तामिस्त्रादिषु चतुर्थीध्यायीक्तेषु घोरैषु नरकेषु दुःखानुभवंप्राप्नुवन्ति तथाऽसिपत्र-
 वनादीनि बन्धनच्छेदनात्मिकान् नरकान् प्राप्नुवन्ति ७५ विविधा इति विविधपीडनं काकाद्यैर्मक्षणांतथातमवालुकादीन् कुंभीपाका-

यथायथानिषेवंते विषयान्विषयात्मकाः तथातथा कुशलतातेषां तेषूपजायते ७३ तेऽभ्यासात्कर्मणां ते
 षां पापानामल्पबुद्धयः संप्राप्नुवन्ति दुःखान्नितासुतास्विहयोनिषु ७४ तामिस्त्रादिषु चोद्येषु नरकेषु विवर्त-
 नम् असिपत्रवनादीनि बन्धनच्छेदनाच्च ७५ विविधाश्चैव सपीडाः काकोलूकैश्च मक्षणम् करमवा-
 लुकातापां कुंभीपाकाश्च दारुणान् ७६ संप्रवाश्च वियोनीषु दुःखप्रायास्तनित्यशः शीतातपाभिघातांश्च
 विविधानि भयानि च ७७ असह्यं भवामेषु वासजन्मचदारुणम् बन्धनानि च कष्टानि परमेष्वत्यमेव च
 ७८ बंधुप्रियवियोगांश्च संवासं चैव दुर्जनैः द्रव्याज्जनं च नाशं च मित्रा मित्रस्य चार्जनम् ७९ जरा चैवाप-
 तीकारा व्याधिभिश्चोपपीडनम् क्लेशाश्च विविधास्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जन्यम् ८०

दि ७६ संप्रवांश्चेति संप्रवान्तिर्यगादिजातिषु नित्यं दुःखबहुलास्तृप्तिं प्राप्नुवन्ति तत्र शीतातपादिपीडनादिनानाप्रकाराणि च प्राप्नु-
 वन्ति ७७ असह्य इति पुनः पुनर्गर्भस्थानेषु वासः समुत्पत्तिं च योनियंत्रादिभिर्दुःखावहांत्यन्ताश्च शृंगवलादिभिर्बन्धनादिपीडाभ्यु-
 भवन्ति परदासत्वं च प्राप्नुवन्ति ७८ बंधुप्रियेति बांधवैः स्रद्धाद्विः सहवियोगान् दुर्जनैश्च सह एकत्रावस्थानं धनार्जनं प्रयासं धनविना-
 शं कष्टेन मित्रार्जनं शत्रुप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ७९ जरा मिति जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनं क्षतिपासादिना च नाना

प्रकारेण क्लेशान्मृत्युचदुर्विरामुवंति ८० यादृशेनेति यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेनात्मसेन वाचेतसायद्यत्कर्मस्नानदानेनो
गायत्तुतिष्ठति तादृशेनैव शरीरेण सात्त्विकेन राजसेनात्मसेन वाचेतसायद्यत्कर्मस्नानदानेनो
हितप्रतिष्ठितानां कर्मणां सर्वः फलोदय उक्तः इदानीं ब्राह्मणस्य निःश्रेयसा मुपायं हितं कर्मास्तु शानं इदं शृणुत ८१ वेदाभ्यास इ
ति उपनिषदादेर्वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्च जावर्त्तनतपः कृच्छ्रादिज्ञानं ब्रह्मविषयं इन्द्रियजयोऽविहित हिंसा कर्ज्जनं गुरु
तत्परुषसाधनम् ८२ सर्वेषामिति सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शतकर्मणां मध्ये किंचित्कर्मातिशयेन मोक्षसाधनं स्या
दिति रितर्केऽपीणां जिज्ञासाविशेषादुत्तरश्लोकेन निर्णयमाह ८३ सर्वेषामिति एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्य उपनिष

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ८१ एष सर्वः समुद्दिष्टः
कर्मणावः फलोदयः नैश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदन्निबोधत ८२ वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणां च सं
यमः अहिंसा गुरुसंवाचनः श्रेयसकरं परम् ८३ सर्वेषामपि चैतेषां शतमानां महकर्मणाम् किंचित्श्रे
यस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं प्रति ८४ सर्वेषामपि चैतेषां मात्सज्ज्ञानं परस्मृतम् तद्वाग्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते
ह्यमृतं ततः ८५ षण्णामेषां तु सर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ८६

दुक्तं परमार्थज्ञानं मरुष्टं स्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानां प्रधानम् अत्रैव हेतुमाह यतो मोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ८५ षण्णामिति एषां पुनः ष-
ण्णां पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां कर्मणां मध्ये वैदिकं कर्म परमार्थज्ञानमैहिकासुषिकं श्रेयस्करतरं ज्ञातव्यं पूर्वश्लोके मोक्षहेतुत्वमा-
त्सज्ज्ञानस्योक्तं इह तु ऐहिकासुषिकं श्रेयोतरं हेतुत्वमुच्यते इत्यपौनरुक्त्यं तथा हि प्रतीकोपासनानां संशयो दयनाम ब्रह्मेत्यपास्ते-
पावन्मास्नोगतं तत्रास्य कामचारो भवति गोविंदराजस्तु एषां पूर्वश्लोकोक्तानां वेदाभ्यासादीनां षण्णामपि कर्मणां मध्ये मात्सज्ज्ञानं कर्मपेक्ष-
या वैदिकं कर्म सर्वदेहपरलोके सातिशयं सातिशयेन कीर्तिस्वर्गनिःश्रेयः साधनं ज्ञेयमिति व्याख्यातवान् तदुक्तं वेदाभ्यासादीनां
षण्णामपि मध्ये किंचित्कर्मातिशयेन मोक्षसाधनं स्यादिति रितर्केऽपीणां जिज्ञासाविशेषादुत्तरश्लोकेन निर्णयमाह ८३ सर्वेषामिति एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्य उपनिष

तैव व्याख्या इदानीमैहिकामुष्मिकश्रेयःसाधनत्वमेवात्मज्ञानस्य स्पष्टयति ८६ वैदिकेति वैदिकेषु नः कर्मयोगे परमात्मौपा-
 सना रूपे सर्वाण्येतानि पूर्वश्लोकोक्तानि ऐहिकामुष्मिकश्रेयांसितस्मिंस्तस्मिन् उपासनाविधौ क्रमशः संप्रवर्तते अथवा सर्वाण्येता-
 नीतिवेदाभ्यासादीन्येव परामृष्यते परमात्मज्ञाने वेदाभ्यासादीनितमेतं वेदानुवचनेन विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेने-
 ति श्रुतिविहितांगत्वेनांतर्भवति ८७ सुखेति वैदिकं कर्मात्रज्योतिष्टोमादिप्रतीकोपासनादिचगृह्यते स्वर्गादिसुखप्राप्तिकरसं-
 सारप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तारब्धं वैदिकं कर्म तथा निःश्रेयसं मोक्षस्तदर्थं कर्मनैः श्रेयसिकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तारब्धमित्येवं
 वैदिकं कर्म हि प्रकारकं वेदितव्यं एतदेव स्पष्टयति ८८ इहेति इह काम्यसाधनं दृष्टिहेतु कारीयागादिरत्र स्वर्गादिफलसाधनं-

वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः अंतर्भवति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ ८७ सखाभ्युद-
 यिकं चैव नैः श्रेयसिकमेव च प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ८८ इह चासुत्रवाक्याम्यं प्रवृत्तं कर्म
 कीर्त्यते निष्कामं ज्ञानपूर्वतु निवृत्तमुपदिश्यते ८९ प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् निवृत्तं
 संयमानस्तु भूतान्येत्यतिपेचये ९० सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि समपश्यन्नात्मयोगी स्या
 राज्यमधिगच्छति ९१

ज्योतिष्टोमादियत् कामतया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तिमित्युच्यते दृष्टादृष्टफलकामनारहितं पु-
 नर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमित्युच्यते ८९ प्रवृत्तमिति प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवसमानगतित्वं तत्फलं
 कर्मणा प्राप्नोति एतच्च प्रदर्शनार्थमन्यफलकेन कर्मणा प्रवृत्तेन फलांतरमपि प्राप्नोति निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनः शरीरारंभकानि-
 पंचभूतानि अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ९० सर्वेति सर्वभूतेषु स्थावरजंगमात्मकेषु अहमेवात्मरूपेणास्मि सर्वाणि भूता-
 नि परमाणुपरिमाणसिद्धानिमध्ये वपरमात्मन्या सत इति सामान्येन यो यावज्जीवं ब्रह्मार्पणन्यायेन ज्योतिष्टोमादिकुर्वन्स्वेन रा-
 जते प्रकाशत इति स्वराद्ब्रह्मतस्य भावः स्वराज्यं ब्रह्मत्वं लभ्यते मोक्षमप्राप्नोतीत्यर्थः तथाच श्रुतिः सर्वस्वत्वं दं ब्रह्म यजनादिभिः
 शांतउपासीत तथाच पञ्चवेदमंत्रः यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवा लुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ९१ ६५

यथेति शास्त्रोक्तान्यपि अग्निहोत्रादीनिकर्माणि परित्यज्य ब्रह्मध्यानं द्वियज्यप्रणवोपनिषदादि वेदाभ्यासेषु ब्राह्मणोयत्नं कु-
र्यात् एतच्चैषां मोक्षोपायांतरंगोपायत्वमदर्शिनार्थे न त्वग्निहोत्रादिपरित्यागपरत्वमुक्तम् ९२ एतदिति एतदात्मज्ञानवेदाभ्यासादि-
हिजातेर्जन्मफलत्वापादकत्वात् जन्मनः साफल्यविशेषेण ब्राह्मणस्य यस्मादेतत्साध्य हिजातिः कृतकृत्यो भवति न प्रकारादहेन इदानीं
वेदादेव ब्रह्मज्ञातव्यमिति प्रदर्शयितुं वेदप्रशंसा माह ९३ पितृदेवेति पितृदेवमनुष्याणां हव्यकव्यान् दानेषु वेद एव च क्षरिवच-
क्षरनश्वरतत्प्रमाणत्वादसन्निहृष्टफलकव्यदानादौ प्रमाणांतरानवकाशात् अशक्यं च वेदशास्त्रं कर्तुमनेनापौरुषेयतोक्ता अप-
्रमेयं च भीमांसादिन्यायनिरपेक्षतया अनवगम्यमानतया अप्रमेयमेवं व्यवस्था ततश्च भीमांसया व्याकरणाद्यंगैश्च सर्वब्रह्मात्मकं

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय हि ज्योत्तमः आत्मज्ञानेशमेव स्याद्देदाभ्यासे च यत्नवान् ९२ एतद्भिजन्म
साफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः प्राप्येत् कृतकृत्यो हि हिजो भवति नान्यथा ९३ पितृदेवमनुष्याणां वेदश्च
क्षः सनातनम् अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ९४ यावेद्बाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुह-
पयः सर्वास्तानि फलाः प्रेत्यतमो निष्ठाहिताः स्मृताः ९५ उत्पद्यन्ते च्यवन्ते च यान्यतो न्यानि कानि चित्
तान्यर्वाकालिकृतयानि फलान्यनृताति च ९६ चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्च त्वारश्चाश्माः पृथक् भूतम-
व्यपविष्य च सर्ववेदात्मसिद्ध्यति ९७

वेदार्थजानीयादितिव्यवस्थितम् ९४ यावेद्बाह्या इति याः स्मृतयः वेदमूलानि
भवन्ति दृष्टार्थवाक्यानि चैत्यवंदनात्सर्गो भवतीत्यादीन्यानि चासत्तर्कमूलानि देवताः पूर्वादिनिराकरणात्मकानि वेदविरुद्धानि चा-
र्वाकिदर्शिनानि सर्वाणि परलोके निष्फलानि यस्मान्नरकफलानि तानिमन्वादिभिः स्मृतानि एतदेव स्पष्टयति ९५ उत्पद्यन्ते इति या-
न्यतो वेदादन्यमूलानि च कानि चित् शास्त्राणि पौरुषेयत्वात् उत्पद्यन्ते एवमाशुविनश्यति तानि च इदानीं तनूतानि फलानि अस-
त्वरूपाणि च स्मृतादीनां तु वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यम् ९६ चातुर्वर्ण्यमिति ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीदित्यादि वेदादेव चातुर्वर्ण्यं प्रसि-
ध्यति ब्राह्मणो भूतमाता पितृजनि तत्त्वमिति तदुपजीवितया स्वर्गादिलोकोपि वेदादेव प्रसिद्धः एवं ब्रह्मचर्याद्याश्चमा अपि चत्वारो

वेदमूलकत्वाद्देवादेवप्रसिध्यति किंच हुनायत् किंचिदतीतं वर्तमानं भविष्यं च सर्वमग्नौ प्रास्नाहुतिः सम्यगित्यादिन्यायेन वेदादे-
 वप्रसिध्यति ९७ शब्दइति यद्दुल्लोके परलोके च शब्दादयो विषयाः प्रयुज्यन्ते प्रसूयन्त एतैरिति प्रसूतयः प्रसूतयश्च गुणाश्चेति
 सत्त्वरजस्तमोरूपाः तन्निबन्धनवैदिककर्महेतुत्वात् वेदादेवप्रसिध्यति ९८ विभर्त्तति वेदशास्त्रं नित्यं सर्वभूतानि धारयति-
 तथा च हविरग्नौ हूयते सोमिरादित्यसुपसर्पति वेदः तत्सूर्यैरिष्टिभिर्वर्षिते नान्नं भवति अथेह भूतानां सुत्यतिस्थितिश्चेति-
 हविर्जायत इति ब्राह्मणं तस्माद्देवशास्त्रमस्य जन्तोर्वैदिककर्माधिकारिपुरुषस्य प्रकृष्टं पुरुषार्थसाधनं जानन्ति ९९ सेनापत्यमि-
 ति सेनापत्यं राज्यं दंडप्रणेतृत्वं सर्वभूम्याधिपत्यादीन्येतत्सर्वं उक्तप्रयोजनं वेदात्मकशास्त्रज्ञ एवाहति १०० यथेति यथाह

शब्दस्पर्शश्चिरूपं च रसो गंधश्च पंचमः वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसूतिगुणकर्मतः ९८ विभर्त्तति सर्वभूता-
 नि वेदशास्त्रं सनातनम् तस्मादेतत्परमन्ययज्जन्तोरस्य साधनम् ९९ सेनापत्यं च राज्यं च दंडनेतृत्वं
 मेव च सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविद्वहति १०० यथा जातबलो वद्भिर्दृढहत्यार्द्रानपि द्रुमान् तथा
 दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः १०१ वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् इहैव लोके तिष्ठ-
 न्सब्रह्मभूयाय कल्पते १०२ अज्ञेभ्यो ग्रंथिनः श्रेष्ठा ग्रंथिभ्यो धारिणो वराः धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रे-
 ष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः १०३ तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकर परम् तपसा किल्बिषहंति विद्य-
 या भूतमश्नुते १०४

होमिरार्द्रानपि द्रुमान् दहत्येवं ग्रंथतोऽर्थतश्च वेदज्ञः प्रतिषिद्धाद्याचरणादिकर्मजनितं पाप-
 मात्मनो नाशयति एवं च न केवलं स्वर्गापवर्गादिहेतुः किंतु निवृत्तिहेतुरिति दर्शितः १०१ वेदशास्त्रार्थेति यस्तत्त्वतो वेदं त-
 दर्थं च कर्म वेदात्मकं जानाति स नित्यनैमित्तिककर्मानुगृहीतब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मचर्याद्याश्रमावस्थितो अस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्र-
 ह्मत्वाय कल्पते १०२ अज्ञेभ्य इति उभयोः प्रशस्यत्वे सति अन्यतरातिशयविविक्षायां श्रेष्ठ इतीष्टिनो विधानादीषदध्ययनाभा-
 साः तेभ्यो ग्रंथाध्येतारः श्रेष्ठाः तेभ्योऽधीतग्रंथधारणसमर्थाः श्रेष्ठाः तेन ग्रंथिनः पठितविस्मृतग्रंथाबोद्धव्याः अर्थविद्यो अ-

धीतग्रंथार्थज्ञाः मरुटाः तेभ्योऽनुष्ठातारः १०३ तप इति तपः स्वधर्मवृत्तित्वमिति तावद्दर्शनात् आश्रमविहितं कर्म आत्म-
ज्ञानं च ब्राह्मणस्य मोक्षसाधनं तत्र तपसोऽयं तद्व्यापारमाह तपसा पापमपहंति ब्रह्मज्ञानेन मोक्षमाप्नोति तथा च श्रुतिः वि-
द्यां च विद्यां च यस्तीर्त्वा भयं सह अविद्यामृतं तीर्त्वा विद्यामृतमप्नुते विद्यातोऽन्यदविद्याकर्ममृत्युदुःखसाधनत्वात् मृत्युः
पापं श्रुत्यर्थ एवायं मनुना व्याख्यायोक्तः १०४ प्रत्यक्षमिति धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षमनुमानं च धर्मसाधनं भूतद्व-
यगुणजाति तत्त्वज्ञानायथाशास्त्रं च वेदमूलं स्मृत्यादिरूपज्ञानापकारधर्मस्वरूपविज्ञानाय सविदितं कर्तव्यं तदेव च प्रमाण-
त्रयं मनोरभिमतं उपमानार्थापत्त्या देवानुमानांतर्भावः १०५ आर्षमिति ऋषिदृष्टत्वात् आर्षवेदं धर्मोपदेशं च तन्मूलम्

प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमसूत्रं त्रयं सविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभाप्सता १०५ आर्षध-
र्मोपदेशं च वेदशास्त्राद्विरोधिना यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मवेदनेतरः १०६ नैः श्रेयसमिदं कर्म य-
थोदितमशेषतः मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यं सुपदिश्यते १०७ अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति
चैन्द्रवत् यशिशु ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशंकितः १०८ धर्मेणाधिगतो ये स्तवेदः स परिबृंहणः
तेशिशु ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः १०९

त्यादिकं यस्तदविरुद्धेन भीमांसादिन्यायेन विचारयति स धर्मज्ञाना-
तिननुमीमांसानभिज्ञः धर्मे करणं वेदो भीमांसाचेति कर्तव्यतास्थानीया तदुक्तं भट्टवार्तिककृता धर्मे प्रमीयमाणो हि वेदेन कर-
णात्मना इति कर्तव्यताभावं भीमांसापूरयिष्यति १०६ नैः श्रेयसमिति एतन्निः श्रेयससाधनं कर्मभिः शोषेण यथावदुदितम् अ-
त ऊर्ध्वमस्य मानवशास्त्रस्य रहस्यं गोपनीयमिदं वक्ष्यमाणं शृणुत १०७ अनाम्नातेष्विति अस्य शास्त्रस्यासमस्तधर्माभिः
माशंक्यबोधयति सामान्यविधिग्राह्येषु विशेषेणानुपदिष्टेषु कथं कर्तव्यं स्यादित्यदिसंशयो भवेत्तदा यंधर्मवक्ष्यमाणलक्षणाः
शिशु ब्राह्मणा ब्रूयुः स तत्र निश्चितो धर्मः स्यात् १०८ धर्मेणेति ब्रह्मचर्याद्युक्तधर्मेण यैरंगभीमांसाधर्मशास्त्रपुराणाद्युपबृंहितो

वेदोऽधिरातः ते ब्राह्मणाः श्रुतेः प्रत्यक्षीकरणे हेतवो ये श्रुतिं पवित्वा तदर्थं सुपदिशन्ति तेषां विज्ञेयाः १०९ दशेति यदि वद्वः
संतोऽवहितान् भवन्ति तदा दशावराश्च वराश्चेति वक्ष्यमाणलक्षणायाः सा परिषत् तदभावे त्रयोऽवरायस्याः सा वासदानारायं ध
र्मनिश्चितुयात् तं धर्मत्वेन स्वीकुर्यात् न विसंवेदेत् ११० त्रैविद्य इति वेदत्रयसंबंधशास्त्रात्रयाध्येतारः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धन्यायशा
स्त्रज्ञो मीमांसात्मकतर्कवित् निरुक्तज्ञो मानवादि धर्मशास्त्रवेदी ब्रह्मचारि गृहस्थवानप्रस्था इत्येवा दशावरा परिषत्स्यात् १११ ऋ
ग्वेदविदिति ऋग्यजुः सामवेदशास्त्रानां योऽध्येतारः तदर्थं ज्ञाश्च त्रयः सा धर्मसंदेह निरासार्थं च वरा परिषद् द्वौ ह्येवा तदभावे ११२
एकोपीति एकोपिवेदार्थं धर्मज्ञो यं धर्मनिश्चितुयात् प्रकृतो धर्मः स बोद्धव्यो न वेदानभिज्ञानां दशाभिः सह सैरप्युक्तः वेदचित्ता

दशावराणां परिषद् धर्मपरिकल्पयेत् च वराणां पितृत्वात् तत्स्थातं धर्मं न विचालयेत् ११० त्रैविद्यो हेतुक
स्तर्कनिरुक्तो धर्मपाठकः त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वपरिषत्स्याद् दशावरा १११ ऋग्वेदविद्यज्ञविच्च सामवेद
विदेव च च वरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ११२ एकोपिवेदविद्विर्धर्मयव्यवस्ये हि ज्ञातमः स विज्ञेयः
पराधर्मो नाज्ञाना मुदितोऽश्रुतेः ११३ अत्रतानाममत्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् सहस्रशः समेता
ना परिषत्तन विद्यते ११४

श्रोऽयं वेदार्थधर्मज्ञपरः एतच्च श्रेष्ठोपलक्षणम् स्मृतिपुराणमीमांसान्यायशास्त्रज्ञोपि गुरुपरंपरोप
देशविद्यपि तथा केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः सुक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते तेन बहु स्मृतिज्ञोपि यदि सम्य
कप्रायश्चित्तादि धर्मजानाति तदा तेनाप्येकेन धर्मोक्तः प्रकृतो धर्मो ज्ञेयः अत एव यमः एको द्वौ वा तपो वापि यद्भूयुर्धर्मपाठकाः स
धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः ११३ अत्रतानामिति सा विद्यादि ब्रह्मचारिव्रतरहितानां मंत्रवेदाध्ययनरहितानां ब्राह्मणजाति

मात्रधारिणां बहूनामपि मिलितानां परिषत्वं नास्ति धर्मनिर्णयसामर्थ्याभावात् ११४ यंचदंतीति तमोगुणबहुलां मूर्त्तिः
धर्मप्रमाणवेदार्थनिभिजा अतएव प्रश्नविषयधर्माविदः प्रायश्चित्तादिधर्मयंपुरुषं प्रत्यक्षपदिशंति तदीयं पापं शतगुणं भूत्वा वा
चकान्यहून् भजते ११५ एतद्वदिति एतन्निःश्रेयससाधकं प्रकृतं धर्मादिकं सर्वयुष्माकमभिहितं एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिः पर
मांगतिं स्वर्गोपवर्गस्थां प्राप्नोति ११६ एवमिति स भगवान् ऐश्वर्यादिसंयुक्तो द्योतनाद्देवो मनुरुक्तमकारेण इदं सर्वधर्मस्य परमा
र्थं शुश्रूषु शिष्येभ्यः अगोपनीयं लोकाहितेच्छया ममेदं सर्वमुक्तवानिति शृणुर्महर्षिनाह एवमुपसंहृत्य महर्षिणां हिताय उक्तम
पि आत्मज्ञानं प्रकृतमोक्षोपकारकतया पृथक्कृत्याह ११७ सर्वमिति सद्भावमसद्भावंचैवं सर्वब्राह्मणोजानन् ब्रह्मस्वरूपमात्म

यंचदंति तमोभूता मूर्त्तिर्धर्ममतद्विदः तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तृन्नुगच्छति ११५ एतद्वोऽभिहितं स
र्वन्निःश्रेयसकरं परम् अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमांगतिम् ११६ एवं स भगवान् देवलोकानां
हितकाम्यया धर्मस्य परमं गुह्यममदं सर्वमुक्तवान् ११७ सर्वमात्मनि संपश्येत्स चासच्च समाहि
तः सर्वस्यात्मनि संपश्यन्ना धर्मं कुरुते मनः ११८ आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् आ
त्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ११९

सर्वमात्मनेन पश्यन् रागादेषां भावात् अधर्मे मनो न कुरुते एतदेव स्पष्टयति ११८ आत्मैवेति इंद्राद्याः सर्वदेवताः परमात्मे
व सर्वमात्मत्वात् परमात्मनः सर्वजगदात्मन्येवावस्थितं परमात्मपरिणामत्वात् हिरवधारणार्थं परमात्मैवैषां क्षेत्रज्ञादीनां कर्म
संबंधजनयति तथा च त्सुतिः एष ह्येव साधु कर्मकारयति यमूर्ध्वे निनीषति एष ह्येव साधु कर्मकारयति यमधो निनीषतीति इ-
दानीं वक्ष्यमाणं ब्रह्म ध्यानविशेषोपयोगितया दैहिकाकाशादिषु वा व्याकाशादीनां लयमाह ११९ स्वमिति मनसीति बाह्या-
काशासु दराद्यवच्छिन्नशरीराकाशेषु लीनमेकत्वेन धारयेत् तथा चैषा स्पर्शकारणभूत दैहिकवायौ बाह्यवासु औदर्यचाक्षपतेजसं

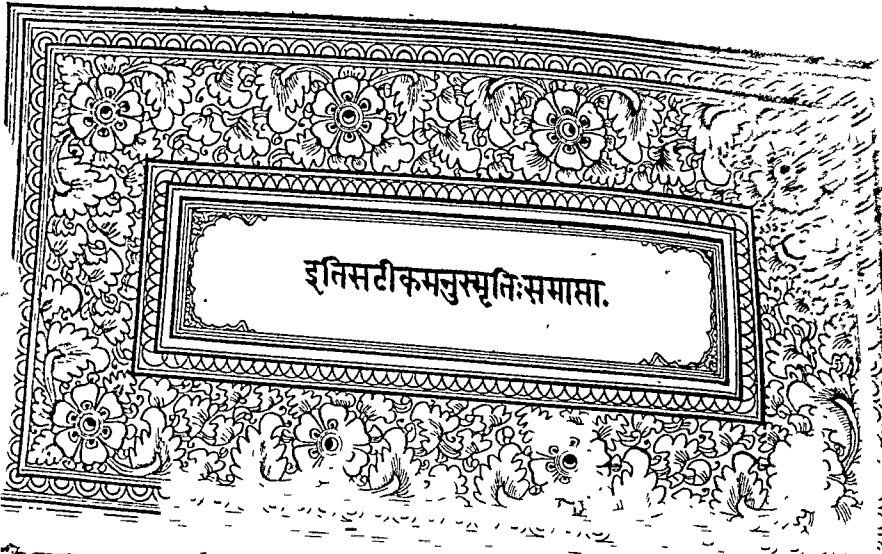
र्ययोगादिद्रूपतयाउपासते अपरेषुनः प्राणत्वेनोपासतेसर्वाणिभूरादिइमानिभूतानिप्राणमेवाभिसंविशंतिप्राणमूर्जितइ
त्यादिभूतिदर्शनात् अपरेषुनरपगतप्रपंचात्मकंसर्वदा आनंदस्वरूपपरमात्मानमुपासतेमूर्त्तिमूर्त्तस्वरूपेचब्रह्मणिसर्वाएवो
पासनाभूतिप्रसिद्धाभवन्ति १२३ एषइति एषआत्मासर्वान्प्राणिनःपंचभिःप्रथिव्यादिभिर्महाभूतैः शरीरारंभकैः परिगृह्यगू
र्वजन्मानितकर्मापेक्षयाउपस्थितिर्विनाशैर्यादिचक्रवत् असकृदुपावर्त्तमानैः आमोक्षात्संसारिणः कुर्वन्ति इदानींमोक्षत्वेनो
क्तसर्वधर्मश्रेष्ठतयासर्वत्रपरमात्मदर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति १२४ एवंयः सर्वभूतेष्विति एवंसर्वभूतेषुचात्मानमित्याद्यक्त
प्रकारेणयः सर्वेषुभूतेषु अवस्थितमात्मानमात्मनापश्यतिसंब्रह्मसाक्षात्कारात्परंश्रेष्ठपदस्थानंब्रह्मप्राप्नोति तत्रात्यंतंलीयतेसु

एषसर्वाणिभूतानिपंचभिर्व्याप्यमूर्त्तिभिः जन्ममृद्धिक्षयैर्नित्यंसंसारयतिचक्रवत् १२४ एवंयः
सर्वभूतेषुपश्यत्यात्मानमात्मना ससर्वसमतामृत्युब्रह्माप्नोतिपरंपदम् १२५ इत्येतन्मानवंशास्त्रं
भृगुप्रोक्तंपठन्द्भिजः भवत्याचारवान्नित्ययथेष्टाप्रामुष्याद्भूतिम् १२६ इतिमानवेध
मंशास्त्रंभृगुप्रोक्तायासहितायाद्वादशोऽध्यायः १२ समासैषामनुसंहिता ७ ७ ७

क्तोभवतीत्यर्थः १२५ इत्येतदिति समास्यर्थइतिशब्दः एतत्स्मृतिशारंगंभृगुणाप्रकर्षेणोक्तंद्भिजातिःपठन्विहितानुष्ठान
निषिद्धवर्जनात्सदाचारवान्भवतितथाउपोक्षितान्स्वर्गापवर्गादिद्रूपांगतिप्रामुष्यादिति १२६ सारासारवचःप्रपंचनविधौमे-
धातिथेश्चातुरीस्तोक्तंवक्तुनिगूढमल्पवचनाद्भोविंदराजोजगौ ग्रंथेऽस्मिंधरणीधरस्यबहुशःस्वातंत्र्यमेतावतास्पष्टमानवमर्थ
तत्त्वमखिलंचक्तुं कृतोयंश्रमः १ प्रायोमुनिभिर्विदितं कथयत्येषामनुस्मृतेरर्थम् दशभिर्ग्रंथसहस्रैः सप्तदशयुताकृतावृत्तिः २
सेयंमयामानवधर्मशास्त्रेव्याप्येतिविदुषांहिताय दुर्बोधजातेदुरितक्षयायभूयान्ततोमेजगतामधीशः ३ इतिवारोदिनं
दत्तावासीयदिवाकात्मजश्रीमन्कुल्लूकभट्टविरचितायामन्वर्थमुक्तावल्यामनुवृत्तौद्वादशोऽध्यायः समाप्तः इतिश्रीकुल्लूक
भट्टविरचितामन्वर्थमुक्तावलीसमाप्ता ७ ७ ७ श्रीकृष्णार्पणमस्तु श्रीरस्तु शुभमस्तु ७ ७ ७

श्रीभुलेसरजीकेनजीक श्रीमहाराजरणछोडजीकामंदरमेंमहंतमथुरादासजीरामदासजीसकीपोथीसूं
छापखानामेंछपाई.

हैंपुस्तकबापूसदाशिवशेटहेगिष्टेशेट्ये श्रीवर्धनकरयाणीं आपलेछापखान्यांत छापिलें मुकामसुंबई.
शके १७८० कालसुक्तनामसंवत्सरेवैशाखेमासेशुक्लपक्षेनृतीयांतित्यौष्ठगुवासरेतद्दिनेसमाप्तः ६५

इति सटीकमनुस्मृतिः समाप्ता.